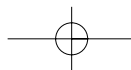
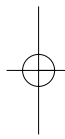
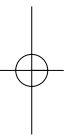

ÉVKÖNYV 2004 XII.

MAGYARORSZÁG AJELENKORBAN

ÉVKÖNYV 2004 XII.

MAGYARORSZÁG A JELENKORBAN

BUDAPEST, 2004
1956-OS INTÉZET

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETÉNEK DOKUMENTÁCIÓS
ÉS KUTATÓINTÉZETE KÖZALAPÍTVÁNY

SZERKESZTETTE

RAINER M. JÁNOS
STANDEISKY ÉVA

KÖNYV- ÉS CÍMLAPTERV

MOLNÁR ICSU ISTVÁN

- © 1956-OS INTÉZET
© BARÁTH MAGDOLNA • BÉKÉS CSABA • EÖRSI LÁSZLÓ • GERMUSKA PÁL • GYŐRI
LÁSZLÓ • KELLER MÁRKUS • KENDE PÉTER • KOZÁK GYULA • LÉNÁRT ANDRÁS •
LITVÁN GYÖRGY • M. TOPITS JUDIT • Ö. KOVÁCS JÓZSEF • RAINER M. JÁNOS •
STANDEISKY ÉVA • SZAKOLCZAI ATTILA • TISCHLER JÁNOS • UNGVÁRY KRISZTIÁN •
VALUCH TIBOR

RÉSZVÉTEL, EGYÜTTMŰKÖDÉS, FELELŐSSÉG – VÁLTOZATOK

- 9 UNGVÁRY KRISZTIÁN
Holokauszt, népirtás és a megszálló alakulatok
- 29 SZAKOLCZAI ÁTTILA
Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után
- 53 RAINER M. JÁNOS
A hálózati ember – töredékek egy portréhoz
„Kátai György”
- 77 M. TOPITS JUDIT
„Üzemi baleset”
Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról (Szövegkönyv)
- 116 KOZÁK GYULA
Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében
Másodlagos elemzés

1956 – TANULMÁNYOK

- 147 STANDEISKY ÉVA
Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban
- 186 EÖRSI LÁSZLÓ
A Széna téri felkelők a fegyverszünet idején

JELENKOR-TÖRTÉNETI METSZETEK

- 211 LÉNÁRT ANDRÁS
Stíluskérdés?
Az elbeszélte források néhány ismervéről és publikálásukról
- 232 VALUCH TIBOR
„A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott”
Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon az 1950-es években
- 245 Ö. KOVÁCS JÓZSEF
Munkáslét Magyarországon 1956 után
A mikro- és makrotörténet metszéspontjai
- 269 BARÁTH MAGDOLNA
A hatalom sáncain kívül
Gerő Ernő életének utolsó évtizedei
- 291 BÉKÉS CSABA
Magyarország és az Európai Biztonsági Értekezlet előkészítése 1965–1970

SZEMLE

- 313 TISCHLER JÁNOS
Újabb megközelítések
 Monográfia Lengyelország 1939–1989 közötti történetéről
- 318 KELLER MÁRKUS
Miről írhat egy történész mint történész?
 Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*
- 323 LITVÁN GYÖRGY
A forradalom hétköznapja
 Lipták Béla: *35 nap. A Testament of revolution – 1956*
- 325 KENDE PÉTER
In memoriam Molnár Miklós

BESZÁMOLÓK

- 331 **Beszámoló az 1956-os Intézet 2003. évi tudományos tevékenységéről**
 Összeállította Germuska Pál
- 336 **Az intézet munkatársainak publikációi, 2003. július 1.–2004. június 30.**
 Összeállította Győri László
- 343 **Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2003. július 1.–2004. június 30.**
 Összeállította Győri László
- 357 Rövidítések
- 361 Table of Contents
- 363 Az 1956-os Intézet kapható kiadványai

RÉSZVÉTEL, EGYÜTTMŰKÖDÉS, FELELŐSSÉG – VÁLTOZATOK

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Holokauszt, népiirtás és a megszálló alakulatok

SZAKOLCZAI ATTILA

Háborús bűnösök elítélése az 1956-os forradalom után

RAINER M. JÁNOS

A hálózati ember – töredékek egy portréhoz

„Káta György”

M. TOPITS JUDIT

„Üzemi baleset”

Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról

(Szöveggönyv)

KOZÁK GYULA

Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében

Másodlagos elemzés

1956 – TANULMÁNYOK

STANDEISKY ÉVA
Antiszeztizmus az 1956-os forradalomban
EÖRSI LÁSZLÓ
A Széna téri felkelők a fegyverszünet idején

JELENKOR-TÖRTÉNETI METSZETEK

LÉNÁRT ANDRÁS

Stíluskérdés?

Az elbeszélte források néhány ismervéről és publikálásukról

VALUCH TIBOR

„A közellátás helyzete az utóbbi időben romlott”

Az élelmiszer-ellátás és a táplálkozás néhány jellegzetessége Magyarországon
az 1950-es években

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Munkáslét Magyarországon 1956 után

A mikro- és makrotörténet metszéspontjai

BARÁTH MAGDOLNA

A hatalom sáncain kívül

Gerő Ernő életének utolsó évtizedei

BÉKÉS CSABA

Magyarország és az Európai Biztonsági Értekezlet előkészítése 1965–1970

SZEMLE

TISCHLER JÁNOS

Újabb megközelítések

Monográfia Lengyelország 1939–1989 közötti történetéről

KELLER MÁRKUS

Miről írhat egy történész mint történész?

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*

LITVÁN GYÖRGY

A forradalom hétköznapja

Lipták Béla: *35 nap. A Testament of revolution – 1956*

KENDE PÉTER

In memoriam Molnár Miklós

BESZÁMOLÓK

Beszámoló az 1956-os Intézet 2003. évi tudományos tevékenységéről
Összeállította Germuska Pál

Az intézet munkatársainak publikációi, 2003. július 1.–2004. június 30.
Összeállította Győri László

Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2003. július 1.–2004. június 30.
Összeállította Győri László

UNGVÁRY KRISZTIÁN

HOLOKAUSZT, NÉPIRTÁS ÉS A MEGSZÁLLÓ ALAKULATOK

A szovjetunióbeli kegyetlenkedéseket a pártállami történetírás szerint a német alakulatok, azon belül is elsősorban az SS és a hírhedt Einsatzgruppék követték el. Bár a magyar memoár-irodalom differenciáltabban kezelte ezt a kérdést, a magyar csapatok részvétele általában homályban maradt. A kommunista törekvés, hogy a tettesek számát minél kisebbre szorítsák le, talán meglepő, de érthetővé válik, ha meggondoljuk, hogy a pártállam sematikus történetírása a náci rémtetteket pusztán ideológiai és osztályszempontokra vezette vissza, és néhány magasabb rangú tiszt – általában prekoncepción alapuló – meghurcolásán túl nem állt érdekében a történetek rekonstruálása és a végrehajtók szociológiai szempontú bemutatása. Ezzel szemben a tettesek körével, létszámával Németországban és Nyugat-Európában az utóbbi időben számos tanulmány foglalkozott. Christopher Browningnak a német rendőrzászlóaljokról szóló művéből¹ például kiderül, hogy az elkövetők zöme mint családos tisztviselő, rendezett körülmények között „teljesen normális emberként” élt, még csak az NSDAP tagja sem volt.

A keleti fronton származás vagy partizántevékenység és annak gyanúja miatt milliós nagyságrendben végeztek ki civileket. A nagy számokból következik, hogy a tettesek létszáma sem lehetett csupán néhány ezer fő. Ezért érthető, hogy a történetírás az utóbbi évtized során kitüntetett figyelmet szentelt a tettesek körének.² A már említett Einsatzgruppék egyes művek szerint több mint egymillió embert végeztek ki. Az összesen négy, az ábécé betűivel jelzett Einsatzgruppe közül az „A” 909 tagjából 130 fő rendőrtisztviselő, 35 SD-tag, 133 rendőr, 172 sofőr, 340 fegyveres SS-tag, a maradék 99 gépiprónő, tolmács, rádiós stb. volt. A létszám azonban nyilván soha sem volt teljes, mert az Einsatzgruppe-tagok egy része szabadság, betegség vagy elvezénylés miatt nem tartózkodott alakulatánál. Egy Einsatzgruppénak (amely több Sonderkommandóból, azaz különleges bevetési harccsoportból tevődött össze) több mint 400 ezer négyzetkilométernyi területen kellett megszerveznie az új közigazgatást; kinevezni és ellenőrizni a polgármestereket és a helyiekből felállított rendőrséget; részt venni a partizánok elleni bevetéseken; jelentéseket adni a politikai helyzetről; felkutatni a német vezetés számára fontos népcsoportok tagjait (volgai németek, tatárok stb.); elfogni és kihallgatni a körözött

1 Browning (1993).

2 Az utóbbi időszak egyik legszélsőségesebb ilyen témájú műveként talán Goldhagen (1996) könyve említhető meg, melynek fő tézise, hogy a holokauszt csak azért jöhetett létre, mert egy bizonyos náció – a németek – antiszemita előítéleteiknél fogva tömegesen tekintették feladatuknak a zsidók kiirtását. A könyv nemzetközi botrányt kavart, és szelektív forráshasználata miatt súlyos bírálatokban részesült – legutóbb magyar nyelven Karsai (1997). Tanulmányom adalék annak bemutatásához, hogy a történeteket mennyiben befolyásolták a politikai struktúrák, valamint hogy a holokauszt és a népirtás nem kezelhető csupán német jelenségként.

személyeket; végrehajtani a komisszárok és az egyéb nemkívánatosnak minősítettek elpusztítását, valamint számba venni és biztosítani a szovjetektől zsákmányolt iratokat és intézeteket. Nyilvánvaló, hogy a csekély létszám miatt az Einsatzgruppék önmagukban képtelenek lettek volna megoldani ezeket a feladatokat, csak az irányításra és a részmunkák kiosztására vállalkozhattak. Akcióik jelentős részét a helyi megszálló erőknél kellett elvégezniük. Ezen belül is nagymértékű munkamegosztás érvényesült: a kivégzéseket általában erre külön kiválasztott vagy kijelölt néhány személy (német vagy kollaboráns) végezte. Másoknak kellett gondoskodniuk a meggyilkolandók összegyűjtéséről és a tömegsírokhoz kíséréséről. A zsidóság megsemmisítésének forgatókönyve szerint először a megszálló katonai hatóság gettókat állított fel, majd az Einsatzgruppe egy 10–30 fős különítménye vagy egy német rendőri, illetve SS-egység és néhány századnyi erejű ukrán, orosz, lett, litván vagy fehérorosz „önkéntes” érkezett a helyszínre, és végrehajtotta a tömeggyilkosságot. Mivel esetenként több ezer embert gyilkoltak meg egy nap alatt, különleges rendszabályokra volt szükség. Meg kellett szervezni a terület lezárását, az áldozatok helyszínre kísérését és a tömegsírok előkészítését, valamint a gyilkosok rendszeres váltását és a lőszer pótlását. Külön feladat volt a meggyilkoltak javainak összegyűjtése és értékesítése.

Az alábbiakban annak bemutatására teszünk kísérletet, hogyan kerültek érintkezésbe magyar katonák a holokauszttal.

SZEMTANÚK

A Szovjetunió területén a holokausztnak mintegy 1,3 millió áldozata volt. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a magyar megszálló alakulatok felügyelte területek jelentős részén fordult elő több száz vagy több ezer ember legyilkolása. Pinszk, Breszt, Kamenyec-Podolszkij, Rovno, Luck és sok más város lakosságának 20–50%-a eredetileg zsidókból állt, és nem kellett figyelmes szemlélőnek lenni ahhoz, hogy a zsidók meggyilkolása után feltűnjön hiányuk. Bor Jenő vezérőrnagy Pinszkbe 1943-ban, a gyilkosságok utáni évben érkezett: „...itt tapasztaltam először teljes mértékben a németek eljárását a zsidókkal szemben. Még 1937-ben Berlinben csak annyit láttam, hogy zsidó üzleteket megbélyegeztek. Itt azonban szó szerint kiirtottak több ezer zsidót. Pinszk közepén, a vásártér körül az összes zsidó házak üresek voltak. [...] A zsidók sorsa felől váratlanul egy német SS tábori rendőrtiszt világozott fel.

Egy alkalommal a német hadtestparancsnok (Korück) vendégei voltunk. Pezsgős dáridó lett a vacsorából. Éjfél után – látván, hogy mindenki részeg – távozni akartam. A kijáratnál azonban ez a rendőrtiszt megállított, és kérte, hogy hallgassam meg. Tökrészeg volt, de nem engedett el. Elmondta, hogy ő nem tud aludni. Legutóbb hírt kapott, hogy hamburgi üzletét az angolok lebombázták, és odaveszett családja nagy részével mindene. De még nagyobb baja, hogy neki felsőbb parancsra, »a Führer parancsára« több mint hétszáz zsidót ki kellett végeznie. Férfiakat, nőket, gyermekeket. Aludni ezért nem tud, mert folyton erre kell gondolnia... Szörnyű látomásai vannak... Nem seghettem rajta.”³

Vécsey Béla alezredes Dnyetropetrovszkban 1941. november 20-án maga is tanúja volt egy tömegkivégzésnek: „...arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán egymástól

3 Bor Jenő: *Életem története*, 32. p. Hadtörténeti Levéltár (HL) Personalia 147.

10 méterre fekete egyenruhás SS-legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy SS-tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. [...] Mi történik itt? – kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt. »Árjásítunk egy várost.« Kérdő nézésemmre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább, és az utcában álló emberkígyó egypercenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4–5 most már kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek és négy SS-legény pisztollyal tarkólövéssel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes: »Höher dem Kind«. [Magasabbra a gyermekét.] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyermeknek, a második az asszonynak szólt, és ezt követte még három másik asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS-tiszt, amikor elsiettünk mellette, gúnyosan odaszólt »Gyors elintézés és felette szép látvány volt, ugye«, és felnevetett.⁴

Ugyanerről a témáról a frontra frissen kiérkezett Bozóky Géza százados így tudósított: „Jenő bevezetett a kinti élet legapróbb részleteibe. Közben elmesélte az ukrainai zsidók kiirtásának történetét, aminek csaknem szentanyja volt. Megdöbbenten hallgattam, alig akartam elhinni. A németek – persze SS-ek – összegyűjtötték egy-egy nagyobb helységbe a környék valamennyi zsidó lakosát. Kisgyerekektől öregekig. Megástak (vagy velük ásatták meg?) egy hosszú, mély árkot. Azután a meztelenre vetkőztetett embereket egyenként tarkón lőtték, hogy egyenesen bebukjanak az árokba. Felsőbb parancs volt, hogy magyar katonáknak nézőként sem szabad jelen lenni ezeken a kivégzéseken. De hát voltak kíváncsiak. Voltak, akik fényképeztek is. A tiltásnak pedig épp az volt a célja, nehogy bárki (külföld) azzal gyanúsíthasson minket, hogy abban magyarok is részt vettek. Nagyon részletesen mesélte el Jenő az ott történeteket. A zsidók viselkedését. Voltak, akik a magyarokhoz menekültek stb. [...] A következő hónapok alatt minden nagyobb helység, város határában láttam a hosszú töltéseket. Kijev alatt például nem tudom, hány sorban 100 méternél hosszabbat is.”⁵ Néha az effajta ügyekből bírósági eljárás is indult, igaz, nem abban az értelemben, mint ahogyan azt ma gondolnánk. A nyugati megszálló csoportnál Szilágyi Jenő hadnagyot a Vezérkari Főnökség 2., kémelhárító és hírszerző osztálya vizsgálata alapján megfenyítették, mert tiltás ellenére fényképeket készített zsidókivégzésről, amelyeket Miskolcon előhívatott.⁶

A kivégzések fényképezésének betiltását mind a német, mind a magyar parancsnokságok több esetben is elrendelték.⁷ A német vezetés különösen árgus szemekkel figyelte a magyarok érdeklődését. A német külügyi hivatal egyik 1943. november 23-i feljegyzése szerint: „...a magyar tiszték körében állandóan találkozhatunk azzal, hogy a zsidókérdés, ill. annak galíciai megoldása [sic!] iránt nagyon érdeklődnek. Ennek során megállapíthattuk, hogy magyar tiszték fényképeket készítettek a Stanislau környékén található zsidó tömegsírokról.

4 Vécsey Béla visszaemlékezése, 33. p. HL TGY 2658. Misa Vécsey sógora volt.

5 Bozóky Géza visszaemlékezése, 4. p. HL TGY 3419. Bozóky százados a 40/9. század parancsnoka volt (állomáshelye 1942. decemberig Popelnja Bjelaja Cerkov mellett), majd Zdolunovban, Rovno mellett a 40/III. zászlóalj parancsnoka volt.

6 Uo. 43. p.

7 Kádár (1978) is említi egy esetet, amikor a levélcenzúra hatalmas, gyerekekkel és nővel teli tömegsíról talált fényképet az egyik megszálló csapatától küldött borítékban.

Mindezek a dolgok nem gátolhatók meg, mivel a magyar tisztek Galícia legkisebb sarkaiban is akadálytalanul mozoghatnak.”⁸ Más jelentések is kiemelik a tömegsírok, gettók, légerek rendkívüli népszerűségét a fotózni vágyó magyarok (és németek) körében. 1943 februárjára a német vezérkar főszállásmesteri osztálya külön parancsban intette az alárendelt parancsnokságokat a „gyakran szenzációként végrehajtott” nyilvános akasztás beszüntetésére.⁹

Utólag talán nem érthető, de a tömeggyilkosságok erkölcsi oldalával az emberek jelentős része egyáltalán nem törődött. A háborús helyzetben a katonák zöme elsősorban a saját biztonságával foglalkozott, az erkölcsi kérdések számukra elvesztették relevanciájukat. Voltak, akik a zsidók meggyilkolásában a „zsidó bolsevizmusra” adott elkerülhetetlen választ látták. Salamon Alajos zászlós, a 24. önálló huszárszázad szakaszparancsnoka a következőket jegyezte fel naplójába: „...az a 18 000 zsidó, mely Rovno lakosságát tette, a föld alatt fekszik.¹⁰ Nem is mélyen, csak éppen hogy a fagyos földréteg befedi őket. Ezt a nagy »tisztozatást« a Gestapo 6 embere végezte pár nap alatt. Ezek különleges személyiségek, katona nem végzi az ilyen irányú »tisztozati« munkát. A nagy Moloch talán Bergycsevben dolgozott a legjobban, ahol 40 000 zsidó szűnt meg a Szovjetunió polgára lenni.¹¹ Ezek itt köztudomású dolgok és a felsorolást nem akarom folytatni. – A másik oldalon [...] másfél millió fiatal lengyel, férj, asszony, gyermek lett a GPU által elhurcolva.¹² [...] GPU–Gestapo, szemet szemért, fogat fogért.”¹³ Salamon már 1941. október 21-én feljegyezte naplójában, hogy a német városparancsnokságról igényelt zsidókkal tisztíttatja ki saját egysége szálláskörletét: „jönnek reggel 7-kor a halálra ítélt zsidók dolgozni”.¹⁴

Ezek a bejegyzések több okból is elgondolkodtatók. Egyrészt azért, mert bizonyítják, hogy még a legalacsonyabb rendfokozatú tiszt is mindent megtudhatott a gyilkosságokról, nyilván azért, mert a részletek a helyi lakosság állandó társalgási témáját is képezték. Másrészt mert megdöbbentő a bejegyzés cinizmusa és szenvtelensége: Salamon naplójában a lengyel lakosság Szibériába és a Jeges-tenger térségébe történt deportálásáról is írt, és ezzel a zsidók és a lengyelek megsemmisítése között valamilyen ok-okozati viszonyt feltételezett. Számára tehát a zsidó bolsevizmus mítosza tette jogossá a gyilkosságokat. A gondolatmenet félelmetes, különösen azért, mert részreire bontva nem minden ponton alaptalan. A bolsevik rendszer már 1941 előtt is milliók haláláért volt felelős, és reprezentánsait – különösen az 1939–41 között elfoglalt területeken – a helyi lakosság gyakran a zsidósággal azonosította. Bár tagadhatatlan, hogy eleinte sok lengyelországi és baltikumai zsidó üdvözölte a szovjetek bevonulását – hiszen ettől remélték korábbi elnyomatásuk megszüntetését –, és sokan szolgálatot is vállaltak a szovjet közigazgatásban vagy a biztonsági szerveknél, a zsidóság mint vallási csoport kezdetől fogva az üldözöttek közé számított.

8 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA-AM) R 101884, Erich Kloetzel külügyminisztériumi hivatalvezető feljegyzése 1943. november 23-án.

9 A főszállásmester utasítása 1943. február 6. Budesarchiv-Militärarchiv (BA-MA) RH 21-2/535 OKH.

10 A rovnoi zsidóság meggyilkolása 1941 novemberében és 1942 júniusában történt, de a végrehajtók nem a Gestapo, hanem a rendőrszázaljak és a biztonsági rendőrség tagjai voltak. Pohl (2000) 154. p.

11 Bergycsevben kb. 20 ezer zsidó maradt, meggyilkolásuk több hullámban történt. 1941. szeptember 4-én 4144, szeptember 14–15. között 12 ezer, 1942 nyaráig további 2–3000 személyt semmisítettek meg a *felsőbb SS- és rendőri vezetők* (Höhere SS- und Polizeiführer, HSSPF) egységei.

12 Valójában a kelet-lengyelországi területekről 381 ezer személyt deportáltak a Szovjetunióba. Musial (2000) 33. p.

13 Salamon Alajos: *Katonai napló*, HL TGY 3213. Salamon Alajos a naplót kézzel vezette, a bejegyzés 1942. november 1-jén kelt. A szerző 1945-ben hősi halált halt.

14 Uo. 19. p.

BÁMÉSZKODÓK

A partizánvadászatban és a zsidók meggyilkolásában sajátos munkamegosztás alakult ki a különféle szervek és parancsnokságok között. A fegyvertelen személyek kivégzését a német hivatalnokok rendőri intézkedésnek tekintették, ezért ezzel három szervezetet, a titkos tábori rendőrséget, a tábori csendőrséget és az SD-t bízták meg (mindhárom egységet helyi kollaboránsokkal is megerősítették). Wehrmacht-katonák és szövetségesek kivégzésekben közvetlen végrehajtóként (elvileg) nem vehettek részt. E mögött a munkamegosztás mögött az a megfontolás állt, hogy az effajta kivégzések a hadsereg legfélétebb kincsére, a fegyelemre rossz hatással vannak. A katonákat nem ilyen feladatokra képezték ki, és megtörténhetett az is, hogy egyesek esetleg kétségbe vonják majd az akciók helyességét. A tömegkivégzés okozta lelki megterheléstől is meg kellett óvni a sorkatonákat. Ezért adtak ki újra és újra parancsokat arról, hogy katonáknak parancs nélkül kivégzéseken részt venni vagy azokat fényképezni szigorúan tilos.

A Wehrmacht és a Magyar Királyi Honvédség vezetése azonban tudott a tömegkivégzésekről, hiszen a végrehajtást koordinálni is kellett. A katonai közigazgatás kezdettől fogva részt vett a zsidóüldözés megszervezésében, elsősorban azzal, hogy bevezette a zsidók számára a megkülönböztető jelzést, megszervezte a gettókat, valamint a kényszermunkát. Ebben a magyar megszálló hatóságok is részt vettek, Stanisluban például már 1941. július 28-án elrendelték, hogy minden 12 évnél idősebb zsidónak sárga karszalagot kell hordania, ellenkező esetben az érintettre munkatábor várt.¹⁵ A helyi parancsnokságok minden esetben meghívták az SD képviselőit, és közösen állapodtak meg a lebonyolítás mikéntjében.

A „munkamegosztás” a holokauszt végrehajtásának is kísérő eleme volt. Ebből is adódott, hogy semmit sem lehetett teljesen titokban tartani: a megszállt területen valamennyi német és magyar parancsnokság tudhatta, hogy az Einsatzgruppék és a rendőri alakulatok elképesztő bűncselekményeket követnek el. Ez sokakban aggodalmat keltett, de a frontparancsnokokat a tehetetlenkedés, az elfogultság, a bolsevizmussal és a zsidókkal kapcsolatos ellenszenv jellemezte, és bár elítélték a tömeggyilkosságokat, mégsem tettek ellenük semmit. Jellemző, hogy amikor az Észak hadseregcsoport mögöttes területeinek parancsnoka, Franz von Roques tábornok panaszt tett Ritter von Leeb vezértábornagnál a kaunasi zsidóság lemészárlása miatt, a bajor császári tradíciókon felnőtt Leeb csak ennyit jegyzett be naplójába: „Ezekre az intézkedésekre nem vagyunk befolyással. Csak az a lehetőség marad, hogy távol tartjuk magunkat. Roques valószínűleg találon jegyezte meg, hogy ily módon bizonyára nem oldható meg a zsidókérdés: a legbiztosabban a zsidó férfiak sterilizálása vezetne célhoz.”¹⁶ Az, hogy egy német tábornagy ennyivel el tudta intézni a kérdést, a hagyományos morális értékek széteséséről árulkodik. Leeb érzéketlenségét nem menti, csak magyarázza a korszellem: ekkor a sterilizálás igen népszerű gondolatnak számított. Az USA-ban több államban léteztek sterilizációs törvények, amelyekkel nemcsak az örökletes betegségek hordozóit, hanem a deviáns életvitelűnek tekintett személyeket is sújtották. 1941-ben Newark államban Theodore N. Kaufman *Germany must perish* címmel kiadott egy könyvet, amelyben háború végén a németek kollektív sterilizálását követelte. A náci propaganda örömmel vetette rá magát Kaufman munkájára annak igazolásául, hogy a „világzsidóság” a német nép („faj”) életére tör. Kaufmannal szemben azonban Ritter von Leeb nem volt fanatikus, sőt hívő katolikusként tekintette magát, és katonai profizmusa megkérdőjelezhetetlen. Néhány hónappal később leváltását kérte, mert

15 Pohl (1996) 50. p. A magyar katonai parancsnokság utasítása megjelent az *Ukrainskije Slovo* c. helyi lap augusztus 10-i számában is.

16 Meyer (1976) 288. p.

Hitler nem engedélyezte a Demjanszk térségében bekerített német csapatok visszavonását. „Felelősnek érzem magam mindegyik fiatal emberért, lelkiismeretemmel szemben és hazámmal szemben. És az édesanyák százazeivel szemben” – mondta később a nürnbergi per során.¹⁷ Sajátos módon nem merült fel benne, hogy felelősséget érezhetne a rábizott hadműveleti területen meggyilkolt zsidók, Leningrád kiéheztetésre ítélt több millió lakosa vagy az 1941 novembere és 1942 januárja között irányítása alatt álló területen naponta alultápláltság miatt elpusztuló közel ezer hadifogoly miatt.

A német és magyar hadsereg megszálló tevékenységéről számos fotódokumentum maradt az utókorra. Sokan készítettek fényképeket – ellentétben a szovjet hadsereggel, ahol a katonáknak, de még a tiszteknek sem lehetett fényképezőgépük, és különösen tilos volt bármilyen hadi esemény megörökítése. Katynról vagy német és magyar hadifoglyok lemészárlásáról és a civil lakosság sanyargatásáról ezért nem kerülnek elő szovjet felvételek.

A fényképezés legkedveltebb témái voltak a győzelmi trófeák, az ellenfél megsemmisített eszközeinek, a háború borzalmainak megörökítése. A pusztulás ábrázolásának vágya talán azokban az emberekben volt a legnagyobb, akik maguk is mindennap életüket tették kockára – függetlenül attól, hogy önként katonáskodtak-e vagy sem.

Magyarországon 1945 után számos feljelentés érkezett azoktól, akik korábban ilyen képeket kaptak ajándékba, vagy ismerték a felvételeket osztogató személyt. Idézet egy 1946-ban készült feljelentésből:

„Jelentem, hogy Kocsis Lajos ellen háborús bűntett gyanúja miatt a nyomozást lefolytattam. Feljelentő özv. Máté Jánosné 16 drb. fényképfelvételt csatolt, melyek bizonyítják az ukrajnai hadműveleti területen elkövetett törvénytelen kivégzéseket [...]

V. VI. VII-es számú képek [...] Gajsinban készültek, egy pár héttel később, amikor a zsidókat kihajtották, asszonyokat, gyermekeket és férfiakat.

VIII. IX-es számú képek ugyanazon alkalomkor készültek az áldozatok levetkőztetését ábrázolva.

X. és XI-es számú képek a levetkőztetett áldozatok csoportonkénti irányítása a tömegsír felé (8–10-es csoportokban élve sírba terelik, hasra fektetik, majd agyonlövik őket).

XII. számú kép a tömegsír ábrázolja, a részben halott és részben halálosan megsebesített áldozatokkal, kik közül sokan még órák múlva is életben voltak (nagyítolencsén jól látható).¹⁸

A fennmaradt parancsokból kiderül, hogy sok katona látványosságnak tekintette a tömeges kivégzéseket. Egyes esetekben több száz bámészködő, fényképező előtt történtek az agyonlövés és akasztások, és a végrehajtásban gyakran a nézők közül is segített néhány önkéntes. Súlyosbította a helyzetet, hogy különösen Nyugat-Ukrajnában és a Baltikumban az NKVD-tömeggyilkosságok után a helyi lakosság is aktívan részt vett a további tömegmészárlásban. Mindez összefügg a „zsidó bolsevizmus” Kelet-Európában elterjedt mítoszával. A zsidóságot a nem zsidó lakosság gyakran a bolsevizmussal azonosította, mivel a kommunista átalakulás hívei között felülreprezentáltak voltak a zsidók. Azzal, hogy a zsidóság a bolsevizmus áldozatai között is magasan felülreprezentált volt (a kisiparos és a vallásos zsidók mind ideológiai ellenségnek számítottak), az antiszemita hagyományokon felnevelkedett helyiek nem sokat törődtek.¹⁹

17 Friedrich (1993) 399. p.

18 Kocsis Lajos ügye. Jelentés 1946. június 5. BM Központi Irattár; Magyar Köztársaság Belügyminisztériumának Irattára, Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányának Politikai Rendészeti Osztálya. Rendezés alatt. Köszönöm Kajári Erzsébetnek, hogy az iratra felhívta a figyelmemet.

19 A kérdésre lásd Biberstein (2002).

Zsitomirban többezres ünneplő tömeg szeme láttára, a piactéren akasztottak fel két kommunista funkcionáriust. Az akasztófa mellett kiírták, hogy „Wolf Kiepert cseka-zsidó, 1350 népi német és ukrán meggyilkolója” és „Moische Kogan, a cseka-zsidó segítője”. Az SD négyszáz zsidó férfit is összegyűjtött, akiknek végig kellett nézniük a kivégzést. Közben a résztvevők azt ordították, hogy „lassabban”, hogy jobb fényképfelvételeket készítsenek. A tömeg közben ütlegethette az összegyűjtött zsidókat, akiket az SS még aznap kivégezett. Ezek a jelenségek egyre inkább aggasztották a felsőbb parancsnokságokat. Egyrészt tartottak katonáik erkölcsének és fegyelmének lazulásától, másrészt felismerték, hogy az öldöklés propagálása a hátországra is mérhetetlenül káros hatással van.

Bár a munkamegosztásból adódott, hogy a sorozott katonáknak elvileg nem kellett részt venniük a zsidók meggyilkolásában, Ukrajnában magyar megszálló alakulatok mégis többször működtek együtt a németekkel. Ennek mértéke nem állapítható meg minden alakulatnál, de elszórt utalások, mint például a déli mögöttes területek parancsnokságának hadinaplójában 1941. december 22-én kelt bejegyzés, bizonyítják magyar csapatok eseti részvételét.²⁰

MUNKATÁRSÁK

A munkamegosztásos tömeggyilkosság egyik szélsőséges példája a 49/II. zászlóalj esete: 1942 márciusa és májusa között ez az egység az Ukrajnai Főkommisszáriátus területén, Vinnyicától 80 kilométerre, a kb. 25 ezer lakosú Gajsin városában látott el megszálló feladatokat. Két hónap leforgása alatt a zászlóalj a német városparancsnoksággal és a helyszínre érkező SD-egységgel, valamint az ukrán kollaboránsokkal együtt hat alkalommal összesen 3100–4100 zsidó meggyilkolásában segédkezett. Először 1942. április elején Teplih falu mellett száz magyar és mintegy tucatnyi német katona részvételével kb. 1000 főt, majd meg nem állapítható helyen 500 főt, Miropol mellett 300–800 főt, egy Gajsin melletti községben 300 főt, végül április utolsó vagy május első napjaiban Monasztircsi községben a szinte teljes zászlóalj közreműködésével 1000–1500 főt gyilkoltak meg. A magyar katonák minden esetben „csak” karhatalmi feladatot láttak el: a kivégzést a legfeljebb 30, de néha csak 8 fős német Einsatzgruppe végezte, az áldozatok közvetlen megfélemlítését és ütlegetését pedig az ukrán segédrendőrök, akik általában 50–150 fővel vonultak ki a helyszínre. A magyar alakulatok hajnalban indultak, és akció előtt majdnem mindig rumot vagy „erősen rumos feketekávé”²¹ kaptak. Ebből a katonák sejtették, mi lesz a feladatuk. Előljáráik azonban nem is csináltak ebből titkot: „Gajzágó”²² százados [...] a zászlóalj arcvonala elé lépett, és bennünket maga köré gyűjtve bejelentette, hogy zsidókivégzésre megyünk”.²³ Reggel körülkerítették a gettókat, az ukrán önkéntesekkel együtt a lakókat a tömegsírokhoz terelték. A zsidók közül a szakmunkásokat megkímélték, a zászlóaljparancsnok a német városparancsnokkal együtt részt vett a szelektálásban. A fennmaradt iratok nem adnak támpontot arra nézve, hogy a zászlóalj magyar feletteseitől parancsot kapott volna arra, hogy a németek ilyen jellegű kéréseire segédkezni kell. Abból, hogy 1942 nyarán „megtörtént esetből kifolyóan” megtiltották magyarok részvételét kivégzésekben, illetve abból, hogy a Wehrmacht egységeinek is számos effajta

20 Lásd például Pohl (2000) 151. p.

21 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Lehoczky Lajos, Szokolai Ferenc vallomása, 64., 76. p. Budapest Főváros Levéltára (BFL) B 7555/1950,

22 Gajzágó Tibor (1909–?) hivatásos százados, Ludovika Akadémiát végzett és 1945 után emigrált, egyes tanúk szerint viszont 1944-ben a fronton elesett.

23 Kocsis Lajos vallomása, uo. 162. p.

tiltó parancsot adtak ki, arra kell következtetnünk, hogy a kivégzéseken történő részvétel valószínűleg nem a felsőbb parancsnokság intenciójára történt. A zászlóaljparancsnok, Pápa Nándor minden jel szerint saját hatáskörben döntött arról, hogy egységével segít a német városparancsnoknak. Az akcióról egy tiszt fényképeket készített és ezeket pénzért árulta, sőt a felsőbb parancsnokságnak is küldött egy sorozatot.²⁴

A fennmaradt vallomások megrázó képet nyújtanak arról, hogyan hártották el a végrehajtók a „technikai” akadályokat. A gettók kiürítése feltűzött szuronnal és élesre töltött fegyverrel történt, a magyarok a külső kordont adták. „A házából kihajtott emberek sírtak, jajgattak, amikor a németek és ukránok kegyetlenül ütlegették őket, mindenki meg volt rakva csomagokkal” – emlékezett vissza vallomásában Gecsei István honvéd.²⁵ „Még elég sötét volt, így nem láttam, ez hogyan zajlott le, csak a jajgatásokat hallottam, amiből következtetni lehetett, hogy mi megy ott végbe” – mondta ugyanerről Szokolai Ferenc honvéd.²⁶

A lakosságnak azt mondták, hogy Németországba viszik őket dolgozni. Bár már az is gyanús lehetett, hogy még a gettóban egy asztal előtt megtörtént a szakmunkások kiválogatása (igazolványt kaptak, de néhány hónappal később ők is áldozatául estek a következő kivégzési hullámnak), a zsidók nagy része eleinte sok holmit vitt magával. Néhány kilométeres gyalogmenet után egyre többen kezdték eldobálni a nehéz csomagokat, amelyeket a kísérő ukrán önkéntesek azonnal birtokba is vettek. A magyar katonákat tisztjeik előzetesen figyelmeztették, hogy aki bármit magához vesz, azt kikötéssel büntetik – ez is arra utal, hogy a tiszteknek az akció előtt tudomással kellett bírniuk a kirendelés pontos céljáról.

Az egyik ilyen tömegkivégzés 1942. március végén vagy április elején, Teplih községben történt. Szelják Pál vallomása szerint az összetertelt lakosságból nem mindenki volt zsidó, voltak, akik keresztényekkel kötöttek házasságot. A zászlóalj Békéscsaba környékéről rekrutálódott, és a szlovákok aránya az egységben meghaladta az 50%-ot. Ők, mint ahogy Szelják is, többé-kevésbé meg tudták értetni magukat a helyi lakossággal, különösen mivel 1941 óta már ukrán területen katonáskodtak. Szelják felszólította a keresztényeket, hogy álljanak ki a sorból, de azok általában azt válaszolták, hogy „ha elpusztul a családjuk, vele pusztulnak ők is”. A gettó kiürítése után általában egy kisebb, egy-két raj erejű „karhatalmi egység” visszamaradt a gettó átkutatására és a bujkálók összeszedésére.²⁷

Nehéz feladat volt több száz embert egy nap meggyilkolni, mivel a helyszínen egyszerre nem tartózkodhattak túl sokan, ugyanis az áldozatok esetleges tömeges ellenállása veszélyt jelenthetett volna. Ezért a gyülekező nem közvetlenül a kiásott gödrök előtt történt. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy a lövéseket már távolabbról hallani lehetett. A magyar katonák itt is a külső kordont képezték, és arra volt parancsuk, hogy aki szökni próbál, azt lőjék le, aki pedig egy méterre megközelíti a kordont, azt le kell szúrni. A kordont nem nagy távolságra vonták meg az áldozatoktól, a katonákat a halálraítélt zsidóktól csak néhány méter választotta el, ami azt jelentette, hogy közelről láthatták az áldozatok arcát is.

A gyilkolási folyamat része volt az áldozatok teljes kifosztása. Ezért a tömegsírba lövés előtt mindenkit meztelenre vetkőztettek. Egyszerre nem volt „célszerű” több száz vagy ezer embert levetkőzésre kényszeríteni, ezért a nagyobb csoportból egy kisebbet különítettek el

24 A zászlóalj tevékenységét 1946–50 között a politikai rendőrség, majd az ÁVH beható vizsgálat tárgyává tette. A fényképek alapján indult per során több tucat tanút hallgattak meg, és Pápa Nándort halálra ítélték, majd kivégezték.

Az iratokat lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) V-107426 és V-33682, BFL B 7555/1950.

25 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Gecsei István vallomása, BFL B 7555/1950, 79. p.

26 Szokolai Ferenc vallomása 1949. december 30. Uo. 76. p.

27 Uo.

(8-10 vagy akár 50 fősét, a legyilkolandók összlétszámától függően), akiket kissé félretereltek, és ekkor adták ki a vetkőzési parancsot. Az áldozatok, akik között idősek és gyerekek, férfiak és nők egyaránt voltak, általában vonakodtak levetkőzni. Szelják vallomása szerint „nem értették, vagy nem akartak, és nem vetkeztek. Erre a német katona odament, s egy nőről letépte a ruhát. Így aztán hozzáfogtak a vetkezéshez.”²⁸ A tanúvallomások szerint a meztelenre vetkőztetett tömegben „ezen idő alatt leírhatatlan jelenetek játszódtak le, sokan örvöngtek kétségbeesésükben”.²⁹ A visszaemlékezők szerint a teplihai kivégzésnél az egyik áldozat leköpte Gajzágó Tibor századost.

A gyilkolás menetét a kivégzőgödör mérete és a rendelkezésre álló lövészek száma határozta meg. A kivégzők rendszerint németek voltak, egyszerre ketten vagy legfeljebb tízen tartózkodtak a kivégzőgödör szélén, amelyet általában már egy-két nappal korábban másokkal megásattak. Ugyanekkora létszámú volt a táradogató különítmény is, félóránként vagy óránként pedig váltották a személyzetet.

Csathó Sándor honvéd közlő nézte végig az eseményeket: „Majd hármásával be kellett menniük a gödörbe, itt hasra fektették őket, és az egyik német géppisztollyal lőtte tarkón az embereket. Ez olyan látvány volt, hogy én rosszul lettem, de Szaniszló hadnagy visszaparancsolt.

Azokat az embereket, akik önszántukból nem akartak bemenni a gödörbe, a németek bevonszolták, vagy egyszerűen bedobták. Az utoljára sorra került áldozatok között volt egy kb. 12 éves gyermek. Ez nem akart bemenni a gödörbe, mire a németek felkapták és bedobták. Ugyanakkor géppisztollyal lőtték rá, de még mindig élt, és összetett kézzel könyörgött, valósággal szitává lőtték, mire meghalt.”³⁰

„Megtörtént, hogy családok voltak együtt, s a 4-es csoportba nem egyszerre estek bele. Egyik nem akarta elhagyni a másikat. Az anya a gyereke után vagy a gyerek az anyja után ordított. Ezeket aztán puskatussal választották el egymástól a németek és az ukránok. Ugyanilyen jelenetek voltak a nőknél is, akik nem akartak meztelenre levetkezni. [...] Sokan megtették azt, hogy amikor levetkeztek, bedobták értékeiket a gödörbe.”³¹

„A későbbi csoportok már a hullákra feküdtek rá, a vérengzés látványa szinte elviselhetetlen volt, a lelőtt emberek vére valósággal magasra lövellt. Én ettől a látványtól rosszul lettem, és lezuhantam a földre, a mellettem álló Széchy szakaszvezető felemelt és rumot töltött belém. Az árokban a gyilkolást végző németek gumikesztyűt és gumiruhát viseltek.”³² „A német katonán, aki a kivégzést vezegte, magas, combig érő gumicsizma volt, és az egyik zsebéből kilógott a pálinkásüveg.”³³

Magyar részről dr. Hunyadi Sándor zászlóaljorvos gondoskodott arról, hogy a kivégzések látványától rosszul lett katonákat elsősegélyben részesítse. Ezért orvosi felszereléssel vonult ki a helyszínre. Hunyadi feladata volt az is, hogy a kérdéses esetekben (ritkán fordult elő) megvizsgálja azt, akiről nem tudták eldönteni, zsidó-e. Effajta vizsgálatokra azonban csak ritkán került sor, és egy vallomás szerint egy alkalommal Hunyadi „felmentő” véleménye ellenére is kivégezték az áldozatot.

28 Szelják Pál vallomása 1949. december 29. Uo. 73. p. Szelják ugyanezt a vallomást korábban szinte szó szerint ezzel megegyezően mondta el. Lásd uo. 54. p.

29 Szabó György vallomása 1949. december 10. Uo. 67. p.

30 Csató Sándor vallomása 1949. december 13. Uo. 100. p.

31 Szokolai Ferenc vallomása 1949. december 30. Uo. 77. p.

32 Lehoczky János vallomása 1949. december 12., Uo. 65. p.

33 Debreceni István vallomása 1949. december 19. Uo. 87. p.

A kivégzéseknél rendszeresen előfordultak „tévedések” is. Az egyik esetben „a kivégzés színhelyén megjelent egy ukrán asszony, azt állítva, hogy az ő gyereke játék közben keveredett a gettó lakói közé. Az asszonyt azonban elkergették...”³⁴ Monasztircsiben egy asszony könyörögve magyarázta a magyar tiszteknek, hogy ő csak átutazóban van ott, és nem lakik a községben. A hallgatóság egyik tagja erre javasolta, hogy igazoltatni kéne a nőt, de egy német tiszt széjjeloslatta a nézősereget.³⁵

A zászlóalj túlélői a kivégzések kapcsán indult perben két szökési kísérletről számoltak be, az egyik sikeres volt, négyen megmenekültek.³⁶

Feltételezhető, hogy nem az effajta viselkedés volt az általános, annál is inkább, mert hasonló esetekben a Wehrmacht tisztjei is gyakran megtagadták a tömeggyilkosságokban való részvételt. Szombathelyi Ferenc még mint a Kárpát-csoport parancsnoka Kolomeában megakadályozta 200 zsidó kivégzését.³⁷ A megszálló erők parancsnoksága több alkalommal szigorú utasításokat adott ki arról, hogy a polgári lakosság érdekeire feltétlenül tekintettel kell lenni.³⁸ A zsidóság megsemmisítésében a német megszálló hatóságok és az ukrainai birodalmi komisszár között is érdekellentét alakult ki. Előbbieknek az állt érdekükben, hogy legalább a zsidó kisiparosokat megkíméeljék, ezzel szemben Erich Koch ragaszkodott minél több zsidó megsemmisítéséhez, mivel az Ukrajnára kiszabott élelmiszer-beszolgáltatási kötelezettségeket csak így vélte teljesíthetőnek.³⁹

A magyarok által megszállt területen működő FK 197. (Feldkommandantur; tábori parancsnokság) 1942. április 20-i jelentése támpontot nyújt annak megállapításához, hogy milyen motívumok alapján kapcsolódott be egy német parancsnokság a holokauszt folyamatába. „A parancsnokság területén még 1210 zsidó található. Különösen sok zsidó képviselteti magát Prilukiban. Mivel a zsidók ellátás szempontjából terhet jelentenek és a zsidónegyed egészségügyi viszonyai rosszak, kérjük, hogy minél hamarabb kezeljék a zsidókérdést. Feltűnő, hogy épp Priluki térségében nagyobb a partizántevékenység, mint másutt, úgyhogy zárasképp nem alaptalan az a feltételezés, hogy a zsidóság összefügg a partizántevékenységgel.”⁴⁰ Mivel a teljes FK 197. területén ekkor 1500 német és 10 ezer magyar katona állomásozott (előbbiek zömmel nem mobil egységek formájában), feltételezhető, hogy ilyen esetekben a zsidók összegyűjtésének és vesztőhelyre kísérésének feladatát a magyar katonaság és ukrán önkéntesek látták el. Erre Prilukiban 1942. június 15. előtt már sor került.⁴¹ Az FK 607. jelentése a szenvtelen bürokratikus hang példája: „A pirjatyini gettóban tegnapig 1530 zsidó [volt], közben az SD-kommandó a kérdést megoldotta. Jelenleg még néhányan vannak P-ben a gettóban elrejtözve. [...] A polgármestereket német és magyar csapatok beiktatták.”⁴²

A helyi parancsnokságok a „zsidóakciók” után megmaradt értéktárgyakat és ruházatot igyekeztek a lakosság ellátására felhasználni. Ez a lehetőség annál is inkább célszerűnek

34 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Busztin Gábor áv. fhgy. jelentése az összesített tanúvallomásokról 1950. január 12. TH V-10742642, p.

35 Magi András vallomása; BFL B 7555/1950, tárgyalási jegyzőkönyv, 260. p.

36 Uo. 258. p.

37 Gosztonyi (1980) 28. p.

38 Sajátos módon ezt az ÁVH által a 49/II. zászlóalj ellen lefolytatott vizsgálat is elismerte. Sajnos az eredeti parancsok nem maradtak fenn.

39 Gerlach (1998) 240. p.

40 BA-MA WF 03/7458/9, 116. p.

41 Pohl (2000) 149. p.

42 BA-MA WF 03/7458/9, 643. p.

tűnhetett, mert a megszállók által nyomtatott pénzért általában semmilyen árut nem lehetett kapni, az egyedüli kínálatot tehát a meggyilkoltak javai jelenthették. Az FK 194. például a beszolgáltatási normát teljesítő földműveseknek zsidó értéktárgyak vásárlását ajánlotta fel. A zsidóellenes intézkedések nemcsak a nem zsidó lakosság korrumpálása, hanem a már évszázados virulens zsidóellenesség miatt is népszerűek voltak a helyi lakosság nagy része körében. Erre utal a német 213. biztosító hadosztály 1941. augusztus 27-i jelentése, amely kiemeli, hogy „az SD által a zsidók ellen végrehajtott szigorú intézkedések az ukrán lakosságban teljes megértésre találtak és ez a zsidók körében minden ellenállási szándékot megbénított”.⁴³

Figyelemre méltó, hogy még a brjanszki erdő partizáncsoportjai között is megfigyelhető volt a zsidóellenesség, annak ellenére, hogy az ukrán nacionalisták befolyása ezen a területen volt a legcsekélyebb. Egy partizán-kényszersorozást elrendelő levél a következő szöveggel zárult: „Aki nyomós ok nélkül nem jelentkezik az okkupánsok elleni harcra, azt úgy kezeljük, mint egy árulót, mint egy zsidót.”⁴⁴

A gyilkosságok munkamegosztásos jellegét jól mutatja az SD egy „átlagos” jelentése: „A Sipo és az SD különleges parancsnoksága 1942. július 9-én kezdte meg munkáját a konotopi internálótábor ellenőrzésével. [...] Konotopban összesen 808 személyt ellenőriztünk, akik közül 318-at lőttünk agyon. [...]”

Július 20-án a parancsnokság Jampolba távozott, hogy ezt a területet is feldolgozhassa. [...] A Tímár harccsoporthoz beosztott rész, melyet Hüsch SS-Untersturmführer hadnagy, U. K. vezetett, a Tímár csoport 3 útközetében vett részt. Ezek során 84 banditát lőttek agyon. Ezek után történt meg a Khilcsiszki, Jampol, Szeregyina Buda rajonok biztonságpolitikai átfésülése. Ebben a három rajonban összesen 1758 személyt fogtunk el, melyekből 649-et lőttünk agyon. [...] 423 agyonlőtt esetben olyan személyekről volt szó, akik vagy fegyverrel a kezükben estek fogságba, vagy hírvivökként és raktárosokként tettek szolgálatokat a partizánoknak. A többiek politikai funkcionáriusok voltak, kiket a Sipo útmutatásai alapján kellett elintézni.”⁴⁵

A kis számok senkit se tévesszenek meg: a jelentés csak egy hónapról szól, és a magyarok által megszállt területeken több hasonló alakulat is működött. Ha tekintetbe vesszük, hogy az előbbieken említett német parancsnokság teljes létszáma nem tett ki többet 60-70 főnél (és zömük irodai munkát végzett, vagy sofőr, szakács stb. volt), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy munkájukat csak a helyi katonaság bevonásával tudták ellátni. Erről tanúskodik az előbbieken idézett irat is: az Einsatzgruppe működési feltételeit a magyar katonaság teremtette meg, nyilván ők hajtották végre az emberek begyűjtését, őrzését is, a németek elsősorban az akciók megtervezésével, irányításával, az elfogottak kihallgatásával és az adminisztrációval foglalkoztak.

„Egy zsidó csoport élelmiszert szállított a partizánoknak. A 90 fős zsidó bandát kivégeztük” – jelentette a 105. gyalogdandár vezérkari főnöke, Hadváry vezérkari százados 1941. december 22-én.⁴⁶ A jelentés igazi értelmét csak akkor fogjuk fel, ha tudjuk, hogy a 90 fős „zsidó csoport” egy orosz falu teljes zsidó lakossága volt, gyerekekkel és öregekkel együtt. A magyar

43 Uo. 203. p.

44 BA-MA RH 21-2/558, oldalszám nélkül.

45 Az Einsatzgruppe C „a” vagy „b” Einsatzkommandójának 1942. augusztus 15-i jelentése. BA-MA RH 22/31.

Az alakulat összlétszáma mintegy 70 fő lehetett. A német eredetiben az összes jelentés a szemérmesebb passzív szerkezetben íródott, ezeket mind többes szám első személyben fordítottam.

46 BA-MA RH 22/11.

hatóságok nyilván arról kaptak értesítést, hogy a faluból „a zsidók” támogatják a partizánokat. Mivel a korabeli legfelsőbb német utasítások – melyeket a magyar megszálló erők parancsnoksága is ismerhetett – a zsidó lakosságot csak mint álcázott partizánokat említették, ezért logikus konzekvenciaként minden zsidó már pusztá létezésével is halálos bűnt követett el. Csupán az az elgondolkoztató, hogy egyes magyar tiszték miért azonosultak ennyire ezzel a szemlélettel. Hogy ez nem volt szükségszerű, bizonyítja a zsitomiri magyar parancsnokság, amely megakadályozta a helyi rendőrség zsidóellenes pogromját.⁴⁷ Az érintettek zöme nem volt partizán, amit az is bizonyít, hogy a 105. gyalogdandár egyetlen halottat vagy sebesültet sem vesztett az akció során: nyilván azért, mert nem ütközött ellenállásba. Még a magyar és német jelentések is kiemelték, hogy a partizánok fegyverzete és lőszerellátottsága általában kiváló volt, de mindenképpen jobb, mint az őket megfélemezni akaró magyaroké. Ez is a kivégzettek ártatlanságát bizonyítja: ha partizánok lettek volna, akkor tudtak és akartak volna védekezni.

A FELELŐSSÉGRE VONÁS

A kommunista rendszer berendezkedésével és a „felszabadulással” egyidejűleg megkezdődött a háborús bűnösök felelőssége vonása is. Elsőnek két keretlegényt akasztottak fel nyilvánosan az Oktogonon, miközben Budán még harcoltak a védekező német-magyar csapatok.

Az eljárásokat kezdetől fogva súlyos formai hibák és tartalmi ellentmondások terhelték.⁴⁸ A népbíróság sajátos módon általában még a valódi háborús bűnösökkel szemben sem volt képes jogilag korrekt eljárások lefolytatására. A háborús főbűnösök elleni eljárásokban legalább a vádlottak fizikai bántalmazása nem fordult elő, de mások esetében kezdetől napirenden voltak a legszörnyűbb kínzások is.⁴⁹

A háborús bűnösök kérdésének kezelésére és a magyar közállapotok jellemzésére kitűnő példa a Pápa Nándor alezredes ellen lefolytatott eljárás, amelyben az ÁVH és a népbíróságok tevékenységét jellemző összes visszásság megtapasztalható.

Az eljárás különlegessége, hogy szemben a csak vallomásokon alapuló és a vizsgálotisztek manipulációinak nagy teret engedő esetekkel, itt fényképek sorozata bizonyította a bűncselekmények megtörténtét, és csupán az lehetett kérdéses, hogy a tettesek miért vettek bennük részt. Vizsgálataim során igyekeztem más forrásokat is feltárni, és sikerült interjút készítenem a per egyik tanújával. A Gajsinban történt tömegkivégzésekről Darányi Dénes 1980-as években írógéppel írt visszaemlékezése is beszámol, igaz, a 6. oldal, ahol az esemény részletes taglalása lenne olvasható, a Hadtörténelmi Levéltár tanulmánygyűjteményébe leadott példányból hiányzik – talán nem véletlenül. Az 5. oldalon így is olvasható, hogy a gajisini gettó zsidóit kivégezték.⁵⁰

Kocsis Lajost házvezetőnője, Máté Istvánné 1946 februárjában jelenthette fel. A február 27-én felvett jegyzőkönyv szerint Máté azt vallotta, hogy Kocsis „kedvenc szórakozása volt, hogy a katonaságnál a civil lakosság lemészárlásáról készült fényképfelvételeket mutogatta

47 Hilberg (1990) 317. p.

48 A népbíróságok működéséről még nem született átfogó monográfia. Értékes adatokat tartalmaz a népbíráskodás folyamatáról Szakács–Zinner (é. n.); egy-egy koncepció per háttérét világítja meg Varga (1999) és Rév (1999); a Bárdossy-perrel kiemelendő Pritz (2002).

49 Thassy Jenő, aki a rendőrségen századosként, majd őrnagyként szolgált, maga is tanúja volt annak, amikor egy vádlott „kiesett” az Andrassy út 60. harmadik emeletének egyik ablakán. Lásd Thassy (1999) 77. p. Az épület már 1945-ben gyászos hírnévnek örvendett a budapestiek körében.

50 Darányi Dénes visszaemlékezése, HL TGY 3284.

az ismerőseinek”.⁵¹ A Kocsis Lajos-ügy kapcsán 1946 júniusában Pápa Nándor is a hatóság érdeklődési körébe került. Június 15-én egy házkutatáson nála is előkerültek hasonló jellegű fényképek (összesen 66 darabot foglaltak le). Július 6-án elrendelték a letartóztatását, majd július 23-án Mezőkovácsházán foganatosították az intézkedést. Az eljárás lassúsága több szempontból is elgondolkodtató. Pápa minden jel szerint nem gondolta, hogy bármitől is tartania kellene, mert 1945. március 9-én újra jelentkezett a „demokratikus” hadseregbe szolgálattételre, és ettől fogva „orosz tolmácsi minőségben” a mezőkovácsházai 564. számú bevonulási központnál szolgált. A menekülést meg sem kísérelte. Emellett házinyulakát tenyésztett, és 1944-ben másodszer is megnősült.

A helyi rendőrség tisztje, Sulyok István főhadnagy jellemzést is adott Pápáról. Mivel ez rá, illetve a rendőri közegek színvonalára is sajátos fényt vet, betűhíven közöljük: „Politikailag teljesen megbízhatatlan, mert a társasága olyan személyekből tevődik össze, akik mindég munkásnyuzok voltak a multban, szélsőjobb oldali pártoknak voltak tagjai, jelenleg teljesen a demokrácia ellen dolgozik, amit bizonyít az is, hogy a lakása tele volt fassiszta sajtó termékkel és Horthy fényképeivel.”⁵² A későbbi eljárás során ezekre a vádakra vonatkozó bizonyíték nem került elő, sőt a vádirat sem tért ki rájuk.

Az első kihallgatások alkalmával a minden bizonnyal frissen kinevezett kihallgató tisztek nemcsak helyesírási nehézségekkel küzdöttek, hanem azzal sem voltak teljesen tisztában, hogy az ügyet milyen stílusban kell jegyzőkönyvbe venni. A Békés Vármegyei Rendőrkapitányságon Marti István hadnagy kihallgatásakor a következő szöveg került jegyzőkönyvbe (a szöveget itt sem változtattunk):

„Három fénykép lett fölvéve az egyiken meztelen hölgyek a másikon pedig három gödör melybe egy-egy gödörbe 150 ember fért.”⁵³

Pápa 1946 nyarától 1949 nyaráig volt előzetes letartóztatásban. Vallomásaiban tagadta, hogy bármilyen kivégzésben bűnrészes lett volna, azzal érvelt, hogy csak utólag szerzett tudomást rólok, és nem vett egyikén sem részt. Minden jel szerint megkísérelte volt beosztottait arra is rávenni, hogy hamis tanúzással segítsenek rajta, ezért az 1946–47-ben lefolytatott kihallgatások csekély eredménnyel jártak. Eljárást nem lehetett lefolytatni ellene, mivel egységének tagjai vagy nem tettek feltáró vallomást, vagy nem voltak feltalálhatók, többségük szovjet hadifogságban volt. 1948-ban a hazatérő hadifoglyok közül kiszűrték Luczi István zászlóst (pontos szovjetunióbeli tartózkodási helyét a rendőrség 1945 nyara óta ismerte), aki a 49/II. zászlóaljnál szolgált, és mint bevallotta, maga is készített fényképeket a kivégzésekről, sőt a kivégzőgödörbe is bemászott. A felvételeket később széles körben terjesztette. Luczi a hadifogságban antifasiszta iskolát végzett, és az ÁVH-n tett vallomása szerint a hadifogságban több alkalommal is bejelentést tett a kivégzésekről. Ezt kevésbé tartjuk valószínűnek, mivel az effajta tanúvallomások őt is kitették volna annak a veszélynek, hogy az NKVD elítéli – Luczi állítását a bíróság sem vette figyelembe. A sorállományú tanúk közül senki sem vallott Luczira, ezzel szemben többen megemlítették erőszakos és pökhendi természetét, valamint jobboldali beállítottságát.

Luczi 1949. október 13-án az ÁVH épületében részletes feltáró vallomást tett, és tizenkét tanút is megnevezett. Pápa ügyében az eredetileg október 17-re kitűzött tárgyalást elhalasztották, mert ő a vádiratra különböző észrevételeket tett. 1949-ig a zászlóalj egyéb tagjai is hazaérkeztek, és az ÁVH széles körű nyomozást indított annak érdekében, hogy minél több tanút szedjenek össze. Kihallgatásukra október és december folyamán került sor.

51 Máté Istvánné vallomása 1946. február 27. BFL B 7555/1950, 103. p.

52 Sulyok István rendőrnagy főhadnagy jelentése 1946. július 23. Uo. 26. p.

53 Marti István hadnagy kihallgatása, 1946. június 22. Uo. 24. p.

Érdekes megvizsgálni, hogy mivel indokolták a tisztek beosztottjaiknak a katonai hivatással össze nem egyeztethető parancsok végrehajtását:

„A tisztjeink a kivégzésekre magyarázatot nem adtak. A legénység egyik része nagyon megrendült a látottaktól, voltak emberek, akik sírtak. Így például a mellettem álló Szokolai Zoltán honvéd, aki pusztaföldvári lakos. Mások félvállról vették a dolgot, és azt mondogatták, hogy zsidókról van szó, nem kell a kivégzetteket sajnálni.”⁵⁴ A zászlóalj zöme felháborodással fogadta a kivégzéseket, volt, aki napokig nem tudott enni a látottak miatt. Szabó Ignác hadnagy és Antal János zászlós viszont úgy vélekedett, hogy „bár a kivégzettek mint emberek egyé- nileg sajnálatra méltók lehetnek, azonban végeredményben nem kár értük, hisz zsidók”.⁵⁵ Kocsis vallomása szerint Gajzágó százados „a háború kimenetelére káros elemek likvidá- lásáról” beszélt, amikor kiadta a parancsot. A tanúk egy része arra hivatkozott: mindent megpróbált annak érdekében, hogy kivonja magát. Egyetlen vallomás sem tartalmazott olyan közléseket, hogy a katonák szívesen és önként jelentkeztek volna a feladatra, a leginkább terhelő ilyen jellegű és bizonyítatlanul maradt vallomások is csak annyit tartalmaztak, hogy Magi András „zsidóölő puskát” mutogatott katonatársainak.

Kocsis Lajos vallomásában kitért arra, hogy a magyar felsőbb parancsnokság nem nézte jó szemmel a magyarok részvételét a kivégzésekben, és valamikor ki is adtak egy parancsot, amely ezt megtiltotta. Erre Pápa is utalt vallomásában, megemlített egy hadosztályparancsot, amely egy konkrét eset alapján eltiltotta magyarok részvételét a kivégzésekben, sőt a parancs kiadását saját érdemének tulajdonította. A civilek kíméléséről szóló hadosztályparancsot nyilvánosan ki is hirdették a katonák előtt. 1942. május végén Pápát Füzüer József⁵⁶ gyalogos alezredes látogatta meg, aki elítélően nyilatkozott a kivégzésekről.

Pápa az ÁVH-n tett vallomásában kiemelte, hogy egy esetben sem járt el önhatalmúlag. Ha a német városparancsnok, Heinrich őrnagy karhatalmi kirendelést kért tőle, azt ő mindig be- vezetette a zászlóaljnaplóba, valamint engedélyt kért ezredparancsnokától is. Pápa nem tagadta, hogy ismerte a megszálló erők azon parancsát, amely szerint tilos a lakosság bántalmazása és az atrocitásokban való részvétel, de arra hivatkozott, hogy felsőbb parancsnoksága nem adott utasítást neki arra, hogy ne teljesítse a németek kérését. Pápa arra is hivatkozott, hogy az effajta német igényeket távbeszélőn is jelentette ezredparancsnokának, Pápay Alajos⁵⁷ ezre- desnek, és csak az ő jóváhagyása után cselekedett. Sajnos sem a zászlóalj, sem az ezred, sem a hadosztály iratai nem maradtak fenn, így nem állapítható meg az sem, hogy a telefonhívás megtörtént-e. A zászlóaljnál és az ezrednél az írnokoknak minden telefonhívás tartalmát be kellett írniuk a rendszerezített „távmondati könyvbe”.

Sajátos módon az ÁVH (illetve jogelődje, a PRO) már 1946-tól tudta, hogy a tettesek egy ré- sze szovjet fogságban van, mégsem tettek semmit sem annak érdekében, hogy a szovjet szervek tudomást szerezzenek a magyarországi vizsgálatról. A hadifogoly-levelezés alapján az érintettek pontos szovjetunióbeli címét is sok esetben ismerték. Busztin Gábor főhadnagy 1950 januárjáb- an írt vizsgálati összesítésében is megemlíti, hogy Pápay ezredes, Pápa közvetlen felettese „jelenleg szovjet fogságban” van, de az fel sem merült, hogy Pápayt kikérjék vagy a jegyzőköny- veket megküldjék a szovjet szerveknek. Pápay ellen a későbbiek során nem is indult eljárás.

54 Lehoczy János vallomása 1949. december 12. Uo. 65. p.

55 Busztin Gábor jelentése, TH V-107426, 10. p.

56 A tanú Füzi vagy Füzér névre emlékezett, a Tisztí név és címtár szerint az alezredek és ezredek között csu- pán egy hasonló nevű személyt, az említett Füzüer Józsefet (1895-?) találtam.

57 Pápay Alajos (1887-?) 1942-ig a 41. gyalogezred parancsnoka, 1944 nyarán a 18. tartalékhadosztály egyik harc- csoportjának parancsnoka volt.

Az ÁVH kihallgatási módszereivel kapcsolatosan számos jogos fenntartás merülhet fel. A kivégzések tényét és magyar katonák részvételét a fényképsorozatok bizonyítják, de az ezzel összefüggő kérdéseket csak a tanúvallomásokkal lehet tisztázni. Pápa Nándor 1950. május 15-én, kivégzése előtt írt „Észrevételek a budapesti büntetőtörvényszék 1950. április hó 22-én kelt, de csak 1950. május 12-én 16.00-kor közzétett B XLV. 18301/1949 sz. ítélethez” című kézírásos feljegyzésében erről azt írta, hogy „amikor [...] újból az államvédelmi hatóság kezdte meg a vallatásokat, az ott elszenvedett verések és megkínzások következtében kénytelen voltam oly cselekmények elkövetését is magamra vállalni, amelyek egyáltalán nem feleltek meg a valóságnak – csak azért, hogy a további kibírhatatlan szenvedéseket elkerüljem. Az államvédelmi hatóságtól vett fenyegetések következtében, még a f. év januárjában az államügyész előtti kihallgatás alkalmával se volt bátorságom visszavonni az államvédelmi hatóság előtt kényszerűségből tett vallomásumat, mert méltán tartottam attól, hogy újból elnapolják a tárgyalást és harmadszor is az államvédelmi hatóság kezeibe kerülök pótnyomozásra, amit 56 éves korom mellett elviselni már nem lettem volna képes. Inkább hajlandó lettem volna azt is elvállalni akkor, hogy szegény édesanyámat saját kezűleg gyilkoltam meg 31 évvel ezelőtt, jöllehet kb. 100 km-re laktam tőle, mikor kórházban meghalt.”⁵⁸

Pápa vallomása annyiból figyelemre méltó, hogy még az ÁVH-n felvett, kínzással kicsikart vallomásában sem ismerte el, hogy személyesen vezetett volna kivégzéseket, csupán azt vállalta el, hogy két alkalommal szemtanú volt és ennek ellenére is kirendelte katonáit. Nem volt hajlandó elismerni egy 1943. januári tömeggyilkosságot sem (erre a későbbiekben még visszatérünk).

A verések tényét támasztja alá egy jelenleg is élő, az ügyben különösebb szerepet nem játszó szemtanú visszaemlékezése is:

„1949-ben történt, hogy azt mondták, 10 percre menjek be a községházára, 46 hónap múlva értem vissza. Pápa Nándor alezredes ukrainai ténykedéséről kérdeztek [...] a kihallgatás után felvittek Pestre a Markóba. 19 nap voltam ott, minden második este úgy megvertek az ÁVO-sok – mert ekkor már ők vették át az ügyet –, hogy elvesztettem az eszméletemet. Azt akarták, hogy valljak Pápa alezredesre, hogy gyilkolta a lakosságot, hogy én mint keretlegény ezt láttam. A két verőlegény nevét sohasem felejttem el: Óvári István meg Busztin Gábor, ezek nem emberek, hanem állatok voltak. 19 nap után Kistarcsára kerültem. Én nem tudtam a Pápára rosszat mondani, az biztos, hogy ő nagyon jól érezte magát, hintóval hordozták, a tanítónő szeretője volt, jól megvolt, nem csodálom, hogy még egy évet kint maradt. Énbőlőlem meg azért nem lehetett semmit sem kiverni, mert nem is tudtam semmit. Érdekes módon a Szeljákat, a lovászt a vallomások után hazaengedték, nyilván olyat tudott mondani Pápa Nándorról, ami tetszett. Úgy gondolom, hogy az én esetemben, a község javaslatára felrótták nekem azt is, hogy nem voltam TSZ-tag. Engem ezek után ítélet nélkül Reckre vittek, akkor ott még semmi sem volt, csak erdő. A feladat ezt az erdőt letarolni, a fákból építettük a barakkokat. Itt szakadásig kellett dolgozni, de legalább nem vertek bennünket. Életemben talán ekkor voltam a legjobb társaságban, hiszen Zimányi Tibor, Kéri Kálmán és Faludy György író volt a közvetlen társam. Kéri Kálmán nagyon gyenge volt, nem tudott annyit dolgozni, mint amennyit elvártak, én meg erős voltam akkor, bírtam a munkát, hát segítettem neki.”⁵⁹

58 Pápa Nándor vizsgálati dossziéja, Pápa Nándor észrevételei az ítélethez. BFL B 7555/1950, 662. p.

59 Kasuba István interjúja Vitális István szakaszvezetővel. Készült 2004. március 6-án Békéscsabán. Ezúton is köszönöm neki, hogy átengedte számomra az interjú szövegét. Vitálist már 1946. július 12-én is kihallgatta a rendőrség, de ekkor sem tett terhelő vallomást.

Az ÁVH által alkalmazott fizikai erőszak ténye tehát vitathatatlan, de érdemes megvizsgálni, hogy a kihallgatók milyen koncepció jegyében alkalmazták.

Busztin Gábor az intellektuális ÁVH-tisztek közé tartozott.⁶⁰ Ezt támasztják alá a kihallgatási jegyzőkönyvek is. Zsidó származása a kihallgatottak számára egyértelmű volt,⁶¹ ezért azok, akiket kínozott, hajlamosak voltak „zsidó bosszúként” átélni a történeteket. Ezt erősítette, hogy a kihallgatottak esetenként maguk is rasszista érvrendszert használtak. Gecsei István, Luczi István tisztilegénye Busztin előtt azt vallotta, hogy „Luczi viselkedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az anyja sváb származású és vérében örökölte a gógséget [sic!] és a vérszomjúságot”.⁶²

Busztin kihasználhatta volna az alkalmat arra, hogy a legfelsőbb magyar katonai vezetés nyakába varrja a tömegkivégzésekben való részvételt, hiszen lehetett volna monstre pert rendezni a még élő magasabb rangú tisztek ellen. A megszálló erők egyes parancsnokai – mint például Bogányi Károly vezérőrnagy – háborítatlanul éltek Budapesten. Azokat is el lehetett volna ítélni, akik 1945 után külföldre menekültek vagy eltűntek. A per megfelelő prekoncepció esetén lehetőséget adhatott volna arra, hogy a sztálinista szemléletnek megfelelően a „Horthy-fasizmus” 1919-es, második világháborús rémtettei és a nyilas terror között egyenlőségjelet tegyenek. Ehelyett Busztin arra jutott, hogy Pápa önállóan cselekedett, tevékenységéről az ezredparancsnokság tudott ugyan, de szemet hunyt felette, Pápa viszont a megszálló csoport parancsaira hivatkozva megtagadhatta volna az együttműködést, de nem tette.

Busztin azért kínozta Pápa Nándort, hogy vallja be: ő adott parancsot a kivégzésekre, mert „összebarátkozott” a gajsinai városparancsnokkal, Heinrich őrnaggyal. Busztin prekoncepciója nyilvánvaló, ők csak tolmács segítségével tudtak egymással érintkezni, a tanúk kettejük barátságára nem szolgáltak egyértelmű bizonyítékkal, sőt egyikük azt mondta, hogy Pápa és Heinrich között rossz volt a kapcsolat. Busztin azt is ki akarta verni áldozatából, hogy mind-egyik kivégzésen jelen volt. Fel sem merült, hogy Heinrich őrnagyot, akit Pápa vallomása szerint 1945 után az illetékes szovjet bíróság 15 évre ítélt, az ügyben kihallgassák, annak ellenére, hogy Pápa ezt is kérte.

Pápa ezzel szemben utolsó, kézzel írt észrevételeiben tagadta, hogy a májusi kivégzéseken jelen lett volna, mivel ekkor szabadságon volt. Erre több tanút is megjelölt, akiket az ÁVH nem hallgatott ki, sőt egy ezt igazoló korabeli levelet is fel tudott mutatni. Helyettese, Gajzágó százados adta ki ebben az időben a parancsokat. Pápa verzióját támasztja alá, hogy ő egyetlen fényképen sem szerepelt, míg Gajzágó több felvételen is azonosítható volt. A jelen lévő tanúk egy része sem emlékezett pontosan arra, hogy Pápa jelen volt-e vagy sem, ezért alapos gyanúnk lehet arra, hogy az állítást elsősorban az ÁVH adta a tanúk szájába. Más kérdés, hogy a kivégzések közül legalább három nem erre az időszakra esett, hanem arra, amikor Pápa bizonyíthatóan Gajsinban volt. Pápa arra is hivatkozott, hogy az első alkalommal nem tudta, mit jelent a „karhatalmi osztág” kirendelése, de az első ilyen eset bejelentése után az ezredparancsnok, Pápay ezredes szemlét tartott, és elrendelte Pápa bejelentésének felterjesztését a megszálló parancsnokságra. Ennek alapján adták ki később a kivégzéseken való részvétel eltiltását. Erre az eltiltó parancsra a tárgyalás folyamán Szabó Ignác tartalékos hadnagy is emlékezett.⁶³ Bár valószínűtlen, hogy Heinrich őrnagy ne közölte volna előre, hogy a „karhatalmi osztagra” milyen feladatok várnak, nem zárható ki, hogy Pápa később csakugyan

60 Dr. Bauer Miklós közlése 2003 nyarán.

61 Kasuba István közlése.

62 Gecsei István vallomása, BFL B 7555/1950, 35. p.

63 Szabó Ignác vallomása, 1950. március 16. Uo. 266. p.

ezt bíráló felterjesztéssel élt. Az, hogy az ÁVH teljes egészében elmulasztotta Pápa felette-seinek, valamint az ezredparancsnokság segédtsíztjének⁶⁴ kihallgatását, mindenesetre ezt a verziót valószínűsíti. Pápa azt is tagadta, hogy a Gajsinban történt partizánakasztásokon jelen lett volna – a képeken nem is látható. Néhány tanú azonban azt állította, hogy a kivégzésekre Pápa adott parancsot, illetve azt, hogy az akasztásokon is részt vett.

Pápa ártatlanságát elsősorban azzal kívánta igazolni, hogy ő csak az ezredparancsnok-ság által kiadott utasításokat hajtotta végre, és minden német kérést Pápayhoz továbbított, akitől teljesítésükre aztán parancsot kapott. Mentségképp azonban nem fogadható el, mert a katonai szabályzatra hivatkozva megtagadhatta volna az ilyen parancsok végrehajtását. Parancsmegtagadásra egyébként több példa is akadt a Wehrmachtban, és az érintetteknek nem lett semmi bántódásuk. A honvédségben előfordult hasonló zsitomiri esetre korábban utaltunk. Kocsis Lajos zászlóaljírnok azt vallotta, hogy Pápa nem jegyeztette be az ese-ménynaplóba a kivégzések tényét – igaz, nem ő volt az egyedüli írnok, és azt nem lehetett bizonyítani, hogy a másik írnok, Dukon Kálmán, akit az eljárás során nem hallgattak ki, tudott volna bejegyzésről. Kormos Mihály zászlós, híradós szakaszparancsnok szerint Pápa az ezred-nek küldött jelentéseiben partizánellenes harcnak tüntette fel a kivégzéseket, és az ezredpa-rancsnokság hozzájárulása után adta a karhatalmat. Elgondolkodtató, hogy Kormos vallo-mása szerint a Monasztircsiben történt kivégzésnél, amelyen a zászlóalj fele, kb. 300 ember volt jelen, telefonösszeköttetést is telepítettek Monasztircsi és az ezredparancsnokság között. Kormos a kivégzések során elájult, és később a debreceni klinikán idegösszeroppanással kezelték.⁶⁵ Más ügyből kifolyólag viszont Kormos két év börtönt kapott, mert alárendeltjei-vel szadista módon bánt.

A többi tanú, illetve vádlott esetében a vizsgálótisztek igyekeztek kideríteni a felelősség mértékét. Így például részletesen vizsgálták, hogy amikor egy ember szökést kísérelt meg, akkor Garamvölgyi Gogán György szakaszvezető önként vagy parancsra futott a szökevény után. Kocsis Lajos esetében a vizsgálat azt állapította meg, hogy önként jelentkezett a kivég-zésekre. Luczi István esetében terhelő adatként vették figyelembe, hogy a megszállt terü-leteken olyan megjegyzéseket tett, hogy „itt is úgy kellene tisztogatni, mint Újvidéken”, és a kivégzéseket azzal a megjegyzéssel kommentálta, hogy „most megfizetnek Kóbiék a gazemberségükért”. Páparól egy tanú azt is vallotta, hogy amikor egy munkaszolgálatosnak élelmet adott és Pápa észrevette, ostorral arcul csapta, majd kiköttette.

Az ügy mellékszála, hogy Pápa Nándort már 1944-ben lefokozták és kicsapták a honvéd-ségből. Igaz, ennek a gyilkosságokhoz semmi köze nem volt. Lefokozása azért történt, mert 1939-ben egy civil nyilvános helyen felpofozta, és ezért nem kért elégtételt.

Az eljárás másik mellékszála egy 100–200 fős tömeggyilkosság, amelyet 1943 januárjában a brjanszki erdőben követett el a zászlóalj. Itt az egységet január 15-én és 16-án partizántá-madás érte, 53 honvéd meghalt, illetve eltűnt, a sebesültek száma nem ismert.⁶⁶ Megtorlás-képp Debreceni Pál tanú szerint Pápa Nándor parancsot adott a támadáshoz legközelebb eső falu lakosainak kivégzésére és a falu felgyújtására. A mézárálás után Debreceni szerint Pápa még arra is gondolt, hogy egy katonát kiküldjön azért, hogy a kóborló háziállatokból fogjon össze néhányat a tisztí étkezde számára. Erre az esetre azonban csupán két tanúvallomás áll rendelkezésre, és Pápa a tisztí étkezde ügyét kivéve mindent tagadott, még az ÁVH kínzásainak

64 Pápa utolsó beadványában meg is jelölte az illető nevét és címét: Csanak József százados, Debrecen.

65 Kormos István vallomása, BFL B 7555/1950, 265. p.

66 Az adatokat Smetana György és Kasuba István, a 13., ill. 19. és 49. gyalogezred történetének kutatói gyűjtötték ki a Hadtörténeti Levéltárból.

hatására sem volt hajlandó vállalni a felelősséget. Két másik tanú viszont azt vallotta, hogy nem Pápa, hanem egy hadapród őrmester rendelte el az akciót, és amikor Pápa értesült a történetekről, vizsgálatot is indított. Az esetet bizonyíthatatlansága miatt a népbíróság nem vette fel a terhelő adatok közé.

Sajátos, hogy az eljárás során az ÁVH fizikai erőszakot alkalmazott, miközben a kulestanúkat, azaz Pápa felettéseit és a német városparancsnokságot meg sem próbálta kihallgatni, és nem vette fel a kapcsolatot az illetékes szovjet szervekkel sem. Valószínűtlen, hogy szándékosan el akarták volna titkolni az ügyet, ez igen veszélyes lett volna, hiszen az ÁVH-n belül szovjet összekötők is dolgoztak, és több munkatárs kettős (magyar és szovjet) ügynök is volt. Sokkal valószínűbb, hogy a szovjeteket egyszerűen nem érdekelte az ügy. Ennek ellenére a magyarok megkísérelhették volna Pápay és Heinrich kikérését vagy legalább kihallgatását.

A rendelkezésre álló tények ismeretében a kínzásokra semmi szükség sem volt. A magyar segítséggel lebonyolított tömeggyilkosságok és Pápa parancsnoki felelősségének ténye egyértelmű és önmagában is elegendő volt akár a legsúlyosabb ítélet meghozatalához. Pápa tevékenysége, azaz részvétele a polgári lakosság gyilkolásában a korabeli szolgálati szabályzatba ütközött. Az, hogy az ÁVH mindennek ellenére fontosnak tartotta az őrizeteseink kínzását, csupán azzal magyarázható, hogy Busztin és társai rutinból cselekedtek.

Az ügy tárgyalásait 1950. március 16-án és április 22-én tartották meg, szeptember 13-án pedig nyilvánosan ítéletet is hirdettek. Pápát másnap végrehajtandó kötél általi halálbüntetésre, Kocsist, Luczit három év hat hónapra, Garamvölgyit két év hat hónapra, Szaniszló, Magi, Antal, Szabó vádlottakat két évre, Kormost egy évre ítélték. Nincs adatunk arról, hogy a tárgyalás és az eljárás részletei a sajtóban megjelentek volna.

Pápa kivégzése után az ügy nem jutott nyugvópontra. Az ÁVH a zászlóalj tagjainak egy részét (olyanokat, akik ellen nem született ítélet) Recskre internálta, és ők csak 1953-ban szabadultak. Szerencsésebbek voltak azok, akik előzetes letartóztatásuknál rövidebb vagy vele megegyező jogerős ítéletet kaptak. Egyes személyek ellen titokban továbbra is folyt kompromittáló anyagok gyűjtése, amint ez az ÁVH aktáiból kiderül. 1956 után a III/III. ügyosztály átvette az érintettek figyelését, Kocsis Lajosról például 1960-ban kértek be környezettanulmányt, amely csak annyit állapított meg, hogy „igen szeret alkalmazkodó politikát folytatni, ez az ellenforradalom alatt is megmutatkozott, aktív tagja volt a községben lévő nemzeti tanácsnak, fel akarták fegyverezni a nemzetőrséget, a rendőrség titkos iratait akarta átvizsgálni önkényesen. [...] A baráti köre a községben élő osztályidegen, valamint a régi értelmiséggel tart kapcsolatot. A családi élete nem mondható rendezettnek, mivel vadházasságban él egy volt orvos özvegyével, családjuk nincsen”.⁶⁷

Mindennek ellenére 1962 és 1974 között Magi, Kocsis, Szaniszló, Luczi, Szabó és Antal priuszát kérvényeik alapján kegyelemből törölték. A rendszerváltás után Pápa rokonai felülvizsgálati kérelmet nyújtottak be, de ezt a Legfelsőbb Bíróság elutasította.

A fényképek létezése minden bizonnyal bizonyos körökben is ismert volt, mivel 1968. április 10-én az Európa Könyvkiadó levélben kereste meg a fővárosi bíróság elnökét, és kérte, hogy „az Ukrajna némely vidékét megszállva tartó magyar katonai alakulatok egyes akcióiról” készült fényképeket betekintésre Ölvedi Ignác és Száva Péter történészeknek adják ki, mivel „hazánk felszabadulásának 25. évfordulójára” képes történelemkönyv megjelenését tervezik. 1968. május 10-én Ölvedi elismervény ellenében át is vett 31 fényképet, amelyet július 5-én vissza is szolgáltatott.

67 BM Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság Siófoki járásai kapitánysága, 24/1960, 1960. március 14. Kocsis Lajos KT-jának felterjesztése, BFL B 7555/1950, 434. p.

A pártállami rendszer összeomlásával a III/III. ügyosztály igyekezett minden kompromittáló anyagot megsemmisíteni. Sajátos módon ebbe a kategóriába esett Pápa Nándor ügye is, holott az elvileg nem a pártállamra, hanem a magyar királyi honvédségre lehetett csak kompromittáló. Mégis téves volna azt gondolnunk, hogy a rendőrségen őrzött alapakta bezűzésára csak véletlenül, figyelmetlenségből került sor. Valójában mély és konzekvens logika húzódik meg a mögött, hogy miért tett meg a kommunista elnyomó apparátus mindent a valóság kiderítésének megakadályozása érdekében. A pártállami elnyomó szervek ugyan a náciizmus ideológiai ellenségének tüntették fel magukat, de erkölcsükben semmivel sem voltak jobbak a náciénál, és tevékenységükkel is a náciizmus szövetségeseinek bizonyultak. Negyven éven keresztül eltitkolták a magyar társadalom elől a tényleges háborús bűntetteket, és ezzel lehetetlenné tették a társadalom számára a saját felelősséggel történő szembenézést. Érthető, hiszen ezzel azt érték volna el, amit mindenáron megakadályozni akartak: nevezetesen a lelki felszabadulást. Egy felszabadult társadalom nem zsarolható és nem is korlátozható, tehát mindannak ellentéte, ami egy diktatúra számára kívánatos. A pártállam elnyomói legutolsó tettükként megsemmisítették a per tárgyi bizonyítékait, köztük a III. csoportfőnökség által őrzött alapaktát és a hozzá csatolt fényképeket is. Ezzel a holokauszt legszörnyűbb magyar vonatkozású forrásainak egy részét is bezűzték. Szerencsére az akta fényképek nélküli másodpéldánya, valamint néhány elszórt irat elkerülte ezt a sorsot. Az ÁVH eljárását leleplező bizonyítékok tehát megmaradtak. Így a kommunista iratmegsemmisítések ellenére sem vált lehetetlenné az ÁVH és utódszervei bűneinek leleplezése. Nehezebb a helyzet a holokauszt bűnei esetében, amelyeket évtizedeken keresztül szisztematikusan elhallgattak, és amelyekkel kapcsolatban az egész társadalomban, tettesekben és áldozatokban egyaránt létezik az elhallgatás iránti igény is. Azért viszont, hogy minderről hazudni kellett, elsősorban a magát az antifasizmus letéteményesének tartó 1989 előtti politikai és rendőrségi elit felelős.

HOLOKAUSZT, NÉPIRTÁS ÉS A MEGSZÁLLÓ ALAKULATOK

IRODALOM

- BIBERSTEIN, Johannes Rogalla von: „*Jüdischer Bolschewismus*”. *Mythos und Realität*. Vorwort: Ernst Nolte. Drezda, 2002, Antaios.
- BROWNING, Christopher: *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibattalion 101 und die „Endlösung” in Polen*. Hamburg, 1993, Reinbek.
- FRIEDRICH, Jörg: *Das Gesetz des Krieges*. 3. Aufl. München–Zürich, 1993, Piper.
- GERLACH, Christian: *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im zweiten Weltkrieg*. Hamburg, 1998, Hamburger.
- GOLDHAGEN, Daniel: *Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*. Berlin, 1996, Siedler.
- GOSZTONYI Péter: *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezései*. New Brunswick–New Jersey, 1980, Occidental Press.
- HILBERG, Raoul: *Die Vernichtung der europäischen Juden*. Frankfurt, 1990, Fischer.
- KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. kötet. 2. kiadás, Budapest, 1978, Magvető.
- KARSAI László: Történészek, gyilkosok, áldozatok. *Beszélő*, 1997. június, 34–59. p.
- MEYER, Georg (Hrsg.): *Generalfeldmarschall Ritter von Leeb. Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen. Aus der Nachlass*. Stuttgart, 1976, Deutsche-Verlags-Anstalt.
- MUSIAL, Bogdan: „*Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen*”. *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. Berlin–München, 2000, Propyläen–Ullstein.

- POHL, Dieter: *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München, 1996, Institut für Zeitgeschichte.
- POHL, Dieter: Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943. In Norbert Frei–Sybille Steinbacher–Bernd C. Wagner (Hrsg.): *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. München, 2000, Saur.
- PRITZ Pál: *Bárdossy László*. Budapest, 2002, Elekra Könyvesház.
- RÉV István: Ellenforradalom. *Beszélő*, 1999. április, 42–54. p.
- SZAKÁCS Kálmán–ZINNER Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948*. Budapest, é. n., Batthyányi Társaság.
- THASSY Jenő: *Hátraarc*. Budapest, 1999, Balassi.
- VARGA László: „Forradalmi törvényesség” – jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon. *Beszélő*, 1999. november, 64–73. p.

SZAKOLCZAI ATTILA

HÁBORÚS BŰNÖSÖK ELÍTÉLÉSE AZ 1956-OS FORRADALOM UTÁN

Sokáig titok övezte az 1956-ot követő politikai megtorlás méreteit. Itthon szigorú tabunak számított, hányszor és kiket akasztott a hóhér, az emigráció pedig becslésre, találgatásra szorult, és mint a nyolcvanas–kilencvenes évek kutatásaiból kiderült, erősen fölébecsülte a jogerős halálos ítélet alapján kivégzettek számát.¹ 1984-ben Rainer M. János tett kísérletet arra, hogy bár illegális körülmények között, de a lehetőségekhez képest (sőt azokon túl) a tudomány eszközeivel határozza meg a valós számokat, a „részleges statisztikák, korabeli sajtóközlések és a tendenciózus történeti irodalom”² segítségével. 1989-ben, Nagy Imre és kivégzett társai újratemetésére készülődve különösen fontos lett volna tudni, hogy az 1956 után kivégzettek közül kik azok, akiket ténylegesen 1956-os szerepükért juttattak hóhérekre, de az idő rövidsége nem tette lehetővé az egyre szaporodó ötvenhatos „mártírlisták” szakszerű, minden kétséget kizáró megoldást hozó szűrését, ellenőrzését.

1991 tavaszától intézetünk egy kutatócsoportja többéves kutatómunkával feltárta azokat az ügyeket, amelyekben jogerős halálos ítélet született és az ítélet végrehajtására is sor került. 1994-ben közzétett eredményeink szerint³ 1956. november 4-e és 1961. augusztus 26-a között összesen 341 embert végeztek ki Magyarországon, közülük 229 kivégzett esetben szabták ki a forradalomban vitt szerepért a legsúlyosabb büntetést, 112 esetben azonban az ítéletnek semmi köze nem volt 1956-hoz.

Az azóta eltelt tíz évben számos új forrás vált hozzáférhetővé, így 1994-es eredményeinket némileg pontosítani lehet. Kiderült például, hogy az egyik miskolci kivégzett, akit statáriális eljárásban ítélték halálra, tagja volt egy fegyveres csoportnak, és noha a bírósági iratokban nem esik szó ötvenhatos szerepéről, a vizsgálati iratokban van rá utalás, és ezt megerősíti egy 1960-ban mások ellen indított büntetőeljárás is. Az arányok azonban nem változtak lényegesen: a korszakban kivégzettek közel kétharmad részét juttatták Kádár bíróságai forradalmi tevékenység vádjával hóhérekre, mintegy 230 főt.

Kahler Frigyes és M. Kiss Sándor történészek ennél lényegesen többre, továbbra is közel 400-ra teszik a jogerős halálos ítélet alapján kivégzettek számát.⁴ Az ő kutatási eredményeiket felhasználva vésték márványba az 1956-os mártírok nevét a Kisfogház Emlékhelyen, a Pongrátz Gergely-féle 56-os kápolnában és talán másutt is.

1 Méray Tibor 2000–2500-ra tette a halálos ítéletek számát, Krassó György ezernél többre.

2 Rainer (1989) 5. p.

3 Bak et al. (1994) 237–256. p.

4 „Azt azonban megalapozottan állíthatjuk, hogy a megtorlás időszakában állam elleni és politikai jellegű cselekmények címén több mint 20 ezer embert ítélték el, és a kivégzett áldozatok száma kb. 400 volt.” M. Kiss–Kahler (2002) 170. p.

Kahlerék azonban – meglátásom szerint – nem jártak el kellő körültekintéssel, és ötvenhatos mártírnak tekintettek számos olyan kivégzettet is, akinek semmi lényeges köze nem volt sem a forradalomhoz, sem a szabadságharchoz – illetve akiknek személyes története a végteleben sem találkozik 1956 történetével. Nagyobbik részüket köztörvényes cselekmények, általában gyilkosság vagy szándékos emberölés vádjával ítélték halálra és végezték ki, de van közöttük egy jól körülírható politikai csoport is. 1958 májusától ugyanis Biszku Béla belügyminiszter utasítására a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya hálózati felderítő, majd kutató- és vizsgálati munkát indított 385 olyan személy ellen, akik a második világháború idején vagy azt megelőzően kommunisták, baloldaliak vagy egyéb okból üldözöndők (például zsidó származásúak) ellen indított eljárásokban vettek részt, és ennek során háborúsnek vagy népellenesnek minősülő bűncselekményeket követtek el. Közülük végül 94 fő ellen indult 1959–60-ban bírósági eljárás, a halálos ítéletet 36 emberen hajtották végre.⁵

Ma még nem válaszolható meg egyértelműen, milyen okból, milyen céllal került sor e nagy-szabású akció elindítására. A kutatás jelenlegi állása szerint része lehetett ebben a személyes bosszúállás igényének (az eljárás alá vontak közül számosan 1956 után – de sokszor előtte is – vezető pozíciót betöltő személyeket vallattak 1945 előtt), az önigazolás szándékának (hogy a bíróságok valóban az arra érdemeseket, a fasisztákat, a népellenes bűncselekmények elkövetőit üldözik) és annak, hogy a figyelem különböző okok miatt a Horthy-korszak felé fordult (vagy igyekeztek oda fordítani). Nem lehetetlen az sem, hogy még Péter Gábor letartóztatásával – pontosabban az egyik ellene kidolgozott koncepcióval – kezdődött az eljárás, de a vizsgálati szervek rendkívüli leterheltsége 1958-ig nem hagyott időt a terv realizálására, de az sem kizárt, hogy egy véletlen indította el a lavinát: az egyik 1959-ben kivégzett csendőrnnyomozó felesége ugyanis feljelentette férjét Marosán Györgynél, több-kevesebb részletességgel leírva annak viselt dolgait. A témában folytatni kívánom a kutatást, e helyütt csupán négy olyan személy életrajzát adom közre, akiket a forradalom emlékének ápolására létesített helyeken 1956 mártírjaként tartanak számon. A forradalom hősei előtt tisztelegve – bárha akaratlanul – előttük is fejet hajtunk.

BÁRDOS JÁNOS

Bárdos János a Somogy megyei Vizváron született 1902. november 21-én. A polgári iskola két osztályának elvégzése után, 1923-ban jelentkezett csendőrnnek. A pécsi csendőriskola tíz hónapos járőrtársi és járőrvezetői tanfolyamának elvégzése után a németkéri csendőrrésre helyezték próbacsendőrként. Itt 1927-ig teljesített szolgálatot. Ezt követően 1933-ig Pakson volt, már mint csendőr őrmester. Ekkor még csak köztörvényes ügyekben folytatott nyomozásokat. 1933-ban Nagyszékelyre helyezték, ahol őrsparancsnok-helyettes lett. Kiemelkedő nyomozói munkája elismeréseként 1935-ben – egy rövid pécsi kitérő után – a Csendőrség Központi Nyomozóparancsnokságára vezényelték, ahol a nemzetiségi alcsoporthoz került. Mivel kitűnően beszélt szerbül, a délszláv csoporthoz osztották be nyomozónak. Még a harmincas években átvezényelték a Kudar Lajos csendőr ezredes vezette baloldali csoportba. 1939-ben nyomozó alcsoport-vezető volt.⁶ A baloldali csoport feladata az illegális kommunista mozgalom felderítésén túl a szociáldemokrata párt, a szakszervezetek, a kiscgazdapárt, valamint a polgári ellenzéki pártok ügyében indított nyomozások lefolytatása volt.⁷

⁵ Cseh (2000) 5. p.

⁶ Horváth Sándor és társainak vizsgálati iratai (a továbbiakban Horváth Sándor...), Bárdos János jegyzőkönyve 1959. január 22. ÁBTL V-145849/1.

⁷ Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve Recsk, 1952. szeptember 5. ÁBTL V-145849/1.; Kaiser (2002) 58. p.

1941. április végén Kudar Lajos Szombathelyen át Csáktornyára vezényelte Bárdost, aki egy hat főből álló nyomozócsoport közvetlen parancsnoka lett. A Muraközben a bevonulást követően – a magyar–horvát területi vitára való tekintettel – nem került rögtön sor a katonai közigazgatás felállítására, a lakosság tömeges internálására és kitelepítésére, elmaradt a Bácskában alkalmazott véres pacifikáció.⁸ A csendőrök feladata volt a jugoszláv hadsereg hátrahagyott fegyverzetének összegyűjtése, a horvát nemzetiségi szervezkedések felderítése és minden olyan alulról jövő kezdeményezés felszámolása, amely a terület Horvátországhoz csatlakozását tűzte volna célul.⁹ Bárdosék a csáktornyai tanítóképző épületében állították fel főhadiszállásukat.

A városban és környékén májusban kéziratot röpcédulák, valamint felfeliratok jelentek meg; ezek egyszerre támadták a németeket és a magyarokat, Hitlert és Horthyt.¹⁰ A nyomozás harmadik napján a csendőrök tetten értek két fiataalt, akik a vallatás hatására több társukat megneveztek, így a nyomozást kiterjesztették Muraszombatra, ahol újabb személyeket vettek őrizetbe.¹¹ Az őrizetesek létszáma igen hamar meghaladta a nyolcvan főt, megtalálták a kommunista párt nyomdáját, és lefoglalták a Vörös Segélyre összegyűjtött pénzt.¹² Már a nyomozás kezdetén őrizetbe vettek a horvát nemzetiségűek mellett magyar származású (legalábbis magyar nevű) lakosokat és a kommunista párt tagjait is (jóllehet a párt csak a Szovjetunió megtámadását követően kezdeményezett szabotázs- és diverzánsakciókat, az azt megelőző időszak részint a felkészülést szolgálta, a Jugoszlávia szétesésével megszakadt kapcsolatok újjáépítését, de a passzivitás oka volt a Ribbentrop–Molotov paktumból következő politikai bizonytalanság is). A csendőrnnyomozók, köztük Bárdos már ebben a korai szakaszban is alkalmaztak úgynevezett fizikai kényszerítő eszközöket: a beismerő, illetve felderítő vallomások kicsikarása érdekében általános volt, hogy gumibottal verték az előállítottak meztelen talpát és tenyerét.¹³ Azokat az őrizeteseket, akik ellen a bírósági eljárás megindításához elegendő terhelő anyag gyűlt össze, 1941 nyarán adták át a pécsi bíróságnak, Bárdost azonban ekkor már a Muraközből Bácskába helyezték.

Bácskában már szinte napokkal a Szovjetunió megtámadása után szabotázsakciókat szervezett a Jugoszláv Kommunista Párt. Több helyen felgyűjtötták a betakarított termést, megtámadták a vasútvonalakat, néhány esetben a csendőrijárőröket is. A vajdasági kommunisták az antifasiszta küzdelmet kezdettől összekapcsolták az osztály nélküli társadalom megteremtéséért folytatott harccal, így a mozgalomhoz nemcsak szerbek, hanem magyarok is csatlakoztak.¹⁴ 1941. július és október között 35 szabotázsakció történt Bácskában,¹⁵ ezért 1941. június 30-án

8 Magyar adatok szerint 1435 halálos áldozatot követelt a Délvidék katonai megszállása. 1941. április folyamán 313 főt végeztek ki statáriális eljárásban meghozott halálos ítélet alapján, 1122-en tűzharcban estek el, vagy ítélet nélkül lőtte agyon őket a katonaság. Buzási (1963) 15–16. p.

9 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. január 30. ÁBTl V-145849/1.; A. Sajti (1987) 39. p.

10 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. január 30. ÁBTl V-145849/1.

11 Horváth Sándor..., Széplaki Vendel jegyzőkönyve 1959. március 4. Uo.; Muraszombaton elsőként Stivan Huziant tartóztatták le. A. Sajti (1987) 135. p.

12 A. Sajti (1987) 135. p.

13 „Azokat a kommunistákat, akik nem akartak beszélni, gumibottal megtalpaltuk, vagy a tomporába vertünk. A talpverést úgy alkalmaztuk, hogy az illető személyt felfektettük egy padra, felemelttük a lábát, és úgy vertük a talpát. A veréseket döntően én, Széplaki [Vendel] és Kárpáti [János] hajtottuk végre.” Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. január 30. ÁBTl V-145849/1.

14 A szabotázscelemek vadjával elsőként őrizetbe vettek között volt Munkás Mihály, Kurel István és Orbán Pál. A. Sajti (1987) 135. p.

15 Uo. 136. p.

kiterjesztették azon bűncselekmények körét, amelyek elkövetőit statáriális eljárás alá lehet vonni, majd Werth Henrik vezérkari főnök a Csendőrség Központi Nyomozóparancsnokságával, valamint a rendőrséggel együtt nyílt nyomozást rendelt el a térségben. Ennek vezetői Fóty Ferenc csendőr őrnagy, Bakonyi István csendőr százados és Horkay József csendőr őrnagy (az Újvidék székhellyel felállított V/1-es csendőr nyomozó alosztály parancsnoka) voltak. A nyomozók közvetlen parancsnoka Juhász István csendőr alhadnagy volt.¹⁶ A gyors rendteremtés érdekében hosszú hónapokra Újvidékre települt a törzsalsosztály számos nyomozója, miközben vidéki (Szeged, Debrecen stb.) nyomozó alosztályokról is Bácskába rendelték nyomozókat.¹⁷

A szerbül anyanyelvi szinten beszélő Bárdosnak egyszerre volt gyakorlata a nemzetiségi és a kommunista ügyekben folytatott nyomozásokban, ezért 1944 őszéig az újvidéki nyomozó alosztály egyik meghatározó alakja maradt, aki állandóan a közvetlen parancsnok, Juhász István alhadnagy mellett volt.¹⁸ Topolyán, Zomborban, Szenttamáson, október végétől pedig Újvidéken vett részt a nyomozásokban. Az első három településen mintegy 70–80 embert vettek őrizetbe, többségüket a kihallgatás után Újvidéken állították a vezérkari főnök különbírósa elé, de Szegeden is hoztak ítéleteket a Bácskában őrizetbe vettek ellen. 1942 márciusára, amikor befejezték a nyílt nyomozást, hatszáz (más forrás szerint ezer) főre nőtt az őrizetbe vettek száma (nem számolva a később tárgyalandó razziaik során lefogott és bírósági tárgyalás nélkül kivégzett személyeket).

A csendőrnnyomozók vallatási módszerei a letartóztatottakkal szemben Bácskában kezdetől nagyon kegyetlenek voltak. Erre ösztönözték őket a tényleges ellenállás különböző formái, saját félelmük a csetnik veszélytől, de elsősorban az, hogy a kezükre kerültek sokszorosan ellenségnek minősültek, olyan kártékony elemnek, amely semmi kíméletet nem érdemel. Az őrizetbe vettek többsége szerb volt vagy zsidó, és mindnyájan kommunisták voltak, legalábbis a csendőrök szemében.

A csendőrnnyomozók kegyetlenkedéseit eltűrték, sőt ösztönözték parancsnokaik, akik szemet hunytak olyan nyilvánvaló szabálytalanságok fölött, mint a csendőrségnél nem rendszeresített gumibot, valamint elektromos induktor használata a kihallgatások során.¹⁹ Horkay József „hangsúlyozta, hogy minden eszközt fel kell használni a nyomozás eredményességének érdekében”.²⁰ A felsőbb parancsnokság elvárása is a brutális rendteremtés volt, a déli hadsereg csendőri csoportparancsnoksága a csendőröket nagyobb szigorra utasította a szerbekkel szemben, kötelezve minden parancsnokot, hogy „a legkisebb gyanú esetén is sújtson le rájuk”.²¹ Egyébként meg nem engedett eszközök és módszerek alkalmazását tette lehetővé az utasítás egy passzusa, külön kiemelve: „Egy kis szolgálati túllépés a magyar állam érdekeit szolgálja, ennek a célnak az érdekében pedig könyörületnek és elnézésnek helye nem lehet.” A katonai közigazgatás vezetőjének bizalmas parancsa is arra utasította a csendőröket, hogy segítsék elő a „legkíméletlenebb statáriális ítélezést” a szabotázsakciók

16 Juhász Istvánt 1946-ban a népbíróság halálra ítélte, és kivégezték.

17 Horváth Sándor..., Tevely József jegyzőkönyve 1959. február 3. ÁBTL V-145849/1.

18 Horváth Sándor..., Hunteleky József jegyzőkönyve 1959. március 6. Uo.

19 „Azokat a kommunistákat mind megvertük gumibotokkal, akik nem vallottak az ügyre, vagy társaikra. Bántalmazás azonban a tiszték részéről megengedett dolog volt – bár a szolgálati utasítás ezt tiltotta. A gumibot nem is tartozott a felszerelési tárgy[ak] közé, mégis volt nekem is, és a többi kihallgatónak is.” Horváth Sándor..., Major János jegyzőkönyve 1959. március 19. ÁBTL V-145849/2.

20 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. február 3. ÁBTL V-145849/1.

21 Idézi A. Sajti (1987) 79. p. A következő idézet is innen.

elkövetőivel szemben.²² Mindezek nyomán a Délvidéken általános volt a különböző testrészek, leginkább a meztelen talp és a kéz gumibotozása, a gúzsba kötés. Az őrizeteket több esetben villanyárammal kínozták, máskor frissen reszelt tormával töltött zacskót húztak a fejükre. A csendőrök általában együttműködtek a bánáti német megszálló erőkkel, az SS-szel és a Gestapóval.²³

1941. október elején az egyik partizántevékenységgel gyanúsított férfit „tekintettel arra, hogy nem akart beszélni, gúzsba kötöttük és megtalpaltuk. Ennek hatására elmondotta, hogy találkája van Radivoj Ćirpanovval, a kommunista párt egyik tartományi vezető tagjával. Megnevezte a pontos időt és helyet, ahol a találkozásnak meg kellett történni az esti órákban.”²⁴ Ćirpanov (akiről a csendőrök már korábban is hallottak, de csak a mozgalmi nevét ismerték) tagja volt a vajdasági tartományi bizottságnak. Jugoszlávia felosztása után a tartományi bizottság vezetői közül egyedül ő maradt Bácskában – a többiek a német megszállás alá került Bánátban rekedtek –, ő lett a bácskai partizánok politikai biztosa.²⁵ A megbeszélte találkozásnak vélhetően az volt a célja, hogy a szervezkedés Ćirpanov vezette ágát, a bácskaiakat összehozza a felsőbb politikai vezetéssel és a Bánátban működő partizánokkal, erről azonban a vallomástevő nem tudott vagy hallgatott.²⁶ A Ćirpanov letartóztatására kiküldött egységbe Bárdos János is bekerült. Október 5-én a letartóztatott vallomástevő az utcán azonosította Ćirpanovot, aki egy fiatal lánnyal, a tartományi kommunista vezetés tagjával, Gordana Ivačković orvostanhallgatóval érkezett a találkozóra. Ćirpanovot távolról kísérte két Bánátból érkezett kommunista vezető: Žarko Zrenjanin és Svetozar Marković, a vajdasági tartományi bizottság titkárai. A csendőrök csak egy személyt vártak, ezért mielőtt Markovićék is a lezárt részre érkeztek volna, igazoltatták Ćirpanovot, aki azonnal lőtt, de nem talált, őt azonban lelőtték a csendőrök. „Ćirpanov lövésektől találva a fal mellé zuhant, és még innen is lövöldözött, míg Juhász István ki nem taposta kezéből a pisztolyt. Haldokolva szállítottuk kórházba, ahol pár órány belül meghalt.”²⁷ A Ćirpanovot távolról kísérő Zrenjanin és Marković igyekezett elmenekülni a túlerő elől. Egy véletlenül a feleségével arra sétáló honvéd főtörzsőrmester, Kecskeméti József megpróbálta feltartóztatni őket, mire agyonlőtték. Zrenjanin és Marković ekkor még elkerülték a letartóztatást.

Az akció során Bárdos János tette ártalmatlanná Ivačkovićot, akit őrizetbe vettek. „A kihallgatások elején tagadott, még a nevét sem volt hajlandó megmondani. Nagyon megvertük. Gúzsba kötöttük, és úgy vertük a talpát. Ennek hatására több személyt megnevezett, akiket őrizetbe vettünk.”²⁸ Ivačković vallomása alapján sikerült feltárni a bácskai kommunista szervezkedés vezérkarát, adatokat szolgáltatott a párt szervezeti felépítéséről is. A Sajti Enikő szerint a „a testi szenvedések hatására nemcsak a legszükségesebbeket vallotta be, mint anyyi társa, hanem hajlandó volt együtt is működni a nyomozókkal”.²⁹ 1941. november 21-én Újvidéken huszonöt társával őt is a Dominich Vilmos hadbíró százados vezette különbíróság elé állították. A vezérkari főnök úgynevezett repülő bírósága tizenöt halálos ítéletet hozott. Szom-

22 A. Sajti (1987) 136. p.

23 Már 1941 nyarán közösen hallgatták ki az Újvidék határában tűzharc során elfogott partizánokat. Uo.

24 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 18. ÁBTLL V-145849/1.

25 A. Sajti (1987) 132. p.

26 Horváth Sándor..., Konec Elek önvallomása 1959. január 13. ÁBTLL V-145849/1.

27 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 18. Uo. Az 1959-ben eljárás alá vont és halálra ítélt csendőrök közül egyedül Bárdos János vett részt a Radivoj Ćirpanov elleni akcióban.

28 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 18. ÁBTLL V-145849/1.

29 A. Sajti (1987) 149. p.

bathelyi Ferenc vezérezredes négy főnek, köztük az elsőrendű vádlott Ivačkovićnak megkegyelmezett.³⁰

Egy nappal a bírósági ítélet előtt Bárdost társaival Alsókobol községbe küldték egy Milan Novoselac nevű partizán letartóztatására, akire egyik megvert társa vallott. Novoselac fegyverrel fogadta a csendőröket, Bárdosék rövid tűzharcban agyonlőtték. Helyette a csalládtagjait kísérték be a csendőrségre, két nőt és egy kislányt, akiket kihallgatásuk után hazaengedtek.³¹

A nyílt nyomozás eredményesnek tűnt: 1941. november végén úgy látszott, hogy befejeződött a délvidéki kommunista szervezetek felgöngyölítése, s a párt igen súlyos veszteségeket szenvedett.³² Amennyiben így volt, hamar újjászerveződött a mozgalom, és már 1941 decemberében egyre sűrűbben került sor fegyveres összetűzésre a nyomozást végző vagy a letartóztatás végrehajtására érkező csendőrök és a partizánok között. Rálóttek a járőrre Csurog határában és Mozsornál, Zsablyán pedig december 17-én agyonlőtték a járőr parancsnokát. A katonai közigazgatás vezetése már 1941 augusztusában tervezte, hogy szabotázsakciók esetén túszedéssel, illetve tömeges razziákkal rettentik el a lakosságot az ellenállástól.³³ Erre végül 1942 első napjaiban került sor Dél-Bácskában, elsőként a Sajkás-vidéken, Zsablyán és Csurogon, ahol 1941 nyara óta számos szabotázsakciót követtek el a partizánok, és ahol már addig is több halálos áldozatot követelt a magyar csendőrséggel, illetve honvédséggel vívott harc.

Bárdos Jánosnak fontos szerepe volt a zsablyai razzia elindításában: Juhász István csendőr alhadnaggyal ő bírta szóra azt a (magyar nevű) fiatal lányt, aki bevallotta, hogy az egyik Zsablya környéki tanyán több partizán bujkál, köztük a bátyja.³⁴ Bárdos részt vett az 1942. január 4-i, a partizánokkal vívott tűzharcban: Juhász István akkor vezényelte ki a tanyához, ahol a partizánok megbújtak, amikor az elfogásukra küldött Ökrös Vince vezette egység elégtelennek bizonyult a feladat végrehajtására, és Ökrös erősítést kért a parancsnoktól. Részt vett a következő napokban végrehajtott razziában is, ő volt az egyik nyomozó, aki a zsablyai község-házán kihallgatta az előállított gyanúsítottakat. Legalább egy alkalommal részt vett egy csoport kikísérésében a Tisza-partra, akiket ott csendőrök és zsablyai, valamint temerini civilek

30 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 18. ÁBTL V-145849/1. Ivačković „árulását” hosszasan taglalja Hollós Ervin, aki szerint nagyrészt az ő vallomása alapján sikerült felgöngyölíteni a csendőröknek a bácskai kommunista mozgalmat. Hollós (1971) 295–300. p. Ivačković diabolikus figurává vált a második világháborúról kialakult szerb legendáriumban. Ő lett Szimin Magda dokumentarista regényének negatív főhőse. Eszerint Ivačković már őrizetbe vétele előtt a csendőrség tügynöke volt, aki a mozgalom számos tagját buktatta le, a börtönben is egészen kivételes bánásmódban volt része. Szimin azonban nem ad választ arra, hogy ha így volt, miért kellett megkínózni, halálra ítélni, majd a kegyelem után a márianosztrai börtönbe, onnan pedig egy németországi táborba hurcolni, ahonnan csak a háború befejeződése után szabadult a többi fogollyal együtt. Szimin (1959).

31 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 12. ÁBTL V-145849/1.

32 A. Sajti (1987) 150. p.

33 Uo. 136. p.; „A területet át kell fésülni, [a] községekben pedig razziát kell tartani. Mindazon helységekből, ahol ilyen tüzesetek előfordulnak, megtorlásképpen túszoikat kell szedni, és azokat egyelőre internálni kell.” Werth Henrik vezérkari főnök 34. sz. bizalmas katonai közigazgatási parancsát közli Buzási (1963) 31. p.

34 „Azok[at] a személyek[et], akik nem voltak hajlandók beszélni, gúzsba kötöttük, és úgy vertük a talpát gumibottal, míg meg nem nevezte kommunista kapcsolatát. A súlyos testi fenyegetések hatása alatt az őrizetbe vett személyek döntő többsége beismerő vallomást tett. Így tudtuk meg az egyik letartóztatottól, hogy Zsablya környékén Popovics Gábor [Gavrilo Popović] tanyáján több partizán bujkál.” Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 23. ÁBTL V-145849/1. A vallomástevő lány bátyja a partizánegység politikai biztosa volt. Elest a csendőrökkel vívott tűzharcban. A. Sajti (1987) 152. p.

agyonlőttek, és holttestüket bedobták a Tiszába. Bárdos szolgálati pisztolyával lőtt az összekötözött kezű foglyokra.³⁵

A razziák után hasonló tömeges kivégzésekre már (magyar részről) nem került sor, egyes személyek ítélet nélküli kivégzésére azonban igen. 1942. február 2-án, három nappal azt követően, hogy Szombathelyi Ferenc vezérezredes parancsot adott a dél-bácskai razzia befejtésére, Juhász István alhadnagy Bárdost és társait küldte ki két partizánvétekenységgel vádolt nő letartóztatására. A partizánok nem engedték be a csendőröket a házba, fegyveresen védekeztek, de nem sok esélyük volt a golyószóróval és géppisztollyal ellátott, határvadász rajjal megerősített csendőrökkel szemben. A hivatalos verzió szerint a keresett személyek a tűzharcban estek el,³⁶ Bárdos János vallomása alapján azonban valószínűbb, hogy a két nőt a harc után lőtték agyon.³⁷ Az akció során sebesülten a csendőrök fogságába esett Djordje Zlicic, a kommunista párt tartományi bizottságának tagja, a Jugoszláv Ifjúkommunista Szövetség tartományi titkára.³⁸

Már a délvidéki, 1941–42-es nyílt nyomozás kezdetén felmerült a gyanú, hogy az ottani kommunista mozgalom a fővárosban tanuló, Délvidéken született diákokon keresztül kapcsolatban áll budapesti baloldali, elsősorban kommunista szervezkedésekkel. A délvidéki szál felgöngyölítésére már 1942 januárjában Újvidékre ment egy csendőrnnyomozó Budapestről;³⁹ a vizsgálat azt követően vezetett eredményre, amikor két, a magyar fővárosban beszervezett diákot visszaküldtek a Délvidékre.⁴⁰ (Az ötvenes években egyikük Zenta város párttitkára lett – 1943–44-ben éppen az itt működő kommunisták felderítése volt a feladata –, a másik pedig Belgrádban jutott magas párttiszségre.⁴¹) Az 1942 őszén Budapesten elfogott délvidéki származású kommunistákat is Újvidékre szállították. A kiterjedt nyomozás eredményeképpen derítették fel a csendőrök Svetozar Marković tartományi bizottsági szervezőtitkár újvidéki rejtkehelyét (akinek 1941 októberében alig sikerült elmenekülnie a csendőrök elől). Marković és társai tűzharcot vívtak az elfogásukra kirendelt Bárdosékkal, akik végül füstgránátokat dobtak a rejtkehelyre, így tudták az ellenállást felszámolni. Marković őrizetbe vétele előtt agyonlőtte egyik társát, akit árulónak vélt, valamint Branko Bációt, aki a felsőbb pártvezetéssel állt kapcsolatban, hogy a kínzások hatására ne tudjon vallomást tenni, majd öngyilkosságot kísérelt meg, de életben maradt, így bíróság elé tudták állítani.⁴² Újvidéken halálra ítélték, és 1943. február 9-én kivégezték.⁴³

Bárdos János délvidéki tevékenységéért megkapta a Magyar Bronz Érdemérmét a hadiszalagon.

Az újvidéki kommunista-, illetve partizánellenes nyomozásoknak csak 1944 kora őszén vetett véget a front közeledése. A csendőrség őrizetében lévő foglyokat átszállították a topolyai

35 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 23. ÁBTL V-145849/1.

36 *Csendőrségi Lapok*, 1942. március 1.

37 „Ekkor már a két nő az udvaron feküdt, és az utolsókat vonaglották a kapott lövésektől.” Horváth Sándor...,

Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 27. ÁBTL V-145849/1.

38 A. Sajti–Markó (1985) 452. p.

39 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. február 24. ÁBTL V-145849/1.

40 Horváth Sándor..., Palotás Ferenc önvallomása 1959. március 11. Uo.

41 Arra nézve az eddig feltárt iratokban nincs adat, hogy a magyar vizsgálati szervek megosztották-e ezt az információjukat a jugoszlávokkal. Nem valószínű, hiszen a délvidéki ügyekben nem vettek föl helyszíni tanúvallomásokot, ellentétben az erdélyi esetekkel, ahol Kolozsváron és Bukarestben is sor került tanúvallomások felvételére. Uo.

42 Horváth Sándor..., Horváth Sándor jegyzőkönyve 1959. május 5. ÁBTL V-145849.

43 A. Sajti (1987) 195. p.

internálótáborba, onnan gyalogmenetben Bácsalmáson keresztül Nagykanizsára. Aztán Komáromba hajtották tovább a menetet, ahol átadták az SS-nek, akik Németországba kísérték őket. Az őrizetbe vettek közül mindössze hárman tértek vissza.⁴⁴

Bárdos János a Délvidék kiürítésekor Budapestre vonult vissza. Állomáshelye a Böszörményi úti csendőrlaktanya volt. Egy alkalommal osztották be partizánvadászatra, a háromfős egységnek ő volt a parancsnoka. A budai hegyekbe rendelték ki őket, de partizánokkal nem találkoztak.

Bárdost 1948. december 17-én internálták, megjárta a recski tábort is, 1953-ban szabadult.⁴⁵ Szentendrére költözött, ahol a papírgyárban helyezkedett el anyagmozgatóként. Itt megismerte és a következő évben feleségül vette Koller Stefániát. Visszahúzó életet élt, 1956-ban nem vett részt a forradalomban. „Az ellenforradalom ideje alatt Szentendre községben nem fejtett ki olyan tevékenységet, amivel az ellenforradalmat támogatta volna. A községben ebben az időben nem lehetett látni. Bárdos János a Szentendrei Papírgyárban az ellenforradalom ideje alatt az üzemi munkástanácsnak tagja volt. Az adatszolgáltatók elmondása szerint azonban nem fejtett ki ellenséges tevékenységet, mivel megválasztása az ő tudta nélkül történt. A munkástanácson belül úgy ismerték, mint aki a legpasszívabb magatartást tanúsít[ja]. Munkahelyére 1956. november 28-ig bejárt, rendszeresen dolgozni. Munkahelyén mint ellenforradalmi tevékenységet rá vonatkozóan csupán annyit tudnak, hogy [a] munkástanácsnak volt a tagja.”⁴⁶

Az eljárásban a bíróság bizonyítottnak tekintette, hogy Bárdos János a délvidéki nyomozások során rendszeresen és folyamatosan kínozza az általa kihallgatott foglyokat, valamint hogy 1942 januárjában a zsabylai razziában legalább egy alkalommal részt vett foglyok tömeges kivégzésében a Tisza-parton, amikor nemcsak kísérő volt, hanem maga is lőtt. Ezen cselekményeit Bárdos is beismerte, vallomását több letartóztatott társa terhelő vallomása megerősítette.⁴⁷ Az 1959-ben eljárás alá vontak egyike sem számolt be arról, hogy az eljárás alatt bántalmazták volna, hogy erőszakkal kényszerítették beismerő vallomása megtételére, miközben az annak idején Bárdosék által kihallgatottak közül a bíróságon többen is rávallottak egykori vattatóikra, például az 1941 decemberében partizán-tevékenység gyanújával bíróság elé állítottak. „A tárgyalás során a vádlottak elmondták, hogy letartóztatásuk után a vallomások kicsikarása érdekében súlyosan bántalmazták őket.”⁴⁸ Bárdos János védekezésében a cselekmény óta eltelt hosszú időre, valamint arra hivatkozott, hogy parancsra cselekedett, azt tette, amit a többiek, és hogy ezzel a magyar állam érdekeit vélte szolgálni.

Őrizetbe vételére 1958. május 15-én a legelső között tett javaslatot a politikai nyomozó osztály, de csak 1959. január 21-én éjszaka vették őrizetbe 68 másik háborús és népellenes bűncselekmény elkövetésével vádolt társával együtt. Internálták, majd március 4-én előzetes letartóztatásba helyezték. Az első csoporttal állították bíróság elé, a Horváth Sándor és társai elleni per másodrendű vádlottjaként ítélte halálra a Budapesti Katonai Bíróság Mátyás Miklós

44 Horváth Sándor..., Fekete János jegyzőkönyve 1959. április 2. ÁBTL V-145849/2.

45 Horváth Sándor..., Javaslat Bárdos János internált ügyében. Recsk, 1952. szeptember 13. ÁBTL V-145849/1.

46 Horváth Sándor..., Környezetanulmány Bárdos Jánosról, 1959. február 4. Uo.

47 Bárdos „nem volt élénk észjárású személy, inkább a verésekkel ért el eredményt”. Horváth Sándor..., Hunteleki József jegyzőkönyve 1959. március 6. Uo.; „Az újvidéki nyomozás során Bárdos Jánost több esetben láttam az újvidéki Armia épületében és a Duna-parti szerb tisztikaszinó épületében, amikor bántalmazta a letartóztatott kommunistákat. A bántalmazási módszere a tenyerek és mezítelen talpak gumibottal történő ütlegelése volt.”

Horváth Sándor..., Horváth Sándor jegyzőkönyve 1958. november 18. Uo.

48 A. Sajti (1987) 79. p.

hadbíró őrnagy vezette tanácsa 1959. július 9-én. 1959. szeptember 30-án ítéletét jogerőre emelte a Legfelsőbb Bíróság Ledényi Ferenc hadbíró ezredes vezette külön tanácsa. Az ítéletet 1959. október 2-án a Budapesti Országos Börtön udvarán végrehajtották.

ÖKRÖS VINCE

Ökrös Vince 1901. január 1-jén Szegeden született kisbirtokos paraszti családban. Hat elemi iskolai osztályt végzett, majd szülei gazdaságában dolgozott. 1922-ben behívták katonának. 1923 őszén szerelt le, mezőgazdasági munkásként dolgozott tovább. 1925-ben jelentkezett csendőrnek. Először a gyulavári őrsön volt próbaszolgálaton, majd a bajai próbacsendőri iskolára került. Innen Csepelre helyezték őrszolgálatra egy lőszerraktárhoz. 1925-ben Orosházára vezényelték portyázó járőrnek, két év múlva Gödöllőre, őrnék a kormányzói kastélyhoz. 1928-tól öt esztendőn keresztül Gyulán teljesített őrszolgálatot.⁴⁹ 1933-ban a szegedi nyomozó alosztályhoz került, ahol szektaüggyekkel foglalkozott. 1940-ben táborig csendőrként vett részt az erdélyi bevonulásban, december 1-jén visszakerült Szegedre. 1941 őszén vezényelték a Délvidékre, ahol 1942 tavaszáig, a nyílt nyomozás befejezéséig teljesített szolgálatot.

Ökrös Vince Újvidéken tanult bele a kommunistaellenes nyomozások módszertanába. Az első napokban Horkay József csendőr őrnagy utasítására sorra járta a kihallgatószo-
bákat, figyelve, mit csinálnak a többiek, így 1959-ben az eljárás során érzéketlen beszámolókat tudott adni néhány társa kínzási módszeréről.⁵⁰ A „tagbaszakadt”, közel két méter magas nyomozó⁵¹ hamarosan hírhedtté vált a lefogottak között: „olyan ember volt, hogy rettegtek tőle annak idején, [mindenki,] aki csak a keze alá került”.⁵² Ökrös „lehasaltatta őket a padlóra, lábukat feltartatta és úgy verte a talpukat gumibotokkal. Több esetben előfordult az is, hogy nemcsak a talpukat, hanem a tenyerüket is elverte. Ökrös rendszeresen részt vett az úgynevezett első kihallgatásokban is, amikor szintén bántalmazta a letartóztatott személyeket.”⁵³

Ökröst még 1941 végén Zsablyára küldte Horkay őrnagy. Zsablyán, általában az úgynevezett Sajkás-vidéken 1941 nyara óta rendszeresen követtek el szabotázsakciókat, több alkalommal gyújtották fel a terményt a partizánok, de a helyszíni nyomozással megbízott Pesti István⁵⁴ nem tudott érdemi eredményt elérni. Ökrösnek viszonylag rövid időn belül sikerült több partizángyanús személyt felderítenie, ezek egy részét Újvidékre állította elő, ahol a vizsgálatba bekapcsolódott Juhász István alhadnagy is, az újvidéki csendőryomozók közvetlen parancsnoka. 1942. január 3-án a zsablyai csendőrőrs egyik informátora jelentette, hogy egy női ruhába öltözött fiatal férfit, vélhetően partizánt látott a Tisza-parti tanyáknál. A helyszínre küldött jár-

49 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. január 30. ÁBTL V-145849/1.

50 „Bementem a már kihallgatott csendőryomozókhoz, és néztem, hogy ők mit csinálnak. A kihallgatott kommunistákat gumibotokkal verték, előbb a tenyerüket, majd a talpukat, olyan formában, hogy ülő helyzetben a kezüket a térdük alatt összekötözték, majd egy botot dugtak át a térdhajlat alatt, mellyel a kart és a lábat kifeszítették, illetve rögzítették. Több esetben pedig a heréjüket is kézzel szorongatták.” Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. február 3. Uo.

51 Horváth Sándor..., Környezetanulmány Ökrös Vincéről, 1959. január 26. Uo.

52 Rasztik Péter és társainak vizsgálati iratai (a továbbiakban Rasztik Péter...), Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Rasztik Péterről, 1959. június 11. ÁBTL V-145848.

53 Horváth Sándor..., Horváth Sándor jegyzőkönyve 1959. január 31. ÁBTL V-145849/1.

54 1959-ben Pesti István is perbe fogták, és a Horváth Sándor és társai perben halálra ítélték. 1959. október 2-án kivégezték. Hadtörténeti Levéltár (HL), Budapesti Katonai Bíróság (BKB), B. 0042/1959.

őr nagyobb partizánegység nyomára bukkant. Nem mert velük harcba bocsátkozni, így visszavert az őrre, és jelentést tett a parancsnoknak. A zsablyai őr ekkor az újvidéki nyomozó alosztálytól kért segítséget.⁵⁵

Horkay őrnagy Ökröst Juhász Istvánnal és Bárdos Jánossal együtt még aznap este visszaküldte a Zsablyára. Több foglyot vittek magukkal Újvidékről, akiknek kihallgatását Zsablyán folytatták. A kommunista párt zsablyai titkárát Ökrös hallgatta ki. „Elsőnek a zsablyai titkárt hallgattam ki, akit a kihallgatása során több alkalommal gúzsba kötöttem, padra kifesztettem, és gumibottal úgy vertem.”⁵⁶ „Nagyon sok nevet elmondott, valamint az ő tevékenységét is. Az illetőt aztán a bíróság halálra ítélte.”⁵⁷ Juhász István és Bárdos egy fiatal lányt hallgattott ki, akinek a bátyja a partizánegység politikai biztosa volt, és belőle sikerült kiverni, hogy melyik tanyán bujkálnak az ellenállók. A kihallgatások során felmerült a gyanú – amit a későbbiekben nem sikerült egyértelműen bebizonyítani –, hogy a részben a Bánátból érkezett partizánok a szerb karácsony idejére nagyobb szabású felkelést készítettek elő.

Másnap, 1942. január 4-én több – határvadászokból, csendőrökből és helyi lakosokból összeállított – egységet rendeltek ki partizánvadászatra. Lezárták a Zsablyára vezető utakat, tilos volt leszállni a vonatról, igazoltatták a községben közlekedőket.⁵⁸ Ökrös Vince vezette azt a 22 fős vegyes egységet, amelynek feladata volt elfogni az értesülésük szerint Gavriilo Popovič tanyáján megbújó partizánokat. A tanya közelébe érve heves tűz fogadta őket, szabályos tűzharc bontakozott ki. Dél tájban Ökrös egy gátör házából telefonon kért segítséget, ennek megérkezését követően sikerült sötétedéskor kiszorítani a partizánokat a tanyáról. Elfogni azonban nem tudták őket, a partizánok többsége elmenekült a zsablyai rév irányában, sebesültjeiket is magukkal vitték. A harcnak mindkét fél részéről voltak halálos áldozatai. A különböző adatok szerint nagyjából azonos volt az áldozatok száma, egyesek szerint négy-négy, mások szerint tíz-tíz halott. A hivatalos jelentés szerint a magyar halálos áldozatok száma hét volt.

Az elesett partizánok holttestét szertartás nélkül elásatták a temetőben, a csendőröket és katonákat pedig a piactéren ravatalozták fel. A temetésre érkezett Batory Géza alezredes, az újvidéki csendőrosztály parancsnoka gyászbeszédében bosszút fogadott.⁵⁹ A bosszú végrehajtását azonnal megkezdték: a temetés napján a katonaság a község háza udvarán a nyilvánosság előtt hajtotta végre a statáriális bíróság halálos ítéletét két partizánon és egy segítőjükön.⁶⁰

Ökrösék már a január 4-i harc estéjén, vagyis a razzia hivatalos elrendelése előtt elkezdték a bosszúhadjáratot. Ökrös, Kelemen Ferenc zsablyai bíró, valamint a helyi rendőrség vezetője, Péter József a Tisza-parti tanyasoron lakó Iso Kapetanov kivégzésére utasították az

55 Rasztik Péter..., Bori János jegyzőkönyve 1959. október 9. ÁBTL V-145848/1.

56 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. március 13. ÁBTL V-145849/1.

57 Horváth Sándor..., Járdányi Béla fedőnevű fogdaügynök jelentése Ökrös Vincéről, 1959. február 17. Uo. A fogdaügynököt feladata elvégzése után a vizsgálati osztály fogdájából visszazáráltították a Váci Országos Börtönbe, ahol büntetését töltötte. Jutalmul „két hétig a börtönben pihenjen. A lehetőségekhez képest sokat levegőzzön, keveset legyen villanyfénynél, jobb kosztot kapjon, olvashasson.” Horváth Sándor..., Szolgálati jegyzőkönyv, 1959. március 2. Uo.

58 Rasztik Péter..., Talló Mihály jegyzőkönyve 1959. október 23. ÁBTL V-145848/1.

59 „Kijelentette, hogy ezen hősi halottak ravatalánál kijelentjük, hogy ezért bosszút fogunk állni.” Rasztik Péter..., Farkas Gáspár jegyzőkönyve 1959. augusztus 27. Uo.

60 A. Sajti–Markó (1985) 438. p. Az 1959-ben perbe vontak csak a második zsablyai perre emlékeztek, amikor január 16-án tíz főt ítélték halálra. Közülük kilencet végeztek ki, egyiküknek Szombathelyi Ferenc vezérezredes megkegyelmezett. Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. március 13. ÁBTL V-145849/1.; Rasztik Péter..., Rasztik Péter jegyzőkönyve 1959. június 16. ÁBTL V-145848.

egykori nemzetőröket, amit azok végre is hajtottak.⁶¹ A község bizalmi embereivel, köztük a bíróval tanácskozva behívtak négy befolyásos szerb lakost, köztük egy pópát és egy ügyvédet, akiket az 1941 áprilisában alakult zsabylai nemzetőrség tagjaival még az éjszaka kivégeztettek a községháza pincéjében.⁶² Másnapra, a razzia első napjára – ugyancsak a tekintélyesebb, közismert szerb lakosok közül – 15–20 embert hívtak be, akiket magukkal vittek az előző nap szétugrasztott partizánok utáni vadászatra. A behívottak (az úgynevezett tarisznyások, akiknek kétnapi hideg élelemmel kellett megjelenniük másnap reggel a községházán) elsősorban élő pajzsul szolgáltak. Mivel azonban partizánokkal egész nap nem találkoztak a magyar fegyveres csoportok, délután különböző helyeken agyonlőtték őket. A nagyobb tisztogató akció szükségességét a határban kint hagyott halottakkal indokolták.⁶³

1942. január 5-én Szombathelyi Ferenc vezérezredes parancsára Feketehalmy-Czeydner Ferenc parancsnoksága alatt a Sajkás-vidéken megkezdődött a razzia, amelyhez tekintélyes katonai erőt, honvédséget, csendőrséget, páncélosokat (összesen mintegy nyolcezer főt) vontak össze. A razziában száz határvadász, százötven csendő, egy harcokcsi és két páncélkocsi vett részt.⁶⁴ Az akció célja kollektív, tömeges megtorlás, a lakosság lehető legteljesebb elrettentése volt. „Feketehalmy-Czeydner Ferenc honvéd vezérőrnagy elrendelte a kijárási tilalmat, kihirdette a rendkívüli állapotot, felszólította a lakosságot, hogy akinél idegen személy van, jelentse be a katonai parancsnokságon. Ezután vegyesen, csendőrök és katonák razziát tartottunk a községben és a község határában, melynek következtében kb. hatvan személyt gyűjtöttünk össze a községházánál, férfiak és nők voltak vegyesen.”⁶⁵ A razzia az első napokban még többé-kevésbé valóban a partizánok felderítésére irányult, miután azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a partizánegység megszűnt, életben maradt tagjai elmenekültek, az erőszak egyre gáttalanabbá vált. A helybeli lakosok feljelentették az általuk gyanúsnak tartott szerbeket, sokszor személyes ellenségeiket vagy akiknek az értékeit meg akarták szerezni, helyismeretükkel segítettek a csendőrnymozgókat, és ők tolmácsoltak a kihallgatásokon. A razzia kiteljesedésével szűknek bizonyult a községháza, ahova az első nap szállították kihallgatásra az embereket, és további gyűjtőhelyek kijelölése vált szükségessé. Az összegyűjtött gyanúsítottakat Juhász István, Bárdos János és Ökrös Vince hallgatta ki. A kihallgatások az általános trendhez képest is brutálisak voltak. Bárdos vallomásában úgy fogalmazott, hogy „ezeket a személyeket nagyon megvertük”.⁶⁶ Egy másik 1959-ben perbe fogott szerint „a kihallgatottakat ütötték, verték úgy, hogy még az én húsom is belefájdult a nézésbe”.⁶⁷ Akire a vallatás során rábizonyosodott, hogy kapcsolatban állt a partizánokkal, élelemmel, ruhával segítette őket, szállást adott nekik, vagy tagja volt a kommunista pártnak, azokat – mintegy nyolevan főt – továbbküldték Újvidékre, további kihallgatásra, de a razzia idején, az elrettentés érdekében Zsablyán is kétszer tartott nyilvános statáriális tárgyalást a vezérkari főnök bírósága Dominich Vilmos hadbíró százados elnökletével (1944-ben ő ítélte halálra Bajcsy-Zsilinszky Endrét).

61 Rasztk Péter..., Bercsényi Péter jegyzőkönyve 1959. október 23. ÁBTL V-145848/1.

62 Rasztk Péter..., Kelemen Ferenc jegyzőkönyve 1959. október 24. Uo.

63 Rasztk Péter..., Rasztk Péter jegyzőkönyve 1959. október 13. ÁBTL V-145848.; Rasztk Péter..., Farkas Gáspár jegyzőkönyve 1959. augusztus 31. ÁBTL V-145848/1.; Az eset részletesebb leírását lásd Rasztk Péter életrajzában.

64 A. Sajti (1987) 154. p. A dél-bácskai razziával párhuzamosan a németek is kiterjedt partizánvadász-akciókat indítottak a Bánátban, és már az első napokban százötven embert végeztek ki. Uo. 153. p.

65 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. február 3. ÁBTL V-145849/1.

66 Horváth Sándor..., Bárdos János jegyzőkönyve 1959. február 17. Uo.

67 Rasztk Péter..., Por fedőnévű fogdaügynök jelentése Rasztk Péterről, 1959. augusztus 14. ÁBTL V-145848.

Azokat, akikre nem sikerült annyit rábizonyítani, amennyi a bíróság elé állításhoz szükséges volt, a községháza istállójába terelték (a kihallgatás után szabadon bocsátottak száma elhanyagolható). Sötétedéskor elővezették, kezüket madzaggal összekötötték, teherautóra ültették, és kivitték őket a mintegy 12 kilométerre lévő Tisza-partra. Első alkalommal katonákra bízta a kivégzésüket, ők azonban a határban szabadon engedték a foglyokat. Többségük elmenekült a környékről, egy idősebb férfi azonban visszatért a faluba.⁶⁸ Ezt követően a csendőrök nem bíztak a katonákban, és minden csoportot kikísért néhány csendőrmozgó, illetve felfegyverzett helybeli. Ők hajtották végre a kivégzéseket. A csendőrök feladata volt ellenőrizni a kivégzés megtörténtét és azt, hogy nem maradtak holttestek vagy vérnyomok a parton.

A foglyokat azzal hitegették, hogy átszállítják őket Szerbiába. Azt mondták nekik, hogy üljenek le a partra, várják meg az átszállításukra küldött hajót, majd hátulról puskákkal, géppisztolyokkal és golyószóróval lelővöldözték őket. A kivégzésben részt vevő helybeliek ezt követően a folyóba dobálták a holttesteket, illetve pisztollyal agyonlőtték azokat, akik esetleg életben maradtak.⁶⁹ Így is előfordult, hogy valakit élve dobtak a jeges Tiszába.⁷⁰ Egy másik alkalommal az egyik fogoly szökni próbált a Tisza-parton. A csendőröket kísérő civilek egyike utána futott, így – akaratlanul – őt is agyonlőtték a menekülőre tüzet nyitó csendőrök.⁷¹ A kivégzések Ökrös általi leírását hitelesítette a kivégzésekben ugyancsak részt vevő Rasztik Péter, aki, miután a vizsgálótiszt elé tárta Ökrös vallomását, pusztán az elmondottakból bizonyosan tudta, hogy az nem származhat mástól, mint Ökröstől.⁷²

A dél-bácskai razzia során a magyarok mindvégig együttműködtek a Bánátot megszálló német erőkkel. Január 9-én Szombathelyi Ferenc vezérezeredes tájékoztatta a németeket, másnap pedig Fóty Ferenc alezredes vett részt egy közös megbeszélésen. A razzia során

68 „Az első esetnél, amikor a katonaságra lettek bízva a »kinyírások«, akkor azt csinálták a szar honvédeink, hogy kivitték a partizánokat autóval – de nem a Tiszához, hanem a határba, feloldozták a kezüket, és elengedték őket szabadon. Hát látom ám én, hogy az egyik kövér szerb pofa, akit szintén az este autóra tettünk, szépen sétálva jön hozzánk jelentkezni a marha, és az mesélte el aztán, hogy a katonák az egész szállítmányt szabadon engedték, és csak a levegőbe lövöldöztek, hogy egy kis zaj legyen. Persze mind átszöktek a partizánokhoz, de ez, mivel már öreg volt, nem ment velük, hanem bejött vissza a faluba.” Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Rasztik Péterrel, 1959. június 25. ÁBTL V-145848.

69 „Az összeszedett személyeket naponta az esti órákban [a] katonaság tehergépkocsival a Tisza-partra szállította, ahol agyonlőtték őket, és bedobták a Tiszába. Én két szállítmánnyal voltam kint a Tisza-parton. Egyik alkalommal két tehergépkocsira való megkötözött személyt vittem ki a Tisza-partra, hogy pontosan hány fő volt, azt nem tudom. Magammal vittem egy golyószórós próbacsendőrt, valamint Rasztik Péter szablayi lakost és hat társát, akiknél puszta volt. Miután Rasztikék a megkötözött személyeket egy csomóba leültették, a golyószórós csendőrt kb. 6 méterre állítottam le a személyektől. Rasztikék is tüzelőállást foglaltak el, majd vezényeltem, hogy »tűz«, erre egyszerre lőttek. Aki a sortűz után nem halt meg, azt Rasztik a pisztolyával agyonlőtte, majd bedobálták őket a Tiszába.” Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. március 13. ÁBTL V-145849/1.

70 „Ez alkalommal, miután a hullákat bedobálták a zajló Tiszába, valaki szólt nekem, hogy a vízben valaki fuldoklik, erre én és Rasztik lementünk a víz szélére, de mivel sötét volt, így nem láttunk jól, ezért a géppisztolyommal a hang irányába lőttem egy sorozatot, utána csak jégzörgést hallottunk, a hang megszűnt.” Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. március 13. Uo. „Visszaemlékezésem szerint az egyik fogoly még élt, amikor bedobtuk a Tiszába. Ezt onnan tudom, hogy lubickoló hangot hallottunk. Ekkor a nyomozók géppisztollyal a hang irányába lőttek egy sorozatot, mire a hang megszűnt.” Rasztik Péter..., Kalapos János jegyzőkönyve 1959. július 15. ÁBTL V-145848.

71 Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Kalapos Jánosról, 1959. július 20. Uo.

72 Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Rasztik Péterrel, 1959. június 11. Uo.

Zsablyán 653 embert végeztek ki, köztük 113 nőt és 33 gyermeket.⁷³ „Több olyan család volt, melynek minden tagját kivégezték.”⁷⁴

A razziában résztvevők igyekeztek személyes haszonra is szert tenni.⁷⁵ A vizsgálatból annyi biztosan kiderült, hogy Ökrös megszerezte a maga számára az egyik legyilkolt bőrkabátját,⁷⁶ egy másik személyt pedig kétezer pengő ellenében futni hagyott.⁷⁷ Délvidéki tevékenységéért megkapta a Magyar Ezüst Érdemérmét a hadiszalagon.

A zsabylai razzia után Ökröst visszarendelték Újvidékre. Mintegy tíz őrizetést magával vitt, és folytatta a kihallgatásukat. Zöldi Márton csendőr főhadnagy január 22-én, az újvidéki razzia második napján éjszaka bevonta abba az akcióba, amelynek során korábban kivégzett partizánok holttestét helyezték el egy romos téren, lefűrészelt csövű puskákat tettek melléjük, és töltényhüvelyeket szórtak körülöttük, majd lövöldözni kezdtek, partizántámadást imitálva.⁷⁸ Az akciónak egyszerre kellett igazolnia a razzia meghirdetésének szükségességét és fokozni az abban részt vevő katonák és csendőrök harci hangulatát. Ennek is része lehetett abban, hogy a razzia vezetői: Feketehalmy-Czeydner Ferenc és Grassy József a harmadik nap teljesítményével messzemenően meg voltak elégedve.⁷⁹

Ökrös Vincét 1942. február 1-jén vezényelték vissza Szegedre, jóllehet ekkor még nem ért véget a Délvidéken elrendelt nyílt nyomozás. Valószínűnek tűnik, hogy – tekintettel elsősorban a zsabylai razziában játszott kiemelkedő szerepére – felettesei célszerűnek látták kivonni a figyelem homlokteréből.⁸⁰ Az 1943-ban Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai ellen indított hadbírórsági eljárásban Ökröst is kihallgatták, de nem volt érdemleges mondanivalója, a jegyzőkönyvvezető csak annyit jegyzett fel vallomásából, hogy január 4-én Zsablyán volt.⁸¹ A zsabylai gyilkosságok elkövetőinek 1943–44-ben szerencsésük volt vagy ügyesen védekeztek, mert a hadbírórsági eljárásban alig esett szó Zsablyáról, a bíróság figyelme elsősorban az Újvidéken és Csurogon történetekre irányult.

Szegeden Ökröst is a baloldali nyomozócsoportba osztották be, de – saját vallomása szerint – hamarosan ismét szektaüggyekkel foglalkozott. A délvidéki nyomozás után több helyen (Sárospatak, Alag) vett részt adventisták és jehovisták elleni nyomozásokban (utóbbiak a katonai szolgálat megtagadásával hívták ki maguk ellen a hatóságok haragját). A szekta egyik

73 Buzási (1963) 80. p.

74 Rasztik Péter..., Rasztik Péter jegyzőkönyve 1959. június 12. ÁBTL V-145848.

75 „Egy alkalommal láttam, amint Kutasi Ferenc próbacsendőr az istállóban szedte el a lefogott személyektől az ékszerket. Az istállóba én éppen akkor léptem be, amikor az egyik hátrakötözött kezű kommunisztagyánus személynek a kezéről, illetve az ujjáról húzta le Kutasi a gyűrűt. Ekkor Kutasinak a tenyere már tele volt ékszerekkel.” Rasztik Péter..., Bori János jegyzőkönyve 1959. szeptember 11. ÁBTL V-145848/1.

76 „Akkor majd egy új balhét mondok a pofájába. Majd megkérdezem azt, hogy na Ökrös úr, hát arra sem emlékszik, amikor egy szerbről lehúzta a bőrkabátot, és mivel pont olyan nagy emberé volt, mint maga, hát maga rám kacsinított, hogy tegyem ezt félre, utána pedig, mikor már ki lett az a pofa nyírva, akkor azt mondta nekem, hogy vigyem én haza a lakásomra, és másnap eljött érte. Hát erre sem emlékszik, Ökrös? Mondja kárörvendően.” Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügnök összefoglaló jelentése Rasztik Péterről, 1959. július 2. ÁBTL V-145848.

77 Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügnök jelentése Rasztik Péterről, 1959. június 24. Uo. Az illetőt két nappal később egy másik csoport vette őrizetbe, ugyancsak anyagi haszonszerzés céljával. Ki is végezték.

78 Horváth Sándor..., Ökrös Vince jegyzőkönyve 1959. március 13. ÁBTL V-145849/1.

79 Buzási (1963) 60. p.

80 Ezt valószínűsíti, hogy tavasszal a zsabylai csendőrőrs minden tagját elhelyezték a községből. Rasztik Péter...,

Por fedőnevű fogdaügnök jelentése Joó Lajosról, 1959. október 1. ÁBTL V-145848/1.

81 A. Sajti–Markó (1985) 450. p.

országos vezetőjét a vezérkari főnök különbíróháza halálra ítélte, de Szombathelyi Ferenctől kegyelmet kapott.

Ökrös 1944 őszén parancsra Németország felé vonult vissza. Ausztriában, Kremsmünsternél esett hadifogságba, ahonnan 1945 júniusában tért haza Magyarországra. A csendőrök elleni kollektív vizsgálat keretében internálták, de egy hónap után szabadlábra helyezték. Orosházán telepedett le, földművesként dolgozott. Zárkózott, visszavonult életet élt, a forradalomban nem vett részt.⁸²

Az eljárásban a bíróság bizonyítottan tekintette, hogy Ökrös Vince a délvidéki nyomozások során különös kegyetlenséggel kínozza a foglyokat, valamint hogy 1942 januárjában a szablyai razzia idején több alkalommal részt vett foglyok tömeges kivégzésében a Tisza-parton; a szablyai razzia egyik vezetőjének tartották. Ugyancsak bűnösnek találták őrizetbe vett személyek meggyilkolásában, még a szablyai razziát megelőzően. Ökrös a vizsgálat alatt meggyőződött arról, hogy a legsúlyosabb ítéletre számíthat, s hogy ezt elkerülje, öngyilkosságot tervezett. Erről azonban a fogdaügynökön keresztül értesült a vizsgálótiszt, így meg tudták akadályozni a tett elkövetését.⁸³ A cselekmény óta eltelt hosszú idővel, büntetlenségével, valamint azzal próbált védekezni, hogy tettét parancsra követte el.

Először 1958. augusztus 1-jén készült javaslat őrizetbe vételére, erre végül az ő esetében is 1959. január 21-én került sor. Internálták, majd 1959. március 2-án őrizetét előzetes letartóztatássá minősítették át. Bárdos Jánossal egy perben állították bíróság elé, a Horváth Sándor és társai elleni per harmadrendű vádlottjaként ítélte halálra a Budapesti Katonai Bíróság 1959. július 9-én. A Legfelsőbb Bíróság 1959. szeptember 30-án ítéletét jogerőre emelte. 1959. október 2-án végezték ki a Budapesti Országos Börtön udvarán.

RASZTIK PÉTER

Rasztik Péter Zsablyán született 1902. június 16-án. Apja saját hatholdas birtoka mellé harminc-negyven holdat bérelt, hogy el tudja tartani tizenkét gyermekét. Hat elemi osztály elvégzése után apja gazdaságában dolgozott, majd amikor 1919-ben megnősült, önállósította magát: tizenkét hold bérelt földön kezdett gazdálkodni, a földművelés mellett baromfival kereskedett. 1922-ben fia született. 1938-ban elvált feleségétől.

1941 áprilisában önként jelentkezett nemzetőrnek. A szablyai nemzetőrség harminc főből állt, parancsnokuk Gál Gyula malmos volt. A magyar és német nemzetiségű lakosokból kikerülő nemzetőrök fő feladata a közrend fenntartása volt az átmeneti időben, mintegy nyolc-tíz napig. Az első napokban Rasztikék látták el a Zsablya közeli vasúti híd őrzését is, illetve csendőrök mellé beosztva részt vettek a lakosság kezén maradt fegyverek begyűjtésében.⁸⁴ A katonai közigazgatás kiépülésével a nemzetőröket ugyan leszerelték, ám a továbbiakban is bizalmi személyekként tartották számon őket.

Zsablyán, általában a Sajkás-vidéken már 1941 nyarán követtek el szabotázscelemekket, több alkalommal felgyújtották a learatott, behordásra váró gabonát, azonban a kezdetben Pesti István csendőr alhadnagy által vezetett nyomozás nem ért el eredményt. 1941 nyarán már fegyveres összetűzésekre is sor került a csendőrök és az ellenállók között.⁸⁵ 1941 őszén Pesti helyett Ökrös Vince csendőr főtörzsőrmester lett a szablyai nyomozás vezetője. Ökrös

82 „Az ellenforradalmi eseményekbe nem kapcsolódott bele.” Horváth Sándor..., környezettanulmány Ökrös Vincéről, 1959. január 26. ÁBTL V-145849/1.

83 Horváth Sándor..., Szolgálati jegyzőkönyv Ökrös Vincéről 1959. április 7. Uo.

84 Rasztik Péter..., Kalapos János jegyzőkönyve 1959. július 14. ÁBTL V-145848.

85 Rasztik Péter..., Farkas Gáspár jegyzőkönyve 1959. augusztus 27. ÁBTL V-145848/1.

tevékenysége nyomán hamarosan több kommunista- vagy partizángyanús személyt vettek őrizetbe, többségüket az újvidéki parancsnokságra állították elő.⁸⁶

Miután 1942. január 3-án a csendőrnemzetőröknek sikerült kiszedniük a letartóztatottakból, hol húzódtak meg a partizánok – akik később meg nem erősített hírek szerint általános felkelés kirombolására készültek –, a községi bíró, Kelemen Ferenc⁸⁷ másnapra berendelte az egykori nemzetőröket fegyveres szolgálatra, hogy hely- és nyelvismeretükkel segítsék a partizánvadász akciót. Csendőrökből, határvasadászokból és a felfegyverzett nemzetőrökből több vegyes egységet szerveztek, amelyek átfésülték Zsablya utcáit, valamint a Sajkás-vidék tanyáit. Rasztk Péter abba a csoportba került, amelyiket Gavriilo Popovič tanyájához küldték a partizánok elfogására.⁸⁸ Rasztk is részt vett a fegyveres harcban. Mindkét félnek viszonylag nagy vesztesége volt, hozzávetőleg ugyanannyian haltak meg a partizánok, mint az ellenük küldött magyar fegyveresek közül.

A harcból visszatérve a csendőrök összeírták a helybeliekkel a község befolyásos, közismert és köztiszteletnek örvendő szerb lakosainak a nevét. Négyet, köztük egy görögkeleti papot és egy ügyvédet azonnal a község házára rendelték, a többieket másnap reggelre idézték be. Az első négy embert Ökrös Vince parancsára a község házára behívott egykori nemzetőrök kivégezték, a pópát Rasztk Péter lőtte agyon a pincében Ökrös szolgálati pisztolyával.⁸⁹ Egy másik egységet a Tisza-parti tanyákhoz küldtek ki, akik agyonlőtték Iso Kapetanovot és családját, mert azzal gyanúsították őket, hogy kapcsolatban állnak a partizánokkal. Az idézésre másnap reggel kétnapi hideg élelemmel jelentkezőket a partizánvadászatra induló osztag mellé osztották be, részint élő pajzsul, részint azonban azzal a céllal, hogy a határban agyonlőjék őket, ezzel igazolva azt, hogy a partizánok folytatják a harcot, ezért ellenük nagyobb karhatalmi erő összehívása, szigorúbb megtorlás szükséges.⁹⁰ Január 5-én a berendelt tucatnyi szerbet három különböző helyen agyonlőtték a határban, az első csoportot egy tanyánál, a másodikat egy töltés oldalában, a harmadikat pedig egy kukoricakúp mellett.⁹¹

Január 5-én már egyetlen partizánt sem találtak a razziahoz összevont magyar karhatalmi erők, ennek ellenére a következő napokban tömegével vették őrizetbe a falu szerb és zsidó lakosait, nemcsak férfiakat, hanem nőket és gyerekeket is, akiket ugyancsak kivégeztek.⁹² Nem csupán azokra került sor, akikre vallomást tett valaki, hanem mindenkire, akit a csendőrök bizalmát élvező helybeliek gyanúsítanak tartottak. A feljelentések gyártásában Rasztk Péter volt az egyik legtevékenyebb, akinek buzgalmát „már a bíró is megsokallta, és azt mondta neki: ugyan, Péter, hiszen már nem marad a faluban senki, ha te ezt így folytatod”.⁹³ A község házára előállítottakból kihallgatásukkor általában további neveket vettek ki. A lefogottak közül

86 Rasztk Péter..., Farkas Gáspár jegyzőkönyve 1959. október 12. Uo.

87 Kelemen Ferencet a Rasztk Péter és társai ellen indított perben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. HL BKB B. 094/1959.

88 Rasztk Péter..., Rasztk Péter jegyzőkönyve 1959. október 15. ÁBTL V-145848.

89 Rasztk Péter..., Por fedőnevű fogdaügynök jelentése Rasztk Péterről 1959. augusztus 29. Uo.

90 „Hogy hulláikat a határban hagyva bizonyítsák a partizánok jelenlétét és tevékenységét a közvélemény előtt.” Rasztk Péter..., Kelemen Ferenc jegyzőkönyve 1959. szeptember 30. ÁBTL V-145848/1.

91 Rasztk Péter..., Rasztk Péter jegyzőkönyve 1959. október 13. ÁBTL V-145848.

92 „Zsablyán Horkay megmutatta az elfogott nőket és gyerekeket, és közölte, hogy nem tudni, miért szedték ezeket össze. Azt mondják, hogy éjjel ki akarják végezni őket.” Fóty Ferenc csendőr őrnagy vallomása a Feketeahalmi-Czeydner Ferenc és társai ellen 1943-ban indított hadbíróági tárgyaláson. Közli A. Sajti–Markó (1985) 439. p. A zsablyai razzia során 143 nő és 33 gyermeket öltek meg.

93 Rasztk Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Kalapos Jánosról 1959. július 18. ÁBTL V-145848.

azokat, akiket nem szállítottak további kihallgatásra Újvidékre, vagy akiket nem engedtek szabadon, sötétedésig a községháza istállójába zárták, ahol egyenruhás csendőrök és felfegyverzett civilek őrizték őket. Szürkületkor kezüket és lábukat madzaggal összekötötték, katonai teherautókra rakták, és kivitték őket a Tisza-partra. Rasztik osztotta be a fegyveres civileket a gépkocsikra. Minden esetben egyik irányítója volt a foglyok megkötözésének. Ő maga soha nem a platóra ült, a többiek mellé, őrizni a foglyokat, hanem a vezető mellé. A kivégzéseket csendőrök hajtották végre, ők rendelkeztek sorozatlövő fegyverekkel, de a velük lévő civilek is lőttek puskájukkal a foglyokra. A civilek feladata volt a holttestek beledobálása a Tiszába,⁹⁴ illetve Rasztiknak kellett végigjárnia a holttesteket, és ha valakiről úgy látta, hogy még él, akkor ő adta meg a kegyelem-lövést. „Az első kivégzés alkalmával láttam, hogy Rasztik a kivégzés megtörténte után Ökrössel a fogolycsoporthoz ment, és zseblámpával végignézték, hogy a foglyok közül nem maradt-e valaki életben. Ezután láttam, hogy Rasztik is részt vett a hullák vízbe dobálásában.”⁹⁵ Rasztik 1959-ben elismerte, hogy három alkalommal vett részt tömeges kivégzésben,⁹⁶ de a fogdaügynöknek eldicsekedett, hogy mindegyik kivégzésnél jelen volt.

A civilek részt vettek a községházára előállított kihallgatásában is. „Akik a feltett kérdésre nem válaszoltak, azokat a csendőrmozzók gúzsba kötötték, és gumbóval addig ütötték, amíg nem vallottak. Ezeken a kihallgatásokon én és nemzetőr társaim mint tolmácsok vettünk részt.”⁹⁷ Előfordult, hogy az előállított személy belehalt a bántalmazásba.⁹⁸ A tolmácsok a kihallgatás során véleményezték is a foglyokat, többé-kevésbé ők döntötték el a sorsukat.⁹⁹ Különbözőbb bizonyításra nem volt szükség, elég volt, ha a tolmács kommunista- vagy partizángyanúnak találta az elővezetettet.

Noha a razzia célja azoknak a személyeknek a begyűjtése volt, akik kapcsolatban állhatnak a kommunista vezetű partizánmozgalommal, a razziában résztvevők személyes érdeke kezdettől a község módosabb lakóinak elhurcolása és kivégzése volt, a razzia során a kommunista párt egyetlen tagját sem vették őrizetbe.¹⁰⁰ Ezért is választották ki a község legmódosabb embereit már a razzia kezdetén. Az elhurcoltak személyes értékeit sok esetben már az őrizetbe vételkor elvették, de jutott azoknak is, akik megkötötték a foglyokat, utolsó értékeiktől, gyűrűiktől pedig kivégzésük után, a Tisza-parton fosztották meg őket. Mivel több esetben egész család-

94 „Én a Tisza-parti kivégzéseknél valóban csak egyszer vettem részt, de akkor is napokig nem tudtam enni. Hát csak képzelje el, amikor a lövöldözés után velünk, civilekkel dobatták be az összeroncsolt hullákat, volt hogy az egyik áldozatnak pont a szétlőtt koponyáját fogtam meg a sötétben, hát még a hátam is borsózdott. Igyekeztem tehát máskor megszökni valami kifogással, de tömeges kivégzéseknél máskor már nem vettem részt.” Uo.

95 Rasztik Péter..., Talló Mihály jegyzőkönyve 1959. szeptember 6. ÁBTL V-145848/1.

96 „A három alkalommal kb. 60–70 személyt lőttünk agyon, férfiakat és nőket vegyesen.” Rasztik Péter..., Rasztik Péter jegyzőkönyve 1959. június 12. ÁBTL V-145848.

97 Rasztik Péter..., Rasztik Péter jegyzőkönyve 1959. június 16. Uo.

98 Rasztik Péter..., Kalapos János jegyzőkönyve 1959. július 14. Uo.

99 Rasztik Ökrös Vincének volt a tolmácsa, aki a következőképpen igazította őt el: „Na Péter bácsi, most aztán ne sajnáljon senkit, és ahol maga azt mondja, hogy Macedónia, azok lesznek a sötét palik, érti? Tehát jól vigyázzon, mert egy kicsit én is értek szerbül. Akik ellen a legkisebb gyanú van, csak jelezze maga úgy, ahogy mondtam, én aztán majd küldöm őket Macedóniába, ne féljen.” Rasztik Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök összefoglaló jelentése Rasztik Péterrel 1959. július 2. ÁBTL V-145848.

100 „Az újvidéki razzián a háromezer áldozat ellenére egyetlen kommunista sem bukkot le.” Horkay alezredes vallomása a Feketehalmy-Czeydner Ferenc és társai ellen 1943-ban indított hadbírószági tárgyaláson. Közli A. Sajti–Markó (1985) 452. p.

dokat irtottak ki (hogy ne maradjon, aki bosszút állhatna), már másnap megkezdődött a megüresedett porta értékeinek elszállítása. Előfordult, hogy első alkalommal csak egy főt hurcoltak el a családból, a többieket azzal hitegették, hogy ha fizetnek, szabadon hagyják őket. Amikor már nem lehetett több értéket kisajtolni belőlük, az addig életben hagyottakat is a község házára kísérték.¹⁰¹

A csendőrök csak az értékek egy kisebb részét jelentették a parancsnokságnak, illetve szállították el, az állatokat, takarmányt, egyebet általában nyomott áron eladták a helybelieknek, illetve néhány esetben szétosztották közöttük.¹⁰² Rasztk az így összevásárolt terményt és állatokat aztán a magyar honvédségnek adta el – a szabotázsakciókra hivatkozva ugyanis a piaci ár fölötti különmegállapodása volt a géphas tiszttel.¹⁰³ A razziában részt vevő helyi lakosokról, akik „egyéni haszonlesésért” működtek közre az akcióban, már 1942. január 17-én jelentés érkezett a belügyminiszterhez. A jelentéstevő detektív úgy jellemezte őket, hogy „ezek a kétes értékűnek tekinthető »hazafiak« beférkőztek a kirendelt hatósági személyek, illetve közegek bizalmába, és azóta minden úgy történik, ahogy azok jönnek látják”.¹⁰⁴

A zsabylai razzia több mint egy hétig tartott, de leállítását követően a helyi csendőrőrsparancsnok Rasztkkal kísérletet tett annak megismételtetésére. Megbeszéltek egy színlelt támadást. Abban állapodtak meg, hogy kimennek egy házhoz, ott Rasztk kétszer átlövi az őrsparancsnok köpenyét, ezt követően pedig „kirángassuk majd a pofát, és durr...”¹⁰⁵ A tervet ugyan nem tudták kivitelezni, mert a kiszemelt személy házában ott tartózkodtak a szomszédok, és így túl sok lett volna a szemtanú, egy másik szerbet azonban, akinek korábban kivégezték az öccsét, lelőtték a saját udvarán.

A razzia után is maradtak foglyok a község házában (illetve kerültek vissza Újvidékről és Szegedről). Életben hagyásukat veszélyesnek tartották, tekintettel arra, hogy családjukat, ismerőseiket korábban már kivégezték, ezért döntöttek a meggyilkolásukról.¹⁰⁶ Rasztkék azonban saját kezdeményezésre is hajtottak végre akciókat, hol a csendőrökkel együttműködve, hol tőlük teljesen függetlenül. Rasztk saját elhatározásából hurcolt el lakásáról egy zsidó asszonyt, aki rokonait meglátogatni érkezett Zsablyára, és akit aztán a község háza pincéjében agyonlőtt.¹⁰⁷

101 Rasztk Péter..., Fáncsi Ferencné jegyzőkönyve 1959. október 15. ÁBTL V-145848/1.

102 Zsablyán a razziát követően 185 kárbejelentés érkezett a csendőrséghez, a bejelentők összesen 813 820 pengő kárigényt jelentettek be. Buzási (1963) 81–83. p.

103 „Mert amikor egy-egy gazdag »pofát« lefogtak, ott már biztos volt a vagyonelkobzás, és hát úgy a katonák mint a csendőrök jöttek, hogy Péter bácsi, ez vagy amaz van eladó, nekem meg pénzem volt dögivel. Ezek a marha csendőrök csak a ruhanemű[re] meg bundafélére vadásztak, a sok hülye azt nem látta, hogy némelyik »áldozat« hogyan fel volt cicomázva arannyal. Nyaklánc, órák stb. Én mondom neked fiam, hogy ha nem úgy végződött volna – hát én 45 után nagykereskedő lettem volna, 4–5 teherautóval jártam volna az országot.” Rasztk Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Rasztk Péterről 1959. június 11. ÁBTL V-145848.

104 Az 1942. január 17-i jelentést idézi Buzási (1963) 44. p. A jelentés beszámol arról is, hogy a razzia elsősorban a tehetősebb lakosok ellen irányult.

105 Rasztk Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök összefoglaló jelentése Rasztk Péterről 1959. július 2. ÁBTL V-145848.

106 „Több olyan család volt, melynek minden tagját kivégezték.” Rasztk Péter..., Rasztk Péter jegyzőkönyve 1959. június 12. Uo.

107 Rasztk Péter..., Kalapos János jegyzőkönyve 1959. szeptember 15. ÁBTL V-145848.; Rasztk Péter..., Farkas Gáspár jegyzőkönyve 1959. július 28. ÁBTL V-145848/1. „Rasztk Péter az internálótáborban nekem és a jelen lévő Péter József volt rendőrvezetőnek [sic!] elmondotta, hogy K. P-t – meggyilkolása előtt – megerőszkolta.” Rasztk Péter..., Talló Mihály jegyzőkönyve 1959. szeptember 6. Uo.

A kivégzetteket ekkor már nem a Tiszában tüntették el, hanem a község melletti Bara patak jégén vágtak egy lyukat, és ott „úszatták el”. A csendőrök támogatták Raszतिकék önálló akcióit is, ez utóbbi esetben például segítettek eltüntetni a holttestet, nehogy kitudódjon, mi történt.

1942 tavaszán Szombathelyi Ferenc vezérezredes utasítására Feketealmly-Czeydner Ferenc vizsgálatot indított a razzia ügyében. Feketealmly-Czeydnernek természetesen nem volt érdeke, hogy a történet nyilvánosságra kerüljenek, a vizsgálat nem is hozott érdemi eredményt. A szablyai razziában részt vevő civilek közül Raszतिक Pétert és négy társát azonban Kistarcsára internálta a csendőrség, nehogy valamit kikotyogjanak a vizsgálat során. „Amikor bevitték bennünket Kistarcsára, ott át lett adva egy levél a parancsnoknak, aki mind az ötünket felhívott, és megmondta, hogy »felsőbb parancsra« mi öten minden kedvezményt megkapunk, szabadon mozoghatunk, sőt figyeltük az ottani hangulatot az internáltak között. Soha ne legyen jobb dolgom, mint ott volt.”¹⁰⁸ 1943 decemberében szabadultak, ekkor Újvidéken a hadbíróóság ismét kihallgatta őket Feketealmly-Czeydnerék ügyében. Kihallgatásuk előtt elígáztották őket a csendőrök: „maguk ne tudjanak semmit”. Raszतिकék az internálás idején alaposan végigbeszélték cselekményeiket, megbeszélték, hogy esetleges kihallgatásuk esetén mit vallanak, és megfogadták, hogy ehhez minden körülmények között tartják magukat. Ennek is köszönhető, hogy kihallgatásuk után azonnal szabadon engedték, és a bírósági tárgyalásra tanúvallomást tenni sem idézték be őket.¹⁰⁹

A front közeledtével Raszतिक Péter a szerbek bosszúja elől menekülve elhagyta Zsablyát. Vele együtt lényegében mindenki elmenekült a szerbek bevonulása előtt, akinek része volt a razziában, így a hatalom új birtokosai az ottmaradt családtagokon, a teljesen ártatlan embereken álltak véres bosszút, meggyilkolva vagy elűzve Zsablyáról minden magyar nemzetiségűt. Mivel a szerbek Magyarországon, sőt Ausztriában és Németországban a hadifogolytáborokban is kutattak az atrocitások elkövetői ellen, a Magyarországra menekült zsablyaiak igyekeztek alámerülni, csendes, zárkózott életet élni, és megállapodtak, hogy azonnal értesítik egymást, ha úgy érzik, hogy a Zsablyán történelemért felelősségre vonás készül. Ennek köszönhető 1959-ben a razzia egyik nemzetőr tagja, hogy elkerülte a letartóztatást: két helyről is értesítették Raszतिक őrizetbe vételéről, így el tudott tűnni a letartóztatására érkező rendőrök elől. A bírósági eljárás helyett az öngyilkosságot választotta.¹¹⁰

Raszतिक élettársával, akivel 1942 óta élt közös háztartásban, Tatháza községbe költözött, majd onnan 1948-ban Hartára települt, ahol letartóztatásáig fuvarosként és baromfikereskedőként dolgozott. 1953-ban eljárás indult ellene, mert amikor az állampusztai rabgazdaság számára fuvarozott, az ottani mérnökkel megegyezve több fuvarot számolt el, mint amennyit ténylegesen teljesített; az eljárást azonban bizonyíték hiányában megszüntették. 1956 tavaszán egy balesetben súlyos fejsérülést (koponyatörést és agyzúzódást) szenvedett, az eljárás során több ízben megpróbált erre hivatkozva memóriazavart, emlékezetkiesést szimulálni, mivel azonban a melléültetett fogdaügynököknek mindent részletesen elmesélt, nem sok sikerrel. A baleset teljesen megváltoztatta. Korábban szerették lakóhelyén, úgy jellemezték, mint aki mindenkivel jóindulatú, mindenkin igyekszik segíteni, fejsérülése után azonban mogorva és kötekedő lett, egyedül járta a kocsmákat.¹¹¹

108 Raszतिक Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Raszतिक Péterről 1959. június 12. ÁBTL V-145848.

109 Raszतिक Péter..., Koltai fedőnevű fogdaügynök jelentése Kalapos Jánosról 1959. július 15. Uo.

110 Ez az ember Hollósi György volt, Raszतिक Péter régi barátja, fiának keresztapja. Tudomásunk szerint ő vitte a legtöbbre Magyarországon a zsablyai menekültek közül. Téeszelnök-helyettes, a Hazafias Népfront községi elnöke lett, 1956 után pedig belépett a munkásórságba.

111 Raszतिक Péter..., Kömvezettanulmány Raszतिक Péterről 1959. július 17. ÁBTL V-145848.

„Az ellenforradalom alatt ellenforradalmi tevékenységet nem fejtett ki. Ellenforradalomkor az utcán nem mutatkozott, sehova nem járt el, mindvégig lakásán tartózkodott. Ellenforradalom után sem merült fel ellene sem politikai, sem gazdasági vonalon kifogás.”¹¹²

Már 1958. augusztus 25-én megindították ügyében a nyomozást, de csak közel egy évvel később, 1959. június 10-én vették őrizetbe. Az első ügyben ekkorra már meg is született a vádirat, talán ezért, a vizsgálat meggyorsítása érdekében helyeztek mellé, majd letartóztatott társai mellé is fogdaügnököt, aki mintegy második kihallgató tisztként vett részt az ügy felderítésében.¹¹³ Rasztik különösen alkalmas volt arra, hogy fogdaügnökkel kérdezzék ki. Egyszerre kívánta bizonyítani: az orvosi szakvéleménnyel szemben – fejsérülése következtében – szó sincs arról, hogy butulna, kiválóan emlékszik mindenre, miközben élt benne a vágy is, hogy történetét, amelyre nyilvánvalóan büszke volt, de amelyet a vizsgálótiszt előtt mégis rejtegetni, tagadni kellett, elmondhassa valakinek. Betegsége következtében pedig valóban gyengült az ítélőképessége, ezért teljesen nyíltan, cselekményeit néhol még ki is színezve mesélte rémtörténeteit a melléültetett fogdaügnöknek.¹¹⁴

Rasztik nem tartott különösebben az eljárástól. Úgy ítélte meg, hogy parancsra cselekedett, és nem bántott mást, mint szerbeket, egyébként is az volt az elgondolása, hogy a vizsgálótiszt számára a csendőrök tevékenysége az igazán érdekes, ezért egy magyar bíróságtól nem számított különösebben súlyos ítéletre.¹¹⁵ Sokkal jobban félt attól, hogy kiadják Jugoszláviának. Amikor első alkalommal kapott engedélyt levélíráásra, efelől akarta megnyugtanni a feleségét. A vizsgálat idején, miként az eddig feltárt források szerint a többi vádlottat, Rasztikot sem bántották. Méltatlankodott is a fogdaügnöknek, hogy társai – noha nem is verik őket – mindent bevallanak.¹¹⁶

Az eljárás során a bíróság bizonyítottnak tekintette, hogy Rasztik a razzia idején a csendőrök mellett működő nemzetőrök egyik vezetője volt, hogy rendszeresen részt vett a foglyok Tisza-partra kísérésében és legyilkolásában. Bűnösnek találta a razziaán kívül elkövetett egyes gyilkosságokban, valamint az elhurcoltak és kivégezettek sérelmére elkövetett fosztogatásokban. Első fokon a Budapesti Katonai Bíróság dr. Mátyás Miklós hadbíró ezredes vezette tanácsa a per elsőrendű vádlottjaként 1959. december 10-én zárt tárgyalás után halálra ítélte. Ítéletét a másodfokon eljáró Ledényi Ferenc hadbíró ezredes vezette különtanács 1960. január 25-én jogerőre emelte. 1960. január 27-én kivégezték.

FÉLEGYHÁZI MEGYESY ÁGOSTON

Félegyházi Megyesy Ágoston 1925. február 22-én született Gyulán, apja törvényszéki tanácselnök volt. Békéscsabán érettségizett 1933-ban, majd elvégezte a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karát, 1937-ben doktorált. A II. kerületi törvényhatóság adószámviteli osztályán kezdett dolgozni, de alig egy év múlva, 1939 februárjában behívták sorkatonai szolgálatra. A budapesti I. híradós zászlóaljhoz került, 1940-ben részt vett az erdélyi bevonulásban, ezért

112 Uo.

113 „A vizsgálati osztály 403. sz. zárkájába helyezjük el. Biztosítjuk, hogy a zárkában akkor már egy fogdaügnök legyen elhelyezve.” Operációs terv Rasztik Péter őrizetbe vételére. 1959. június 9. Uo. Már azt megelőzően vامتert ültettek Rasztik mellé, hogy az egyik gyanúsított az öngyilkosságba menekült letartóztatása elől.

114 „Sokszor már alig tudok uralkodni magamon, amikor a legnagyobb flegmával meséli »hőstetteit«, gyilkosságait.” Rasztik Péter.... Koltai fedőnevű fogdaügnök összefoglaló jelentése 1959. július 2. Uo.

115 Rasztik Péter.... Por fedőnevű fogdaügnök jelentése Rasztikról Péterről, 1959. augusztus 22. Uo.

116 Uo.

megkapta az erdélyi emlékérmét. 1940 decemberében zászlósként szerelt le. Három hónapig a fővárosnál dolgozott; 1941 márciusában ismét behívták katonának. A Délvidékre került híradósként, feladata részint a lakosság hangulatának felderítése, részint a magyarbarát propaganda terjesztése volt – különösen a német nemzetiségűek körében. Itteni tevékenységéért megkapta a délvidéki emlékérmét. 1941 májusában jelentkezett csendőrnek, 1959-es vallomása szerint azért, hogy megmeneküljön az újabb katonai behívásoktól. A tisztiiskola elvégzése közben Sátoraljaújhelyen és Nyírbátorban volt próbaszolgálaton. 1943. január 1-jén léptették elő hadnaggyá, ekkor helyezték végleges állományba. Ekkortól Désen teljesített szolgálatot, szárnyparancsnok-helyettesként. 1943. május 16-án áthelyezték a nagyváradai csendőr tanzászlóaljhoz, ahol a bűnügytant, a tereptant és a szolgálati szabályzatot tanította. 1944. március 19-én a tanzászlóalj tisztjei között felmerült, hogy a Tisza vonalánál megpróbálnak ellenállni a németeknek, a tervezetést azonban a nagyváradai helyőrségparancsnok elfojtotta.¹¹⁷

1944. május elején a tanzászlóalj vette át a rendőrségtől a nagyváradai gettó felügyeletét, ahova több mint harmincezer zsidónak minősített személyt zsúfoltak össze embertelen körülmények között. Péterffy Jenő csendőr alezredes, a tanzászlóalj parancsnoka az ekkor már főhadnagyi rangot elért Megyesy Ágostont nevezte ki a gettóban felállított speciális nyomozócsoport egyik parancsnokának.

A nyomozók feladata részint a bujkáló zsidók felkutatása és a gettóba szállítása volt, de ennél sokkal nagyobb mértékben azoknak az értékeknek a felkutatása, amelyeket a gettóba összeköltöztetettek nem jelentettek és nem szolgáltattak be a hatóságnak, hanem ismerőseik, barátaik révén próbáltak átmenteni a háborút követő időkre. Megyesy a „vagyon tárgyutató részleg” parancsnoka lett, fő feladata a felderített és elkobzott vagyon tárgyak leltározása volt, annak felügyelete, hogy a kincseket ne tulajdonítsák el a nyomozást végző csendőrtiszt-helyettesek. A nyomozás felügyelete nem tartozott feladatai közé, de mivel a nyomozást végzők közül többeknek századparancsnoka volt a tanzászlóaljnál, tudott a gettóban történekről, és volt beleszólási lehetősége. Ezt az 1959-es eljárás során részben elismerte: „A nyomozók mint az iskola hallgatói fegyelmi ügyekben hozzám tartoztak, de csak olyan értelemben, hogy a laktanyarend számukra itt is kötelező volt.”¹¹⁸

A mintegy negyvenfős nyomozócsoport teljesítette az elvárásokat, a gettóba zárt embereket eredményesen fosztották meg vagyonuk utolsó darabjaitól is. Alig több mint két hét leforgása alatt¹¹⁹ Megyesy több mint húszezer tételt leltározott,¹²⁰ az aranyat, ékszereket a zsidók deportálása után átadta a nagyváradai pénzügyigazgatóságnak. Ez idő alatt Megyesy és a másik eljárás alá vont csendőr vallomása szerint mintegy 100–150 embert kínoztak meg. Az egyik 1946-ban tanúvallomást tett sértett úgy emlékezett, hogy a csoport kezdetben a gazdagokat hallgatta ki, de később a kevésbé tehetősekre is sor került, a kínzások pedig egyre kegyetlenebbek voltak. A gettó területén lévő sörgyár épületét, ahol a nyomozati munka folyt, morbid humorral pénzverdének hívta a köznyelv, utalva a módszerre és a célra. Az ügyben 1946 májusában néptörvényszéki tárgyalást tartottak Kolozsváron, amelynek során – távollétében – halálra ítélték Megyesy Ágostont. A néptörvényszék bizonyítottan látta, hogy Megyesy volt a nyomozócsoport parancsnoka, és azt is, hogy a nyomozók válogatottan szadista eszközökkel verték ki a gettó

117 BKB 058/1959. Megyesy Ágoston pere (a továbbiakban Megyesy Ágoston...), Megyesy Ágoston jegyzőkönyve 1959. július 29. HL.

118 Uo.

119 A gettó május 10-től május 25-28-ig volt a csendőrség parancsnoksága alatt. Uo.

120 Megyesy Ágoston..., Elsőfokú ítélet 1959. augusztus 11. HL.

lakóiból, hova rejtették el értékeiket. Az eljárás során kihallgatták a csekély számú túlélőt (a nagyváradi zsidókat 1944 júniusában Kassán keresztül Auschwitzba deportálták, ahonnan csak alig néhányan tértek haza). Tanúvallomást tettek a megkínzottak és az a zsidó orvos, aki a gettóban próbálta ellátni a sebesüléseiket. A vallomásokból egyértelműen kiderül, hogy a nyomozócsoporthoz tartozók a kor átlagánál is kegyetlenebbül kínozták az elbűbösöztetett, gumibottal és elektromos árammal, az ájulásig pumpálták beléjük a vizet, minden lehetséges módon megalázták őket. Ha ez sem volt elég, az apák és férjek előtt kínozták meg gyermeküket vagy feleségüket. Különös előszeretettel élték ki szadista hajlamaikat a nőkkel szemben. A kegyetlen bánásmód következtében többen öngyilkosok lettek, többek között egy orvos, akit ugyan nem kínoztak meg, de nem bírta elviselni azt, amit orvosként tapasztalt a megkínzottak ápolása során.

A csoport különös kegyetlenségét jelzi, hogy jóllehet a csendőrök cselekményeiket kizárólag zsidónak minősülő személyek rovására követték el, a kínzások hírére a csendőrfelügyelőség még 1944 májusában hadbírói vizsgálatot rendelt el.¹²¹ Hírét vette a „pénzverdében” történetnek Megyesy apja is, aki egyik látogatásakor arra kérte a fiát, hogy igyekezzen megakadályozni a törvénytelen ségek elkövetését, abba maga semmiképpen ne folyjon bele. Megyesy azt válaszolta, hogy mint viszonylag fiatal tisztnek, nincs beleszólása a nyomozati munkába, tehetetlen az általános szokással és a kínzásokat elnéző magasabb rangú parancsnokokkal szemben. Az 1959-es bírósági tárgyalásakor is azzal védekezett, hogy noha tudott a kínzásokról, azok ellen nem tudott, nem mert fellépni, de maga személyesen nem vett részt a bántalmazásokban, ilyet személyesen nem is tapasztalt. (A csendőrségi szabályzat szerint tiszt nem is nyomozhatott.)

Ezzel szemben 1944-ben a gettó lakói Megyesy-csoportnak nevezték a nyomozócsoporthoz, ¹²² és 1946-ban akadt olyan tanú, aki határozottan emlékezett arra, hogy kínzásakor Megyesy a helyiségben tartózkodott, meg sem próbálta fékezni a kihallgatókat, sőt utasította őket a vallatás folytatására. Amikor az áldozat hozzá fordult védelemért, Megyesy egy időre elhagyta a helyiséget, majd kis idő múltán több tisztársával tért vissza. Az áldozatok 1946-os vallomásain kívül az egyik csendőrnemző 1959-ben is azt vallotta, hogy neki a nyomozócsoporthoz közvetlen felletése volt Megyesy.¹²³ A nyomozóként működő csendőr az 1959-es eljárásban így vallott: „Megyesy Ágoston 2-3 esetben volt nálam a Dréher sörgyár pincéjében és irodájában, amikor árammal kínoztam az üldözötteket. Megjelenésekor mindig azt kérdezte, hogy a vallatás hogy sikerült, beszélnek-e az üldözöttek az elrejtett vagyontárgyaikról.”¹²⁴ Az ellene 1945-ben Magyarországon indított népbírói eljárásban Péterffy Jenő csendőr alezredes is azt vallotta, hogy Megyesy-t nevezte ki a nyomozócsoporthoz parancsnokává.¹²⁵ Az ellene 1959-ben indított el-

121 Ennek során Megyesy-t is elmarasztalták a begyűjtött kincsek leltározása körüli kisebb mulasztások miatt. Az is igaz, hogy a hadbírói vizsgálatot nemcsak a kínzásokról elterjedt hírek váltották ki, hanem az is, hogy a tiszteltes csendőrök a nyomozás során engedély nélkül tartottak házkutatásokat tiszték és magas állású hivatalnokok, köztük a csendőrfelügyelő unokaöccsének a lakásán. A feltárt iratokból nem derül ki, hogy ezek a tiszték, illetve hivatalnokok megpróbálták „zabrálni” a zsidóvagyonból, vagy ellenkezőleg, segíteni próbálták egyes üldözötteken.

122 Megyesy Ágoston..., Dr. Raffy Ádám tanúvallomása az elsőfokú tárgyaláson 1959. augusztus 11. HL.

123 Tevely József vallomását különösen óvatosan kell kezelni, mert egyfelől őt magát is gyanúsítottként tartóztatták le, vagyis érdekében állhatott a felelősséget egy magasabb rangú személyre hárítani, de az is lehetséges, hogy tizenöt év távolából nem emlékezett pontosan. Tevelynek a csendőriszolgálat parancsnoka volt Megyesy, lehet, hogy ezt a viszonyt vetítette ki a nyomozócsoporthoz való beosztására.

124 Megyesy Ágoston..., Tevely József jegyzőkönyve 1959. január 30. HL.

125 Megyesy Ágoston..., a Kolozsvári Népbírói ítélet 8/1946. sz. ítélete. HL.

járás során Megyesy is elismerte, hogy tudott a bántalmazásokról, de nem tartotta magát közvetlenül felelősnek.¹²⁶

A gettót május végén számolták fel, amikor a zsidókat tehervagonokban Kassára szállították, ahol átadták őket a németeknek. A transzport innen Auschwitzba ment. A gettó kiürítése után Megyesy az őrparancsnokképző iskola oktatótisztjeként dolgozott tovább Nagyváradon, amíg szeptember közepén frontszolgálatra nem rendelték. Ahhoz az egységhez került, amely Bánffyhunad és Csucska között foglalt állást, kezdetben inkább a román csapatokkal szemben. Körülbelül egy hónapon keresztül nem történt említésre méltó esemény, a szemben álló felek egymásnak veszteséget alig okozva, tisztos távolból lövöldöztek gyalogsági fegyverekből. Nem sokkal október közepe előtt érkezett meg a románokhoz a szovjet erősítés, és az október 13-án megindított támadás elsöpörte a magyar védelmi vonalat. Menekülni volt kénytelen az a gyengén felfegyverzett, mindössze három golyószóróval rendelkező század is, amelynek Megyesy volt a parancsnoka. Krasznán, Nagykárolyon és Nyíregyházán keresztül Budapestre vonultak vissza, ide azonban október 20-án a századnak csak egy töredéke érkezett meg, a többiek útközben lemorzsolódtak.¹²⁷

Budapesten Megyesyt a menekült csendőrökből felállított I. karhatalmi zászlóaljba osztották be, egy géppuskásszázadnak lett a parancsnoka. Vallomása szerint azonban az alakulat tevékenységében már nem vett részt. November 7-én megnősült, ezért néhány nap szabadságot kapott, de ennek letöltése után sem tért vissza. Orvosi igazolást szerzett: sárgaságra hivatkozva egészségügyi szabadságot kapott. A szabadságot felesége rokonainál, Dorogon akarták eltölteni, de oda már nem érkezett meg: december 29-én csendőregyenruhában szovjet hadifogságba esett.¹²⁸

A vallomás nehezen hihető, az eljárás során azonban sem a vizsgálati szakban, sem a bíróság előtt nem hallgattak ki tanúkat Megyesy 1944. végi tevékenységéről. Megyesy verziójával szemben egyedül védőügyvédjének a fellebbviteli tárgyaláson elmondott szavai állíthatók: „Vádolt 1945 tavaszán az ország felszabadítása érdekében pozitív tevékenységet fejtett ki, erre nézve adatot nem szolgáltatathatok, mivel azok katonai titkot képeznek. Az eljáró ügyész közölte velem azt, hogy vádolt ezen tevékenységéről tudomásuk van.”¹²⁹

Megyesy 1950. december 1-jén jött haza a szovjet hadifogságból. Először Vácra került tolonházba, majd Kazincbarcikára internálták, ahonnan 1953. szeptember 18-án szabadult, de egyidejűleg rendőrhatalom felügyelet alá helyezték. Dömsödre költözött, ahol a vízügyi igazgatóságnál helyezkedett el segédmunkásként. Élete rendeződni látszott, felesége tanítónőként dolgozott, 1945-ben született gyermeke után még két gyermeke született.

1956 márciusában munkahelye igazolása szerint példamutatóan kivette részét az árvízvédelmi munkákban.¹³⁰ A forradalom alatt lakóhelyén a nemzetőrség parancsnokává választották, ezt azonban visszautasította azt követően is, hogy a rendőrség a forradalom mellé állt, és a

126 „A Dréher sörraktár épületeiben tömegesen ütötték-verték őket, és árammal kínozták azokat az üldözötteket, akik nem akarták megmondani, hogy hova rejtették el értéktárgyaikat. Erről nekem is volt tudomásom, mint a nyomozócsoport egyik vezetőjének, azonban nem tettem ez ellen semmit, hogy megakadályozzam az üldözöttek bántalmazását. A megkínzottak száma kb. 150 volt.” Megyesy Ágoston..., Megyesy Ágoston jegyzőkönyve 1959. február 2. HL.

127 Megyesy Ágoston..., Megyesy Ágoston önvallomása, 1959. március 28. HL.

128 Megyesy Ágoston..., Megyesy Ágoston jegyzőkönyve 1959. július 29. HL.

129 Megyesy Ágoston..., Sebestyén Ernő ügyvéd védőbeszéde a másodfokú tárgyaláson 1959. október 2. HL.

130 Megyesy Ágoston..., a Középdunavölgyi Vízügyi Igazgatóság IV. szakaszmenőkségének igazolása Megyesy Ágostonról 1959. augusztus 7. HL.

község rendőrparancsnoka is e feladat elvállalására kérte. A községi földnyilvántartó hivatal iratainak egy részét, a térképeket azonban lakásán helyezte el, így azok nem semmisültek meg, amikor a tüntetők elégették az iratokat.¹³¹ A kegyelmi kérvényben védője arra hivatkozott, hogy a „lefolytatott bizonyítási eljárás során igazolást nyert, hogy a vádlott az 1956. évi ellenforradalom idején pozitív magatartást tanúsított”.¹³² Ezt 1958 nyarán a rendőrség még honorálta, amikor felmentették a további jelentkezési kötelezettség alól, de a bíróság 1959-ben már nem.

1959. január 21-én rendelték el ügyében a nyomozást, ugyanezen a napon rendelték el közbiztonsági őrizetbe helyezését. 1959. június 30-án határozott úgy a politikai nyomozó osztály, hogy az ellene összegyűjtött terhelő adatok lehetővé teszik bíróság elé állítását, és hozott határozatot terheltként való felelősségre vonásáról, egyben előzetes letartóztatásba helyezték. A vizsgálat során Megyesyvel szemben nem alkalmaztak kényszerítő eszközöket. Megyesy nem érezte magát bűnösnek, „csupán felelősnek a kollektív felelősség alapján”.¹³³ A vizsgálat során a politikai nyomozó osztály beszerezte a Kolozsváron 1946-ban megtartott eljárás aktáit, a Megyesyre vonatkozó részeket, vallomásokot lefordították. A vizsgálatot kiterjesztették a határon túlra is (ettől a délvidéki esetekben eltekintettek), és a felkutatott túlélőket 1959 májusában Nagyváradon újólal kihallgatták. Az eljárás érdekessége, hogy noha a gettóban felállított nyomozócsoport tagjai közül többeket azonosítottak, az ugyancsak felelős beosztást betöltött Fráter János őrizetben is volt az eljárás idején, Megyesyn kívül mégis mindössze egy személy bíróság elé állítását tervezték, de Tevely József két és fél hónappal azt követően, hogy vallomást tett Megyesy Ágoston ellen, meghalt a büntetés-végrehajtás kórházában.¹³⁴

Megyesy Ágostont első fokon a Budapesti Katonai Bíróság Mátyás Miklós hadbíró őrnagy vezette tanácsa az 1959. augusztus 11-én megtartott zárt tárgyaláson halálra ítélte. A tanács egyik tagja sem tartotta kegyelemre méltónak. Az 1959. október 2-án megtartott tárgyaláson a Ledényi Ferenc hadbíró ezredes elnökletével összeülő katonai felsőbíróság megerősítette az első fokon kiszabott ítéletet. A halálos ítéletet október 6-án, reggel 7 óra 10 perckor végrehajtották.

A kivégzés után egy hónappal Mátyás hadbíró levélben hívta fel a Pest megyei tanács elnökhelyettesét, hogy ilyen súlyos bűncselekményeket elkövető személy felesége „alkalmatlannak látszik népi demokráciánkban arra, hogy gyermekek nevelésével foglalkozzék”, ezért javasolta Megyesy Ágostonné azonnali elbocsátását.¹³⁵

Nyilvánvaló, hogy az 1945 előtt háborús és/vagy népellenes bűncselekményeket elkövetett személyek 1959-ben történt bíróság elé állítása része volt a forradalom leverését követő politikai bosszúhadjáratnak. A kampánnyal Kádárék azt kívánták igazolni, hogy a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány bíróságai a Rákosi-korszakkal ellentétben nem kommunistákkal szemben folytatnak koholt pereket, hanem a fasiszmus kiszolgálói felett mondanak ki megérdemelt ítéleteket. Nem a mozgalom élharcosait dobják áldozatul, hanem azok közül gyomláznak, akikről okkal feltételezhető, hogy az úgynevezett néphatalom ellenségei – szóhasználatuk szerint ellenforradalmárok – voltak és maradnak. A kampány segített a statisztikák javításában az igazságszolgáltatás szerveinek, amelyek ezúttal valóban „körmenetben” ítélezhettek az „osztályellenség”, a fasiszták fölött. (E tekintetben csak az magyarázható

131 Megyesy Ágoston.... A dömsödi községi tanács igazolása Megyesy Ágostonról 1959. augusztus 8. HL.

132 Megyesy Ágoston.... Dr. Sebestyén Ernő védő kegyelmi kérvénye, d. n. HL.

133 Megyesy Ágoston.... Megyesy Ágoston jegyzőkönyve 1959. július 29. HL.

134 Megyesy Ágoston.... Tóth Ferenc rendőr főhadnagy jelentése 1959. április 22. HL.

135 Megyesy Ágoston.... Mátyás Miklós hadbíró őrnagy levele a Pest megyei tanács vb-elnökének 1959. november 5. HL.

nehezen, hogy miért történt mindez titokban, miért születtek zárt tárgyalásokon az ítéletek, miért nem kísérte sajtókampány az eljárásokat.)

De nyilvánvaló az is, hogy a bemutatott négy személy – és társaik – cselekményei nemcsak a kádári igazságszolgáltatás szempontjai szerint bűncselekmények. Szégyenletes gonosz-tettnek minősítette például a Délvidéken történeteket Bajcsy-Zsilinszky Endre ugyanúgy, mint Kállay Miklós és még sokan mások. És – tárgyunk szempontjából – messzemenően idegenek voltak tetteik mindattól, ami a forradalmat jellemezte: a forradalmat, amelynek legfőbb célja az egyetemes emberi és polgári jogok kivívása és biztosítása volt. Bárdos, Megyesy, Ökrös és Rasztik nemcsak azért nem vettek részt a forradalomban, mert másoknál jobban kellett félniük az esetleges bukás utáni megtorlástól, hanem azért sem, mert ötvenhat nem az ő forradalmuk volt. Nem az üldözöttek üldözőié, hanem az üldözöttek felszabadítóíé. Nem a gyilkosoké, hanem a gyilkosokkal szembe fordulóké. Nem az embertelenségé, hanem az egyetemes humanizmusé.

Kegyetlenség ötvenhat mártírjaival szemben közéjük sorolni azokat, akik nekik is ellenségeik voltak.

IRODALOM

- A. SAJTI Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormány délszláv politikája*. Budapest, 1987, Kossuth.
- A. SAJTI Enikő–MARKÓ György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről (1943. december 14–1944. január 14.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426–453. p.
- BUZÁSI János: *Az újvidéki razzia*. Budapest, 1963, Kossuth.
- CSEH Zita: Volt csendőrnnyomozók és politikai detektívek elleni büntetőeljárások 1959–60-ban. Budapest, 2000, 1956-os Intézet. Kézirat.
- BAK János et al. (szerk.): *Évkönyv III*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 237–256. p.
- HOLLÓS Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2*. Budapest, 1971, Kossuth.
- KAISER Ferenc: *A magyar királyi csendőrség története a két világháború között*. Pécs, 2002, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- M. KISS Sándor–KAHLER Frigyes: *Forradalom és szabadságharc Magyarországon, 1956*. Budapest, 2002, Korona.
- RAINER M. János: Az 1956 után kivégzettek névsorához. In Balassa et al. (szerk.): *Halottaink, II*. Budapest, 1989, Katalizátor Iroda.
- SZIMIN Magda: *Mire a meggyfa kivirágzik*. Újvidék, 1959, Fórum.

RAINER M. JÁNOS

A HÁLÓZATI¹ EMBER – TÖREDÉKEK EGY PORTRÉHOZ „KÁTAI GYÖRGY”

AZ „ÜGYNÖK”

A kilencvenes évek elejétől az *ügynök* (a „szocialista” korszak állambiztonsági szerveinek besúgója, informátora stb.) lett a rendszerváltást megelőző időszakról szóló nyilvános diskurzusok egyik kulcsfogalma. Egyetlen nagy erejű jelkép, amely kifejezi az egész társadalmat átjáró, megrontó hazugságot és csalást, megtestesítve a rendszert, megmutatva annak valódi természetét. Az *ügynök*: démon, aki igyekszik mindenáron (örökre) rejtve maradni; ellenben ha leleplezik (ha valakiről kiderül, hogy *ügynök* volt), az mintegy az igazságot mutatja meg az egész démonikus szisztémáról, melyben ő *ügynökként* tevékenykedett.

Bár a személyek és szerepek demonizálásának a szovjet mintájú társadalomszervezés kritikájában mindig jelentős szerepe volt, nem mindig s nem feltétlenül az *ügynök* alakja tűnt erre a legalkalmasabbnak. 1956-ban, a forradalom előtti olvadás időszakában a nyilvánosságot elérő magyar pártellenzéki értelmiségiek először a *pártfunkcionáriusban* vélték megtalálni a bírált rendszer emblematisztikus alakját.² A forradalom napjaiban egy nyilvánvalóan évek óta tartó nem nyilvános (magán)diskurzus tört nagy erővel a felszínre, s a funkcionárius helyére az *ávós* személyét tette. Az *ávós* elsősorban, sőt szinte kizárólag az akkori állambiztonsági szervezet hivatásos állományának tagjait jelentette. Bár a besúgók (akkor még többnyire nem *ügynökök*, s nem is feltétlenül az Államvédelmi Hatóság, hanem bármely más szervezet – párt, üzemi vezetés, katonai egység, egyházügyi hatóság stb. – informátorai) létezése köztudott volt, inkább jól lehatárolt, személyes körben esett róluk szó, ahol a közvetlen leleplezés lehetséges volt, és a forradalom napjaiban gyakorta be is következett. A besúgó 1956-ban alig vált el a *feljelentő* magyar viszonylatban eléggé rendszerfüggetlen szerepétől – az 1944-es és az 1945-ös *feljelentők* még közvetlen emlékként éltek a köztudatban, és sokszor – a szó szoros értelmében – eleven szereplőként a társadalomban.

1956 után rövid ideig még nem dőlt el, hogy a berendezkedő kádárista elit mekkora teret enged a Rákosi-rendszer bírálatának, s él-e a demonizálás eszközeivel. A *rákosista*, *sztálinista* kategóriák rövid ideig még a pártvezetés belső használatú nyelvén is alkalmazott megnevezések voltak, de szűkítették a forradalom előtt és alatt felszínre tört társadalmi ellenszenv célpontjait, a funkcionáriust és az *ávóst*. Rákosista volt az a funkcionárius (esetleg *ávós*), aki a diszkontinuitás kádári minimumát sem volt hajlandó elfogadni, illetve akit a kádári vezetés ilyennek tekintett. A „munkásmozgalmi emberekkel” szembeni törvénytelenégeket lezáró 1962-es párhatóározat megszüntette ezt a bizonytalanságot, s a korábbi „démonok” magán-

1 Hálózat: az állambiztonsági szervek titkos segítőtársainak összessége. Tagjai a szervekhez fűződő munkakapcsolatok alapján minősíthetők (*ügynök*, titkos megbízott, titkos munkatárs). Kenedi (1996) 417. p.

2 A legismertebb magyar példa Háy (1956).

emberekként a társadalomba, gyakrabban a hatalmat gyakorló elit perempozícióiba „beolvadva” elvesztették ördögi vonásaikat; ritkán emlegették őket, akkor is szofisztikus megnevezések mögé rejtve (például: *a személyi kultusz idején hibákat elkövetők*).

A Kádár-rendszer válságának idején a nyilvánosságban ismét megjelenhettek a rendszer lényegét kifejező emblemikus alakok, szimbolikus megsemmisítésük (leleplezésük) fejezte ki leghatékonyabban a letűnő rendszer elutasítását. Eleinte a történelmi ismétléskényszer működött, újra démonná vált az *ötvenes évek kommunista funkcionáriusa* (aki még a nyolcvanas években is a Politikai Bizottságban, Központi Bizottságban, kormányban, parlamentben, főhivatalban, tanácsban, gyárban, téészben ül és „uralkodik”) és az *ávós* (valamint az 1956 utáni megtorló perek immár nem ávós, csak „valamikori ávós” vizsgálója, továbbá ügyésze, bírója). Később, már a rendszerváltás folyamatában felbukkant a *nómenklatúra* sokkal nehezebben megfogható fogalma – helyesen: pozícióját a nómenklatúra-rendszer keretében elnyerő személy.

1956-ban az emblemikus ellenségkép viszonylag könnyen meghatározható volt, a Kádár-korszak viszonyai ezt sokkal nehezebbé tették. Korábban nyersen és ezért világosabban érvényesültek az uralmi viszonyok, a nyolcvanas évek végén a társadalmat működtető latens kompromisszumrendszerek mind nehezebbé tették a „démonok” felismerését. Pedig az igény – éppen e kompromisszumok miatt – elemi erejű volt. Láttatni kellett az ellenséget, akár hanyatlásban, összeroskadásban, hiszen máskülönben a társadalom, annak csoportjai, sőt az egyes ember részvételéről, a rendszer működtetésében vállalt szerepéről (esetleg: felelősségéről) kellett volna beszélni. Az emblemikus figurák megbélyegzése, utólagos szankcionálása utat engedett a bűnbakképzési mechanizmusoknak.

A nyolcvanas–kilencvenes évek „démonai” problematikus démonoknak bizonyultak. „Kommunista funkcionáriusok” vagy „ávósok” már csak mutatóban akadtak, többnyire olyan idős emberek, akiknek életpályáján hosszú más jellegű szakaszok következtek azután, hogy démonikus szerepeiket betöltötték. Életútjuk ilyen felfogása is komoly intellektuális feldolgozási folyamatot igényelt volna. A démonikus bűnbakképzés viszont leegyszerűsítő és emocionális jellegű, ehhez a nómenklatúra határai bizonytalanok. Ez a csoport számottevően megváltozott a Kádár-korszak folyamán, uralmát a durva hatalmi kényszer, az ideológiai rigiditás helyett mindinkább szakszerűsödő „technikák” alkalmazásával, (szak)tudása felhasználásával gyakorolta. Ráadásul sikeres konverziót hajtott végre éppen a rendszerváltás kritikus történelmi időszakában, amikor menedzserré, vállalkozóvá, bankárrá, tisztviselővé vagy politikussá vált. A velük szemben megfogalmazódó kritika, az ellenszenv, a gyűlölet jó adag irigységgel, sőt bizonytalan elismeréssel keveredett. A nómenklatúra embere nemigen hasonlított a funkcionárius és az ávós klisé-képeire (fiatalabb volt, képzetesebb, visszamenőleg ideológiailag semleges technokratának tüntette fel magát), s akár egyszerre „korunk hőségé”, „sztárrá” változhatott különféle alakokban.

Az ügynök, mondhatni, kapóra jött ebben a helyzetben. Rejtett, konspirált személy, nem vetődött rá „automatikusan” fény a rendszerváltással, hiszen a magyarországi (és a térségbeli) átalakulások meghatározó vonása volt az intézményi folyamatosság. Ahhoz azonban elég nyomot hagyott, hogy a mediatizált közbeszéd adekvát technikáival leleplezhető legyen. Szerepe ugyanakkor a „puha-paternalisztikus” uralmi viszonyok közepette félelmetesen, szinte kéjes-izgalmas módon közel esik a társadalom többségének szerepéhez. Részt, konkrét részt vállalt a rendszer működtetésében, ez azonban nem manifesztálódott, ellenkezőleg. Csupán szigorúan zárt irattárakban porosodó akták „világítják meg”, hogyan is tette. Sőt még ezek sem pontosan, hiszen az iratok tetemes része talán eltűnt, megsemmisítették (hogy mekkora része, hogy egyáltalán így történt-e, senki sem tudja). A bűnbakképzés kiegészülhet koncentrált média-

figyelemről övezett krimiszerű „nyomozásokkal” és lelepleződésekkel, amelyeknek „áldozatai” így véletlenszerűen válnak démonokká.

A véletlenszerűség tovább erősítette a démonizálás pótcselekvés jellegét. Szociológiai és politikaelméleti szempontból az *ügynök* viszonylag jelentéktelen csavar a gépezetben. A korábbi emblematikus alakoknak több joggal tulajdonítható például a letűnt rendszer működtetése, valóságos és szimbolikus értelemben egyaránt. Az ügynök jóval közelebb áll az átlagemberhez. Konspirált élete titok, de a köznapi gondolkodás számára a leleplezés nyomán megismerhető, átélhető titok, és csak bonyolult és esetenként fájdalmas intellektuális technikákkal ismerhető meg. (Az átlagember rendszerműködtető szerepe ugyane gondolkodás számára nem titok.) A feltárt titok elkülöníti az ügynököt a rendszer megszámlálhatatlan ágensétől, az ügynök így mindenki helyett „felmutatható”, s felmutatása egyben felmentést jelent mindenki másnak.

A fenti mechanizmusokat a jelenség felbukkanásával egyidejűleg sokan észrevették, és figyelmeztettek rá, legnagyobb erővel talán Nadas Péter, Kenedi János, Esterházy Péter – vagy általánosabb, térségi érvénnyel – Timothy Garton Ash.³ Ez azonban nem teszi feleslegessé, hogy a maga eszközeivel a történettudomány is foglalkozzon a problémával. Eleddig jobbára csak alkalmi dokumentumközlések láttak napvilágot az ügynökről. Az alábbi szöveg sem több elsődleges leírásnál, egy folyamatban lévő kutatás közbülső jelentésénél. Bár az ügynököt célszemélye felől közelítettem meg, a történet nem a megfigyelt története, hanem magáé az ügynöké. Voltaképpen nem is az egyes emberé (noha egy személy áll a középpontban), hanem a *hálózati ember* szerepéé. Mivel azonban e rejtett szerep a nyílt életszerepek és -helyzetek különleges felhasználásán alapul, óhatatlanul jelezni kellett az életút más adatait is, a „látható történetet”.

Ebből adódik, hogy a történet főszereplője felismerhető. Ellentétben az „ügynökvadászattal”, nekem nem célom a megnevezés útján történő „leleplezés”. A „hálózati ember” jelensége érdekel, ezért a szövegben végig első fedőnéven szerepeltetem. Bárhogy is viszonyult szerepéhez, számunkra, utólagos vizsgálódók számára a hálózati ember sajátos identitással bír; amit a valóságostól, a „nyíltól” eltérő név is kifejez, meglehet, a legjellemzőbb módon.

LÁTÓKÖRBE

„Kátai Györggyel” először az általa leghosszabban megfigyelt „célszemély”, ifj. Antall József állambiztonsági aktájának irataiban találkoztam. Az alábbiakban a rendelkezésre álló különféle iratok segítségével a hálózati ember *sajátosan hálózati életútját* próbálom rekonstruálni, amelynek kezdetét, szakaszait és vége(i)t elsődlegesen a hálózatot létrehozó, működtető, „építő” intézmény konstruálja. „Kátai György” nem megszületik (mondjuk 1931 decemberének elején Budapesten, mint a vele egy testben élő „valóságos” személy), hanem megalkotják. 1960. augusztus 5-e, amikor beszerzési nyilatkozatot ír alá, fedőnevet kap („Kátai György”, a hálózatban ezt használja saját kezű aláírásaként), kioktatják a konspiráció szabályaira, meghatározzák számára a módot, ahogyan az intézménnyel kapcsolatot tart, és előírják első feladatait, csak bizonyos tekintetben a hálózati ember születésnapja. Más tekintetben egy konstrukciós folyamat, a hálózati ember „felépítésének” *siker* végpontja. A már korábban keletkezett akarat ölt testet ebben a naphoz, órához köthető aktusban.

A „hálózati ember” felépítésének (nemzésének) első mozzanata, amikor valóságos személye az állambiztonsági szervek „látókörébe kerül”. Nem, vagy csak ritkán tudatos keresés eredményeképpen, inkább és jellemzően véletlenszerűen. A Belügyminisztérium II. Politikai

3 Nadas (1995); Kenedi (2000) 195–203. p.; Esterházy (2002); Garton Ash (1997).

Nyomozó Főosztálya 5. (belsőreakció-elhárító) osztálya⁴ 1957-ben úgynevezett bizalmas nyomozást kezdeményezett ifj. Antall József, a Toldy Ferenc Gimnázium magyar–történelem szakos tanára ellen.⁵ 1956-os „ellenforradalmi tevékenységgel” és nyugati kémkapcsolatokkal gyanúsították, ügye pedig egy úgynevezett kombináció része volt. Esetleges letartóztatásával kívánták nyomást gyakorolni apjára, id. Antall József, volt kiscgazda miniszterre és pártvezetőre, akit viszont beszervezni, s egykori párttársai ellen ügynökként felhasználni akartak. A fia elleni vizsgálatok első jeleire id. Antall egykori társutas politikai kapcsolataihoz (elsősorban Dobi Istvánhoz, az Elnöki Tanács elnökéhez) fordult, s így sikerült megakadályoznia a letartóztatást. A BM központi szervei azonban nem hagytak fel a nyomozással, hanem a Budapesti Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztályának munkatársaira „osztották le” a feladatot. Mivel ifj. Antall „latens politikai amnesztíája” a hamarjában összegyűjtött 1956-os „cselekményeire” vonatkozott, a budapesti nyomozóknak azt kellett volna bizonyítaniuk, hogy a Toldy ifjú tanára folyamatosan ellenséges tevékenységet folytat, államrend elleni szervezkedést, esetleg izgatást. Állandó külső megfigyelése csak részben volt megoldható (például lakásának lehallgatásával, postája figyelésével), ezért a budapesti osztály ügynököket helyezett Antall köré. Az apja körül forgolódo régi hálózati embereket erre a feladatra kevésnek tartották az idősebb Antall igen óvatos és gyanakvó természete miatt. Sikerült viszont Antall bizalmába férkőznie osztálya egyik tanulójának és egy tanárkollégájának, akiket az állambiztonság intenciójára helyeztek a Toldyba.

„Egri Gyula” tanár és „Kerekes János” tanuló eredményesen, rendszeresen és megbízhatóan dolgozó ügynökök voltak, a tanár gyorsan bizalmas személyes barátságba került Antall Józseffel – látszatra tehát a célpont „be volt kerítve”. A nyomozást vezető Kállai Lili rendőr százados azonban nem érte be ennyivel. Antallt – jelentései szerint – különlegesen veszélyes, elszánt, okos, körültekintő „ellenségnek” tekintette, akinek látszólagos passzivitása különféle titkos tevékenységeket, makacs ellenállást takar. Azt is feltételezte, hogy Antall 1956-os tevékenysége nem merült ki az addig felderítettekkel: akkori iskolája, az Eötvös József Gimnázium forradalmi bizottsági tagságával (esetleg elnökségével), néhány Somlyó-hegy környéki faluban elmondott beszéddel, meg november 4-e utáni „famulusi” buzgólkodásával apja és a kiscgazdapárt vezetői körül. Kállai százados ezért folyamatosan arra törekedett, hogy Antall köré további informátorokat építsen be, hogy tevékenységének további részleteit megvilágítsák, valamint az addigi ügynököket is ellenőrizték. A hatóságot felette jellemző „öngerjesztő” aktivitást az Antall-ügy e szakasza valószínű állatorvosi lóként mutatja. Az eredmények azonban, ahogyan általában, elmaradtak a vártól.

Az állambiztonság első lépésként megelégedett volna Antall tanári pályáról való eltiltásával, de még e tanári állásra is nagyobb veszélyt jelentett a gimnázium igazgatóhelyettesének feljelentői hevülete, mint a célpont körüli hálózat esetenként féltucatnyi tagjának aprólékos munkája. Antall sikeres szolidaritási (ellen)hálózatot szervezett maga körül vele rokonszenvező kollégákból, alsó- és középszintű szakigazgatási apparátcsikokból, s még ott feszült felette az apja kifeszítette politikai védőernyő is. Ha érettségiző diákjai 1959 júniusában felszabadult jókedvükben nem tépnek szét pár orosz nyelvi tankönyvet, nem rongálják meg egy tanterem politikai dekorációját, nem valószínű, hogy sikerül kirúgatni. Apja ismételt közbenjárására azonban Antall továbbra is értelmiségi munkakörben maradt. Mindez tovább tüzelte Kállaiakat.

Antall ismerősi-baráti körének minél pontosabb „feltérképezése” a nyomozás egyik fő vonala volt. A Toldy tanári karához tartozó „Egri” lehetőségeit erre nem tartották elégségesnek

4 A Belügyminisztérium állambiztonsági szolgálatának szervezeti felépítéséről lásd Cseh (1999).

5 Erről részletesen lásd Rainer (2002).

– „Egri” viszont alkalmasnak tűnt a további ügynökjelöltek körüli tapogatózáshoz. Ha kéthetente Antallról adott jelentéseiben egy-egy új név bukkant fel, rendszeresen utasítást kapott, hogy részben Antalltól, részben más csatornákon keresztül, esetleg személyes megismerkedés, „kapcsolat” útján szerezzen az illetőről további adatokat.

„Kátai” neve korábban az Antall-ügy semmilyen iratában nem bukkant fel, és az első öt említő jelentések értékelései sem utalnak arra, hogy korábban látókörbe került volna. „Egri Gyula” 1958. szeptember 30-án rendkívüli találkozót kért Kállai századostól, s beszámolt neki arról, hogy Antall József felolvasta neki és egy tanárkollégájának Pali nevű, Franciaországba disszidált barátja levelét. Antall szerint „Pali” neve szerepelt a Bibó–Göncz-perben, a levelet pedig nem neki írta, hanem egy bizonyos „Gyurinak”. A nyomozók hamarosan azonosították „Pali” Tar Pállal, Antall egykori piarista gimnáziumi osztálytársával, aki annak idején valóban Gönczék segítségével emigrált.⁶ Kállai nyomban utasította ügynökét „Gyuri” kilétének kiderítésére. Ez heteken belül meg is történt: 1958 októberében a Belvárosi Kávéházban Antall megemlítette „Egrinek” „Kátai György” (valódi, teljes) nevét. Jelentésében az éles elméjű „Egri” nyomban hozzáfűzte: „Valószínűnek látszik, hogy ez az a [„Kátai György”], aki Antall franciaországi levelezéseinek közvetítője.”⁷

A hazai személyi „kapcsolatok” feltérképezése így kulcsot adott a nyomozás egy másik fő vonalához: Antall külföldi kapcsolataihoz. Egy Antallhoz hasonlóan „veszélyes” (nek tartott) ellenség egyrészt eo ipso rendelkezik külföldi (valószínűleg: kém-)kapcsolattal, másrészt, mivel „konspirálja” azt (más néven kapja leveleit), a kapcsolat eleve gyanús, veszélyes, valószínűleg kémjellegű. Tar Párról, a párizsi kereskedelmi akadémia hallgatójáról ráadásul számos jelentés feküdt a hírszerzés dossziéiban.⁸ „Kátai” érdekessége tehát már akkor vitán felül állt, amikor még semmit sem tudtak róla azon kívül, hogy „Kedves Gyuri! Kedves Gyerekek!” megszólításokkal leveleket kap Párizsból.

Pár héttel később Antall megmutatta „Egrinek” Tar egy római képeslapját, amelyen ott volt „Kátai” lakcíme is, majd egy mintatanításon személyesen is összeháldokoztak – így derült ki, hogy egy rákospalotai gimnázium történelemtanára. S ami még fontosabb: „Antallt igen jó és kedves barátjának mondja. Osztálytársak voltak a gimnáziumban és évfolyamtársak az egyetemen. Antallnál jóval csekélyebb képességű ember, aki teljesen Antall hatása alatt áll.”⁹ Ettől kezdve „Egri” feladatai között folyamatosan szerepelt a „Kátaiával” való kapcsolat tartása. Nekilátott a hatóság is: beszerezték „Kátai” adatait, és levéllelőrzés alá helyezték.

„Egri” hamarosan újabb láncszemekkel szolgált Antall és „Kátai” kapcsolatáról. „1958. december 27-én találkoztam Antall Józseffel [...] elmondta, hogy lehetőség van közös munkára az Országos Levéltárban, de itt [„Kátai Györggyel”] (akit be akarunk vonni a munkába)

6 Egri Gyula fedőnevű ügynök (a továbbiakban az ügynököt idézőjelekbe tett fedőnéven szerepeltetem) jelentése, szeptember 30. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTl), O-11386/1. 294–295. p.

7 „Egri Gyula” jelentése, 1958. október 23. Uo. 320. p.

8 Különösen a Párizsban élő Roger (más iratokban: Roge, sőt Rogée) fedőnevű ügynök jelentéseiben, ÁBTl MT 499/1–3. köt. Roger 1957–59-ben dolgozott Párizsban a magyar hírszerzésnek, 1951-től 1957-ig pedig az államvédelem belsőreakció-elhárító részlege Faragó fedőnevű, a kiscgazda vonalra állított ügynöke volt. (A koalíciós időkben kiscgazda képviselő volt.) Mielőtt külföldre távozott volna, többek között id. Antall Józsefnél is bűcsülátogatást tett, aki üzenetet küldött vele Kővágó Józsefnek (Faragó fn. ügynök jelentése id. Antall-lal folytatott beszélgetéséről, 1957. február 22. ÁBTl O-14820/2. 24. p. – „Faragó-Roger” id. Antallnak húsz éve barátja volt, a háború alatt részt vett a lengyel és zsidó menekültek segélyezésében). „Rogerről” lásd Tar (2003) 31. p.

9 „Egri Gyula” jelentése, 1958. november 13. ÁBTl O-11386/1. 342. p.

nem tanácsos megjelenni, mert többen felismerhetik. Antall elbeszélése szerint [„Kátai”] az ellenforradalom idején az Országos Levéltárat megszállva tartó fegyveresek parancsnoka volt, géppisztollyal járkált az épületben, és több kérdésben utasításokat adott a levéltár vezetőinek. Antall szerint [„Kátai”] azért jár most fekete szemüveggel és növesztett bajusszal, hogy ne ismerjék fel.”¹⁰ A könnyen kapcsolatot teremtő, Antall barátságát és saját 56-os múltját a rokonszenv megteremtésére ügyesen felhasználó „Egri” „Kátaival” is hamar jó viszonyba került. „Kátait” „igen óvatos, körültekintő embernek lát[ta], aki Antallt a beszélgetés alatt is állandóan óvatosságra intette, bár mindenben egyetért vele”,¹¹ Antall viszont megállíthatatlanul mesélte kettejük barátsága, 56-os közös dolgaik történetét. Az Országos Levéltárban 1956. november 3-án lezajlott akció mind több résztvevőjének neve hangzott el. Sokat sejtető utalások arra, hogy ott Antall, „Kátai”, Tar, az akciót vezető H. József volt rendőr alezredes „titkos, a Szovjetunióra és a népi demokráciákra vonatkozó” anyagokat kerestek, hogy emiatt „nyugati követségek is érdeklődtek”. Hogy ha kitudódna, „kötelet kapnának”.¹² „Kátai”, tette hozzá Antall, azóta is „az én titkárom és levéltárosom” – őri az Antall család bizalmas iratait.¹³

Ennyi hasznosítható adat nyomán „Kátai” természetesen felkeltette Kállai százados figyelmét – először azonban mint „célszemély”, Antall szervezkedésének tagja. Antall „iskolán kívüli kapcsolatainak” feltérképezésére ebben az időben egy másik gimnáziumi történelem-tanárt szemeltek ki szervezésre, aki Antall egyetemi évfolyamtársa volt.¹⁴ T. Ferencsel 1959 nyarán érintkezésbe is léptek, ám ő azonnal elmondta az esetet Antallnak (és „Egrieknek”), így szervezése meghiúsult. Szeptemberben viszont sikerült ügynököt beszervezni – „Kátai” (!) mellé, egyik rákospalotai kollégája, A. Attila („Arany”) személyében. Ahogyan T. Ferencről, „Aranyról” is az agilis és elméleti pedagógiai érdeklődése miatt széles ismeretséggel rendelkező „Egri” szállította az első adatokat.¹⁵ A kombináció harmadik eleme az 1956. november 3-i országos levéltári akció vezetője, H. József volt rendőrtiszt volt. H. 1945 után kriminalisztikai szakértő volt a rendőrségen (ilyen minőségében „átdolgozott” az államvédelemnek is), a Rajk-ügy kapcsán letartóztatták és internálták. 1951–55 között Harmath fedőnéven az államvédelem ügynöke volt (szabadon bocsátása után munkásként dolgozott). 1955–56-ban az Országos Levéltárban alkalmazták, itt ismerkedett meg Antall-lal. A forradalom előtt reaktiválták mint rendőrtisztet, 1956 után egy külkereskedelmi vállalat osztályvezetője és MSZMP-tag lett. Antall azonban barátainak azt mesélte, hogy H-t ők (a kisgazdapárt) „küldték” 1956-ban a rendőrségbe, sőt azt állította, hogy írásos menlevelet adtak neki egy esetleges rendszerváltás esetén „tisztaságát” dokumentálandó.¹⁶ H. Józsefet eleinte Antall, „Kátai” és Tar levéltári

10 „Egri Gyula” jelentése, 1959. január 2. Uo. 383., 388. p.

11 „Egri Gyula” jelentése, 1959. február 21. Uo. 417–419. p.

12 „Egri Gyula” jelentése, 1959. július 17. ÁBTL O-11386/2. 164–172 p.

13 „Egri Gyula” jelentése, 1959. július 2. Uo. 153–154. p.

14 „Egri Gyula” jelentése, 1959. június 5. Uo. 100–101. p.

15 „Arany” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. – Arany B- (beszervezési) és M- (munka-) dossziéi az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint a gyűjteményben nem található, 1961 júliusában „hírszerzői lehetőségének megszűnése” miatt fogszerzését megszünt. A B- és M-dossziékról lásd Petrikné (1999) 49–50. p.

16 H. Józsefre vonatkozóan lásd „Egri Gyula” jelentése, 1959. július 17. ÁBTL O-11386/2. 164–172 p.; 1959. július 23. Uo. 181. p.; 1959. december 3. Uo. 281–285. p. stb. Lásd még H. József „tudományos kutató” tanú kihallgatási jegyzőkönyvét, 1955. december 8. ÁBTL V-142748/86. sz. dossziét, illetve „Harmath” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonját, ÁBTL 2. 2. 2. „Harmath” B- és M-dossziéja az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint a gyűjteményben nem található.

akciójára vonatkozó információk miatt keresték.¹⁷ Később olyan adatok érkeztek, hogy H. valamikor 1957-ben disszidálni akart Antallék segítségével.¹⁸ „Egri” jelentései ugyanakkor azt a benyomást keltették, hogy H. azóta is szoros barátságban van Antall Józseffel. Ez valószínűleg túlzás volt, de Kállai százados és felettesei ekkor már mindenáron reaktiválni szerették volna H.-, „Harmathot”, a hálózati embert. Különösen nagy buzgalmat mutattak akkor, amikor H. „tapogatózó” jellegű kihallgatásainak híre nagy riadalmat váltott ki Antallból és „Kátaiból”.¹⁹ A tapasztalt H. azonban nyomban felfedte Antallnak a szervezési kísérletet, biztosítva őt arról, hogy hallgatni fog, s nyilván számított arra is, hogy Antall gyorsan elterjeszti a hírt. Párttagsága, vezető beosztása, belügyi kapcsolatai védelmében és főleg a „hálózat” belső mechanizmusainak ismeretében H. nyugodtan dekonspirálhatott – tudta, hogy a szervezést így biztosan meghiúsítja, és nem kell félnie a felelősségre vonástól.

Az 1959 elején kibontakozó nagy kombináció az Antall-féle szervezkedés operatív felderítésére tehát 1960 kora nyarára ha nem omlott is össze, de megrekedt. T. tanár és H. osztályvezető szervezése kudarcba fulladt. Valami eredményt azonban fel kellett mutatni. „Káta György” még az Antall-féle „szervezkedés” feltételezett résztvevője volt, amikor 1959. július 23-án „Egri” – tartója utasítására – külön jelentésben jellemezte. Elsősorban szorongó, zárkózott, óvatos természetét emelte ki, amelynek okát az 1956-os eseményekben való részvételében, az esetleges felelősségre vonástól való félelmében látta. „Az az érzésem, hogy [„Káta”] gyáva és nem nagyon kezdeményező ember. Ugyanolyan reakciós ő is, mint Antall (bár nem olyan arisztokratikus és szélsőséges beállítottságú), de nincs benne bátorság. Családjá miatt is sokkal óvatosabb.”²⁰ Ehhez hozzátett még néhány magánéleti jellegű kompromittáló adatot. „Egri”, aki ekkor már több mint egy éve dolgozott a hálózatban, pontosan tudta, mi érdeklí az állambiztonságot. Kállai százados megjegyzése első alkalommal tartalmazta a „szervezés” szót: „Kátairól” „jellemzést abból a célból kértem, hogy tanulmányozzam emberi és jellembeli tulajdonságait. Tekintettel arra, hogy ügynökünk mint gyáva, meghunyászkodó, aki fél a felelősségre vonástól, jellemzi [sic!] esetleges szervezésre alkalmas lehet.”²¹ A szervezéshez szükséges további adatok beszerzése majdnem egy évig húzódtott, s csak H. dekonspirációja után született határozat arról, hogy az akciót végrehajtják.²²

17 Az Antall-ügy 1959-es operatív tervei, a végrehajtásról szóló beszámolók ÁBTL O-11386/1. 393–394. p.; uo. O-11386/2. 22–35., 410–413., 473–477. p.

18 Az állítólagos disszidálást „kivitelező” személyt, az állambiztonság 1953 (más forrás szerint 1945) óta aktív ügynökét, „Végh Ferencet” 1960 elején őrizetbe vették befolyással való üzérkedés és államtitokértés vádjával. „Végh” korábban állítólag valóban jelentette, hogy H. disszidálni akar, de akkor nem találták kellően szavahihetőnek. Lásd ÁBTL V-148314., illetve O-11386/2. 410–413., 438–444., 473–477. p.

19 „Egri Gyula” jelentése, 1960. február 16. ÁBTL O-11386/2. 339–341. p.; 1960. március 17. Uo. 363–364. p.; 1960. május 19. Uo. 395–398. p.

20 „Egri Gyula” jelentése, 1959. július 23. ÁBTL M-25787/1. 331–332. p. Ez a jelentés csak kézzel írott formában maradt fenn, s valószínűleg nem helyezték el semmiféle dossziéban. Minden bizonnyal „Káta” szervezési tervében, a róla készített környezettanulmányban hasznosították „Egri” megállapításait.

21 Uo.

22 Szervezés céljából való tanulmányozásáról lásd a tartói megjegyzést. „Egri Gyula” jelentése, 1960. április 22. ÁBTL O-11386/2. 383–387. p.

BESZERVEZÉS

A beszerzés időpontjára az állambiztonság már jelentős számú adattal rendelkezett a kiszemeltől. Ezeket teljes körben nem ismerjük, mert a beszerzési (B) dosszié sorsa ismeretlen.²³ Az adatok legnagyobb része nyilvánvalóan hálózati emberektől származott: „Egri”, illetve a kolléga, „Arany” jelentéseiből, a többi különféle nyilvántartásokból. Ezek sem „Kátai Györgyről”, a civilről szóltak, hanem a potenciális hálózati emberről. Vagyis két irányban torzítottak: hangsúlyozták a reá vonatkozó, hatósági szempontból kompromittáló adalékokat, illetve a beszerzendő néhány jellembeli tulajdonságát. Ezenkívül azt részletezték, hogy „Kátai” milyen „hírszerzői” lehetőségekkel rendelkezik a neki szánt sajátos munkaterületen: ez az akkor épp Árvai fedőnéven futó Antall-ügy, illetve a budapesti tanárok körében végzendő „elhárítás” volt.

„Kátai” a beszerzés idején 28 éves múlt. 1931-ben Budapesten született, apja magántisztviselő volt, anyja háztartásbeli, vagyis a család középosztálybelinek mondható. Erre utal az is, hogy elemibe a XII. kerületbe járt (feltehetőleg akkori lakhelyük közelébe), középiskolába pedig az 5. osztálytól (vagyis 1945-től) a budapesti Piarista Gimnáziumba. Az államosítás után Ady Endréről elnevezett gimnázium tanulója maradt, és 1950-re, amikor a Piarista Gimnázium újra megkezdhette működését, „Kátai” (Antall-lal együtt) leérettségizett. Egy évig a MÁV-nál dolgozott anyagkönyvelőként, majd 1951-ben felvették az ELTE Bölcsészettudományi Karára, filozófia–történelem szakra. Akárcsak Antall, „Kátai” is viszonylag korán, 21 éves korában nősült, három évvel később lánya született. Antall lakásához nagyon közel, a Belváros szívében, a Kossuth Lajos utcában laktak. Pontosabban: egy Kossuth Lajos utcai polgári lakás cselédszobájában élt feleségével és gyermekével, a lakás többi részét özvegy édesanyja foglalta el, ami nyilvánvaló lefojtott feszültségek és kirobbanó konfliktusok forrása volt.²⁴ Figyelemre méltó, hogy „Kátai” apja 1947-től az MKP illetve az MDP tagja volt, és az Állami Ellenőrzési Központban dolgozott revizorként egészen 1950-ben bekövetkezett haláláig. Miután diplomát szerzett, „Kátai” egy óbudai általános iskola tanára lett – itt dolgozott 1956-ban is, itt választották az iskolai Forradalmi Bizottság elnökévé. 1957-ben ment át a rákospalotai gimnáziumba.²⁵

„Egri” jelentései azt érzékeltették, hogy bár „Kátait” szoros barátság fűzi Antall Józsefhez, kettejük viszonyát szembeötlő egyoldalúság jellemzi. Antall az abszolút domináns fél, kettejük történeteit is kizárólag ő konstruálja, „előad”, míg „Kátainak” a rezonőr szerepe sem igen jut, leginkább hallgató.²⁶ Az éles szemű „Egri” azt is felfedezte, hogy emiatt feszültség figyelhető meg „Kátai” viselkedésében. Láthatóan tartott attól, hogy 1956-os tevékenysége miatt felelősségre vonhatják, s bosszantotta Antall kifogyhatatlan locsogása az akkori dolgokról, ahogyan újabb és újabb részleteket mesél el, állandóan ismételve, értékelve önmagát, önmagukat – alaposan felnagyítva szerepüket. „Kátait” nyilván zavarta ez a magabiztosság az apa politikai védernyője oltalmában – ami viszont adott esetben őt nyilván nem védené meg.²⁷

23 „Kátai György” beszerzési (B) dossziéja az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint a gyűjteményben nem található.

24 Hanák Gábor közlése 2004. júliusi beszélgetésünk során.

25 Minderre a legfontosabb forrás a beszerzéskor adott terjedelmes vallomás, lásd [„Kátai György”] kihallgatási jegyzőkönyv, 1960. augusztus 5. TH O-11386/2., saját kezű feljegyzés (csak másolatban maradt fenn), uo., illetve első jelentés, Kátai György fn. ügynök jelentése, 1960. augusztus 15. Uo.

26 Hasonlóképpen emlékezett „Kátaira” Antall József unokahúga, Héjj Edit és Jeszenszky Géza is 2003. júniusi beszélgetésünk során.

27 „Egri Gyula” jelentése, 1959. november 20. ÁBTL O-11386/2. 271–274. p.

Lehetséges, hogy a beszervezők „Aranytól” többet tudtak „Kátai” 56-os dolgairól, mint „Egriától”, hiszen egy gimnáziumban tanítottak, s később „Kátai” barátjaként említette őt.²⁸ De *bizonyosan* csak az Országos Levéltárban történeteket ismerték, meg azt, hogy „Kátai” és Antall József sok időt töltött akkor együtt. Kállai Lili és kollégája, Papp Imre százados valószínűleg ennél is nagyobb figyelemmel tanulmányozta a „Kátai” szorongásáról és félelméről szóló jelentéseket. Hogy négy évvel az eseményeket követően, két (igaz, részleges) amnesztia után még mindig elváltotatott külsővel él (fekete szemüveg, bajusz, szakáll), azt sejtette, hogy ezen a ponton sebezhető lesz. Tudtak „Kátai” tudományos ambícióiról, törekvéséről, hogy egyszerű középiskolai tanárnál többre vigye, s feltételezhatték, hogy a titokkal terhes „múltat” az előbbre jutás akadályaként fogja fel. Okoskodhattak úgy, hogy ezt a múltat kész lesz feláldozni, megtagadni annak érdekében, hogy kielégítthesse általános és tudományos karriervágyait.

Az állambiztonsági szervek hálózatának kiépítését és működtetését az ötvenes–hatvanas évek fordulóján még csak különböző alsó szintű utasítások szabályozták,²⁹ az oktatás jobbra szovjet tananyagok fordításaira épített, az átfogó (miniszteri szintű) szabályozásra csak egy évtizeddel később került sor.³⁰ Az alapvető munkamódszerek, -fogások, technikák és a terminológia azonban vajmi keveset változott. A hálózat, vagyis az állambiztonsági szervek „titkos segítőtársainak összessége”, akik „szervezetszerű, tartós, folyamatos, tervszerű és titkos kapcsolatban állnak az állambiztonsági szolgálattal”,³¹ elsősorban információforrásként szolgált. (Ritkábban valós vagy megtévesztő információk közvetítésére is felhasználták.) Beszerzésre három „alapon” kerülhetett sor: ún. hazafias alapon (politikai meggyőződésből), anyagi érdekelttség alapján (fizetett informátor) és terhelő-kompromittáló adatok alapján, magyarul zsarolás útján. „Kátai” esete ez utóbbira példa.

A beszerzésre való kiválasztás ideális esetben négy alapfeltétel együttes meglétét tételizte fel: a célirányosságot (vagyis a hálózat bővítése valamilyen cél érdekében történik, s nem önmagáért, a statisztika javításáért stb.), a jelölt alkalmasságát, megbízhatóságát és a titkos együttműködés kialakításának megfelelő feltételeit. Közülük az alkalmasságnak kulcsszerepe volt, mégpedig két vonatkozásban: rendelkezik-e a jelölt megfelelő „operatív lehetőségekkel” (kapcsolatokkal, beosztással stb.), illetve milyenek a személyi tulajdonságai (intelligencia, személyi-családi körülmények, egészségügyi állapot – beteg, ideggyenge személyt a szabályok szerint nem lehetett beszervezni –, világnézet – ellenséges világnézetűt csak kompromittáló vagy terhelő alapon stb.). Az erre vonatkozó tananyagok szerint „a kiválasztás elvei dialektikus egységet alkotnak. Amennyiben a követelmények közül bármelyik is hiányzik, a beszervezéstől el kell állni.”³²

Beszervezést az állambiztonság mindig a jelölt természetes környezetétől távol hajtott végre. Terhelő alap esetén az úgynevezett titkos őrizetbe vételt ajánlották, amikor az illető környezete

28 „Arany” jelentései nem ismertek, mivel M-dossziéja az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint nem található.

29 Az ügynökség beszerzése, 1955. ÁBTL ÁB 1184. Az oktatási anyagokról lásd Jobst (2004) 304–307. p.

30 MNK Belügyminiszter 005/1972. sz. parancs. Az állambiztonsági szervek hálózati munkájának alapelvei. Kiadva 1972. április 5. Az állambiztonsági operatív munka alapjai és titkos nyomozati (operatív) eszközei. 1–4. köt. BM Tanulmányi és Propaganda Főcsoportfőnökség, 1976.

31 Lakatos Sándor–Mulik László: *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. Jegyzet a BM Tartalékoszt-képző Iskola hallgatói részére.* Budapest, 1998, BM Könyvkiadó, 1988. ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 51. p.

32 Uo. 61. p.

nem szerez tudomást a letartóztatásról.³³ Ebben az esetben nem tud előzetesen felkészülni, nem tud senki a vele történekről, ezért biztonságérzete csökken, elszigeteltsége viszont „megvilágítja az állambiztonsági szervek előkészítő munkájának körülményeit voltát. Ez kedvező hatást kelthet benne” – vélte egy kései tankönyv, hozzátéve, hogy ez garancia arra is, hogy biztonságát is szavatolni tudják.³⁴ A jelöltet a vizsgálati eljárás lefolytatására jogosult állambiztonsági szerv hivatali épületének egy erre a célra előkészített helyiségébe szállították. Itt a személyi adatok felvétele után szabályos gyanúsított kihallgatás vette kezdetét, amelynek célja a teljes és felderítő jellegű vallomás volt, a terhelő alapon történő beszerzés fő pillére. Ha ezt a jelölt megtagadta, vagy a beszerző megítélése szerint nem mondott el mindent, akkor a beszerzés folyamata megszakadt, az aktus meghiúsult.³⁵

„Kátai György” beszerzését először 1960. júliusi vidéki tartózkodására akarták időzíteni, amikor iskolája tanulóival Tolna megyébe ment kukoricacímerező (építő)táborba.³⁶ Ezt a kissé kalandos és kockázatos eshetőséget (ez esetben valami ürüggyel kellett volna eltávolítani a táborból, ahonnan kollégái értesíthették volna családját) elvetették, és jóval inkább bevált, klasszikus módszerhez folyamodtak. Hazaérkezése után július utolsó napjaiban tartalékos katonai szolgálatra hívták be Pétervásárára, légvédelmi-légoltalmi kiképző alakulathoz. Innen augusztus 4-én a közeli Egerbe vitték, ahol a BRFK Politikai Nyomozó Osztályának munkatársai két napon keresztül hallgatták ki. „Kátai György” a második napon aláírta kihallgatási jegyzőkönyvét, saját kezűleg papírra vetette beszerzési és titoktartási nyilatkozatát, közölték vele feladatait általánosságban és a következő napokra vonatkozóan konkrétan, megkapta (vagy maga választotta) fedőnevét, a beszerzést végző Papp Imre százados írásos jelentésbe foglalta a történeteket, három nap múlva az ügynök 6-os (nyilvántartó) kartonját kitöltötték,³⁷ Tihanyi Sándor alezredes osztályvezető aláírta, megnyitották hálózati dossziéit – a „Kátai György” fedőnevű ügynök megszületett.

A részletek ismeretlenek. Egy eredetileg valószínűleg saját kezűleg írott önvallomás csak egy néhány héttel későbbi másolatban maradt fenn.³⁸ Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a kihallgatások 1956-ra és a közvetlenül rá következő hónapokra összpontosítottak. „Kátai” már ekkor többet mondott, mint ami „Egri” jelentéseiből összeállítható volt – de csak valamivel. Írt arról, hogy november 4-én fegyvert fogott (igaz, csak pár órára), hogy egy darabig rejtegette Tar Pál pisztolyát, hogy Antall-lal együtt részt vett letartóztatottak családjainak segélyezésében, hogy a forradalom után Antall kapcsolatot tartott fenn nyugati újságírókkal. A kihallgatási jegyzőkönyv kelte 1960. augusztus 5-e – terjedelméből ítélve azonban inkább kétnapi faggatás rendszerezett „eredménye”.³⁹ Valószínű, hogy az önvallomás az általános jellegű „beijesztés” nyomán született, a kihallgatások során azonban nyomásgyakorlásra

33 *Titkos őrizetbe vétel.* Oktatófilm, 9'. BM Filmstúdió, é. n. ÁBTL 4. 9. 12. A belügyi-állambiztonsági oktató- és felvilágosító filmekről lásd Baracsi (2004).

34 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 61–67. p.

35 Uo. 69. p. A beszerzésekről sok érintett visszaemlékezése ismert, bár elsöprő többségben meghiúsult próbálkozásokról. Lásd Kőrösi–Molnár (1999); Molnár (2004), 148–163. p. Adatok hiányában csak valószínűsíthető, hogy a sikertelen beszerzések száma jelentősen felülmúlta a sikereseket.

36 „Egri Gyula” jelentése, 1960. június 24. ÁBTL O-11386/2. 493–495. p. A jelentésben külön tartói megjegyzés tartalmazza a beszerzést.

37 „Kátai György” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

38 Vallomás az ellenforradalomról és az utána lejátszódott eseményekről. Másolat, 1960. szeptember 27. ÁBTL O-11386/2. 519–528. p.

39 [„Kátai György”] kihallgatási jegyzőkönyve, 1960. augusztus 5. Uo. 453–460. p.

felhasználtak részletinformációkat is. Például „Kátai” azt írta, hogy a levéltárba annak anyagát megmentendő mentek, a jegyzőkönyvben céljukat már abban jelölte meg, hogy az 1945 utáni vezetésre nézve kompromittáló iratokat akarták megóvni a megsemmisítéstől. Valamivel több nevet tartalmazott a „fehér segélyről”, a kisgazdapárt 1956-os fegyveres őrsegéről, a november 4-e utáni kibontakozási tervekről és a Tar Pállal való kapcsolattartásról szóló rész is. Az egész jegyzőkönyv középpontjában Antall József állt, rajta kívül bővebben Tar Pálról és H. Józsefőről esett szó. A jegyzőkönyv zárórészében „Kátai” úgy fogalmazott: „Az eddig kifejtett tevékenységemet elítélem és úgy értékelem, hogy helytelenül jártam el. Ebben közrejátszott egyszer társadalmi környezetem, másodsor főképpen az ellenforradalom időszakra vonatkoztatva politikai ingadozásaim.”

A korabeli oktatási anyagok ismeretében feltételezhető, hogy a kihallgató szerepét nem a beszerző Papp százados játszotta – ő csak jelen volt és figyelt, majd a beismerés megszületésekor, a várható következmények mérlegelésekor tette meg ajánlatát – vagy ahogy belső használatra fogalmazták, közvetítette a „meghívást”.⁴⁰ Ugyanezen forrásokból rekonstruálható a beszerzés hatósági logikája és ideális forgatókönyve. Eszerint az ajánlat elfogadásában a várható büntetés nagysága a legjelentősebb ösztönző erő. Lehetséges, hogy a beszerzésre jelölttel közölték, mennyit kaphat, ez azonban a kihallgatók részéről is csak becslés lehetett, hiszen a politikai cselekmények megítélése számos tényezőtől függött. A levéltári akció és a segélyezés szervezkedésben való tevékeny részvételnek számított, fegyveres harcban azonban „Kátai” nem vett részt, a Tarral való kapcsolatban aligha találhattak bármi törvénytelen, Antall „szervezkedésére” pedig maga sem szolgáltatott semmiféle adalékot. Az 1960-as amnesztia után e cselekmények a legrosszabb esetben sem vonhattak maguk után egy-két évnél több börtönt. A lényeges itt valószínűleg éppen a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság – az egész szituációé, amelyben a várható büntetés csak egy tétel a többi között. A beszerzéssel kapcsolatos pszichológiai tanulmányok azt feltételezték, hogy a jelöltként a hatóság elé kerülő ember pszichés egyensúlya eleve megbomlott, hiszen a „bűn” elkövetése, a büntetés-től való félelem szorongást kelt. Az egyensúlyvesztést súlyosbítja a váratlan letartóztatás sokkja, az izoláció. Növeli a kihallgatótiszt, aki fokozatosan, „cseppenként” adagolva hozza tudomására azokat az adatokat, amelyeket a tanulmányozás során szereztek és addigra rendszerbe foglaltak. A jelöltben kialakul az az érzés, hogy kihallgatói sokat (vagy mindent) tudnak, ő pedig semmit. Végül az érzelmi tűrőképesség határán teljes orientációs zavar keletkezik, egyben spontán törekvés lép fel az egyensúly visszanyerésére. Ezt próbálja kihasználni a beszerző úgy, hogy a jelölt az együttműködés vállalásával nyerte vissza pszichés és környezeti stabilitását. A beismerő vallomás után (melynek véglegesítése során a korábbiakhoz még az emlékezeti reprodukció kiváltotta feszültség is hozzájárul) általában rövid relaxációs szünet következett, majd a beszerző újra növelni próbálta az emocionális feszültségeket (összefoglalja azt, amit mindketten megtudtak), és bedobja a beszerzés lehetőségét mint feloldást. A korábbiakhoz most a súlyos belső motivációs konfliktus kiváltotta feszültségek is hozzáadódnak – ezután következik a döntés.⁴¹

40 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. *Titkos munkatárs.* Oktatófilm, 82'. BM Filmstudio, 1962. ÁBTL 4. 9. 11. (A játékfilm-es eszközökkel készült „tantörténet” köztörvényes bűncselekmény elkövetésével presszionált ügynök beszerzését mutatja be, a módszerek azonban ugyanazok.)

41 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 68–71. p.; Láng György: *Büntetőeljárás megelőző felderítés eszközei, felhasználásuk nyomozástaktikai és lélektani problémái (A terhelő alapon történő beszerzés taktikájának lélektani sajátosságai).* Budapest, 1973. ÁBTL ÁB anyag 471. sz. (A több száz beszerzési eset tanulmányozásán és interjúkon alapuló kutatás köztörvényesekből verbuvált ügynököket vizsgált.)

Ha rendelkezésre állna is Papp százados jelentése „Kátai” beszerzéséről, az előírások szerinti sémákba rendezett irat alapján nem tudnánk többet a személyes, átélt történetből. Források híján viszont az utólagos interpretációban a naiv pszichologizálás veszélye kísért: az elemző a feltételezett normális viselkedés sémáiban gondolkodik (megpróbálja elképzelni, hogy ő maga mit tenne hasonló helyzetben).⁴² Egyes különleges körülmények ismerete sem segít. A nagyszámú visszaemlékezésből valószínűsíthető, hogy a forradalom után értelmiségi körökben beszédtéma volt a beszerzés eshetősége. Jelentésekből ismert, hogy Antallék kiváltképp sokat beszéltek erről, „Kátai” társaságában akadtak olyanok, akik a kihallgatás szituációját személyesen is átélték. Felkészülhettek tehát – több mint valószínű, hogy „Kátai” is készült, nyilván azzal a céllal, hogy elkerülje az ügynök „tudathasadásos” és morálisan elfogadhatatlan pozícióját. *Ennek ellenére* történt, ami történt. De mi van, ha *nem ennek ellenére – hanem például éppen ezért?*

„Egri” jelentései szerint „Kátai” félt – de „Egri” tartói azt várták, hogy félelemről jelentessen. A jelentésekben szerepel a félelem oka – mégis túl egyszerű lenne annyit mondani: félt, ezért vállalta, ezért írta alá. A „Kátai” első jelentéseihez készült tartóiszi megjegyzések egyöntetűen a beszerzés „normalitását” tanúsították, Kállai és Papp századosok nagyon meg voltak elégedve odaadásával, első jelentései alaposágával. „Kátai» fedőnév ügynök a Papp Imre r. szds. elvtárs által kiadott feladatát jól hajtotta végre, mivel felkereste Antallt, és olyan magatartást tanúsított, és olyan hangnemben beszélt vele, mint beszerzése előtt szokott. A magatartásában nem vehető észre változás. Eddigi viselkedéséből úgy látszik, hogy a hozzánk való viszonya őszinte. Ha a továbbiakban is ilyen magatartást fog tanúsítani, akkor egy jó ügynök lesz belőle” – jegyezte fel Kállai Lili „Egri” jelentésére, aki „Kátai” pár napos szabadságáról adott hírt.⁴³ Pedig éppenséggel az ellenkezőjére is gyanakodhatott volna. „Kátai” még beszerzése előtt levelet írt Pétervásáráról Antallnak, kérvén, hogy szerezzen neki szolgálat alóli felmentéséhez orvosi igazolást. A K-(levél)ellenőrzés nem hozta ki a levelet, ő pedig nem jelentette – pedig nemsokára pontosan ezt a feladatot kapta Papp századostól: kérje meg Antallt, intézze el leszerelését.⁴⁴ Szabadsága alatt – két héttel beszerzése után – pedig elmondta Antallnak: egy belügyi alakulatnál szolgál, a falu lakossága csak „kék-ávósoknak” hívja őket. Azt is hozzátette, hogy „mivel különleges alakulatról van szó, esetleg megkaparják a múltját, és előszednek valami levéltári dolgot”.⁴⁵ (Kiemelés – R. M. J.) Mintha csak rá akarta volna irányítani a figyelmet arra, ami vele történt, hogy „vallhasson”, ezúttal barátainak. Azok nem fogtak gyanút. Gondolhatnánk naivan, hogy így „kért segítséget”, keresett feloldást. Vagy éppen a *játékot, az újonnan konstruált uralmi viszony játékát élvezte ki*: most ő tud mindent és megfigyeltjei semmit.

MŰKÖDÉS

Nyilvántartó kartonjának tanúsága szerint „Kátait” az Árvai fedőnévvel ellátott Antall-szervezkedés ügyébe szervezték be. Felületesebb ismeretség esetén az ügynöknek feladatul adták a „kapcsolat elmélyítését” különféle közös tevékenységek, találkozások, beszélgetési témák előírásával. Ilyenre „Kátai” és Antall között nem volt szükség: másfél évtizede ismerték egymást, gyakorlatilag együtt, egymás közelében nőttek fel, szinte mindent tudtak egymásról.

42 Erről lásd Lackó (2001), különösen 27–66. p.

43 „Egri Gyula” jelentése, 1960. augusztus 26. ÁBTL O-11386/2. 531. p.

44 „Egri Gyula” jelentése, 1960. augusztus 10. Uo. 461–462. p.

45 „Egri Gyula” jelentése, 1960. augusztus 26. Uo. 529. p.

1960 szeptemberében azért „Kátainak” is kellett összefoglaló jelentéseket írnia kettejük kapcsolatáról, most már ügynöki jelentések formájában, kiegészítve, „átgondolva” a szervezés során felvett vallomásokat. Hasonló összefoglaló jelentéseket, állambiztonsági szempontból készült „jellemzéseket” írtak vele tanárkollégáiról, feljegyzéseket azokról, akik vallomásaiban, első jelentéseiben felbukkantak.⁴⁶ Ennek a nagyjából 1960 novemberéig tartó folyamatnak kettős funkciója volt: a hatóság pontosan fel kívánta mérni ügynöke operatív lehetőségeit, az ügynöknek pedig fel kellett építenie a hálózati ember új világát. E világot nem kollégák, barátok, ismerősök népesítik be, emberek, akikkel véletlenül összefutott, vagy csak hallott róluk ezt-azt másokkal beszélgetvén, hanem különféle osztályokba sorolt potenciális célszemélyek. Egy részükkel kapcsolatban feladatot kap, mások vonatkozásában kaphat, s némelyekről maga sem tudja, akar-e tőlük valamit (rajta keresztül a hatóság), vagy nem. A hálózati ember saját mikrovilága az állambiztonság fogalmi és nyelvi kategóriáiba rendeződik, így új jelentéseket kap. A kategóriák kívülről érkeznek, a mikrovilág részleteinek kialakítása az ő dolga.

A hálózati ember társas kapcsolatvilága új szereplővel bővül, a tartótiszttel, akinek a személye változhat. „Kátai” tartója az első másfél évben szervezője, Papp Imre százados, a BRFK Politikai Nyomozó Osztály belsőreakció-elhárító alosztályának vezetőhelyettese volt, tőle K. Nagy Imre főhadnagy vette át, s időnként Csonka István őrnagy csoportvezetővel is találkozott. A találkozások átrendezik a hálózati ember életének idő- és általános rendjét. Eleinte két-, később háromhetenként nyilvános helyen (leggyakrabban presszóban) vagy T (titkos) lakáson találkozik az állambiztonság tisztjével. Erre készülnie kell: a kiadott feladatoknak megfelelően emlékezetében rögzíteni az egyes eseményeket, beszélgetéseket, szavakat, olykor leírt szövegeket. Családtagjai, környezete elől eltitkolva a találkozóra jelentést kell írnia, gyakran többet is – attól függően, hány különféle feladatot kapott –, kézzel írva, egyenként átlagosan négy-hat oldal terjedelemben, időnként hosszabban. Nem volt ritka, hogy „Kátai” ugyanazonnapra három-négy irományt is készített. A találkozó alkalmával beszélgetést folytatott tartójával, egyrészt a jelentéssel kapcsolatban, amelyet a tartó ott helyben elolvasott, értékelt, kommentált, mint egy beadott dolgozatot. Másrészt egyéb kérdésekről is eshetett szó (beleértve az ügynök munkájával összefüggő problémáit, magánéleti és egyéb gondjait), továbbá a feladatokról, illetve azok tágabb összefüggéseiről. („Ma még kevésbé tudjuk felkelteni [az] újabb feladatok iránti érdeklődést a meglévő feladatok mindenoldalú megvilágításával” – jegyezte meg egy, a kérdéssel foglalkozó titkos tanulmány sajnálkozva...⁴⁷) A hálózat

46 „Kátai György” 1960. augusztus – 1962. december között született jelentéseit 434 lapnyi terjedelmű munkadossziéja tartalmazza (ÁBTL M-18729.). Ebben elhelyezték minden kézzel írott eredeti jelentését (a tartótiszt értékelését, megjegyzéseit, illetve az általa megszabott új feladatokat is kézzel jegyezte rá a jelentésre), valamint az arról készült gépiratot, amely általában pár nappal később készült, s csak bizonyos kiegészítő adatokkal volt bővebb. Így tartalmazhatta a tartó felettesének kézzel margóra rótt, esetleg a jelentés után géppel hozzátett megjegyzéseit. Minden esetben feltüntették viszont, hogy milyen számot kapott a jelentés, hány példányban készült a gépirat, azokat hová továbbították, készült-e kivonat, s azt ki kapta. A gépírt jelentés egy példánya *mindig* a munkadossziéba került, egy másik *általában* annak az ügynök a dossziéjába, amelyen az ügynök dolgozott (számos jelentés viszont nem került ide), egy példány *gyakran* a tájékoztató részleghez, különféle időszaki és tematikus összefoglalók alapanyagául. Gyakran kaptak példányt társosztályok, referensek, a BM-központ illetékes osztálya, szovjet tanácsadók (a jelentésen csak „adó et.” szerepelt). „Kátai” Antallról szóló jelentései így megtalálhatók az „Árvai”-dossziékban is, ÁBTL O-11386/2-3. köt.

47 Balázs Tibor–Sziklai István: *A belső reakció elhárítási területén foglalkoztatott ügynök vezetésének és nevelésének néhány pszichológiai sajátossága.* /Állambiztonsági tanulmány 1975. 2. sz./ BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1975. ÁBTL ÁB anyag, 722. sz.

építéséről szóló (igaz, későbbi) parancs előírta, hogy a tartótiszt „...a hálózati személy munkájával szemben türelmes, de igényes, emberi problémáival szemben megértő, segítőkész és humánus legyen.”⁴⁸ Még a hálózat pszichológusai is tisztában voltak azzal, hogy az operatív tiszt érzelmileg akarja szembefordítani az ügynököt korábbi saját világával, ami szorongásos állapotot, stresszhelyzetet idéz elő. A tartónak tehát oldania kell ügynöke szükségszerűen bekövetkező konfliktushelyzetét. Máskülönbén szakmai munkája látja a kárát: az ügynök igyekszik saját, már előzőleg kialakított álláspontját megőrizni, ennek megfelelően válogat az információkban.⁴⁹

„Kátai” az első években tartói megelégedésére dolgozott, átlagosan kéthetente adott négyhat oldalnyi jelentést, többnyire Antallról. Ebben az időben nem csupán baráti együttlétek, látogatások, séták során találkoztak, hanem együtt tanultak angolul az Antall-lakásban egy valamikori kollégájuktól. A beszervezését követő napokban „Kátai” a később megszokottnál jóval részletesebb jelentést adott Tar Pál menyasszonyának néhány napos budapesti látogatásáról.⁵⁰ Papp századosék gyorsan levonták a következtetést: az új ügynököt be lehet építeni Tar és Antall közé, sőt akár „operatív kombinációba” lehet kezdeni vele... Már 1960 novemberében új foglalkoztatási tervet készítettek számára, amelynek középpontjában Tar Pál állt. Tart előbb Magyarország elleni hírszerzéssel gyanúsították, majd ellenkezőleg, fontolóra veték beszervezését a *magyar hírszerzés* hálózatába. „Kátai” ebben az esetben az olyan személyes kapcsolat szerepét játszotta (volna), akin keresztül Tar „tanulmányozásához” gyűjthetnek adatokat.⁵¹ Ezenkívül „ellenséges kapcsolatai feltérképezése” során mintegy 35-40 személyről írt 10-15 soros jellemzést.

Kihallgatásai során „Kátai” felmérhette: Antallról meglehetősen sokat tudnak az állambiztonság emberei. Ez nemigen lephette meg. Antall szinte rögeszmésen mondogatta, hogy állandóan figyelik, követik minden lépését – sok mindenkire gyanakodott, csak a valóban rá állított figyelőkre nem. Ha „Kátai” nyugtalan volt (ezt nem tudjuk), Antall-lal kapcsolatban azzal nyugtathatta magát, hogy Antallról aligha jelenthet olyat, amit más úton meg ne tudnának. De a tanárkollégákról készített jellemzések, megannyi kis feljelentés, egyértelműen a hálózati identitás megszilárdulásáról árulkodnak. E többnyire látókörön kívül eső embereket a hatóság nem tudta más módon ellenőrizni, vagyis ennyi „ellenséges” ismerőst ilyen konkrét adatokkal nem lett volna kötelező szállítani. E hálózati „Sturm und Drang” korszakában azonban „Kátai” láthatóan teljesíteni akart. Mindenre figyelt, részletes jelentéseket adott Antall Józseffel folytatott beszélgetéseiről, Tarnak írott és tőle kapott leveleiről, közreműködött üzenetek és levelek Nyugatra csempészésében (miközben az erre vállalkozó civileknek gyakorlatilag csapdát állított). Készséges és leleményes volt. Maga is kezdeményezett, készített terveket, szélesítette a hatósági „látókört”. Nem válogatott: lehetett szó szomszédról (aki állítólag fegyvert rejtegetett),⁵² egy asszonyról, akinek udvarolni kell (mert edző férje levelet csempész Nyugatra), a gimnáziumi olasztanárokról (akik többnyire volt bencés diákok, olasz kapcsolatokkal),⁵³

48 MNK Belügyminiszter 005/1972. sz. parancs.

49 ÁBTL ÁB anyag, 722. sz.

50 „Kátai György” jelentése, 1960. szeptember 12. ÁBTL O-11386/2. 510–515. p.

51 Tar Pál dossziéja, ÁBTL KO-8-092/1.

52 „Kátai György” jelentése, 1960. szeptember 21. ÁBTL M-18729.

53 „Kátai György” jelentése, 1961. december 20. Uo. 288. p. (Egy tanárkollégával kapcsolatban fejtette ki, hogy az olasztanárok külön kasztot alkotnak. Csonka őrnagy meg is jegyezte, hogy erre „majd rá kell épülni”. „Kátai” még tervet is kidolgozott arra, hogyan lehetne „megközelíteni” az olasztanárokat; ennek középpontjában ő állt, aki fordításokat adna nekik.)

a Gyermeklélektani Intézetről vagy a Piarista Gimnáziumról, ahová tudományos kutatás ürügyén kívánt beépülni. Jelentéseinek számos pontja, félmondata, megfogalmazása árulkodik arról, hogy szerepjátékai során nagyon tudatosan viselkedett, s fontosnak tartotta, hogy erről tartói is tudjanak. Antall sorsának alakulása döntően nem „Kátai” jelentéseinek múlótt, ezt tudhatta, vagy legalábbis áltathatta magát ezzel. Tar Pál Párizsban élt, távol, a magyar állambiztonság hatókörén kívül, legfeljebb a hálózat legtávolabbi szálai érinthették. De a feljelentettek legalább harmadát nyilvántartásba vették, óriási többségüket egyedül „Kátai” jelzései nyomán. Ha külön adatgyűjtést nem rendeltek is el róluk, e meglévő adatokat bármikor „mozgósíthatták”, felhasználhatták. Hogy az illetők milyen nyílt vagy rejtett hátrányt szenvedtek – egyelőre felmérhetetlen.

Tar Pál tanulmányozását 1961 után beszüntették, és beszerzésének tervét láthatóan ejtették. „Kátai” sok szálát felvett, igazi működési „terep” azonban Antall József maradt. „Kátai”, a hálózati ember működésére vonatkozó legtöbb adat és adalék ebből a furcsa koegzisztenciából ered. Mivel kettejük kapcsolatát egy korábbi tanulmányomban viszonylag részletesen elemeztem,⁵⁴ e helyütt csak néhány, a jelen tanulmány szempontjából releváns vonását említem.

1961 tavaszán, nem sokkal azután, hogy „Kátait” beszervezték, az állambiztonság lezárta az Árvai fedőnevű dossziét, és Antall „szervezkedéséről” jó ideig nem esett szó.⁵⁵ Esetek, események ezután is adódtak, de a hatóság alapvetően „csak” arra volt kíváncsi, mit gondol, mit tesz (mit nem tesz) Antall. Offenzív, beavatkozó attitűdről defenzív, felügyelő, ellenőrző, esetleg befolyásoló magatartásra váltottak – s ennek „Kátai” adekvát médiuma volt. Ugyanis számára indifferens emberekről láthatólag gátlás nélkül jelentett mindent, Antallt viszont mintha „kímélte” volna. Aprólékosan tudósított egzisztenciális útkereséséről a hatvanas évek elején és közepén, részletesen beszámolt a hazai és nemzetközi politikai események antalli recepciójáról. Ezzel munkája fokozatosan elvesztette „operatív értékét” – Antallról már nem gondolták a központban, hogy bármit csinál, ezért ki is derülhetett, hogy nem csinál semmit –, viszont „hangulati” szempontból felértékelődött. „Kátai” hatalmas szövegfolyama ugyan a hatvanas évek végére elapadóban volt (Antallról mind kevesebbet szólt), mégis összefüggő leírása, beszámolója egy ember beilleszkedési folyamatának. A sokféleképpen diszkriminálható Antall a hatvanas évtized végére nem túl jelentős vezető pozíciót betöltött értelmiségiként integrálódott a Kádár-kori társadalomba. Ennek reflexiója „Kátai” jelentésfolyama.

A modern kor rigid, bürokratikus rendszerének informátora talán legkevésbé a megfigyeltől jelent, sokkal inkább a megbízó elvárásrendszerét jeleníti meg. (Ellentétben a premodern vagy modernizálódó kor rendőrségi informátorával, aki alárendelt pozíciójában is rendelkezett bizonyos szabadságokkal, és az információkkal való gazdálkodás révén maga is folytathatott játszmákat a hatósággal.⁵⁶) A jelentés legalább annyira a hatóságról szól, mint a megfigyeltről. „Kátainak” nem is kellett tudnia, hogy Antallról szóló jelentései már nem kerülnek ügydossziéba, csupán saját munkadossziéjában gyűlnek. Lehetséges, hogy közölték vele, vagy utaltak arra, hogy az „Árvai”-ügynek vége. De ha nem, akkor is érthetett az utasításokból, amelyek arra egyszerűsödtek, hogy tudja meg Antall véleményét különféle eseményekről, egykori kollégák egykori iskoláinak belső ügyeiről, közös ismerősökről, hogy miről akar írni stb. „Kátai” feletteseit éppenséggel ugyanaz érdekelte, ami Antall fő problémája volt a hatvanas években, persze az ő sajátos hangsúlyokkal: hogyan illeszkedik be,

54 Rainer (2003a).

55 Uo. és ÁBTL O-11386/3. sz. dosszié, 197–202. p.

56 Cobb (1970) 5–8. p.

hogyan neutralizálódik az „ellenség” a „konszolidáció időszakában”. A jelek szerint nem örültek annak, hogy figyelésre kárhoztatták őket, de vonakodva azért tudomásul vették, hogy a szervezkedések utáni mániákus kutatás a múlté. Nem örültek annak sem, hogy a neutralizálódás „mellékjelenségeként” az ellenség értelmiségiként integrálódik. Szerették volna megakadályozni például Antall visszakerülését a tanári pályára, elhelyezkedését könyvtárosként, muzeológusként. De ez már nem csak rajtuk múlott – nem is sikerült.

Antallt az állambiztonság a hatvanas években is apja nyomdokain sorolta be a „volt kiszagdák” jobboldalához, a szervek számára elérhetetlen apa démonizálta a fiút. Az integráció kérdését az állambiztonság annak alapján ítélte meg, hol helyezkedik el a kérdéses személy a két végpont, a *politikai társutaság és az aktív, földalatti ellenséges tevékenység* közötti skálán. Ezen eleinte nem sok közbülső pontot vettek fel, és a társutasokhoz is gyanakodva viszonyultak: vajon a rendszerrel való aktív együttműködés nem álca-e? A hatvanas évek elején az átmenetek száma nőtt, a népfronthelyiségekbe bejárógatóktól a vendéglőkben, borozókban összejáró asztaltársaságokon át a sehova-sem-járókig. Az „asztaltársaságokat” még 1962–63-ban is „bomlasztották” időnként, vagyis tagjaikat berendelték a rendőrségre, figyelmeztették őket stb. De új vonásként már azt is tanácsolták nekik, hogy menjenek be a népfrontba, ott nyugodtan politizálhatnak.⁵⁷ Antall és apja a sehova-sem-járókhöz tartozott, véleményüket kevés embernek (többek között „Kátainak” meg egy-két betérő régi kiszagda ügynöknek) mondták el, s ez mind kevésbé tűnt érdekesnek. 1962 májusában, amikor id. Antall József nyugdíját ellenállási érdemeiért jelentősen felemelték, a hírt fia titokban akarta tartani, nehogy „Ortutay és a többiek” beállítsanak „egy-egy nyilatkozatért” – félt attól, hogy a rendszer iránt lojális gesztus kompromittálja a családot.⁵⁸ 1965-ben már ő kérte „Kátait”, hogy keresse meg Pálffy Józsefet, a *Magyarország* főszerkesztőjét, s ajánlja fel, hogy id. Antall második világháború alatti lengyelmentő tevékenységéről ír.⁵⁹ 1968-ban pedig egész cikksorozatot készült írni – amiből ugyan semmi nem lett, de az első írás megjelent.⁶⁰ Valószínűleg nem az állambiztonság akadályozta meg a megjelenést. Ők csak tovább figyelték az integrációt, s jelentették, hogy a szimbiotikus viszony mellett Antall fenntartja véleményét egy sor politikai és világnézeti kérdésben.

„Kátai” hatvanas évekbeli jelentéseinek az integráció, a beilleszkedés mellett fő témája a karrier. Megfigyeltjeinek politikai véleményét azért jelezte, mert ez volt a feladata. De Antall és barátai fejtegetéseit egzisztenciális helyzetükről, az előrejutás, a magasabb, a jó kereset iránti vágyukról, külföldi munka- és álláslehetőségekről, utazásról azért rögzítette feltűnően sokszor, mert ezek őt magát is módfelett foglalkoztatták. Sőt, talán ezek foglalkoztatták leginkább. „Kátai” valószínűleg az állambiztonsággal való titkos együttműködést vélte adekvát

57 Ilyen volt például Samu László volt kiszagda képviselő és asztaltársasága ügye, ÁBTL V-167.121. sz. dosszié.

Figyelemre méltó, hogy a BM III/I. (vizsgálati) osztálya az ügy iratairól szóló 1963. március 1-jei összefoglaló jelentésében bírálta a III/III. bomlasztási gyakorlatát, rámutatva, hogy bizonytalan és tendenciózus (!) ügynöki jelentések helytelen értékelésén alapul. „Az érintett személyek mind letűnt politikusok, egymás között beszélve szinte kötelességüknek tartják, hogy véleményt nyilvánítsanak az egyes napi bel- és külpolitikai eseményekről. A rendelkezésre álló adatokból megállapítható azonban, a véleménynyilvánításon túl egyebet nem tesznek. Ezen véleményük többségükben nem kifogásolhatók.” Uo. 133. p.

58 „Kátai György” jelentése, 1962. május 24. ÁBTL M-18729. 364. p. – Pár évvel korábban Ortutay Gyula egyébként valóban kereste id. Antallt, és különféle nyilatkozatok, illetve politikai cikkek írására akarta rábírni, amit ő elutasított.

59 „Kátai György” jelentése, 1965. május 24. ÁBTL M-30561. 35. p.

60 Rainer (2003b).

stratégiának saját integrációja és emelkedése szempontjából. Az első sikerek után be is nyújtotta a számlát: már 1960 novemberében rendkívüli találkozón kérte: nyújtsanak segítséget neki ahhoz, hogy megszerezze a TIT pedagógiai-lélektani szakosztályának országos titkári állását. Bár az ajánlat a pártapparátusból érkezett, probléma azért így is akadt: a szakmának más jelöltjei is voltak, „Kátai” pedig nem volt eléggé ismert. Az indoklás, amelyet „Kátai” Papp századosnak írt, rendkívül tanulságos, mert azt mutatja, néhány hónap elegendő ahhoz, hogy a hálózati szereppel valaki azonosuljon: „Az állás számomra előnyös munka és fizetési szempontból, tudományos ambícióim szempontjából is. Ezenkívül országos ellenőrzési szerepet biztosít, sok emberrel, sőt vezető ideológusokkal is biztosítja a kapcsolatot, és külföldi tanulmányutat is lehetővé tenne. Nem egy eldugott rákospalotai gimnáziumból ad lehetőséget a tájékoztatásra.”⁶¹ A hatóság azonban sokat kért, és keveset adott. A szabályzatok szerint ugyan az ügynök „huzamosabb együttműködés esetén [...] méltányos mértékben segítséget kérhet lényeges anyagi, egzisztenciális problémáinak megoldásához”,⁶² Papp százados úgy vélekedett, hogy ha „Kátai” saját erőből megszerzi az állást, az jó, „arra azonban nincs lehetőség, hogy a lebukás nélkül mi intézzük el azt az állást”. „Kátai” szívesen próbálkozott utazással, UNESCO-ösztöndíjjal, mellékállásokkal, országos jelentőségű kutatóintézetben való elhelyezkedéssel – de az állambiztonság nem intézett el neki semmit. Bár már 1960 novemberében szóba került külföldre utaztatása (igaz, csak az NDK-ba), arra is csak 1963-ban került sor,⁶³ Nyugatra pedig – turistaútlevelel Párizsba – csak 1966-ban sikerült kijutnia.

„Kátait” képességeihez képest jelentős, talán túlzott ambíciók feszítették,⁶⁴ s úgy vélte, származása és 56-os múltja gátolja az előrelépésben. E tényezők kiiktatását vélhette elintéztnek az állambiztonsággal való együttműködés útján. Közvetlen segítséget nem kapott, de a kapcsolat közvetett szerepet játszhatott emelkedésében. Ha másban nem, „megnyugtatta”, magabiztossá tette. Hogy mi volt a hálózati tagság szerepe abban, hogy „Kátai” a pedagógia felől a pszichológia irányába mozdult, nem tudjuk. Pedagógiai-lélektani tudományos ambíciói jelentéseiben kizárólag egzisztenciális emeltyűkként jelentek meg. Akárcsak megfigyeltje esetében: „szakemberré” válni „Kátai” Antall Józseffel való diskurzusaiban azt jelentette, ezáltal nélkülözhetetlenné válni, a kedvezőtlen körülmények és a politikai diszkrimináció ellenére. Olyan állásba jutni, ahol a rendszerrel való azonosulást nem kell állandóan nyilvánosan bizonygatni, de mégis valami alsóbb szintű vezető az ember, vagy legalábbis kevésbé kiszolgáltatott a legalsó szintű bürokratikus hatalom kis parancsnokainak. „Kátai” esetében ez a pont 1963 elején érkezett el, amikor a szentendrei katonai főiskola pedagógiai tanszékére került oktatónak, majd innen 1964-ben az Egyesült Izzóhoz üzemi pszichológusnak. 1968-tól a Magyar Hajó- és Darugyárban folytatta, majd minisztériumi, ipari kutatóintézetekben tevékenykedett, már mint tudományos kutató. 1973-tól a Budapesti Műszaki Egyetemen folytatta tudományos munkáját, most már egyetemi oktatói gyakorlattal kiegészítve. Különös jelentőségű innováció, tudományos eredmény nem fűződött a nevéhez, inkább tudományága történetével, bibliográfia összeállításával, tudományszervezéssel foglalkozott.

61 „Kátai György” jelentése, 1960. november 14. ÁBTL M-18729. 76. p.

62 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 71. p.

63 Tar (2003) 46. p.

64 Bár a hetvenes évek elejétől kutatói állásban dolgozott, csak 1990-ben nyerte el a kandidátusi fokozatot.

HÁLÓZATI KARRIER

Amikor „Kátai” a katonai főiskolára került, a BRFK politikai nyomozói átadták a katonai elhárításnak.⁶⁵ Itteni munkájáról csak egy 1964 szeptemberében, távozásakor kelt jelentés ad némi felvilágosítást, amelyben még korábbi tartóitól kapott feladatairól jelentett. A főiskola pedagógiai „tagozata” személyi állományának külföldi kapcsolataival foglalkozott, illetve a katonai titoktartás esetleges megsértésére figyelt – a szentendrei HÉV-vonalon. Emellett azonban továbbra is jelentett Antallról, valószínűleg folyamatosan. 1964 őszén nem a BRFK-hoz került vissza, hanem a Belügyminisztérium III/III. csoportfőnökségének 4. (kulturális területen folyó elhárítással foglalkozó) osztályához.⁶⁶ Nekik dolgozott 1969 decemberéig, amikor munkadossziéját lezárták. Ebbe 326 oldalnyi jelentés került, vagyis több mint öt év alatt jóval kevesebb, mint az előzőbe, amelybe nem egészen két és fél év (1960. augusztus – 1962. december) alatt több mint 430 oldalt „raktak le”. Minden ugyanúgy folytatódott, ahogy 1962-ben abbamaradt. Konkrét ügyekben „Kátai” már nem dolgozott, növekvő számú, jobbra humán, kisebb részben műszaki értelmiségi ismerőseinek hangulatáról számolt be különféle aktuális politikai események kapcsán. Antall József továbbra is számos jelentésében szerepelt, de már távolról sem mindegyikben. A másik régi baráttal, Tar Pállal már nem kellett leveleznie, ő mind gyakoribb hazalátogatásai során bukkant fel, illetve „Kátai” már említett, 1966. áprilisi párizsi útja kapcsán, amelyről több beszámoló is készült. Tar mellett ugyanis „Kátai” hazulról kapott útmutatások alapján „felderítette” az „Information Ouvriers” nevű kis szélsőbaloldali szervezet irodáját, s ott beszélt Nagy Balázssal, a Petőfi Kör 1956-ban emigrált titkárhelyettesével.⁶⁷ (Sajátságos módon a magyar állambiztonság ügynöke saját polgári nevén, Nagy viszont álnéven mutatkozott be...) Tar Antallnak szóló üzenetei (arról, hogy magyar politikai emigráció – szerinte – nem létezik, hogy közeli politikai változás nem várható, hogy id. Antall francia kitüntetését csak a magyar állami szervekkel való egyeztetés nyomán kaphat stb.) jelentették lényegében az „akciót”, amelyben „Kátai” tevőlegesen részt vett. Egyébként a már említett barátokról és ismerősökről szóló „operatív értékkel” nem bíró, hangulati jellegű jelentéseit írogatta, az idő múlásával egyre rövidebben és ritkábban. Mind több jelentése maradt kézírásban (bár a jelek szerint olykor írógépen is lekopoghatta jelenitenivalóját), írása (amely szépnek sose volt mondható) mind olvashatatlanabbá vált. A hálózat, az állambiztonság számára mind kevesebb érdemi közölnivalója akadt.

1966 szeptemberében „Kátait” egyszerre csak „átkeresztelték”. Ettől kezdve Kovács Jenő néven jelentett, pedig akkor éppen sem tartótisztje (1964 óta igen gyakran cserélődtek), sem szervezeti besorolása nem változott. A beszervezéssel kapcsolatos szabályzatok a terhelő alappal kapcsolatban megjegyzik, hogy legkésőbb a terhelő alapot képező bűncselekményért kiszabható büntetés elévülési határidejének lejárta előtt az operatív szerv köteles felülvizsgálni az együttműködést.⁶⁸ Lehetséges, hogy ez az idő éppen hat év volt, és mivel „Kátai” nem látott okot ezek után sem a kapcsolat megszakítására, új keresztelőt tartottak. Jelentéseiben

65 „Kátai György” jelentése, 1962. november 22. ÁBTL M-19729. 408. p. és 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2. Eszerint 1963. január 10-én vette át a BM III/IV. csoportfőnökség 2. osztálya, amely a HM központi szerveinél, illetve az ezeknek alárendelt intézményeknél és csapatoknál végzett elhárítást. Innen 1964. október 27-én került át a BM III/III. csoportfőnökség hálózatához. A III/IV-nél végzett tevékenységét dokumentáló M-22264. számú ügynöki munkadosszié az ÁBTL munkatársainak tájékoztatása szerint nem található.

66 „Kátai György” jelentése, 1964. szeptember 11. ÁBTL M-30561. 7–9. p.

67 „Kátai György” jelentése, 1966. április 25. Uo. 62–64. p. „Kátai” Tarról és Antallról szóló jelentéseiről lásd Rainer (2003a).

68 ÁBTL ÁB anyag 848. sz. 71. p.

a hatvanas évek második felében mind több prominens értelmiségi neve bukkant fel, így Oltványi Ambrus irodalomtörténészé és Tánzos Gáboré. Ahogy pszichológusként is mind ismertebb lett, kollégáira, például Mérei Ferencre és barátaira is gyűjtött anyagot. 1967 nyarától célszemélye lett Kéri József (valamikor tanárkollégája, Soós Júlia férje) és mások. Többekkel mint Antall József barátja került ismeretségbe, akik ezért többnyire megbíztak „Kátaiban”.

1968. február 10-én Jávor Miklós alhadnagy jelentést íratott „Kátaival” összes kapcsolatról „szakmai csoportosításban”. A mintegy 90 nevet tartalmazó jegyzék élén három „baráti kapcsolat, szakmán kívül” minősítésű személy állt, első helyen Antall József. A legnépesebb csoportot 27 pszichológus alkotta, de szerepelt 8 filmes és televíziós szakember, 12 pedagógus, 9 mérnök, továbbá történészek, pedagógiai kutatók, orvosok, újságírók, jogászok és közgazdászok is. Jávor feljegyzése szerint a névsort, amely „nem teljes, rákérdezéssel lesz kiegészítve”, az „ügynök foglalkoztatási tervének elkészítésénél” kívánták felhasználni.⁶⁹ Ugyanebben a hónapban „Káta” ismételten felajánlotta, hogy adatokat gyűjt Tánzos Gáborról, s utalt arra, hogy azért változtat munkahelyet (ekkor került a Magyar Hajó- és Darugyárba munkapszichológusként), mert addigi helyén nem tudott fejlődni, tudományos munkát végezni. Az egzisztenciális válság a hálózati ember válságával járt együtt: az addigiakhoz képest is megritkultak a jelentések. Tar Pál 1968. júliusi hazalátogatásáról egyetlen rövid oldalt készített, noha a párizsi diákmozgalmak éppenséggel elég beszédtemát szolgáltatottak. 1969 elején néhány Antallról és másokról szóló, nagyon rövid jelentést követően egyre több az elmaradt találkozó, a szó szoros értelmében semmit sem tartalmazó jelentés. Február elején, miután „Káta” a Pilóta fedőnevű titkos lakáson azt közölte, hogy „Oltványi Ambrussal kapcsolatos feladatát megoldani még nem tudta”, „operatív értékű információt nem hozott” és „jelentést sem készített”, Jávor felettése úgy ítélte meg, „komoly visszaesés” következett be az ügynök munkájában. Vizsgálatot rendelt el, és jelentést kért az okokról.⁷⁰ Ezt, ha elkészült, nem ismerjük. Jávor mindenesetre igyekezett, a korábbi listán szereplő több személyről (többek között Oltványi Ambrusról és Pataki Ferencről) összefoglalókat íratott „Kátaival”. Ez arra az eljárásra emlékeztet, amikor a hálózati emberrel „feltérképeztetik” ismerőseit, ami új feladatokat előlegez, „tippeket” ad a tartóknak. Azután más történt: „Káta György” most már Kovács Jenő fedőnevű munkadosziéját a szokásos összefoglaló (az iratcsomóban található dokumentumok általános leírása, az irattárazás oka) nélkül 1969. december 5-én lezárták, és pár nappal később irattárba helyezték.⁷¹

Több mint kilencéves együttműködés a hálózat gyakorlatában már bízvást „huzamosnak” mondható – az általam ismert esetek átlaga inkább ennél kevesebb. A nyilvántartó karton az irattárba helyezésről szóló bejegyzéshez annyi megjegyzést fűzött: „családi körülm[ényeiben] tört[é]nt változás”. „Káta György” az őt ebben az időben ismerők utólagos visszaemlékezései szerint ekkortájt súlyos személyes krízisen ment át, házassága megromlott, öngyilkosságot kísérelt meg.⁷² Munkahelyi problémáira már utaltam, Jelentéseinek hálózati szempontból való teljes kiürülése logikus folyamat, de befelé fordulását is tükrözheti. A hálózati ember szerepével való szakítás ebben a helyzetben mindkét fél részéről érthető lett volna.

69 „Kovács Jenő” jelentése, 1968. február 10. ÁBTL M-30561. 245–246. p.

70 Jávor Miklós r. hdgy. jelentése, 1969. február 4. Uo. 282. o.

71 Uo. 326. p. és „Káta György” 6-os (hálózati nyilvántartó) kartonja, ÁBTL 2. 2. 2.

72 Jeszenszky Géza, illetve Hanák Gábor közlései 2003 júniusában, illetve 2004 júliusában folytatott beszélgetéseinkben.

Annál rejtélyesebb, ami ezután történt, s aminek dokumentációja e pillanatban szinte teljesen hiányzik. A nyilvántartó karton adatai szerint a dossziét (a ma már hiányzó beszervezésit) 1970. augusztus 21-én a BRFK Politikai Osztálya, ott pedig Pollacsek őrnagy vette magához. Ez azt jelenti, hogy nem egészen egyéves szünet után „Kátait” reaktiválták, mégpedig az a szervezeti egység, amelynél 1960 augusztusában hálózati „karrierjét” megkezdte. Nem szakításról volt tehát szó, hanem a hálózati személy „pihentetéséről”, a kapcsolat időszakos szüneteltetéséről.⁷³ Pollacsek korábban soha semmilyen iraton nem szerepelt tartóként. A nyilvántartó kartonon az új munkadosszié számát nem tüntették fel, helyére elnagyolt nyomtatott nagybetűkkel valaki odaírta: TITKOS. Mintha létezne egy új, jelentéseket összegző dosszié, de az olyan bizalmas információkat tartalmaz, hogy az örökkévalóságig titkosnak szánt nyilvántartási rendszer megbízalmasabb kartotékjára se volna rávezethető.

Ám nincs az a titkos dosszié, amelyből időnként ki ne szivárogná ez-az, amelyből egy-egy irat ne kerülne be más dossziékba, amelyből egy-egy adatot ne rögzítenének kevésbé titkos kartonokon. „Kátai” 1970-től bizonyíthatóan legalább 1981-ig, de sokkal valószínűbb, hogy egészen 1989-ig a hálózat embere maradt. 1970-ben az „ellenforradalmi tevékenységgel” már nem zsarolhatták. Az a néhány megmaradt irat, amely mégis dokumentálja ezt az elsónél jóval hosszabb idejű együttműködést, azt bizonyítja, hogy „Kátai” – immár Kovács Jenő fedőnéven – már nem ügynökként, hanem titkos megbízottként volt hálózati ember. A titkos megbízott „az állambiztonsági hálózatnak az a tagja, aki elvi meggyőződésből vett részt a titkos együttműködésben”.⁷⁴ Már nem nyomásra, terhelő adatoktól megszarolva, hanem önként.

„Kátai”, a BRFK Politikai Osztályának titkos megbízottja jelentéseinek fő tárgya Antall József maradt, s vélhetően ugyanúgy, a maga mérsékelt, kímélő módján tudósított Antall továbbra is rezignált politikai véleményéről. A hatvanas évtized nagy témája, a beilleszkedés, a szimbiotikus viszony a rendszerhez, az előrelépés, az anyagi gyarapodás, a presztízs és a karrier már nem volt érdekes. A hálózati ember és célszemélye „beérkeztek”, elérték azt a pozíciót, amelyet véleményük szerint és fenntartásaik megőrzésével elérhettek. „Kátai” egyetemi oktatóként egészen a docentúráig vitte, a nyolcvanas években mind több publikáció, könyv szerzője, szerkesztője, tudományos társaságok tisztségviselője, külföldi pszichológiai folyóiratok szerkesztőbizottsági tagja. Antall egy periférikus múzeum állandó második, a nyolcvanas évek végére első embere, számos, bár nem túlzottan jelentős publikációval, szűk szakterületén nemzetközi elismertséggel övezetten. A jelentések témái a hetvenes évekből – ráérős beszélgetések Antall hivatali szobájában, „Kátai” lakásán, politikáról, napi kérdésekről, március 15-i tüntetésekről,⁷⁵ 25 éves érettségi találkozóóról (Antall beszéde „kicsit nacionalista volt, bár nem beszélt senki ellen”),⁷⁶ Tar Pál hazalátogatásairól, hármashan elköltött vacsora közbeni politizálásról,⁷⁷ Antall egykori toldys kollégájáról, Horti Józseféről.⁷⁸

„Kátai” nem sokat változott, annál többet a környezet, amelyben jelentéseit írogatta. Az állambiztonságnak két évtizeden keresztül nem voltak igazi politikai célpontjai Magyarországon, hiszen valódi politikai ellenzék nem létezett. A hetvenes évtized végére 1956 óta először

73 Kenedi (1996) 2. köt. 424. p.

74 Rövidítések, szakkifejezések szótára. <http://abtl.hu>

75 ÁBTL O-14820/2a. 86–90. p. A dosszié Antall 1972-ben lezárt és a kisgazdapárt irattározott vonaldossziéjához csatolt F- (figyelő-) dossziéjában maradt fenn, a jelentések 1973–75-ből valók.

76 Kivonat 1975. június 26. Uo 92–93. p.

77 BRFK 87. sz. napi operatív információs jelentés, 1979. május 30. ÁBTL 2. 7. 1.; BRFK 105. sz. napi operatív információs jelentés, 1979. július 10. Uo.

78 BRFK 8. sz. napi operatív információs jelentés, 1980. január 22. Uo.

megjelentek a tudatos, magukat politikai ellenzékként meghatározó csoportok. Tar Pál egy ekkoriban elejtett megjegyzése, miszerint nyugállományba vonulása után (e szavak elhangzásakor még ötvenéves sem volt!) könyvet írna Magyarországról a Nyugat számára, a valós helyzetről, beleértve a „visszásságokat” és a „kedvező dolgokat is”, érdeklődése az új ellenzéki mozgalmak és a szamizdat irodalom iránt heves reakciót váltott ki az állambiztonságból. „Kátai” információi nyomán (mert ezek mástól nem származhattak) 1980 októberében Kopasz fedőnévvel bizalmas nyomozást kezdtek, s újra megnyitották Antall József figyelődossziáját.⁷⁹ Tar persze, aki még igencsak aktív volt francia bankvezetői állásában, semmiféle anyaggyűjtésbe nem kezdett, ezért Antallék sem segíthettek neki. Mi több, Tar 1980 után pár évig nem is jött Magyarországra, mert addigi állomáshelyéről a bankja Houstonba helyezte át. A BM III/III. ezért arra kérte a BRFK-t, hogy titkos megbízottjuk dolgozzon át nekik, s instrukcióik jelezték, miről szeretnének többet tudni – vagyis mi hiányzott addig „Kátai” Antallról szóló jelentéseiből: „ne csak nevezett politikai nézeteiről, hanem családi életéről, esetleges problémáiról, egyéb női kapcsolatokról, munkahelyi légkörről, munkatársaihoz való viszonyáról, egzisztenciális gondjairól, utazási terveiről is informálódjon. [...] kísérelje meg felderíteni dr. Antall kapcsolatait a belső ellenzéki körökhöz.”⁸⁰

A nyomozást 1982 májusában lezárták. „Kátai” e dossziében fennmaradt jelentései meg a későbbiekből származó, különféle napi jelentésekben⁸¹ fennmaradt töredékek arra mutatnak, hogy megpróbálta ugyanúgy folytatni munkáját, mint korábban. Nincs jele annak, hogy többről, másról akart volna szólni, mint Antall és barátai politikai nézetei. De a nyolcvanas években ennek is más volt a tétje, más volt az akusztikája, mint a hatvanasokban–hetvenesekben. „Kátai” elsősorban azt jelezte, hogy Antall mélységes bizalmatlansággal tekint a szerveződő demokratikus ellenzékre, politikai tevékenységüket és a résztvevők személyét nem tartja sokra. „Elmondta, hogy őt is megkeresték a magyar füzetekbe [sic!] történő írás miatt, mások aziránt érdeklődtek, aláírná-e [a] Charta 77 aláíróinak pere ellen tiltakozó magyar iratot, de ő egyáltalán nem ért egyet ezekkel. Ezek az írások marxista szellemű és Lukács köréhez tartozó személyek írásai és elemzéseik sem elfogadhatók. Tar is egyetértett ezzel és a Szelényi, Konrád értelmiségi könyvről szól[t], ami egy igen zavaros mű benyomását keltette számára. Antall elmondta, hogy nincs is értelme az ilyen megmozdulásoknak, aláírásoknak és füzeteknek, mikor már van egy elfogadható hely, ahová lehet írni: Magyar Nemzet, Élet és Irodalom, Új Tükör. A vezető értelmiségiek között említette Antall Ilyés Gyulát, Pilinszkyt, a költőt, Kocsis Zoltán zongoraművészt. Ezek bizonyos mértékig alakítják az értelmiségi közvéleményt és ez elegendő Antall szerint. Mindent meg lehet írni, csak ne legyen nyíltan támadás a szocialista rend ellen és a Szovjetunió ellen. Az említett lapoknál ott vannak a barátok, mint szerkesztők is stb.”⁸² Antall kifejezetten panaszkodott is, hogy „őt »minden ellenzéki folyton« megtalálja, pedig nem csinál semmit”.⁸³ „Kátai”, mint mindig, nyilván ezúttal is egyetértett Antall Józseffel. Az ellenzék nem volt távol, mint Lengyelország, ahol a Szolidaritás forradalmának éppúgy lehetett örülni, mint annak, hogy Magyarországon ez lehetetlen. Az ellenzék megjelenése megkérdőjelezte, furcsa fényben tüntette fel a volt középosztályiak, volt koalíciósok, volt 56-osok szimbiotikus viszonyát a kádári

79 ÁBTL O-18402. Antall F-dossziéjának újbóli megnyitására lásd Tokaji Lajos r. hdgy. jelentése Antall Józsefről, 1981. február 25. Uo. 39–41. p.

80 „Kovács Jenő” foglalkoztatása, 1981. április 16. Uo. 46. p.

81 A napi operatív információs jelentésekről lásd Müller (1999).

82 A BRFK III/III-D. alosztály átírata a BM III/III-3 osztály vezetőjének, 1980. szeptember 18. Uo. 17–18. p.

83 BRFK 131. sz. napi operatív információs jelentés, 1981. július 22. ÁBTL 2. 7. 1.

Magyarországgal. „Kátai”, ahogyan Antall is, a komoly ellenzéki erőt az „írófejedelmekben”, Illyésben, Csoóriban látta, akik a maguk módján éppen ennek a magatartásnak voltak paradigmaticus alakjai.⁸⁴ Az ellenzékre tehát úgy tekintettek, ahogyan a magyar (és a térségi társadalmak) nagy többsége: értetlenül, gyanakodva, csaknem ellenségesen.

Ebben a közös meggyőződésben ballagott „Kátai” Antall árnyékában végig a nyolcvanas éveken, egészen 1989-ig. Ott ült mellette 1988-ban a Jurta Színházban a Magyar Demokrata Fórum második rendezvényén, a városmajori templomban a Piarista Diákszövetség alakuló ülésén, hallgatta, ahogy Tar Pál és Osváth György „egy komoly ellenzéki párt” megalakítására akarják Antallt rábeszélni 1989 áprilisában, s utolsó azonosítható jelentése 1989 júliusának végéről való Antall párizsi és brüsszeli útjáról, ahová még egy orvostörténeti konferencia résztvevőjeként érkezett, de már tárgyalt az Európai Parlament kereszténydemokrata frakciójának prominenseivel.⁸⁵ Minden valószínűség szerint hálózati ember maradt 1989–90 fordulójáig, amikor a „Dunagate” néven elhíresült botrány az állambiztonság részleges átalakítását eredményezte.⁸⁶

EPILÓGUS

„Kátai Gyögyről” 1990-ben kiderült, hogy hálózati ember. Kiderült, de csupán egy szűk kör, elsősorban Antall József és legbelső bizalmasai, családtagjai számára. „Leleplezés” történt, amelynek érdemét, jellemző módon, többen magukénak vallják. Németh Miklós híres ügynöklistán (amely valójában a formálódó új, 1990-es politikai elit, a „prominensek” körében található hálózati emberek válogatott névsora volt) is szerepelhetett „Kátai” neve, s lehetséges, hogy Boross Péter tárca nélküli miniszter is utánanézett Antall aktáinak.⁸⁷ Akárhogyan is történt, a leleplezés sokként érthette Antallt. Hogy a két ember mit beszélt egymással, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Antall megbocsátott „Kátainak”, és nem sokkal a kormányalakítás után maga mellé vette őt a miniszterelnökségre, ahol a sajtó és a média ügyeiért felelt. Tar Pál, visszaemlékezése szerint, a hallgatást választotta: soha nem beszélt barátjával arról, amit róla megtudott. „Kátai” magas beosztásában alig tevékenykedhetett, az ügyeket jószérűvel át sem vehette, mert már 1990 őszén szívinfarktust kapott. Leleplezésénél is jobban megviselhette, hogy nem mérték rá büntetést? Akad ilyen vélemény is. „Abba betegedett bele, hogy Antall megbocsátott neki.”⁸⁸ Hamarosan visszatért az egyetemre, de mindvégig közel maradt Antallhoz, szerepet vállalt temetése szervezésében, és az emlékeztetőzés első lépéseiben (például beszédei, írásai kiadásában) is. A kilencvenes évek közepén halt meg.

A történet végén a kérdőjelek száma inkább nőtt, mégis azokat érdemes számba venni, nem pedig hipotetikus magyarázatokat adni valamire, amit nehéz megérteni, és amihez a szükséges fogódzók jórészt hiányoznak. Harmincévnyi együttműködést vajon indokol-e egy

84 Révész S. (1997).

85 BRFK 55. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. március 25. BRFK 98. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. június 1; BRFK 148. sz. napi operatív információs jelentés, 1988. augusztus 22. BRFK 87. sz. napi operatív információs jelentés, 1989. május 26. BRFK 130. sz. napi operatív információs jelentés, 1989. július 28. stb., valamennyit lásd ÁBTL 2. 7. 1.

86 Erről lásd Révész B. (2003).

87 Tar (2003) 18. p. és Hanák Gábor közlése szerint Antall a Németh-listából, illetve a Németh Miklós által neki átadott megfigyelési anyagból tudta meg, hogy „Kátai” hálózati ember. Csapody Miklós közlése szerint Boross Péter juttatta el Antallhoz ugyanazon megfigyelési anyagot.

88 Hanák Gábor megfogalmazása.

beilleszkedési stratégia, a hatóság pressziója, gyávaság a döntő pillanatban, egy gyenge, félénk ember súlyos kisebbségi komplexusa valamikori legjobb barátja árnyékában, a szeretet, a féltés és a bosszúvágy keveréke, vagy éppen az értékek, morális fogódzók teljes relativálódása?⁸⁹ Meglehet, mindegyik magyaráz, mindegyik motivált, a jelentésekben mindegyiknek feltalálhatjuk a nyomait. Három évtizedes hálózati karriert azonban mégsem biztos, hogy megmagyaráznak. Ami a hálózatot illeti, ott sem könnyű azt állítani, hogy mit sem értek „Kátai György” jelentései, hiszen legfeljebb hangulati értékük volt. Sorsokat fordító jelentéseket, úgy tűnik, tényleg nem adott, de ha nem lett volna használható ember, aligha mennek utána 1970-ben. 1960–62-ben az állambiztonság fő célpontjai már nem az 1956-os forradalom résztvevői voltak, hanem a katolikus egyház bázisszintje. Bár személye, ismeretségi köre veszélyesen közel állt ehhez a területhez, „Kátai” ismereteink szerint ebből a kampányból kimaradt. Hírszerző misszióiból (Tar Pál) sem lett semmi. Fő célszemélye a hatvanas–hetvenes években politikai szempontból teljességgel inaktív volt. „Kátai” paradox módon „leghasznosabb” abban az időszakban lehetett, amelyről a legkevésébbet tudjuk: 1988–89-ben, amikor Antall valóban politikai szereplővé vált. Hogy az állambiztonság befolyásolta-e a rendszerváltó folyamatot, vitatott kérdés, nyilván próbálkozott vele, de láthatólag nem túl sok sikerrel.⁹⁰ Ebben a pillanatban a „Kátai”-jelentések egy a semmiből viharos gyorsasággal kulcsszereplővé váló ember politikai gondolkodástörténetének megismerése és megértése szempontjából valóságos gyöngyszemékké válhattak. Ha egyáltalán elolvasta, újraolvasta őket bárki. Lehet, hogy így történt, lehet, hogy a hatóságnak volt érzéke az ilyesmi iránt – nem tudjuk, de erős kétségeink lehetnek. A „Kátai” foglalkoztató apparátus hitt abban, hogy joga van mindent megtudni az alávetett társadalomról, és ezzel a tudással tetszés, illetve felső politikai akarat szerint tehet azt, amit akar. Maga „Kátai” egyrészt munkájával hizlalta ezt az adatárát, másrészt maga volt élő bizonyítéka a szervek omnipotenciájának, amelyek azt hihették (valószínűleg hitték is), hogy ahol a belső-bizalmas barát a barától jelent évtizedeken át, ott tényleg nem kell érdemi ellenállással számolni. Ez nem fedte a valóságot, amit „Kátai” tett, nem volt kötelező, nem volt feltétlen kényszer, egyáltalán nem mindenki engedett hasonlónak. Ő meggyőződéseit, ha voltak, mentségeit, ha talált ilyeneket, magyarázatait, melyeket bizonyára naprakészen tartott, magával vitte a sírba. Bármilyenek is voltak ezek, „Kátai György”, a hálózati ember – nem függetlenül saját, másik személyiségétől – a hazai szovjet típusú rendszer épületének sajátos kötőanyaga volt. Mint ilyen, *függetlenül saját, másik személyiségétől*, megérdemli a tüzetes tanulmányozást.

IRODALOM

- BARACSI Erzsébet: Állambiztonsági oktatófilmek. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, 2004, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 329–338. p.
- COBB, Richard: *The Police and the People. French Popular Protest 1789–1820*. Oxford, 1970, Clarendon Press.
- CSEH Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, 1999, Történeti Hivatal, 73–90. p.
- CSEPELI György: Két világ határán. *Kritika*, 2000. 2. sz. 16–18. p.

89 Lásd erre Gorkij (1969); Csepeli (2000).

90 Konkrét elemzés erről Révész B. (2000).

- ESTERHÁZY Péter: *Javított kiadás – melléklet a harmonia caelestishez*. Budapest, 2002, Magvető.
- GARTON ASH, Timothy: *The File. A Personal History*. London, 1997, HarperCollins Publishers.
- GORKIJ, Maxim: Lószúnyog. In Varga Mihály (vál.): *Kegyetlen szerelem. A húszas évek szovjet elbeszélései*. Budapest, 1969, Európa, 139–186. p.
- HÁY Gyula: Miért nem szeretem? *Irodalmi Ujság*, 1956. október 6.
- JOBST Ágnes: A Történeti Levéltár könyvtára. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 3. Az átmenet évkönyve*. Budapest, 2004, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 301–308. p.
- KENEDI János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. 1–2. kötet. Budapest, 1996, Magvető.
- KENEDI János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból*. Budapest, 2000, Magvető.
- KÖRÖSI Zsuzsanna–MOLNÁR Adrienne: „Hosszú, idegőrlő lélektani harc volt”. Összeállítás az Oral History Archívum visszaemlékezései alapján. In: Ständeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 1999. 128–153. p.
- LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, 2001, L’Harmattan.
- MOLNÁR Adrienne (vál. és összeáll.): *A „hatvanas évek” emlékezete. Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.
- MÜLLER Rolf: Napi Operatív Információs Jelentések, 1979–1989. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, 1999, Történeti Hivatal, 251–284. p.
- NÁDAS Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. In uő: *Esszék*. Pécs, 1995, Jelenkor, 150–185. p.
- PETRIKNÉ VAMOS Ida: Iratok a Történeti Hivatalban. In Gyarmati György (szerk.): *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve 1999*. Budapest, 1999, Történeti Hivatal, 29–60. p.
- RAINER M. JÁNOS: Lemerülés vagy megkapaszkodás? Idősb és ifjabb Antall József az 1956 utáni években. In Rainer M. János–Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 135–168. p.
- RAINER M. JÁNOS: Egy „kompromisszum” hétköznapijai – jelenetek a hatvanas évekből. Antall József és az állambiztonság embere. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiok. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003a, 1956-os Intézet, 270–298. p.
- RAINER M. JÁNOS: Életjelek – ezerkilencszázhatvannyolc. In Rainer M. János–Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003b, 1956-os Intézet, 18–32. p.
- RÉVÉSZ Béla: Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. *Acta Juridica et Politica*, Tom. LXIII. Fasc. 17. Szeged, 2003.
- RÉVÉSZ Béla: Az Ellenzéki Kerekasztal és az állambiztonsági szervek. In Bozóki András (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben. 7. kötet. Alkotmányos forradalom. Tanulmányok*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 420–478. p.
- RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, 1997, Sík.
- TAR Pál: *In Memoriam Antall József. Tanú és szereplő*. Budapest, 2003, Kairosz.

M. TOPITS JUDIT

ÜZEMI BALESET

TÖRTÉNETEK A KÁDÁR-KORSZAK TÁJÉKOZTATÁSPOLITIKÁJÁRÓL

HOGYAN KÉSZÜL A TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMFILM?

A múlt feltárásának egyik lehetséges eszköze a *történelmi dokumentumfilm*. A magyar közönség az 1980–90-es évtizedben a televízióból ismerte meg azokat a klasszikus filmsorozatot, amelyek a XX. század nagy történelmi katalizmáiról (a világháborúkról, a gyarmatbirodalmak széthullásáról, a hidegháborúról stb.) fellelt dokumentumokat tárták a nyilvánosság elé. Az iskolateremtő angolszász alkotások újdonsága abban állt, hogy az események résztvevőinek visszaemlékezéseit kordokumentumokba ágyazták. Ennek a filmkészítési módszernek a lényege, hogy az *oral history* szubjektivitását levéltári forrásokkal, korabeli sajtódokumentumokkal, személyes feljegyzésekkel, fotókkal és archív mozgóképek sokaságával egészíti ki, erősíti meg vagy ellenpontozza. Ezek a művek kutatók sokaságának közreműködésével készülnek, és maguk is forrásértékűek. A történelmi kutatómunka eredményének filmes feldolgozása ugyanakkor lehetővé teszi, hogy az új történelmi ismeretek a széles közönség számára is hozzáférhetővé váljanak.

A világszerte elismert módszer a magyarországi dokumentumfilmkészítés lehetőségei közt egyelőre kevés követőre talált. A dokumentaristák menségére szolgáló körülmény, hogy a közelmúlt történelmének levéltári dokumentumai sokáig nem voltak kutathatók és publikálhatók. Az 1980-as évek közepétől már az is revelációszámba ment, hogy kamera előtt megszólalhattak a XX. század tanúi, és ezek a filmek (előbb vagy utóbb) a közönséghez is eljutottak. A szereplők szuggesztivitása, a visszaemlékezések újdonsága és olykor drámai ereje óriási hatással volt a közgondolkodásra. Az egyszemélyes elbeszéléseket később felváltotta a többszereplős, több helyszínes, de továbbra is a személyes emlékeket felidéző (esetleg ütköztető) történetelbeszélés. A hazai történelmi dokumentumfilmek többsége máig ezt az utat járja.

Az *Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról* című film készítését másfél éves kutatómunka előzte meg. Nem dolgozott benne kutató szerkesztők hada, de „magad uram, ha szolgád nincsen” alapon igyekeztem elvégezni mindazt a munkát, amire szükség volt. A filmben így – néhány kivételtől eltekintve – olyan dokumentumok szerepelnek, amelyeknek ez az első közlése. Talán most sikerül eloszlatni a Vályi Péter balesetével kapcsolatos sok mendemondát, hiszen megkerültek a történet hiteles (a szóbeszédhez képest persze kevésbé színes) forrásai. Az esettanulmányokhoz kapcsolódó, eddig ugyancsak publikálatlan információk jelentések mellett van egy különleges forráscsoport, amely igazi kuriózuma a filmnek. A Tájékoztatási Hivatalban rendszeres időközönként tartott értekezletekről nem maradtak fenn jegyzőkönyvek. (A Magyar Országos Levéltárban néhány, az értekezletekre íródott feljegyzés található.) A résztvevők valószínűleg jegyzeteltek, de olyan több évtizedes, kitartó jegyzetelést senki sem végzett, mint Paizs Gábor, az *Esti Hírlap* egykori főszerkesztő-helyettese, majd főszerkesztője. A feljegyzéseit megőrizte, s ezek a kéziratok ma rendkívül beszéde-

sek. Talán minden másnál többet mondanak arról, hogy a Kádár-korszak konszolidációjának időszakában hogyan utasította a hatalom a sajtót.

A korabeli propagandisztikus híradófilmeket ugyanúgy forráskritikával kell kezelni, mint a levéltári dokumentumokat. A személyes visszaemlékezések, az írott, a nyomtatott, a kép- és hangdokumentumok feleselnek egymással. Ez a folytonos egymásra reflektálás, pontosítás és ellentmondás *együtt* ad érzékletes képet a korabeli tájékoztatáspolitikára néhány megragadható szeletéről. Az összkép kevésbé idillikus, mint a korabeli filmrészletek önmagukban, konfliktusosabb, mint a szereplők visszaemlékezései, és az is kitetszik, hogy a lapszerkesztés napi gyakorlata több lehetőséget kínált, mint ahogy a levéltári forrásokból gondolnánk.

SZÖVEGKÖNYV¹

Mottó

Az újságok mindig iszonyatosan unalmasak voltak, az ember pontosan tudta, hogy a nagy részét egyáltalában nem érdemes elolvasni, tehát hogy szó sincs arról, hogy úgy volnának a dolgok, ahogy írják. De valamilyen módon lehetett azért tájékozódni bizonyos jelekből, hogy miről van szó.

(Halda Alíz)

VÁLYI PÉTER MINISZTERELNÖK-HELYETTES BALESETE, 1973. SZEPTEMBER

*Halda Alíz:*² A pletykák helyettesítették az újságok tájékoztatási kötelességét, mert az emberek élőbeszéd útján tájékoztatták egymást arról, hogy miről van szó. Ez a tájékoztatás természetesen nem mindig volt pontos. Időnként félretájékoztatták egymást, sőt én azt gondolom, hogy a politika azért is járt rosszul ezzel a rémisztő tájékoztatási képtelenségével, mert az emberek mindig rosszabbra gondoltak. Tehát mindig valamifajta rosszabb következtetésre jutottak, mint ami a valóság volt.

*Del Medico Imre:*³ A Vályi-ügyet nem lehetett titkolni, mert elég nagy nyilvánosság előtt történt. Az emberek ilyenkor elkezdnek találgatni. Pár nappal ezelőtt, amikor ez megjelent az újságokban – a harmincadik évfordulón volt –, akkor is beszéltem egy barátommal: „Te, az

1 Az 1956-os Intézetben gyártott, M. Topits Judit által rendezett dokumentumfilm szövegkönyvébe olyan interjú- és dokumentumrészletek is kerültek, amelyek a filmben terjedelmi okokból nem szerepelnek.

2 Halda Alíz (1928–) szerkesztő, 1955-ig a Magyar Rádió irodalmi osztályának munkatársa. 1957 márciusától Gimes Miklóssal való kapcsolata miatt mindennemű kulturális tevékenységtől eltiltották. 1962–83 között szakközépiskolai kollégiumigazgató. A nyolcvanas években bekapcsolódott a demokratikus ellenzék tevékenységébe, 1991–98-ban országgyűlési képviselő.

3 Del Medico Imre (1923–) jogász, 1953–70-ig a Szerzői Jogvédő Hivatal főelőadója, 1970–86 között a Művészeti Alap csoportvezetője. „Hivatásos sajtólevelező”, az ötvenes évektől kezdve napjainkig számos olvasói levelet, helyreigazítást írt különböző újságokba.

nem véletlen, ami ott történt!” – mondta. – Az istenért, Pista – mondom –, hát tudjuk, hogy mi történt. „De, biztos el akarták tenni őt láb alól.”

Halda Alíz: Meg voltak győződve arról, hogy Vályi Pétert belökték a kohóba. Ez annyira általánosan elterjedt nézet volt, hogy nem is vitatkoztak erről az emberek.

MAGYAR RÁDIÓ, 1973. SZEPTEMBER 15.⁴

Petőfi Rádió, Budapest. 23 óra. Híreket mondunk.

Baleset érte Vályi Pétert. A kormány elnökhelyettese a Lenin Kohászati Műveknél tett látogatása közben sérült meg. Állapota súlyos.

JELENTÉS A POLITIKAI BIZOTTSÁGHOZ ÉS A KORMÁNYHOZ VÁLYI PÉTER ELVTÁRS, AZ MSZMP KB TAGJA, A MINISZTERTANÁCS ELNÖKHELYETTESE HALÁLOS KIMENETELŰ ÜZEMI BALESETÉRŐL, 1973. SZEPTEMBER 25.⁵

A Lenin Kohászati Művekben történt látogatás előzményeiről a vizsgálat az alábbiakat állapította meg:

A Lenin Kohászati Művekben a közeljövőben kerül átadásra új beruházásként a nemesacél-hengermű. A hengermű anyaggal történő ellátását a martinacélmű lenne hivatva biztosítani. A termelési adatok, műszaki szakemberek szerint az acélmű a hengerde folyamatos üzemeltetését biztosítani nem tudja. Az acélmű korszerűtlen, technológiája elavult.

Hosszabb idő óta ezért a vállalat részéről olyan törekvés van, hogy az acélmű felújításához vagy egy új építéséhez beruházási összeghez jussanak.

MAGYAR RÁDIÓ, 1973. SZEPTEMBER 16.

Kossuth Rádió, Budapest. 19 óra. Híreket mondunk.

Most kaptunk közleményt Vályi Péter tegnapi balesetéről. A Minisztertanács elnökhelyettese látogatást tett a miskolci Lenin Kohászati Művek acélművének öntőcsarnokában. Vályi Péter a forró öntecseket tartalmazó öntőgödör mellett megbotlott, és az öntőgödörbe zuhant. A kíséretében lévő Énekes Sándor, a Lenin Kohászati Művek vezérigazgatója, aki segítségére sietett, utánazuhan. Mindkettőjüket azonnal a miskolci megyei kórházba vitték. Az orvosi jelentés szerint Vályi Péter súlyos, életveszélyes, Énekes Sándor súlyos, de nem életveszélyes égési sérülést szenvedett.

JELENTÉS A POLITIKAI BIZOTTSÁGHOZ ÉS A KORMÁNYHOZ VÁLYI PÉTER ELVTÁRS, AZ MSZMP KB TAGJA, A MINISZTERTANÁCS ELNÖKHELYETTESE HALÁLOS KIMENETELŰ ÜZEMI BALESETÉRŐL, 1973. SZEPTEMBER 25.⁶

Vályi Péter elvtárs és felesége 1973. szeptember 14-én 20.25 órakor érkezett a pénzpataki vadászházba, dr. Ladányi József, a megyei tanács elnöke, [...] valamint a kormányőrök már korábban a helyszínen voltak.

Vacsora előtt a vendégek egy-egy kis pohár konyakot és a vacsora közben, illetve után, a beszélgetés ideje alatt 2-3 dl-es üveg „Egri bikavért” fogyasztottak.⁷

4 A bemondószöveg a Magyar Rádió Archívumában található.

5 MOL M-KS-288. f. 5./620. ő. e.

6 Uo.

7 Ez a mondat csak a rendőri jelentésben szerepel: Jelentés a Politikai Bizottságnak Vályi Péter elvtárs, a Minisz-

Vacsora közben a másnapi vadászatról beszélgettek. A beszélgetést azzal fejezték be, hogy a következő nap hajnali 4 órakor felkelnek, vadásznak, majd 10 óra körül a Lenin Kohászati Művekben tesznek látogatást. Vályi elvtárs és felesége ezt követően 21.45 órakor lefeküdtek.

Szeptember 15-én hajnalban Vályi elvtárs a fővadással és az erdészet gépkocsivezetőjével [...] vadászni mentek. Egy bika kilövése után, 7.45-kor tértek vissza. A visszaérkezés után tisztálkodás, reggelizés következett, majd gépkocsival a Lenin Kohászati Művekbe indultak és oda 10 órakor érkeztek.

BORSOD MEGYEI RENDŐRFŐKAPITÁNYSÁG VIZSGÁLATI JEGYZŐKÖNYV, 1973. SZEPTEMBER 15.⁸

Csorba Barnabás, újságíró (Észak-Magyarország) vallomása

Törvényes jogaimra, valamint a hamis tanúzás következményeire a figyelmeztetést tudomásul vettem, majd a hozzám intézett kérdésekre az alábbiakat adom elő:

A Lenin Kohászati Művek vezérigazgatói Titkárság meghívása alapján a mai napon részt vettem Vályi Péter et. Minisztertanács Elnökhelyettesének fogadásán. Dr. Énekes Sándor vezérigazgató tájékoztatása után a Nemesacél Finomhengermű-be, valamint a Martin Acélműbe látogatott el Vályi elvtárs. Vályi elvtárs arra volt kíváncsi, hogy a modern hengerművet mennyiben látja el az Acélmű nyersanyaggal, s mennyiben indokolt [...] az új, oxigénes Acélmű építése. [...]

Bihari Attila üzembiztonsági osztályvezető vallomása

[...] A mai nap folyamán reggel 8 órakor Bánvölgyi Ferenc iparszervezési osztályvezető eligazítást tartott a vendégek érkezéséről, majd [...] munkatársaimmal együtt lejártuk a meghatározott útvonalat. [...]

Amikor végigjártuk a Nemesacélhengerművet, én megkérdeztem a gépkocsivezetőt, hogy Bánvölgyi et. hol van. Azt a választ adta, hogy elment a Martin elé, és az az utasítás [...], hogy a tárcsek [sic!] műhely felé vezesse a delegációt. Ezen én csodálkoztam, mert az eligazításkor a Martin látogatásáról tudomásunk nem volt. [...]

Farkas István, az Acélmű gyáregységvezetőjének vallomása

[...] Dr. Énekes Sándor vezérigazgató azt mondta, hogy az öntőcsarnokon keresztül menjünk végig. [...] Ezen a területen, miután a csarnoki belső vágányon salaktálcokcsik és egy MÁV kocsi állt, felhívtam a figyelmet arra, hogy a mellette levő félportál daruval együtt ez a rész a csarnok legveszélyesebb területe. Ezután Énekes Sándor vezérigazgató azt mondta, hogy folytassuk egyenesen az utunkat, és én menjek előre. A kapott utasítást végrehajtottam. [...] Miután a félportáldaru álló helyzetben volt, elindultam a félportáldaru pálya és az öntőgödör közötti úton, mivel ez a távolság a legszélesebb. [...]

Megjegyezni kívánom, hogy arra vonatkozólag utasítást nem kaptam, mely szerint a termelő tevékenységet csökkenteni [kell], vagy valamelyik termelő berendezést állítsam le. [...]

Bánvölgyi Ferenc iparszervezési főosztályvezető vallomása

[...] Észleltem még, hogy a VI-os kemencétől szikra fúvódott ki és azt láttam, hogy nagy ijedtség volt. [...]

tertanács elnökhelyettese halálos kimenetelű üzemi balesete ügyében folytatott rendőri nyomozás befejezéséről, 1973. október 23. MOL M-KS-288. f. 5./622. ő. e.

8 MOL XIX-F-6-XX-120. d.

Csorba Barnabás, újságíró (Észak-Magyarország) vallomása

Amikor a daru mellett haladtunk el Ladányi elvtárssal, [...] a daru számunkra váratlanul elindult. Azt vettem észre, hogy Ladányi elvtársat a portáldaru megüthette, megbotlott és fel is kiáltott, hogy állítsák meg a darut. Azt láttam, hogy valaki belebukott az öntőgödörbe, de akkor még nem tudtam, hogy Vályi elvtárs volt.

Farkas István, az Acélmű gyáregységvezetőjének vallomása

[...] Hirtelen hátrafordultam, és ekkor az V. sz. gödörben hanyatt feküdve Dr. Vályi Pétert, a Minisztertanács elnökhelyettesét láttam, valamint Dr. Énekes Sándor vezérigazgatót, aki igyekezett a kokilla közötti térségből a Minisztertanács elnökhelyettesét kihúzni, de ez nem sikerült neki. [...]

Bánvölgyi Ferenc iparszervezési főosztályvezető vallomása

[...] Akkor Mándy István főművezető a dolgozók felé kiáltott, hogy hozzanak azonnal létrákat. Én azonnal Bihari Attilát utasítottam, hogy szóljon a mentőknek. [...]

Devvai István darus vallomása

[...] Elmondani kívánom, hogy 30 éve dolgozom a Lenin Kohászati Műveknél a Martin Acélműben mint darus. [...]

A mai napon [...] engem senki nem értesített arról, és nem is figyelmeztetett arra, hogy a csarnokba kormányküldöttség jön. Emlékezetem szerint 11.45 órakor, mint általában, a beütemezett munkámat végeztem, [...] egy általam ismeretlen, alacsony, kopaszodó, félbőrkabátos férfi felkiabált a darura, hogy állj, felemelte a kezét is. Ebben a pillanatban megkontráztam a gépet, és azonnal megálltam. A daru látótere a kokillacsarnok felé nézett, én sem a két oldalról, sem hátulról kilátni nem tudtam, mert ezekről az oldalakról a kilátás el van zárva. [...]

A jegyzőkönyvi vallomásom helyesen van leírva, melyet elolvasás után helybenhagyólag aláírom.

MAGYAR TELEVÍZIÓ, VÁLYI PÉTER TEMETÉSE, 1973. SZEPTEMBER 24.⁹*Kommentátor:*

Ma még szinte hihetetlen, hogy Vályi elvtárs nincs többé. Hogy nem látjuk politikai életünk fontos eseményeinél. Hogy nem halljuk kedves, megnyugtató hangját. Hogy nem találkozhatunk vele munkaasztala mellett, s már csak az archívum becses kincseként őrizhetjük az emlékeket. Búcsúzunk, Vályi elvtárs, azokkal a gondolatokkal azonosulva, amelyeket Fehér Lajos mondott el a párt Központi Bizottsága és a Minisztertanács nevében.

Fehér Lajos:

Könyörtelen a sors. Olyan embert ragadott el közülünk, akinek élete örök tettekkésztség volt. Az új iránti szüntelen érdeklődés, tennivágyás vezette végzetes útjára is.

Nyers Rezső hangja:

Nemes egyéniséged, munkád tovább él bennünk. Nem felejtünk. Nem felejtünk el soha.

MSZMP PÁRTSZERVEZETEK INFORMÁCIÓS ÉS HANGULATJELENTÉSEI A KÖZPONTI BIZOTTSÁG AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYÁNAK, 1973. FEBRUÁR

„Vályi Péter halála osztatlan megdöbbenést, részvétet keltett. Széles körben tárgyalták a baleset körülményeit, okait, és különböző kérdések fogalmazódtak meg: ho-

⁹ A felvétel a Magyar Televízió Híradójának Archívumában található.

gyan fordulhatott ez elő, miért nem vigyáznak jobban a vezetők életére? Ki a felelős ezért? Milyen lehet az LKM-ben a munkavédelem, a biztonság? – stb. Sok helyütt bírálták a tájékoztatást és különböző találgatások, néhol szélsőséges feltételezések terjedtek el a baleset körülményeiről.” (MSZMP Budapesti Bizottsága)¹⁰

„A tragikus baleset körülményei sok szóbeszédre adtak alkalmat. A többi között a kaposvári járásban rémhír terjedt el: »nem is baleset, hanem előre kitervelt gyilkosság volt.«” (Hazafias Népfrent)¹¹

„Halálának híre valamennyi becsületes dolgozónkat megrendítette, azonban felvetődött bennük az is, hogy hogyan fordulhatott elő, hogy dolgozókat hasonló baleset eddig még nem ért.” (Új Alkotmány MGT SZ Pártalapszervezete, Mezőkovácsháza)¹²

„Nehezményezik dolgozóink a tragikus esettel kapcsolatban hírközlő szerveink lassúságát és szűkszavúságát, elvárták volna a balesetet szenvedett két elvtárs állapotáról a sűrűbb és részletesebb tájékoztatást.” (MSZMP KGMTI Bizottsága)¹³

„Mély megrendüléssel értesültek dolgozóink Vályi elvtárs tragikus hirtelenségű elhunytáról. Vályi elvtárs dolgozóink körében népszerű államférfi volt, és ez a tény a mély gyászt fokozta. Vályi elvtárs balesete több találgató véleményt vet fel, és várják a dolgozók a baleset előidézését kiváltó ok feltárását és a felelősök méltó számonkérését.” (Mecseki Ércbányászati Vállalat MSZMP Bizottsága)¹⁴

„Azt mondják, talán ezzel kapcsolatban is túl sok az infarktus és a váratlan tragédia... Nem értjük Vályi és Énekes elvtársak balesetének okairól kiadott közleményt.” (MSZMP Budapesti Műszaki Egyetemi Bizottsága)¹⁵

„Igen élesen elmarasztaló volt az első tájékoztatás megítélése. Nagyon sokan a közvélemény lebecsülésének tartották, hogy az csupán annyit közölt: Vályi et. életveszélyes, Énekes et. súlyos balesetet szenvedett. Véleményük szerint is indokolatlan volt a balesetről szóló ilyen szűkszavú tájékoztatás, amely így közrejátszott pontatlan információk, sőt rémhírek terjedésében.” (MSZMP Ganz-Mávgag Bizottsága)¹⁶

„A legnagyobb együttérzést Vályi Péter elvtárs tragikus balesete váltotta ki. [...] Elég széles körben jelentkezik az a kérdés, ki a felelős a tragikus balesetért. Itt, a nyugati határon a bécsi TV-t is nézik az emberek, és a nyugati hírgyűnőségek jelentései bűnös mulasztásnak minősítik az eseményt. Jelentkezik a dolgozók igénye, hogy a magyar hírközlő szervek és eszközök megfelelő tájékoztatást adjanak, mert a tájékoztatatlanság és a nyugati hírek együtt sok szóbeszédre adnak alkalmat.” (Mezőgazdasági Gépgyár Vállalati Pártbizottsága, Mosonmagyaróvár)¹⁷

10 Információs jelentés, 1973. október, MOL M-KS-288. f. 22/16. ő. e.

11 Tájékoztató jelentés, 1973. szeptember, MOL M-KS-288. f. 11/3648. ő. e.

12 Információs jelentés, 1973. október, MOL M-KS-288. f. 22/16. ő. e.

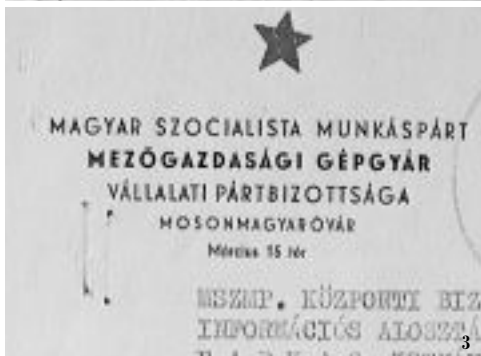
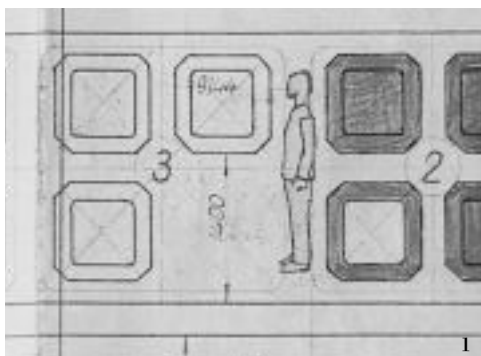
13 Uo.

14 Információs jelentés, 1973. szeptember, MOL M-KS-288. f. 22/15. ő. e.

15 Uo.

16 Uo.

17 Uo.

1. Vázlatrajz Vályi Péter balesetének helyszínéről, 1973. szeptember (Magyar Országos Levéltár)
2. Vályi Péter utolsó fényképe 1973. szeptember 15. (a család tulajdona)
3. Információs és hangulatjelentés fejléce (Magyar Országos Levéltár)
4. Az *Esti Hírlap* fejléce, 1961
5. Az *Esti Hírlap* szerkesztősége, balról jobbra: Baló László főszerkesztő, ismeretlen férfi, Ritter Aladár és Bodó Béla, 1958 (a Baló család tulajdona)
6. Paizs Gábor (balra) és Bodó Béla, 1962 (Paizs Gábor tulajdona)

A SZEREPLŐK BEMUTAKOZÁSA

Faragó Vilmos: Faragó Vilmosnak hívnak. Nagyon régen születtem, 1929-ben, egy Újkígyós nevű Békés megyei faluban. Elemi iskolákat ott végeztem, a középiskolát Békéscsabán, a budapesti bölcsészkar elvégzése után elég hamar egy *Népművelés* című folyóirathoz kerültem.

Öt évig vagy hat évig tartott ez a *Népművelés* nevű folyóirat-korszak, és hívtak a *Népszabadsághoz* először, de oda nem mentem, pedig az egy nagy emelkedés lehetett volna. Hívtak az *Élet és Irodalomhoz*, és rögtön tudtam, hogy oda kell mennem. Ez volt, én úgy emlékszem, 1962-ben, és 1989-ig, 90-ig voltam ott, tehát majdnem harminc éven keresztül. Az *Élet és Irodalomnál* végigjártam a számlárlétrát. Először közönséges munkatárs voltam, aztán rovatvezető, aztán olvasószerkesztő, aztán főszerkesztő-helyettes, és ilyenként távoztam a szerkesztőségből 89 decemberében.

Németi Irén: Németi Irén vagyok, a *Nők Lapja* főszerkesztője voltam 38 éves koromtól, 1959-től 1987-ig.

Paizs Gábor: Paizs Gábor vagyok, az *Esti Hírlap* főszerkesztője voltam, onnan kerültem nyugdíjba. Újságíró 1951 februárjában lettem, akkor kerültem újságírónak a *Szabad Néphez*. [A] *Szabad Népnél* három évig dolgoztam, különböző rovatokban, majd onnan a hároméves politikai főiskolára küldtek. Amikor azt elvégeztem, akkor a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályán dolgoztam, a sajtóügyekkel foglalkozó munkatársként. Az *Esti Hírlap* szerkesztőségébe 1959. április 20-án kerültem, főszerkesztő-helyettes beosztást kaptam. Különböző területeken dolgoztam a sajtóban. Mint főszerkesztő-helyettes lettem az *Esti Hírlap* vezető munkatársa. Ottani tevékenységemben több mint harminc évet húztam le.

Lakatos Ernő: Lakatos Ernő vagyok, a munkában töltött élet nagy részét a sajtóban töltöttem. Voltam katonai lapnál szerkesztő, voltam a Rádióban a belpolitikai rovat vezetője, a *Magyar Ifjúság* főszerkesztő-helyettese. Azután a kormány Tájékoztatási Hivatalában a tájékoztatásért felelős elnökhelyettes, majd a Magyar Távirati Irodában vezérigazgató-helyettes, majd vezérigazgató. Tehát ez felőlel nagyon sok évet, körülbelül 52-től tart 88-ig.

AZ ÚJSÁG, AHOL DOLGOZTUNK

Németi Irén: A *Nők Lapja* 56 előtt magán viselte a régi formát, tehát szegényes papíruhába volt öltöztetve, a címlapján traktoroslányok meg sztahanovisták voltak.

Faragó Vilmos: Az *Élet és Irodalom*nak nem volt jó híre. 57-es indulásakor egy ultrabaloldali társaság kezdte szerkeszteni, és állítólag akkoriban találta ki Németh László, hogy ugyan az a címe, hogy *Élet és Irodalom*, de se „élet”, se „irodalom” nincs benne, legfeljebb „és”. Tehát ez egy gúnynév volt, ez az *ÉS*. Amikor már mi úgy találtuk Nemes György¹⁸ főszerkesztő vezetésével, hogy már nem szolgált rá a gúnynévre, akkor úgy döntöttünk, hogy ezt becenevvé változtatjuk, és volt olyan javaslata a főszerkesztő Nemes Györgynek, hogy legyen ez a címe, hogy *ÉS*.

Ezt mint gyerekes javaslatot, a megfelelő hatóság nem fogadta el, és úgy jártunk túl az eszükön – ha volt nekik? –, hogy új kopfot rajzoltattunk, új címe készült az újságnak, és abban az „és” sokkal nagyobb betűvel szerepelt, mint a másik két szó. Tehát hogy kiugorjon. És attól kezdve *ÉS*-nek nevezték nagyon sokan, szakmában is és a szakmán kívül is, és mi örültünk neki. Jó kis név volt ez.

Paizs Gábor: Az *Esti Hírlap* 56 decemberében jelent először. „Független politikai napilap” volt. Azzal a céllal szervezték meg, hogy Budapestnek legyen egy napilapja. Volt előtte is, de az nem látta el Budapest informálását. Egy tisztultabb politikai légkörben, az emberek gondjaira odafigyelve, újságszerűen tájékoztatni az eseményekről a közvéleményt. Ez volt az alapvető cél.

A „független politikai napilap” fejléc alatti szöveg 59. május 1-jén került le a lapról, és akkor csak annyi maradt, hogy „politikai napilap”. Ami jobban meg is felelt az akkori tényeknek.

Németi Irén: Én nem voltam soha újságíró azelőtt. Engem a pártközpontból küldtek oda a *Nők Lapjához*, és az volt a feladatom, hogy egy picit hozzászéljék a lapot a konszolidáció követelményeihez, ez volt a tiszta igazság.

Nem fogadtak kitörő lelkesedéssel, azt nem mondhatom, átnéztek a fejem felett. Azt gondolták, hogy egy ilyen korlátolt pártbürokratát ideküldtek a nyakunkra, és jóformán szóba se álltak velem a kezdet kezdetén. Aztán lassanként megismerkedtünk egymással, és rájöttek, hogy mégsem vagyok olyan istenverte begyepesedett fejű ember, mint amilyenek elképzelték, majd jártam riportra az újságírókkal, megismertük egymást. Végül aztán mégiscsak elfogadtak.

Az elődöm, Kovács Judit nagyon rosszban volt Szirmai Istvánnal,¹⁹ az akkori agitprop. osztály felelősével. Megjelent egy-két cikk, ami miatt aztán úgy belekötöttek, hogy menni kellett Kovács Juditnak, de nem tették lehetetlenné, hanem az akkor induló *Tükör*nek lett a főszerkesztő-helyettese, tehát az egy nagyon komoly beosztás volt. Akkor egy olyan exlex állapot volt a *Nők Lapjánál*, és behívtak a Fehérházba, hogy vállaljam el. Mondtam, hogy kérek egy hét gondolkodási időt, mert nekem kevés a tapasztalatom ehhez. Gondolkodtam, vacilláltam, de úgy látszik, hogy már akkor is kiszivárogtak a dolgok, és a válasz előtt egy nappal beállított hozzám Gyenes István, aki a lap olvasószerkesztője volt, meg Galsai Pongrác.²⁰ Bejöttek ketten, és azt mondták, hogy Irénke, vállalja el. Mondom: tudom, hogy nekem nincsen még olyan tapasztalatom, és még nem is írtam annyit, hogy ezt elfogadják. De mi majd segítünk magának. Mi megbeszéltük a többiekkel is, és azt mondták, hogy maga maradjon. Mondom, ja,

18 Nemes György (1910–98) 1956-tól az *Érdekes Újság* munkatársa, 1959-től a *Nagyvilág* segédszerkesztője, 1960-tól az *Élet és Irodalom* szerkesztője, 1963–75 között főszerkesztője volt.

19 Szirmai István (1906–69) politikus, újságíró. 1956 júniusától az *Esti Budapest* főszerkesztője.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága, majd az első Központi Bizottság tagja, a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának vezetője. 1957-től az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője. 1959–66-ban KB-titkár, később az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetője.

20 Galsai Pongrác (1927–88) író, publicista. 1958–83-ig a *Nők Lapja* irodalmi rovatvezetője, főmunkatársa volt.

hát tudom, hogy ez azért van, mert attól félnek, hogy még rosszabbat kapnak... Azt mondták, hogy ezt maga úgyis tudja. Elkezdtünk nevetni. Na, végül azt gondoltam, hogy nem lesznek ellendrukkereim. Úgyhogy így vállaltam el a *Nők Lapja* szerkesztését, amit csaknem harminc évig csináltam.

KÁDÁR JÁNOS A LÁNG GÉPGYÁRBAN, FILMHÍRADÓ, 1958. NOVEMBER²¹

Kommentátor:

A Láng gyáriak szívesen látott vendéget kalauzolnak, Kádár Jánost, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkárát. Az egykori vasas itt is, ott is talál régi ismerőst, köztük olyanokat, akikkel egykor együtt dolgozott. Szerzte az üzemben mindenütt a szeretet és a bizalom jeleivel találkozott. A kazánüzem nagycsarnokában ezek gondolatát öntötte szavakba Wiesler József főművezető, amikor javaslatot tett Kádár János képviselőjelölésére. Kádár elvtárs megköszönte a bizalmat, és többek a között a következőket mondta:

Kádár János:

Az egész világon, mindazok, akik közügyek iránt érdeklődnek, figyelni fogják a magyar választásokat. A mi népünknek szüksége van arra, hogy ez a választás impozáns legyen, jó legyen. Itt minden ember, aki nem párttag, aki eleget tesz becsülettel az ő kötelességének, annak itt szabad és nyugodt élete köll hogy legyen.

A SZERKESZTŐSÉG

Faragó Vilmos: Akkoriban jelentette be Kádár János, hogy „Aki nincs ellenünk, az velünk van”.²² Ez az az idő, amikor a börtönben ülő, különböző évekre elítéltek sokasága szabadlábra került. És mindenképp elkezdődött a rendszernek egy békülékeny korszaka. Ez az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében is személyi váltásokkal járt együtt.

Azt a szerkesztőséget, amely az induló *ÉS*-t szerkesztette meglehetősen balos nézőpontból,²³ leváltották, és új főszerkesztője lett a lapnak: az író-újságíró Dobozy Imre;²⁴ helyetteséül odahívták Nemes Györgyöt, aki akkor a *Nagyvilág* című folyóirat olvasószerkesztője volt, és új munkatársakat. Valami rejtélyes okból, ezt akkor én nem is figyeltem, nem is neszeltem föl rá,

21 Magyar Nemzeti Filmarchívum, MFH 1958/42. A filmen Kádár János az udvaron egy bekötött fejű, kezében seprűt tartó idősebb munkásnővel találkozik, mint „régis ismerőssel”. Majd a vidám zenével aláfestett filmen munkások gyűrtűjében látható, később a zsúfolt gyárcsarnokot mutatják, ahol mindenki lelkesen tapsol.

22 1961. december 8-án, a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén hangzott el először:

23 Az *Élet és Irodalom* főszerkesztője 1957–59 között Bölöni György, felelős szerkesztője 1957–59 között Mesterházi Lajos, 1959–60-ban Szabolcsi Miklós volt.

24 Dobozy Imre (1917–82) író. 1959-től az Írószövetség főtítkára, majd titkára. 1961–63-ban az *Élet és Irodalom* főszerkesztője, 1964-től az Írószövetség főtítkára, 1975–81 között elnöke.

csak később, ahogy visszagondolok, vált tudatossá bennem, hogy a börtönből kijöttek jó részét az *Élet és Irodalom*hoz helyezték.

Fekete Gyula²⁵ börtönben ült, az *Élet és Irodalom* belső munkatársa lett. Molnár Zoltán,²⁶ aki az Írószövetség titkáráként került börtönbe 57-ben, rovatvezető lett az *Élet és Irodalom*nál.

Örkény²⁷ szilenciuma ott, az *Élet és Irodalom*nál kezdett megszakadni, először riportokat írt, aminek nagyon örültünk, mert a riport volt és lett később is az *Élet és Irodalom* egyik erőssége, és nagyon jó, hogy egy olyan tehetséges író is a riporterek közé jelentkezett, mint amilyen Örkény István volt. Déry²⁸ első írásai a börtön után ott jelentek meg. Zelk Zoltán,²⁹ aki szintén börtönben ült, majdhogynem belső munkatárs lett, rendszeres heti sorozata volt.

Paizs Gábor: Akkor még független politikai napilapként jelent meg az *Esti Hírlap*, ez a fejlécén is rajta volt, és ehhez sokáig tartotta is magát a szerkesztőség. Az első főszerkesztője Baló László³⁰ volt. Olyan újságírók dolgoztak a szerkesztőségben, mint Kellér Andor, Kisjó Sándor,³¹ Bodó Béla,³² Ritter Aladár,³³ Hajdú Endre, Pakucs György. A 903-as nagy nemzedék, mondhatjuk úgy is, hogy a polgári újságírás nagy nemzedéke volt.

Németi Irén: Ott aztán igazán nem volt túlsúlyban a párttagság. Ott innen-onnan érkezett, szalajtott emberek voltak.

Galsai Pongrácnak valami 56-os ügye volt Pécsről, és onnan sürgősen el kellett jönnie, és azt hiszem, szilenciuma is volt. Korrektor volt. Egyszer odajön hozzám, azt mondja, Irénke, hát nézze, én most már lassan Kossuth-díjas korrektor leszek a *Nők Lapján*ál. És azt mondja, hát szeretnék írni. Hát mondom, írjon. És tényleg nagyon szép, nagyon jó dolgokat írt, nagyon tehetséges tollú ember volt. Egyszer fölhívtak a Tájékoztatási Hivataltól, a szegény Naményi

25 Fekete Gyula (1922–) író, újságíró. 1956 az Írószövetség titkára, majd 10 hónapig letartóztatásban van. 1965–68-ban a *Budapest* szerkesztője. A hatvanas–hetvenes években többek között az *Élet és Irodalom* és a *Nők Lapja* munkatársa, 1981–89 között az Írószövetség alelnöke.

26 Molnár Zoltán (1920–) író. 1956-ban az Írószövetség titkára, majd letartóztatják. 1959-ben szabadul. 1963–80-ban az *Élet és Irodalom* munkatársa.

27 Örkény István (1912–79) író. Az 1956-os forradalomban való részvétele miatt 1958–63-ban nem publikálhatott, ez idő alatt az Egyesült Gyógyszergyárban dolgozott.

28 Déry Tibor (1894–1977) író. 1956 júniusában, a Petőfi köri sajtóvitában tett bíráló felszólalása után kizárták a pártból. 1956–57 telén a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány ellen lépett fel, ezért 1957-ben 9 évi börtönbüntetésre ítélték. 1961-ben büntetését felfüggesztették, majd teljes amnesztiát kapott.

29 Zelk Zoltán (1906–81) költő. 1956-ban az Írószövetség forradalmi csoportjához tartozott. 1957-ben 3 évi börtönbüntetésre ítélték, 1958 októberében szabadult. 1962-től szabadfoglalkozású író volt.

30 Baló László (1908–87) újságíró. 1945. január–március között a *Szabadság* című napilap munkatársa, majd 1948-ig a *Szabad Nép* olvasószerkesztője. 1948–50-ben az MTI felelős szerkesztője, a Rajk-per miatt távoznia kellett. 1950–56-ban a *Friss Újságnál*, utóbb a *Népszavánál* dolgozott. 1956. december 24-től 1958-ig az *Esti Hírlap*, 1958–77 között a *Hétfői Hírek* főszerkesztője volt.

31 Kisjó Sándor, Kiss József Sándor (1903–73) újságíró, humorista. 1952-től a *Magyar Nemzet* belső munkatársa. 1956-ban került az *Esti Hírlap* szerkesztőségébe, ahol a *Derűs oldal* című rovatot vezette. 1964-ig a lap munkatársa.

32 Bodó Béla (1903–70) újságíró, író. Pályáját 1926-ban a *Pesti Naplónál* kezdte. Színes, mozgalmas riportjai és tárcái 1940-ig jelentek meg a lapban. 1945–48-ban a *Szabad Népnél* dolgozott. 1950–53-ban a *Népszava* nyomdai szerkesztője volt. 1957-től 1963-ig, nyugdíjazásáig az *Esti Hírlapot* szerkesztette. Brumi-könyvei a gyermekek körében igen népszerűek.

33 Ritter Aladár (1903–93) újságíró, laptervező, sajtótörténész. 1926–34-ig a *Magyar Hírlap*, 1935–43 között a *Kis Újság* munkatársa. 1953–56-ig a *Szabad Ifjúság*, 1956–67 között az *Esti Hírlap* tervezőszerkesztője volt.

1. Faragó Vilmos a Szigligeti Alkotóházban, 1970 (Faragó Vilmos tulajdona)
2. Az *Élet és Irodalom* fejléce a Kesudió-vita idején, 1976. február 26.
3. A *Nők Lapja* szerkesztősége, Némethi Irén főszerkesztő (jobbra) többek között Korniss Péter és Gyenes István társaságában, 1960-as évek (Némethi Irén tulajdona)
4. Szabálytalankodó gyalogosok, Budapest, 1960, Rév Miklós felvétele (Magyar Nemzeti Múzeum)
5. Az óbudai hajógyárban a szovjet holdrakétáról szóló híreket olvassák, 1959, Wormser Antal felvétele (Magyar Nemzeti Múzeum)
6. Némethi Irén, a *Nők Lapja* főszerkesztője, 1960 körül (Némethi Irén tulajdona)

Géza,³⁴ hogy „maga nem tudja azt, hogy Galsai büntetésben van?” Mondom, én nem tudom, nekem ezt senki nem mondta. Azt mondja, hát téved. Mondom, van kifogása ellene, amiket ír? Azt mondja, egyelőre nincs. De hát büntetésben van! Mondom, most már le kell zárni a múltat, hagyjuk most már írni, és én nem fogom megakadályozni, hogy írjon. Azt mondja, de a maga felelősségére. Mondom, jó – az én felelősségemre.

Rábízta az irodalmi rovat vezetését is egy időben. És neki köszönhetem, hogy például a lap körül írók sorakoztak, és nagyon jó kapcsolatba kerültünk az írókkal. A *Nők Lapjába* szinte minden akkoriban és ma élő író megjelent, Illyés Gyulától Tersánszky Jenőig, Tamási Árontól Gyurkovics Tiborig, Csurka Istvánig.

Zsigmondi Máriaat például a Rádiótól rúgták ki annak idején, mert a nagyapja Peidl Gyula volt, a Tanácsköztársaság utáni kormány minisztere, ezért kellett neki eljőnni a Rádiótól. De mi nagyon jól jártunk vele, mert kitűnő újságíró volt.

Báró Wesselényiné Fedor Ágnes. Tünelmes újságíró volt, nagyon érdekes, szép és jó cikkeket írt, minden cikkében gyöngyszemek voltak elrejtve.

Korniss Péter, aki ma Kossuth-díjas, az utcáról jött be hozzánk, nagyon jó fotókat csinált, és fölvettem. Valaki följelentette, már nem tudom, hogy ki volt, hogy 56-ban volt valami ügye, talán be is vitték, nem tudom én, mi történt vele. Csak hát egy lyuk volt az életrajzon, és ezt nem vallotta be. Ezért aztán egy évre eltiltották.

Mondom neki: Péter, ne keseredjen el, ha letelik a szilencium, visszavesszük. És tényleg, álltam a szavam, visszavettük, úgyhogy azt hiszem, onnan is ment nyugdíjba.

Nádas Péter! Hát ez nagyon aranyos dolog volt, egy ilyen mosolygós, szőke kisfiú jelent meg a lapnál, és nagyon jó fotókat csinált a Péter, és nagyon szerettük. De egyszerűen nem tudtam neki státust szerezni. Már amikor a Korniss Péter visszajött, akkor nem tudtam elintézni azt, hogy megmaradjon státusban a *Nők Lapjánál*, így került el tőlünk.

FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETÉK

Németi Irén: A *Nők Lapja* 56 után teljesen megváltozott, a hangja is megváltozott, sokkal bátrabb lett, sokkal olvasmányosabb lett. Talán még bátrabb is volt, mint amit az agitprop. osztály el tudott viselni.

FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLET, 1960. NOVEMBER 25. NAMÉNYI GÉZA FELJEGYZÉSE³⁵

November 7-én délelőtt a Szabadság téren megkoszorúzták a szovjet hősi emlékművet. 23 elvtársnak küldtünk meghívót erre az ünnepségre.

34 Naményi Géza (1916–69) újságíró. 1955-ben az *Esti Budapest* szerkesztőbizottságának tagja, rovatvezető. 1957-ben részt vett a Tájékoztatói Hivatal megszervezésében, főosztályvezető, elnökhelyettes. 1959-től haláláig a hivatal elnöke volt.

35 Lásd Cseh–Kalmár–Pór (1999) 326. p.

Ha jól figyeltük meg, a 23 elvtárs közül egyetlenegy jelent meg.

Nem akarom azt mondani, amit a molymama a gyerekének, hogy aki nem eszik a télikabátból, az nem kap majd a fürdőruhából sem, hanem mellőzve a tréfát, fel kell hívnom a szerkesztő elvtársak figyelmét: mi történnék, ha minden meghívott olyan álláspontra helyezkednék, mint a 22 szerkesztő elvtárs? Mekkora csemege lenne, ha az emlékmű szomszédságában levő amerikai követség ablakából lefényképezhetnék, hogy alig néhány ember lézengett a téren, amikor pl. a szovjet nagykövetség teljes diplomáciai személyzete is koszorút helyezett el. Nagyon kérem az elvtársakat, hogy az úgy tanulságait a jövőre nézve feltétlenül vonják le.

Lakatos Ernő: A Tájékoztatói Hivatal, amely 56-ban, az események után jött létre, nemcsak papírral gazdálkodik – mert ez egy rendkívül kényes kérdés volt! Magyarországon a papír mindég az arannyal összefüggően fogalmazódott meg, mert igazi jó papírt újságok nyomtatására Nyugaton tudtak csak termelni. De nemcsak ez lett a feladata. Mert korábban ilyesmi volt, hogy papírgazdálkodás, lapengedélyek kiadása, regisztráció.

57 után éppen Kádár Jánosnak a fellépésével – létrejött egy szóvivői rendszer. És e mellé a szóvivői rendszer mellé épült maga az egész információs rendszer. Tehát a Tájékoztatói Hivatal olyan részlegei jöttek létre, amelyek egyrészt képesek voltak a szóvivőt háttéranyagokkal ellátni, másrészt képesek voltak a kormány tevékenységéről megfelelő írásos anyagokat a sajtónak rendelkezésére bocsátani, és képesek voltak arra, hogy a szerkesztőket, rovatvezetőket adott témákban tájékoztassák, kérdéseikre válaszoljanak.

Paizs Gábor: A főszerkesztői értekezlet nagyon szűk körű volt. A négy akkori napilap, tehát a *Népszabadság*, *Magyar Nemzet*, *Esti Hírlap*, *Magyar Hírlap*, plusz az újságírószövetség főtájkára, a külügy sajtósa és a Tájékoztatói Hivatal mindenkori elnöke volt jelen – tizenegyen vagy tizenketten voltunk összesen. Tehát ez volt az egyes számú szerkesztői kör, ahol információkat kaptunk, vagy olyan igényeket fogalmaztak meg, hogy erre meg arra menjen a sajtó, ezt írja meg, azt ne írja meg satöbbi. Ez volt a főszerkesztői egy.

A főszerkesztői kettőn a hetilapok és a különböző társadalmi szervek lapjai vettek részt, plusz a megyei lapok főszerkesztői. Ez volt a második kör.

Óriási számban jelentek meg üzemi lapok Budapesten, és az üzemi lapoknak a gazdája a Budapesti Pártbizottság volt. Tehát oda már többszörösen megszűrve kerültek az információk, de nem volt több. Három kör volt.

Lakatos Ernő: Nem akarom a menyasszonyt szépíteni, de a kérdésre azt tudom válaszolni, hogy nekem főszerkesztői problémám, ha veszem a tizennégy tagú értekezletet, ott senkivel semmi nem volt.

Ráadásul annak a tizennégynek a jó része a Központi Bizottság tagja volt, tehát ők a Központi Bizottság ülésén ott ültek, megkapták az anyagokat, a tájékoztatókat, az információkat, tehát ők képbent voltak.

M. Topits Judit: Kik voltak központi bizottsági tagok a főszerkesztők között?

Lakatos Ernő: Hárs István,³⁶ a Rádióknak a vezetője, a Televízió vezetője, a *Népszabadságot* két ember is képviselte, az első számú meg a második számú vezető is, az már maga négy ember. Parlamenti képviselő volt az MTI vezérigazgatója, Barcs Sándor,³⁷ Darvasi³⁸ a *Magyar*

36 Hárs István (1924–94) 1954–56-ban belügyminiszter-helyettes. 1957-től a Magyar Rádió főosztályvezetője, majd elnöke.

37 Barcs Sándor (1912–) 1945-ben a FKgP tagjaként a *Szabadság* című lap szerkesztője. 1948–1950 között a Magyar Központi Híradó Rt. elnöke. 1950–80 között az MTI vezérigazgatója.

Hírlaptól, Pethő³⁹ a *Magyar Nemzettől*. Tehát mindenki vagy egy párt- vagy egy állami vezető testülethez tartozott.

M. Topits Judit: Hogy jutott eszébe, hogy jegyzeteljen a főszerkesztői értekezleteken?

Paizs Gábor: Szerettem volna magamnak egy olyan naplót vezetni, ami a szerkesztőségi munkámmal kapcsolatos tapasztalatokat összegezi. Hogy mit valósítottunk meg abból, ami ott elhangzott, és mit nem. Ezt volt az egyik dolog. A másik, ami ennél sokkal lényegesebb: hogy vissza tudtam keresni a saját gondolataimat. Az, hogy egy jelenségnek a folyamatát tudtam követni, az számomra mindig megnyugtató volt, a szerkesztési munkában is.

M. Topits Judit: És milyen visszatekinteni ezekre a szövegekre most?

Paizs Gábor: Sok dolgot átélek újra, sok dologon mosolygok, sok dolog pedig felháborít.

PAIZS GÁBOR JEGYZETEI A FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETEKRŐL I.⁴⁰

1972. február 4.

Február 16-án érkezik Nixon Pekingbe. Reális terjedelmet s nem eltúlzott tudósításokat kérünk! A szovjet állásfoglalásokat közöljük, a nyugati találgatásokat ne! Csak megfelelő forrás alapján kommentáljunk!

A sajtó ne foglalkozzon a kábítószer-divat jelenségeivel! Embargó!

Kádár János 60. születésnapjára készülve azt a politikát mutassa be a sajtó, amit képvisel! Csak köszöntő kommunikét és táviratokat közölni. Ha a lapok mégis közölnék saját köszöntőt, abban fogalmazzák meg az MSZMP politikájának főbb tételeit!

1972. március 10.

A március 15-i központi bizottsági ülés foglalkozik az alkotmánymódosítással is. Március 26-án kerül nyilvánosságra, addig ne foglalkozzanak vele a lapok, utána is csak mértéktartóan. Ne keltsük a megvitátás illúzióját.

Nem helyes a nyugati zsargon használata a magyar sajtóban (pl. manager).

1972. június 23.

Nagy János külügyminiszter-helyettes bejelentette, hogy Rogers amerikai külügyminiszter július 6-án érkezik. Vályi Péter miniszterelnök-helyettes és Péter János külügyminiszter fogadják. Amerikai kezdeményezésre érkezik a konzuli egyezmény aláírására. Más egyezményt nem írunk alá. Nem lehet nem fogadni, de ennek nagyok a negatív kihatásai.

Az autóstop magánügy. Ne szervezzük mozgalommá!

Kérjük, hogy a parlamenti felszólalások egyediségét hangsúlyozza a sajtó!

1972. július 12.

Az olimpiával kapcsolatban elhangzott a figyelmeztetés: felerősödött a keleti országok elleni politika. München propagandaközpont, ott csoportosul a legreakciósabb magyar emigráció. Szakmai igényességet, indulatok nélküli tudósításokat kérünk, amelyekből kiderül, hogy kinek drukkol a tudósító. Az újságírók ne fogadják el az emigrációs irodák programjait! A termelőmunkát ne zavarják a közvetítések!

38 Darvasi István (1920–) újságíró. 1945–50-ben a Belügyminisztériumban dolgozott. 1951-től az MTI külpolitikai szerkesztője. 1957-ben a Tájékoztatási Hivatal helyettes vezetője. 1958–68 között az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály helyettes vezetője. 1968–84-ben a *Magyar Hírlap* főszerkesztője.

39 Pethő Tibor (1918–96) újságíró. 1952–57 között a *Magyar Nemzet* külpolitikai rovatvezetője. A *Szabad Szó*, a *Kossuth Népe*, az *Új Magyarország*, a *Magyar Hírlap* munkatársa. 1967–71 és 1975–80 között országgyűlési képviselő. 1973–82 között a *Magyar Nemzet* főszerkesztője.

40 A szerző tulajdonában lévő kéziratgyűjtemény.

Honecker⁴¹ 60 éves. Kádár levelet küld. A *Népszabadság* köszöntőt ír, plusz képet, életrajzot közöl.

A vietnami helyzetelemzést érzelmekre hatóan végezze a sajtó.

1972. november 2.

Az USA elnökválasztásával kapcsolatban többet foglalkozzon a sajtó a belső erők ellentmondásaival.

Molnár Ferenc művelődési államtitkár a *Kritika* című lap elemzésének tapasztalatait ismertette. Kell a folyamatok kritikai vizsgálata, pl. tisztázni kell, mi az, hogy *szürkeség a szépirodalomban*. Kiítani a periférikus témákat, mint pl. MGP⁴² írása volt a Belgrád rakparti pinceszínpadról. Személyhez szóló állásfoglaló kritikákat kérünk!

Miért foglalkozott annyit a sajtó a gyufahiánnyal? Ennek nem a mechanizmus az oka.

1973. november 16.

December 21–22-én jubileumi ünnepek lesznek Moszkvában. Magas szintű küldöttségek mennek. Meg kell erősíteni a moszkvai sajtóstábokat. Ne legyen szibériai dömping! Az 50. évforduló terminológiája: a Szovjetunió 50 éves, nem a szovjet állam!

A sajtó hagyja abba Kissinger amerikai külügyminiszter sztárolását!

A *Képes Újság – Képes Év* kiadvány átgondolatlan, nem fogják kiadni, zúzába kerül!

Bizonyos játékokat hamarosan ki fognak tiltani a kereskedelemből: háborús eszközök, USA feliratú babák stb.

Az áremelkedések túlméretezettek a sajtóban.

A Román Néppártország december 30-i ünnepségeiről szerényen publikáljunk.

RÁKOSI MÁTYÁS HALÁLA ÉS TEMETÉSE, 1971. FEBRUÁR

Halda Alíz: Én a szocialista újságírás tájékoztatási politikája mélypontjának, vagy szégyenének – vagy nem is tudom, mit tudok mondani – tekintem azt, hogy Rákosi halálát kishírben közölte az újság. Mert ugye, Rákosi Mátyás – akárhogy is nézzük – egy történelmi személyiség volt.

Del Medico Imre: Mindenki mesélte, hogy Rákosit hazahozták, hogy teljes titokban eltemették, csak a szűk család volt ott. Ami egyébként teljesen logikus, hát Magyarország legnépszerűtlenebb embereinek egyike volt.

41 Erich Honecker (1912–94) német politikus. 1971–89 között a SED (Németországi Szocialista Egységpárt) első titkára, 1976-tól az államtanács elnöke volt.

42 Molnár Gál Péter (1936–) kritikus, dramaturg, színháztörténész. 1961–78, illetve 1983–89 között a *Népszabadság* munkatársa, 1989-től főmunkatársa.

Halda Alíz: Az, hogy a halálát az újságok kishírben közölték, és semmiféle kommentárt, tehát akár egy rövid kis nekrológot se voltak képesek produkálni, ez jelzi azt, hogy milyen mértékben nézték le az embereket.

KOSSUTH RÁDIÓ, BUDAPEST. ÉJFÉL VAN. 1971. FEBRUÁR 5.⁴³

A sportfogadási és lottóigazgatóság szerint a 6. játékhetén öttalalatos szelvényre találtak. A szelvény száma: 2 238 795.

Meghalt Rákosi Máttyás, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének volt első titkára, aki gyógykezelés miatt a Szovjetunióban tartózkodott. Súlyos és hosszadalmas betegség után pénteken halt meg Gorkij város kórházában. 79 éves volt.

A várható időjárás szombat estig: észak felől növekvő felhőzet, főként a reggeli órákban helyenként köd, ködcsitálás, ónos ködcsitálás, mérsékelt, időnként megélénkülő északnyugati szél. Várható legmagasabb nappali hőmérséklet szombaton: plusz 1–plusz 6 fok között.

BISZKU BÉLA⁴⁴ JELENTÉSE AZ 1971. FEBRUÁR 23-I POLITIKAI BIZOTTSÁGI ÜLÉSRE⁴⁵

1971. február 5-én, péntek délután ½ 4 órakor Katusev elvtárs telefonon közölte Kádár elvtárrsal Rákosi Máttyás halálának hírért, és állásfoglalásunk iránt érdeklődött. Ezt követően összeült a Titkárság, és az alábbiakban állapodott meg:

– Rákosi Máttyás elhunytáról a szovjet elvtársakkal egyeztetett kommuniké jelenjen meg;

– Rákosi Máttyás holttestét hamvasszák el;

– az intézkedéssel a korábban kiküldött 4 tagú bizottságot bízta meg [...];

– a szovjet elvtársak javaslatára a Rákosi Máttyás elhunytáról kiadott kommuniké nem volt azonos szövegű [a magyaréval]. A magyar részről megjelent kommuniké azt is közölte, hogy Rákosi Máttyás hol halt meg.

A Titkárság állásfoglalása alapján Kádár János elvtárs megbízásából Sándor József elvtárs értesítette Rákosi Máttyás Magyarországon élő rokonait. [...] A család kérte, hogy Rákosi Máttyás Magyarországon legyen eltemetve. Ezt az özvegy úgy vettette fel mint az elhunyt utolsó kívánságát.

A Politikai Bizottság február 9-i ülésén megerősítette (*jóváhagyta*)⁴⁶ a Titkárság (*a kiküldött Bizottság*) intézkedéseit és úgy határozott (*tudomásul vette*), hogy Rákosi Máttyás hamvait hivatalos úton Budapestre küldik és helyezik el. Erről publikáció (*közlemény*) ne jelenjen meg (*nem jelenik meg*).

A rokonok tudomásul vették, hogy az urna elhelyezésére a Farkasréti temető polgári kolumbáriumában kerül sor, és a magyar sajtóban az esettel kapcsolatban semmiféle közlemény nem jelenhet meg, a kolumbáriumi márványtáblán /*csak*/⁴⁷ az

43 A bemondószöveg a Magyar Rádió Archívumában található.

44 Biszku Béla (1921–) politikus. 1956–57-ben a Budapesti Pártbizottság első titkára. 1957–61 között belügyminiszter. 1961–62-ben a Minisztertanács elnökhelyettese. 1962–78-ig az MSZMP KB titkára. 1956–85 között az MSZMP KB, 1956–80 között a PB tagja.

45 Jelentés a Rákosi Máttyás halálával és temetésével kapcsolatos intézkedésekről, 1971. február 23. MOL M-KS-288. f. 5./546. ő. e.

46 Kurzívval, zárójelben Biszku Béla kézírásos javításai.

47 Biszku Béla a két *csakot* kihúzta a szövegből.

elhunyt nevét, születésének és halálának évszámát lehet *(kell)* feltüntetni. Az urna elhelyezésénél */csak/* a családtagok legyenek jelen. [...]

A szovjet elvtársak információi szerint a család a megállapodás ellenére telefonon felkérte a Magyarországon maradt rokonokat, hogy a temetésről hozassanak le közleményt a sajtóban. Erre való tekintettel Sándor József⁴⁸ elvtárs február 13-án, megérkezésünkkor a Ferihegyi repülőtéren újra beszélt az özvegyvel és a rokonokkal: a moszkvai megállapodásoknak megfelelően megismételte: az urna elhelyezésénél csak a családtagok legyenek jelen, s arról a sajtóban semmiféle közlemény ne jelenjen meg. [...]

Az urna elhelyezése február 16-án 15 órakor a Farkasréti temető polgári kolumbáriumában történt meg a megállapodásoknak megfelelően, s minden bonyodalom nélkül zajlott le. A ceremónián körülbelül negyvenen vettek részt. A ravatálnál Bíró Ferenc⁴⁹ mondott kb. 3 perces gyászbeszédet [...].

Kérem a Politikai Bizottságot, hogy a jelentést vegye tudomásul.

Budapest, 1971. február

Biszku Béla, a kiküldött bizottság megbízásából

MSZMP PÁRTSZERVEZETEK INFORMÁCIÓS ÉS HANGULATJELENTÉSEI A KÖZPONTI BIZOTTSÁG AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYÁNAK, 1971. FEBRUÁR⁵⁰

„Rákosi Mátyás haláláról rövid hírközlést kaptunk. Az idősebb korosztály veti fel, hogy utolsó kívánságaként Gorkijban, Sztálin mellé temették. A fiatalabb generáció nem foglalkozik vele. Egyesek véleménye szerint, illetve híresztelések szerint itthon volt, de nem merte magyar orvosokkal kezeltetni magát, azért ment vissza.” (Új Alkotmány MGSZ pártalapszervezete, Mezőkovácsháza)

„Kifogásolta dolgozóink egy része, hogy Rákosi Mátyás halálhírét a *Népszabadság* és a többi napilap az apró hírek rovatában közölte. ... Úgy érezzük, többet érdemelt volna hibái ellenére is.” (MSZMP Egyesült Izzó üzemi pártszervezete)

„Azt hittük, hogy Rákosi Mátyás Magyarországon tartózkodott, miután a párt Központi Bizottsága engedélyezte hazatérését. Most derült ki, amikor is meghalt, hogy csak a Szovjetunióban maradt.” (MSZMP Városi Bizottsága, Gyula)

„Rákosi Mátyás halálhírére több helyen reagáltak. Általában azt kifogásolták, hogy a sajtóban megjelent közlemény túl rövid volt. A mozgalomban betöltött szerepéről semmiféle méltatás nem jelent meg. Felvetik több helyen, hogy tevékenységének pozitív vonásai is voltak. (Csőgyár, Acélmű, Fémmű, Szerszámgyár). Az újságokban egy fekete keretes képet megérdemelt volna hibái ellenére is.” (MSZMP Csepel Információs jelentés Vas- és Fémművek Bizottsága)

„Többek kifogásolták Rákosi Mátyás halálhírének bejelentését. Vagy semmit, vagy másként kellett volna. Itt a kollégiumokban is érdekes volt a hallgatóság reagálása: »Tetszett olvasni a vezércikket?« – kérdezték tőlem (Landler Kollégium). Egy pártcsoport konkrétan azt vetette fel: miért szólt úgy a közlemény, hogy »gyógykezelés céljából« tartózkodott a Szovjetunióban? (Építőmérnöki alapszervezet).

48 Sándor József (1911–85) 1956 után az MSZMP KB tagja, a KB Irodájának, illetve az MSZMP KB Párt és Tömegszervezeti Osztályának vezetője.

49 Rákosi Mátyás testvére.

50 MOL M-KS-288. f. 522/6. ő. e.

Kedvezőtlen visszhangot váltott ki az a mód, ahogy néhány soros apró betűs közlésben a sajtó Rákosi Mátyásról hírt adott. Az a megjegyzés, hogy gyógykezelés céljából tartózkodott a Szovjetunióban, bizonyos történetietlen és vulgarizált reflexióként csapódott le a köztudatban (Gépész II. alapszervezet). Párttagok és pártönkívüliek között széles körűen felvetődött Rákosi halálával kapcsolatban, hogy ezt miért csak rövid hírként közölték a lapok, miért nem lehetett (vagy a közeljövőben nem lehetne-e) végre marxista történelmi értékelést adni Rákosi szerepéről, pozitív és negatív tevékenységéről a sajtóban. Úgy tűnik, ezt a témát nem lehet érinteni (Építőmérnöki alapszervezet).” (MSZMP Budapesti Műszaki Egyetemi Bizottsága)

Lakatos Ernő: Énszerintem abban az időben erről nem is kellett volna többet. Mit anekdotázunk volna mi már egy hulla fölött?

M. Topits Judit: De hát például egy nekrológ sem jelent meg?

Lakatos Ernő: Hát ez megint egy magától értetődő dolog! Ugyanis Rákosi Mátyás neve az egész magyar lakosság szempontjából negatív volt – joggal –, és hát a Kádár-féle vezetésnek egy jelentős része a Rákosi börtöneiben ült. Na most, olyan nagy lelkesedés a személyét illetően nem volt. Főleg azért nem, mert 56 után pedig megállás nélkül a fő följelentők közé tartozott, aki állandóan – hazai informátorai révén – összegyűjtött anyagokkal ostromolta a szovjet pártvezetést, és hangolta a magyar vezetés ellen. Ezért örömrivalgani itthon – nem hiszem, hogy valakinek kedve lett volna. Nekem biztos hogy nem volt.

M. Topits Judit: A temetéséről sem jelent meg sajtóhír.

Lakatos Ernő: És jó lett volna nekünk, hogyha kimegy egy csomó ember, és lapáttal ütötközik egymást? Senkinek nem hiányzott egy belső konfliktus a Rákosi Mátyás személye miatt! Mert egy csomó embernek olyan gyűlölete volt vele szemben! Meg mi volt, ki volt ő? 1955-től, a leváltása óta eltelt a hazatéréséig húszvalahány év, nem? Mi volt? Milyen sarzsija volt? Semmi!

KONFLIKTUSOK

POLITIKAI BIZOTTSÁG ÜLÉSE, KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA, 1969. MÁRCIUS 24.⁵¹

Itt van ez a mondat a javaslatban, hogy „A sajtót politikailag változatlanul és osztatlanul a párt irányítja”. Első probléma, hogyan legyen ez a jövőben. Véleményem szerint ezt így kell hagyni. Persze itt nagyon sok a duplikázás: változatlanul és osztatlanul. Ezek olyan önmeggyőzősi dolgok, amikre nincs szükség. Azt kell mondani, hogy a sajtót politikailag a párt irányítja. Ez világos.

51 Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság üléséről, 1969. március 24. MOL M-KS-288.f. 5/486. ó. e.

Németi Irén: Sokorópátka egy fekete történet az életünkben. Ugyanis a téesz-szervezés kellős közepén Szemes Piroska elment Sokorópátkára, hogy megírja, hogy a parasztok milyen örömmel akarnak belépni a termelőszövetkezetbe. És kiderült, hogy egyetlen férfit nem találtak a faluban. És akkor összejön az asszonyokkal, hogy hol vannak az emberek? Hát elmentek a hegyekbe. Miért mentek el a hegyekbe? Azt mondja, vittek magukkal egy demizson bort, szalonnát, kenyeret, és ott múlatják magukat. Mert gondolták, hogy jönnek a népnevelők, és azok lyukat beszélnek a hasukba, meg fenyegetik is őket. Ők meg elmentek a hegyekbe.

Na, megjelent ez a cikk,⁵² és hát egy ideig csend volt. Egyszer megszólal a telefon. Tudniillik a Szabad Európa Rádió [beolvasta, az egész riportot], és azzal kommentálta, hogy ez egy megkérdőjelezhetetlen bizonyítéka a magyar parasztság megnyomorításának.

Lakatos Ernő: Mondják már énnekem meg, hogy hol volt ez a cenzúrahivatal, kik dolgoztak ott? Milyen, hova kellett cikkeket bemutatni? Mert én, amióta a sajtóban az eszemet tudtam, amíg újságíróként működtem, odaadtam a rovatvezetőmnek, amikor szerkesztő voltam, a rovatvezető meg az olvasószerkesztőnek adta oda. Én nem találkoztam cenzorral soha, előzetes cenzorral. Tehát ez kitaláció, és megmondom őszintén, nem igaz. Lehet, hogy egyeseknek jól esne, ha erről számolnék be, hogy ott volt egy mogorva cenzor, de tény az, hogy az NDK-ban, Szovjetunióban, Bulgáriában, nem akarom tovább sorolni a sort, mindenütt működtek cenzúrahivatalok, tehát ahol a cenzorok jóváhagyása nélkül nem jelenhettek meg, na nem arról hírek, meg egyebek, de mondjuk jelentősebb témák. Ilyen hivatal Magyarországon nem volt.

A KB TITKÁRSÁGÁNAK ÜLÉSE, KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA, 1957. AUGUSZTUS 22.⁵³

Kizárólagos pártirányítás a sajtó napi ügyeiben eddig negatívumot adott [...].

Kisebbségi íráskészséggel rendelkező ember utasított nagyobb íráskészségű és a kérdéshez jobban értő embert is, [...] éppen ebből jöttek ki a túlteljesítések. [...] Ezért egy olyan új, működő rendszert kell létrehozni, [...] amibe beletartozik az általános irányítás, a figyelem felhívása, de feltétlen az újságíró mondja meg, hogy hogyan. Ha aztán nem hajtják végre a kapott utasítást, akkor egy hónap múlva megmondhatjuk: látja, mit csinált? Magára volt bízva, hogy mit ír és hogyan oldja meg a feladatát. [...] Így tudjuk biztosítani, hogy a szerkesztő felelős legyen a lapért.

És ha rosszul írnak egy kérdésről? [...] Élünk az utólagos bírálat jogával és a felelősségre vonással.

Németi Irén: Egyszer például, egyáltalán nem volt barátságos dolog, ez Kennedy⁵⁴ halálakor volt. Minden lap írt róla, dicsérte Kennedyt, nagyszerű dolgokat írtak Kennedyről. Ez már a hét elején kezdődött, a hét végén végződött, és mi utoljára írtunk erről. Az egyik újságírónk azt találta írni, és én benne is hagytam a cikkben, hogy a Jacqueline Kennedy legalább olyan fájdalommal gondol az eseményre, mint a legszegényebb munkásasszony.⁵⁵ Na, ezért is rengeteget kaptam a főszerkesztői értekezleten. Hogy hogy lehet ezt így összehasonlítani, ez szentimentális kispolgári érzélgősség. Engem úgy lerámoltak, hogy a végén a kollégáim jöttek, hogy hogy megyek haza, mert elvisznek. Mondom, azért haza tudok menni.

⁵² Akkor és most. *Nők Lapja*, 1959. május 7. 6. p.

⁵³ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Titkárságának üléséről MOL M-KS-288. f. 7/13. ő. e.

⁵⁴ John F. Kennedy (1917–63) 1960-tól demokrata párti amerikai elnök. 1963. november 22-én Dallasban merénylet áldozata lett.

⁵⁵ A texasi merénylet, *Nők Lapja*, 1963. november 30. 2. p.

Faragó Vilmos: Ezek remek konfliktusok voltak! Mert a hatalom is kipróbálta az erejét, és az intézmény vezetője is kipróbálta, hogy mekkora fiú – vagy lány –, hogy eléje tud-e állni a hatalom szemrehányásainak, meg tudja-e válaszolni őket, ez egy remek játék volt.

Az újságírók mindig többet akartak, a főszerkesztő dolga volt, hogy visszafogja valamelyest őket, és a hatalom dolga volt, hogy visszafogja a főszerkesztőt.

Mindenképpen mutatja, hogy ez egy diktatúrában működött így, mert egy nem-diktatúras országban erre a függésrendszere nincs szükség.

PAIZS GÁBOR JEGYZETEI A FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETEKRŐL II.

1973. február 2.

Marjai József⁵⁶ tájékoztatója Vietnammról. Óvári Miklós⁵⁷ megjegyzései: Hosszú folyamatról van szó. Szüntessük meg az illúziókat és nem kelteni újakat.

Önvédelmi terrorista csoport a palesztin kérdésben. A lapok a *terrorista* és a *gerilla* szavakat ne keverjék!

Kérjük, hogy a balassagyarmati leánykollégiumban történt fegyveres cselekmény⁵⁸ részletezését a sajtó hagyja abba!

A *Kék fény*⁵⁹ és az *Élet és Tudomány*⁶⁰ ne adjon tippet a robbanó levelek készítéséhez!

Ne foglalkozzanak a nyilvánosság előtt a csecsemőtej-ellátással. Kiterjesztésére nincs mód, mert 4-500 millió forintra lenne szükség.

A sajtó ne dobja föl Latinovits Zoltán könyvét, a *Ködszurkálót*.

Hagyják abba a közlekedési balesetek részletezését, a horoszkóp témákat pedig irtásuk ki a lapokból!

Fülöp herceg magyarországi útjáról ne írjanak!

1973. április 13.

Óvári Miklós szerint javult a belpolitikai újságírás: jók a magyarázatok, jó a politika képviselete, kevesebb a *de*.

Az *Esti Hírlap* vezetői vegyék már tudomásul, hogy az *Esti Hírlap* direkt pártlap.

Kreisky⁶¹ politikájának értékelésében jó volt az összhang, de a cikkekben nagy hangsúlyt kapott a sógorság érzelmi momentuma.

Május 1-jén a hagyományoknak megfelelően 200–250 ezer ember fog felvonulni.

Az akupunktúrás gyógymóddal ne foglalkozzon a sajtó!

56 Marjai József (1923–) politikus. 1956 után berni, prágai, majd belgrádi követ. 1970–73-ban külügyminiszter-helyettes, 1978–88 között miniszterelnök-helyettes. 1976–89-ben az MSZMP KB tagja.

57 Óvári Miklós (1925–2003) politikus. 1954–56-ban a Szovjetunióban aspiráns, majd 1957–58-ban pártfőiskolai tanár. 1958-tól az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály alosztályvezetője, osztályvezető-helyettese. 1961–66 között a KB Tudományos és Kulturális Osztály helyettes osztályvezetője. 1966–70-ig a Tudományos, Közoktatási Osztály vezetője. 1970-től KB-titkár.

58 1973 januárjában túszejtő akció történt Balassagyarmaton. Az akció során egy testvérpár a balassagyarmati leánykollégiumban túsul ejtett húsz lányt azt követelve, hogy repülőgéppel külföldre távozhassanak. Az öt napig tartó túsdráma végén a testvérpár idősebb tagját a rendőrség lelőtte, a fiatalabbat pedig – miután megadta magát – 15 év szabadságvesztésre ítélte a bíróság.

59 A Magyar Televízió bűnügyi magazinja.

60 Tudományos ismeretterjesztő hetilap.

61 Bruno Kreisky (1911–90) osztrák politikus, jogász. 1970–83 között Ausztria kancellárja.

1973. május 25.

Első napirend: Nagy Miklós művelődési miniszter az ellenzéki irodalomról. A listán szereplő ellenzékiek: Hegedüs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Kis János, Bence György és Vajda Mihály. Könyveik és írásaik antimarxista nézetek kialakulására utal[nak]. [...]

A vitában egységes álláspont alakult ki nézeteikről. PB-határozat: antimarxista, revizionista, újbaloldali platform, amely a szocializmus és az MSZMP ellen irányul. Hegedüst, Kist, Vajdát kizárják a pártból. A *Pártélet* közli. Az Akadémia főtítkára alkalmatlanság miatt felmondja az állásukat. De a szilenciumot és a külföldi utazás lehetőségét (!) feloldják.

Szelényi Iván, Konrád György ellen bűnvádi eljárás indul, társadalmi rend elleni izgatás alapos gyanúja miatt. Csurkát izgatásért vonják felelősségre.

Hatékonyabban kell foglalkozni a csoport által megkérdőjelezett kérdésekkel.

A nemzetközi helyzetben nem lesz gyors, látványos változás, de ne álljunk be Nixon ellenzékének soraiba. A szovjet megnyilatkozásokat szovjet forrásból közöljük.

A lapok ne írjanak a Hilton Szálló építéséről.

1973. május 11.

Ne heroizálják a nekrológok az öngyilkosokat! Főként a hetilapok misztifikálják őket. Az ilyen eseményekről szóló hírek ne kapjanak pozitív kicsengést!

Túlteng a bűnügyi tudósítás a sajtóban. Sok olyan írás jelenik meg, aminek nincs hírértéke. Társadalmi tanulságokat tartalmazó anyagokat közöljenek!

EGY MALÉV REPÜLŐGÉP KATASZTRÓFÁJA, 1971. SZEPTEMBER

Halda Alíz: Semmi rosszról nem szívesen írtak! Mondjuk azt, hogy bűnesetekről se szívesen írtak. Ha végiglapoznám ezeknek az évtizedeknek az újságjait, akkor úgy néz ki, mint hogyha bűneset vagy gyilkosság kizárólag az imperialista régiókban történt volna, de a szocialista országokban nem. Tehát ezt valahogy a szocialista újságíráshoz méltatlannak tartották. Semmiféle emberi tragédiáról nem nagyon, sőt szinte egyáltalában nem adtak hírt az újságok.

Del Medico Imre: Ez egy ilyen l'art pour l'art titkolódzás volt.

Mégpedig egy szovjet gép – ha tetszik: egy szocialista gép – nem zuhanhat le *alapon*. Vagy legalábbis sokkal kevesebb zuhan le, mint a kapitalistáknál. Ergo titkolni kell. Ez egy abszolút primitív logika, nemhogy logika, egy primitív „illogika”, hogy így mondjam. De ez volt az elv. Titkolni.

NÉPSZABADSÁG, 1971. SZEPTEMBER 17.

A Magyar Légiközlekedési Vállalat Budapest–Kijev közötti, MA-110 számú menetrendszerű, TU-134 típusú repülőgépe Kijev közelében szeptember 16-án 9 óra 44 perckor lezuhant. A gép fedélzetén tartózkodó 41 utas és a 8 tagú személyzet életét veszttette. (MTI)

MSZMP PÁRTSZERVEZETEK INFORMÁCIÓS ÉS HANGULATJELENTÉSEI A KÖZPONTI BIZOTTSÁG AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYÁNAK, 1971. SZEPTEMBER⁶²

„A magyar közvéleményt megrendítette a magyar repülőgép-katasztrófa. Az utóbbi hónapokban ez egyre gyakoribb, ezért felvetődött az a kérdés is, hogy a fejlett technika mellett hogyan következhetett be ily sűrű katasztrófa, nincs-e tudatos cselekedet mögöttük.” (Pamutnyomóipari Vállalat Pártbizottsága)

„[A] találgatások közül néhányat: konstrukciós hibák lehetnek a szovjet gépekben? Lazul a munkafegyelem a motor üzemképességét megállapító személyeknél? A pilóták nem rendelkeznek megfelelő szakértelemmel?” (MSZMP Városi Bizottsága, Gyula)

„A szűkszavú tájékoztatás, a Kijev környéki katasztrófa okának nem ismerése miatt sok a mendemonda, rémhír repülőparkunk műszaki állapotáról, megbízhatóságáról, a személyzet munkájáról, amiért a repülőtársaság vezetőit teszik felelőssé. A légikatasztrófa ismétlődése miatt sokan szabotázsztól tartanak.” (MSZMP SZOT Szervezete)

„A Kijev mellett történt MALÉV repülőgép-szerencsétlenség egyrészt részvétet váltott ki, másrészt találgatásokat. Mi az oka a balesetnek? Várják a szerencsétlenség okáról szóló tájékoztatást.” (MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága)

„A MALÉV gépek lezuhanásával kapcsolatban sok a pletyka (a vállalat túlzott terhelése, elavult géppark, műszaki hibák). Miért nem kapunk megfelelő tájékoztatást, hogy a nem mindig jóindulatú pletykáknak elejét vegyük?” (MSZMP Budapesti Műszaki Egyetemi Bizottsága)

NÉPSZABADSÁG, 1971. SZEPTEMBER 18.

Az MTI jelenti:

A Magyar Légiközlekedési Vállalat szeptember 16-i tragikus szerencsétlensége okainak tisztázására szakértői bizottság utazott Kijevbe, ahol részt vesz a szerencsétlenség körülményeinek tisztázásában. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium jelentése szerint a szerencsétlenül járt utasok nagy többsége Bács-Kiskun megyéből való. Köztük volt a Bács-Kiskun Megyei Pártbizottság és tanács ötagú küldöttsége, amely Ukrajnába utazott volna. Életét veszlette egy IBUSZ-csoport és a velük utazó IBUSZ-kísérő.

A POLITIKAI BIZOTTSÁG ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE,⁶³ 1971. SZEPTEMBER 21.

A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy Csanádi György⁶⁴ elvtárs adjon hivatalos jelentést a két⁶⁵ MALÉV-gép szerencsétlenségének okairól, a jelentés másolatait küldje meg Kádár János és Biszku Béla elvtársaknak.

**MSZMP PÁRTSZERVEZETEK INFORMÁCIÓS ÉS HANGULATJELENTÉSEI
A KÖZPONTI BIZOTTSÁG AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLYÁNAK, 1971. OKTÓBER**

„A repülőgép-szerencsétlenségekkel kapcsolatosan találgatások folynak. A járatok beszüntetéséről, a pilóták sztrájkjairól, szovjet pilóták igénybevételéről, a MALÉV

62 MOL M-KS-288. f. 22./13. 6. e./1971.

63 MOL M-KS-288. f. 5./564. 6. e.

64 Csanádi György (1956–57) közgazdász, mérnök, politikus, 1963–74 között közlekedés- és postaügyi miniszter.

65 1971. augusztus 28-án Koppenhága közelében egy IL-18-as MALÉV-gép is lezuhant.

vezető köreiben történt öngyilkosságokról beszéltek és beszélnek.” (MSZMP Egyesült Izzó Üzemi Pártszervezete)⁶⁶

„Csongrád megyében arról beszélnek, hogy a MALÉV pilótái és alkalmazottai sztrájkolnak, és szovjet, valamint a magyar hadsereg pilótái vezetik a gépeket.” (MSZMP KB APO)⁶⁷

„Sok rémhír terjedt el a témában, melyet időbeni tájékoztatással meg lehetett volna előzni. (Pl. ópiumot csempészett a pilóta, megtudta, hogy várják, s ezért önként vitte a gépet a tengerbe, vagy túlhajszoltak a személyzet tagjai, megbízhatatlannok műszakilag a magyar gépek stb.)” (MSZMP BKV Bizottsága)⁶⁸

„Egyesek tudni vélték, hogy a Kijev térségében lezuhant gép pilótája műszaki hibák miatt nem akart felszállni, de kötelezték a repülésre. Mások szerint a repülőgép szovjet katonai géppel ütközött össze, s szabotázsról is beszéltek. (A katasztrófák okairól részletes tájékoztatást vártak.)⁶⁹” (MSZMP KB APO)⁷⁰

„A katasztrófa okát találgatva a legkülönbözőbb hírek terjedtek el (szovjet katonai repülőgéppel ütközött össze, magasfeszültségű vezetéknek repült. Budapesten egyesek arról beszélnek, hogy a pilóta felszállás előtt tudta, hogy a gép hibás).⁷¹ A lakosság részletes tájékoztatást vár.” (AZ MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának információs jelentése)⁷²

TÁJÉKOZTATÓ A KIJEVI REPÜLŐGÉP-SZERENCSETLENSÉG OKAINAK EDDIGI VIZSGÁLATÁRÓL, NÉPSZABADSÁG, 1971. OKTÓBER 8.

Szeptember 16-án 9 óra 44 perckor a kijevi Boriszpol repülőtértől 28 km-re bekövetkezett szerencsétlenség vizsgálatának első szakaszát a szovjet légügyi hatóság magyar szakértők bevonásával, befejezte.

A repülőgép-szerencsétlenség okainak eddigi vizsgálata során megállapították a következőket:

A menetrendszerű repülőgép egy óra késéssel indult el Budapestről, várva a kijevi repülőtér időjárási viszonyainak kedvezőbbre fordulását. Amikor a meteorológiai előrejelzés közölte, hogy az időjárás javult, és a meghatározott kitérő repülőtereken jó időjárás uralkodik, a repülőgép szabályszerűen elindult. Az út kétharmadáig a repülés rendben, zavaró körülmények nélkül zajlott. Lvov légtérének elhagyása után kitűnt, hogy az időjárási viszonyok a kijevi repülőtéren nem javulnak a kívánt mértékben, a repülőgépvezető azonban folytatta útját Kijev felé. Mintegy 9700 méter magasságban – már Kijev körzetében – zavar támadt a repülőgép közvetlen elektromos ellátási rendszerében, ezért a tartalék áramforrást képező akkumulátorok léptek működésbe. Ebben a helyzetben célszerű lett volna a kedvezőtlen időjárású kijevi repülőtér helyett más, kitérő repülőtérré átrepülni.

A repülőgép parancsnoka engedélyt kért a kijevi leszálláshoz, amit a rendkívül rossz időjárási viszonyok között megkísérelt.

66 MOL M-KS-288. f. 22./14. ő. e./1971.

67 MOL M-KS-288. f. 11/3232. ő. e.

68 MOL M-KS-288. f. 22./14. ő. e./1971.

69 A zárójelben lévő szöveg tollal át van húzva.

70 MOL M-KS-288. f. 11/3235. ő. e.

71 A zárójelben lévő szöveg tollal át van húzva.

72 MOL M-KS-288. f. 11/3225. ő. e.

A pilóta térbeli helyzetét azonban meghatározni nem tudta, magasságot veszített, majd nagy sebességgel a földnek ütközött.

Megállapítható, hogy a légi szerencsétlenséget több kedvezőtlen tényező egyidejű jelentkezése idézte elő. A szakemberek az okok teljes felderítésére irányuló munkájukat, laboratóriumi, kutatóintézeti elemzések és vizsgálatok útján, tovább folytatják.

„A Kijev környéki repülőgép-szerencsétlenségről megjelent közlemény (bizonyos mértékben) csökkentette a korábbi találgatásokat. (A tájékoztatást azonban többen nem tartják kielégítőnek, s változatlanul egyéb okokról is beszélnek.⁷³)” (MSZMP KB APO)⁷⁴

KEDVES KÁDÁR ELVTÁRS!⁷⁵

Érzelmi alapon fordulunk Önhöz mi, akik 1971. szeptember 16-án a kijevei légi szerencsétlenség miatt elvesztettük legkedvesebb hozzátartozóinkat: szülőket, férjeket, feleségeket, akik mint megyénk delegációjának tagjai utaztak volna testvérvárosunkba, Szimferopolba.

A tragédia bekövetkezése óta valamennyien a legelkeserítőbb kétségek között vagyunk, nem találunk megnyugvást, mivel nem tudjuk felfogni és elfogadni a haláleset pusztá tényét az eddigi közlések alapján. Nekünk, közvetlen hozzátartozóknak, úgy érezzük, jogunk van a hivatalos tájékoztatónál többet, részletesebbet megtudnunk.

Helyzetünk – érzelmi állapotunk – kialakulásához a következő tények vezettek:

– 1971. szeptember 16-án közölték a légi szerencsétlenség tényét és hozzátartozóink halálát.

– Napokkal később tudomásunkra hozták, hogy a gép felrobbant, a benne utazók a felismerhetetlenségig elégték, ezért az azonosítás lehetetlen, és csak a hamvaikat fogják hazaszállítani.

– A temetés időpontját – indoklás nélkül – háromszor módosították, míg végül szeptember 28-án, azaz 12 nappal a tragédia után temették el őket. [...]

– Október közepén módosultak értesüléseink úgy, hogy a gép áldozatai nem égtek el, hanem csak felismerhetetlenségig összeroncsolódtak, és utólag, Moszkvában kerültek elhamvasztásra.

– Újabb értesülés volt, hogy fel sem robbantak, nem is égtek el, hanem kényszerleszállás közben egy vasúti töltésnek ütköztek, ahol úgy összeroncsolódtak, hogy azonosíthatatlanokká lettek.

Mint a rövid leírásból – mely a valóságban sokkal több variációból állt – is kiténik, azon a közlésen túl, hogy hozzátartozóink meghaltak, haláluk körülményeiről semmi bizonyosság nem áll rendelkezésünkre. Jobb egy borzalmas bizonyosság, mint a jó szándékú kíméletességből eredő bizonytalanság, mely a tájékoztatás hiánya miatt bennünk kialakult.

Ezért kérjük Kádár elvtársat, hogy tegye lehetővé számunkra a szerencsétlenség körülményeinek részletes megismerését, a részletes tájékoztatással könnyítse meg számunkra a le nem írható, ki nem mondott, bennünk élő bizonytalanságot.

73 A zárójelben lévő szöveg tollal át van húzva.

74 MOL M-KS-288. f. 11/3236. ő. e.

75 Melléklet a *Jelentés a Magyar Légiközlekedési Vállalatnál bekövetkezett repülőgép-katasztrófákról* című dokumentumhoz, 1971. szeptember 29., MOL M-KS-MOL 288. f. 47/751. ő. e.

Fáradozását és intézkedését előre is köszönjük.

Tisztelettel és elvtársi üdvözléssel:

A hozzátartozók megbízásából ügyintéző: R. J., Kecskemét [és 18 saját kezű aláírás]

[A dokumentumhoz kapcsolódó kísérőlevélen Kádár János kézírásával] Nyers elvtársnak

Kérlek, foglalj az ügygel. [...] Kádár XII. 2.

FELJEGYZÉS KÁDÁR ELVTÁRS RÉSZÉRE

A Gazdaságpolitikai Osztály felkérésére a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium és a MALÉV vezető beosztású dolgozója Kecskeméten a városi pártbizottság székházában a hozzátartozók kérdéseire egyéni beszélgetések során felvilágosítást adtak.

A hozzátartozók tájékoztatást kaptak többek között:

- a katasztrófa körülményeiről,
- az áldozatok azonosításának módjáról,
- az áldozatok hamvasztásáról és hazaszállításukról,
- az áldozatok megmaradt személyi tárgyairól.

Az áldozatok hozzátartozói a tájékoztatást megköszönték, és az információkat megnyugvással fogadták.

Klézl Róbert, KB Gazdaságpolitikai Osztály

[A dokumentumhoz kapcsolódó feljegyzésen Nyers Rezső kézírásával]

Láttam. Nyers Rezső I. 13.

[Kádár János kézírásával] Láttam. A feljegyzésben foglaltakat tudomásul veszem, az ügyet a magam részéről lezártam. Kádár I. 14.

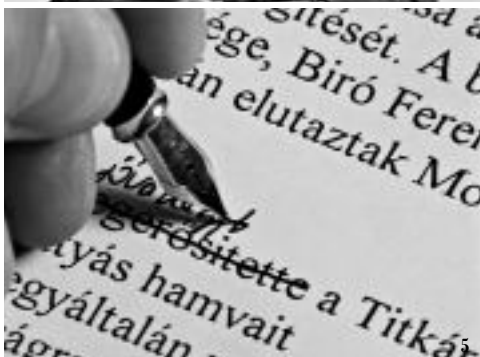

SAJTÓSZABADSÁG A DIKTATÚRÁBAN?

Faragó Vilmos: Az a bizonyos kádári kacsintás az általános gesztusrendszernek fontos része volt. Tehát amikor fölhív a hatalom egyik embere, hogy „már megint mit csináltatok” és kiabál, akkor én tudom, hogy most annak a szerepét játssza, akinek az a dolga, hogy kiabáljon. Én meg annak a szerepét, aki azt mondja, hogy de hát Feri, Zoli, nem tudom, ki, most miért kiabálsz? Hát nem bántottunk mi azzal a közleménnyel senkit. És tudja róla, hogy ez sokak véleménye, ha tehát mi egy fórum vagyunk, akkor ilyen véleménynek hangot kell adnunk. Na jó, jó, most nem érdekel, hogy te miket beszélsz, kérem tőled minél gyorsabban az igazoló jelentést. És akkor elkezdődött ennek a szerepjátéknak egy második felvonása. Lehetett tudni, hogy az igazoló jelentést azért kérik, hogy valami dokumentálódjék.

Hogy én magyarázatot adjak, hogy miért követtük el azt a rettenetes hibát, és aki számon kéri rajtam, ha őrajta is számon kérik, akkor meg tudja mutatni, hogy én beszéltem a szerkesztő elvtársakkal, és itt az igazoló jelentésük. Nem fogadható el.

1. Kádár János a Láng Gépgyárban, Magyar Filmhíradó, 1958. november (Magyar Nemzeti Filmarchívum)
2. Sziirmai István, Magyar Filmhíradó, 1969 (Magyar Nemzeti Filmarchívum)
3. Lakatos Ernő, az MTI vezérigazgatója, 1981 (Magyar Távirati Iroda)
4. Aczél György, Magyar Filmhíradó, 1972 (Magyar Nemzeti Filmarchívum)
5. Biszkú Béla többszörösen átjavított jelentése a Rákosi Mátyás halálával kapcsolatos intézkedésekről, az 1971. február 23-i politikai bizottsági ülésre (Magyar Országos Levéltár)
6. Lakatos Ernő (jobbra) többek között Puja Frigyes, Kádár János, Pethő Tibor és Pálfy József társaságában, 1979. április 4., Tóth István felvétele (Magyar Távirati Iroda)

SZIRMAI ISTVÁN A MAGYAR ÚJSÁGÍRÓK ORSZÁGOS SZÖVETSÉGE 1965-ÖS KÖZGYŰLÉSÉN⁷⁶

Nagyon felületes és talán kicsit felelőtlen is volna azt állítani, hogy nincs sajtószabadság, annak ellenére, hogy néha Naményi elvtárs odatelefonál: erről ne írjatok, vagy néha Darvasi elvtárs telefonál rá a szerkesztőségre, hogy ez tabu. Én ennek ellenére állítom, hogy Magyarországon sajtószabadság van, írói szabadság van. Tessék megnézni, miféle vélemények kapnak nyilvánosságot. [...] Állítom, hogy Magyarországon azon az egyen kívül, hogy politikai rendszerünkkel ellentétes írást nem lehet megjelentetni, minden mást szabad.

A TÁJÉKOZTATÁSPOLITIKA IRÁNYÍTÓI

Németi Irén: Volt humorérzéke Szirmainak, bár ugye leteremtette a társaságot, meg nem takarékoskodott a megjegyzéseivel. Hanem hát értékelte a tévé munkáját, és azt mondta, hogy nagyon helyes, hogy a televízió tudományos ismeretterjesztéssel foglalkozik, nagyszerű, hogy terjeszti ezeket a tudományos nézeteket és küzd a sarlatánság ellen. De jó lenne, hogyha most már közgazdasági problémákkal is foglalkozna, a marxista nézetek terjesztéséért is küzdene.

És erre a Kulcsár⁷⁷ bemondja: „igen, például lehetne illusztrálni az abszolút elnyomordást sztriptízszenekkel”. Erre mindenki elkezdett nevetni, hát a Szirmaiban is volt annyi ész és annyi intelligencia, hogy nem robbant szét emiatt, de hát azt biztos nem felejtették el szegény Kulcsár Ferinek.

Aztán volt olyan is, hogy például, szintén megint a termelésről meg az aratásról volt szó, és Szentkirályi István, aki a *Szabad Föld*nek volt a főszerkesztője, és nagyon szabad szájú ember, aki nem rejtette véka alá a véleményét nagyon sokszor, azt mondja, hogy „tudja, Szirmai elvtárs, én már legalább száz cikket írtam az aratásról. De a parasztnak egyetlen szem gabonával sem termeltek többet, mert én állandóan cseszegetem őket” – de ő ezt kimondta.

M. Topits Judit: És mit mondott erre Szirmai?

Németi Irén: Nem szólt semmit. Erre nem lehetett mit mondani, mert ő is tudta, hogyha ezt bíráló tárgyává teszi, akkor mi röhögünk ottan.

ACZÉL GYÖRGY MINISZTERELNÖK-HELYETTES A MAGYAR ÍRÓSZÖVETSÉG 1976-OS KÖZGYŰLÉSÉN⁷⁸

Aczél György:

Itt sokszor emlegetik, és sokszor szó van a demokráciáról. Én szeretném mindenki-

⁷⁶ A dokumentum a Magyar Újságírók Országos Szövetségének Levéltárában található.

⁷⁷ Kulcsár Ferenc 1958–63 között az MRT Televízió felügyelő alelnöke volt.

⁷⁸ Magyar Nemzeti Filmarchívum, MFH 1976/22. A közgyűlésen látható többek között Csurka István, Szabó Magda, Nagy László, Kardos G. György, Déry Tibor, Keresztury Dezső.

nek eloszlatni a tévhitét: a demokrácia az egy rendkívül kegyetlen [dolog], ember-telenül nehéz [...] azt megtanulni, mert el kell viselni tisztességgel egymástól renge-
teg dolgot, meg kell vitatni olyan kérdéseket, amiket [korábban] nem kellett. De a nép-
nek szüksége van rá, az irodalomnak szüksége van rá, a szocializmusnak szüksége
van rá, nemcsak az üzemekben, nemcsak a termelőszövetkezetekben, nemcsak a fal-
vakban, hanem az irodalomban is, egy tisztességesebb, egymást még jobban megbec-
sülő, olyan demokratikus légkörre, ahol vitatkozhatok jelzők előzetes adása nélkül.

Faragó Vilmos: Aczélnek a szobájában volt egy nagy világtérkép, és azon színek jelölték az országokat. A Szovjetunió egy óriási vörös folt volt a térképen. [Aczél], ha valaki ott volt jelen, akinek ő éppen panaszkodott – nagyon szeretett panaszkodni, sajnáltatta magát rettenetesen –, annak rámutatott a térképre, és azt mondja: „nem fogok én itt most érvekkkel előjönni, de nézzen rá erre a térképre! Ez a nagy-nagy-nagy vörös, ez a Szovjetunió. És ott lát a bal sarokban egy kis gombostűfejnyi rózsaszínű valamit – na, hát ez Magyarország! Most hasonlítsa össze ezt a két méretet, és tudjon róla, hogy ez a hatalmas vörös, ez úgy rajtunk van. Ez úgy ránk terpeszkedik. Jót akarnak ők is, természetesen. De hát megvannak a maguk rögeszméi, elgondolásai, és azok nem egyeznek a mieinkkel.”

MILYEN LAPOT SZERKESSÜNK?

AZ MSZMP KB AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA OSZTÁLY JELENTÉSE A POLITIKAI BIZOTTSÁGNAK A SAJTÓ HELYZETÉRŐL ÉS FELADATAIRÓL,⁷⁹ 1959. FEBRUÁR 16.

Vannak hetilapok, amelyeknek nevelőmunkája gyenge vagy kifejezetten rossz. E tekintetben különösen sok jogos bírálat éri az egyébként népszerű *Nők Lapját*, amely elbeszéléseiben, tárcáiban, verseiben gyakran engedményt tesz a kispolgári ízlésnek, erkölcsi felfogásnak, giccsnek. A *Nők Lapja* és több hetilap az osztályharc jelenlegi helyzetétől és lehetőségeinktől elvonatkoztatva foglalkozik bizonyos negatív társadalmi jelenségekkel (gyermekelhagyás, válások, prostitúció, fiatalkori bűnözés, iszákosság stb.). Így gyakran írásaiknak olyan látszata van, mintha ezek a jelenségek szocialista társadalmunk velejárói lennének.

Németi Irén: A konszolidációt az is mutatta, hogy például megjelentek a lapban már a családi élet intim dolgai is. Az, ami a négy fal között történik, az volt a sorozatnak a címe, *Négy fal között*. És olyan nagyon őszintén beszélgettek a család gondjairól, problémáiról, a gyerekneveléstől kezdve a házastársak kapcsolatáig.

M. Topits Judit: És mit szóltak a sajtóirányítás részéről?

Németi Irén: Nem szóltak semmit. Egyszerűen nem szerették ezeket a témákat. Azt mond-

79 MOL XIX-A-24-b. 4. dosszié.

ták ezekről a témákról, hogy periférikus témák, mert az igazi témák csak a termelés, aztán a békeharc. Ezek a dolgok, amiket megpróbáltunk mi írni, de hát ezekből születtek a legdögunalmasabb cikkek, mert ezt nem lehetett úgy megírni, hogy nagyon olvasmányos legyen. Főleg a mi olvasóközönségünknek, amely nem egy direkt politikai lapot fizetett elő, hanem egy népszerű, nőknek, családnak szóló lapot.

Nem is tudom, ki mondta ezt, hogy két lapot kéne csinálni, egyet az agitprop. osztálynak, egyet az olvasóknak.

A POLITIKAI BIZOTTSÁG ÜLÉSE, KÁDÁR JÁNOS HOZZÁSZÓLÁSA, 1965. JÚNIUS 8.⁸⁰

Én anarchiára senkit sem buzdítok, bátorítok, de az sem baj, ha valaki a vezetőik közül olyasmit vet fel, amire a másik azt mondja: az anyja, Fock mit mond már megint? Legfeljebb kiegészíti, kiigazítja. Ezt egyébként csinálják az elvtársak, de [ennek] a sajtóba nem szabad bekerülnie.

Faragó Vilmos: Úgy érzékeljük, hogy az *Élet és Irodalom* népszerűség-növekedéséhez elsősorban a benne zajló viták járultak hozzá. Különösen, amikor a viták kiterjedtek olyan életterületekre is, amelyeknek már semmi közük nem volt az irodalomhoz, de közük volt társadalomhoz, erkölchöz, gazdasághoz, oktatáshoz.

Azt hiszem, hogy mi voltunk az elsők a hatvanas években, akik egy máig eleven kérdést vitatni kezdtünk, és két nagy vitát is lefolytattunk, és ez a népesedési helyzet volt. Akkoriban Bor Ambrus írt egy cikket *Tizenhárom ezrelék*⁸¹ címmel. Ez a tizenhárom ezrelék, ez volt a népesedési viszonyszám.

Tehát ha veszedelmesen megyünk lefelé, még a tizenhárom ezrelék alá, akkor itt nagy bajok lesznek. Ezzel elindult egy vita az *Élet és Irodalomban*, amelyhez nagyon sokan hozzászóltak, és ennek a vitának szerepe lehetett abban, hogy az akkori kormányzat bevezette a gyedet.

Akkor már a hatalom fölemelte a fejét, és minden héten az éppen akkor megjelent vitacikk vagy vitacikkek dolgában be-berendeltek bennünket a pártközpontba, és a főszerkesztői értekezleteken mi negatív példa voltunk, mert ezekkel a vitákkal mi – holott ugye a kormány mindent megtesz – voltaképpen ellenzéki hangulatot keltünk.

Volt egy olyan vita, amelyet a költő Mezei András indított el, és annak az volt a szlogenje, hogy *Ilyen gazdagok vagyunk?*⁸² És elsősorban a magyar szellemi tőkével való gazdálkodás dolgait firtatta.

Már a hetvenes évek vége felé robbant, ennek a szerves folytatásaként az a vita, amely a legnevezetesebbé és legbotrányosabbá vált, ez a *Kesudió-vita*⁸³ nevet viselte. Ennek az is volt a szlogenje, hogy *Kesudió*. És a dolog azzal kezdődött, hogy a mindig nagyon rokonszenvesen és bájosan és kedvesen indulatos Bertha Bulcsú írt egy cikket, hogy ő azt olvasta, azt hallotta, neki egy gazdasági szakember ezt elmondta, hogy a magyar gépgyártás, amelyik akkor exportképes termékeket gyártott: esztergapadokat, forgácsológépeket, gyalupadokat és így tovább, az Indiába exportál drága gépeket, és kesudiót importál helyette.

80 MOL M-KS-288. f. 5/367. ő. e.

81 A vitaindító cikk a *Kortársban* jelent meg. Bor (1963). Az *Élet és Irodalomban* a vita 1963. december 13–1964. április 25. között zajlott.

82 Vitaindító Mezei (1978). A vita 1978. október 7-ig tartott.

83 Vitaindító Bertha (1976). A vita 1976. április 24-ig tartott. A sorozat címe: *Termeljünk jobb közérzetet!* Lásd bővebben Zöldi (1987).

Erre mozdult meg egy olyan olvasóréteg, amely addig távol tartotta magát az *Élet és Irodalom*tól: a gazdasági emberek rétege. És ekkor kezdődött igazából az, hogy az újságárusok pult alól árulták a lapot.

Ez már egészen egyenesben érintette a politikai hatalom szerkezetét, állásait, pozícióját. Tehát a megyei első titkárok minden értekezletükön megkérdezték Aczélától, Kádártól, hogy elvtársak, önök meddig engedik, hogy egy ilyen vacak irodalmi hetilap minden héten lázítsa az országot, és ellenünk fordítsa a hangulatot.

M. Topits Judit: És meddig engedték?

Faragó Vilmos: Tulajdonképpen végig. És itt megint nem tudom elhessegetni azt a feltételezést, hogy a hatalomban lévők egy részének érdeke volt, hogy a gazdasági reform föllángoljon, mert érezték, hogy baj van. És érezték, hogy csak váltással, változtatással lehetne segíteni, és nem lehet folytatni azt, amit eddig folytattak.

PÉLDÁNYSZÁMOK

Paizs Gábor: Az *Esti Hírlap* példányszáma, amikor én odakerültem, 82 és 120 ezer között mozgott. Nem az én érdemem, de a hatvanas években több olyan esemény történt, ami megdobta az *Esti Hírlap* példányszámát.

Szerintem többre lett volna igény, de ezt az igényt nem hagyták – és mi hiába hóbörögtünk – kielégíteni. Ugyanis a hetvenes évek elején született egy olyan határozat, hogy csökkentették a lapok példányszámát, a *Népszabadságot* is beleértve. Az *Esti Hírlap* példányszáma akkor, amikor ez a döntés, politikai bizottsági döntés megszületett, papírtakarékosságra hivatkozva, akkor 262 ezer volt. Tehát ennél volt több is, volt kevesebb, de ez volt az átlag, és ezt 200 ezerben maximálták.

Faragó Vilmos: Az egyik találmánya a kulturális vezetésnek az volt, hogy ami kényes, kínos, az lehetőleg [maradjon] szűk körben. De engedték. Tehát pincében, padlásán, képzőművészeti kiállítás, színházi előadás. És lehetőleg ne az egész szezon teljes szériájában menjen, hanem csak rövid ideig. De engedték.

M. Topits Judit: Az *ÉS* is idevág tulajdonképpen. Hány példányban jelent meg az *ÉS*?

Faragó Vilmos: Amikor ez a politikai váltás elkezdődött, és az *Élet és Irodalom*ban is lezajlott a személyi váltás, akkor körülbelül 25 ezer volt a hetilap példányszáma. Eljutottunk a hatvanezerig, és ott volt a hatalmi határ. Az érdeklődés az *Élet és Irodalom* iránt egyre nőtt, és bőven túlszaladhattunk volna a százezres példányon is, de azt már nem engedték. A Lapkiadó utasítást kapott, hogy a nyomdától az *Élet és Irodalom*ból hetente hatvanezer példányt rendeljen. Többet nem szabad. Ez vissza is ütött sok szempontból azokra, akik ezt kitalálták, mert ritkaságértéke keletkezett a lapnak, és olyanok is keresni kezdték, akiket az irodalom egyáltalán nem érdekelt, de tudták, hogy itt valamilyen tiltott csemegéről van szó. És az újságárusok pult alól adták az állandó vásárlóiknak.

Lakatos Ernő: Voltak kirívó dolgok, például a *Nők Lapja*. A *Nők Lapja* közel egymillió pél-

dányban jelent meg, [ez volt] a legnagyobb példányszám. Ezt a sajtókutatók egyszerűen a mai napig nem is értik. De hát volt egy kiváló szerkesztője, volt egy kiváló gárdája, és ha most azt veszem, hogy általában egy lapot hárman olvasnak el, akkor körülbelül hárommillió ember olvasta.

Németi Irén: Hát olyan nagy öröm nem fogadta ezt, mert nem volt olyan nagyon fontos a párt és a tömegek közötti kapcsolat.

Emlékszem, mikor elértük az egymillió példányt,⁸⁴ azt hittük, azt hittem, hogy na most a főszerkesztői értekezleten engem micsoda üdvözléssel fogadnak. És Grósz Károly⁸⁵ azt mondta, hogy „földhöz verem magam az örömtől!”.

PAIZS GÁBOR JEGYZETEI A FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETRŐL III.

1983. december 2.

A főszerkesztői értekezletet Lakatos Ernő tartja. Jó a szovjet–amerikai kapcsolat sajtója, gyors reakció Andropov⁸⁶ nyilatkozatára.

Ne dramatizáljuk a genfi tárgyalások megszakadását!

Libanonnal kapcsolatban meggondolt kifejezéseket kérünk. Ipper⁸⁷ például a „rettenetes” szót is használta. Eligazítást adjunk és ne felháborodást, indulatokat keltsünk.

Chrudinák⁸⁸ mondja: „Libanonban fennáll az amerikai–szovjet konfrontáció veszélye”. Ezt miért Chrudinák jelenti be? Ez politikai hiba, ilyesmivel ne remekeljenek!

A *Magyar Hírlap* Berecz Jánost⁸⁹ kinevezte a SZKP KB tagjának.

A PB foglalkozott avval is, hogy a Rádióban, TV-ben szüntessék meg a trágárságot, a közízlést sértő erotikát.

Az NSZK rakétatelepítéssel ne foglalkozzanak, túl van dalolva.

84 1981-ben történt.

85 Grósz Károly (1930–96) politikus. 1958–59-ben az *Észak-Magyarország* felelős szerkesztője, 1962–68-ig a Magyar Rádió és Televízió MSZMP bizottságának titkára, 1968–73 között a KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőhelyettese, 1974–79-ig osztályvezetője. 1979–84 között a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pártbizottság, 1984–87-ben a Budapesti Pártbizottság első titkára. 1987–88-ban a Minisztertanács elnöke. 1988. május 22-től a MSZMP KB főtitkára. 1980–89 között az MSZMP KB, 1985–89-ig a PB tagja.

86 Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914–84) szovjet politikus. 1982 novemberétől az SZKP KB főtitkára. 1983-tól a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, államfő.

87 Ipper Pál (1927–90) újságíró. 1974-től a TV Híradó főmunkatársa, külpolitikai kommentátora, számos jelentős világeseményről adott helyszíni tudósítást.

88 Chrudinák Alajos (1937–) újságíró. 1966–72-ben a Magyar Rádió szerkesztő-riportere, 1972–77-ig a Magyar Televízió külpolitikai szerkesztőségének helyettes vezetője.

89 Berecz János (1930–) politikus. 1982–85-ben a *Népszabadság* főszerkesztője, 1985–89-ben az MSZMP KB ideológiai titkára. 1980–89 között az MSZMP KB tagja.

TABUK

Faragó Vilmos: Van két szigorú tabu. Az egyik, hogy nem illik az egypártrendszer indokoltságát kétségbe vonni, és a másik: nem a Szovjetuniót nem illik bántani, hanem azt a szövetségi rendszert, amelyhez Magyarország is tartozik. Tehát tabu a Varsói Szerződés, és tabu a KGST.

Németi Irén: Lehetett bővíteni, tágítani a mondanivalót, ezt lehetett. De a legvégsőig elmenni, tehát a rendszer bírálataig, azt nem lehetett. Tehát nem lehetett azt leírni, hogy mi nem szeretjük a szocialista rendszert, hanem kapitalista rendszert, többpártrendszert akarunk. Hát ezt nem lehetett leírni, az biztos.

Faragó Vilmos: Tabutéma volt a 44–45-ös háborús eseménysorozat, amelyet egy „felszabadulás” és „felszabadítás” fogalom alatt némi szépítés és a hazudozás aurája vett körül. Tabu volt emlegetni, hogy a szovjet hadsereg milyen pusztításokat végzett, milyen zabrálások voltak, milyen a nők erőszakolása. Ez valóban tabu volt, erre az itt működő szovjet nagykövetség is rendkívül kényes volt.

1965-ben, a húszéves évforduló alkalmából a Magyar Televízió elkészített egy dokumentumfilmet a felszabadulásról.⁹⁰ Hát ott a Katyusák tüzeltek, a T-34-esek dübörögtek, házak omlottak, szovjet katona jött és kenyeret osztogatott, ami egyébként előfordult, tehát nem volt ez teljesen hazug dolog. Csak az egész mégis egy háborús idillt rajzolt a tévénézők elé.

Na már most, valahogyan az *Élet és Irodalom*nak is illett a húszéves évfordulóról írni valamit. Én kaptam ezt a feladatot, és úgy találtam, hogy erre a legjobb alkalom, hogyha ezt a tévéműsört minősítem valahogyan.⁹¹ Megdicsértem a szerkesztői munkát, azt, hogy főlelevenítette számunkra azokat a drámai napokat, de nyugodtan mehetett volna bátrabban tovább – írtam én –, mert hát a háború mindig erőszakkal jár, mert a háborús katona az éhes és szomjas, és nőt nem látott már hónapok óta.

Tehát hogyha rávetheti magát egy élelmiszert tároló spájzra – „az oroszok már a spájzban vannak” –, és meglát egy szép lányt, akkor természetes kívánságai támadnak, és minthogy ő a győztes, az ő kezében van a fegyver, hát ezzel él is. Nem kéne ezt röstellni, minden háború ezzel jár – írtam én. A cikknek az volt a címe, hogy *Vodu*, vagyis *Vízet*.

Leírtam, hogy számomra ez a felszabadulás úgy zajlott, hogy a falu fölött 44. október 6-án légi csata kezdődött reggel, utána csönd, majd csörömpöléssel elvonult egy magyar zászlóalj vagy hadosztály a falu utcáin keresztül, megint csönd.

És egyszer csak jött Dudás Jani bácsi, aki az egész légi csata és bombázás alatt a disznóolat takarította, hogy „gyertök mán ki ide a sarokra, mert itt vannak a ruszkek”. És kimentünk, és ott álltak az orosz tankok. Állt az összes tank, katonák bújtak ki a tankokból, nyújtóztatták a derekukat, nagyokat nevettek, olajosak voltak, fáradtak, koszosak, és számomra ez olyan látvány volt, mint amikor nyáron a cséplőgép leáll, és a munkásokban még van annyi kedv és

⁹⁰ Bokor Péter *Éjszakára hajnal* című filmje.

⁹¹ Faragó (1965).

erő, hogy egymást hátba vágják, nagyokat kacagjanak, a pelyvaszedő lányok szoknyája alá nyúljanak és így tovább.

Ez is egy ilyen látvány volt. És még az is furcsa volt, hogy dinnyét ettek, és a kettévágott dinnyét, mikor kivájták a héjából az ehető belső részét, akkor egymás fejére tették, és csurgott a dinnyelé rajtuk. Tehát ez volt számomra a felszabadulás. Meg az, hogy odajött egy kiskatona hozzám egy vödörrel, és azt mondta, hogy „vodu” – hogy adjak vizet. De nem inni, hanem úgy látszik, a tank hűtőjébe kellett víz. És hát ezek szépen elvonultak, és én akkor úgy éreztem, hogy leesett egy kő a szívemről, lehet, hogy életben fogok maradni, mert ezek a cséplőgépmunkások nem bántottak senkit, hanem mentek tovább.

Tehát ezért adtam azt a címet, hogy *Vodu*. Namármost nagy fölháborodás támadt, a szovjet nagykövetségen is, és ennek megfelelően a pártközpontban is, és Pándi Pálra⁹² bízták, hogy engem rendreutasítson. Pándit még az egyetemi évekből ismertem, Pándi akkor tanársegéd volt már, amikor én hallgató voltam, és behívott engem a pártközpontba, és azt mondta, hogy tudod, Vili, az a baj, hogy te most előreszaladtál. Te azt hiszed, hogy már erről lehet írni. Hogy ugyanis erőszak meg zabrálás meg ilyesmi. Mindnyájan tudjuk, hogy ez volt, ez hozzátartozik az eseménytörténethez, és eljön az az idő is, amikor erről már írni lehet.

De a szovjet elvtársak most még erre nagyon kényesek. Úgyhogy tudjál róla, hogy hibát követtél el. Nem is tudom, hogy jár-e neked ezért valami büntetés, vagy nem. Vedd olybá, hogy barackot nyomtam a fejedre. Ez volt a konfliktusom a hatalommal, a szovjethez való kapcsolat mint tabu dolgában.

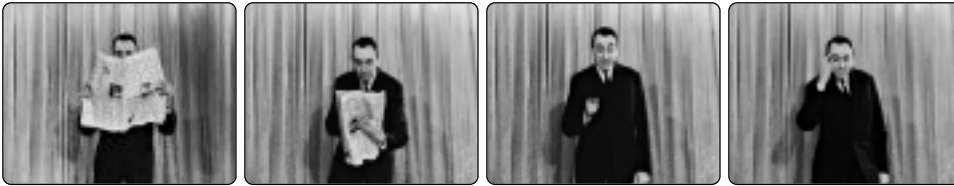
Lakatos Ernő: Abban az időben volt néhány csiklandós téma. Ilyen csiklandós téma volt például a kábítószer. Foglalkozunk vele – ne foglalkozunk? Na jó, szerencsénkre nem volt ilyen méretű. Most már ez tragikus nagyságrendű. De akkor kezdődött. És akkor azon kellett studiózni a sajtóirányításnak, meg hát az egész vezetésnek, hogy mit kezdjünk ezzel? Tehát kezdjünk-e a témával foglalkozni, és akkor közreadjuk a módszereket – vagy hallgatunk róla? Volt, aki nem tudott hallgatni, mert valamilyen módon csak odacsempészte. Na most, ezért mindig volt morgás, hogy így nem! Szóval akkor végig kell gondolnunk, hogy mit csináljunk, és hogy csináljuk, mert nagyon bugyuta módon arra gondoltunk, hogy ha nem szólunk róla, akkor nem fog begyűrűzni, vagy nem kerül be az országba. Sajnos bekerült, ez ellen nincs mit csinálni.

Faragó Vilmos: Mégiscsak diktatúra volt ez, és az elégedetlenség időnként szükségszerűen összegyűlt.

Kellett egy fórum, amelyen ez az elégedetlenség kipöfögi magát, és úgy képzeltük, hogy ez a „dilliflepsis” *Élet és Irodalom* az ilyen fórumok egyike. Mint ahogy a rádiókabarét meg a Mikroszkóp Színpad meg a Vidám Színpad kabaréját is ilyennek gondoltuk. Hogy ha van esze az irányító hatalomnak, akkor ezeket – épp a saját érdekében – nemcsak hogy nem bántja vagy szünteti meg, hanem kacsintással biztatja őket, hogy „fiúk, mondjátok, írjátok, menjtek tovább, lépjete megint egyet”.

92 Pándi Pál (1926–87) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő. 1961–63-ban az *Új Írás* szerkesztőbizottsági tagja, 1967–71 között a *Népszabadság* kulturális rovatvezetője. 1972–83-ig a *Kritika* felelős szerkesztője. 1983–85-ben a *Népszabadság* kulturális-tudományos rovatokért felelős szerkesztőbizottsági tagja. Az 1960-as és 1970-es években az MSZMP vezető művelődéspolitikusai egyikének számított.

ÜZEMI BALAJESET

SOROK KÖZÖTT OLVASÁS

KIBÉDI ERVIN⁹³ A VIDÁM SZÍNPADON 1966 DECEMBERÉBEN

Mert kérem, az egész újságot olvasásnak egyetlen fogása van: a cikkeket nem egymástól elszigetelten kell olvasni, hanem összefüggéseiben. Két hírből csinálunk egy harmadikat.

Kibédi Ervin énekel:

*Mert az újságokban benne van, mi minket érdekel
Csak megfelelő módszerrel olvasni tudni kell
Lehet, hogy fent egy vezércikk épp semmit sem jelent
S egy lenti cikkből tudjuk meg, hogy mi van odafent.*

Hát akkor nézzük: (elkezdi az újság elejét olvasni)

*Magyar külkereskedők járták be Indiát
S meghódították piacnak egész Guineát
Aqrahban is nagy üzletet kötöttek ők le
(egy hirtelen mozdulattal az utolsó oldalt kezdi olvasni)
Nagy a „szegénylegények”⁹⁴ külföldi sikere.*

Mert olvasni, azt tudni kell

Mert olvasni, ni, ni, ni, azt tudni kell!

Halda Alíz: Nem bírták a dolgokat a nevükön nevezni! Nem azt mondják, hogy olcsóbb, hanem azt mondják, hogy mérsékelt ár. Árváltozásnak hívták az áremelkedést. Ami mindig tréfa tárgya volt, de egyszerűen nem voltak képesek azt leírni, hogy valami drágul. De én azt gondolom, hogy a szóhasználat is arra irányult, hogy minél homályosabbá tegyen valamilyen dolgot.

Del Medico Imre: Nem egy-egy kifejezés jellemezte a korszakot, hanem a köntörfalazás, a dolgoknak a többszörös körüljárása, de soha konkrétan meg nem nevezése – ez volt jellemző arra a korszakra.

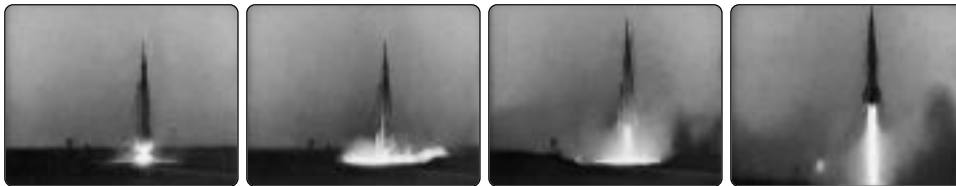
⁹³ Kibédi Ervin (1924–97) színművész, Jászai Mari-díjas, érdemes művész, 1957 után a Vidám Színpad tagja.

Több mint száz film- és tv-szerepben játszott. A korszak vezető komikus színésze. A képen Kibédi Ervin színpadi függöny előtt áll, egy napilappal a kezében.

⁹⁴ *Szegénylegények:* Jancsó Miklós 1965-ben bemutatott játékfilmje.

1. Halda Alíz
2. Del Medico Imre
3. Televízió Zámolyon, 1961, Wormser Antal felvétele (Magyar Nemzeti Múzeum)
4. Sorban állás újságért, Magyar Filmhíradó, 1962 (Magyar Nemzeti Filmarchívum)
5. Nyomják az *Esti Hírlap* különkiadását, Magyar Filmhíradó, 1961. április (Magyar Nemzeti Filmarchívum)
6. Az *Esti Hírlap* különkiadása Gagarin űrrepülése alkalmából, 1961. április 13.

ÜZEMI BALAJESET

ÖNCENZÚRA

MAGYAR FILMHÍRADÓ, 1961. ÁPRILIS⁹⁵

1961. április 12-én a *Vosztok*, többlépcsős, kozmikus rakéta, fedélzetén az első emberrel, Jurij Alekszejevics Gagarin repülő űrnaggyal, megkezdte repülését a világtérben. Ezzel az emberiség évszázados álma vált valósággá: Gagarin űrnagy még aznap, április 12-én, épségben földet ért. A rádió hullámai és a világsajtó a szovjet emberek diadaláról, a tudomány új korszakáról adnak hírt.

Paizs Gábor: Háromnegyed nyolckor jelentette a Reuter – nem a TASZSZ –, hogy a Szovjetunióban emberrel a fedélzetén űrhajót lőttek fel. Rögtön mindenki lázban volt a szerkesztőségben, hogy ha ez így van, akkor rendkívüli kiadást kell adni.

Hamarosan megérkezett a TASZSZ első jelentése, elindult a gépezet, jöttek a telexek, óriási izgalom. Úgy a lap összeállítása félidejében egyszer szólnak, hogy menjek föl a harmadik emeletre, mert a *Népszabadság* főszerkesztője, Nemes Dezső⁹⁶ elvtárs hívát.

Fölmegyek, és azt mondja, hallom, hogy maguk rendkívüli kiadást akarnak kiadni. Hát mondom, nemcsak akarunk, már gyakorlatilag készen is vagyunk. Azt mondja: és hogyhogya maguk rendkívüli kiadást akarnak kiadni? Mondom, mert ez az esemény. Nem, mondja, majd akkor kell a rendkívüli kiadást kiadni, ha leszáll az űrhajó.

Mondom, nem! Akkor, amikor fönt van. Na, nem vitatkoztunk, azt mondja, ő majd intézkedik. Hát jó, hát rövid úton elintéztük egymást. Én lementem a második emeletre, és amikor a második emelet lépcsőjén voltam, akkor szalad az egyik titkárnő, hogy siessek, mert Szirmai István, aki akkor az agitprop titkára volt, a Politikai Bizottság tagja, vár a másik vonalon. K-vonalon.⁹⁷ Lemegyek, fölveszem, mondom: tessék! Hát az első gondolatom az volt, hogy nagyon hamar ment a drót, hogy hát leállítanak engem. Mondom, tessék, parancsolj! Azt mondja, hallom, hogy már majdnem készen vannak. Hát én nem is beszéltem vele. Hogy kitől hallotta, nem tudom, gondolom, hogy eggyel följebb már ment a telefon.

És hát mondtam: igen, igen. Perceken belül készen vagyunk a rendkívüli kiadásunkkal, és elindulunk a nyomdagépekkal. Azt mondja: nagyszerű! Gratulálok! Nyomjatok, ami belefér. A papírt majd elveszük a *Népszabadságtól*. Aznap az *Esti Hírlap* 560 ezer példányban jelent meg.

95 Magyar Nemzeti Filmarchívum MFH 1961/15. A filmen egy felszálló rakéta, Gagarin portréja, majd egy város felülnézetben, egy kapcsolóterem és egy újság szerkesztősége látható.

96 Nemes Dezső (1908–85) politikus, történész. 1957–61-ben a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának vezetője. 1966–75-ig az MSZMP Politikai Főiskola igazgatója, 1975–77-ig rektora. 1977–80 között a *Népszabadság* főszerkesztője. 1957-től haláláig az MSZMP KB tagja, a PB pót-, majd rendes tagja.

97 K vonal = közvetlen vonal. A felsőbb párt- és állami vezetők, országos intézmények számára biztosított telefonhálózat.

HÍRADÓFELVÉTEL 1961. ÁPRILIS, ZENÉS MONTÁZS AZ *ESTI HÍRLAP* KÜLÖNKIADÁSÁNAK LÉTREJÖTTÉRŐL ÉS UTCAI ÁRUSÍTÁSÁRÓL⁹⁸

Paizs Gábor: Amit én adtam címet, az az lett volna – már ki is volt szedve, félig betördelve, tehát levonatban már megjelent –, hogy *Ember a világűrben*. És akkor a kollégák, teljesen jóindulatúan, tehát nem mondhatnám, hogy betartással, [azt mondták], hogy ez nem jó cím, meg így, meg úgy, meg amúgy, hogy tegyük elé, hogy „szovjet” ember a világűrben.

Addig ment a huzavona, hogy a „szovjet” szó az „ember a világűrben” elébe került. Így jelent meg a rendkívüli kiadásunk: *Szovjet ember a világűrben*. Azóta is sajnálom, hogy akkor engedtem és behorpadtam. De hát talán ez nem sokszor fordult elő...

KÖTÉLTÁNC

Faragó Vilmos: Úgy kellett eleget tennünk a hatalom kívánságainak, hogy azért az olvasó is elégedett legyen velünk. Tehát egy ilyen folytonos lavírozás, mérlegelés, és mindig a kitapogatósa annak: mit fogad el tőlünk a hatalom, és mit vár tőlünk az olvasó. Tehát, ha jó lap volt – én nem állítom, hogy az *Élet és Irodalom* jó hetilap volt, csak azt tudom, hogy olvasott és népszerű hetilap volt –, ha jó lap volt, akkor nem önértékei miatt volt az, hanem mert akik szerkesztették, kitanulták ezt a lavírozás-technikát.

Németi Irén: Nézd, vállalni kellett dolgokat. Szóval nehogy úgy tűnjön, hogy én itt most egy ilyen hős szerkesztő vagyok. Nem, erről szó sincs. Csak megpróbáltam a lapot úgy szerkeszteni, megpróbáltam úgy az olvasókhoz szólni, hogy azt elfogadják, és azt védjem. Tudod? Ebben hiúság is volt, mondhatom neked. Biztos.

M. Topits Judit: Olvasva az újságokat, utólag nekem is ez a benyomásom, hogy nagyon sok mindenről nem szóltak, amiről szólhattak volna.

Lakatos Ernő: Teljesen egyetértek, ez nagy kár. A magam felelősségét is érzem ebben, mert többet kellett volna azért verekedni, hogy a nyilvánosság tudjon arról, hogy mi folyt. De hangsúlyozom: rendkívül keskeny [volt] a palló, amin mozogni lehetett.

Faragó Vilmos: Csak annyi sajtószabadság volt, amennyit egy-egy szerkesztőség, egy-egy műhely, egy-egy újságíró magának megteremtett. Nagyon sok múlott a kollégák... nem bátorságán, mert nem szerettem soha ezt a szót, hogy mennyire bátrak vagyunk... Mert bátor minden hülye lehet, ehhez nem bátorság kellett, hanem ravaszság, huncutság, alkalmazkodóképesség. Tehát mi nem bátor oroszánok voltunk, hanem ravasz rókák.

⁹⁸ Magyar Nemzeti Filmarchívum MFH 1961/15. A filmen először a szüntelenül dolgozó nyomdagépek láthatók: nyomják a különkiadást. Majd a Blaha Lujza téren a vásárlók gyűrűjében a rikkancs, akinek a kezéből csak úgy kapkodják a lapot a türelmetlen vásárlók.

A DOKUMENTUMFILM ADATAI

Üzemi baleset. Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról

Szereplők: Del Medico Imre, Faragó Vilmos, Halda Alíz, Lakatos Ernő, Némethi Irén, Paizs Gábor

Operatőr: Ágoston Gábor, Halász Gábor

Főcímműzika: Ágoston Gábor

Történész szakértő: Rainer M. János

Vágó: Sass Péter

Producer: Sárközy Réka

Forgatókönyvíró-rendező: M. Topits Judit

Hossz: 79 perc

A film a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Magyar Történelmi Film Alapítvány és a Pont Stúdió támogatásával készült.

Gyártó: 1956-os KHT. 2003–2004

IRODALOM

BERTHA Bulesú: Kesudió. *Élet és Irodalom*, 1976. február 26. 3–4. p.

BOR Ambrus: Tizenhárom ezrelék. *Kortárs*, 1963. 5. sz. 721–736. p.

CSEH Gergő Bendegúz–KALMÁR Melinda–PÓR Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963 (Dokumentumok)*. Budapest, 1999, Osiris.

FARAGÓ Vilmos: Vodu. *Élet és Irodalom*, 1965. február 13. 1. p.

MEZEI András: Valami nincs kitalálva. *Élet és Irodalom*, 1978. július 1. 4. p.

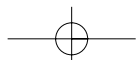
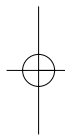
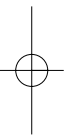
ZÖLDI László: *Az ÉS vitái*. Budapest, 1987, Múzsák.

116 RÉSZVÉTEL, EGYÜTTMŰKÖDÉS, FELELŐSSÉG – VÁLTOZATOK

M. TOPITS JUDIT

KOZÁK GYULA

GAZDASÁGI, POLITIKAI VEZETŐI MAGATARTÁSOK ÉS ÉLETUTAK AZ 1980-AS ÉVEK ELSŐ FELÉBEN MÁSODLAGOS ELEMZÉS*

Az 1981–1984/85 között az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében végzett vezetővizsgálat interjút a gyorsan változó történelmi események miatt nem dolgoztuk fel, azonban számos rész-elemzés készült, magam is feljegyzések, tanulmánytöredékek sokaságát készítettem. Az OTKA által biztosított lehetőséggel élve az interjút másodelemzésnek vettem alá, és sorsparadigmákat fogalmaztam meg. Ezek közül mutatok be néhányat, különböző metszetekben. A teljes dolgozat vaskos kötetnyi, itt csak ízelítőt adhatok a kutatásaimat jellemző szemléletből. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy ezek a részletek is azt bizonyítják, érdemes volt elővenni s mai szemmel elemezni a húsz éve elfekvő interjút, feljegyzéseket.

A KUTATÁSRÓL ÉS ANNAK ÁLTALÁNOS TANULSÁGAIRÓL

A nyolcvanas évek első felében a gazdaság reformjának továbbfejlesztése, elsősorban a vállalati önállóság növekedése, a szabályozórendszer normatívabbá válása, a kisvállalkozások, a vezetői kiválasztás új módozatainak megjelenése, a vállalati önkormányzati szervek megalakulása stb. mind olyan tényezők, amelyek arra utalnak, hogy a gazdasági mechanizmus reformja a vezetés területén is igen jelentős változásokat hozott. Hogy ezek a változások elegendők voltak-e az ország alapvető gazdasági-társadalmi problémáinak megoldásához, az akut nehézségek felszámolásához, s beváltották-e a hozzájuk fűzött reményeket, azt a rendszerváltozás megválaszolta. Tény azonban, hogy a vezetők személyének igen nagy jelentőséget tulajdonított a reformmal foglalkozó, a reform irányát meghatározó valamennyi állami és politikai szerv és valamennyi kutató.

A gazdaságirányítás átfogó reformjára vonatkozó szakmai és pártdokumentumok már 1965–66-tól (tulajdonképpen már 1957-től) kezdődően – a központi tervutasításos rendszer bizonyos elemeket megtartó fölszámolásával párhuzamosan – az emberi tényezőnek (az úgynevezett szocialista országoktól eltérve) lényegesen jelentősebb szerepet tulajdonítottak, és vallották, hogy gazdasági sikereket csak megfelelő vezetőkkel lehet elérni. Vezetőn a (vállalati) felső szinten tevékenykedőket, országos hatáskörű szerveknél a felső- és középvezetőket, valamint a gazdálkodó egységek tevékenységét érdemben befolyásoló, különböző szinten és szakterületen dönteni jogosultak körét értjük, vagyis azokat, akiknek érdemi befolyásuk volt a „dolgok alakulására”.

* Készült A magyarországi sorsparadigmák 1945–1989 között, OTKA T034295 sz. kutatás keretében. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében 1981–85 között lefolytatott *vezetői életútvizsgálat* másodlagos elemzése. A Tardos Márton által irányított *Gazdaságunk szervezeti rendszere* című kutatás keretein belül folyó vizsgálatot annak idején Hegedűs B. András és Kozák Gyula vezette.

Amikor a *Gazdaságunk szervezeti rendszere* című kutatás keretében a vezetői életútvizsgálat tervezéséhez kezdtünk, magunkénak vallottuk azokat a reformgondolatokat, amelyek a korábbi években – ha nem is maradéktalanul – megvalósultak, illetve úton voltak a megvalósulás felé. Abból indultunk ki, hogy a megváltozott nemzet- és világgazdasági erőterben, illetve az állandó változások közepette a gazdasági vezetők magatartása és gondolkodásmódja is szükségképpen változik, illetve olyan vezetők választódnak ki, akik képesek alkalmazkodni az új körülményekhez. Azzal is tisztában voltunk, hogy egyik napról a másikra, de még egyik évről a másikra sem lehetséges a teljes vezetői garnitúra kicserélődése, a vezetők korábbi szemléletmódjának megváltozása. A gazdasági változásokkal együtt fejlődő, azokhoz fokozatosan alkalmazkodó vezetői magatartás formálódása csak hosszabb folyamat eredménye lehet, akár oly módon, hogy a már vezetői poszton dolgozók tanulnak meg alkalmazkodni a változó körülményekhez, akár úgy, hogy az arra alkalmatlanokat új, fiatal vezetők váltják fel. Már a hatvanas évek elején, a „kádári konszolidáció” kezdetekor mind több területen jelentek meg a káderek helyett a szakemberek, lehetőleg szakkáderek: olyan kvalifikált, vezetésre alkalmas, saját szakterületükön felkészült személyek, akik politikailag is alkalmasnak bizonyultak, vagyis a gazdasági egységek életébe beleszóló pártbizottságok is elfogadták őket, ugyanakkor valódi szakemberként működtek.

A vezetői életútvizsgálat nem azt tűzte feladatául, hogy a vezetői döntések közvetlen motivációit kutassa, miként azt a legtöbb vezetőikkel foglalkozó kutatás teszi, hanem ennél általánosabb feladatra vállalkozott: meg kívánta ismerni a gazdasági vezetők életútját, s összefüggést kívánt keresni a vezetővé válás, az aktuális vezetői magatartás és gondolkodásmód, valamint a vezetők teljes életútjának alakulása között. Azok a kutatások, amelyek konfliktusokat, vezetői döntésszituációkat elemeznek, általában elvonatkoztatnak a döntéshozó múltjától, neveltetéséről, politikai beállítódásától, attól az úttól, amelyet bejárt, hogy saját akaratából (vagy esetleg éppen ennek ellenére) vezető legyen, és így nem veszik, mert nem is vehetik figyelembe azokat a tapasztalatokat, magán- és közéleti sorsfordulókat, amelyek az aktuális döntés meghozatalánál befolyásolták.

Kutatásunk vállalt és választott módszere történeti és gazdaságszociológiai, a kérdésfeltevések, az értelmezések a szociológia felől közelítik a gazdasági jellegű problémákat is. Két dolgot azonban már itt, előljáróban le kell szögeznünk. Az egyik, hogy – gazdasági vezetőkről lévén szó – a közgazdasági kategóriák, a gazdasággal kapcsolatos nézetek, nézetrendszerek koherensen beépültek a kutatás kategóriarendszerébe, a szociológiai jelenségeket, amennyiben azoknak van gazdasági derivátuma, közgazdasági oldalról is elemeztük. A másik, hogy a szociológiától nem távolodtunk el, s bár a gazdasági vonatkozásokat kiemelten kezeltük, egyben szociológiai értelmezésükre is törekedtünk. A vezetők gazdasági szervezetben betöltött szerepe ugyanis *csak* gazdasági jellegű ismérvek alapján nem lenne értelmezhető. A gazdasági vezető is olyan ember, aki – függetlenül a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepétől, szerepeitől – nem képes elvonatkoztatni a személyiségének szerves részét képező értékektől, érdekektől, beállítódásoktól, amelyek sokszor a vezetői szerepnél is alapvetőbben határozzák meg magatartását.

Végül is 1981 és 1984 között a termelés és az irányítás különböző területein tevékenykedő 156 vezetővel készült magnetofonos életútinterjú, egyenként átlagosan 150–160 gépelt oldal terjedelemben (ami két-, három, négyszeri beszélgetést, hét-nyolc órányi hangfelvételt jelent).¹ A vizsgált területek: az állami és a szövetkezeti ipar; az építőipar; a mezőgazdaság (szövetkezetek és állami gazdaságok), a bel- és külkereskedelem, a szolgáltatások, valamint

1 Az interjúk megtalálhatók az 1956-os Intézet Oral History Archívumában.

ezen területek állami irányító szervei. Megkerestük a funkcionális tárcák, illetve országos jellegű intézmények, valamint a MNB vezetőit is. Néhány interjú készült a tanácsi (területi) gazdaságirányítás vezetőivel, illetve olyan volt pártfunkcionáriussal, akinek tevékenysége szorosan kapcsolódott egy területhez, illetve aki pártfunkcionáriusként jelentős szerepet játszott az adott terület gazdasági életének alakításában.

Az interjúalanyokat biztosítottuk a teljes anonimitásról s arról, hogy az interjúkban elhangzott információkat csak oly módon tesszük közzé, hogy az idézett részletekből az adatközlő személyére ne lehessen következtetni. Nem egy-egy konkrét személy minősítése volt a célunk, hanem a konkrét esetből általánosítható érvényű következtetést kívántunk levonni. A megkérdezettek köre kvantitatív értelemben nem reprezentatív, de a kvalitatív reprezentáció feltételeit – mivel minden fontos típus megtalálható benne – kielégíti.

A kutatás célja csak bizonyos irányban tette lehetővé és szükségessé az anyag feltárását, azonban alkalmaztunk egy olyan információkinyerési módszert is, amely a szűkebb cél és a tágabb felhasználás között hidat teremtett. Ez pedig a névmutató. Minden interjúhoz névmutatót készítettünk, s az egyes névmutatókat összesítettük – az így létrejött mintegy hét-nyolc ezer tételből álló nagy (összesített) névmutató felhasználásával több irányból is közelíthetünk az egyébként nehezen kezelhető anyaghoz. Egyrészt a nevek segítségével egy meghatározott szakterület és történelmi periódus viszonylag könnyen elérhető, másrészt egy-egy interjú névmutatója csupán a nevek említése alapján is eligazít bennünket abban a kérdésben, hogy a meginterjúvolt vezető milyen közegben (networkben) élte le az életét.

A GAZDASÁGI VEZETŐK NÉZETEI, VÉLEMÉNYEI A GAZDASÁGRÓL, A GAZDASÁGPOLITIKÁRÓL, A GAZDASÁGI REFORMRÓL

Arra a kérdésre, hogy miért éppen úgy gondolkodnak és cselekednek az egyes emberek, sokféle választ próbált adni a társadalomtudomány. Elsőnek azt kell vizsgálnunk, hogy mi történik, csak azután, hogy hogyan, s csupán a legvégső fázisban kísérrelhetünk meg a miért kérdésre választ adni, vagyis a történelmi, társadalmi és persze a személyes okokat feltárni. Nem hihetjük azonban, hogy a jelenség pusztá regisztrálása egyszerű feladat lenne, mert akár a gazdasági élet komplex cselekvéseit kívánjuk megismerni, akár a mögöttük álló embert, mindig beleütközünk az érdekek által emelt falba, amely – függetlenül attól, hogy a piacos gazdaság működését kívánjuk-e megismerni, vagy a szigorú tervutasításos rendszerét – visszapattint minden nem kívánatos érdeklődőt, aki sérti (sértené) a beavatottnak vélt személy cselekvési lehetőségeit, megzavarja (megzavarná) taktikáját és stratégiáját. (A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized azt bizonyítja, hogy a nyolcvanas évek elején sokkal nyitottabbak voltak a gazdasági élet vezető aktorai, mint napjainkban. Akkor még a legrejtőzködőbb vezető is több információt adott életéről és munkájáról, mint ma a legnyitottabb.)

Azok a gazdasági vezetők, akik körében vizsgálatokat folytattunk, tíz, húsz, harminc vagy még több éve dolgoztak, s felelős vagy kevésbé felelős posztot töltöttek be a gazdasági, illetve a politikai hierarchiában.

Mint szervezetbe illeszkedő személyek, akiknek érdekei nagymértékben egybeestek bizonyos termelői, igen sok esetben még magasabb szintű (tárca, területi) érdekekkel, gondolkodásukban, véleményeikben természetesen óvatossá váltak, és a szervezet érdekeinek hangoztatásával, a szervezet „szócsöveiként” gyakran igyekeztek kitérni az érdemi válaszadás elől. Ha valaki összeköti a sorsát valamely szervezettel (intézménnyel), akkor egzisztenciáját is annak sikerességétől teszi függővé, s ha „leleplezné” kenyéradó gazdáját, saját magát is – jogosan – veszélyben érezhetné. Számolhattunk viszont azzal is, hogy csak kevesen

képesek sok órán keresztül következetesen saját véleményüktől eltérő, gyakran azzal ellentétes nézetet képviselni. A közlési kényszer kinyilvánítása, az önálló vagy legalábbis annak szánt vélemény, a személyes én, egy „önkép” kialakítása elemi igénye minden embernek. S ha ennek nincsenek közvetlen politikai, erkölcsi, gazdasági stb. veszélyei, akkor a szervezeti ember a szervezet által sugallt hivatalos vagy hivatalosnak vélt véleménye mellett (gyakran helyette) szívesen közli személyes véleményét, különösen, ha ezt személyes sorsába beágyazva mondhatja el.

Gazdasági vezetők nyilatkozatainak elemzésekor föl kell figyelni arra, hogy a nyilvánosság szintjétől függően változik azok személyessége és személyes igazsága. Elegendő összevetni a nekünk adott interjúkat a lényegében azonos időben például a *Heti Világgazdaságban* megjelent megnyilvánulásaikkal, hogy lássuk a különbséget a „véleményben”. Ezzel nem azt állítjuk, hogy egy hetilapnak adott interjúban a vezető nem mond igazat, de *más szintű az az igazság, amelyet sok tízezer példányban nyomtatnak ki, mint az, amely szigorúan kutatási célokra hangzik el.* Az általunk megkérdezettek közül a kutatás időszakában számosan nyilatkoztak heti- és napilapoknak, a televízióknak és a rádióknak, s ha ezeket a nyilatkozatokat összevetjük az interjúk vonatkozó részleteivel, azt tapasztalhatjuk, hogy ellentmondás ugyan többnyire nincs a két szöveg tartalma között, de az analízis és kritika mélysége és főleg ereje erősen a kutatás számára adott interjú javára billenti az „igazságmérleg” nyelvét. Továbbá: *ami tabu a nyilvánosság számára, az nem tabu a kutatás számára.* Jelentős különbség van a két nyilatkozattípus között a *személyesség szintjében is.* Az általunk készített interjúk légköre más, a kérdező és a megkérdezett között nagyon sok esetben bensőséggé vált a kapcsolat, ezért olyan problémákat is megvitathattak, amelyek nem bírták volna el a sajtónyilvánosságot.

Ha eddig azt hangsúlyoztuk, hogy a szervezet meghatározó, de legalábbis nagyon jelentős hatással van a vezetőkre, a vezetők nézeteire, azok alakulására, akkor most a másik, a nézeteiket befolyásoló, a nézetek kialakulásában fontos szerepet játszó tényezőre kell felhívni a figyelmet. Ez pedig a személyes sors.

Egyazon történelmi, társadalmi vagy politikai jelenség megítélésében jelentős különbségek tapasztalhatók az emberek között. S mert a vezetői magatartást együttesen alakítja szervezet, politika és magánéleti előzmények bonyolultan összefonódó sorozata, a szervezeti elkötelezettségen túl *nagy figyelmet kell szentelnünk annak az útnak, amelyet a vezető megtett, amíg aktuális posztjára eljutott.* Kutatásunk azért is választotta tárgyául (és címéül) a vezetői életútvizsgálatot, mert hangsúlyozni kívántuk, hogy az egyéni sors és az átélt történelem (vagyis a különböző szervezeteknél különböző történelmi kondíciók között eltöltött időszak) együttesen alakították ki a vezetők nézetrendszerét, világlátását, gazdasági-politikai beállítódását, jelenkori történésekre adott válaszait.

Az életút – magából a fogalomból következően – folyamatot jelent. Olyan folyamatot, amely térben és időben zajlik, s amelynek még nincs vége, még lehetséges emelkedés és bukás, még lehetséges annak tudatos befolyásolása. A kutatás lefolytatásakor legidősebb (70 éven túli, de még állásban lévő) generáció tagjai a világgazdasági válságtól és a feudálkapitalista harmincas évektől kezdve a háborús konjunktúrán és a világháborún át a rövid koalíciós (demokratikus) korszakot, majd az ötvenes éveket, 1956-ot, az 56 utáni represszió, a várakozás időszakát, a 68-as reform előkészítését, majd magát a reformot és annak megtorpanását, a hetvenes évek elején kezdődő világgazdasági válságot, annak késleltetett hazai „begyűrűzését”, a kései reagálást, a vizsgálat idején is tartó válságot, és a válságból való kijutás reményében a reform felélesztését is átélhették. De a legtöbb esetben azok is állást foglaltak a történetekkel kapcsolatban, akik életkorukból következően e politikai-gazdaságtörténeti folyamatnak csak egyes szakaszait élték át.

A megkeresett vezetők zöme a kutatás idején az ötvenes éveit taposta, tehát már aktív volt a kemény tervutasításos rendszerben, átélte a 68-as reformtörekvések idejét s az azt követő korszakokat.

A kevés negyvenes éveiben járó vezető számára is személyes élmény volt a 68-as reform, s már felnőtt fejjel élhették át (a legfiatalabbak még az egyetemen) a reform körüli vitákat, sokan közülük középvezetőként tevékenykedtek a korábbi másfél évtizedben, s mert benne éltek a gazdaságban, reagálniuk kellett a jelenségekre, vagy ha nem reagáltak, akkor ez volt a válaszuk. S az interjú során állást kellett foglalniuk a mechanizmus reformjával kapcsolatban (is).

Az életkori megoszlás igen szórta, a vélemények, a gazdaságról, politikáról alkotott nézetek ezért is sokszínűek.

Sokszínűek, mert két tényezőcsoport (a személyes élmények és a véleményt befolyásoló szervezeti és politikai érdekek) egymásra szuperponálódó hatásai – az egyéni személyiségjegyekkel kiegészítve – eleve nagyszámú variáns létezését feltételezik. A vezetők nézetei között nagyon nehéz volt „rendet” teremteni, olyan releváns csoportokat kialakítani, amelyek – túl a pillanatnyi értelmezési igényeken – mélyebb összefüggések feltárását is lehetővé tették. Szinte minden egyes vezetői sors egyedi, nagyon nehéz két hasonlót találni. A kutató feladata azonban, hogy a nehezen áttekinthető, nagyon bonyolult szövevényben is meglegye azokat az általánosítható, típusba sorolható elemeket, amelyek elemzése során tágabb érvényességű igazságok kimondására is vállalkozhat. Ez azonban még csak a tények pozitivista leírása lenne. Vállalnunk kellett az okok feltárását, a *miért* kérdésre is feleletet kell adnunk.

Arra a kérdésre kívánunk tehát választ adni, kik csinálták nyolcvanas évek elejének magyar gazdaságát, s hogyan gondolkodtak. De arra is választ kívánunk adni, miért gondolkodtak éppen úgy. Léteznek-e egyáltalán olyan tényezők, amelyek hosszú távon befolyásolják, illetve meghatározzák a vezetők gondolkodásmódját?

Közösnek tekinthető a megkérdezett vezetőkben a hatalomhoz való lényegében azonos viszonyuk. Legitimként fogadták el a létező szocializmust, ebből eredeztetve státusukat szintén legitimnek tartották, s a hatalmi hierarchiába való beépültségüket tekintették „normális” állapotnak – még ha e hierarchiára vonatkozó kritikával is találkozhatunk. *Kontesztálás, ellenzékiesség, a szocializmus alapelveinek megkérdőjelezése nem jellemző rájuk*, a kritizált részjelenségekkel kapcsolatban is bíznak abban, hogy *a fejlődés megoldja a problémákat*. Az általuk átélt történelem (magántörténelmük és a „nagy történelem”) már pusztán az életkori különbségek miatt is alapvetően különbözik. S e különbözőség akkor válik igazán szembevetővé, ha felfigyelünk arra, hogy a vezetővé válás formális és informális (hol deklarált, hol csak némán alkalmazott) feltételei (csupán az 1950–84 közötti időszakban is) milyen mértékben változtak. Később erre még visszatérünk, most csak a két szélsőséget említjük meg, a spektrum szélességének érzékeltetésére.

Az egyik: külkereskedelmi vezérigazgatóként nyugdíjba vonult, illegális kommunista múltú, hetvenéves interjúalanyunk négy polgárit, majd „vörös akadémiát” végzett, s élete során dolgozott a rendőrségnél, külügyi és külkereskedelmi szolgálatban bel- és külföldön, s itthon több külkereskedelmi vállalatot igazgatott.

A másik: negyvenes éveinek elején járó, az egyetem nappali tagozatán végzett, majd hivatalnokként elhelyezkedő, s a hierarchiában lépésről lépésre gyorsan emelkedő, ugyancsak külkereskedelmi vezérigazgatói székben ülő *menedzser*, aki az előbbi vezető egyik korábbi funkcióját tölti be, a szakismereteket (a munka elvégzéséhez nélkülözhetetlen közgazdasági ismereteket és a nyelvtudást) békés körülmények között, az iskolában szerezte meg, s kinevezésénél a közvetlen politikának, a korábbi *érdemeknek* semmi szerepe nem volt. Nézeteikben

mégis meglepően sok a közös vonás, de ugyanilyen fontos, hogy cselekvési stratégiájuk, vezetői gyakorlatuk, rutincselekvéseik mégis alapvetően eltérnek.

A vizsgált időszakban egyre több fiatal került magas pozícióba, kinevezésüknél már növekvő szerepe volt a szaktudásnak, a szakterületen végzett bizonyító erejű munkának, s csak akkor vált fontossá a politikai megítélés, ha két azonos jelölt esetében a szakszerűségi kritériumok nagyjából egyformán kielégültek. Ha két lényegében azonos felkészültségű, azonosan alkalmas vezetőjelölt között kellett választani, az került előtérbe, aki korábban nagyobb politikai aktivitást fejtett ki, többet szerepelt a döntésekben részt vevő illetékes párt szerveknél. (Voltak persze eltérések, de alapvető tendenciának ezt tarthattuk a nyolcvanas évek elején. Vagyis egyre kevesebb volt a *csak* pártkatona és egyre több az iskolázott szakember, akik persze – többnyire látványosan – letették a voksukat a rendszer mellett, igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy bizonyítsák hűségüket az MSZMP-hez.)

Ha azonban tudomásul vesszük, hogy létezett egy szelekciós mechanizmus, amelyben a politikának meghatározó szerepe volt, akkor nem tekinthetjük karrieristának (pejoratív értelemben!) azt, aki alkalmazkodott. S mert ez az alkalmazkodás a középszintű menedzsereknél igen gyakran formális feltételek kielégítését jelentette csupán (más a helyzet a felsőbb szintű vezetőkénél!), volt olyan vezető, aki a hivatalos nézetek hangoztatása mellett progresszív szerepet töltött be saját pozíciójában, s olyan is, aki ugyanezeket a nézeteket hangoztatva a reform megújulása ellen tevékenykedett.

A korábbi években még nagy számban létező funkcionárius-vezetők egy része is képes volt felzárkózni a reform mellé. És ha kettéválasztjuk is gondolkodásukban a mindennapi reformgyakorlatot és a reformhoz való hűséget, valamint a korábban őket egyedül vezérlő hitet a pártban, attól, hogy a reformhoz csatlakoztak, ezekben a vezetőkben megtörtént a szintézis, amelynek eredményeképpen *a korábbi funkcionáriusok közül is sokan megpróbálták progresszív menedzserré válni. Ezekben az esetekben a funkciót betöltő ember és a megváltozott szerep azonosulása anélkül történt meg, hogy a szerepet hordozó ember hite megingott volna a korábbi szerepet előíró ideológiában.* De ennek a racionális magatartásnak a kialakulásához olyan személyiségbázis kellett, amellyel nem sok funkcionárius rendelkezett. A korábbi történelmi korszakok funkcionárius vezetői csak nehezen voltak képesek átváltani egy kevésbé közvetlen politizáló vezetés igényeinek kielégítésére és a közgazdasági szempontok (a piac, az értékviszonyok, a verseny) szakszerű érvényesítésére. S akik nem voltak képesek váltani, azokat a gazdaságnak mint visszahúzó ballasztot kellett hordoznia, mert a politikai praxis nem tette lehetővé minden konzervatív nézetű gazdasági funkcionárius azonnali eltávolítását a vezetésből (s a megfelelő utánpótlás sem volt biztosítva). A természetes előregedés azonban visszafordíthatatlan folyamat, s bár nem állíthatjuk, hogy a fiatalabb vezetők mind elkötelezték magukat a reform mellett s hogy nézeteik progresszívak voltak, és felkészültségük sem hagyott kívánnivalót maga után, de a funkcionárius típusú vezetők utáni generációk pusztán a korkülönbség s az átélt élmények különbözősége miatt is sokkal rugalmasabb gondolkodásúak, sokkal gyorsabban képesek a változásokhoz igazodni, már csak azért is, mert számukra ismeretlen az idősebb generációkat jellemző erős átideologizáltság, indoktrináció. S ismeretlenek számukra azok a félelmek/retorziók is, amelyekkel az idősebb generáció tagjainak korábban számolniuk kellett, amelyeket életvezetési stratégiájukba be kellett építeniük, s amelyek olyannyira szervültek, hogy a megváltozott külső feltételek nem voltak képesek a rossz beidegződéseket megszüntetni.

A legfiatalabb (negyvenes) és legidősebb (hetvenes) generációbeli vezetők gondolkodás-
módbeli különbségének másik oka, hogy a gyermek- és ifjúkori közegben, az iskolai és családi élményekben szinte semmi közös nincs. A kutatás idején már a nagy NÉKOSZ-generáció

is a nyugdíjkorhatár felé járt, az utánuk következők pedig már egészen más élményeket kaptak. Gondolkozhatunk azon, hogy a személyi kultusz évei és 1956 mit jelentettek, milyen irányban befolyásolták azokat, akik átélték, de az „ötvenes évek” kiszolgáltatottsága nem azonos a Horthy-rendszerbeli kiszolgáltatottsággal, az ötvenes évek nyomora nem azonos a harmincas évek falusi nyomorával, az ötvenes évek iskolai élményei nem azonosak a továbbtanulás harmincas évekbeli lehetetlenségével, s 56 megrázkódtatása sem azonos a második világháborúéval.

Hitek és hitek elvesztése másképp jelenik meg a negyvenes-ötvenes éveikben járóknál, mint az idősebbeknél. A funkcionárius vezető hite kikezdehetetlen volt és többnyire az is maradt, s bár a történelem (s a párt hivatalos vonala is) túllépett ezen a hiten (amely nagyon sok utópista és irracionális elemet tartalmazott), a funkcionárius a korábban sokszorosan megerősített küldetéstudatát nem tudta, de nem is akarta feladni, mert ezzel saját identitását tette volna kérdéssé. Ez a küldetéstudat nemcsak célkitűzésének grandiózus voltában, hanem az egyénekre ható intenzitásában is méltán vetekszik a történelem legnagyobb messianisztikus áramlataival, sőt – ha eltekintünk a viszonylag rövid időtartamtól – gyakran felül is múlja őket.

Csoda-e hát, ha ennek a küldetéstudatnak a hordozója inkább fordult a napi gyakorlat ellen, mintsem hitét adta volna fel: különösen, mert úgy érezte, hitében árulták el, korábbi ideáit tették semmissé, amikor a nagy jelszavak sikertelen aprópénzre váltása után egy sikeres pályára kísérelték meg vezérelni a gazdaságot. Igaz, nem sikerült megteremteni az ellentmondásoktól mentes, ideális szocialista társadalmat – hihette joggal a funkcionárius vezető! –, de a végső célhoz vezető korábbi úton bekövetkezett éles fordulatot mégis árulásnak érezhette, s érezte is nagyon sok közülük még a kutatás idején, a nyolcvanas évek elején is.

Az már a történelem tragikomédiája, hogy ezeknek a vezetőknek egy része könnyebben emésztette meg a koncepciók perek leleplezését, a sztálini korszak véres diktatúráját, az abszolút és relatív elnyomódás tézisének megsemmisülését, mint azt a csekélyke (legalábbis ezekhez mérten csekélyke) változást, amely a gazdaságban a 68-as reform kapcsán bekövetkezett, illetve amelynek be kellett volna következnie. Különösen tanulságos számunkra, hogy azok az öreg funkcionáriusok viszont, akik képesek voltak alkalmazkodni a megváltozott gazdasági körülményekhez, mennyire toleránsak az ötvenes évek tragikusnak minősített gazdaságpolitikájával szemben.

Ugyanakkor azonban a legidősebb korcsoportba tartozó (tehát hetvenes éveikben járó, vagyis a nyugdíjkorhatáron jóval túl lévő) vezetők, akik megmaradtak aktívnak vagy „félaktívnak” (vagyis nyugdíjban voltak ugyan, de még teljes munkaidőben dolgoztak, s viszonylag fontos posztot töltöttek be), vagy alkalmazkodóképességük következtében, vagy azért, mert már korábban is a liberálisabb gazdaság mellett kötelezték el magukat, nagyrészt a reform mellett álltak. Talán ez (is) volt az oka pályán maradásuknak, hiszen a másik oldalon tapasztalhatjuk, hogy hatvanéves korukban nyugdíjba küldtek életerős vezetőket, mert személyükben gátolták a gazdaság megújulását, a reform kibontakoztatását.

Az életkor tehát jelent(het) választóvonalat a vezetők gondolkodásmódjában, de nem ez a legjelentősebb differenciáló tényező.

A CSOPORTOSÍTÁS MÓDSZERE

Amíg eljutottunk az alaptípusokhoz, meg kellett ismernünk valamennyi vezető gondolkodásmódját, nézeteit. S e nézetek csak ritkán fogalmazódtak meg explicit formában, s még ritkábban képviseltek koherens egészet. A vezetők – beosztásuktól, iskolázottságuktól, s legfőképp a vezetői gyakorlatuk kívánta szükséglettől vezérelve – csak a gazdaságpolitika, az elmélet

azon területeire fordítottak komoly, többé-kevésbé megalapozott figyelmet, amelyekre a mindennapok során feltétlen szükségük volt. Amikor tehát a továbbiakban valamely típusba soroltuk őket, akkor azt igen alapos megfontolás után tettük. Ezzel azonban elkerülhető a kérdőíves módszernél vagy a különböző közvélemény-kutatásoknál szükségszerűen megjelenő hiba, az, hogy a viszonylag egyszerű kódolhatóság érdekében lemondanak a válaszok differenciáltságáról, s gyakran még sugalmazzák is a választ.

Amikor valamely vezetőt besoroltunk, az egész életpályát, a vezetői életút lépcsőit, a konkrét döntéseket, a részvéleményeket stb. is figyelembe vettük, s nem hagyatkoztunk kizárólag az e tárgykörbeli megnyilvánulásokra. Amikor tehát a vezetői magatartás különböző csoportjairól szó esik, akkor mindig a teljes munkáélete áll előttünk, s ennek az életnek az eseményei, fordulatai, az ezekhez fűzött kommentárok együttesen adják az alapot a besoroláshoz.

Vannak olyan szociológiai megragadható tényezők a gazdasági vezetők életében, amelyek lényegesen befolyásolták a gazdasággal kapcsolatos nézeteiket, közgazdasági gondolkodásukat, a gazdasági reformhoz való viszonyukat, és megalapozták gazdaságvezetői magatartásukat.

A szociológiai ismervek és a gazdasági gondolkodás közötti kapcsolat sokszor evidens, közhelyszerű eredményhez vezet. Azonban vannak evidenciák, amelyek „bejönnek” és bizonyíthatók, s vannak, amelyek egyáltalán nem érvényesülnek, s ilyenkor feladatunk a további oknyomozás.

Kézenfekvő összefüggést „kellene” mutatnia az iskolai végzettség és a reformnézetek kapcsolatának: az lenne „logikus”, ha magasabb végzettséghez, egyetemi oklevélhez „reformistább” nézetek kapcsolódnának, de nem így van. A felsőfokú és az alacsonyabb végzettségűek között nagyjából egyformán oszlanak meg (az általunk) hét csoportba sorolt vezetők. Más a helyzet azonban, ha az oklevél szakiránya, azaz a szakképzettség szerint vizsgáljuk ugyanezt: a műszaki egyetemet végzettek, a mérnökök között alacsonyabb, a közgazdasági egyetemen, a különböző tudományegyetemi karokon végzettek között viszont magasabb a reformnak elkötelezett vezetők aránya (a „humán” végzettségűek közel fele, a mérnökök csak alig több mint negyede feltétlen híve a reformnak). Evidencia? Természetesen: az (is). A műegyetemen az 1945 utáni évtizedekben a mérnöki ismeretek mellett kevés figyelmet fordítottak a majdani vezetők gazdaság- és társadalompolitikai/társadalomtudományi képzésére. Évtizedeken át elhanyagolták az ilyen irányú oktatást, a társadalomtudományi tárgyakat a politikai gazdaságtannak a gazdasági valóságtól távol álló, a marxizmus leegyszerűsített, gyakran érvényüket veszített tantételei helyettesítették, és a mérnök, kikerülve a gyakorlati életbe, csak nehezen – és felkészületlensége folytán olykor egyáltalán nem – tudta megtanulni vagy megérteni a gazdaság működésének bonyolult belső törvényeit, a terv és a piac ellentmondásokkal terhes kapcsolatát és legfőképpen azt, hogy a vállalat jövőjét megszabó *gazdasági terveket* az íróasztalok mellett másképpen kell kialakítani, mint a *műszaki terveket*.

Ehhez az általánossághoz természetesen hozzájárul az is, hogy a gazdasági reform – elsősorban a Közgazdaságtudományi Egyetemen – már a hatvanas évek közepétől az oktatás, a tananyag szerves része volt, s ha nem is egyértelműen és konfliktusmentesen, de minden itt végzett hallgatónak meg kellett ismerkednie a reform alapvető elveivel, sőt az ezzel kapcsolatos vitákkal is. A közgazdasági egyetem nem volt ugyan a reform bástyája, de annak szelme a korábbi két évtizedben alaposan átjárta a falait. Nem így a műegyetemen.

A 156 interjú alapján végeredményben hét csoportot alakítottunk ki. Mi magunk is úgy ítéljük meg, hogy ez a *hét* csoport egyszerre sok is, kevés is. Sok, mert alapvetően háromféle magatartás, beállítódás jellemzi a nyolcvanas évek vezetőit (reformpártiság, közömbösség, reformellenesség), kevés azonban, mert ennek a három alapmagatartásnak igen sok árnyalatát

ismerhettük meg, s még a két szélső csoportba is (reformpárti, reformellenes) különböző fokozatok tartozhatnak. Mielőtt a hét csoportot ismertetnénk, el kell mondanunk, hogy e csoportok kialakításához induktív úton jutottunk el. Természetesen volt munkahipotézisünk, volt elképzelésünk arról, milyen gondolkodási típusok lehetnek jelen a vezetők körében, de igyekeztünk egyenként elemezni a megkérdezetteket, s ennek alapján kialakítani a csoportokat.

REFORMPÁRTIAK

Ez a csoport mind a mi vizsgálataink, mind a szakirodalom alapján igen népes és sokszínű. Tagjai a legegyszerűbben úgy jellemezhetőek, hogy ők maguk a reform, ők csinálják a reformot. Készült interjú olyan magas beosztású állami hivatalnokkal, akit mint tudóst és gyakorlati közgazdász-politikust egyaránt ismer a közvélemény, aki a reformnak mind az elméleti, mind a gyakorlati megvalósításában meghatározó szerepet vállalt. Őt a reformközgazdászok alcsoportjába sorolhatjuk.

A reformpártiak másik markáns alcsoportja az ipari vezetők radikális reformerekként jellemezhető köre. A radikális reformerek nem alkotnak homogén csoportot, mert nem feltétlenül jellemző rájuk, hogy elméletileg is felkészültek, azonban ez nem jelenti azt, hogy a reform lényegét, a gazdasági fejlődés főbb emelőit ne értenék, s ne aszerint járnának el mindennapi gyakorlatukban. A radikális reformer politikai szerepe, súlya attól függ, milyen szinten tevékenykedik a hierarchiában. Nyilvánvaló, hogy a felső vezetésben a radikális – vagy enyhítsük: elkötelezett – reformer sokkal többet tud ügyének használni, mint az, aki egy vidéki szövetkezet élén áll. Ugyanakkor azonban nem tartjuk kisebb súlyúnak azt a gazdasági vezetőt, aki a saját szűkebb szakterületén a reform szellemében dolgozik, hiszen a reform gyakorlati megvalósítása csak akkor képzelhető el, ha képviselői valamennyi szinten jelen vannak.

A reformpártiak között található olyanokat is, akik bizonyos fenntartásokkal azok, akik csak annyit kívánnak a reformból, amennyi szűkebb érdekeiknek megfelel. Ezek az óvatos vagy mérsékelt reformerek, illetve fenntartással reformpártiak. Ezek egy csoportjához tartozik a pragmatikus reformer, illetve szakterülethez kötve: a pénzügyi reformer. Általában is különbséget kell tennünk azok között, akik magas szintű tudatossággal állnak ki a reform mellett, illetve akik nem elméleti alapon közelítenek a problémához, hanem a mindennapi gyakorlat vezet, vezette el őket a reform támogatói közé.

Bár önálló csoportot alkot, lényegében a reformerek egyik alcsoportja is lehetne: az *agrár-reformer*. Önálló csoportként történő kezelésüket az indokolja, hogy az agrárszférában tevékenykedők karakterisztikusan eltérnek az összes többi ágazati és funkcionális szerv vezetőitől. Ennek történelmi okait könnyű felismerni.

A mechanizmus 1957-es (hamar megbicsaklott), illetve 1968-as reformja után a magyar mezőgazdaságban kialakult egy progresszív szemlélet, s ez nagyon széles bázist szerzett magának, meghatározta, pozitívan befolyásolta a mezőgazdaság vezetőinek szemléletét (a legfelsőbb szinttől a téveselnökig, s még lejjebb). Az agrárszektorban tevékenykedő vezetők között (22 fő) nem találkoztunk reformellenes gondolatokkal! A mechanizmusreform itt gyökerezett meg a legerősebben, s e területen a vezetői kontinuitás is biztosítottnak látszott. Ez azonban visszamenőleg nem menti a mezőgazdaság szocialista átszervezésekor elkövetett hibákat, visszaéléseket (mert ezekről is szép számú példát kaptunk az interjúkban, olyanoktól, akik maguk is részt vettek a második – kevésbé erőszakos – téveszesítésben, s akik ma már elítélik akkori tevékenységüket s azokat az elveket, amelyek jegyében akkor cselekedtek), sokkal inkább arra figyelmeztet bennünket, hogy más módszerekkel, a fokozatosság és az önkéntesség szigorúbb betartásával talán még előbbre juthattunk volna.

KÖZÖMBŐSEK

A reformpártiak és a reformellenesek között elhelyezkedő köztes nézetek képviselői nem képeznek homogén alcsoportot. Az egyik „középutas” csoport a *tisztviselőké*, azoké, akiknek nincs karakterisztikus véleményük a gazdaság egészéről, teszik, ami a hivatali kötelességük (vagy amit annak vélnek), felkészültségük és főleg belső késztetésük sincs arra, hogy a reformmal kapcsolatban állást foglaljanak. Ezek régi típusú főkönyvelők, akik azt tekintik feladatuknak, hogy a rendeletek útvesztőiben eligazodjanak, a pénzügy és számvitel területén rendet tartsanak, s nem is érzik magukat feljogosítva arra, hogy véleményük legyen. Fő jellemzőjük a passzivitás: sem a reform ellen, sem mellette nem fejtenek ki propagandát, a reformtörvényeket különösen akkor nem kedvelik, ha azok többletmunkát rónak rájuk. A rendszerváltás után a különböző kft.-k, bt.-k s egyéb gazdasági szervezetek könyvelését végző cégek „állománya” ugyanezt a nézetet képviseli: el kell végezni a vállalt munkát, a megbízó számára a törvény által szabott játéktéren belül a legjobb kondíciókat kell biztosítani.

Hasonló típus a *technokratáké*, de míg az előbbieket zöme közgazdász végzettségű, addig ez utóbbiak a mérnökök között találhatók nagyobb számban. A technokratákat önmagában az, hogy technokrata nézeteket vallanak, még nem minősíti. A technokraták egy csoportja (az, amelyik felismerte, hogy a műszaki elképzelések megvalósításának emelője, segítője lehet a gazdasági mechanizmus fejlődése) reformpárti, egy másik csoportja, amelyik *megszokta, hogy gazdasági megfontolások nélkül lehet a műszaki fejlesztéseket megvalósítani*, lehet *technokrata ellenreformer*, míg a harmadik csoport, amelyik apolitikusságával tűnik ki, nem foglal állást a gazdasági kérdésekkel kapcsolatban. Őket csak a műszaki kérdések érdeklik, ezért jogos, hogy külön csoportként kezeljük, miként a tisztviselőket, az alkalmazkodókat. De szemben a tisztviselőkkel, ők nem az adminisztráció, a szabályozók által behatárolt területen tevékenykedtek, s azt hitték, kivonhatják magukat a gazdaság egészének hatásai alól, nézeteiket ezért szigorúan a technikai kérdésekre, a műszaki problémákra koncentrálták, elhatárolódtak a gazdasági kérdésektől, s amikor technokratáknak nevezzük őket, akkor a fogalmat eredeti értelmében használjuk, vállalva az enyhe pejoratív felhangot.

A technokrata szemlélet ugyanakkor nem zárja ki, hogy hordozója szűkebb szakterületén erős innovatív szemlélettel rendelkezzen, vagy éppen vállalatcentrikus beállítódása következtében még hasznos is lehessen, ha olyan közegben fejt ki a tevékenységét, amely a szűk műszaki szempontokat alá tudja rendelni a „magasabb” gazdasági érdekeknek, illetve áll mellette olyan gazdasági szakember, aki a műszaki elképzelések gazdasági háttérét biztosítani tudja.

Vitatható, hol helyezkednek el a *retorikus reformerek*. Verbális megnyilvánulásaik, illetve ezek hatása alapján a reform támogatóinak vélhetjük őket, hiszen a külső póz – a „szöveg” – reformista, s csak a mélyebb analízis, az interjú alaposabb elemzése (elszólások, következtelen véleménynyilvánítások) és cselekedeteik ismerete alapján dönthető el, hogy csak szavakban reformisták, valójában azonban vagy reformellenesek, vagy nincs is igazán véleményük (ez utóbbiak vannak többen). A reform melletti retorika számos okra vezethető vissza.

Az egyik, hogy – *nem rendelkezvén saját véleménnyel – a mindenkori politikai vonalhoz igyekszik alkalmazkodni*, de mert a nyolcvanas évek világa meglehetősen gyorsan és gyakran, számára követhetetlenül változott, a „retorikus reformer” mindig a legutolsó párthatározatot tartotta irányadónak, abból a(z egyébként jogos) feltételezésből kiindulva, hogy ez a magatartás nem hozhat rá bajt. De oka lehet e magatartásnak a *belső bizonytalanság* is, amely lehetlenné teszi az elkötelezett kiállást akár a reform mellett, akár ellene. E csoportba tartoznak például azok, akik *felismerték alkalmatlanságukat egy piacos gazdaságban*, s bár hirdették a reformot, valójában *féltették saját egzisztenciájukat a változásoktól*. Véleményük deklarálásakor azonban „igazodtak”, mert ezzel kívánták meghosszabbítani vezetői pozícióban töltött idejüket.

ELLENREFORMEREK

A par excellence ellenreformerek között két nagy csoportot fedezhettünk fel. Az első a *technokrata ellenreformereké*, a második a „tisztán”, *jelző nélküli ellenreformereké*.

A technokrata ellenreformerek „csak” abban különböztek a technokratáktól, hogy e csoport képviselői úgy érezték, korábbi műszaki lehetőségeiket veszélyezteti a piac, a piac megjelenése. Ők azok, akik azért fordultak szembe a reformmal, mert a korábbi gazdaságirányítási mechanizmusban megkapták a lehetőséget terveik valóra váltásához, amikor nem volt szempont, hogy egy műszaki elképzelés kivitelezése mibe kerül az országnak, van-e haszna, s a gazdaság hosszú távon érdekelt-e a megvalósításban. Kutatásunkon kívüli példát véve: a Nagymaros–Gabčíkovo vízlépcső felépítése (túl a politikai vonatkozásokon) mint az Országos Vízügyi Hivatal (a „vizes lobbí”) szűken értelmezett prakticista szemléletű vezetőinek érdeke, olyan csoportot tételez, amelynek számára a reform csak nyűg, csak bajt okoz, csak akadályokat gördít egy grandiózus technikai terv megvalósítása elé, amikor felteszi a kérdést: akár forintban számolva, akár más, természeti veszteségeket figyelembe véve megéri-e az országnak az erőmű felépítése?

A technokrata ellenreformer a reform minden megnyilvánulását gyanakvással szemléli, és támadásnak érzi, ha az elemző közgazdász és a gazdaságpolitikus felteszi a kérdést, vajon gazdaságos-e az általa javasolt műszaki elképzelés. A piacos szemlélet olyan a technokrata ellenreformernek, mint a sátánnak a feszület, megrémül tőle, menekül előle. De még ha csak menekülne! *Kapcsolatait megmozgatva híveket szerez, hamis érveket vonultat fel, s a legfelsőbb politikai vezetésnél keres szövetségeseket a „műszaki haladást akadályozó” személyekkel szemben.* Az egyszerű technokrata (egyebek mellett) abban különbözik ellenreformer társától, hogy az előbbi vezetői utasításra alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez, követi a piac által kikényszerített, reformer vezetői által közvetített utat, az utóbbi azonban elvi szintre emeli elképzeléseit, s szembehelyezkedik a reformmal. *A technokrata ellenreformerek azért voltak különösen veszedelmesek a gazdaság fejlődésére, mert koncepcióik technikai tálalásával a laikusok között is képesek voltak híveket szerezni maguknak, antiökonómikus nézeteiket racionálisnak tűnő propagandával leplezték.*

S lehet, hogy a retorikus reformerek éppen annyira ellenségei a reformnak, mint a technokrata ellenreformerek, azonban ők szavakban a reform mellett állnak, így igazi érzelmeik ellenére a reformnak csinálnak propagandát (de legalább nem fúrnak), míg a technokrata ellenreformerek demagóg érveikkel képesek voltak a reformmal kapcsolatban közömbösek a reform ellen fordítani.

A technokrata ellenreformerek legnépesebb alcsoportjának képviselője az a nagyvállalati műszaki vezető, aki a nagyvállalati érdekek mögé bújva, a nagyvállalat érdekeit pajzsként maga előtt tartva technokrata érvekkel fordul a reform ellen. Hatása nem lebecsülhető, mert a termelés közvetlen irányítása az ő kezében van, s a gazdaság egészén belüli súlya is túl nagy.

Nagyon fontos és nagyon karakterisztikus csoport a *reform nyílt ellenzőié*. Az 1968-as mechanizmusreformot követő vezetővizsgálat során (amikor elsősorban a reformmal kapcsolatos vezetői véleményeket kívántuk megismerni²), sokkal nyíltabban és differenciáltanabbul fordultak egyes – főleg nagyvállalati – vezetők a változások ellen. Akkor a nagyüzemi vezetők a téves-melléküzemágak létrehozása ellen ágáltak, mondván, hogy azok tönkreteszik a nagyüzemeket, elszívják a jó munkásokat, megbontják a munkásosztály egységét, szervezetségét. Nem volt ritka az a vezetői vélemény sem, hogy „az új mechanizmus kissé

2 A KSH Gazdaságkutató Intézetében és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében megkezdett vizsgálatokra utalok, amelyeknél a pilot study stádiumán nem jutottunk túl.

túlságosan előtérbe helyezte a gazdaságosságot”. (Ez olyan érv, mintha egy orvos azt mondaná, hogy a betegellátásban túlságosan nagy szerepet kap az egészség.) De mivel a 68-as reform megvalósítása számos következtelenséget hordozott, olyat is, amely valóban reális tápot adhatott a konzervatív ellenérzésekhez (például a bérek és prémiumok differenciálásának nem kellő előkészítése egy több évtizede az „egyenlősdi elvét” alkalmazó közegben), könnyű dolguk volt a reformmal ellenszenvező vezetőknek, amikor érveket és (főleg) tábort kellett maguk mellett felsorakoztatni.

De azt sem feledhetjük, hogy az 1968-as reform idején aktív vezetők gazdasági vezetői tapasztalatába sokkal mélyebben épült be a tervutasításos rendszer, mint a tizenöt évvel későbbiekébe, s az akkori vezetők nagyobb hányada volt funkcionárius típusú vezető, mint a nyolcvanas évek elején. A mérnök–közgazdász álküzdelem akkor egyértelműen a mérnökök javára dőlt el, hiszen még azokat a posztokat is mérnökök töltötték be, amelyek kutatásunk idején már szigorúan közgazdasági végzettséghez voltak kötve. Akkor (1969–70-ben) a vizsgált vállalatoknál a gazdasági és kereskedelmi igazgatók jelentős hányada mérnök volt, s csak a szűken értelmezett közgazdasági területeken tevékenykedett a mérnökök által *lenézett* közgazdász, akit úgy kezeltek, mint irodakukacot, s legfeljebb azt ismerték el, hogy adminisztrációs tevékenysége nélkülözhetetlen rossz, de nem fogadták el mint a vállalatok stratégiáját meghatározó, ahhoz a mérnöknél sokkal jobban értő szakembert.

Az időközben eltelt közel másfél évtized e területen ha nem is átütő, de igen jelentős változásokat eredményezett. A reform megtorpanása utáni időszakban is folytatódott, sőt fokozódott a közgazdászok térnyerése, s a köztudatban (elsősorban a vállalati, gazdaságirányítói köztudatban) már a 68-at követő időszaknál sokkal nagyobb lett a közgazdászok presztízse. De a harc nem dőlt el, igen sok helyen nem a racionális munkamegosztás, hanem változatlanul (ha nem is azonos mértékben) az értékesítési, számviteli és a termelési, műszaki fejlesztési szemlélet küzdelme volt a jellemző. A mérnökök és közgazdászok helyes arányának megelégedése után a munkamegosztás, a szerepek racionális leosztása volt az egyik döntő lépés a gazdasági vezetők eredményes magatartásának kialakulásához. Az érdekek kölcsönös fel- és elismerése, a funkciók tisztázása a gazdaságban, az ellenségeskedés helyett a partneri viszony kialakítása vált az új pályára kerülés nélkülözhetetlen feltételévé.

Az ellenreformeri magatartás kialakulásában mind 68-at követően, mind a vizsgálat idején az egyik döntő érv volt, hogy a szabályozórendszer túl gyakori változása hiteltelenné tette a közgazdászok mégoly racionális tevékenységét is, hiszen bármily felkészült legyen is egy közgazdász, nem képes sikeres hosszú távú stratégiát kidolgozni a vállalata számára, ha azt a következő évben megváltozó központi szabályozók érvénytelenné teszik.

A kutatás ellenreformerei már nem azzal érveltek, hogy a téves-melléküzemágak szívják el a legjobb munkaerőt, hanem azzal, hogy a gmk-k, vgmk-k csapolják meg a szakembergárdát. S hiába érvelt a szociológus összesített létszámokkal, hiába bizonyította, hogy az állami szektorban tevékenykedőkhöz képest milyen kevés azoknak a szakembereknek a száma, akik önállósították magukat, a konzervatív vezető leragadt konkrét példánál, azzal érvelt, hogy legjobb műszaki szakemberei hagyták ott a vállalatot, s nélkülük nem képes eredményt elérni, ugyanakkor az adott szabályozórendszer keretei között megfizetni sem képes őket.

Az ellenreformerek véleményeiben sajátosan keverednek érvek és ürügyek. Az egyik rendszeresen visszatérő „érv” a szocializmus féltése, ugyanis ez a konzervatív ellenreformerek zászlaján nagyon hatásosan mutat a kisvállalkozások elleni tiltakozáskor. Állításuk szerint a szocializmus fejlődését veszélyeztette ez a gazdálkodási forma, s visszatérést jelent a kapitalizmus felé, tehát létezésük nem összeegyeztethető a fennálló szocializmussal. A korabeli

sajtóban megjelent különböző jellegű cikkekből (interjúkból és tanulmányokból) is kiviláglik, hogy ebben a vonatkozásban a hatalom legfelső szintjén sem volt maradéktalan egyetértés, s igen gyakran találkozhattunk a kisvállalkozások nyílt támadásával.

BEÁLLÍTÓDÁS ÉS SZAKTERÜLET

Mielőtt a vezetők reformhoz való viszonyát vizsgálnánk, meg kell néznünk, hogy a különböző nézeteket valló interjúalanyaink a gazdaság milyen területén tevékenykednek. Sokféleképpen osztályozhatjuk a vezetőket, figyelembe vehetjük egész életpályájukat, de vitatható például, hogy a mezőgazdaság vagy az ipar felső szintű irányításában tevékenykedőket a *szakterület* szerint soroljuk-e be, vagy – a *szintet* tekintve meghatározónak – az irányításba inkább? Mi az utóbbit tettük. Függetlenül attól, hogy milyen országos főhatóságnál dolgozik egy vezető, *államigazgatási* dolgozónak tekintettük. Ebbe a kategóriába került a miniszterhelyettes (tárctól függetlenül), a minisztériumi főtisztviselő, valamint minden országos hatáskörű szerv vezető munkatársa – így a Magyar Nemzeti Bank vezető munkatársai is. A többi „bankost” külön kategóriába soroltuk, mert ők nem rendelkeztek azokkal a jogosítványokkal, mint az MNB dolgozói.

Eszerint a megkérdezett vezetők (156 fő) közel fele az iparban (50 fő) és az építőiparban (21 fő) dolgozott, negyedük az államigazgatásban (39 fő), a többiek a mezőgazdaságban (22 fő), a külkereskedelemben (9 fő), belkereskedelemben (8 fő) és a bankokban (7 fő). Az itt bemutatott csoportosítás – éppen a reformhoz való viszony sajátos megoszlása tekintetében – használhatónak és a nézeteket jól elrendezőnek, értelmezőnek bizonyult.

Szándékunk szerint nem vagy csak nagyon ritkán kívántunk számokkal, százalékokkal operálni, mert – még ha elfogadjuk is, hogy a megkérdezettek köre *kvalitatíve* reprezentálja a magyar vezetőket – az elemszám kicsi, így a további bontások nem bírják el a matematikai statisztika kritikáját. Bizonyos tendenciák azonban olyan karakterisztikusak, hogy a számadatokat legalább informálódás céljából érdemes megismerni.

A reform szelleme a legkevésbé a vállalati szférába, az ipar közvetlen irányítói közé hatolt be, s ennek megfelelően az *ellenreformerek száma és aránya az ipari vállalatok vezetői körében a legmagasabb*. Az iparban tevékenykedő vezetők fele (!) abba a két, lényegét tekintve passzív magatartáscsoportba tartozik, amelyet tisztviselői, alkalmazkodó, illetve technokrata magatartásnak neveztünk. A másik fele egyenesen oszlik két csoportba, tehát negyedük tartozik a reformerek, s másik negyedük az ellenreformerek közé (ez utóbbiak kisebb hányada technokrata alapon ellenreformer, nagyobb hányada nyíltan – jelző nélkül – reformellenes gondolkodású).

Derűsebb a kép az építőiparban. Itt a vezetők közel a fele reformpárti, a reform szellemében vezetői felügyelete alá tartozó vállalatot, szövetkezetet, egyharmaduk tartozik a „passzív” csoportba (tisztviselő, alkalmazkodó, illetve technokrata; az utóbbiba lényegesen többen, mint az előbbibe), s csak tíz százaléknál kevesebben az ellenreformerek közé.

Az államigazgatásban dolgozók között igen magas a retorikus reformerek és a tisztviselői, alkalmazkodó magatartásúak aránya, de még közöttük is jóval több a reformpárti, mint az ipari vezetők között, s alacsony (a 10 százalékot alig haladja meg) az ellenreformerek tábora. Itt a reformellenesség sokkal veszedelmesebb és kártékonyabb a gazdaság egészére, mint a termelésben.

A mezőgazdaság vezetői között találjuk a legmagasabb arányban a reformnak elkötelezetteket, egyetlen olyan vezetővel sem találkoztunk, aki reformellenes nézeteket vallott volna. Ha az államigazgatásban tevékenykedők közül kiemeljük azokat, akik az agrárszférát felügyelik,

akkor az államigazgatásról alkotott kép romlik, a mezőgazdaságról alkotott pedig javul, mert a mezőgazdaságot felügyelő államigazgatási szervek (Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Állami Gazdaságok Országos Központja, Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, Pénzügyminisztérium, Magyar Nemzeti Bank) általunk megkeresett vezetői valamennyien a reformnak elkötelezettek.

Más oldalról vizsgálva az arányokat, még szembetűnőbb, hogy az ipari termelésben vezető funkciót betöltők között a legmagasabb a reformellenesek aránya. Az összes megkérdezett vezető kevesebb mint harmada (156-ból 50 fő) tevékenykedett az iparban, ezzel szemben a reformellenesek (szerencsére nem túl népes) csoportjának pontosan a fele az ipari termelésben dolgozott. A fentiek alapján az már szinte triviális, hogy a technokraták 60 százaléka szintén az ipari termelés irányítói között található (29-ből 17 fő). A maradék 12 fő eloszlik a többi hat szakterületi csoport között, s értelemszerűen az építőiparban találhatunk még említésre méltó arányban technokratákat.

Ezeket a számadatokat az akkori magyar gazdaság egészére vonatkozóan nem tekinthetjük statisztikailag érvényesnek, a tendencia azonban a szakirodalomban fellelhető, különböző szinten megformált nézetekkel egybevág, s jól jellemzi a nyolcvanas évek elejének gazdasági, pénzügyi vezetőit. (Egy reprezentatív vizsgálat a számadatokat nyilván pontosította volna.)

Végül álljon itt az a következő táblázat, amelyik a szakterület és a reformhoz való viszony összefüggéseit mutatja be.

	REFORMER	AGRÁR-REFORMER	RETORIKUS REFORMER	TISZT-VISELŐ	TECHNOKRATA ELLEN-REFORMER	TECHNOKRATA	ELLEN REFORMER	ÖSSZES (FŐ)
IPAR	12	0	1	8	17	4	8	50
ÉPÍTŐ-IPAR	10	0	2	2	5	1	1	21
KÜLKER.	3	0	2	2	1	0	1	9
BELKER.	3	0	0	2	1	0	2	8
BANK	3	1	0	1	0	1	1	7
ÁLLAMIG.	11	5	9	6	3	1	4	39
MEZGAZD.	1	17	1	1	2	0	0	22
ÖSSZES (FŐ)	43	23	15	22	29	7	17	156

KARRIERTÍPUSOK

A kutatásba bekerült vezetők karrierjét egyenként elemeztük, s ezeknek az elemzéseknek az alapján karriertípusokat alakítottunk ki. Most csak néhány alaptípust mutatunk be. (A rendszerváltás után másfél évtizeddel sem érdektelen e típusok alapos megismerése.)

A MUNKÁSMOZGALMI MÚLTÚ KÁDER

Az 1945 utáni korszak legizgalmasabb, a magyar történelem korábbi korszakaiban ismeretlen karrier azoké, akik a két világháború közötti időszakban, illetve a háború éve alatt részt vettek a munkásmozgalomban, az ellenállásban, netán az illegális kommunista párt tagjai voltak. Sokan hiszik ma is, hatvan évvel a felszabadulás után, hogy a második világháború előtti kommunisták, baloldaliak sorsa zökkenőmentesen alakult az 1945–89 közötti világban, hogy

nekik tulajdonképpen már semmit sem kellett tenniük, megkapták a legjobb állásokat, automatikusan biztosították számukra a rendszeren belüli felemelkedést. Részben persze így történt, de nagyon sokuknál nem. Hogy miért, annak számos oka volt.

Az 1945 előtti illegális kommunisták, baloldaliak egy részének sorsa még az 1919-es Tanácsköztársaságig nyúlik vissza, az ő generációjuk volt a legidősebb a felszabadulás után. Sokan az 1910–20 között születettek közül (de még a náluk idősebbek közül is!) a húszas, harmincas években lettek baloldaliak, néhányan csatlakoztak az illegális *kommunista párthoz*, de többségükben csak érzelmeikben szimpatizáltak a baloldallal, *szociáldemokraták* vagy éppen pártonkívüliek voltak. Az 1945 előtti aktív baloldaliakat a hatalom egy ideig valóban jutalmazta, ám közülük a bekövetkezett események hatására sokan kiábrándultak vagy legalábbis apatikussá váltak korábban vállalt értékeikkel, eszméikkel szemben.

A Horthy-korszak kommunistaüldözései, illetve a zsidótörvények hatására sokan menekültek emigrációba (nemcsak a zsidók!), ki Keletre (a Szovjetunióba), ki Nyugatra. De nem elhanyagolható azok száma sem, akik külföldi tanulmányaik során (a műszakiak esetében: Brno, Zürich) lettek baloldaliak, kommunisták. (Ne feledjük, hogy például Csehszlovákiában a kommunista párt legálisan működött!) Az itthon maradottak közül voltak, akik részt vettek a hazai ellenállási mozgalomban, voltak, akiket gyakran több ok miatt is deportáltak (baloldaliságuk és zsidóságuk miatt), s persze olyanok is, akik átvészelték a második világháborút, illetve hazakerültek a munkaszolgálatból.

Végül is a munkásmozgalmi múltú vezetők indulásuk szerint különböző utakat jártak be. Egy részük végig itthon volt (szabadon, vagy megjárta a börtönt, mert részt vett az ellenállási mozgalomban), mások nem tartózkodtak itthon: lehetek nyugati emigrációban, beleértve a spanyolosokat, dél-amerikaiakat stb. vagy a Szovjetunióban, s ott túléltek a sztálini terrort, vagy munkaszolgálatosok/deportáltak voltak.

Amikor a felszabadulás után a kommunisták szervezni kezdték az ország életét, elsősorban ezekre az emberekre építettek, közülük rekrutálódott a párt elitje, őket helyezték bizalmi állásokba. S ezek az illegális múltúak – a már bizalmi állásokban lévők – vonták be később, mintegy a második fordulóban azokat a barátait, ismerőseiket, akiknek világnézetét ismerték, s akiket – bár 1945 előtt nem voltak kommunisták – egész sorsuk, gondolkodásmódjuk arra predesztinált, hogy fontos pozícióba kerüljenek.

Már az első pillanatban, tehát még az ország teljes felszabadulása előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző utakat megjáró baloldaliak nem azonos nyelvet beszéltek. A szovjet emigrációból hazatértek gyanakvással szemlélték a hazaiakat és viszont. S különösen a „nyugatiakkal” kapcsolatban voltak gyanakvók az itthoniak és a „keletiek”. Ez a gyanakvás részben a későbbi hatalmi harcok előjátékának tekinthető. S ami a legtragikusabb, a hazaiak között is tovább éltek a korábbi évtizedek frakcióharcai, a frakciók közötti ellenségeskedés.

Most azokról fogunk beszélni, akik kezdetben nem morzsolódtak le. Sokan voltak ugyanis, akik korábbi baloldali elkötelezettségük, netán tevékenységük ellenére, tudomásul véve, hogy bekövetkezett, amire vágytak, visszahúzódtak saját szakterületükre, s igyekeztek ott békeesen élni. Nem rajtuk múlt, hogy később megtalálták őket, s vagy magas (állami vagy párt-) pozícióba kerültek, netán az ÁVH-ba, vagy egyéb funkciókba, például a szakszervezetekbe. Arra nem volt s ma sincs egyértelmű algoritmus, hogy ki miért oda került, ahová, e kérdésre csak az egyéni életút elemzése adhat választ. Vannak azonban igen erősen érvényesülő tendenciák. A moszkvaiak dominanciája azt eredményezte, hogy a hazaiakkal és a nyugatosokkal szembeni gyanakvásuk miatt szignifikánsan több hazai és nyugati baloldali/kommunista (és persze szociáldemokrata) került Rákosi börtöneibe, de sokan bántatlanul megúszták az ötvenes éveket, kiténtetéseket kaptak, jó állásokba kerültek, a rendszer megbízható kádereivé váltak.

Kutatásunk idején, tehát az 1980-as évek elején az ötvenes években meghurcolt káderek jelentős részét már évtizedekkel korábban rehabilitálták, s ezeket az idős baloldaliakat a Kádár-rendszer támaszául használta föl (ha hagyták magukat). Ebben nyilván jelentős szerepe volt annak is, hogy maga Kádár szintén megjárta Rákosi börtönét. Sokkal tragikusabb (a magyar történelem számára!), hogy Kádár nem távolította el a közéletből azokat, akik az *ötvenes éveket csinálták*, képes volt megbocsátani saját pribékjeinek is, csak néhány emblematisz rákosista vezetőt nem engedett vissza a hatalomba, s egyedül Rákosi maradt haláláig szovjet emigrációban. Nem feladatunk az ávós-perekről szólni, de annál inkább feladatunk tudatosítani az olvasóban, hogy az 56-os forradalom leverése után a megtorlásokat a korábbi ÁVH közép-káderei vezették, és igen sokan azok közül is az akkorra már a BM-hez került állambiztonsági osztályon dolgoztak – mégpedig vezető pozícióban –, akik az ötvenes években aktívan részt vettek a koncepciós perekben.

Rendkívül szövevényes volt annak a csoportnak az élete, amelyet mozgalmi múltjának nevezünk. Különösen azoké lehetetlenült el, akik az 56-os forradalomban Nagy Imre mellé álltak, tehát a kádárista terminológia szerint ellenforradalmárok lettek, és sokan közülük a kádárizmus börtöneit is megjárták. A *nagyimrések* csoportja (s itt nemcsak a szív, legbelső magra gondolok, hanem mindazokra, akik akár tevőlegesen, akár csak belső szimpátiával álltak Nagy Imre mellett) igen nehéz helyzetbe került, s még a nyolcvanas években, 25 évvel a forradalom után is csak a különböző hierarchiák megtúrt figurái lehettek. Ne feledjük, a nagyimrések zöme is megjárta az MKP-t, majd az MDP-t, s csak fokozatosan, gyakran rendkívüli lelkierővel tudtak szembefordulni a létező szocializmussal, s váltak egy másik, a csak 1968-ban, Dubčekék által *emberarcúnak* nevezett szocializmus híveivé.

Ezeknek a szövevényes utaknak a leírása szinte lehetetlen: túl sok az elágazás, és túl sok magyarázatot igényelne, ha minden utat pszichológiai, szociálpszichológiai elemzésnek vetnék alá. Ugyanakkor néhány esetben, jelesen azok esetében, akik kutatásunkba bekerültek, érdemes alaposabb elemzés tárgyává tenni a munkásmozgalmi múltjuk motivációit, gondolkodásuk alakulását, s a kutatás során megismert mentalitásukat.

A magyar történelem *úgy hozta*, hogy nagyon sokan kényszerültek évtizedekig véleményük elhallgatására személyes biztonságuk érdekében. Kiváló (nem politikus!) szakemberek, akik 1945 előtti baloldaliságuknak köszönhetően karrierjüket, ám megsúzták az ötvenes éveket, s megsúzták a forradalom utáni retorziókat is, mélyen hallgattak, nem mondták el, mit gondolnak, mert tudták, hogy véleményük őszinte kinyilvánítása kettétörhetné a karrierjüket. De azért nagyon sokuknak megvolt a véleménye mindarról, ami ebben az országban történt és történik. És sokan, nagyon sokan vállalták a képmutató hűséget, csak azért, hogy békében élhessenek. S ezek az emberek nem voltak karrieristák, hiszen korábbi, ifjú éveikben bebizonyították, hogy nagyon nehéz és veszélyes körülmények között ki mertek állni eszméik mellett, de amikor *az eszme cserbenhagyta őket*, belátták, hogy megszűnt számukra az a játéktér, amelyben még ismerős és elfogadható szabályok szerint tevékenykedhetnének.

D., egy nagy vegyipari üzem a vizsgálat idején már nyugdíjas vezérigazgatója a munkásmozgalmi múltú káderek legkevésbé meggyötört tagjai közé tartozik, talán azért, mert 1945 előtti tevékenysége miatt senkinek sem állt az útjában (bár illegális kommunista volt), s talán azért is, mert az újpesti partizánvezér, Földes László indította útjára karrierjét, akiről tudták, hogy mindig kiállt volna „káderéért”, erre azonban – D. szerencséjére – nem került sor.

D. a történelem és a gazdaság színpadáról már letűnt – vagy onnan a kutatást megelőző években lelépő – figurát személyesít meg. 1908-ban született, tehát a kutatás idején már hetvenes éveit második felét taposta, igaz, hogy évek óta nyugdíjban volt. Zsidó proletár, deklasszálódott szociáldemokrata munkásapa fia, nevét Deutschról csak jóval a felszabadulás

után – Kossa István határozott felszólítására – magyarosította. Így nem ahhoz az asszimiláns zsidó polgári értelmiségi réteghez tartozott, amelyhez a többi zsidó származású gazdasági vezető nagy része. Testvéreinek zöme is részt vett a munkásmozgalomban, egyiküket megkínnozták a fehérterror idején. D.-ből a felszabadulás után illegális munkája *jutalmul* Földes László, az újpesti párttitkár, az újpesti partizánok vezetője *csinált* gazdasági vezető. Az illegális mozgalomban való részvétele meghatározta D. felszabadulás utáni pályáját.

A szerény munkásmozgalmi múlt bőven elég volt ahhoz, hogy D. katapultáljon, de később se legyen szálla senki szemében.

1933-ban veszik föl a nagy vegyi üzembe mint segédmunkást, és több mint negyven év után mint a gyár vezérigazgatója megy nyugdíjba. A maga nemében egyedülállóan „sematikus” karrier, buktatóival, problémáival együtt is szinte megható.

D., mindenki Csibi bácsija (akin rajta maradt ifjúkori, sportolói beceneve) teljesen azonosul a gyárral, ott mint villanyszerelő mindenkit ismer. Másfajta munkásigazgató lesz belőle, mint azokból, akiket kívülről, idegenként küldtek egy gyár élére. Az államosítás után az organikus fejlődés megköveteli, hogy a gyár saját munkásai közül jelöltessék ki az igazgató, és D. esetében ez történt. 1945-ben, a felszabadulás után néhány nappal Földes László nevezi ki a még tőkés tulajdonú gyárba párttitkárnak. Nem sokkal később *elvezénylik* a Vegyipari Minisztériumba, itt a Vegyipari Főosztályt vezeti, közben megfordul a pártközpontban is, majd kinevezik a vegyipari szakszervezet főtitkárává, és 1951–53 között elvégzi a vörös akadémiát (ez a *legmagasabb* végzettsége). Ragaszkodik ahhoz, hogy visszakerüljön a gyárba, az interjúban nagyszerűen jellemzi a gyökerek problémáját, erős kötődését a gyárhoz. A koncepciók perket aggodalommal fogadja, s azt is fontosnak tartja, hogy a gyár, a munkások helyzete stabil legyen. Szerencséjére csak 1953-ban került vissza a gyárba, a legsötétebb Rákosi-korszakot a vörös akadémián tölthette.

Az 1956-os forradalom természetesen váratlanul éri, mert 1953–56 között a nagy gyár igazgatójaként lekötik a maga (vagyis a gyár) gondjai. A konszolidáció sikerének titkát a műszakiak megnyerésében látja. A forradalom után senkit sem bánt forradalmi megnyilvánulásai miatt, sőt megvédi embereit, megakadályozza a letartóztatásokat, ezért a gyár viszonylag sérülésmentesen vészeli át az 1956 utáni esztendőket.

Nem azért áll ki emberei mellett, mert a forradalom híve, hanem emberségből, a saját bőrén megtapasztalt üldözésekre visszaemlékezve. Azok közé tartozik, akik lényegében konfliktusok nélkül élhették le a felszabadulás utáni életüket, minden gondolatukat és egész tevékenységüket a gyár töltötte be, hűségesek voltak a rendszerhez, de a hűségük bázisa a saját emberekhez való ragaszkodás volt. D. csak annyit akart, hogy az általa (egyébként kiválóan) vezetett gyár jól működjön, az embereknek legyen munkájuk, s amit termelnek, az eladható legyen.

D. karrierje: illegális kommunista múlt, jutalmul párttitkárság, kiemelés, szakszervezet, pártközpont, vörös akadémia, vissza a termelésbe, immáron a gyár vezetőjeként, békés munka a nyugdíjazásig.

MUNKÁSMOZGALMI MŰLT NÉLKÜLI POLITIKAI INDÍTTATÁSÚ KARRIER

E típus legfőbb jellemzője, hogy képviselői csak a felszabadulás után kapcsolódtak be a politikai életbe. Életkorukból következően sem vehettek részt a felszabadulás előtti baloldali mozgalmakban, csak 1945 utáni magatartásukkal, az akkor tanúsított politikai elkötelezettségükkel vívták, vívhatták ki maguknak a politikai indíttatású karrierhez elengedhetetlen érdekeket. E típus képviselőit két nagy csoportba sorolhatjuk.

Az elsőbe azok tartoznak, akik karrierjüket szakképesítésüknek, kvalifikáltságuknak, hozzáértésüknek is köszönhetik, nem csupán a párt gyermekeiként emelik/ejtik őket. A másodikba tartozók esetében viszont a szakképesítésnek igen csekély a jelentősége, a kádert csupán politikai megfontolások alapján helyezgetik egyik magas beosztásból a másikba. Az első csoport reprezentánsát mutatjuk be, akinél a politikai hűség magas szakképesítéssel párosul.

K. K. középgenerációs, a felső vezetési szférákat is megjárta, mindig kitartó és hűséges, „nagyon kemény fából” faragott munkáskáder – ahogy magát jellemzi. Néhány évvel később született, mint „kellett volna” (1932), s így 1945-ben még túl fiatal volt ahhoz, hogy a kezdetektől részt vegyen az új társadalmi rendszer kialakításában, de ahhoz nem született későn, hogy a szokásos állomások érintésével életútja a tipikus elemeket sűrítve tartalmazza. K. K. édesapja kazánkovács, tehát munkás, de *falun nevelkedett*, s a tanulmányi kitérők után vizsgatért a mezőgazdasághoz, élete jelentős részét az agrárszektorban töltötte. K. K. is *gyerek kori élményeiből vezeti le affinitását a mezőgazdasághoz*, a családban találkozott a disznóhízalással, baromfitartással, konyhakertéssel stb. Véletlen elem a sorsában, hogy apja Salgótarjában került dolgozni, s ott a Chorinék „jövőtábor” működő gimnázium lehetővé tette a tehetséges munkásgyerekek továbbtanulását is, különösen azoknál, amelyeknél az anyagi feltételek is biztosítva voltak.

K. K. családjánál ez nemcsak azért volt lehetséges, mert apja kazánkovács szakmunkás, hanem azért is, mert K. K. egyke, így nem okozott akkora anyagi gondot a taníttatása. Persze – életkorából adódóan – 1945 előtt nem sokat jár gimnáziumba, tanulmányait már az új korok új kondíciói között folytathatta.

Az interjú készítője így írta le K. K.-t: *Mentalitására iszonyatos energikusság jellemző, ami – általa is bevallottan – jó adag erőszakossággal párosul: ő az, aki mindig mindent tud, s jobban tud a többiekénél.*

Igyekezett megőrizni az édesapjától származó proletárértékeket, egész életében rendíthetetlen kommunistának vallotta magát, de mindig vállalta a fenyegetések szerepét, bátran belement a konfliktusokba, s így lett a mezőgazdasági reform egyik kiemelkedő szereplője.

Az alapfeltételek adottak: proletárcsalád sarjaként 13 évesen találkozott az új rendszer új értékeivel, amelyeket nagyon gyorsan magáévá tett, s kiváló képességei csak gyorsították emelkedését.

Nagyon hamar kibontakozó politikai érdeklődése eredményeképpen már 17 éves korában kéri felvételét a pártba (1949), s 18. születésnapján fel is veszik. De közben a Diákszövetség megyei titkára, a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ) központi vezetőségének és országos végrehajtó bizottságának is tagja.

Innen kezdve K. K. élete a párt kezében van. Ő maga tette oda, illetve elfogadta, hogy a párt rendelkezze felette, saját sorsának irányításába szinte nem szól bele. S ha bele is avatkozik, akkor is csupán a párt által felajánlott lehetőségek közül választ. Sikeres érettségije után *a párt jelöli a Szovjetunióba egyetemre* – s K. K. ezt természetesen elfogadja. Elfogadja, de csak azzal a feltétellel, hogy ösztöndíjából hazautalhat pénzt a szüleinek.

Már egyetemista korában, a Szovjetunióban is vezető: a magyar diákok főnöke. Agrárközgazdásznak szakosodik.

Az ötvenes évek első felét ugyan Szaratovban éli át, de a diákok elszigeteltségük (s kezdetben nyilván gyenge nyelvtudásuk) miatt nem sokat érzékelnek a kollégiumon, egyetemen kívüli szovjet valóságból. Az itthon történekről pedig csak késve és nagyon felületesen szerezhetnek tudomást, ám ennek ellenére K. K. számára is nyilvánvalóvá válik, hogy valami *bűzlik*. Különösen apjának a pártból való kizárása jelent K. K.-nak nagy traumát. (Apjának munka közben elázik a tagkönyve, ezért zárják ki a pártból.) A Rajk-perrel kapcsolatban illegális

kommunistától kap kétkedésre indító információt, de hamarosan elutazik, s ott egészen más problémák kötik le. (Közben 1948-ban, tehát 16 évesen, az MKP ifjúsági vezetőképző iskoláján vesz részt Balatonudvariban – vagyis a párt már igen korán a potenciális vezető káderei közé sorolja.)

1953-ban, Nagy Imre első kormányalakításakor még a Szovjetunióban tanul, de amikor Rákosiék visszaszorítják a reformot és vele együtt Nagy Imrét, már itthon van. Van is véleménye erről a korszakról. Általában szimpatizált Nagy Imre programjával, de voltak fenntartásai (sajnos nem derül ki, hogy mik voltak ezek, s erős a gyanúm, hogy a kötelező negatív értékelés utólagos hangoztatásáról van szó). Még ennek a korszaknak az értékelésénél mondja ki egész későbbi magatartása alappilléret képező elvi állásfoglalását: „... én mindig a párt talajáról vitatkoztam...”

A későbbiek igazolni látszanak K. K. megállapítását, éppen ezért érdemes ennek a nagyon fontos gondolatnak az elemzésével egy kis időt eltölteni. Annál is inkább, mert nem K. K. az egyetlen, aki ezt vallja, hiszen nagyon sok olyan kommunista vezetővel találkoztunk, aki – ha nem fogalmazta is meg ilyen határozottan, ennyire explicit módon – mégis lényegében egy életen keresztül ezt az álláspontot képviselte. Lehet-e büszkének lenni arra, hogy valaki *mindig* a párt talajáról – tehát *a mindenkori vonal*, a mindenkori uralkodó eszmerendszer alapján – fogalmazta meg a véleményét? Hiszen a mindenkori párt után következő párt (vagyis az MDP után következő MSZMP) csak részben vállalta a kontinuitást, nem fogadta el maradéktalanul a korábbi korszak politikáját, sőt! Elegendő az 1956-os forradalomról hozott MSZMP-határozatra gondolnunk, amelyben a kiváltó okok között az MDP s annak vezetői szerepelnek az első helyen. K. K. ezzel a túlhangsúlyozott konformizmussal utólag kíván magyarázatot adni arra a fel nem tett kérdésre, hogy adott történelmi szituációban miért nem volt keményebb, bátrabb, önállóbb.

Különösen figyelemreméltó, hogy azt állítja, már 1956 elején-nyarán *tudta*, hogy ellenforradalom készül. Ezt azért kell kétségbe vonnunk, mert ha ez az állítás igaz, ő volt az egyetlen ember, aki ilyen előrelátó volt. „... 49–50-ben még buzgón hittem...” – mondja az interjúban, de sajnos nem kerül rá sor, hogy a hit elvesztéséről többet is megtudhassunk; sokkal inkább a buzgóság marad meg életelvként – szerencsénkre többnyire jó ügyek szolgálatában.

A Szovjetunióból hazatérve (1954) pártközponti közvetítéssel az Országos Tervhivatalba (OT) kerül. Az ezt követő három hónapos katonaság ideje alatt is (már) párttitkár, tehát megőrizi politikai aktivitását. Az Országos Tervhivatalban a mezőgazdaság fejlesztése, a mezőgazdasági beruházások és a KGST-ügyek tartoznak hozzá. Berei Andor (az OT akkori elnöke) bízik benne, s kitűnő orosz tudásának is köszönheti, hogy megbecsült munkatárssá válik. Részt vesz a beszolgáltatás eltörlésében, később a mezőgazdasági hitelek elengedésében, vagyis Nagy Imre agrárpolitikájának gyakorlati megvalósításában.

1956-ban ugyan munkahelyén nemkívánatos személynek nyilvánították, de bántódás nem érte, s bár kitiltották a hivatalból, ő bejárt. Újabb példa a jólinformáltságra: *november 3-án egy volt évfolyamtársa megtelefonálta neki, hogy másnap bevonulnak a szovjet csapatok*, mert ő (a telefonáló) már a „túlsó oldalon” (a szovjet csapatoknál) van. K. K. tehát megint pontosabban volt értesülve (ha hinni lehet neki), mint az ország politikai vezetői.

A forradalom megítélésével kapcsolatban sajnálatos politikai tájékozatlanságot is tanúsít: Maléért horthysta tiszték bandája vezetőjeként aposztrofálja.

1956 novemberében az OT-ban harmadmagával az MSZMP és a munkásórség alapítója. Pontosabban: munkásórség még nincs, csak „pufajkások” vannak, de ő már köztük van, szervezi őket. E korszakból egyetlen említésre méltó kalandja, hogy hivatalos szovjet papírokkal felszerelve saját családjának élelmet szerez vidékről. S az összefoglalás 1956-ról:

„Nagy Imrének nem tudok megbocsátani ... későn döntött, rosszul döntött ... [mert] túl nagy volt rajta a súly”.

Főbb vonalaiban ismerjük, tudjuk, mit jelentett a gazdasági reform agrárpolitikája. K. K. a legdöntőbbnek az érdekeltség megteremtését tartja. Az agrárpolitika reformja megvalósításának csapata – K. K. szerint – Fehér Lajos, Dimény Imre, Soós Gábor, Hont János, Villányi Miklós, Garamvölgyi Károly.

K. K. aktívan részt vett a reform előkészítésében és megvalósításában, az MSZMP 1970-es X. kongresszusa előmunkálataiban (ő írja Kádár kongresszusi beszédének az agrárpolitikáról szóló részét!), de ezen túl számtalan területen tevékenykedett a reform érdekében. 1970 a reform megerősödése – legalábbis a mezőgazdaságban. A munkásdemagógok, a dogmatikusok hecckampánya dacára a mezőgazdaság erősödik, a paraszti jövedelmek nőnek, s K. K. tevékenységének (is) hála, az élelmiszeripar kezd felzárkózni a mezőgazdasághoz: hatalmas beruházások indulnak el. Az 1973–74-es törés a mezőgazdaságot kevésbé érinti, mint az ipart, a fejlődés nem torpan meg, a nagy termelési rendszerek (tojás, kukorica, sertés stb.) változatlanul fejlődnek. Amikor a reform visszaszorításának egyik tragikus jeleként az iparban ismét eluralkodik a *nagyvállalati koncepció*, ez a mezőgazdaságban is érezteti hatását: a szövetkezetek összevonását szorgalmazzák hozzá nem értő balos erők. K. K. óriási eredményként értékeli, hogy a politika hivatalosan is egyenrangúnak tekinti a szövetkezeti és az állami tulajdont.

Bábáskodik az ÁGOK (Állami Gazdaságok Országos Központja) létrehozásánál, s büszke rá, hogy az állami gazdaságoknál sikerült bevezetni a bértömeg-gazdálkodást. Ma már nehéz ezt a döntést értékelni, de az adott körülmények között valóban nagy jelentőségű volt. S azt is jelentősnek ítéelhetjük (innen, a mából, 2004-ből) hogy az ÁGOK nem hatalmi szerv, hanem érdekvédelmi, koordinációs központ, korlátozott hatáskörrel – s ebben jelentősen különbözik az ipari trösztöktől.

Nagyon fontosnak tartjuk K. K. megállapítását, miszerint a reform egyik alapvető hibája volt, hogy bizonyos *elemi* nem voltak reformkonformak. „Nem lehet új mechanizmust úgy csinálni, hogy ne gondoljuk át minden egyes elemét... Bízák a gazdasági formációkat is a gazdasági folyamatra, mozogjon, mozoghasson a tőke a hatékonyság irányába.” K. K. gondolata nemcsak az interjúkészítés idején volt helytálló, a mai napig érvényes.

Miniszterhelyettesként jelentős szerepet játszott Magyarország agrárkülkapcsolatainak fejlesztésében is. 1972-ben hivatalos úton járt az USA-ban, 67-ben visszaléptette Magyarországot a FAO-ba (az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete). 1970-ben FAO-konferenciát szervezett Budapestre, 1971–74 között az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága Mezőgazdasági Bizottságának elnöke volt. 1972-ben hivatalos úton járt az USA-ban (az USA-beli út a szarvasmarha-program alapja – mondta az interjúban). Létrehozta az Agrobot, hogy a mezőgazdaságnak legyen saját beruházó vállalata. Új külkapcsolatokat létesített (például Spanyolországgal). Miniszterhelyettességének ideje alatt hallatlanul aktív és agilis, kül- és belföldön mindenütt személyesen járt. Csupa jó ügyet képviselt, mindig a progresszió mellett találhattuk.

1973-ban erősödnek a dogmatikusok, s ezt követi 1975-ben a progresszió lefejezése (Fehér Lajost nyugdíjazzák, Dimény helyett Romány József lesz a miniszter, csak Soós Gábor marad meg a „nagy csapatból” a tárca vezetésében, változatlanul miniszterhelyettesként). K. K.-ra is sor kerül: 1975 novemberében, nyolcévnyi miniszterhelyetteség után őt is menesztik.

A reform ellenzéke – legalábbis átmenetileg – győzött. Hiszen nemcsak a mezőgazdasági tárca élén következtek be jelentős személyi változások, hanem a kormányzatban is. Más kérdés, hogy az új emberek mennyiben váltották be a győztes dogmatikusok reményességét. A KB

két ajánlatot tett K. K.-nak (az egyik KGST-funkció volt), de ő azt az Agrobot választotta, amelyet ő hozott létre. Hivatalosan (a sajtóban) meg sem köszönték neki korábbi tevékenységét, ennek ellenére K. K. nincs megsértve, „amit a párt mond, azt kell csinálni” – vallja. „Nekem azt mondták, hogy *parkolópályára* megyek.”

K. K. nem kis kárörömmel mondja, hogy „akik lefejezték az agrárprogramot, szerencsére azok is hamarosan eltűntek a süllyesztőben”. S itt azért érződik az optimista szöveg mögött egy kis keserűség is, ezt mondja: „Meg kellene valósítani a szocialista demokráciát.”

Az Agrobennél is „feltalálja” magát. Tagja lesz a XI. kerületi pártbizottságnak, vezeti a kerület gazdaságpolitikai bizottságát, kiharcolja a cégnek az önálló külkereskedelmi jogot, s szépen alakulnának a dolgok körülötte, de ekkor összeütközésbe kerül a párttal. Szinte hihetetlen, hogy ez az ember, ezzel az életúttal, ezzel a nyíltan vállalt párhússággal egy szimpla pártkonfliktus miatt kénytelen megválni vezérigazgatói székétől. A konfliktus szinte banális.

A kerületi pártbizottság egyik munkatársa visszatér a politikai főiskoláról, s állás kell neki, mert korábbi munkakörét már betöltötték. Ekkor függetlenített párttitkárként K. K. nyakába ültetik. Ez K. K.-nak nem tetszik, annál kevésbé, mert a párttagok száma a fennálló szabályok értelmében nem is tenné lehetővé függetlenített párttitkár foglalkoztatását. „Nem szeretem azt az elosztást, hogy a vállalatot úgy kell vezetni, hogy van egy komisszár és van egy gazdasági vezető. Ezen már túl vagyunk...” – mondja. Ellentmond a kerületi pártbizottságnak, s mennie kell. De időközben a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériummal is meggyűlt a baja, mert a nagy összevonási kampányok keretében a megyei Agrobereket a minisztérium regionális egységekké akarta összevonni, s ezt K. K. (logikus érvekkel alátámasztva!) ellenezte. (Neki lett igazsága, utódjánál már föl sem merült ez az összevonás.) Az Agrober éléről már szépen búcsúztatják, de ez a lényegen nem változtat: az állást a párt adta, s a párt is veszi el.

Újabb választási lehetőség elé állítják, mehetne egy kereskedelmi kirendeltség vezetőjének külföldre, vagy mehet a Vízépítő Tröszt élére vezérigazgatónak. K. K. – becsületére legyen mondván! – a színekúra helyett az utóbbit választja. Erre a váltásra 1983-ban, egy évvel az interjú készítése előtt került sor. Az interjú idején ebben az állásban volt, s úgy érzi, itt is van mit csinálnia.

Gazdasági, politikai vezetői pályafutása mellett rengeteg mást is vállalt. Tanított (és tanít) több egyetemen, ma már címzetes egyetemi tanár. Tagja számos egyesületnek, szervezetnek, többnyire ezek vezetőségének is tagja.

A VILÁGNÉZET NÉLKÜLI ALKALMAZKODÓ

A vezetői (és nemcsak a vezetői!) életutak, sorsok nagyon jellegzetes típusa, amelynek képviselője minden probléma nélkül, alkalmazkodva élte végig az elmúlt korszak mindennapjait. Ha kellett, belépett a pártba és hagyta, hogy a felsőbbség a párt katonájának tartsa, ha békén hagyták, akkor tette a dolgát, nem akart mást, mint meg- és túlélni, minél kevesebb ráfordítással. S amikor azt mondjuk, hogy minél kevesebbet kívánt befektetni a karrierjébe, akkor nemcsak az elvégzett munkára gondolunk, hanem az előbbre jutáshoz szükséges egyéb „kellékekre”. Tudjuk, hogy a kádárizmusban a munkahierarchiában való előbbre jutásnál a legtöbb esetben megkívánták a politikai hűség deklarálását (legalább alapszinten), így lett Magyarországon egymillió vagy azt megközelítő számú, s még a rendszerváltáskor is közel 800 ezer párttag. Ezért is teljesen értelmetlen a rendszerváltás után másfél évtizeddel bárkit annak alapján minősíteni, hogy tagja volt-e az MSZMP-nek. A mi magyar világunk, a kádárista puha diktatúra bizonyos szintig „csak” ennyi áldozatot követelt. Természetesen magasabb szintek eléréséhez ennél többet is, de a legtöbb esetben ez az „ennél több” is a ugyanolyan formális volt, mint a párttagság. A munkavállalók jelentős hányada olyan státuscsoportba

tartozott, hogy a helyi hatalom számára érdektelen volt politikai hűsége, s ezért meg sem kísértették a pártba való belépéssel. Voltak viszont, akik ellenálltak a kísértésnek, s végül volt egy olyan csoport, amelynek a szakértelme sokkal fontosabb volt, mint a politikai hűség deklarálása.

Másik oldalról közelítve: voltak gazdasági (státus) funkciók, amelyek betöltéséhez elengedhetetlen volt a párttagság, mert e funkciókra szinte korlátlan számú, politikailag is megfelelő jelentkező akadt. Ilyenkor a káderpolitika felügyelői (a szakmai felettesek, a személyzetis, a munkaiügyis, az esetek zömében az üzemi négyeszőg tagjai) – már csak hivatalukból következően is – a politikailag is „megfelelőt” választották.

A pótolhatatlanok esetében a párttagság és a konformizmus két alapesetét különböztethetjük meg. Az egyik, amikor a pótolhatatlan szakképesítésű, felkészültségű „káder” éppen szakmai elkötelezettsége miatt vállalta a politikai terhet, s csak azért, hogy a magas szakmai színvonalat megfelelő szinten képviselhesse, vállalta a párttagságot. A másik alapeset, amikor a káder nem tett eleget a politikai elvárásoknak, tudván, hogy ennek ellenére is magasabb beosztásba fogják helyezni, hiszen a szervezet érdeke ezt kívánja.

Számos alesetet is felsorolhatnánk, például azt, amelyikben a szervezet érdekeit képviselni hivatottak fontosabbnak tartották a politikai felsőbbbségnek való (vélt) megfelelést, s ha a magasan kvalifikált, elvileg nem helyettesíthető káder nem lépett be a pártba, inkább a szervezet érdekei ellen cselekedtek (szakmai preferenciák helyett a politikai preferenciát alkalmazták). Ennek jellegzetes al-alesete, amikor formálisan a politikailag megfelelő káder került a vezetői székbe, de ténylegesen a szakmailag legalkalmasabb személy vezette a szervezeti (al)egységet. Empirikus kutatások, tereptapasztalatok bizonyítják, hogy a politikailag kifogástalan pedigéjű főmérnök, igazgató stb. mellett szürke eminenciásként ott volt a megfelelő szakember, aki a tényleges döntéseket hozta, s a gazdasági szervezet gördülékenyen működött.

Most azt a világnézet nélküli alkalmazkodót mutatjuk be, aki szakmailag egyáltalán nem volt pótolhatatlan, s ezt ő maga is tudta. Jól ismerte viszont a korszak játékszabályait, megfelelő előmenetele érdekében be is tartotta őket.

T. P. 1983-ban egy vegyipari külkereskedelmi vállalat nyugalmazott gazdasági igazgatója, vagyis a vállalat első számú gazdasági embere volt. Funkciójából következően hihetnők, hogy életútja, személyisége legalább annyira érdekes, hogy néhány szimpla adalékkal hozzájárul a kutatás végeredményéhez.

T. P. egész életében konformista, jellegtelen és jelentéktelen hivatalnok volt. Különösebb ambíciók nem fűtötték, s különösebb indulatai sem voltak soha. Nyíltan meg is fogalmazza, hogy egész életében az alkalmazkodást, a szabályok betartását tartotta a legfontosabbnak, föl sem merült benne, hogy a szabályokat megszegje. De mert szervilizmusa soha el nem hagyta, konfliktusai sem voltak, szépen ment előre a számléltrán, a buta és szintén szervilis főnökök (de a nem buták és nem szervilisek is) ezt a munkatársat szeretik, hiszen nincs vele gond, megbízható hivatalnok, de semmiképpen sem vezető, még akkor sem, ha formálisan igen nagy apparátus tartozik a keze alá, s döntéseket is hoz. Unalmas ember, unalmas élet.

Vidéki iparoscsaládba születik 1921-ben, faesztergályos apa nyolcadik gyerekeként. Ő az egyetlen, aki tanul, s ez annak köszönhető, hogy idősebb testvérei vállalják tanítatását. A nagy család szerény, de nem szűkös körülmények között él, a nagyobb gyerekek – felnőttégük első néhány évében – mindig segítenek a család anyagi szintjének fenntartásában, így megy az üzlet, az ipar, a vásárolás.

Életkorából következően T. P. akár a munkásmozgalmi káder reprezentánsa is lehetne, de ettől nemcsak született szervilizmusa, hanem az őt körülvevő szegény vidéki kispolgári lét és a zárt család is visszatartja.

1940-ben érettségizik, amikor már egy éve tart a második világháború. Nem kívánhatja nővérétől, hogy továbbra is eltartsa, ezért állás után néz, s érettségijével a Hitelbanknál helyezkedik el – tisztviselő (könyvelő) lesz.

Középiskolás korában elkerülte a politika, még cserkész, illetve levante sem volt. Szülőfalujában erősek a vallásos hatások, és még a verés is dívik az iskolában. Az alkalmazkodás, nyilván a nagy család, illetve a „kegyelemkenyér” miatt, korán és mélyen beivódott T. P.-be. Kapcsolatai szűkösek, főleg a családra korlátozódnak, s ez a későbbiekben is megmarad.

T. P. tudja, hogy csak alkalmazkodással, szorgalommal, a szorgalom deklarálásával, az alapossggal juthat előre, s azt is tudja, hogy az érettségije kevés ahhoz, hogy az életben komolyabb eredményeket érjen el.

1941-ben beiratkozik „mezei jogásznak”, mert ez az egyetlen kitörési lehetőség, hogy munka mellett tanuljon, s a katonaságtól is halasztást kap. Az alapossg már ekkor alapvető tulajdonsága, miként az alkalmazkodás is. Szürke, jellegtelen kishivatalnoki életet él, nem is figyel arra, mi történik a világban, de nem tévedünk túl nagyot, ha azt állítjuk, hogy talán meg sem értené.

1944-ben végül mégis behívják, de szerencséje van, mert anélkül csinálja végig a katonaságot s kerül amerikai fogságba, hogy akár egyszer is el kellene sütnie a fegyvert. 1945 szeptemberében megszökik, s visszatér a Hitelbankhoz könyvelőnek. Két évre visszamegy szülőfalujába a Hitelbank ottani kirendeltségéhez, mert a családi összetartás és az őstermelés ott jobban biztosítja a megélhetését. 1946-ban megnősül, felesége kishivatalnok, az is marad mindvégig.

Sorsába bele van kódolva, hogy a túlélésért cserében mindig kompromisszumot kell kötni. Talán élete egyetlen önálló és jelentős döntése volt szökése az amerikai hadifogságból, de e cselekedetét is a biztonságot jelentő szürkességbe való visszatérés vágya motiválta.

A koalíciós korszakot szülőfalujában éli végig, s természetes módon a Nemzeti Parasztpártba lép be. Föl sem merül, hogy kommunista legyen. A munkáspártok egyesülését nem fogja fel, nem is érti (úgy tűnik, még ma sem!). 1948-ban visszakerül Budapestre a Hitelbank egyik utódjához, a Kelimpex NV külkereskedelmi vállalatához. A szakmai előrehaladás azonban mindennél fontosabb számára, ezért 1950-ben mérlegképes könyvelői vizsgát tesz, s egy évvel később már számviteli osztályvezető.

Az ötvenes évekről nincs személyes emléke, csak arra koncentrált, hogy egyre feljebb kerüljön, s az életszínvonala – függetlenül az ország általános helyzetétől – egyre jobb volt. Nem lépett be az MDP-be, ezt nem is erőltették. De azért nem maradt teljesen kívül a politikán, szakszervezeti funkciókat vállalt, így eleget tett a kor minimális követelményeinek. 1953-ról, Nagy Imre első miniszterelnökségéről alig van emléke, a politika, amely nyilván körülötte is szedte áldozatait, érintetlenül hagyta.

T. P.-t kizárólag saját sorsának alakulása foglalkoztatta, s mert nem érdekelt az őt körülvevő világ, nem is foglalkozott vele, harminc évvel később ezért nincsenek emlékei.

1956 októberében éppen vidéken tölti szabadságát, ezért kívül marad a forradalom eseményein, s nem tudni, óvatosságból-e, vagy mert valóban nincs neki, az interjúban sem nyilvánít a véleményt forradalomról. 1957-ben már helyettes főkönyvelő a vállalatnál, s 1959-ben megszerzi a hites könyvvizsgálói címet. Ekkortól a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán is tanít, jegyzetet ír; vizsgabizottságok tagja. 1957 után már biztatják, hogy lépjen be a pártba, de 1983-ban, az interjúban úgy érvelt, azért nem lett párttag, mert nem akarta, hogy azt higgyék, amiatt emelkedik a karrierje. Aztán 1963-ban, miután már kinevezték gazdasági vezetőnek, belépett az MSZMP-be. Ezt úgy indokolja, hogy megnyugvással vette tudomásul a forradalom utáni konszolidációt, s egyet is értett a párt politikájával.

Természetesen egy szavát sem hisszük el, a forradalomról azért nem beszélt, mert a minden irányban érvényes opportunizmusa és óvatossága megakadályozta, hogy bármit is mondjon. Aki ugyanis Magyarországon felnőttként, mi több, középvezetőként élte át 1956-ot, annak valamilyen véleményt kellett formálnia róla. Azt sem hisszük el, hogy a jelleme akadályozta meg, hogy 1957-ben belépjen a pártba. Sokkal valószínűbb, hogy kivárára játszott, s amikor 1963-ban már biztos lehetett benne, hogy a *kádári konszolidáció* megállíthatatlan, a hatalom megszilárdult, elérkezettnek látta az időt, hogy csatlakozzon az élcsapathoz. Elvtelenségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az ötvenes éveket visszamenően úgy értékeli, hogy abban sok pozitívum is volt.

1965–66-ban, bár részt vesz a gazdasági reform előkészítésében viszonylag alacsony szinten. Megcsinálja azt, amit rábíznak. Az 1968-as reformot nem hajlandó sem személyhez, sem csoporthoz kötni, kitérő módon „kollektív bölcsesség eredményének” tulajdonítja, nagyon pártszerűen értékeli! Még a kérdező provokálására sem ismeri el, hogy voltak személyek, akik a reformot akarták, erőltették, s voltak, akik ellene dolgoztak.

Ez az óvatosság természetes, hiszen a reform egyszer már megbicsaklott, prominens figurái elkerültek a hatalom csúcsáról, T. P. tehát óvatos, nem szeretne a bukott politikusok sorsára jutni, kikerül minden értékelést. Igaz, az interjú készítésekor a reform újra erőre kapni látszott, de T. P. tanult a múltból, már nem hiszi, hogy a folyamat visszafordíthatatlan, inkább óvatosan kitér a kérdések elől, mintsem bármi mellett is kiállna.

A reform 1972-es megtorpanását T. P. szerint vállalata nem érzekelte, így erről sincs sok mondanivalója. Az 1973–78 közötti korszakot is közhelyesen értékeli, semmi cégspecifikus megnyilvánulása nincs. A külkereskedelmi vállalatok aktuális struktúráját helyesnek tartja. Főnökeiről semmit nem mond, sem jót, sem rosszat, *még név szerint sem említ egyetlen kollégát sem!* Óvatossága itt érhető tetten a legkarakteresebben. Úgy beszél a munkájáról, a munkahelyéről, hogy minden személyes vonatkozást kiiktat. Ez az óvatosság tovább erősíti a T. P. személyével kapcsolatos ítéletünket: tudja, hogy amit nem mond ki, azt sem visszavonni, sem megbánni nem kell, s amiatt baja sem lehet. Érintetlen maradt mindentől, ami nem volt közvetlen hatással sorsa alakulására, ami életvitelét, karrierjét közvetlenül nem befolyásolta.

A NEGYVENESEK KÉT KARAKTERES TÍPUSA

A negyvenes éveikben járók közül a kutatás idején kevesen voltak vezető beosztásban, azonban ez az a korcsoport, amely a rendszerváltáskor ereje teljében volt, s közülük kerültek ki a megváltozott világ vezetői. Ők voltak azok, akik kapcsolati tőkájukat, korábban szerzett szakmai és vezetői tapasztalataikat képesek voltak gazdasági potenciállá konvertálni. Ezért különösen fontosnak tartjuk, hogy néhány karakteres sorsot bemutassunk.

A SZIKÁR, NEM POLITIZÁLÓ, TUDÁSA MIATT MECKERÜLHETETLEN SZAKEMBER

Olyan vezetőt mutatunk be, aki magas szakmai tudásával és visszafogottságával kikerülhetetlenül tette magát. A kutatás idején még nem volt negyvenéves, s a rendszerváltás után is megőrizte magas pozícióját (sőt egyre feljebb került!), mert soha, semmilyen politika tisztátalanságot nem tudtak felhozni ellene.

Bizonyos distanciával figyelni önmagát, de nem is hipokrita, örül a felelős állásnak. Közvetlen stílusú, alig különbözik a ma végzettektől, a legfiatalabbaktól, szakértelme juttatta oda, ahol van. A szerencsének csak annyiban volt szerepe, hogy az az évfolyam, amelyben A. M. végzett, közel s távol az MKKE legerősebb évfolyama volt, olyanok kerültek ki onnan, mint Bauer Tamás, Soós Károly Attila, Madarász Aladár, Laki Mihály, s ebben a közegben A. M.-nek

viszonylag könnyű dolga volt, mert ha eléggé odafigyelt, akkor már benne is volt a főcsapásban. Illetve mégsem, mert sokkal inkább akkori legjobb barátjához és példaképéhez, a nála sokkal teoretikusabb beállítódású évfolyamtársához igazodott, valamint – származásából következően – sokkal mértéktartóbb volt, mint nagy reményű évfolyamtársai. De a légkör mindenképpen adott volt, s ő ebben a szellemiségben futotta ki magát.

1947-ben született Vas megyében, az általános és középiskolát is ott járta. Erősen vallásos paraszti környezetből származik. E környezet értékei a kutatás idejéig (illetve tudjuk, hogy napjainkig) meghatározóak maradtak a számára, s a rendszerváltás után már vallásosságát sem kellett titkolnia. Az egyetemen alaposan kivette részét az 1968 körül amúgy is élénk ideológiai vitákból. A reformpárti vonalat képviselte, szemben az akkor divatos balos áramlatokkal. Nagyon értelmes hallgatónak számított, akinek a *lelkéért* több irányzat is harcot indított. Végül is elfogadta a marxizmust, és megfelelő magyarázó erőt talált benne az őt körülvevő világ értelmezéséhez. Az interjú készítésekor őszintén bevallotta, hogy nem érti, hogyan is tudott egyetemista korában bármit is megmagyarázni magának a marxizmus alapján.

Az egyetemen elsősorban az ideológiai, elméleti diszciplínák foglalkoztatták, és csak a munkába állás után tért le fokozatosan az elméleti vonalról; ma már szinte kizárólag gyakorlati pénzügyi kérdésekkel foglalkozik.

Az egyetemről a Közgazdaságtudományi Intézetbe került, ahol hamar egyéves franciaországi ösztöndíjat kapott. Ez és egy valamivel későbbi londoni tanulmányút meghatározó élményt jelentett a számára. A franciaországi út során kezdett megismerni a nemzetközi valutáris kérdésekkel, akkor ismerte meg a téma nemzetközi irodalmát is.

A vizsgálat idején a Magyar Nemzeti Bankban volt osztályvezető. Az MNB-be azért ment, mert az ösztöndíjak idején felhalmozódott kérdések megválaszolására itt látott leginkább lehetőséget. Munkahelye, az MNB Közgazdasági Osztálya abban az időben rendkívül dezorganizált volt. Idővel sikerült ütőképes csapatot összehozni, amelyben már interjúalanyunknak is jelentős szerepe volt. Mindeközben élvezte Bácskai Tamás és Pulai Miklós támogatását. Bácskai távozása után lett osztályvezető. Saját elmondása szerint soha nem voltak vezetői ambíciói, mindig független szakértői beosztást szeretett volna magának. Az interjúkészítés idején főként az IMF-tagság körüli feladatokkal foglalkozott. Nem tagja a pártnak.

Egyre biztosabban hiszem, hogy a tehetség kibontakozásához szerencse is kell, de az igazán tehetséges emberek mindig megtalálják a szerencsés utat, mindig segítségükre siet a véletlen is. A koincidencia azonban látszólagos, valójában mindig a törvényszerűség következik be: a tehetség elnyeri méltó jutalmát.

Ha megnézzük a fentebb említett évfolyamtársak sorsát, kiderül, hogy példaképe kutatóból, egyetemi oktatóból a Fővárosi Önkormányzat képviselője, Demszky Gábor főtanácsadója lett, Bauer Tamás Frankfurtban egyetemi tanár, az SZDSZ országgyűlési (ex)képviseelője, Soós Károly Attila nyolc évig volt szabaddemokrata országgyűlési képviselő, kutató közgazdász. Laki Mihály is tagja az SZDSZ gazdasági tanácsadó csapatának, de ő megmaradt a kutatói pályán.

A. M. családi, szociális háttéréből egyáltalán nem következett az az életút, amely 1984-ig mögötte állt. A Vas megyei parasztcsaládból nem vezet egyenes, s főleg nem szükségszerű út az MNB osztályvezetői székéig. Ráadásul A. M. esetében nem egy osztályvezetői beosztásról van szó a sok tíz vagy száz közül, hanem olyanról, amelynek döntő hatása van az ország gazdaságának egészére, s amelyben a hibák nehezen vagy talán egyáltalán nem is korrigálhatók. A. M. ugyanis a forint árfolyamának elvi és részben gyakorlati kérdéseivel foglalkozik.

Családi háttér: középparaszti család, erős vallásos nevelés (amelynek hatása máig tart!), kiváló pap a faluban, aki szorgalmazza továbbtanulását, szorgalmas és szolid értékeket őrző szülők és olyan falusi közösség, amelyben a *tanulás érték*. Ő maga otthon maradt volna, ha

nem jön a téészesítés, azonban elvesztek a paraszti létforma illúziói, ezért került osztatlan általános iskolából közgazdasági technikumba. Kollégiumi évek, katonás, bornírt fegyelem, „kaszármaszellem, pokol volt” – mondja, jó tanuló, s fel is veszik az MKKE-re.

1965–69 között végzi az egyetemet, amikor a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítése folyik, s a tanárok egy csoportja is kivieszi a részét az előmunkálatokból. Már az egyetemen a „reform lángoló híve”, mondja. „Akkor marxisták voltunk, ma azonban ez a kérdés értelmetlen.” Ez a rövid kritikai megjegyzés utal arra, hogy mindaz, amit szocializmus és a kapitalizmus politikai gazdaságtana címszó alatt tanultak, mennyire értelmetlen volt, s csak maga a *történetiség* fontos belőle (vagyis hogy volt egyszer egy Marx, kitűnő gondolkodó, mint Adam Smith is például).

Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás traumaként érinti.

Az egyetem elvégzése után a KTI-ből az akkori gyakorlatnak megfelelően kihelyezik a Külkereskedelmi Minisztériumba, hogy ott ismerkedjék meg a praxissal. (Mentora, tanítómestere Esze Zsuzsa volt.)

Dolgozik is a Külkereskedelmi Minisztériumban, azonban kap egy nancyi ösztöndíjat, s ez meghatározó jelentőségű élete további alakulásában. Nancyban nagyon sokat tanul, nemcsak nyelvet, sokkal inkább nemzetközi pénzügypolitikát, hiszen előadói a Közös Piac vezető tisztviselői. Ennek a kinn töltött évek a végén posztgraduális diplomamunkát illik írni, meg is írja, magyarra is lefordítják, ám itthon (már 1972-ben) viharok támadnak körülötte. Hagelmajer István szerint ugyanis nem elég marxista, sőt antimarxista. Madarász védi meg, aki hihetetlen elméleti felkészültségével az összes opponenst zsebre teszi. A vita egy ideig még a sajtóban is gyűrűzik, majd elül.

A KTI-től azért távozik, mert olyan állást keres, ahol azonnal lakást kap. Bácskai Tamás segítségével kerül az MNB-be. A Közgazdasági Főosztályon lesz főelőadó 1975-ben.

Közben – már egyetemista korától – az MKKE-n is tanít. Felajánlanak neki egy angol utat, de mert nem tud angolul, egy évvel elhalasztja, s egy év múlva három hónapot tölt Londonban. Az MNB helyi rezidense legnagyobb mebotránkozására nem nyelvkurzusra iratkozik be, hanem az angol bankrendszerrel ismerkedik meg, amelyet a legszofisztikáltabbnak tart, s máig is óriási hasznát veszi a Bank of Englandban töltött időszaknak. Hazajövele után megírja kandidátusi disszertációját.

1978-tól kizárólag gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozik. „Évek óta nem olvasok szép-irodalmat” – mondja. 1980-ban kinevezik osztályvezetőnek, ekkor 33 éves. A. M. ekkor már komoly nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezik – ezért nem is merül fel ellenjelölt a kinevezésénél, s még az sem akadály, hogy pártonkívüli. Kinevezése nem lelkesíti, többször is mondja, hogy jobban szeretne magánzóként tevékenykedni, mint a hierarchiába beépülve, vezetőként.

Híve a reformnak, híve még a kétszintes bankrendszernek is, holott ezt a bankosok, akik egyébként a reform mellett állnak, rendre elutasítják. Az 1979-es áremelést szükségszerűnek tartja, mint ahogy a beruházások visszafogását is, csak nem így, mert a fékek mesterségesek, s nem a tényleges hasznosság elve határozza meg a folytatást, illetve leállítást.

A munka, amit végez, nemcsak felelősségteljes, de hatalmas megterhelést is jelent, szinte semmire sem marad ideje, ezért nem elégedett a sorsával.

A magánéletéről megtudjuk, hogy valóban kapott lakást az MNB-től, amelyet aztán elcserélt (helyesebben: kicserélt) egy rózsadombi 62 négyzetméteresre. Nőtlen, fizetése tízezer forint, de mellékes keresetre nem marad ideje. Még kocsija sincs.

1985-ben a következőket írtam A. M.-ről: „Karrierje a szakszerűség karrierje. Valaki ért valamihez, s azt is csinálja. Jó lenne, ha létezne számára reális alternatíva, hogy amikor né-

hány év múlva már elfárad, akkor úgy tudjon pályát módosítani, hogy azt ne érezze süllyedésnek sem egzisztenciálisan, sem presztízsből. A. M. számára nyitva az út az MNB-ben a felsőbb posztok felé, de úgy tűnik, hogy nem ezt célozta meg. Most van a saját szintjén, most csinálja azt, amihez jól ért, semmi értelme nem lenne tehát, hogy ügyvezető igazgató, majd elnökhelyettes legyen, arról nem is szólva, hogy ahhoz be kellene lépnie a pártba, s ő ezt már megtagadta.

Talán egy külföldi kirendeltségen fogja kipihenni a nehéz banki évek fáradalmait. Korábbi elméleti vonzalmaiból arra is jogosan következtethetünk, hogy ha megpihen, akkor egy remek szakkönyv kerül ki a keze alól.”

A rendszerváltozás után A. M. számára minden lehetőség megadatott, tehetsége és szak tudása abszolút konvertálható volt, szabadon megválaszthatta, hogy mit csináljon. A megváltozott banki körülmények között megtalálta a számára legalkalmasabb posztokat, karrierjének csak egyéni ambíciója szab határt.

EGY TISZTA KARRIERISTA

Befejezésképpen a negyvenesek generációjának egy olyan figuráját mutatjuk be, aki már a rendszerváltozás előtt azokat az „értékeket” képviselte, amelyekkel napjainkban a legjobban lehet boldogulni.

A negyvenesek egyik nem túl népes, de a gazdaság és a politikai élet számára egyaránt veszedelmes csoportja azoké, akiknél ugyan a hatalmi ambíciók és a szakértelem nincsenek összhangban, de azért rendelkeznek annyi munícióval, hogy a hierarchiában egyre magasabbra kerüljenek, s végső soron olyan hatalmi pozíciókba verekszik be magukat, amelyekben már komoly kárt képesek okozni.

Az idősebb generációk esetében a kor értékítélete és szokásjoga szerint a politikai érdem alapján létrejövő karriernek volt reális alapja. Különösen azoknál, akik az illegalitásból, illetve nehéz történelmi szituációkban bizonyították elkötelezettségüket, bátorságukat, s ezért elvárták, s meg is kapták a jutalmukat: vezető pozícióba kerültek. Hogy a győztes politika számára valóban ez-e az egyetlen honorálási mód, arról essék majd szó az idősebb generációk életútjának vizsgálatakor. Ám látjuk, hogy hiába történt rendszerváltozás, a mindenkori hatalmon lévő politikai elit gazdasági stallummal (is) jutalmazza azokat, akik hatalomra kerülésüket támogatták, vagyis mai szóhasználattal: közülük kerülnek ki a párt közeli cégek vezetői, tulajdonosai.

Abban biztosak vagyunk, hogy nemzettel, gazdasággal szemben tragikus vétség a politikai, eszmei „szilárdságot” gazdasági státussal jutalmazni. Hogy ez mégis megtörtént a kádárizmusban, s megtörténik ma is – nem is olyan ritkán, mint gondolnánk –, annak az az oka, hogy akik e státusokat osztogatják, nem tudnak mást nyújtani, márpedig a derék vazallusokat valamilyen módon értékelni kell. Megbízható káder; a mi emberünk, számíthatunk rá a jövőben is, tehát támogatnunk kell az előmenetelét. S a szakértelem, a vezetői rátermettség szinte szóba sem kerül, ha egy megfelelően magas beosztású politikai keresztpata egyengeti az ifjú karrierista útját. Így volt ez a nyolcvanas években, s így van ma is!

Amikor a kváziszakemberek alkalmatlanságáról beszélünk, a szigorúan vett politikai funkciókra nem is gondolunk, bár ezek betöltésénél is elengedhetetlenül szükséges lett volna (a késő kádárizmusban éppen úgy, mint ma) a magas szakértelem.

De most térjünk vissza a nyolcvanas évekhez! Mit is értünk kváziszakértelmen? Elsősorban azt, hogy a kiválasztott káder a formai követelményeknek – természetesen – megfelelően rendelkezik felsőfokú végzettséggel (hogy ez mennyiben esik egybe a betöltött funkcióhoz

szükségessel, arról később lesz szó), politikai iskolázottsága is kielégíti a feltételeket (elvégezte a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemet), tagja pártnak, korábbi munkahelyein konfliktusmentesen töltötte el idejét. S természetesen ismerik a megfelelő személyek, rendelkezik a szükséges kapcsolatokkal, amelyek nélkül az előbbre jutásnak szinte semmi esélye sincsen, s kellően gátlástalan ahhoz, hogy teljesíti, bármire kéri. Ugyanakkor szorgalma, ügybuzgósága kétségbevonhatatlan, hűbérurához mindaddig ragaszkodik, amíg az jólétét biztosítja.

N. É. intellektuálisan jól felkészült, bölcsész végzettségű, vizsgálatunk idején éppen negyvenéves volt. Munkaélete igen változatosan alakult. Sima modorú, saját karrierjét minden eszközzel, morális megfontolásoktól mentesen építő életvezetés jellemezte, amelyben a legfőbb érték – bevallottan! – a hatalom, a kapcsolatok, a presztízs.

A biztos háttérrel nyújtó polgári származás anyagi gondtalansága, a jó középiskola simán vezette az egyetemig, ahol két nyelvszakon szerzett diplomát. Mellette megtanult még két másik nyelvet is, közülük az egyik egy ritka nyelv. Már egyetemista korában (bevallottan azért, mert különösen jó anyagi lehetőséget biztosít e munka) bekapcsolódik egy kollektívába, amely nyelvtanítással kísérletezik. Ha megmarad a nyelvtanári pályán, bizonyára szép karriert fut be, mert társai szerint tehetséges.

N. É.-nek azonban ez kevés volt, mert – mint elmondta – már kora ifjúságától nagy karrierrel álmodozott. Mindig a hatalom vonzotta, mindig messzebbre tekintett. Tudatosan végzett olyan tevékenységet, amely csak hosszabb távon kamatozik. A KISZ-ben nagyon aktív, meg is kapja a jutalmát: nyelvtudása miatt igen sokat utaztatják külföldre. De túl az utazásokon, jó kapcsolatokat épít ki a Külügyminisztériummal, s ezzel már egyetemista korában egyengeti diploma utáni karrierjét. A tolmácsból igen hamar delegátus lesz, felfigyelnek a jó fellépésű fiatalemberre, aki ugyan nem ért semmihez sem, de amit beprogramoznak a fejébe, azt jól képviseli. S alkalmas arra, hogy bármilyen programot skrupulusok nélkül végrehajtsion.

Az egyetem után sima út vezet a külügybe, s bár csak rövid három évet tölt el ott, a korábban kezdett kapcsolatépítést folytatja, nem is kevés sikerrel. Elsősorban az MSZMP KB illetékes előadóival és osztályvezetőivel kerül *szoros* munkakapcsolatba, s néhányukkal ennél szorosabb privát kapcsolatba is.

A külügyi pálya túlságosan hierarchikusnak és bürokratikusnak tűnik számára, nem akarja végigjárni a samarlétrát, ezért kapcsolatait felhasználva pályát változtat. Tudományos titkár lesz egy akadémiai intézetben (itt elsősorban ismét nyelvtudását és jó modorát kamatoztatja, váltja át utazásokra), s az újabb kapcsolatok gondos kiépítésével tovább egyengeti karrierjét. Erre annál is inkább szüksége van, mert a kutatóintézetben hamar kiderül róla, hogy a képviselt szakmához nem ért.

Az Oktatási Minisztérium főosztályvezetője (bár címe nem ez, funkciója szerint a miniszterhelyettes és a főosztályvezető között helyezkedik el), hatalmas (legalábbis a tárca vonatkozásában hatalmas) pénzek felett diszponál, de igazán az imponál neki, hogy tárgyalópartnerei KB-titkárok, miniszterek, miniszterhelyettesek, állandó belépője van a KB épületébe, s ami ennél is fontosabb: jelentős művészek rettegnek és függnek tőle. Kapcsolataival az interjú során nyíltan dicsekszik is, büszke rájuk, s igyekszik a külvilág tudomására hozni, milyen sokra vitte.

Időközben pártfogója is akad a KB apparátusában, aki a pártba való belépésről határozottan lebeszéli. Kellenek dísz-pártonkívüliek ma is – ez a pártfogó határozott álláspontja.

A minisztériumi karriernek azonban véget vet az átszervezés, az új miniszterhelyettesek megjelenése, közöttük egy olyan személyé, aki hamar átlátja N. É. karakterét, s rövid úton meneszti. Rövid ideig „parkolópályán” van (lényegében olyan színekúrán, amikor semmit sem kell csinálnia, csak keresnie az új munkahelyet), pártközponti patrónusával konzultál, hogy hová menjen. A patrónus egy nagyvállalat átszervezésekor azt javasolja, hogy N. É. legyen

az igazgató helyettese. Bár a területen N. É. teljesen járatlan, elvállalja a beosztást. Itt töltött ideje első félévében kerestük meg, s az inkompetens fiatalember véleménye határozott volt: főnökét el kellene tenni láb alól (természetesen átvitt értelemben), s neki, mármint N. É.-nek kellene az igazgatónak lennie. Ha ez rövid időn belül nem sikerül, akkor tovább fog lépni – közölte az interjúban.

Időközben azonban pártfogója helyzete meggyengült, így N. É. is óvatosabb lett, s csöndesen teszi tönkre a vállalatot, amelynél dolgozik.

N. É. a középgeneráció gátlástalan, de jól felkészült karrieristáját testesíti meg, aki mindent megcsinál, ami hatalmi elképzeléseinek szolgálatába állítható. A nyelvtanításon kívül semmihez sem ért, s annak ellenére, hogy nem párttag, klasszikus pártfunkcionárius, aki mindig a felsőbb szintű elvárások kiszolgálásáért kapott jutalom reményében cselekszik, s ezt a stratégiáját nyíltan be is vallja. Miként azt is, hogy hajlandó mindenkin keresztülgázolni, aki útját állja, s hajlandó eladni minden ügyet, ha érdekei úgy kívánják. Nem megy bele sem elvi, sem gyakorlati csatározásokba, ha eleve nem biztos abban, hogy ő lesz a győztes, inkább szép csöndesen elsomfordál. Nem gyárt ideológiát magatartásához, legfeljebb könnyen változható pózokat ölt fel. Hangsúlyozza ugyan, hogy nem párttag, de rögtön hozzá is teszi, hogy amikor a helyzet úgy kívánta, akkor azt „füllentette” (sic!), hogy párttag.

A fő póz, amelynek árnyalatait gyakran változtatja: a liberalizmus, de ezt is cáfolja botlásaival, s kiderül, hogy alapjában igazi autoritativ vezető, aki – ha erre lehetősége van – tüzzel-vassal viszi keresztül az akaratát.

Ő képviseli az eszmények nélküli, művelt, cinikus értelmiségit, aki veszedelmesebb az igazi szélsőségeseknél, mert azok gyakran rajtakaphatók, hiszen rigiditásuk könnyen felismerhető, de az N. É. típusúaknak nincs koncepciójuk, s belső vezérlőjük csupán a karrier. Primitív pragmatizmusuk (amelynek középpontjában az önérdek áll) s a megfelelés mindenkori vágya rendre olyan szituációkat eredményezhet, amelyek kivédhetetlenek, mert megfoghatatlanok. S csak ha az okozott kár már jóvátehetetlen, akkor lehet rajtakapni őket, de addigra hetedhét határon túl vannak.

N. É. abban különbözik hasonló karakterű kortársaitól, hogy határtalan cinizmusával nyíltan vállalja ezt a magatartást, s az interjúban kendőzetlenül jellemzi önmagát. A rendszerváltás után N. É. ismét hatalmi pozícióba került.

A kutatás idején a negyvenes éveikben járó vezetők e két szélsőséges típusa mellett egészen kiváló, vállalatukat a rendszerváltás után sikeresen vezető igazgatókkal, ipari és mezőgazdasági szövetkezeti elnökökkel is találkoztunk, akik a nyolcvanas évek reformnemzedékét képviselték. A létező szocializmusban szerzett tapasztalataikat eredményesen kamatoztatták a megváltozott gazdasági, politikai körülmények között, ami két feltételezést enged meg. Az egyik, hogy a nyolcvanas években már a piacsnak nevezett gazdaság kellő rutin megszerzését tette lehetővé az akkor sikeres vezetők számára, a másik, hogy a kontraszelekció tényleg átadta helyét a valódi szelekciónak. Hogy milyen mértékben, s a gazdaság mely területein, azt csak egy empirikus vizsgálat segítségével tudhatnánk meg.

STANDEISKY ÉVA

ANTISZEMITIZMUS AZ 1956-OS FORRADALOMBAN*

„A zsidó boltos üzletét sok helyen kifosztották, áruját kiosztották a szegények között. Tótkomlóson lelőtték a rabbit, Bökönyben két kocsmáros vertek agyon, és másutt is történtek atrocitások [...]. Az izzóan antiszemita Tormay Cecile az október 31-i Nemzeti Tanácsban 11 zsidót és 8 »magyart« számolt össze. Erősen túloz – zsidónak számol kereszténynek született félzsidót, gyermekkorban kikeresztelkedettet, olyanokat, akiket rajta kívül senki sem tartott zsidónak. [...] Ha pogrom nem is lett, valami ahhoz hasonlót mégiscsak tudtak produkálni. 1919. január 19-én, vasárnap délelőtt gyűlést rendezett a Vigadóban a Székely Nemzeti Tanács. A gyűlés napirendje a román megszállók atrocitásai elleni tiltakozás volt. A tömeghangulat hamarosan átcsapott antiszemitizmusba. Egy zsidó újságíró megverték, majd pedig »Le a zsidó miniszterekkel! Halál Böhmre és Pogányra!« jelszavakkal felmentek a Várba.” (Borsányi György: *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918*)

ELŐZMÉNYEK, VITÁK

Az irányítatlan rendszerváltozás sajátja – s ez alól 56 sem volt kivétel –, hogy felszínre kerülnek az addig lefojtott indulatok, a kibeszéletlen problémák. Szociális feszültségek esetében a vagy(oso)k elleni fellépés (1848, 1918, 1944/45), a diktatúra bukásakor a volt vezető(k) iránti egyéni vagy csoportos bosszú (1919/20, 1956), az antiszemitizmus pedig minden esetben.

A történészek szerint az 1956-os forradalomra nem volt jellemző az antiszemitizmus. „A forradalom idején nem volt antiszemitizmus” – jelenti ki Szabó Miklós.¹ Négy évvel később az antiszemitizmus egészséges elhalási folyamatáról ír:² Karády Viktor – Kovács Andrásra hivatkozva – a demokratikus hagyományok továbbélését látja abban, hogy 1956-ban elenyésző számban fordultak elő antiszemita kilengések.³ Korábban – 1989-ben – a történész-szociológus Vári Istvánnal közösen írt cikkében még úgy vélte, hogy 1956-ban „antiszemita háttérkultúra felelevenedésével van dolgunk, mert hogy ez a háttérkultúra teljesen eltűnt volna, nehezen képzelhető el olyan nemzedékek esetében, amelyeknek bizonyos (főként városlakó) frakciói alig tizenkét esztendővel korábban vagy elősegítették, vagy megtapsolták a zsidók deportálását. Itt tehát, semmi kétség, inkább a megszokásról, valamiféle hétköznapi fajgyűlöletről van szó, amely – jöllehet megtiltották, elfojtották vagy megtorolták a totalitárius

* Készült az MTA–OSZK 1956-os kutatóhely támogatásával.

1 Szabó M. (1995) 34. p.

2 Szabó M. (1999).

3 Karády (2002) 26. p.

diktatúra alatt – újra hangot kapott, hála a szabad véleménynyilvánításnak, amelyet a felkelés néhány hete alatt csodálatosképpen visszaiktattak jogaiba.”⁴

Mérvadó szerzőknél arról olvashatunk, hogy az antiszemita atrocitások száma a két tuca-
tot sem érte el. Kovács András szerint „a forradalom napjaiban valójában elenyésző volt az antiszemita jelenségek száma”.⁵ „Kisebbségi antiszemita atrocitásokat összesen 16 településről jelentettek. Budapest, ahol a legtöbb zsidó lakott, néhány antiszemita jelszó felröppenésétől eltekintve, amit a tüntetők nem vettek át, mentes maradt mindenfajta zsidóellenes megnyilvánulástól” – írja Romsics Ignác.⁶

A zsidóellenes megnyilvánulások közé nem csupán a zsidók tettleges bántalmazása, a lincselések, pogromok tartoznak, hanem a gesztusban, szóban és írásban elkövetett atrocitások is. Ezekkel megsokszorozódik a 15–20 körüli szám. Az antiszemitizmus esetében azonban a „kevés” is sok, különösen Magyarországon, ahol sokan még mindig nem akarnak szembesülni azzal, ami a zsidó származású magyarokkal a XX. században történt. A számok önmagukban nem sokat jelentenek. Hány zsidóellenes megnyilvánulás kellene ahhoz, hogy az „elenyésző” helyett a „gyakori” vagy a „jellemző” szó használata legyen az indokolt? Ötven, száz, vagy még több?

A fentebb idézett történelmi megállapítások a *fehér könyv* adatain alapulnak. Ezek forrásai a Magyar Izraeliták Országos Irodájába eljutott helyi hitközségi jelentések. A propagandakiadvány összeállítói a vallásos zsidók tapasztalatai közül emelték ki azokat, amelyek politikai céljaiknak megfeleltek. A hitközségi jelentések eleve nem terjedhettek ki valamennyi olyan településre, ahol 1956-ban zsidók éltek: nem mindenhol küldtek Budapestre beszámolót, számosan pedig emigráltak – többségük Izraelbe – vagy más településre költöztek a zsidóellenes megnyilvánulások érintettjei közül. Lehetnek közöttük olyanok is, akik a restaurálódó rendszer iránti ellenszenvük miatt hallgattak a forradalom alatt elszenvedett sérelmeikről, amelyeket nem a forradalom, hanem a zűrzavaros hatalomváltó helyzet rovására írtak.

Az 1956-os zsidóellenességre vonatkozó ismeretek szűkösége és egyoldalúsága alapvetően két okkal magyarázható. Egyrészt a rendszerváltozás után meginduló kutatások még gyerekcipőben járnak: kevés a feltárt forrás és a meglévők is nehezen értelmezhetők. Másrészt – és ez szorosan összefügg az előzővel – a kommunista uralom évtizedei alatt politikai-hatalmi megfontolásból az antiszemitizmus témája tabunak számított. A Kádár-korszakban az 1956-os forradalom története sem lehetett tudományos kutatás tárgya. A kettős tiltás következtében olykor egymással homlokegyenest ellenkező sémák rögzültek: nem volt antiszemitizmus, illetve veszélyes méreteket öltött a szélsőjobboldali veszély. Szolzsenyicin 2002-ben megjelent könyvében emigrált magyar zsidók angol nyelvű visszaemlékezés-kötete alapján állítja, hogy az 1956-os magyarországi felkelésnek antiszemita jellege volt – s ezt a történészek elhallgatják. Hozzáfűzi saját véleményét: ennek az lehetett az oka, hogy a magyarországi belügyesek között túlsúlyban voltak a zsidók. Még azt is megkockáztatja: az antiszemita megnyilvánulások miatt nem támogatta a Nyugat a felkelést, amellet persze, hogy lefoglalta a szuezi válság. A szovjetek pedig jobbnak látták nem feszegetni a magyar felkelés zsidóellenességét. (Szolzsenyicin következetesen nem nevezi forradalomnak 1956-ot.)⁷

4 Karády-Vári (1989) 454. p.

5 Kovács az 1957-es kádári propagandakiadványt, a *fehér könyvek* IV. kötetét említi, amely 15 zsidóellenes megnyilvánulásról tud, majd saját kutatásaira hivatkozva hozzáteszi: „Azóta néhány más esetről is napvilágot láttak dokumentumok. Összességében véve a dokumentált esetek száma kb. 20–22 lehet.” Kovács (2003) 21. és 32. p.

6 Romsics (1999) 390. p.

7 Szolzsenyicin (2002) 415. p.

Andrew Handler, aki az orosz író által említett könyv bevezetőjét írta, igen óvatos. Valószínűsíti, hogy igazuk van azoknak, akik a forradalom egésze szempontjából jelentéktelennek ítélik a forradalom alatti antiszemita megnyilvánulásokat.⁸ Szerinte 1956-ban a zsidók – mindenekelődtt a vidékiek – megrémültek a rend felbomlásától. Az anarchiaveszély felidézte bennük a Tanácsköztársaságot követő megtorlási hullámot, a német megszállás körülményeit, a nyilas uralmat, az 1945 utáni politikai harc vadhajtásait – valamennyit antiszemita kilengések kísérték. 1956-ban a fegyveres csoportok, az önbíráskodásról hallott hírek a megbomlott államhatalom nyomán keletkezett felfordulást, zűrzavart juttatták eszükbe, ami a múltban a zsidók számára nemegyszer (élet)veszélyt jelentett. Sokan gondolták közülük úgy, ha megbukik a kommunista rendszer és a szovjetek kivonulnak az országból, megölik a zsidókat.⁹

Azokban, akik kizárva érezték magukat a forradalom alatt frissen formálódó „magyar, munkás, paraszt és keresztény” testvériségből, akik nemegyszer hallhatták a forradalom alatt, hogy meg kell szabadulni a „kommunista zsidóktól” és a „zsidó fajtól”, a múlt rossz emlékei fenyegető rémként idéződtek fel. A zsidók többsége Handler szerint múltbeli tapasztalatai indukálta félelmében és nem az átélt inzultusok hatására változtatott lakóhelyet – költözött a kisebb településekről a védettebb helynek gondolt városokba –, és közülük csaknem húsz-ezer a szülőföldjét is elhagyta.¹⁰

2003-ban David Irving a Magyar Televízióban nyilatkozott a forradalom antiszemita jellegéről, ami közfelháborodást keltett.¹¹

Csúsztatás lenne 1956-ot az antiszemitizmussal diszkreditálni, mint ahogy ellentmondana a tényeknek a forradalom alatti zsidóellenesség lekicsinylése, elhallgatása is. Elhamarkodott ítélezés helyett az antiszemita jelenségek számbavétele, okainak feltárása vihet közelebb a történet megértéséhez.

Az antiszemitizmus és a zsidóellenesség egymást fedő fogalmak. Mindkét kifejezés magában foglalja a kisebbségekkel szembeni faji, származási és vallási előítéleteket: a hagyományos – paraszti, középosztálybeli – antiszemitizmust, valamint az előítéleteket a hatalmi harcban eszközként alkalmazó politikai antiszemitizmust.¹² A tradicionális zsidóellenesség a politikai antiszemitizmus mindenkor – hol hangsúlyos, hol rejtett – velejárója: szétválasztásuk ezért nehéz. A hagyományos zsidóellenesség általában politikai szándék nélküli: az alsóbb néprétegek tradicionális antiszemitizmusa mögött szinte soha, a közép- és felső rétegeké mögött pedig többnyire nincs politikai indíttatás. 1956-ban a zsidóellenesség mindkét alapformája és ötvözetük is jelen volt.

A zsidóellenesség nem csupán elszigetelt csoportok vagy előítéletes személyek sajátja. Az antiszemitizmus egyes vezetőkre éppúgy jellemző, mint a nem számszerűsíthető vezetettekre,

8 Hivatkozik az általa hozzáférhető forrásokra: Lendvai (1971); Kende P (1989); Szabó R. (1995).

9 Handler, A. (1997b) 223. p.

10 Handler, A. (1997a) 34–37. p.

11 David Irving a Magyar Televízió 2003. október 26-i adásában azt mondta: „[Az] első két napon egy antiszemita pogrom volt ez a felkelés [...] a magyar kormányt [...] zsidó kormánynak tekintették.” 1981-ben angolul megjelent könyvét – *Uprising! One nation's nightmare: Hungary 1956* – 2003-ban magyarul is kiadták; Irving (2003). Az angol változatra kevesen figyeltek fel Magyarországon: értékelését lásd Hegedűs B. András (főszerk.): *1956 Kézikönyve*, II. (1996) 58. p. és Mink (2000).

12 Komoróczy Géza különbséget tesz a két fogalom között: az antiszemitizmus mellé automatikusan a politikai jelzõt társítja, míg zsidóellenességen elsősorban a zsidókkal szembeni hagyományos előítéletességet érti. Komoróczy (2002) 104. p.

csupán az előbbi kategóriákba tartozók a politikai szituációhoz igazodva hirdetik – vagy éppen ellenkezőleg, takargatják, rejtik – előítéleteességüket. Mindenütt, így a sok százezernyi kommunista párttag és a sok tízezernyi funkcionárius között is szép számmal akadnak antiszemiták. A forradalom első napjaiban számos helyi kommunista állami és pártfunkcionárius azért is állt a régi-új kormányfő és az új pártfőtitkár mellé, mert sem Nagy Imre, sem Kádár János nem volt zsidó származású. A reformelkötelezettségű, Nagy Imre-párti kommunisták között, akiknek száma 1956 őszén s különösen a forradalom napjaiban megsokszorozódott, ugyancsak voltak zsidóellenesek.

Különbséget kell tenni a főváros és a nagyvárosok, valamint a vidék forradalom alatti antiszemita jelenségei között. Forrás inkább ez utóbbiakra van. A kevés budapesti beszámoló között nem ritka az olyan, amely az antiszemitizmus elleni fellépésről tudósít.

„Az egyetlen antiszemita megjegyzést – írja Vekerdy Tamás – az október 25-i tömegben *egy embertől* hallottam [...] épp elhagytuk a bazilikát – Rusz-kik ha-za! Szavalta a tömeg –, mikor [a szemüveges férfi] makogni kezdett: Azért a zsidók is, ezek a zsidók, ezek... – és rátámadtak: Fogja be a száját vagy takarodjon innen! Szerencsétlen! Nem erről van szó! Az egészből nem ért semmit! Általános volt a felzúdulás, a pofa elkussolt.”¹³

Örkény István naplófeljegyzésében említ egy esetet, értesülése azonban közvetett: „A Dob utcában egy ávósról, akit akasztani vittek, kiderül [vajon hogyan?], hogy zsidó. A tömeg elengedi, »nehogy azt merje valaki mondani, hogy pogrom van« – írja az emberek öntisztulásában bízó író a *Politikus nemzet optimista* cím alatt.”¹⁴

Vajon a kevés fővárosi adatból levonható-e a következtetés, hogy éppen Budapesten, a forradalom központjában nem voltak antiszemita megnyilvánulások? Éppen abban a milliós nagyvárosban nem, ahol viszonylag sok zsidó élte túl a holokausztot?

A vidéktől eltérően a főváros vallási és kulturális sokféleségében a vallásos zsidók mássága nem szűrt szemet. Jelen volt viszont a zsidóellenesség „úri”, „középosztálybeli”, valamint kispolgári válfaja, amely 1945 után főként magántársaságokba, családi körbe szorult vissza.¹⁵ A csőcselék a futballmeccseken hangosan zsidózott volna, ha nem fél a diktatúra rendőrségtől. Maradt a szűkebb baráti, munkahelyi kör, esetleg a kocsmá, ahol viszont a besúgóktól kellett tartania annak, aki a zsidók iránti előítéleteességét társai tudomására akarta hozni.

Az 1956-os forradalomban a fővárosi nyilvánosságot – az október 23-i felvonulást, az értelmiségi forradalmi szervezeteket, a rádiót, az újságokat, a nyomtatott rölapokat, a gyűléseket – a reformelkötelezettségű kommunisták, majd egyre inkább a Petőfi Pártot létrehozó népi írók uralták. Sokan közülük azt az illúziót táplálták, hogy a reformált, kijavított magyar szocializmusban önmagától megszűnik a zsidóellenesség. Nem tudható persze, hogy az 1945 utáni viszonyokat reprodukáló kormány létrejötte után meddig maradt volna meg a „közös ellenség” – a sztálinista kommunista diktatúra – elleni harcon alapuló egység, s hogy valószínűsíthető felbomlásával nem jelent volna-e meg újra a hatalom felső köreiből is az antiszemitizmus. 1956. november 4-ig a fővárosban még nem ment végbe az az átalakulás, amely a két–négy nappal később ébredő vidéken már november első napjaira lezajlott: a hangadó fővárosiak nehezebben adták fel reformelképzeléseiket, utópiáikat, mint a kommunizmusnak igazán soha el nem kötelezett vidékiek.

A hatalom a korai Kádár-rendszerben összekuszálta a szálakat: eleinte szorgalmasan gyűjtögette az antiszemita atrocitások elterjedtségét bizonyító adatokat propagandakiadványai számára,

13 Vekerdy (2003) 114–115. p.

14 Örkény (1991) 1357. p.

15 Lásd erről bővebben Ständeisky (2000), (2001).

majd úgy döntött, jobb, ha az egészről elfeledkezik, hiszen politikai tőkét nem kovácsolhat belőle – kiderült ugyanis, hogy a forradalmi bizottságok visszaszorították a helyi antiszemitizmust. A forradalom érdekét, a köz szolgálatát, vagyis a demokrácia érvényesítését tartották szem előtt. Ennek feltárásában a hatalom ellenérdekelte volt.

KORTÁRSI MEGÍTÉLÉS

A túlélők jó része 1956-ban a holokauszt viszonylagos közelsége miatt rettegett minden társadalmi változástól, és nem hitte, hogy az antiszemitizmus végleg eltűnt a magyar társadalomból. Túlzottak voltak félelmeik? Pánikba estek akkor is, amikor nem volt rá okuk? Elhitték a zsidóellenes atrocitásokról szóló híreket? Felnagyították a rettegésre okot adó téves értesüléseket? Lehetséges. Azonban a félelem mégis létezett, s olykor nem is egészen alaptalanul. Gergely Ágnes *A tolmács* (1973) című regényének főhőse így fogalmazza meg a túlélők csoporttudatát: „Legtöbben úgy voltak velem, mint a strucc: azt hitték, ha ők maguk nem tudják magukról, hogy kicsodák, a külvilág se fogja tudni róluk. Egy zöldségkereskedő element géplakatosnak, vasárnap kijárt sörözni a haverokkal a Ligetbe, és tíz évig tökéletes, felhőtlen egyenlőségérzete volt. 1956-ban aztán fölírták a háza falára: »Icig! Most nem jutsz el Auschwitzig!« Akkor disszidált.”¹⁶

Az emlékezők megosztottak a zsidóellenesség megítélésében. Sokan tudnak antiszemita falfirakáról, röplapokról, de arról is, hogy felvonulásokon, népgyűléseken lehurrogták azokat, akik zsidóellenes kijelentéseket tettek.¹⁷

A forradalom alatt jelen lévő vélt és valós zsidóellenességet eltérően ítélték meg a hatalmukat veszítő párt- és állami funkcionáriusok, illetve a forradalom alatt élre került vezetők. Korabeli vélekedésük nem mosható egybe a zsidóellenes akciók végrehajtóinak indítékaival, vagyis az eltérő csoportfelfogások önmagukban is vizsgálандók, ugyanakkor összefüggésük, kölcsönhatásuk világíthat rá leginkább a forradalom alatti zsidóellenesség mibenlétére.

Október 23-a után a zsidók és az antiszemiták között is akadtak olyanok, akik lehetségesnek tartották, hogy a népfelkelés zsidóüldözésbe fordul. Az előbbieket rossz múltbéli tapasztalataik okán, az utóbbiak pedig beszűkülő, torz társadalomképük miatt valószínűsítették a zsidók elleni fellépést. Azok közül, akik egyik csoporthoz sem tartoztak, sokan a tömegagresszió antiszemita kiséleteitől féltek.

„Az utcán forró a hangulat – írja korabeli naplójában az egyik parasztpárti politikus. – Félelmem, hogy zsidóverés ne fajuljon a dolog. A tizenkét év tapasztalataim után nagy bölcsesség lesz, ha az utcán nem vernek zsidót. A zsidók különben nagyon félnek. A munkahelyemen is van egy-kettő belőlük, sétálgatnak és mézesmázosan előzékenek.”¹⁸ „Valóban ezek voltak a tapasztalataim. A vállalat egész vezetése zsidó származású volt. Az volt a Képzőművészeti Alap iparművészeti részlegének az igazgatója, főkönyvelője, személyzetise, mind. Én nem tekintettem ezt kérdésnek, de ismertem a melósok hangulatát. Számomra sosem volt kérdés a zsidókérdés. Mert az teljesen beteg ügy, de a zsidóságnak az a mozgása, amit a hatalomban való részvétellel végzett, a munkástömegekben nem váltott ki szimpátiát.

¹⁶ Idézi Kovács (1984) 15. p.

¹⁷ Debrecenben a szovjetgyalázó rigmusok mellett zsidógyűlölő jelszavakat is skandáltak. Az egyik gyár falára öles betűkkel írták ki: „A zsidók az ellenségeink!” – emlékezik Schwarcz Sándor. Az információért tanítványomnak, Bógyi Attilának tartozom köszönettel. Bógyi (2004).

¹⁸ Kőrösi-Tóth (1997) 107. p.

Mert ahogy láttuk és tapasztaltuk, a vezetők a gyárakban, az üzemekben, a vállalatoknál, általában mindenütt zsidók voltak. Ők voltak a kulcspozíciókban. És ezt a munkások jól érzékelték” – kommentálja naplóbejegyzését Kelemen Sándor az 1988-ban vele készített interjúban.¹⁹

A HAGYOMÁNYOS ANTISZEMITIZMUS

A forradalom idején Magyarországon az előítéletesség hagyományos és új formái egyszerre voltak jelen. A tradicionális zsidóellenesség inkább a csoportosan elkövetett bántalmazásokban és rongálásokban és azok helyi kezelési módjában követhető nyomon. A zsidóellenes atrocitások túlnyomó többsége a közbiztonság átmeneti lazulásához köthető: ahhoz a néhány naphoz, amikor a régi erőszakszervek – a rendőrség és a honvédség – elbizonytalanodtak, visszahúzódtak, az újak – a polgárőrség, a nemzetőrség – pedig még nem szerveződtek meg. A hatalomváltással járó bizonytalanság, a törvényi gátak leomlása kedvezett a lefojtott indulatok kibukkanásának. A következményektől való félelem immár nem tartott vissza a cselekvéstől. A külső, hatalmi fegyelmező erő átmeneti meggyengülésének csupán az egyik, messze nem a leggyakoribb formája volt a tettelegességbe átcsapó zsidóellenesség. A felgyülemlett egyéni feszültségeket levezető rongálások, rablások, fosztogatások a hatalomváltás elkerülhetetlen velejárói voltak, és csak ritka esetben volt közülük a forradalom céljaihoz.

A legtöbb antiszemita jellegű népköveteléssel Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében találkozunk. Feltételezhetően azért, mert ebben a három megyében 1945 után is viszonylag nagyobb számban éltek a vallási hagyományait őrző zsidók.²⁰ A bizonytalanság magyarázata: az ország többi megyéjéről még keveset tudunk.

Az 1957-ben megjelent propagandakiadványokban említett 19 antiszemita atrocitás közül 11 a három megyéhez kötődik. Az Alföldön Pest és Bács-Kiskun megyében voltak zsidóellenes megnyilvánulások – a Dunántúlhoz csupán kettő sorolható. (Nem derül ki, hogy mi történt a Győr melletti Téten, Pécssett randalírozók bevették a zsinagóga ablakait.) A *fehér könyv* nem említi a Szolnok megyei antiszemita megnyilvánulásokat, Cseh Géza azonban kiderítette, hogy csak a Jászságban nem fordult elő zsidóellenesség, volt viszont Kunhegyesen, Tiszabón és Szolnokon. „A Jászság zsidósága majdnem teljes egészében elpusztult, míg a tiszántúli és a szolnoki zsidó származású lakosok jó részét nem Auschwitzba, hanem Bécs környékére szállították” – indokolja az eltérést a történész.²¹

1957. áprilisi járási tanácsulési beszámolóból tudható, hogy a dunántúli Csabrendeken „fiatal suhancok [...] antiszemita terrorakciót fejtenek ki idős emberrel szemben, lakását felidúlják, ablakait beszaggatják”.²² Az iratból kideríthetetlen, hogy a megtámadott származása vagy funkciójából eredő tevékenysége váltott ki indulatokat, esetleg mindkettő.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az 1945-ben visszatért zsidók számos helybéli irritáltak: már jelenlétükkel is saját emberségük csorbulására, be nem ismert bűneikre emlékeztették őket (közömbösségükre a zsidók deportálásakor; a zsidó ingóságok eltulajdonítására). Számosan úgy próbáltak menekülni a lelküket nyomó teher alól, hogy felnagyították az általuk ismert zsidók ellenszenves tulajdonságait, visszatetszést keltő cselekedeteit, és ezek alapján ítélték meg a többieket. Sokakat nyomasztott, másokat viszont saját szenvedéseikre gondolva felhábortott, ha az egykori üldözöttek veszteségeikről, elszenvedett sérelmeikről beszéltek.

²¹ Cseh G. (2003) 362. p.

²² A Sümegi Járási Tanács 1957. április 1-jei ülésének jegyzőkönyve. Veszprém Megyei Levéltár (VML) XXIII. 301. a.

A felújuló előítéletesség példái a különösen a fővárosban gyakori Auschwitzra utaló feliratok és röplapok. Mezőkövesden és Miskolcon kézzel írt plakátokat terjesztettek. A mezőkövesdi szövege: „Üsd a zsidót, ahol éred!” Kisebb csoportok gyakran támadtak közelről nem is ismert, közéleti szerepet nem játszó zsidókra. Az 1956-ot megelőző bő évtizedben elszennvedett sérelmek felhánytorgatása sokszor párosult zsidóellenes kijelentésekkel.

A megtorló hatóságok az antiszemita megnyilvánulásokat gyakran az egykori nyilasoknak tulajdonították, mintegy azt hangsúlyozva ezzel, hogy az „ellenforradalomban” a Horthy-rendszer legszélsőségesebbjeinek jelentős szerep jutott. Nyilas érzelműek nem egy településen voltak – gondoljunk csak az 1939-es választások több százezres szélsőjobboldali szavazótáborára –, s valószínűsíthető, hogy a legtöbb településen közülük kerültek ki azok, akik a felvonulásokon, tömeggyűléseken antiszemita jelszavakat kiabáltak. De ritkán fordult elő, hogy egykori nyilast a forradalom alatt a helyi közigazgatás élére választottak volna. A Jászapáti járás egyik községében azonban a település egykori nyilas vezetője lett a község forradalmi bizottságának elnöke, aki 1939-ben rendőri felügyelet alatt állt antiszemita izgatás – ablakbetörés, falfirka – miatt.²³

A hagyományos zsidóellenesség makacs túlélésére bizonyíték a zsidónak tartott boltvezetők iránti ellenszenv, amely a forradalom szabad légkörében a sokéves elfojtás után újra hangot kapott. Nyírbátorban az antiszemiták irigykedtek a zsidókra: „mindenütt a kereskedelmi vonal élén a zsidók vannak, pedig a keresztény ember is megállná a helyét ott, talán még becsületesebben, mint a zsidók”.²⁴ A következő szavak a nyírbátori járási tanács nagytermében, hetven-nyolcvan ember előtt hangzottak el: „A zsidókat le kell váltani a boltokból, elég volt a zsidók vezetéséből.”²⁵

Mérken (Mátészalkai járás) október 27-ről 28-ra virradóra ismeretlen fegyveresek támadták meg „Bárd Sámuel zsidó kereskedőt”. „A lakás fel volt dűlva, a szülők valahova elmenekültek, a két kis Bárd gyermek pedig véresen feküdt [...]. [a helyszínre érkező két pedagógus] felriasztott néhány embert, a harangokat is meg akarták húzni, de ez nem sikerült, mert a kórus ajtaja be volt csukva. Bárdék szomszédai azt mondták, hogy autós géppisztolyos emberek követték el a gaztettet, mire az összegyűltek közül két ember vadászpuskájával fellőtt a levegőbe riasztásképpen. Később megvizsgálták a Bárd gyerekeket, akik súlyos sérüléseket szenvedtek. Nemsokára előkerültek szüleik is.” Valószínű, hogy a család közönséges rablótámadásnak esett áldozatul, de miért éppen zsidókra esett az „ismeretlenek” választása?²⁶

A hagyományos zsidóellenes megnyilvánulásokhoz sorolhatók a zsidóverések, lincselések, a pogrom határát súroló rombolások, a helyiek által felszámolt pogromkezdeményezések.

1956. október 26-án a szervezeten, békésen induló forradalom Miskolcon lincselésbe csapott át. A munkás- és diáktanács tehetetlen volt. A rendőrség épülete előtt gyülekező emberek – zömmel gyári munkások – azt terjesztették, hogy az épületben egyetemistákat tartanak fogva. Hiába cáfoltak a bentiek: a téren csoportosuló nem hitték el, hogy nincsenek politikai foglyok az épületben; saját szemükkel akartak meggyőződni az igazságról. Ostromhelyzet alakult ki. A bent lévők – rendőrök és ávéhások – pánikba estek. Figyelmeztető lövés

23 Cseh G. (2003) 342. p.

24 Dikán (1994c) 243. p.

25 Uo. 217. p.

26 Az ügy kivizsgálásáról nem tudunk. Az eset leírása a megtorlások során bíróság elé állított Reményi József ítéletében olvasható. Reményit és tanártársát a helyiek riasztották: a két pedagógus azért sietett a helyszínre, hogy segítsen a közbiztonság helyreállításában. Dikán (1993b) 303. p. és Gadó (1992) 19. p.

helyett a tömegbe lőttek, és kézigránátot is dobtak a kintiekre. A téren több halott és számos sebesült maradt. A támadók bezúdultak az épületbe; aki a tisztek közül nem tudott elmene-külni, a tömegharag áldozata lett. Az utcára vonszolták, és csáklával, bányászlámpával, dorongokkal agyonverték, agyonrugdosták őket.

A felháborodott, megrészegült tömeg egy zsidónak vélt járókelőt is megtámadott: ütlegelték, majd a megrongált szovjet emlékműhöz hurcolták és egy ávéhás alezredek mellé akasztották.²⁷

Az esemény az 1946. nyári, lincselésbe fajuló, ugyancsak miskolci „népítélettel” rokonítható.²⁸ Csupán a kínzóeszközök lettek modernebbek: 1946-ban a lincselők lovas kocsii után kötötték áldozatukat, tíz évvel később teherautóra csomózták azt a drótkötelet, amely több száz méteren húzta maga után a tehetetlen testet.

Kísértetiesen ismétlődött a helyi múlt, bár az indítékok eltérőek voltak. 1946-ban a kommunista párt szervezte antikapitalista demonstráció fajult lincselésbe, tíz évvel később az utcán demonstráló a kommunista diktatúra képviselőin álltak bosszút azokért a sérelmekért, amelyek a kommunista párt hatalomátvétele utáni időszakban érték őket. 1946-ban a két „feketéző” zsidó malomtulajdonost a kommunista párt által felheccelt munkások lincseltek meg: „az ingenyelő kapitalistákat” okolták azért, hogy az elszabadult infláció következtében ők egyre rosszabbul élnek. Kínhalál lett a sorsa 1946-ban annak a pincebeli rejtekhelyéből előhurcolt zsidó származású nyomozónak is, akit a felelősök számonkérésével bíztak meg. 1956-ban a munkástanács egyik képviselője hiába próbálta a rendőrkapitányság pincéjében elrejteni az ugyancsak zsidó származású Gáti Gyula alezredest, a megyei főkapitányság bűnügyi helyettes vezetőjét, a tömeg előranciaigálta és brutális módon meggyilkolta. „Gáti Gyula testét az agyonlőtt ló teteme mellé húzták, és a ló vérébe beleforgatták. Gáti még ezen cselekmények alatt is élt, és arccal a ló vérébe fordulva fújta ki és szívta be a vért.”²⁹ Az ítélet indoklásában egyenesen az szerepel, hogy a felkelők a ló vérébe mártott nemzeti zászlóval járva körbe a várost uszították a rendőrök és ávéhások ellen.

Meglincseltek egy zsidónak nézett járókelőt is – Freimann Lajos „gombügynököt” –, aki elítélte a brutális cselekedetet. A tíz évvel korábban történetekre feltűnően emlékeztet a tömeg összetétele, antiszemita fertőzöttsége.

Az egy évtizeddel korábbi eseményekre a rendőrök még 1956-ban is emlékeztek. Kiss János főhadnagy december 3-i jelentésében írja: a lövések után „odarohantunk hozzá [a nem sokkal később meggyilkolt Gátihoz], de nem tudtunk vele beszélni, mert olyan volt, mint aki meg van zavarodva. Azonnal eszembe jutott az 1946-os esemény, és arra gondoltam, hogy a kint lévő emberek megrohamozzák az épületet.”³⁰

A két eseményt az erőszak módja mellett rokonítja még, hogy a tömeg mind az 1946-os, mind az 1956-os miskolci megmozdulások során meglincselte zsidókat. (A forradalom alatt a nem zsidó rendőr- és ávéhás tisztek is a tömegindulat áldozatai lettek.) A miskolci népítélet antiszemita vonatkozása forradalom utáni megtorlás során és az azt követő évtizedekben el-sikkadt.

Az október 26-i sortűz és lincselés után a haldokló Gáti alezredest harminc-negyven ember vette körül: „Nézelődésük közben köpdösték a földön fekvő férfit bűdös zsidózás közepette”

27 A miskolci eseménnyel számos írás foglalkozik. Ezeket is összefoglalja az egyik legújabb munka: Szakolczai (2000).

28 Varga J. (1986); Ständeisky (1992); Kende T. (1993).

29 Balázs Géza és társai perének iratai. Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL) 1057/1957. Amennyiben másként nem jelezzük, az idézetek ebből a 3195 oldalas irategyüttesből valók.

30 Idézi Szakolczai (2000) 316. p.

– vallotta az egyik szemtanú. Egy másik szerint sokkal többen voltak: „A lovat és az ott fekvő személyt körülvevő tömeg közül többen ordították, hogy ez nem magyar ember, zsidó, hazaáruló, tömeggyilkos, népgyilkos, majd köpködték.” Az egyik rendőrtanú szerint a Gátit a megrongált szovjet emlékműhöz hurcolók ezt kiabálták: „Itt hozzuk a magyarok gyilkosát!”

F. I. így dicsekedett: „Ezt a piszkos zsidó Gátit én húztam fel, én kötöttem az autó után.”

A lincselők a rendőrtiszt felakasztása ellen tiltakozó Freimann Lajos szájába kihallgatásai során olyan szavakat adtak, amelyek az ő antiszemita kliséjük – „piszkos zsidó” – kifordítása volt: „Megálljatok, piszkos magyarok, majd még sor kerül rátok!” A feltételezett zsidó bosszú sztereotípiájának fenti megfogalmazása nem volt ritka jelenség. Itt az a funkciója, hogy a gyilkosok áldozatuk állítólagos kijelentésével igazolják tettüket, s így szabaduljanak meg a bűn terhétől. Az antiszemita lincselők a zsidóktól magyarságukat vitatták el, és arról is meg voltak győződve, hogy a zsidók ellenségüknek tekintik a magyarokat. K. P. szerint Freimann azt kiáltotta, amikor a felakasztott Gátit meglátta: „Egyszer ezért még megszennvednek a magyarok!”

K. F. így ordította, amikor már Freimann is Gáti mellé került: „Ez egy ávós őrnagy volt, az anyja istenit! A magyar nép árulója!”

A szovjet emlékmű előtt a véres-sáros ruhájú T. J. kezét a pocsolyában mosva sógora érdeklődő kérdésére, hogy kik függnek a köteleken, a következő választ adta: „Nem látod?! Itt vannak az újmagyarok, a zsidók, látod, fel vannak akasztgatva.” S. D. a meglincselt rendőrtiszt öccsének nézett Freimann felakasztását a következő szavakkal kísérte: „Le a véresszájú kommunistákkal! Minden zsidó úgy járjon, mint Gáti öccse!”

Freimann Lajos, aki a periratokban legtöbbször „polgári áldozatként” vagy „gombügyönként” szerepel, társaival 25-én este Debrecenből érkezett Pobodán Miskolcra. Szobát vettek ki a szállodában. A négy ember (egyikük a sofőr) feltűnt a személyzetnek. Freimann neve és kinézete alapján zsidónak vélhették. Az antiszemitizmus a szállodabeliektől sem volt idegen. „Vacsora után bementem a toalettbe – vallotta a perben Freimann egyik társa –, és láttam felírva a falra, hogy »Halál a zsidókra!«. Szóltam a főpincérnek, hogy micsoda dolog ez, többet nem jövök ebbe a szállodába, ha itt ilyen dolgokat írnak a falra. A főpincér letörölte a feliratot a falról, azonban kb. egy óra múlva, amikor ismét bementem a toalettbe, fel volt írva a falra: »Üsd a zsidót!«” Freimann és Nemes Sándor nevű társa elvegyült a tüntető tömegben. Freimann nem csupán látta Gáti meglincselését és felakasztását, hanem felháborodottan, hangos szavakkal el is ítélte a tetteseket. Ezzel hívta fel magára a figyelmet. Nemes beszámolója szerint: „Ahogy haladtunk a szobor [a szovjet emlékmű] felé, utánam szóltak, zsidóbérenc. Én úgy tettem, mintha nem is hallanám, és mentünk tovább a szoborhoz. Amikor láttuk, hogy az ellenforradalmárok mit tettek a szovjet emlékműnél, Freimann azt mondta, hogy ez borzalmas, amit tettek; ez állati, amit csináltak. Ezek nem emberek, ez vandalizmus. Erre elkezdtek minket zsidózni. Visszafordultunk, és jöttünk visszafelé a szállodába. [...] Miközben szaladtunk vissza, zsidóztak minket, és utánunk szaladtak.” Freimann támadói nem tudhatták, hogy a felháborodott tiltakozó kicsoda, abban azonban biztosak voltak, hogy zsidó. Szavai és kinézete alapján gondolták a jelenlévők, hogy a lincselést megbélyegző férfi a felakasztott Gáti bátyja. (Gátiról is „tudták”, hogy zsidó. „Az egyik helyen annyit láttam, hogy az egyik oszlopra egy lódenkabát fel volt akasztva, és egy papírra rá volt írva: Gáti=Grósz” – olvasható M. J. toronydaru-kezelő rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvében.) Freimann a szállodában a személyzet segítségével elfogták, és a szovjet emlékműhöz hurcolták. (Társainak sikerült elrejtőzniük, az autót már korábban biztonságba helyezték.) A megrongált szovjet emlékmű talapzatára többszöri próbálkozás után akasztották fel – a nehéz, rángatózó test alatt kétszer is elszakadt a

kötél –, a férfi alsótestét lemeztelenítették: ha körül van metélve, zsidót öltek meg. A boncolási jegyzőkönyv megerősítette a tömeg feltételezését: Freimann a zsidó vallási rítusnak megfelelően körül volt metélve.³¹

Változtat-e a történetek megítélésén, ha Freimannról kiderül, hogy a férfi az ÁVH munkatársa volt? Az elkövetőknek erről nem volt tudomásuk: azért végeztek vele, mert a zsidó ÁVH-alezredes testvéröccsének vélték; az esetleges tényleges „ávéhátság” semmiképpen sem befolyásolta cselekedetüket.³²

„Egyelőre kérdéses az is, hogy Freimant miért akasztották föl: azért, amit mondott, azért, amit mondtak rá, azért, mert menekülni próbált, vagy mert zsidó volt.”³³ A négy tényező együtt idézhette elő a szörnyű végkifejletet, de az utolsó nélkül talán az előző háromnak sem lett volna szerepe.³⁴

Szarvason a helyi – zsidó származású – orvost a tüntetők közül többen azért bántalmazták, mert tiltakozott az ellen, hogy az egybegyűlteknek egy „volt nyilas” szónokoljon.³⁵ Az egykori levelektató és zászlós, aki 1956-os szereplése idején nyugdíjas tanító volt, 1957-ben a bíróság előtt így rekonstruálta a jelenetet: „az orvos felém kiabált: »Mi az, már megint a főnyilasok fognak vezetni bennünket?« Tekintettel arra, hogy én nyilas soha életemben nem voltam, felindultam [az orvos] kijelentésén, és felszólítottam nevezettet, hogy jöjjön közelebb, és ismétlje meg még egyszer az elmondottakat. Minthogy ő erre nem volt hajlandó, én ekkor azt kiáltottam neki: »piszkos zsidó!«.”³⁶ A tanító nyilas párttagságára nem találtunk bizonyítékot, antiszemizmusára azonban igen. (A legtöbb helybeli igazságtalannak tartotta a tanító 1944-es cselekedeteinek számonkérését és nyugdíjazását 1945-ben.)

Tiszabercelen október 27-én este nyolc-tíz helybeli a kocsmai gyülekező után egy épülfélben lévő háznál kövekkel fegyverkezett fel, majd – az 1957. április 26-i keltezésű vádirat megfogalmazása szerint – a „zsidó vallású cipésmester” háza elé vonultak. Egyikük bekiabált: „Te kutya jordán, gyere ki. Lőj ki, ha van puskád!” A többiek kövekkel beverték az ablakot. A cipész helyett a lakás őrzésével megbízott férfi jelent meg, akit a társaság magával hurcolt. Arra kényszerítették, hogy hangosan kiabálja: „ruszki, mars ki,

31 Az ítélet indoklásának szövegében a lemeztelenítés eltussolhatóan mozzanatát nem kapcsolták össze az áldozat származásával: „A felakasztás után Freimann nadrágja le volt húzva, alsóteste szabadon volt, és mindenki által láthatóan bekövetkezett a fulladásos halál egyik közismert eseménye, a nemi szerven bekövetkezett magömlés.” Az ítélelhezők ezzel is bizonyítani tudták, hogy Freimann még élt, amikor felakasztották, azt pedig elhallgathatták, hogy körülmetélt, vagyis zsidó, és alapvetően emiatt lincselték meg.

32 Szakolezai Attila bizonyítottan véli, hogy a meglincelt Freimann ávéhás volt. Szakolezai (2003). Rásó József dokumentumközlésére hivatkozik, amely az áldozatokat először megvizsgáló miskolci megyei bírósági orvos vallomását tartalmazza. Eszerint Freimann Lajos zsebében ÁVH-pecsétet találtak.

33 Szakolezai (2000) 321. p.

34 Sem az elsőfokú, sem a másodfokú ítélet nem tesz említést a lincselés zsidóellenes vonatkozásairól. Az egyik ok: a megtorló hatóságok kerülni akarták, hogy a felosztatot – valójában átszervezett – ÁVH forradalom alatti titkos tevékenységére fény derüljön. A másik: nem akarták, hogy a zsidóság és az ÁVH közötti összefüggés szóba jöjjön. Freimann volt a zavaró elem: meggyilkolásának körülményei megkerülhetetlenné tették, hogy a hatalom számára kínos zsidó-ÁVH összefüggés felmerüljön. Azáltal, hogy zsidó Freimant a tömeg a meglincelt rendőalezredes öccsének vélte, eltitkolhatatlanná vált, hogy nem csupán vezető pozíciója és a sortűz elrendelésében játszani vélt szerepe miatt végeztek vele a legbrutálisabban – négy másik rendőrtisztet is megöltek –, hanem azért is, mert zsidó volt.

35 A szónok, a közmegebecsülésnek örvendő tanító történetét lásd Ständeisky (2003).

36 Politikátörténeti Intézet Levéltára (PIL) 290. f. B 493. ő. e.

haragszom a zsidókra, én zsidó talpnyaló vagyok”.³⁷ Vári György édesanyja emlékeit idézi: „belőttek az ablakon, és a szomszéd azt mondta, ne vaktában lövöldözzenek, hanem lőjék le a nagyszüleimet, aztán legyen csönd”.³⁸

Mátészalkán egy 56 éves kereskedőt vádoltak azzal, hogy fegyvereket rejteget (a helyi MÖHOSZ, a paramilitáris Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség raktárvezetője volt). Felelősségre vonói megszavaztatták a tömeget: mit gondolnak, van-e nála fegyver. Az emberek véleménye megoszlott. Volt, aki védeni próbálta, mire valaki megjegyezte: „Mindegy, ha jó ember is volt, de zsidó”. Hazatérve a megfélemlített ember eltorlaszolta háza kapuját, s amikor üldözői újra megjelentek, egy kukoricaszár-kúpban keresett menedéket. Azt terjesztették róla, hogy 1945-ben, amikor a munkaszolgálatból visszatért, azt mondta, hogy az utcát keresztény koponyákkal kellene végigrakni.³⁹ A kijelentés toposzjellegét mutatja, hogy mások más zsidóknak tulajdonítottak hasonló állítást („a hentesüzlettől az állomásig keresztény fejvel fogják kirakni az utcákat”) akkor, amikor önmaguknak kellett indokot találni arra, hogy miért félemlítették meg a zsidó henteset, boltost, kocsmáros.⁴⁰ Nyírcsaholyban a következő kijelentéseket tulajdonították az italbolt zsidó vezetőjének: „Ha rajtam múlna, keresztények fejével rakatnám ki az útpadkát, valamennyinek levágnám a fülét.”⁴¹

Máriapócon a tömeg egy zsidó család háza előtt vonult el. Ketten kiváltak, állítólag azért, hogy a zászlórúddal megverjék a lakóját. „Büdös zsidó!” – ordították. Egyikük kövekkel betörte az ablakot. Éjjel ismeretlen tettesek felgyújtották a házat, amely porig égett.⁴²

A tótkomlói zsidókat a makói zsidóellenes megnyilvánulások híre félemlítette meg, felidézte bennük a helyi 1918-as eseményeket. Akkor a forradalom alatti zűrzavarban Budapestről érkezett katonák heccelésére súlyos sérelem érte a település zsidóságát: bántalmazták őket, a kántort meg is ölték, üzleteiket, lakásaikat szétdúlták.⁴³

A budapesti Rózsadomb egyik villalakásában a forradalom napjaiban megjelent a házmester, és az egykori tulajdonos nevében követelte, hogy a család három napon belül hagyja el a lakást. Azért jött ő, mert megbízója nem akar zsidót látni. A családfő kidobta a küldöncöt, de kisiskolás fiát minden eshetőségre számítva rokonokhoz költöztette.⁴⁴

A zsidóellenesség elszórt jeleivel november 4-e, a második szovjet megszállás után is találkozhattak az utcán járók: röpcédulák és falfirkák árasztották a gyűlöletet. Az egyik ez volt olvasható: „Ki a hazaáruló zsidókkal az országból!”⁴⁵ A legelterjedtebb szöveg továbbra is: „Icig, nem jutsz el Auschwitzig!”, vagyis már itt, a hazában pusztítunk el.⁴⁶

A Mátészalka melletti Balkányban két fegyveres zörgette fel november 11-én éjjel – éppen egy héttel a kádári hatalomátvétel után – az egyik helybéli zsidó családot. A két férfi a helyi földműves-szövetkezet zsidó származású hentesét, vagyis a húsbegyűjtési felelőst kereste

37 Dikán (1996a) 332–333. p.

38 Vári (2003).

39 Dikán (1993b) 379. p.

40 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML), XXV. 6. 1995/1958. A dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért Dikán Nórának tartozom köszönettel.

41 Szemán Mihály helyi lakos szavait idézi Pelle (1995) 302. p.

42 Dikán (1994c) 185. p.

43 Tanács István: Vogel bácsi története. *Népszabadság*, 2004. július 13.

44 Székács (1997) 174. p.

45 PIL 290. f. A 123.

46 PIL 290. f. 119. ő. e.

Weiszéknél.⁴⁷ Feleségét már korábban inzultálták: „Ezt a piszkos zsidó asszonyt még mindig megtűrik, még mindig nem ébredt fel a nép?” A támadói elől menekülni próbáló férfit elkapták és ütlegelni kezdték. Az asszony félelmében vécére akart menni. Az egyik támadó pisztolyt szegezett a homlokának, és így akarta az udvarra kísérni: feltehetően attól tartott, hogy az asszony megszökik. Kislányuk sikoltzott, és azt kiabálta: „Anyuka, anyuka!” A szomszédok tehetetlenül nézték a jelenetet. A házkutatás eredménytelenül zárult, mire a két férfi eltávozott. (A megrettent család emigrált.⁴⁸) A községi zsidó hitközség elnöke szerint „November 11-én este két fegyveres rabló jelent meg Heinz lakásában, kicsavarták a villanykörtéket, aztán rálóttek a menekülő Heinzre, jóllehet a golyó nem talált, elkapták őt, és visszacipelték a lakásába, eközben véresre verték a fejét. Heinznére és a gyerekére pisztolyt fogtak, és elraboltak tőlük 2500 forint értékű ingóságot.”⁴⁹ Az eseményleírás, sőt az áldozat neve sem egyezik, az atrocitás megtörténtéhez azonban nem férhet kétség.

Kemecsen a tüntetők bevették a zsidó lakosok ablakait, az orvosnak még a névtábláját is levették.⁵⁰

1957 januárjában a debreceni református Nagytemplom lelkészét névtelen levélben fenyegette meg valaki. Prédikációjában a pap Pilátus jeruzsálemi bevonulásáról beszélt: a zsidók kérték a helytartót, hogy a császár képét távolítsa el a háza elől. Ebben vélt aktualizáló tartalmat felfedezni a levélíró: „Te aljas zsidóbérenc, dicséred a zsidókat, magad is zsidó vagy, de majd számolunk.”⁵¹

1957 februárjából való az a nemzeti ellenállásra buzdító röpirat, amely a Kék Párthoz (!) köthető. „Tennivalók: mivel minden rossz mozgatója a zsidóság és a kommunista párt, ezért kórházba kell juttatni azokat a zsidókat, akik nem fizikai munkát végeznek, hanem a karhatalom tagjai vagy hivatalokban ülnek, a párt működését pedig minden eszközzel akadályozni kell.”⁵² Egyetlen esztét veszített személy irománya sem hagyható figyelmen kívül, hiszen nem tudható, hányan olvasták el a röpiratot, s az még kevésbé, hogy a szöveg hány olvasójára hatott.

Az ausztriai menekülttáborban egy magát magyar szabadságharcosoknak nevező csoport meg akarta gyilkolni a táborbéli magyar zsidókat. Az osztrák csendőrség közbeavatkozása mentette meg a megtámadottakat.⁵³ A visszaemlékező öccse némileg másként idézi fel a történetet: a táborlakó zsidók pénteki vallási ünnepét zavarták meg a táborbeliek, „piszkos zsidónak” becsmérelték őket.⁵⁴

KOMMUNISTAELENESÉG, ZSIDÓELENESÉG

Az antiszemiták szerint a „zsidóuralom” a szocializmusban is megmaradt, csupán formát váltott: korábban a legfőbb gazdasági pozíciók voltak a zsidók kezében, 1945 után viszont az államhatalmi funkciókat sajátították ki a zsidó származású kommunisták, háttérbe szorítva a vezetésre hivatott „magyarokat”.

47 Dikán (1993a) 40–60. p.

48 Uo. 18–32. p.

49 Gadó (1992) 19. p.

50 Dikán (1996a) 117., 124. p.

51 Balogh (1994) 118. p.

52 PIL 290. f. 8. ő. e.

53 Handler, A. (1997a) 49. p. Handler visszafogottságát mutatja, hogy csupán lábjegyzetben utal az esetre.

54 Handler, G. J. (1997) 158–159. p.

1956-ban a letűnt rendszer irányítóinak gyűlöletéhez gyakran kapcsolódott zsidóellenesség, amit az váltott ki, hogy a helyi párt- és állami vezetők – s nemritkán az ávéhások – között akadtak antihumánus és kegyetlen zsidó eredetűek is. Az ő elvakult párthűségük, embertelenségük azonban nem különbözött nem zsidó társaikétól. Ez utóbbiakat mégis kevesebb atrocitás érte, mint zsidó származásúakat.

Azok, akik a kommunisták hatalmát a „zsidóuralommal” azonosították, józanabb perceikben tisztában voltak azzal, hogy a közép- és felső szintű párt- és állami vezetés tagjainak többsége mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban a nem zsidó származásúak közül került ki. Az sem kerülhette el figyelmüket, hogy a kommunisták 1949 után számos zsidó származású korábbi vezetőt – főleg értelmiségieket – távolítottak el posztjukról, s az 1949-től erősödő polgárelleses, antikomopolita, anticionista kampányokban sem volt nehéz a zsidóellenes élt felfedezni.⁵⁵

Ember Mária figyelt fel arra, hogy október 23-a legelterjedtebb jelszavának – „Aki magyar, velünk tart!” – lehetett antiszemita jelentéstartalma is. A zsidók közül többen mindenestre így értelmezték. „Bizonyára voltak a városban zsidók, akik már ettől összerendeztek. Még közel volt az a kor, amelyben *magyar* voltuk kétségbe vonatott.”⁵⁶

1956-ban a kommunistaellelenséggel összekapcsolódó zsidóellenesség alanyai azok a pártutasításokat elvakult meggyőződésből végrehajtó, többnyire a működési helyükön idegen párt- és állami alkalmazottak lettek, akik 1945-ben, a szörnyű múlt, a holokauszt után váltak a megváltónak hitt kommunista eszme híveivé, és „egyházának”, a „Pártnak” hű szolgálíva.

Közéjük tartozhatott az alábbi levél címzettje is.

„[...] Hamis vádakkal, hamis tanúkkal éberségedet dicsőítve, hogy meglegyen minden héten a libád az uradnak meg mulatnivalója, börtönbe juttattad az anyák sokaságát. Vérdíjat kaptál értük, abból a hamis tanúknak is ígértél, de csak ígértél, de nem adtál nekik, mert piszkos zsidó vagy, az is maradsz. Nem felejtettük, hogy hosszú éveket, hónapokat töltöttünk a börtönben, elszakítottál bennünket a családunktól, otthonunktól, gyermekeinktől azért, mert te akkor éber népnevelő párttitkár voltál. Fel van számolva a könnyek sokasága, amit neked, piszkos zsidó ringyó, köszönhetünk. Azt hitted, elfelejtettünk, nem!!! De majd a Te időd is elkövetkezik, és felelni fogsz azokért a keserves, börtönben eltöltött időnkért, amit neked, a magyarok iránti gyűlöletednek [köszönhetünk], amiért téged és a többi zsidókat elhurcolták, mi, ártatlanok szenvedtünk, hogy pusztultál volna el a gázkamrában, a többi bűdös zsidókkal együtt, akik a magyar apák és anyák ezreit megölték, börtönbe juttattátok, a jó zsidók azok elpusztultak.

Nem felejtettünk el [...] Párttitkáró!!! Jön a te időd is hamarosan.

Pécs, 1956. október Egy magyar Édesanya,
aki miattad ült börtönben”⁵⁷

A töményen antiszemita iromány hátterét nem ismerjük. Nem kizárható, hogy a levélben emlegetett tények igazak. De miért társul hozzá elvakult rasszista gyűlölködés? Mintha a levélírónak az lenne a meggyőződése, hogy a párttitkáró intézkedéseit származása magyarázza. A sérelem rasszista átszínezése – zsidó bánt magyart – a levél végén megakad. Mintha a sértett agyában felvillanna a józanság szikrája: mégsem lehet csupán faji eredetű egy embertelen intézkedés, s az ő szenvedése sem ugyanaz, mint a holokauszt áldozataié. A gyalázkodó

⁵⁵ Ständeisky (1995).

⁵⁶ Ember (1992) 23. p.

⁵⁷ PIL 290. f. 61. ó. e.

levélíróban mocorogni kezd a disztinygáló büntudat – a jó zsidókat ölték meg –, hogy megmaradhasson a mesterségesen felfokozott megtorlásvágy irracionalis állapotában.

A levélben emlegetett bűnöket *nem* zsidó származású párttitkárok és népnevelők százai is elkövették, mégsem maradt fenn ellenük irányuló, hasonló intenzitású diühről tanúskodó dokumentum.

A forradalom Baranya megyei történetét kutató társadalomtörténész három funkcionárius-ellenes antiszemita kijelentésre – az „elég volt 12 évi zsidó kommunista rabságból” variációira – bukkant. Az egyik községben „egy hírhedten nyilaskeresztes párttag” tettlegességre is ragadtatta magát.⁵⁸

A felvonulásokon, gyűléseken elhangzott indulatos zsidóellenes kiszólásokat nehéz elválasztani a szovjet- és kommunistaellenes megnyilatkozásoktól. A zsidóellenes érzelmek a forradalom első napjaiban törtek a felszínre. Számos olyan szobordöntögető, csillageltávolító felvonulásról, izzó hangulatú népgyűlésről tudunk, ahol valaki vagy valakik szidták a zsidókat. Budapesten, mint a korábbi példák mutatják, az antiszemita bekiabálások a legtöbb esetben nem találtak követőkre; a jelenlévők józanabbjai leintették a hőbörgőket.

A zsidóellenesség megjelenéséről egyes pártfunkcionáriusok már a forradalom első napjaiban tartottak. A X. kerületi pártbizottságon október 24-én fogalmazott nyílt levélből, amelyet írói a kerület párttitkárjainak szántak, félelem és tehetetlenségérzés árad: „A keddi nap [október 23-a] folyamán Budapest különböző helyein tömegtüntetések voltak. Az ellenségnek az a taktikája, hogy pártellenes, szovjetellenes, antiszemita jelszavakkal ellenállásra uszítja a népet.”⁵⁹ Gerő Ernő 23-i esti rádióbeszédében általánosságban – igaz, a „nacionalista tüntetés” kapcsán – említette az antiszemitizmus elleni fellépés szükségességét. Mivel azonban az előző években a pártvezetők még a fogalom használatát is kerülték, feltételezhető, hogy az aznapi valós vagy vélt antiszemita megnyilvánulások hatottak az MDP első titkára: „[...] amikor fenn hirdetjük, hogy hazafiak vagyunk, egyben határozottan leszögezzük azt is, hogy nem vagyunk nacionalisták, sőt! Következetes harcot folytatunk a sovinizmus, az antiszemitizmus és minden egyéb reakciós, népgyűlölő, embertelen irányzat és nézet ellen.”⁶⁰

Vidéken számos helyen másként jelentkezett az antiszemitizmus, mint a fővárosban. A különbségek alapvetően a hatalmat birtokló kommunisták helyi megítélésével, a helyi viszonyok értékelésével magyarázhatók. A vidéki településeken a hagyományos zsidóellenesség és a kommunistaellenes antiszemitizmus egyszerre, olykor egymásba fonódva volt jelen.

A 26-i hajdúnánási tömegfelvonulás egyik résztvevője így emlékezik: „Október 26-án délelőtt a Vízügyi Igazgatóság dolgozóival együtt négyes-ötös sorokban vonultunk fel a kövesúton. Velünk volt az anyagbeszerzőnk, a Farkas Sanyi, aki zsidó volt. Ezt látva egy Pongor József nevű lókupec nagyot kurjantott, hogy »Húzzák ki innen azt a zsidót, mert mindjárt agyonverem!«, és még a botját is felemelte. *Úgy tettünk, mintha semmit sem hallottunk volna* [kiemelés – S. É.], csak még szorosabban fogtuk közre Sanyit.”⁶¹

A tömegtüntetéseken elhangzott antiszemita kijelentésekről legtöbbet a forradalom levereése utáni megtorlások során keletkezett periratokból tudunk. Dikán Nóra könyvsorozatban tette közzé Szabolcs-Szatmár megyei kutatási eredményeit. Völgyesi Zoltán a hajdúnánási

58 Bán (1992) 87. p.

59 Izsák et al. (1991) 36. p.

60 Közli *História*, 1988. 6. sz. 4. p.

61 Idézi Pelle (1995) 290. p. A forradalom első napjaiban Pongor József vezette a polgárőrséget, majd a tanácselnökből lett forradalmi bizottsági elnök, akinek Pongor kinevezését köszönhette, az antiszemita kilengések után leváltotta őt. A részleteket lásd később.

antiszemita atrocitásokról írt monográfiát. Az ország északkeleti régiójában 1945 előtt nagy számban léteztek ortodox és hászid zsidó közösségek. A holokauszt vidéki túlélői közül talán a legtöbben erre a vidékre tértek vissza.

„Magyar testvérek, miénk az ország, a piszkos zsidókat és kommunistákat kizavarjuk az országból, mi vettük át a hatalmat.” (Elhangzott a nyírcsaholyi tanácsháza előtti tömeggyűlésen).⁶² „Magyaroknak kenyeret, Rákosinak kötelet, zsidó kormányt nem tűrünk, ruszki, mars ki!” (Mátészalka)⁶³ „Le a kommunistákkal, le a piroskönyvesekkel, le a zsidókkal!” (Szamossályi)⁶⁴ Szinte szó szerint ugyanezeket kiabálták a tüntetők Cégénydányádon, Kölcshán, Nagyszekeresen, Tiszabecsen, Türricsén, Fehérgyarmaton, Nábrádon, Tiszabercelen.⁶⁵ „Ki kell nyírni a zsidókat és a kommunistákat!” (Balkány)⁶⁶ „Nem kell zsidó kormány, mi magyarok vagyunk”; „büdös kommunisták, fel kell a zsidókat akasztani” (nagyecsedti tüntetők).⁶⁷ „Le a zsidó kormánnyal!” (Tiszavasvári).⁶⁸

Amikor Csengeren a 26-i gyűlésen a szónok Gerő Ernő nevét említette, „a tömeg zúgott, hogy zsidóbitang, le a zsidókkal”. A szónok reagálása: „A magyar népet magyar ember vezesse!”⁶⁹ A tömeggyűlés hangadója a méltán gyűlölt kommunista Gerő ürügyén mintegy kizárta a zsidókat a magyarok közül.

Kisvárdán az egyik helyi lakos így buzdította társait ellenállásra: „Álljunk a tankok elé, ne engedjük be őket, leszámolunk a zsidókkal, ne engedjétek a szovjet tankokat, mert megfertőzik a magyar asszonyokat! [Sic!]”⁷⁰

Az egyik nyírkarászi lakos a következő szavakkal ösztönözött cselekvésre: „Mire várunk, amikor már Pesten és más városokban folyik a harc a zsidók megsemmisítéséért?”⁷¹

Tiszakanyárban csaknem harmincan támadtak rá a tanács vb-titkárára és vb-elnökére, „Elmondták mindenféle piszkos terrorista, zsidó népnúciónak”.⁷²

Nagyecsedden a felkelők – miután összetörték a kommunista párthelyiség berendezését – az egyik kommunista házához mentek, aki zsidó származású volt. Házkutatást tartottak nála, tizenöt-húsz könyvet kihordtak az udvarra, és felgyújtották.⁷³

Ófehértón a kultúrházban éppen a munkástanács megválasztása folyt, amikor az egyik jelenlévő a közelében álló zsidó asszonyra támadt: „Elég volt a zsidók uralmából, most már lejárt a zsidóság rendszere.”⁷⁴ Kisaron az egyik felhevült tüntető e szavakkal támadt a vb-elnökre: „Mars ki, piszkos zsidó, [...] szívta eleget a vérünk!”⁷⁵

A Heves megyei Füzesabonyban október 27-én volt tömegfelvonulás. „Útközben a kiskereskedelmi vállalat zsidó származású vezetőjét ittas személyek az utcára akarták hurcolni,

62 Dikán (1993b) 374. p.

63 Uo. 289. p.

64 Dikán (1994b) 178. p.

65 Dikán (1993c) 37., 51., 56., 65., 72., 90., 174. és Dikán (1996a) 333. p.

66 Dikán (1993a) 45. p.

67 Dikán (1993b) 54., 56. p.

68 Dikán (1993a) 271. p.

69 Dikán (1994b) 63. p.

70 Dikán (1993d) 216. p.

71 Uo. 244. p.

72 Uo. 303. p.

73 Dikán (1993b) 54. p.

74 SZSZBML XXV. 4.-248/1957

75 Dikán (1993c) 282. p.

hogy ott agyonverjék. A tragédiát a kiegészítő parancsnokság egyik tagja akadályozta meg, az üzlet vezetőjét [védő]őrizetbe vették.”⁷⁶ A *fehér könyv* szerzője enyhébben ítéli meg ezt a helyzetet: az emberek „antiszemita jelszavakat kiáltozva vonultak a textilüzlet elé, ahonnan elzavarták az üzletvezetőt”.⁷⁷

Füzesgyarmaton (Békés megye) október 28-án sokan attól tartottak, hogy fegyveres kommunisták – „zsidók” – jönnek a községbe, azt feltételezték, hogy a helyi zsidók hívták be őket. A nemzetőrparancsnok sajátos módját választotta a tömegindulat lecsillapításának: „átkutatatta a község két kommunista, egyben zsidó származású lakosának – a földműves-szövetkezet pénztárosának és a cipőbolt vezetőjének – a házát”. A pogromhangulat ezzel nem szűnt meg: a másnapi piacnapon kikergették a „a magyarok boltjaiból” a zsidó származású Moskovitz testvérpárt, s csak a nemzetőrök beavatkozásának volt köszönhető, hogy nem lincseltek meg őket.⁷⁸

Kiskunmajsán a tanács zsidó begyűjtési felügyelőjét agyonverte a feldühödött tömeg. A legbrutálisabbak lumpenek voltak, akik vagyontalanként eleve nem lehettek az embertelen beszolgáltatási, rekvirálási akciók kárvallottjai. (A párttitkárt és a vb-elnököt, vagyis a meggyilkolt hivatalbeli feletteseit megkímélte a tömegharag.)

Sok helyütt gyűlöltek a begyűjtési felügyelőket, akik embertelen intézkedéseikkel mintegy a diktatúrát személyesítették meg. Ők ugyan a tanácsi vezetők utasítására rekviráltattak a helyi rendőrökkel, de veszélyesebb helyzetbe kerültek, mint a felfegyverzett és menekülni képes irányítók, illetve rendőrök. Elsősorban funkciójukból adódó kiszolgáltatottságukkal magyarázható, hogy a tömegindulatok kitörése idején többüket érte testi sérelem. Ahhoz azonban, hogy életüket kioltásák, több is kellett: Kiskunmajsán ez a „több” a zsidó származás volt.

Aki csak a Bács-Kiskun megyére vonatkozó összefoglalókat, helytörténeti munkákat⁷⁹ forgatja, nemigen gondolhat erre az összefüggésre, hiszen a zsidósággal kapcsolatos csaknem minden történés tabuvá vált 1948 után, szinte valamennyit a tudat alá nyomta a köz- és egyéni elfojtás. Az antiszemitizmus vizsgálatának tabujellege az 1989-es rendszerváltozás után is megmaradt: a történészek általában kerülnek a témát.⁸⁰ Ezért nem csupán a hatalmi önkény, illetve a „túlélő múlt” okolható, hanem az egyéni és a kollektív büntudat is, amely a zsidóüldözések és a holokauszt óta nyomja az emberek lelkiismeretét – a háború után születetteket is.

A Kiskunmajsán élők tudták – az idősek ma, 2003-ban is tudják –, hogy a kegyetlen módon meggyilkolt Neményi József zsidó származású volt, akit a helyiek az átlagnál sötétebb bőrszíne miatt csak Négusnak emlegettek. Sokan gyűlöltek pökhendi magatartása, lenéző modora miatt. „A Négus ment a piacon, és a tejfölös fazekat, mint a labdát fölűgta. Ha valaki árult terményt, megfogta és szétszórta. Melléje be köllött menni a tanácsra, és megbüntették. Úgy nézett ki, mint a cigány. Kis, alacsony, csúnya vénember volt” – emlékezett 1993-ban az egyik helybeli.⁸¹ Származása, az átlagtól eltérő kinézete, de mindenek-

76 Cseh Z. (2003) 277. p.

77 *Ellenforradalmi erők...* I. 41. p.

78 Somlai (2003) 101. p.

79 Csik et al. (1993) és Tóth (2000) II. köt. 669–776. p.

80 A vidék forradalmáról szóló, 2003-ban megjelent tanulmánykötetben – Szakolczai-Á. Varga (2003) – nem olvashatunk arról, hogy Magyarország északkeleti részén 1956-ban zsidóellenes atrocitások voltak. A hiány a Szabolcs-Szatmár megyéről író Dikán Nóra esetében a legszembeötlőbb, hiszen a legtöbb dokumentumot ő tette közzé a térségben előforduló antiszemita megnyilvánulásokról.

81 Csik et al. (1993) 105–109. p. A további idézetek is innen valók. Neményi fényképe az *Ellenforradalmi erők...* III. köt., 134. oldalán látható.

előtt gyűlölt foglalkozása együttesen idézhette elő, hogy az irányíthatatlanná vált tömegindulat benne találta meg tárgyát.

Már a forradalom előtti napokban sablonnal felfestett szöveg támadta az agilis felügyelőt: „Éljen Tito, Négus kuss, agyonverünk, innen fuss!” Egy 1958-ból származó tanácsi beszámoló szerint október 27-én harminc-ötven ember a lakásán kereste Neményit. „Négy ember megragadta, gondolkodás nélkül hozták kifelé anélkül, hogy bántalmazták volna. Nem is tanúsított ellenállást. [...] Volt egy nyitott nagykapu a tanácsházán. Kettő rendőr ott állt. Az egyik az egyik kapufélfánál, a másik a másiknál. Szuronyos fegyver volt náluk. Látták, hogy hozzák a Négust. Ahogy a tömeg meglátta, kiment elé. A Négus, amikor meglátta, hogy a tömeg őfelé közeledik, kivágta magát az emberek tagjaiból, és odamenekült a két rendőrhöz, de nem volt már több mint öt méter a tömeg és a Négus között. A két rendőr hátat fordított neki, sőt az egyik ellökte magától.” Ütlegetni kezdtek, felesége testével próbálta védeni, így már őt is ütötték. Egy honvéd szakaszvezető szabadította ki őket. A több sebből vérző Neményit a tanács légópincéjébe zárták, de a tömeg onnan is előráncigálta. „Küldték le a cigányt, hogy menjen, és hozza föl. A cigány tiltakozott kézzel-lábbal. Öt-hat ember megfogta, s lelökte a cigányt. Ahogy a cigány oda le lett lökve, a Négus rátámadt abban a pillanatban kétségbeesésében. 40 kilós ember volt, ez a cigány meg jó deltás. A cigány megfogta azt a kis embert, és fölhajtotta a pincéből. A tömeg már vitte is ki az utcai ajtón. A Pekó Pista [...] a [zászló]rudat kettőbe törte a térdén, s ahogy vitték neki szembe a Négust, hát az arcába szúrt neki ezzel többször; hogy hova, ezt pontosan ugye nem lehetett látni. [...] Ütötték, verték, hol elesett, hol fölkelt, illetve fölemelték. [...] ekkor már eszméletét veszítette, már nem is ütötték, inkább taposták. [...] még egy ember odavitt egy marhakötelet, hogy akasszák föl a fára. Azt mondták ekkor többen, hogy mire való lenne egy hullát fölakasztani” – olvasható egy 1962-es tanácsulési jegyzőkönyvben.

A következő történetben a hagyományos paraszti antiszemitizmus viszonylag új keletű kommunistaellenességgel társul, a tömegmámor hatását alkohol pótolja.

A miskolci drótygyárban (is) október 26-án adták ki a munkabéreket. Az alsószolcaiak, mint fizetésosztás után általában, hazatérés közben alaposan felöntöttek a garatra. A forradalom híreinek hatására falubelijeik megleckéztetésére éreztek késztetést. A zsidó származású párttag-testvérpár és a helyi pártfunkcionárius ötlött az eszükbe. Az előbbieket egyike öt évvel korábban állítólag lekezelő kijelentést tett róluk: „nem adna húst a parasztnak, amíg saját húsup le nem szárad róluk”, „levegőt sem adna nekik, nemhogy húst”. A kibeszéletlen kölcsönös sérelmek részeg tettelegességgé fajultak. A legaktívabb a félnyomorék, parasztból munkássá lett egykori hadifogoly volt, akinek egészsége a Szovjetunióban ment tönkre. Ordítva nyomultak be a házba: „Hol vagy Groszmann Berti [már Garadnainak hívták], Zsíros Erzsi, az anyátok zsidó istenit, megöllek. Hol vannak azok a büdös zsidók? [...] Agyonütjük őket! Gyere ki, te kutya zsidó!” A megtámadottnak némi dulakodás után sikerült elmenekülniük, mire a részeg társaság is odébbállt.⁸²

Kaposvárott a zsidóellenesség október 29-én jelentkezett: antiszemita röplapokat szórta szét a városban. Az egyik részeg munkásból a körülmények csalták elő az antiszemitizmust. Felkereste munkatársát, akivel egy üzemben dolgozott. „Az éjszaka Lővi János szerelő lakására – aki szintén párttag volt – ittas állapotban elment Gilicze Lajos, és az ágyból kilépő Lővit, tekintet nélkül arra, hogy egy év körüli kislány alszik és felesége ijedten nézi a részeg embert, legrendább jelzőkkel illette ordítva: »Te piszok alak, mondd meg most, zsidó vagy, vagy nem vagy zsidó, mert kikészítelek!« Gilicze Lajos csak Lővi erélyes felszólítására hagyta el a helyiséget, és megjegyezte, hogy még találkozunk.”⁸³

82 PIL 290. f. 210. ő. e.

83 *Ellenforradalom Somogyban* (1957) 45. p.

A kommunistaellenességgel összefonódott zsidóellenességhez olykor zsidókra sem volt szükség. Az egyik Fejér megyei községben a felvonulók akkor kezdtek el antiszemita kijelentéseket tenni a kormányra és a községben lakó országgyűlési képviselőnőre, amikor az aszszony háza elé értek, aki nem volt zsidó, „csupán” kommunista párttag és a rendszer híve.⁸⁴

A Nagykátai Járási Nemzeti Bizottság október 27-i jegyzőkönyve szerint elhangzott a javaslat, hogy „állítsanak fel gettót a kommunisták részére”.⁸⁵ E kijelentésből az elkülönítési szándék mellett az is kiolvasható, hogy a javaslattevő nem bánta volna, ha a kommunisták a zsidókhoz hasonló sorsra jutnak. Auschwitz után a gettó szót már nem lehetett az 1944 előtti értelemben használni.

A zsidóellenességhez a primitív általánosítás szintjén kapcsolódott a szovjetgyűlölet és a kommunistaellenesség. „Zsidóra, kommunistára nincs szükség” – mondotta állítólag a forradalom oldalára átállt tanácsitkár Mátészalkán.⁸⁶ Gyékényesen a kavicsbánya fegyveres erőinek parancsnoka – 1945 előtt törzsőrmester – a vállalat dolgozóinak gyűlésén „többször sírva fakadt, miközben elmondotta, hogy őt teljesen kifosztotta a népi demokrácia. [...] támadást indított az üzem párttitkára és üb-elnöke ellen, mindenféle zsidó és orosz spiclinek nevezte őket, kijelentette, hogy ilyen emberekre nincs szükség, s az oroszokkal menjenek el ezek is. [...] végtelen nacionalista és sovinszta beszédében támadott mindenkit, aki nem magyar. Azt hangsúlyozta: a zsidóknak és a szovjeteknek köszönhetjük, hogy a magyar nép eddig rabságban élt.”⁸⁷

Az antikommunista-antiszemita mentalításra Vidovics Ferenc egykori kispazda alispán kaposvári beszéde a példa. A helyi Nemzeti Tanács egyik tagjának visszaemlékezése szerint a volt kispazda politikus szónoklatát „azzal kezdte, hogy napsütötte hazánkat hogyan borította homályba Oroszország felől a keleti gettók árnyéka”.⁸⁸

Zsidóellenességet feltételezhetünk a nagykanizsai határőrség egyes, a forradalom mellé állt vezetőinél. A Zala Megyei Forradalmi Bizottságba bekerült képviselőjük a forradalmi bizottság november 3-i tanácskozásán azt fejtegette, hogy „Csillag őrnagy” félt a forradalomtól, és megszökött: „ez egy zsidó őrnagy volt. Ez nem a magyar nép érdekeit képviselte.”⁸⁹

A zsidók és a kommunisták azonosításával kapcsolatos történet: november 2-án jelentette az ott munkástanácsnak nevezett sajtóvárosi forradalmi bizottság elnöke, hogy a község lakóit a közeli erdőből jövő „fegyveres banditák” támadták meg. Lehetségesnek tartotta, hogy „a fegyvereseket zsidók szervezték”.⁹⁰ Feltehetően az elmenekült kommunista funkcionáriusokra gondolt.

A kommunisták és a zsidók azonosításának jellemző tévképzete, amikor Lenint zsidónak vélték. Baktalórántházán a járási nemzetőrség vezetője felháborodottan konstataálta, hogy a járási rendőrkapitányságon még mindig ott függ Lenin képe: „a zsidó kommunista fényképe mit keres a falon, mikor már az a rendszer megváltozott”.⁹¹

Előfordult, hogy a zsidók közötti szolidaritás antiszemita kliséjét összekapcsolták a kommunista rémuralommal, és Rákosit a zsidók védelmezőjeként emlegették. Nem akartak tudni arról, hogy a pártvezér önmagát nem tekintette zsidónak, s a „szocializmus alapjainak lerakása”, vagyis a polgári rend gazdasági és ideológiai felszámolásakor a terror egyaránt sújtotta a zsidókat és a nem zsidókat. „A vásárosnaményi járás területén az a hír terjedt el, hogy a zsidók azért hagy-

84 Dinnyés Illés-interjú. Készítette Standeisky Éva 2000-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívum. 729. sz.

85 *Az ellenforradalom támadása...* 17. p.

86 Dikán (1993b) 19. p.

87 *Ellenforradalom Somogyban* (1957) 49. p.

88 Dr. Szalay István, 1068. sz. életrajz. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 102–103. p.

89 Csomor–Kapiller (1996) 232., 243. p.

90 Ungváry (2000) 137. p.

91 Dikán (1997) 24. p.

ják el az ország területét, mert a Rákosi-rendszer elbukott, és a Budapestre érkezett főrabbi hívtá fel figyelmüket, hogy menjenek Egyiptomba.⁹² A rémhír egy másik antiszemita közhelyre is rámutat: sokan azt hiszik, hogy a világ zsidóságát valamiféle központból irányítják. Így kerülhetett a világ zsidóságának nem létező főabbija Budapestre, a fantáziálók szerint szovjet engedéllyel. A kitelepülés végcélja, Egyiptom, archaikus, a Bibliából eredő képzettársításokra utal.

A kommunisták iránti ellenszenv egyik megnyilvánulási formája a „zsidóbérenc” titulus volt, ami becsmérítő intenzitásban csak hajszálnyira maradt el a „zsidó kommunista” pejoratív minősítéstől. „Kommunista zsidóbérencre nincs tovább szükség” – adták ki a vb-elnök útját Kisaron.⁹³ Csalholcon az iskolaigazgatót „piszkos zsidópártinak” nevezték.⁹⁴ Balkányban az igazgató tanítót tartották zsidóbérencnek.⁹⁵

A leegyszerűsítő előítéletességét néha a személyesség is képes oldani. Tiszakécskén izgatótt tömeg gyülekezett a tanácsháza előtt, ezernél is többen lehettek. A kiabált jelszavak között az is elhangzott: „ki a zsidókkal a kormányból!” – emlékezett vissza a pap. „De ezt nem kell antiszemita megnyilvánulásnak tekinteni, mert velük menetelt a szódavizes Oppenheim lánya is, és magam hallottam, amikor valaki odaszólt neki, hogy nehogy magára vegye, Mancika!”⁹⁶ A debreceni ruhagyár egykori párttitkára kíváncsiságból tért be hajdani munkahelye tömeggyűlésére, ahol éppen a gyár területének elhagyására szólították fel a kommunistákat és a zsidókat. Vele kivételt tett a szónok: „Schwarcz Sándor maradhat, mert ő becsületes, tisztességes ember” – emlékezett vissza évtizedekkel később Schwarcz, aki akkor némi töprengés után a kiutasítottakkal együtt elhagyta a termet.⁹⁷

A kommunista = zsidó tévképzet Kádár kapcsán is felbukkant. „A keszthelyi járás területén az a hír terjedt el, hogy a sztrájkot tíz napra meghosszabbítják, mert a Kádár-kormányt nem ismerik el. Ezt azzal indokolják, hogy Kádár zsidó, nekik ilyen miniszter nem kell.”⁹⁸ Debrecenben és környékén is van rá példa: „Az antiszemiták kijelentették, hogy Nagy Imre és Kádár is zsidók.”⁹⁹

Egy vásárosnaményi lakos így reagált a november 4-i hatalomváltásra: „Zsidó kormány, bábkormány”.¹⁰⁰ „Nem fog sokáig tartani, zsidó bábkormány” – vélekedtek más helybeliek az új éráról.¹⁰¹

A tiszakóródi tanító ötvözte gyűlölete tárgyait: „Nem bízok én Kádárban sem, [a] köztudatban az van, hogy Kádár is zsidó, csak magyarosította a nevét.”¹⁰²

1957 elején egyesek tudni vélték, hogy Marosán György, az új pártvezetés egyik legmilitánsabb tagja egy bányászgyűlésen a következő szavakkal próbálta diszkreditálni a forradalom előtti hetekben különösen népszerűvé vált kommunista író: „mit hazafiaszkodik Háy Gyula, aki kitért zsidó”.¹⁰³

92 Győri (2003).

93 Dikán (1993c) 274. p.

94 Uo. 237. p.

95 Dikán (1993a) 57. p.

96 Sombor Judit cikke nyomán idézi Gyurkó (2001) 271. p.

97 Bógyi (2004).

98 Győri (2003).

99 Gadó (1992) 19. p.

100 Dikán (1994a) 104. p.

101 Uo. 233. p.

102 Dikán (1993c) 69. p.

103 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTLL) V-14 1796.

A HELYI FORRADALMI VEZETŐK REAGÁLÁSA A ZSIDÓELLENESSÉGRE

A tömegmegmozdulásokon elhangzott antiszemita kijelentésekkel ellentétben az írásba foglalt jelentésekben csak elvétve találunk zsidóellenes kitételeket: a fogalmazás aktusa egyben mentális kontrollt is jelent. Aki egy felvonuláson vagy népgyűlésen a tömeggel azonosul, átveszi az embermassza személytelen felelőtlenségét, s olyat is megenged magának, amit egyébként nem tenne. A népkövetelések szövegezője nincs már a tömegszuggesztíó bódulatában: (író)asztala fölé hajolva küszködik a mondatokkal; az esetek zömében értelmiségi vagy szellemi foglalkozású állami alkalmazott (pedagógus, tanácsi tisztviselő), aki tisztában van a leírt szó hatásával. Ha félre is siklana a tolla, társak vannak mellette, akik beleszóhatnak a véglegesnek szánt szövegbe.

Testületi iratban rögzített kormányellenesség antiszemita megjelenési formájával Szajla munkástanácsának (forradalmi bizottságának) október 29-i, eredeti aláírásokkal hitelesített követeléseiben találkozunk: „Új magyar, független, zsidómentes kormány alakuljon.”¹⁰⁴ Józsa forradalmi bizottságának október 27-i 33 pontja egyikében a zsidóellenesség áttételes: „Józsa község dogozó népe kéri, hogy a megalakult új kormányban csak magyar nemzetiség legyen, ne legyen úgy, mint az elmúltban volt, hogy vezető pozíciót töltöttek be, de állampolgárságuk magyar nem volt.” S hogy kétség ne legyen, kikre gondolnak, ugyanebben a pontban leszögeznek: Rákosit, Gerőt és társaikat „súlyos felelősségre kell vonni”, Rákosi „itt, a magyar dolgozók előtt számoljon be, hogy miért vitte az országot romba”.¹⁰⁵

Az antikommunizmussal szorosan összefonódó zsidóellenesség nem egy esetben a forradalmi bizottságok összetételét is befolyásolta vagy befolyásolhatta. Háy Gyula egyik rendőrségi kihallgatásán közvetett forrásra hivatkozva vallotta: „Amikor az I. kerületben forradalmi tanácsot választottak, a környéken lakóktól hallottam, hogy több jelölt ellen zúgolódás volt, mert kommunisták vagy zsidók.”¹⁰⁶

A forradalmi bizottságok igyekeztek visszaszorítani a spontán feltörő antiszemitizmust. Olykor megoldhatatlan feladatnak tűnt, hogy a nép bizalmából megválasztott vezetők hogyan egyeztessék össze az antiszemita tömegindulatok megfékezését és a megtámadottak védelmét. A forradalmi szervek vezetői fontosabbnak tartották a tömegek lecsillapítását, mint az igazságosság szempontjainak érvényesítését. Feltételezhető az is, hogy a közösségi ethosz, a nép bizalma segítette őket esetleges antidemokratikus érzelmeik elfojtásában: akkor is védelmezték az üldözötteket, ha a lelkük mélyén maguk is zsidóellenes érzelmeik voltak. A hajdúnánási események erre engednek következtetni.

Ezen az észak-alföldi településen a forradalom helyi konszolidálóinak a számos egyéb feladat mellett a helyi pogrom utóhatásaival, következményeivel is meg kellett birkóznuk. Amikor a hajdúnánási hírt vették a fővárosi és debreceni eseményeknek, náluk is elkezdődtek a spontán utcai tüntetések. A mezővárosi településen tömegével éltek nehéz sorsú, iskolázatlan lumpenek, akik a zavaros helyzetben elemükben érezték magukat. Agresszív késztetéseiket az idő múltával fokozta az elfogyasztott tekintélyes mennyiségű alkohol. Kezdetben a gyűlölt kommunista jelképeket zúzták össze, de a rombolnivalót kevésnek találva, a csőcselék a helyi zsidó kisebbség ellen fordult.¹⁰⁷ Motivációik közül csak egy volt az 1944-es sérelem, amit verbalizálni lehetett, és öngazolásul is ez szolgálhatott

104 Izsák et al. (1991) 429. p.

105 Filep–Valuch (1993) 75. p.

106 1957. január 25-i kihallgatási jegyzőkönyv. Magyar Országos Levéltár (MOL) Déry Tibor és társai pere. 1. d., 2. köt.

107 Völgyesi (2001). A hajdúnánási események elemzésekor a továbbiakban is alapvetően Völgyesi Zoltán munkájára támaszkodom.

leginkább. Kelet-Magyarországon ugyanis 1944-ben a megszálló szovjetek ezrével hurcolták el a civil lakosságot a Szovjetunióba. Hajdúnánáson is több százan estek áldozatul a fogolyszedésnek. Elhurcolásuk egybeesett néhány, a munkaszolgálat szörnyűségeit túlélt, zsidóként üldözött férfi hazatéréseivel. A felfoghatatlan fogolyszedésre, szeretteik elhurcolására racionális magyarázatot kereső helyiek azokban a munkaszolgálatból visszatért zsidókban vélték megtalálni a felelősöket, akik szerintük kapcsolatban álltak a települést megszálló szovjetekkel. Nyomorúságukat fokozta, hogy az elvittek közül évtized múltán is csak néhányan tértek vissza.

A forradalom alatti nánási zsidóverések, pusztítások kiváltó okai között volt még a másság elviselhetetlenségéből eredő népi antiszemitizmus, és szerepet játszott a szociális, kulturális különbségekből adódó féltékenység, kisebbségérzés is.

A több ezer lakosú Nánáson a holokauszt után kevesen maradtak zsidók. A csaknem százfőnyi ortodox zsidó vallási közösség folytatta hagyományait: elkülönülten, saját szokásai szerint élt. Voltak a mezővárosban asszimilált zsidók is, zömük a helyi társadalom gazdasági elitjéhez tartozott (bolt- és italmérés-vezető, kereskedő stb.). Amikor valaki október 26-án délután kiadta a jelszót a zsidóverésre, a felgerjedt tömeg nem csupán a vélt szovjetbérencet keresésére indult, hanem megrohanta a „zsidóutcat”, és súlyosan bántalmazta a vallási közösség vezetőit, majd a településen élő egyéb zsidók lakta házakat kereste föl. A zsidóüldözések – elszigeteltekben – másnap és harmadnap is folytatódtak.

Hogyan reagált a pogromra a nép újonnan választott szerve, a helyi forradalmi bizottság?

A pogrom a helyi hatalmi átrendeződés kezdetén tört ki. A tanács és a kommunista párt reformérzelmű, a nép bizalmát élvező vezetői meggyőzték a tanácsházán iratokat pusztító csoportokat, hogy saját érdekükben ne semmisítsék meg a sérelmek orvoslásához majdan szükséges dokumentumokat. A téren tüntető, a szovjet emlékművet leromboló tömeg megfélemezésére nem is tettek kísérletet. Nem akarták a rendőröket bevetni ellenük. Úgy vélték, kevesen vannak ahhoz, hogy megfélemezzék a rendbontókat, s – talán – a parancs szabotálásától is tartottak. Más megoldást kerestek: párttagokból, értelmiségiekből és önként jelentkezőkből rendfenntartó polgárőrséget toboroztak.

Az új hatalmi szerv nem spontán szerveződött, hanem a régi vezetés egy csoportja formálta, akik tisztában voltak azzal, kik azok a régi irányítók, akik ellenszenvesek a lakosságnak (a városi párttitkárt a „nép kívánságára” hivatkozva a nagygyűlésen szólították fel távozásra), s jó politikai érzékkel nyúltak vissza az 1945-öt közvetlenül követő időszak hagyományaihoz: az akkori koalíciós nemzeti bizottság tagjait kérték fel a régi-új hatalmi szerv tagjainak.¹⁰⁸

A forradalmi bizottságot a mintegy hétszáz-nyolcszáz főből álló nagygyűlés szentesítette. A nánási forradalmi bizottság a tömegindulatok megfélemezését vélte a legsürgősebbnek. Ennek érdekében átszervezte, „megrendszabályozta” a nemzetőrséggé átkeresztelt polgárőrséget. Erre azért volt szükség, mert közülük többen részt vettek a zsidóüldözésekben és a fosztogatásokban – ők kikerültek a testületből. A polgárőrség más tagjai pedig – például az egyik szovjetbérencnek tartott hajdani zsidó munkaszolgálatos – a népharag célpontjai lettek, így nemzetőrökként szóba sem jöttek. A forradalmi bizottság elrendelte a szesztilalmat (ez gyakori intézkedés volt országszerte), s egy egyetemistákból álló debreceni felkelőcsoport segítségével „leszerelte” a kétes elemeket.

108 A háború utáni koalíciós időszakban Hajdúnánáson kiegyenlítették voltak a politikai erőviszonyok: a kisgazdapárt mellett erős volt a kommunista párt és a nemzeti parasztpárt, s a szociáldemokraták is jelentős támogatottságot élveztek. Hajdúnánáson az 1947-es országgyűlési választásokon a csaknem tízezer érvényes szavazat százalékos megoszlása: FKGP 29%, MKP 28%, NPP 18%, FMDP 14%, SZDP 9%. Hubai (2000) III. köt. 199. p.

A forradalmi bizottság vezetője – Szilágyi Gyula, aki 1954-től volt a település tanácselnöke, korábban asztalosként dolgozott – a nép megnyugtatása érdekében engedményeket tett a tömeghangulatnak. Azzal az érveléssel szerelte le a lincselőket, hogy a megtámadott zsidók közül néhányat lefogatott, mondván, hogy „bűnükért” majd bíróság előtt felelnek, majd a zsidókat a település elhagyására szólította fel. A zsidók előtt azzal érvelt, hogy csak így tudja megóvni őket a népharagtól.

Pár nappal később egyes taktikával csillapította le az asszonyokat, akik túszként kezelték a községből elmenekült egyik zsidó férfi feleségét, mivel a férjét tették felelőssé szeretteik 1944-es elhurcolásáért. Az asszonyok vezetője azt mondta a megrettent nőnek: „Látja, látja, magukat is utólérte a végzet, pedig jóízűen nevettek, amikor férjeinket siratgattuk, akiket a maga ura elvitetett.” „Én még akkor deportálva voltam” – védekezett az asszony.¹⁰⁹ A forradalmi bizottsági elnök megígérte az asszonyoknak, hogy túsukat Debrecenbe viteti és átadja a bíróságnak. A gépkocsivezetőnek viszont azt az utasítást adta, hogy a foglyot Debrecenben engedje szabadon.

A tömeghangulat kiszolgálását példázza a következő eset is: amikor a forradalmi bizottság egyik tagja azt javasolta, hogy a pogromistákat vegyék őrizetbe, a többiek, köztük a nemzetőrpáncsnok, leszavazták társukat, mondván, hogy erre nincs hatáskörük. A zsidók őrizetbe vételekor viszont nem voltak ilyen aggályaik. Az ő lefogásuk a megmentésüket szolgálta ugyan, de a „népet” abban a tudatban hagyták, hogy az őrizetbe vett zsidók potenciális bűnelkövetők, míg a zsidóverőkre még a bűn gyanúja sem vetült, s ezt a megoldási módot a helyi néphatalom – a forradalmi bizottság – szentesítette.

A hajdúnánási forradalmi bizottság 1956-os magatartása a kunmadarasi nemzeti bizottság 1946-os magatartására emlékeztet. A kunmadarasi, halálos áldozatokat is követelő pogrom túlélőinek a helyi pártokból alakult néphatalmi szerv képviselői azt tanácsolták, hogy a tömegindulatok leszerelése érdekében a zsidók hagyják el szülőhelyüket, s ezzel mintegy jóváhagyták azt az antiszemita vélekedést, hogy a pogromért közvetve – létükkel – ők is felelősek.¹¹⁰

Hodászón a járási forradalmi küldött a rendteremtést fontosabbnak tartotta a zsidók védelménél: „4–5 zsidót megesznek – mondotta állítólag –, de rendnek kell lenni”.¹¹¹

Eredményezhet-e valamiféle erkölcsi tisztulást ez az óvatoskodó, kompromisszumkereső magatartás? A kommunisták befolyása alatt lévő államhatalom sem 1946-ban, sem 1957-ben nem bírálta felül a pogromot követő igen problematikus – bár lokális szempontból helyesnek tűnő és rövid távon békeséget hozó – döntést. 1946-ban az államhatalomnak elsősorban azért nem volt érdeke az antiszemita tömegmegmozdulások reális értékelése, mert Rákosiék a kunmadarasi pogrom adta lehetőségek kihasználásával legfőbb politikai ellenfelükre, a kizsákmányoltákra kívántak csapást mérni, s nem a valódi bűnösöket akarták felelősségre vonni, akik között szép számmal voltak kommunisták és parasztpártiak. 1957-ben pedig Kádárék azért ódzkodtak a hajdúnánási események reális értékelésétől, mert kínos lett volna bevallaniuk, hogy mégiscsak az „ellenforradalom” helyi vezetőin, mindenekelőtt a „revizionista” kommunistákon múltott, hogy az antiszemita tömeghangulat – melynek gerjesztői között még a kádárista igazságszolgáltató szervek sem tudtak volna „osztályideget” vagy „kulákot” kimutatni – Nánáson lecsillapodott.

Sárospatakon az antiszemitizmus a nánásinál jóval áttételesebben volt jelen. „A nehéz napokban – írja visszaemlékezésében Lázár István – összesen egyetlen konfliktus támadt,

109 Idézi Pelle (1995) 297. p.

110 Ständeisky (1992).

111 SZSZBML XXV. 6. 1995/1958. A dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért Dikán Nórának tartozom köszönettel.

s ennek során elcsattant egy pofon. Aki adta, bodrogi közti suttyó parasztleány volt. Az anyja küldte be messzi tanyájukról gyalog Patakra, hogy venne tíz darab mosdószappant, »mert most biztosan háború lesz, fiam...«. A népboltban viszont – így rendelkezett az előrelátó többség – egy vevő csak egy szappant kaphatott. Az előlotti szövegváltásban csattant el a pofon. És ráadásul az elárúsító, aki kapta, az történetesen zsidó volt. Sárospatak valaha többbezes, virágzó zsidó közösségből azon kevesek egyike, aki nemcsak életben maradt a holokauszt poklában, hanem visszatért szülővárosába, és ott is maradt. Jegyezzük meg: a bolti affér után a nemzetőrök percek alatt a helyszínen voltak, a tettest őrizetbe vették, bevitték az őrszobába, majd szigorú »elbeszélgetés« után, amely azonban szavakkal történt, és nem ököllel vagy puskatussal, útjára engedték. Az eljárást, az adott helyzetben, okkal vehetjük helyénvalónak, az intézkedést szakszerűnek; a konfliktust nem engedte sem észrevétlen maradni, sem elfajulni.¹¹²

Az ügy megoldási módja – a visszaemlékező vélekedésével ellentétben – nem tekinthető demokratikusnak. Hogy jön ahhoz egy „suttyó parasztleány”, hogy a vélt méltánytalanság miatt felpofozza a feltehetően nála idősebb boltost? Az új, népi rend őrei megelégedtek a négy szemközti dorgálással, miközben a boltosnak a nyilvánosság előtt elszenvedett sérelem szégyenével kellett tovább árulnia. Vajon ugyanígy záródott volna le az ügy, ha a boltos nem zsidó? Lett volna-e akkor „ügy” egyáltalán?

Előfordult az is, hogy a helyi forradalmi vezetés maga hozott zsidóellenes intézkedéseket. Csengeren állítólag az ő utasításukra bocsátották el állásukból a földműves-szövetkezet zsidó alkalmazottait, akiket házi fogságra kényszerítettek, bár nem kizárt, hogy éppen testi épségük védelmében tanácsolták nekik, hogy ne menjenek ki az utcára.¹¹³

Nem volt ritka, hogy a támadott, félelmükben elbújt zsidó származású volt kommunista funkcionáriusok biztonságáról az új forradalmi vezetés gondoskodott. Vagy nemzetőröket rendeltek a házuk elé, vagy védőőrizetbe vették őket. Nyíregyházán sok zsidó lakos rettegésben élt a forradalom alatt. Bízta viszont az új helyi vezetőkben, tőlük kértek védelmet, és nem is kellett csalódnuk. A vezetők elleni bírósági eljárás során a magát mentő két nemzetőrparancsnok is vallott. Az általuk elmondottakat – megtartva az egyes szám első személy formát – kihallgatóik írták le, így az idézet az ő nyelvezetüket is illusztrálja. „Rendőri segítséget nyújtottam a hozzám forduló izraelita személyeknek is [...], akik azzal a kérelemmel fordultak hozzám, hogy őket személyvédelemben részesítsem, mivel az egyiknek az ismerősét lakásából dobálták ki, másikon pedig személyi bántalmazásról volt szó. Ezen személyek részére is azonnal nyomozót bocsajtottam rendelkezésükre, akik az ügyben intézkedést fogantatosítottak.” „Az ellenforradalom alatt egy öreg zsidó ember jött hozzám panaszkodni, hogy a házigazdája kilökte, és nem mert még fehérműért sem hazamenni. Én felmentem vele a rendőrségre, [...] a százados két karhatalmistát adott az öreg zsidó mellé, akik a lakására visszakísérték. Mondtam [a századosnak], hogy én is félek, mert zsidó vagyok. Erre ő azt mondta, hogy nyugodjak meg, mert ő biztosítja, hogy nem lesz bántódásunk.”¹¹⁴ A megvédett zsidók a forradalmi vezetők perbe vonásakor mentőtanúnak jelentkeztek.

A Veszprém Megyei Nemzeti Tanács október 31-i ülésén „már teli volt a terem, ajtajában nemzetőrök álltak, de a gyűlés még nem kezdődött meg, amikor az ajtóból egy hang bekiabálta: – Mit keresnek itt a zsidók? – S ez, mindenki tudta, az elnökre, Lóránd Imrére vonatkozott.”¹¹⁵

112 Lázár (1994).

113 Dikán (1994b) 62–63. p.

114 Hadtörténeli Levéltár; Debreceni Katonai Bíróság B. I. 261/1957.

115 Sebők (2002) 188. p.

(A „mindenki tudta” szavakra szeretném felhívni az olvasó figyelmét.) Az egyik elnökhelyettes, Brusznjai Árpád felháborodottan utasította rendre a bekiabálót: „Kikérem magamnak ezt a hangot! Itt semmiféle faji, nacionalista előítéletnek szerepe nem lehet. Ez nem gyerekjáték, ez forradalom; itt az eszmék harcolnak és a becsület! Ha ez elbukik, én lógni fogok!” – emlékezett vissza évtizedekkel később a megtorlások során halálra ítélt és kivégezt Brusznjai szavaira az egyik jelenlévő.¹¹⁶ Az incidens után került sor a tanács újjáválasztására: Lóránd Imrét nem szavazták meg. Az október 23-a utáni eseményeket a forradalom utáni első megyei tanácsülés értékelte. Lóránd leváltásának valódi oka nem került szóba benne. „A beszámoló azt mondta, hogy Lóránd Imrét, aki a forradalmi tanács elnöke volt, azért állították félre, mert nem tudta teljesíteni a követeléseket. Az igazság az, hogy Lóránd Imre ugyanúgy megtett volna mindent, mint Brusznjai, azonban mivel zsidó volt, nem tűrték meg a forradalmi tanács élén” – pontosította a beszámolót az egyik tanácsstag.¹¹⁷

Budapesten is előfordult politikai érdekből méltányolt zsidóellenesség. Az újjászerveződő szociáldemokrata párt vezetői a hagyományos antiszemitizmus meglétével számolva nem jellelték Nagy Imre koalíciós kormányába Büchler Józsefet, Büchler ugyanis zsidó származású volt, és nem akarták, hogy a megújuló párt a politikusa származásából adódó hátránnyal induljon. Titkos szavazással döntötték el, hogy nem őt, hanem a politikusként nála tapasztalatlanabb Fischer Józsefet delegálják Kéthly Anna és Kelemen Gyula mellett a kormányba.¹¹⁸ A napi politikai érdek – az alkalmazkodás az általuk elítélt, de sokak politikai hovatartozását befolyásoló zsidóellenességhez – felülkerekedett az erkölcsi megfontoláson.

ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ FORRADALMÁROK

A vidéki kommunista vezetők között (akiknek túlnyomó többsége nem volt zsidó származású) többen voltak olyanok, akik a forradalom kitörése után is talpon tudtak maradni, hiszen korábbi reformer igyekezetüket a helyiek ismerték és méltányolták. A zsidó eredetűek viszont a forradalom második felében egyre inkább kiszorultak a forradalmi bizottságokból.

Nincs semmiféle kimutatás a forradalomban résztvevők származás szerinti megoszlásáról. Amikor azonban maguk a szereplők vállalták származásukat, vagy a publikált megtorlási iratokból és a írásokból egyértelműen kiviláglik az eredet, 1956 megértése érdekében nem tekinthetünk el ezeknek a személyes adatoknak a használatától.

A zsidó származású írók, újságírók közül sokan¹¹⁹ a reformidőkből erjesztő szerepet játszottak, tevékenységük a forradalom alatt jóval visszafogottabb volt. A felkelők, a forradalmi szervek vezetői között is voltak zsidó származásúak. Angyal Istvánt, Szirmai Ottót, Nickelsburg Lászlót, Földes Gábort kivégeztették Kádárék, Gáli József, Eörsi István, Déry Tibor, Zelk Zoltán, Háy Gyula, Tardos Tibor és mások súlyos börtönbüntetést kaptak. S az emigránsokra – Aczél Tamásra, Méray Tiborra, Magos Gáborra és másokra – is ugyanez a sors várt volna, ha nem sikerül időben elhagyniuk az országot. Kevésbé ismert az Újpesti Munkástanács első elnökének, dr. Rajki Mártonnak¹²⁰ és a többieknek a forradalom alatti tevékenysége.

116 Uo.

117 Bakos István megjegyzését senki sem kommentálta. Ez jelenthetett egyetértést, de azt is, hogy a helyi hatalom régi-új urai kerülni akarták a kényes témát. Az 1957. március 29-i tanácsülés jegyzőkönyve. VML, XXIII. 1. a.

118 Kőrösi–Tóth (1997) 211. p.

119 Litván (1992).

120 „Dr. Rajki Márton ügyvéd volt, kitért zsidó, aki katolikus lett, majd a katolikus egyházközségnek az egyik aktív tagja. Úgy tudom, elszenvedte a zsidóüldözést, azután katolizált...” Péterfi (1992) 567. p.

A már említett Lóránd Imre, a Veszprém Megyei Nemzeti Forradalmi Tanács elnöke 1948 után félreállított szociáldemokrata újságíró volt. 1956. október 31-i lemondásakor az egyik gyűlésen elhangzott és áttételesen nyilvánvalóan rá vonatkozó kijelentésre hivatkozott: „Idáig is a kommunisták és a zsidók vezettek, ezután is azok akarnak vezetni.”¹²¹ Későbbi rendőrségi vallomásaiban Lóránd így fogalmazott: „A budapesti helyzet, Nagy Imre kormányának bizonytalansága és a veszprémi antiszemita agitáció hatására mondtam le.”¹²² A lemondás körülményeire az egyik jelenlévő évtizedekkel később így emlékezett: Lóránd Imre azt mondta, neki biztos információi vannak, hogy ő származása miatt szállka a köznép szemében, és ezért mond le. „Ezen elvitatkoztunk egy darabig. Azt mondtuk, hogy itt nem lehet faji előítéletekkel operálni, de a közhangulat miatt azt mondta az Imre, hogy »ne vicceljete! Persze tudom, hogy nektek ez a véleményetek, de az utcának az érzése nem ez, és ha mi eredményt akarunk elérni, akkor tudomásul kell venni a pillanatnyi helyzetet.«”¹²³ Lóránd a megtorlások során négy, illetve hat év börtönbüntetést kapott.

Földes Gábor az életével fizetett azért, mert a szabadság és a szocializmus összeegyeztethetőségében bízva a felkelők egyik vezetője lett. Idealista kommunista volt, mint kortársai közül számosan. Életéről keveset tudunk. Vidéki katolikus gimnáziumba járt, Keszthelyen érettségizett a premonstreieknél 1941-ben. A zsidótörvények miatt nem tanulhatott tovább. 1945-ben színész és rendező lett. Lelkes, hithű kommunista, aki hálás volt a pártjának életéért és érvényesülési lehetőségéért. 1954-től Nagy Imre híve volt, és 1956 őszén létrehozta Győrben a Petőfi Kört, amelynek elnöke lett. Október 25-én a színház dolgozóinak élén vonult fel a NÉKOSZ-indulót énekelve, a kommunizmus reformálhatóságában bízva. Másnap tagja lett a Győri Nemzeti Tanácsnak, annak értelmiségi tanácsát vezette.¹²⁴ A forradalom alatt a győri forradalmi bizottság elnökhelyetteseként ment Mosonmagyaróvárra, hogy rendet teremtsen: az ávéház sortűz miatt feldühödött tömeg megtámadta a laktanyát, hogy felelősségre vonja a tetteseket. Földes Gábort október 28-án egy radikális antikommunista-antiszemita tüntetés következtében a forradalmi bizottsági elnök, az egykori parasztpárti politikusból kommunista társutassá váló Szigethy Attila lemondatta pozíciójáról.¹²⁵

ZSIDÓ FÉLELMEK

„A véskorszak felnőtté tett, de alaposan meg is változtatott. Csak azóta foglalkoztat, hogy a környezetemben ki zsidó és ki nem az. Éspedig azért és nem másért, mert azóta mindig van bennem egy kis félelem a nem zsidóktól, és tudni akarom, kik azok, akiktől félnem kell. Nagyon szeretnék megszabadulni minden ilyen gondolattól, de nem megy. [...] Tudom, hogy az effajta érzéseket nemcsak a zsidók, hanem a 20. század más kegyetlen sorsfordulójának

121 Mészáros (2001) 145. p.

122 ÁBTL V-144 203, 207. p.

123 Mészáros (2001) 196. p.

124 Hegedűs (1996) II. köt. 78–79. p.

125 Ripp (2002) 328. p. Egy 1958. január 8-i belüleges jelentés a hatalom szemszögéből kommentálja a történeteket: „A jobbratulódás idején az ellenforradalmárok már nyíltan hangoztatták sovíniszta, kommunistaellenes és antiszemita jelszavait. Jellemző példa erre, hogy Győrött Földes Gábor színházi főrendező, aki pedig a mosonmagyaróvári ellenforradalmi eseményekben meggyőzően bizonyította be hovatartozását, felszólították, hogy mondjon le a Nemzeti Tanácsban viselt tisztségéről, miután volt kommunistának és zsidónak ott nincs helye. Szigethy Attila engedve a fasiszta nyomásnak Földest valóban kizárta a Nemzeti Tanácsból.” ÁBTL III/1–4. Földes Gábort 1957. június 10-én halálra ítélték, és 1958. január 1-jén kivégezték.

átélői is ismerik, akikben a rettenetes idők és rettenetes élmények nyomán megnyílt egy szakadék, amelyet azóta sem temetett be teljesen semmi. Sokan vagyunk tele lelki sebekkel.”¹²⁶

A forradalom napjaiban a zsidók közül sokan rettegetek, a nem zsidók közül számosan tartottak az antiszemitizmus kiújulásától. Alappal? Alaptalanul? A szorongók félreértették volna a forradalom szellemét? Vagy a felfordulástól féltek, amit kihasználva a megrögzött antiszemiták tettelegességre vetemedhetnek? A nacionalizmus és a kommunistaellenesség volt a riasztó?

Veszprémben a tisztai klub parancsnoka városi szolgálati helyéről már a forradalom másnapján a város határában lévő laktanyába ment, mert félt attól, hogy zsidó származása miatt bántódás érheti. Távozása előtt a klub őrségét megerősítette, rádió adó-vevő készüléket helyzetetett üzembe, és elhagyta az épületet.¹²⁷

A félelem rémhíreket szült, a szorongó felnagyította, félreértelmezte a baljósnak ítélt jeleket. Előjöttek az 1944-es tapasztalatok. Nyíregyházán „a zsidók megint félni kezdtek az újabb atrocitásoktól. Kozma Antal barátomnak volt egy kétlovas fogata, és az egyik nap azt mondta: Miska! Vidd haza, hadd legyen a tiéd, tőlem úgyis csak elvennék. A zsidó családok egy része elbujdosott, köztük Kozmáék is. Néha élelmet és ruhát vittem nekik” – írja egy visszaemlékezés.¹²⁸

A Zsidó Világkongresszusnak írt 1957. januári MIOI-beszámoló kiemeli a zsidó hitközségeket, illetve rabbikat ért támadásokat, fenyegetéseket. A következő településeket említi: Hajdúnánás, Nyíregyháza,¹²⁹ Törökszentmiklós, Szolnok, Mezőcsát,¹³⁰ Balkány, Debrecen, Hajdúszoboszló.¹³¹ Debrecenről és környékéről harminctagú küldöttség számolt be 1956. december 10-én a Magyar Izraeliták Országos Irodájának: „bejelentették, hogy lakhelyükön és annak környékén nemcsak az ellenforradalom alatt, hanem még ma is borzalmas antiszemitizmus dühög. [...] nem mernek lakhelyükre visszatérni. A falakra a következő feliratot mázolták: »Icig, most nem viszünk Auschwitzig!« Az ablakokra nyilaskereszteket és horogkereszteket véstek.”¹³² Az elmondottak valóságát a saját korában senki nem vizsgálta. A félelem felnagyíthatta a történeteket, de létező volt, és nehezen feltételezhető, hogy minden ok nélkül rettegetek a zsidók az antiszemitizmustól.

1944, illetve a zsidótörvényeket hozó Horthy-rendszer szellemiségének továbbélését jelzi, hogy némelyek a zsidók deportálását – és nem fizikai megsemmisítését! – 1956-ban is elfogadták, a „probléma” megfelelő elintézési módjának tartották. Balkányban (Mátészalkai járás) az a hír járta, hogy a zsidókat internálni fogják.¹³³

126 Kende É. (2003) 75. p.

127 Mészáros (2001) 59. p. Mészáros Gyula *Hogya György A Veszprémi Helyőrségi Klub története 1953–1989* című munkájára hivatkozik, és hozzáteszi: „Ritter Károly aggodalma felesleges volt, hiszen a Forradalom [sic!] alatt több hittestvére, vagy azokhoz családi kapcsolatban kötődő személy vett részt Veszprémben és a megye minden városában, és vallásuk miatt bántódásuk sehol nem történt a forradalom időszakában.” A vallási hovatartozás nem helyettesíthető be a származással. Mészáros könyvéből is kiderül, hogy a megye első forradalmi vezetőjét éppen zsidó származása miatt nem választották meg újra október 31-én.

128 Nagy Mihály kéziratának rendelkezésemre bocsátásáért tanítványomnak, Maroda Mónikának tartozom köszönettel.

129 Dr. Singer főrabbinak a következőt mondták: „Na, Móricka, most mi lesz veled?”, „Gettónak a Bútorgyárat jelölték ki.” Gadó (1992) 18. p.

130 A rabbi ablakát háromszor betörték. „Bujkál a zsidógyűlölet, a zsidók nem érzik magukat biztonságban, ezért Budapestre akarnak költözni.” Uo. 19. p.

131 Uo. Az említés sorrendjében.

132 Uo.

133 Dikán (1993a) 44. p.

Több alföldi településen – Törökszentmiklóson, Szolnokon, Mezőcsáton – a helyi zsidó lakosok már azt is tudni vélték, hogy listát állították össze róluk, a halállistát, „hogy kiirtsák őket”.¹³⁴ A debreceni zsidókat megrémisztették a velük kapcsolatos híresztelések: „azt terjesztik, hogy a magyar és orosz zsidók összefogtak, hogy kiirtsák a keresztényeket”. Rémületüket fokozta, hogy többük lakását feldúlták. A hajdúnánási zsidók küldöttsége 1956 decemberében arra kérte „az országos iroda vezetését, hogy járjanak közbe illetékes szerveknél, részint az atrocitások leállítására és az általános biztonság érdekében, részint pedig azért, hogy a vidéki zsidók kivándorló-útlevelet kapjanak, mert az életüket nem érzik biztonságban. Hivatkoztak az 1944-es tragédiára, amely elsősorban a vidéki zsidóságot érintette. Kétségbeesett helyzetben vannak, nem tudnak Budapesten megszállni, családjukkal együtt különböző helyeken szétszórva laknak, a padlón fekszenek, és elhatározták, hogy elmennek a parlamentbe a minisztertanácshoz, hogy ott adják elő kérelmüket.”¹³⁵

„Scher néni szerint – írja a forradalmat a fővárosban átélő Vekerdy Tamás – a Nemzetinél [Blaža Lujza tér] ki van írva, hogy »zsidók reszkessetek«, »Auschwitzot nekik« stb. Mondom, hogy jártam a Nemzetinél, semmi ilyesmi nincs kiírva sehol, máshol sem.”¹³⁶

A forradalom után az országot elhagyók között feltűnően nagy számban voltak zsidó származásúak.¹³⁷ „A zsidók menekülése tart, s ma már 50, mások 80 családról tudnak, köztük Lányi Barna, a Nemzeti Bank volt igazgatója, mindkét zsidó sahter. A Pásti utca 2. számú házból már 10 család ment el” – olvassuk egy 1956. december eleji naplőfeljegyzésben.¹³⁸

A forradalom után a szabocsi zsidók zöme kivándorolt. Mátészalkán 24 zsidó családból 16 keresett magának új hazát.¹³⁹ Az ország elhagyását hivatalosan csak azoknak engedélyezték, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok voltak. Volt, aki megvesztegette a hatóságokat, volt, aki együtt érző pártfogóra lelt a hivatalokban, s az sem kizárt, hogy egyesek azért vehették könnyebben az akadályokat, mert volt, aki örült a távozásuknak. A nyíregyházi járási kiegészítő parancsnokságon 1957 elején két tisztet is lefokoztak korrupció miatt. Egyikük 500–1000 forintot kapott a hamis alkalmatlansági igazolványért, amit a megrendelő állítólag háromszoros áron adott tovább.¹⁴⁰

Győrben a disszidáltak zöme egy 1956. november közepi tanácsi beszámoló szerint zsidó származású volt (vagyis a helyiek pontosan tudták, hogy ki zsidó és ki nem), lakásukat feldúlták, vagyontárgyaikat széthordták.¹⁴¹

Az emigrációt választó zsidó származásúak között a magyar zsidóság minden csoportja megtalálható volt: a vallásosoktól az ateistákig, a politikailag elkötelezettektől az apolitikusokig, a jómódúaktól a szegényekig és így tovább. A legnagyobb veszélyben azok voltak, akik aktívan részt vettek a reformküzdelmekben, vagy szerepet vállaltak a forradalomban. A Nagy Imre mellé állt zsidó származású kommunisták közül számosan életüket, szabadságukat köszönhették annak, hogy el tudtak menekülni a megtorlás elől.

134 Gadó (1992) 18–19. p.

135 Uo.

136 Vekerdy (2003) 114. p.

137 A kérdéskörhöz lásd Karády (2001), Kovács (2003) és mások.

138 Balogh (1994) 82. p. A Pásti utcában ortodox zsidók laktak. Az információért Komoróczy Géának tartozom köszönettel.

139 Pelle (1995) 278. o.

140 Dikán (1996a) 35. o.

141 A Győr-Sopron Megyei Tanács VB-ülésének gyorsírói jegyzőkönyve. 1956. november 12. Bana et al. (1996) II. köt. 286. p.

A zsidók tömeges emigrálása önmagában nem bizonyíték a forradalom idején erősödő antiszemitizmus mellett. A korábbi években az állam nem engedélyezte kivándorlásukat, így sokan régi terveiket válthatták valóra a határzár lazulásával és a kivándorlás megkönnyítésével. Nehéz azonban megállapítani, hogy a Magyarországot 1956. október végétől elhagyó zsidó származásúak közül hányan voltak azok, akik már korábban is a távozást fontolgatták, s hányan olyanok, akik megrémültek az antiszemita megnyilvánulásoktól, akik zsidóellenes felhangokat véltek felfedezni a kiszabadult hercegprímás nyilvános szózatában, akikben minden „felfordulás” zsigeri félelmeket keltett, hiszen ők átélték 1944-et, voltak emlékeik a „hivatalos” és a népi antiszemitizmusról, s sokukat az 1945 utáni változások sem győztek meg arról, hogy a zsidók társadalmi megítélése javukra változott volna. A zsidók vagyonát is államosították, sok zsidót is kitelepítettek.

Miért éppen 1956, és nem a holokausztot követő antiszemitizmus készítette menekülésre a zsidókat? – teszi fel A. Handler a logikus kérdést, de a válasszal lényegében adós marad.¹⁴² Az említettek mellett a legfőbb ok talán: a holokausztot túlélők közül sokan hittek abban, hogy az új társadalmi rend felszámolja az antiszemitizmust. Csalatkozniuk kellett.

Még igen keveset tudunk arról – az írók és az újságírók ez alól némileg kivételek –, hogy a zsidók többsége hogyan fogadta az 1953-as és az 1956-os Nagy Imre-kormány nemzeti érzelmekre ható kijelentéseit, hiszen tapasztalniuk kellett, hogy a magyarság sérelmeit joggal felelmegető politikai nyilatkozatok lovat adtak a zsidóellenes érzelmű kommunisták és nem kommunisták alá egyaránt. A holokauszt közelsége, a magyar hatóságok szolgálatkészsége és a lakosság többségének közömbössége kitörölhetetlen nyomot hagyott bennük, a vélt vagy valós veszélyek erősebben hatottak rájuk, mint másokra. Ezek mellett az az évszázados, évezredes tapasztalat is befolyásolta őket, hogy mindennemű társadalmi felfordulás ürügy lehet arra, hogy ellenük forduljanak, vagyonukat és életüket veszélyeztessék.¹⁴³

A tisztánlátást a forradalom hivatalos emlékezete is nehezíti. 1956 a nemzeti múlt része lett, a disszonáns hangok nem illenek a nemzeti önérzetet erősítő kóruszövegbe. Így kínlódsra kényszerülnek azok, akik nem vitatják a hivatalos álláspont jogosságát, de személyes emlékeik ellentmondanak a kanonizált nemzeti históriának. A kiskunhalasi zsidók rettegtek a forradalom napjaiban. Bár atrocitások nem érték őket, életüket féltve sokan a település elhagyása mellett döntöttek. Ezt azonban 2001-ben nem merik nyíltan leírni, és ezért összemoszák a forradalom utáni megtorlás kiváltotta, a forradalom résztvevőinél általánosnak mondható félelmet saját forradalom alatti félelmeikkel: „Emlékezzünk, és soha ne felejtünk! Ez a kiáltás legyen az 1956-os októberi események jelmondata is. Az emberek nem beszéltek róla, mindenki hallgatott a forradalomról. Dermedt csend költözött a város szívébe. A félelem szorításában zsidó családok száza elhagyta Magyarországot, akik külföldön próbálták visszaszerezni emberi jogukat, mert a diktatúra ellen fellázadni merő bátor hazafiakat kegyetlen megtorlással kiirtották, vagy évekig tartó börtönbüntetéssel kényszerítették hallgatásra. Életben maradni és érvényesülni csak a *hallgatás* útján lehetett.”¹⁴⁴

A háritás másik módja, hogy saját rettegésüket kivetítik a város lakóinak összességére: „Az 1956-os októberi események nem hallatták hangjukat a kiskunhalasi zsidóság köreiben. Napokig csak a csend honolt a városban. Az iskolákat bezárták, a halasi utcák teljesen elnéptelenedtek. A dermedt csend órái után azonban az élet úgy folytatódott tovább, mintha a pesti forradalom soha nem történt volna meg.”¹⁴⁵ Valójában a forradalom talán Kiskunhalason teljese-

142 Handler, A. (1997a) 37. p.

143 A. Handlemek is ez a véleménye. Uo. 35–37. p.

144 Szakál (2001) 118–119. p. Kiemelés az eredetiben.

145 Uo. 114. p.

dett be leginkább: szabályos többpárti választást tartottak, ahol – az 1945-ös parlamenti választásokhoz hasonlóan – a legtöbb szavazatot a kisgazdapárt szerezte meg.

A kiskunhalasi emlékezők inkább hisznek másoknak, mint saját múltbéli érzéseiknek. Az emigráns, munkatáborot megjárt zsidó orvos nem észlelt antiszemitizmust a forradalom napjaiban: „Nem volt antiszemitizmus az október huszonharmadikát követő napokban. Nem volt osztály, nem volt vallás. Mindenki együtt volt. Ezért érdemes volt élni. Zsidó vagyok, sok rossz emlékem van. De ezekben a napokban először éreztem, hogy büszkeség magyarnak lenni.”¹⁴⁶ Ez az a tapasztalat, amelyre a kiskunhalasiak is vágynak. Hit- és sorstársuk szavait a feledhetetlen író, Márai Sándor naplójából idézhették, s így megnyugtató módon zárhatták le a forradalom tisztasága és az antiszemitizmustól való rettegésük közötti kínos ellentmondást.¹⁴⁷

AZ MSZMP ÉS A ZSIDÓELLENES ATROCITÁSOK

A kommunisták a háború utáni koalíciós években nem mertek szembenézni az antiszemitizmussal, sőt rövid távú politikai érdekektől is vezettetve a pártban is megtűrték az alkalmazkodó, a hatalmi harcban őket segítő antiszemitákat, a „kisnyilasokat”. A pozícióba emelt zsidó származásúakat névmagyarosításra ösztönözték.¹⁴⁸ (Sokan önszántukból hagyták el a származásukra utaló nevet.) A kommunista hatalomátvétel után az antiszemitizmus betokozódott, hogy válságidőszakban felszínre törve tovább mérgezze a közéletet.

A kommunista párt elnéző volt a lojális nacionalizmussal. Vezetői azt remélték, hogy a nacionalizmusnak tett engedménnyel – ennek megnyilvánulási formája volt az antiszemitizmus hallgatólagos eltűrése, illetve a zsidóellenesség kibeszélhetetlensége – a párt el tudja fogadtatni magát azokkal, akik idegenkednek tőle vagy ellenségesek vele szemben.

Rákosi a szélsőségesen önkényes megoldásokat, a terrort részesítette előnyben. Ő döntötte el, ki és mikor számít zsidónak, a „polgári reakció” elleni harcban, illetve a kapitalista viszonyok felszámolásakor nem tett különbséget a „kizsákmányolók” között, híveiről viszont maga döntötte el, hogy származásuk az adott pillanatban számára hátrány. Ha politikai érdekei úgy kívánták, még legközelebbi munkatársát is képes volt ellenségévé – cionista összeesküvővé – minősíteni. A Sztálin halála utáni szovjetunióbeli olvadás átmenetileg szalonképessé tette Magyarországon a nemzeti kommunizmust, aminek következménye a párton belül zsidóellenesség felerősödése lehetett volna, ha az újra megerősödő rákosisták elleni közös fellépés nem prolongálja a problémát.

A forradalom lerombolta a gátakat, előntötte a közéletet a sokféle lefojtott indulat: a demokratikus és az antidemokratikus irányultságúak egyaránt, így a konzervatívok, a szélsőjobbaldaliak és a kommunisták antiszemitizmusa is.

Hatalomra kerülése után Kádár is a bevált módszerekhez tért vissza: leplezte, eltussolta az antiszemitizmust, a nemzeti sérelmek orvoslásával pedig igyekezett maga mellé állítani a tömegeket. Jó érzékkel lovagolta meg a Rákosi- és Gerő-ellenes érzelmeket, amiből kettős haszna származott: egyrészt diszkreditálta potenciális vetélytársait, másrészt azt a reményt keltette sokakban, hogy kényszerű visszalépésekkel ugyan, de folytatni képes a Nagy Imre-féle nemzeti kommunista vonalat.

Ebben – feltehetően szándéka ellenére – Révai József is a kezére játszott, aki 1957 nyarán sürgette a pártot, hogy lépjen fel az antiszemitizmus ellen: „Hiányolom, elvtársak, az ideológiai

146 Márai (1990) 311. p.

147 Szakál (2001) 120. p.

148 A debreceni textilgyár élére kinevezett Schwarcz Sándor pártfeletteseinek győzködése ellenére sem változtatott nevet. Bógyi (2004).

munkában, az ellenforradalom ideológiai hatásának a leküzdésében, hogy a párt eddig még szükségtelennek vagy kényelmetlennek tartotta az antiszemitizmus elleni határozott, elvhű, marxista-leninista fellépést. Pedig szükség van erre. Van az országban antiszemitizmus, és nekünk nem szabad az árral úsznunk, nem hunyhatunk szemet az antiszemitizmus jelenségei előtt, hanem az a feladatunk, hogy valóban képviseljük a leninista álláspontot” – jelentette ki az MSZMP júniusi országos értekezletén.¹⁴⁹ Nem Révai mondanivalója, hanem ideológusi aspirációi, a párttagok közötti tekintélye miatti félelem készítethette Kádárt és politikustársait arra, hogy félreállítsák a hírhedt kommunista kultúrpolitikust, akit korábban maga Kádár kért fel a hazatérésre (a forradalom alatt ő is Moszkvába menekült).

Révai végleges menesztése a politikából azt is jelenthette, hogy az általa sürgetett fellépésre az antiszemitizmus ellen nem fog sor kerülni, s ez főként a lojalitást fontolgató nacionalista érzelmű rétegek számára lehetett jó hír.

Az MSZMP viszonya az 1956. október 23-a utáni antiszemita megnyilvánulásokhoz ambivalens volt. Akadtak a pártvezetők között olyanok – zömmel nem zsidó származásúak –, akik a probléma nyílt feltárását kívánták, míg a többség ráérezett arra, hogy a párt egyeduralmát veszélyeztetné a történekmel való szembenézés: egyértelműen kiderülne, hogy egyedül a demokratikus társadalom képes felvetni és kibeszélni a „zsidókérdést”, vagyis véleményszabadság és politikai pluralizmus nélkül az előítéletek csak rendőri úton, hatalmi eljárásokkal szoríthatók háttérbe. (A továbbiakban a véleménykülönbségek okaira is szeretnék kitérni.) A forradalom napjaiban ugyanis számos példa volt arra – ezeket igyekeztünk bemutatni –, hogy bár 1956. október 23-a után felszínre tört ugyan az 1945 után mesterségesen lefojtott antiszemitizmus, de egyben a tisztulási folyamat is megindult. A zsidóellenességet egyedül a nép spontán választott szervezetei, a forradalmi bizottságok tudták kezelni. Nem egyforma hatékonysággal, s nem mindig a legemberségesebben, de mindig a józan észre támaszkodva.

A szabad nyilvánosságnak teret adó plurális demokrácia volt az, amitől a restaurálódni vágyó diktatórikus hatalom leginkább rettegett. A véleményszabadság együtt járt volna az addig mesterségesen elfojtott antiszemitizmus feléledésével, s ez is elriasztotta a kommunistákat a demokráciától.

Az MSZMP 1956. november 11-i ideiglenes központi bizottsági ülésén Aczél György áttételesen utalt saját félelmeire: „A Nemzeti Színház egyik alkalmazottja elmondotta, hogy Magyarországon ellenforradalmi veszély nem volt, és ez a véleménye csak akkor változott meg, amikor Gábor [helyesen: Gádor] Béla zsidót, aki az egyik színész nő férje, tollban akarták megforgatni.”¹⁵⁰

Az antiszemitizmus ellen az MSZMP vezetői az antiszemitaáknak tett engedménnyel védekeztek: vezetői kinevezésekkor ügyeltek arra – a zsidó származásúak különösen –, hogy a zsidó eredetűek száma viszonylag alacsony legyen. A vélt zsidóellenes közhangulat akceptálása érdekében még kommunista szakemberekről is képesek voltak lemondani. T. M. pénzügyminiszter-helyettesi kinevezését azzal az érveléssel támadta meg a KB egyik zsidó származású tagja, hogy ezzel romlana a minisztérium „felekezeti összetétele”. (Nem izraelita vallású, hanem zsidó származású szakember kinevezéséről volt szó!) A pénzügyminiszter ellenvetése: igaz, hogy a „felekezeti arány” a miniszterhelyettesek között 1:1 lesz, de a főosztályvezetők ezt a kedvezőtlen képet javíthatják: egyikük kiemelésével az „arány” 6:1-re javul.¹⁵¹

Logikailag tetszetős, de megtévesztő az a feltételezés, hogy a hatalomnak érdeke fűződött az „ellenforradalom” bestialitásának bemutatásához, vagyis ha több antiszemita atrocitás lett

149 *A Magyar Szocialista Munkáspárt...* (1957) 155. p.

150 MOL 288. f. 4. cs. 1. ő. e.

151 MOL 288. f. 5. cs. 27. ő. e.

volna a forradalom alatt, mint amennyi a propagandakiadványokban szerepel, azokat is felhánytorgatták volna. A forradalom alatti antiszemitizmusról „a legmegbízhatóbb információkat valószínűleg a hivatalos magyar feldolgozások szolgáltatják: feltételezhető, hogy az események szélsőjobboldali jellegének bizonyítására minden fellelhető adatot felsorakoztatnak” – írja Kovács András.¹⁵²

Valójában a hatalom ellenérdekelt volt az antiszemitizmus feltárásában, alapvetően azért, mert nem akarta felhívni a figyelmet arra, hogy számos zsidóellenes atrocitás kommunistaellenesnek is minősíthető. A hatalmi szándék ezért az esetek többségében nem terjedt túl a hagyományos antiszemitizmus jelzésén. Kádárék jobban féltek attól, hogy kontinuosnak tartott hatalmuk zsidó származású szereplőire közfigyelem esik, mint attól, hogy a jobboldali, szélsőjobb megnyilvánulások eltussolásával a vetélytársnak tekintett „reakció” cinkosaivá válhassanak.

A megtorlással kapcsolatos Szabolcs-Szatmár megyei iratok olykor a forradalom alatti antiszemita megnyilvánulásokra is kitérnek, de a büntetési tételek kiszabásánál ritka indok a faji gyűlöletre való izgatás. Előfordult olyan eset is, hogy az ítélezésnél a mérleg egyik serpenyőjébe a vádlott zsidó- és kommunistaellenessége, a másikba zsidóvédő cselekedete került. (Az egyik nyíregyházi forradalmi bizottsági tag vádiratában olvasható: „meglehet, hogy a vádlott mint orvos segítségére volt az üldözötteknek, zsidóknak és kommunistáknak, ez a magatartás azonban mindig konkrét személyekkel szemben nyilvánult meg. Ez nem zárja ki azt, hogy amikor általánosságban és az elvekről beszélt, akkor mégis úgy hivatkozott az indokokra, hogy [X.Y-t] azért kellett leváltani, mert zsidó és kommunista.”¹⁵³)

A *fehér könyvek* manipulálnak kétesen tált adatokkal. Kínosan kerülnek, hogy az antiszemitizmus, valamint az ávéhás- és kommunistaellenesség esetleges összefüggésére fény derüljön. Kommunisták esetében elhallgatják a zsidó származást vagy az arra utaló tényeket, valamint a megtámadott „beszédés” foglalkozását, és az is előfordul, hogy nyelvi eszközökkel – a megfogalmazás módjával – érik el a kívánt propagandahatást. Szántó Tibor származásának lebecgetése a forradalom, a forradalmi bizottságok lejáratását szolgálja. A mérsékeltbb irányzat híve, mivel *joggal fél* [kiemelés – S. É.] a jelentkező antiszemita pogrom veszélyétől – olvasható a propagandakiadványban.¹⁵⁴

A kiskunmajsai meglincselt zsidó származású begyűjtési felügyelőről csak az derül ki, hogy kommunista veterán és tanácsi dolgozó.¹⁵⁵

A kora Kádár-kori propagandakiadvány Balkányról szóló fejezetében „csak” arról esik szó, hogy „két fegyveres bandita” támadta meg és rabolta ki „Heiszéket”. „Heisz ortodox vallású kisiparos, soha párttag vagy funkcionárius nem volt” – olvassuk a *fehér könyv*ben.¹⁵⁶ A könyv zsidógyűlölköző „ellenforradalmárok” cselekedeteként állítja be a történeteket. A részigazság célja: elterelni a figyelmet arról, hogy a támadók „Kádár-huszárok” voltak. A periratokból megtudható, hogy a sértettet jól ismerő támadó nemzetőrből vedlett át karhatalmistává (ezért volt fegyvere), és társához hasonlóan MSZMP-tag volt. Egy másik esetben csupán az utal a megtámadott származására, hogy üldözői „antiszemita jelszavakat” kiabáltak.¹⁵⁷

152 Kovács (1984) 16. p. Lásd még uő (2003) 32. p.

153 SZSZBML XXV. 6. és XXV. 6.-1111/1957. A dokumentum rendelkezésemre bocsátásáért Dikán Nórának tartozom köszönettel.

154 *Ellenforradalom Baranyában*, 40. p.

155 *Ellenforradalmi erők...* I. 44. p.

156 *Ellenforradalmi erők...* IV. 74. p.

157 *Ellenforradalmi erők...* I. 44. p.

A *fehér könyv* adataiból nem tudható meg, hogy a szekularizált zsidók hogyan élték át a forradalom napjait. Az is homályban marad, hogy a zsidó identitásukat elvesztő kommunisták mennyire érezték érintettnek magukat, amikor kommunistaellenességgel összefonódó antiszemizmussal találkozottak. Az sem zárható ki, hogy a helyi beszámolók adatait a belügyi szervek megcsönkítették, manipulálták, elzárták, esetleg megsemmisítették.

A hitközségi jelentések Kádár-párti összefoglalója 1957 elején eljutott a World Jewish Congresshez.¹⁵⁸ Ellenőrizhető adatai nemegyszer tévesek: a tévedések azonban informálatlansággal és nem szándékos politikai manipulációval magyarázhatók. Nem igaz például, hogy a megtámadott szarvasi zsidó orvos tagja volt a helyi forradalmi bizottságnak, s az is ellentmond a tényeknek, hogy Kiskunmajsán a két megtámadott zsidó a tetőn át elmentek. (Mindkét esetről részletesen szólunk a továbbiakban.) A jelentés összeállítói a forradalom alatti rossz tapasztalataik miatt Kádár mellé álló hitközségi vezetők voltak: László Jenő főtitkár és Heves Lajos elnök. A pártállami időszakban egyébként is csak olyanok kerülhettek egyházi funkcióba, akik lojálisak voltak a hatalomhoz. A magyarországi zsidók féltelmét azonban híven tolmácsolták. Összeállításuk szerint a falvakra és a városokra egyaránt jellemző volt a zsidóellenes hangulat, s bár a legtöbb példát az ország keleti feléből hozták, a főváros és más városok – Miskolc, Kaposvár – sem maradtak ki a sorból. Tizen-nyolc különféle antiszemita megnyilvánulást találunk benne, ezek közül csak hét szerepel a *fehér könyvek* IV. kötetében.

A hatalomnak nem volt érdeke annak bizonyítása, hogy a zsidóellenesség a legtöbb helyen kommunistaellenességgel párosult, hiszen ezzel megerősítette volna a zsidóság és a kommunizmus összekapcsolódásának tévhitét. Ezért szorítkozott a hatalom a vallásos zsidók elleni hagyományos antiszemizmus jelzésére. A *fehér könyvek* IV. kötetében felsorolt 19 eset közül csupán háromnak van valamilyes, ott elmismásolt ávós- és kommunistaellenes vonatkozása, s ezek is inkább az első napok eseményeihez kötődnek.

Egyértelmű példának van viszont az összefonódó zsidó- és kommunistaellenesség szándékos szétválasztására. Kiskunmajsa nem szerepel a propagandasorozat antiszemita megnyilvánulásokkal foglalkozó IV. kötetében. Az I. kötetben viszont két kiskunmajsai zsidót is említenek – az egyiket konkrétan, a másikat áttételesen¹⁵⁹ –, az „ellenforradalom” áldozataként feltüntetett kiskunmajsai Neményi József származását és meglinecelését viszont a könyv összeállítói elhallgatják. Az áldozat 1919-es kommunista volt – olvassuk –, „a tanácsipari és kereskedelmi előadója”. (Az esetről a továbbiakban részletesen szó esik.)

A vidéki *fehér könyvek* kerülnek az antiszemizmus forradalom alatti megjelenési formáinak bemutatását. A Pest megyéről szóló beszámolóban közönséges bűncselekménynek állítják be a tápiógyörgyei Állami Szociális Otthon október 26-i, éjjeli megtámadását. Fényképet is közölnek az otthon idős nőlakóiról, hogy még szemléletesebbé tegyék a támadók embertelenségét. A képaláírás szerint egy harmincfős budapesti „fasiszta banda feldúlta az épületet, a gondozásra szoruló idős embereket durván bántalmazta, és kizavarta őket az épületből. Singer Ignác 81 éves, özv. Markovics Sándorné 78, özv. Strausz Sándorné 70 éves gondozásra szoruló még ma is ennek az éjjelnek a betegei.”¹⁶⁰ Az országos *fehér könyvek* IV. kötetében a fentiekkel ellentétben kiemelik és kiszínezik a brutális antiszemita támadást.

158 Gadó (1992).

159 „[A csoport tagjai] egy zsidó kiskereskedő – Krausz – házához vonultak. [...] Antiszemita jelszavakat kiabálva megtámadták Fischöf, a földműves-szövetkezet felvásárlójának házát, azt feldúlták, összerombolták a berendezést.” *Ellenforradalmi erők...* I. 44. p.

160 *Az ellenforradalom Pest megyében*, 29. p.

Ebben az esetet október 25-e éjjelére teszik: mindkét dátum a forradalom legzavarosabb napjaira esik, amikor még nem alakultak meg a köztörvényes kilengéseket féken tartó forradalmi bizottságok. A kiadvány szerint az egykori földbirtokos kastélyában 120 izraelita vallású személy élt. A fegyveresek a következő szavakkal rontottak be a szobákba: „Zsidók, ki az ágyból!” „A 82 éves, nagysúlyú Markovits Mórnét [a Pest megyéről szóló kiadványban Markovics Sándorné] is felborították ágyával együtt, és az idős asszony testén ma is [?!] láthatók még a zúzódási sebek. [...] A támadók az idős Kohn Mártont a földön össze is rugdosták. Rosenstock Mihályné 64 esztendőssé ápolott asszony, amikor meglátta a fegyveres támadókat, lehúzta ujjáról karikagyűrűjét és nyakáról vékony aranyláncát, előszedte kevéske pénzét és könyörögve így szólt: – Más vagyonom nincs, vigyék ezt el, csak az életünket hagyjátok meg. A támadók kiütötték kezéből a szegényes értéktárgyakat [?!] és rohögve így válaszoltak: – Nekünk pont az életek kell, rohadt zsidók!”¹⁶¹

Az okot csak feltételezhetjük: az atrocitás zsidóellenes jellegét eltussoló kiadvány, amely 1957 áprilisának elején került nyomdába és 12 ezer példányban jelent meg, elsősorban a Pest megyeieknek szólt, és összeállítói – feltételezhetően a megyei pártbizottság agitációs és propaganda osztályának munkatársai – nem akarták a problémát bolygatni, „kezelését” nem merték vállalni. A széles nagyközönségnek szóló propagandakiadványnak pedig éppen az „ellenforradalom antiszemitizmusa” volt a tárgya.

A zsidó egyházközségek beszámolója is kitér a Pest megyei antiszemita atrocitásra: „Tápiógyörgye: itt egy zsidó szeretetotthon található. A tettesek kihajigálták ágyaikból az öreg zsidókat, és azt kiabálták: »Zsidó istálló!«”¹⁶²

A forradalom esetleges antiszemita vonatkozásainak emlegetése jól illusztrálhatta volna az „ellenforradalom fasiszta jellegét”, ami a forradalomellenes kádárista propaganda egyik legfőbb alkotóeleme volt. A pártvezetés azonban mégsem játszotta ki az antiszemita kártyát. Nem az előforduló esetek viszonylagos szűkössége akadályozhatta ebben; sokkal inkább a kommunistaelenességgel bizonyíthatóan összekapcsolódott zsidóellenesség tántoríthatta el a hivatalos közvélemény-formálókat e veszélyes propagandaeszköz alkalmazásától. 1957 első felében ugyanakkor még van példa az antiszemitizmus = faszizmus klisé alkalmazására. Ezekben a hónapokban restaurálódtak a forradalom idején megszünt, leváltott és hitelüket vesztett tanácsok. Vezetőik központi eligazítást kaptak arról, hogyan értékeljék kudarcos közelmúltjukat. A leegyszerűsítő, párthatározatokat szajkózó útmutatást számosan megtűzdelték rémhírekkel, kicirkalmazták túlzásokkal, hazugságokkal annak érdekében, hogy saját kudarcukat, tehetetlenségüket, gyávaóságukat és félelmüket leplezzék. A Tapolcai járás tanácselnöke például így: „Jaltában annak idején a világ vezető nemzetei pontosan leszögezték a faszizmus ismérveit: túlzott nacionalizmus, kommunistaelenesség és antiszemitizmus. Mindhárom jellemző feltehetően volt, különösen Budapesten, de az antiszemita jelzőszavakat hamarosan abbahagyták, mert ha továbbra is zsidóznak, akkor elvesztették volna a nyugati, de különösen az amerikai nagytőke támogatását. Ezért Dudás úr, az ellenforradalom egyik főalakja, napiparancsban tiltotta meg a zsidózást [?!]. Erre később került volna sor, ha véglegesen kezükbe került volna a hatalom, mint ahogy egyéb népellenes céljaikat is csak később valósították volna meg taktikából.”¹⁶³ Nem valószínű, hogy a fentieket egyéni (tév)információkra alapozta csupán: ahhoz túl „hivatalos”, túl brosúraízű hazug szóáradata. (A fentiekben vázolt 1957-es hatalmi hozzáállás a „zsidókérdéshez” a Kádár-rendszer több

161 *Ellenforradalmi erők...* IV. 70–71. p.

162 Gadó (1992) 18. p.

163 Az 1957. május 11-i tanácsülés jegyzőkönyve. VML, XXIII. 326. a.

évtizede alatt változatlan maradt. Némi oldódás csupán a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható, ez azonban nem terjedt ki a „zsidók és 1956” témakörre, csupán a holokauszt egyes vonatkozásaira.¹⁶⁴)

A zsidóellenesség problémájával a pártvezetésnek egy hónappal később, az ENSZ elleni kampány szervezése során kellett szembenéznie. El kellett dönteniük ugyanis, mire hivatkozzanak, amikor azt követelik, hogy az ENSZ vegye le napirendjéről a „magyar ügy”, a forradalom és a megtorlás tárgyalását.

A Politikai Bizottság elé került előterjesztés többek között azzal indokolta az „ellenforradalom” elleni fellépés szükségességét, hogy 1956 októbere után veszélyes méreteket öltött a tettegességben megnyilvánuló zsidóellenesség. Rá kell mutatni, olvasható a dokumentumban, „hogyan éledt fel ebben az időben az antiszemitizmus, milyen atrocitások voltak, pogromok készültek, melynek következtében több ezer zsidó hagyta el az országot. Hivatkozni lehet a zsidók nemzetközi szervezetének nemrég lezajlott konferenciáján elhangzott adatokra.”¹⁶⁵ Marosán György egyértelműen támogatta, Nemes Dezső inkább ellenezte az antiszemitizmus feleleltetését, a többség Nemes véleményét fogadta el.

Marosán tudni vélte, hogy a forradalom alatt „felülről” leintették az antiszemitizmust, arra hivatkozva, hogy a Nyugat nem támogat olyan országot, ahol üldözik a zsidókat – Marosán pogromokról beszélt –, az ország elesne a segélyektől, amelyekre pedig égetően szükség lenne. „Hogy Magyarországon volt-e ellenforradalom, volt-e fasiszta veszély, kérdezzék meg azt a 25 ezer zsidót, aki kimenekült innen. Ezek pontosan tudták, mi következik. Miért hallgatunk erről?” – fakadt ki Marosán. A kommunistává lett egykori szociáldemokrata nem akart tudomást venni arról, hogy 1956. október 23-a után nem a kormányzat – amely valójában gyenge volt, és önmaga elfogadtatása kötötte le energiáját – „fújta le” a „pogromokat”, hanem a helyi forradalmi bizottságok számolták fel az antiszemita megnyilvánulásokat. Nemes Dezső ráérezett arra, hogy a Nagy Imre-kormányra vonatkozó bármilyen pozitív utalás is a restaurálódó hatalmat gyengítené. „Az antiszemitizmussal kapcsolatban helyes utalni az októberi tényekre. Attól azonban tartózkodjunk, hogy kijelentjük: ezt felülről intették le, mert ezt ellenünk fordíthatják. Az igaz, hogy a zsidók tömegével menekültek ki, mert látták, hogy Magyarországon fasiszta ellenforradalom bontakozik ki – mondotta Nemes, majd hozzátette –, inkább azt hangsúlyozzuk, hogy tízezerrel csábították ki Nyugatra az embereket, paradicsomi állapotokat ígérve.” Inगतag érveit nem tudta bizonyítani.

A Külügyminisztérium megbízottja lehűtötte azokat, akik biztosak voltak abban, hogy adatokkal dokumentált zsidóellenes atrocitások tömege közül válogathatnak. A forradalom alatti antiszemitizmus felvetéséhez megfelelő számú „konkrét anyagra” lenne szükség, vélte a minisztérium munkatársa, majd hozzátette: „a *fehér könyv* adatai a terrorakcióknál és ellenforradalmi cselekményeknél csak a belügyi hatóságok ellen elkövetett vérengzéseket tartalmazzák”.¹⁶⁶

A döntéshozatalkor újra működésbe lépett az 1945-ös kommunista reflex: ha elhallgatják a zsidóellenességet, a kommunisták iránt bizalmatlan nemzet inkább elfogadja uralmukat.

164 Aczél Györgyék az „56-os” Bibó István részleges rehabilitálásával – *A zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című esszéje újraközlésének engedélyezésével – próbálták kifogni a szelet az 1984-ben egyre markánsabban megnyilvánuló ellenzék vitorlájából. Engedékenységük már a pártállam bomlási tüneteként értékelhető. Hanák (1984) 135–294. p.

165 Az adatok feltehetően ugyanazon az *Emlékiraton* alapulnak, amelyet a MIOK vezetői állítottak össze, és ezek épültek be a *fehér könyv* IV. kötetének antiszemitizmussal foglalkozó fejezetébe is. MOL 288. f. 5. cs. 37. ő. e.

A további idézetek is innen valók.

166 Feltehetően ekkor még csak a *fehér könyv* I. köteté jelent meg. A zsidóellenes atrocitásokkal a IV. kötet foglalkozott.

A zsidó származású kommunistákat a zsidótörvények, a munkaszolgálat, a holokauszt, a nyilas éra önkéntelenül is túl óvatossá, nemegyszer megalkuvóvá tették, amikor a hatalom megszerzésekor, illetve megtartásakor szembekerültek az antiszemitizmussal.

ÖSSZEZÉS

Amikor 1956-ban kiengedtek a hatalmi fékek, antiszemita megnyilvánulásokra is sor került. A zsidóellenes atrocitások viszonylag ritka előfordulása nem ok arra, hogy ne foglalkozzunk a forradalom alatti zsidóellenességgel.

Az 1956-ban megjelenő zsidóellenesség a társadalomban 1945 és 1956 között lefojtott antiszemitizmus nyílt megjelenési formája volt. Az 1944 előtti időkből örökölt antiszemitizmushoz a (fél)demokratikus koalíció éveiben, majd a kommunista diktatúra idején új elemként a holokauszttal összefüggő büntudat társult, amely mindenekelőtt bűnbakkeresésben nyilvánult meg: félmillió magyar zsidó pusztulásáért a felelősséget csaknem kizárólag a faszizmusra – a Magyarországot megszálló Németországra és magyar csatlósáikra – hárították. A kívánatos egyéni és közösségi önvizsgálat helyett az emberek saját veszteségüket, illetve a magyarság veszteségét sorolták. Sokan – köztük a kommunista párt antiszemita tagjai is – előítéleteik igazolását látták abban, hogy a párt és az állam irányítói között felülreprezentáltak voltak a zsidó származásúak.

A múlt feldolgozatlansága, a hatalom manipulatív múltértelmezése, a nemzeti függetlenségi hagyományok egyoldalú, propagandacélú felhasználása, másrészt az antikapitalista szövegek burkolt zsidóellenes felhangja, az anticionizmus zsidóellenességként való értelmezhetősége következtében a forradalom alatt felszínre kerültek az antiszemitizmus régi és új formái. Az átalakuló hatalmi viszonyok kedveztek az egyoldalú, leegyszerűsített múltértelmezésből fakadó, nemegyszer alantas indulatok megjelenésének.

A forradalom első napjaiban a nemzeti egység meglétét sugalló emelkedettség még nemigen engedte felszínre törni a zsidóellenességet. A kezdeti eufória azonban hamarosan szertefoszlott. Egyfajta exlex állapot jött létre: a kapkodó, tekintélyüket veszítő régi hatalmi szervek már nem, a szerveződés állapotában lévők pedig még nem jelentettek visszatartó erőt azok számára, akik úgy érezték, elérkezett az ideje annak, hogy elégtételt vegyenek az elmúlt évtizedben őket ért valós és/vagy vélt sérelmeikért, akik önvizsgálat, a körülmények józan mérlegelése helyett indulataikra hagyatkozva cselekedtek. A kommunistaellenességgel összefonódó zsidóellenesség különösen nehezítette az antiszemitizmussal szembeni hatékony fellépést.

A zömmel a forradalom első hetének végén alakult új helyi hatalmi szervek sikerrel láttak neki a rendteremtésnek, az esetek többségében a zsidóellenességet is kezelni tudták. Megfékeztek a randalírozókat, védelmükbe vették a fenyegetetteket: kommunistákat és nem kommunistákat egyaránt. Az előítéletek felszámolásához, a mentalitásbeli változásokhoz azonban nem volt elegendő az a szűk két hét, amely október 23-a és november 4-e között a változást akarók rendelkezésére állt.

A forradalmat követő megtorlás idején Kádárék (némi hezitálás után) letettek arról, hogy forradalomellenes propagandájukban hangsúlyosan hivatkozzanak a forradalom alatti antiszemita megnyilvánulásokra. Félték attól – s ebben is a régebbi kommunista beidegződést követték –, hogy a kommunistaellenesség és az antiszemitizmus közötti kapcsolat óhatatlan felszínre kerülésével tömegbefolyásuk csökken. Emellett kerülni akarták azt is, hogy a forradalmi szervek sikeres antiszemitizmus elleni fellépéséről szó essen. Foglyai maradtak a marxista-leninista doktrínának, amely szerint a kapitalizmus felszámolásával az antiszemitiz-

mus automatikusan megszűnik. Ha beismerik, hogy a zsidóellenes atrocitásokat zömmel az általuk a társadalom vezető osztályának tartott munkások követték el, saját évtizedes uralmukról állítanak ki rossz bizonyítványt.

IRODALOM

- BALOGH István: *Debrecen a forradalom után*. Debrecen, 1994, k. n.
- BÁN Péter: Egy társadalomtörténeti megközelítés Baranya megye '56-os forradalmi mozgalmához. In *Évkönyv 1992. I.* Budapest, 1992, 1956-os Intézet, 77–91. p.
- BANA József et al. (szerk.): *Győr, 1956. Dokumentumgyűjtemény. I–II. kötet*. Győr, 1996, Győr Megyei Jogú Város Levéltára.
- BIBÓ István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In Hanák Péter (szerk.) (1984) 135–294. p.
- BÓGYI Attila: *Schwarz Sándor története*. 2004, kézirat.
- CSEH Géza: Szolnok megye. In Szakolczai-Á. Varga (szerk.) (2003) 337–388. p.
- CSEH Zita: Heves megye. In Szakolczai-Á. Varga (szerk.) (2003) 267–298. p.
- Csik et al. (szerk.): *Kiskunmajsza története*. Kiskunmajsza, 1993, Majsza Alapítvány.
- CSOMOR Erzsébet–Kapiller Imre (szerk.): *'56 Zalában: A forradalom eseményeinek Zala megyei dokumentumai, 1956–1958*. Zalaegerszeg, 1996, Zala Megyei Levéltár.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/1. köt. Mátészalkai járás*. Nyíregyháza, 1993a, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/2. köt. A Mátészalkai járás*. Nyíregyháza, 1993b, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/3. köt. A Fehérgyarmati járás*. Nyíregyháza, 1993c, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/4. köt. A Kisvárdai járás*. Nyíregyháza, 1993d, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/5. köt. Nyíregyháza*. Nyíregyháza, 1993e, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/6. köt. A Vásárosnaményi járás*. Nyíregyháza, 1994a, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/7. köt. A Csengeri járás*. Nyíregyháza, 1994b, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/8. köt. A Nyírbátori járás*. Nyíregyháza, 1994c, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/9. köt. A Nyíregyházi járás*. Nyíregyháza, 1996a, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/10. köt. A Tiszalöki járás*. Nyíregyháza, 1996b, Jósa András Múzeum.
- DIKÁN Nóra: *Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/11. A Baktalórántházi járás*. Nyíregyháza, 1997, Jósa András Múzeum.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben*. I. és IV. kötet. h. és é. n., Magyar Népköztársaság Tájékoztatási Hivatala.
- Az ellenforradalom támadása a néphatalom ellen Pest megyében*. h. és é. n.
- Ellenforradalom Somogyban*. Kaposvár, 1957, MSZMP Somogy Megyei Bizottsága.
- EMBER Mária: Emlékfoszlányok. *Szombat*, 1992. 8. sz. 23–24. p.

- ERDEI András: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955). *Beszélő*, 2004. április. 69–78. p.
- FILEP Tibor–VÁLUCH Tibor (szerk.): *1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai*. Debrecen, 1993, 1956-os Intézet Hajdú-Bihar Megyei Kutatócsoportja.
- FULBROOK, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, 2001, Helikon.
- GADÓ János: „Összegyűjtöttük és regisztráltuk”. Antiszemita atrocitások 1956-ban. (A Magyar Izraeliták Országos Irodájának 1957 januárjában a World Jewish Congresshez írt összefoglalója.) *Szombat*, 1992. 8. sz. 18–20. p.
- GYÓRI László: Kádár megőrült, Maléter hatvanezer emberrel a Bükkben, a Szovjetunióban kitört a forradalom. Hírek, álhírek, rémhírek, legendák az 1956-os forradalom után. Összeállítás a *Rendőrségi napi jelentések, 1956. október 23 – december 31.* című kötet – Kajári Erzsébet (összeáll. és bev.), I. köt. Budapest, Belügyminisztérium–1956-os Intézet, 1997 – alapján, 2003, kézirat.
- GYURKÓ László: *A bakancsos forradalom*. Budapest, 2001, Kossuth.
- HANÁK Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, 1984, Gondolat.
- HANDLER, Andrew: Where Familiarity with Jews Breeds Contempt, 1997a. In Hander–Menschel (ed.) (1997) 1–54. p.
- HANDLER, Andrew: When I Discovered Stan Kenton, 1997b. In Hander–Menschel (ed.) (1997) 145–154. p.
- HANDLER, Gary J.: The Pioneer Spirit, 1997. In Handler–Menschel (ed.) (1997) 158–159. p.
- HANDLER, Andrew–MENSCHEL, Susan V. (ed.): *Red Star, Blue Star. The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948–1956)*. New York, 1997, Columbia University Press.
- HEGEDŰS B. András (főszerk.): *1956 Kézikönyve. I. köt. Kronológia*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- HEGEDŰS B. András (főszerk.): *1956 Kézikönyve. II. köt. Megtorlás*. Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, I–III.* CD-ROM. Budapest, 2001, Napvilág.
- IRVING, David: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország 1956*. Budapest, 2003, Gede Testvérek.
- IZSÁK Lajos et al. (összeáll. és szerk.): *1956 plakátjai és röplapjai. Október 22.–november 5.* Budapest, 1991, Zrínyi.
- KARÁDY Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1944 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. In *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984, Magyar Füzetek, 37–180. p.
- KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest, 2002, Múlt és Jövő.
- KARÁDY Viktor–VÁRI István: Félelem és részvétel: zsidók 1956-ban. *Világosság*, 1989. 6. sz. 453–458. p.
- KENDE Éva: Az én 1944/45-ös krónikám. *Mozgó Világ*, 2003. 12. sz. 59–75. p.
- KENDE Péter dr.: *Röpirat a zsidókérdésről*. Budapest, 1989, Magvető.
- KENDE Tamás: Lincselés előtt és után. Antiszemitizmus és közvélemény Miskolcon 1946-ban. *Dimenziók*, 1993. 1–2. sz. 74–83. p.
- KIS János: A bírói döntéstől a törvény feletti döntésig. *Élet és Irodalom*, 2003. november 21. 4. p.

- KOMORÓCZY Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, 2000, Osiris.
- KOVÁCS András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, 1984, Magyar Füzetek, 3–35. p.
- KOVÁCS András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003. 3. sz. 5–34. p.
- KÖRÖSI Zsuzsanna–TÓTH Pál Péter (szerk.): *Pártok, 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.
- LÁZÁR István: *Tanúskodástól tamáskodásig*. Visszaemlékezés. 1994 körül, kézirat
- LENDVAI, Paul: *Antisemitismus ohne Juden. Entwicklungen und Tendenzen in Osteuropa*. Wien, 1972, Europaverlag.
- LITVÁN György: Zsidó szerepvállalás a magyar kommunizmusban, antisztálinizmusban és 1956-ban. *Szombat*, 1992. 8. sz. 14–17. p.
- MÁRAI Sándor: *Napló, 1945–1957*. Budapest, 1990, Akadémiai–Helikon.
- MÉSZÁROS Gyula: *Forradalom és szabadságharc Veszprémben 1956. Tények, dokumentumok, visszaemlékezések*. Veszprém, 2001, Művészetek Háza.
- MINK András: David Irving kalandja 1956-tal. *Beszélő*, 2000. július–augusztus. 101–114. p.
- MOLNÁR János: Nemzeti Tanácsok programjai. *História*, 1988. 6. sz. 8–10. p.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29.* Budapest, 1957, Kossuth.
- ÖRKÉNY István: Noteszlapok 1956-ból. *Holmi*, 1991. október 1354–1361. p.
- PELLE János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, 1995, Pelikán.
- PÉTERFI Miklós: Egy felkelő emlékei. In *Beszélő. Ősszkiadás*, II. köt. 1984–1987. Budapest, 1992, AB–Beszélő, 565–576. p.
- RÁSÓ József: *1956 dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban*. Miskolc, 1998, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.
- RIPP Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, 2002, Korona.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999, Osiris.
- SEBŐK József: *Maira. Brusnyai Árpád élete és kora*. Budapest, 2002, Kairosz.
- SOMLAI Katalin: Békés megye. In Szokolczai–Á. Varga (szerk.) 78–120. p.
- STANDEISKY Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 1992. 2. sz. 284–308. p.
- STANDEISKY Éva: A kommunista polgárellenesség. *Budapesti Negyed*, 1995. Nyár, 8. sz. 209–223. p.
- STANDEISKY Éva: Értelmiségi antiszemitizmus a korai Kádár-korszakban. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2000. VIII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 26–39. p.
- STANDEISKY Éva: Mélyrétegi metszet. Jobboldali fiatalok a hatvanas években. In Kőrösi Zsuzsanna et al. (szerk.): *Évkönyv 2001, IX. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 87–111. p.
- STANDEISKY Éva: Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003, XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 181–196. p.
- SZABÓ Miklós: ... És a Kádár-korszak? *Szombat*, 1995. 4. sz. 34–36. p.
- SZABÓ Miklós: Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében. In Fokasz Nikosz–Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete, 1945–1989*. II. köt. Budapest, 1999, Új Mandátum, 300–325. p.

- SZABÓ Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, 1995, Windsor.
- SZAKÁL Aurél (szerk.): *...Legyen világosság. Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség 150. évfordulójára*. Kiskunhalas, 2001, Kiskunhalasi Izraelita Hitközség–Thorma János Múzeum–Halasi Múzeum Alapítvány.
- SZAKOLCZAI Attila: Tömegmozgalmak Miskolcon, 1956. október 25–26. In Kőrösi Zsuzsanna et al. (szerk.): *Évkönyv, 2000. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 303–323. p.
- SZAKOLCZAI Attila: Borsod-Abaúj-Zemplém megye. In Szakolczai–Á. Varga (szerk.) (2003) 121–198. p.
- SZAKOLCZAI Attila–Á. VARGA László (szerk.): *A vidék forradalma, 1956*. I. Budapest, 2003, 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára.
- SZÁNTÓ T. Gábor: Ötvenhat. *Szombat*, 1992. 8. sz. 3. p.
- SZÉKÁCS, András: Red Barnet. In Handler–Menschel (ed.) (1997) 162–174. p.
- SZOLZSENYICIN, A. I.: *Dvesztyi let vmesztye*. I–II. Moszkva, 2002, Russzkij Puty.
- TÓTH Ágnes (szerk.): *1956 Bács-Kiskun megyei kronológiája és személyi adattára*. I–II. köt. Kecskemét, 2000.
- UNGVÁRY Rudolf: *Utána néma csönd. A miskolci egyetem 1956-os diákszemélyiségének krónikája*. Budapest, 2000, Logod.
- VARGA [E] János: A miskolci népipélelet. *Medvetánc*, 1986. 2–3. sz. 293–314. p.
- VARGA László: Zsidókérdés 1945–1956. *Világosság*, 1992. 1. sz. 62–69. p.
- VARGA László: Opponensi vélemény. *Élet és Irodalom*, 2004. február 27. 16. p.
- VÁRI György: A Mindenütt Ünneplő Magyar kalandjai. *Magyar Narancs*, 2003. november 13. 4. p.
- VEKERDY Tamás: *Zsidó könyv*. Budapest, 2003, Ursa Minor.
- VÖLGYESI Zoltán: *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. Budapest, 2001, Osiris.

EÖRSI LÁSZLÓ

A SZÉNA TÉRI FELKELŐK A FEGYVERSZÜNET IDEJÉN

1956. október 25-étől formálódott a második legjelentősebb budapesti felkelőcsoport, a Széna téri, amely elfoglalta és bázisává alakította az ottani metróépítkezés munkásszállóját. A csoport irányítását a legendás Szabó János („Szabó bácsi”) gépkocsivezető október 26–27-én vette át. A Széna tér a budai oldal stratégiaiilag legfontosabb csomópontja volt. A felkelők a szovjet páncélosok ellen emelt barikádokat a Déli pályaudvarról odatolt vagonokkal erősítették meg, és időnként tűzharcot vívtak a megszállókkal.

A csoport irányításában fontos szerep jutott Bán Róbert rádiótechnikusnak és a jugoszláv állampolgárságú Ekrem Kemál művezetőnek is, akik alkalmasint hatásköri konfliktusba keveredtek Szabó János főparancsnokkal. A Széna tériek vezetői még a fegyverszünet előtt tárgyalásba kezdtek a közeli Bem laktanya tisztjeivel, akik fegyverletételre akarták rávenni a felkelőket. Mivel próbálkozásuk hiábavalónak bizonyult, a szovjet csapatok segítségével október 28-án, a hajnali órákban ideiglenesen elűzték a térről a civil fegyvereseket. A felkelők küldöttei Ekrem vezetésével még aznap este tűzszünetet és együttműködési szerződést kötöttek a Bem laktanyaiakkal („Tűzet szüntess!”).¹

A CSOPORT ÚJJÁSZERVEZŐDÉSE ÉS A „VÉGLEGES” PARANCSNOKSÁG

Október 29-én, miután megszűnt a szovjet–magyar katonai nyomás, a felkelők visszatértek a Széna térre, sőt nagyobb létszámban jelentkeztek új emberek is, hogy részt vegyenek a rendfenntartásban. A fegyveres csoportokhoz csatlakozás immár lényegesen csekélyebb veszéllyel járt: a szovjet haderő ekkor már (utólag persze tudjuk: átmenetileg) nem fenyegetett, és a kormányzat is elősegítette a jelentkezést. Még a rádió, de utcai hangszórók is ilyen értelmű felhívásokat tettek közzé. A Bem laktanyában megalakult a Forradalmi Katonai Tanács, és a katonák immár közösen járőröztek a felkelőkkel, többen önként adtak fegyvereket a Széna térieknek.

A Széna téri nemzetőrség körzete – a honvédségi és a rendőrségi erőkkel összehangolva – Pest felé a Margit hídig, Óbuda felé a Lukács fürdőig, a budai részen a Városmajori templomig terjedt, de járőröztek a Szilágyi Erzsébet fasorban is. A Várban állítólag Szabó János parancsnoksága alatt 40-50 fegyveres volt elhelyezve, akiket a Széna térről élelmeztek.² A II. kerületi pártház is a Széna tériek kezébe került. Bár október 28-án a pártközpontból utasítás

¹ A *Tűzet szüntess!* egyezményről lásd Eörsi (2002).

² Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 6., önvallomása d. n. Hadtörténelmi Levéltár (HL) 00115/56.

A várbeli eseményekben azonban a Széna tériek csak csekély létszámban vehettek részt, senkit sem tudunk megnevezni, aki Szabó bácsi parancsnoksága alatt napokig a Várban tevékenykedett volna.

érkezett a kerületi „elvtársakhoz” egy helyi munkászászlóalj megszervezésére, kiderült, hogy a kerületi rendőrkapitányság Kopácsi Sándor ezredestől, a BM Budapesti Főosztálya vezetőjétől ellenkező értelmű parancsot kapott.³ Október 30-án a tömeg megrohmozta az épületet, a könyveket, a képeket, a zászlókat ledobálták és felgyújtották, betörték az ajtókat, ablakokat.⁴ A odaérkező Széna téri parancsnokok – Szabó János, Ekrem Kemál – végül megfékeztek a pusztítást.

Október 30-án 11-kor a honvédekből, rendőrökből és felkelőkből álló 10-12 fős járőrraj leállította a határőr-parancsnokság autóját⁵ a Vérmezőn, amelyben Kőrösi György ezredes, politikai csoportfőnök és Szalva János ezredes, országos parancsnok utazott Münnich Ferenc belügyminisztertől a határőr-parancsnokság (Manréza) felé. Tagadni próbálták, hogy van náluk fegyver, de megmotozták őket és lebuktak. Zengett az „ávós gyilkosok!” kiáltás, és egyre nagyobb tömeg gyűlt össze, többen a kivégzésüket követelték.⁶ A járőrök azonban sértetlenül elvitték a határőr-tiszteket Szabó bácsihoz, aki négy fegyveres őrre bízta és fogdába záratta őket: „Nagy halak, vigyázzatok, ezek ezredesek!” Délután a felkelők kíséretében megjelent Bán Róbert: „Ti voltatok a zöldávósok, ti lóttetek a Parlamentnél, ti gyilkoltátok a népet. Ezért majd felelni fogtok” – fenyegette őket. Megmotoztatta őket, de a foglyok előzőleg már eldugták igazolványukat a lefolyóba. Szalvát azért Bánék elvitték a határőr-parancsnokságra, meghagyva: ha egy órán belül nem érkeznek vissza, a felkelők végezzék ki Kőrösit. A Manrézán azonban a parancsnokság és a Széna tériek együttműködési megállapodást kötöttek, és Kőrösiért a tisztársai jöttek el.⁷ Október 30-án délután elfogták és bekísérték Nógrádi Kálmán kutatómérnököt is. Szabó János megígérte, hogy szabadon engedi, ha fegyvert szerez a felkelőknek. „Kritikus helyzetbe kerültem, mert a felkelők túszként akartak ott tartani, ugyanis az igazolványomból megállapították, hogy kinek vagyok a fia.” (Édesapja Nógrádi Sándor altábornagy, az MDP Központi Vezetőségének tagja volt.) „Kényszerűségemben elfogadtam a felkelők ajánlatát.” Felhívta a Távközlési Kutató Intézet munkástanácselnökét, Gál Istvánt (aki emellett a munkásőrség parancsnoka is volt). Mesterházi János rendészeti osztályvezető jelenlétében Gál négy géppisztolyt adott át neki, amikor három felkelővel odament. Ezután Nógrádi Kálmánt a Május 1. mozihoz kísérték, és szabadon engedték.⁸ Ugyanezen a

3 Doba Ferenc: A Városmajor környéki ellenforradalmi csoport története. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTLL) V-150381/5.

4 Máté Mihály foglalkozásnélkülit többek között ezért ítélte 1957. szeptember 10-én a Mikes-tanács és 1958. január 29-én másodfokon a Simor-tanács nyolc évre.

5 „A gépkocsik igazoltatását azért tartottam szükségesnek, hogy megakadályozzuk a lopást.” Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 6. HL 00115/56.

6 „Na, rohadt ávósok, itt vagytok?” – mondták. – Tartottunk attól, hogy kivégeznek minket. De azták hoztak nekünk enni, sőt cukorkával kínáltak, ám gúnyosan megjegyezték: »igaz, hogy nem orosz, csak amerikai.«” Kőrösi György tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 19. Budapest Főváros Levéltára (BFL) 2383/57.

7 Kőrösi György ezredes feljegyzése 1957. június 29., tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 19.; Szalva tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 19. BFL 2383/57. „Emlékszem egy olyan beszélgetésre a határőrparancsnokságon, amikor én elmondtam a tiszteknek, hogy ahhoz képest, hogy a Széna téren kint milyen volt a helyzet, csodálkozom, hogy bent milyen rendesen bántak velem. Ezt több tiszt előtt mondhattam. Lehet, hogy ott volt Bán is” – vallotta Kőrösi (tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1957. július 19. BFL 2383/57), aki 1961–77 között belügyminiszter-helyettes volt. Még 1986-os interjújában is elismerte kiszolgáltatott helyzetét (bár ez érzékelhetően nehezebbre esett) és azt, hogy az „ellenforradalmárok” fogságában egy ujjal sem nyúltak hozzá. Kőrösi (1986) 294. p.

8 Nógrádi Kálmán és Mesterházi János tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 12. ÁBTLL V-141387. Nógrádi kihallgatásában egyébként Fónay Jenő is részt vett. Bán–Fónay szembesítési jegyzőkönyve 1957. november 3., Fónay Jenő kihallgatási jegyzőkönyve 1957. december 10. BFL 8023/58.

napon mintegy harminc katonaruhába öltözött, Pécsről érkezett ávéhást is letartóztattak a felkelők a Széna téren. Először azt mondták magukról, hogy rendőrök, de mivel semmilyen igazolványt nem tudtak felmutatni, egyértelművé vált, hogy államvédelmiesek, csakhogy már a rádió is híriül adta, hogy ezt a szervezetet feloszlatták.⁹ A foglyokat a metróépítkezés munkásszállójának kultúrtermében helyezték el, szidalmazták őket, de voltak csitító hangok is. A megérkező Szabó bácsi korholni kezdte őket, hogy „miért mertek fegyvert fogni a magyar népre”.¹⁰ Később kijelentette: mindenkit haza fognak engedni. Minthogy nem találtak náluk fegyvert (mert a katonák már Érden elvették tőlük), látja, hogy nem harcolni jöttek ellenük. Kérte is, hogy ne fogjanak fegyvert a felkelőkre, hiszen ők munkások, dolgozók. Ezután kezdték összeírni, ki az, aki pesti és tud magának polgári ruhát szerezni, majd 24 órán belül mindenkit elengedtek.¹¹ Állítólag öten-hatan közülük be is álltak a csoportba.¹² Kiemelkedő jelentőségűvé vált a Széna téri csoport történetében Sillay Rudolf gépkocsivezető és Szilágyi Zoltán vasesztergályos csatlakozása. Sillay október 26-ától gyógyszert szállított a kórházaknak; 30-án a János kórházból visszafelé tartott. A Széna téren a fegyveresek feltartóztatták, és minthogy autója átadására nem volt hajlandó, fuvaroznia kellett őket. Éjszaka a Vöröshadsereg útján lévő ÁVH-nyomdához mentek, előzőleg ugyanis két ávéhás tiszt kereste fel Szabó Jánost, és felkelőket kért a feletteseik által elhagyott, értékes objektum megvédésére.¹³

Az őrséget adó ávéhás sorkatonák átadták fegyvereiket, de távozni nem akartak, mert ezt túlságosan kockázatosnak vélték. Sillay felajánlotta, hogy mindjárt a nyomdában készít számukra „civil” igazolványt. A többi Sillay így mesélte el: „Ekkor az itt velem jöttek előtt felfedtem katonai múltamat, elmondtam, hogy tartalékos százados vagyok, és én jártas vagyok ezekben a dolgokban. Így ők elismertek parancsnokuknak. Kineveztem a nyomda új őrségét a velem jöttekből, mivel értesültem az ott lévő nyomdavezetőtől, milyen hatalmas összeg, illetve érték van ebben az objektumban.” A Szabó bácsi valamelyik helyettesétől telefonon kapott utasítás értelmében 5000 darab igazolványt és egy körbélyegzőt készíttetett a csoportnak. Az igazolvány általa fogalmazott szövege: X. Y., a Széna téri Szabadságharcos Fegyveres Csoport tagja. A bélyegzőn: Széna téri Szabadságharcos Csoport. A munka 31-én délelőttre készült el.¹⁴ Szabó bácsi bízott Sillayban, különösen azután, hogy elmondta: a páncélos tisztiiskola tanára volt, s megígérte, hogy katonai fegyelmet teremt a három csoportban. Szilágyi Zoltán 28–29-én először csak szemlélődött a Széna téren. Észelve a szervezatlenséget, úgy döntött, hogy csatlakozik a csoporthoz. Egyenruhát szerzett, századosnak mutatkozott be (fel is varrta magának a három csillagot, és határozott fellépésé-

9 Bene József tanúhallgatási jegyzőkönyve 1958. január 22.; Forgács József tanúhallgatási jegyzőkönyve 1958. január 30.; Rác István tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. október 11. BFL 990/58.

10 Szilágyi Zoltán kihallgatási jegyzőkönyve 1958. július 30. ÁBTL V-145715.

11 Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 6., 1957. január 9. HL 00115/56; Ekrem Kemál kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 28.; Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4., december 29., 1957. június 25. BFL 2383/57.

12 Takács Béla kihallgatási jegyzőkönyve 1957. január 10. ÁBTL V-141321. Bán Róbert szerint csak egy őrnagy vett részt az akciókban, aki lelőtt egy háztetőről lövöldöző orvlövészt, és ezért jutalmul elengedték (Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4. BFL 2383/57).

13 Németh Bálint kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 5. ÁBTL V-144134. Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. december 17. BFL 4987/57.

14 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 30. BFL 4987/57. Ezt követően Sillay az ÁVH-s őrség és a nyomdai dolgozók részére is kiállított ilyen igazolványokat, amelyeket lepecsételt és aláírt.

vel kivívta a vezetők bizalmát.¹⁵ Ebben az időben angol, amerikai, francia, német és osztrák újságírók keresték fel a Széna térieket. Végigjárták a körzetüket, felvételeket és interjúkat készítettek. Szabó János, Bán, Ekrem és Fónay kísérgette őket.

Az új helyzet, a Nemzetőrség megalakulása, a II. kerületi Nemzeti Bizottmány¹⁶ és a képzett katonák jelenléte egyaránt szerepet játszott abban, hogy a csoportot katonai mintára kellett átszervezni. Újraválasztották a parancsnoki kart.¹⁷ Az egész egység főparancsnokává természetesen Szabó Jánost jelölték, ezt a jelenlevők örömkialtással fogadták. Legbefolyásosabb helyettese továbbra is Bán és Ekrem maradt, ők eddigi feladataikat látták el a továbbiakban is.¹⁸ Alparancsnok lett Fónay Jenő, Németh Bálint és Takács Béla. Fónay megbízást kapott arra, hogy szervezze meg az összeköttetést és együttműködést más budapesti csoportokkal. E feladatot Fónay végül is csak igen csekély mértékben teljesítette. Németh Bálintot, aki október 27-től 29-ig a Manrézában volt fogságban, mert a rendőrök a Rózsadombon előállították, a gazdasági ügyek irányításával bízták meg.¹⁹ Takács Béla, aki október 27-én csatlakozott a csoporthoz, az egészségügyi részleg élére került, de két napig őt is fogva tartották.

A törzsparancsnok Sillay Rudolf lett, Kiss Béla főhadnagy volt az állandó segítője. Ők Szabó bácsi mellett maradtak a parancsnokságon, közvetlen tanácsadóként. „Véleményem szerint Szabó bácsi azért tartott maga mellett, mivel bennem mint régi horthysta katonatisztben jobban megbízott, mint a demokratikus hadsereg tisztjeiben” – vallotta később Sillay.²⁰ Ez igaz lehet akkor is, ha Szabó János a legkevésbé sem kívánta a Horthy-rendszer restaurációját. Döntés született arról is, hogy a fegyvereket három századra osztják, és megválasztották a századparancsnokokat is. Az első század a bányászbrigád lett, amelynek továbbra is Rusznyák László állt az élén helyettesével, Czimer Tiborral. A második század irányítására – Bán indítványára – Szilágyi Zoltán kapott megbízást, a harmadikéra Mészáros Kálmán tartalékos főhadnagy, aki-ről nem tudjuk, mikor csatlakozott a Széna tériekhez. A parancsnokok megválasztását Szabó bácsi minden esetben jóváhagyta, senkinek sem volt ellenvetése.²¹ A harcosokat lehívták az udvarra, bemutatták a parancsnokokat, kialakították a századokat, azokon belül a szakaszokat és a rajokat is. E kisebb alegységek parancsnokait a fegyveresek közül választották.

15 Szilágyi Zoltán kihallgatási jegyzőkönyve 1958. június 5., július 30. ÁBTL V-145715. Szilágyi a hatóságok előtt így indokolta meg a csatlakozását: „Az ÁVH lefegyverzésével egyidejűleg a politikai helyzet tisztázásának hiányában pártellenes hangulat kezdett kialakulni. Magam is kommunista vagyok, és azt tapasztaltam, hogy amennyiben ez az irányzat nem lesz felszámolva és tovább erősödik, úgy a kormány helyzete lehetetlenné válik és a forradalmat – amelynek tisztaságához az első napokban semmi szenny nem fűződött – a reakció fogja megnyergelni. Ekkor határoztam el, hogy csatlakozom a felkelőkhöz, hogy tehetségemhez mérten elvegyem az élett minden olyan törekvésnek, hogy a Széna téri csoport tevékenysége pártellenes tevékenységben vagy atrocitásokban jusson kifejezésre.” (Önvallomása, 1956. december 18. BFL 2383/57.) E vallomás megtételében Szilágyit valószínűleg taktikai célok vezérelték.

16 Ezen a néven e dolgozatban a II. kerületi Nemzeti Bizottmányt jelöljük.

17 Bár Bán Róbert egyik vallomása szerint azért ismételték meg a választást, mert többek szerint alkalmatlanok kerültek a vezetésbe (kihallgatási jegyzőkönyv 1956. november 4. BFL 2383/57).

18 A források Bánt gyakran írnaknak, Ekremet pedig szakaszparancsnoknak tüntetik fel, ám nem kétséges, hogy Szabó bácsi mellett nekik volt a legnagyobb hatáskörük a csoportban. Ekrem egyébként nem volt ott a választáson.

19 Németh Bálint kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 5. ÁBTL V-144134.

20 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 19. ÁBTL V-142262.

21 Szilágyi Zoltán önvallomása 1956. december 18. BFL 2383/57. Szabó János ítései – ki tudja, miért – ilyen megállapításra jutottak: „Olyan alvezérei voltak, akik fasiszta jelszavakat hangoztattak, és nyíltan síkraszálltak nemcsak a kapitalista rend visszaállításáért, hanem egészen szélsőséges jobboldali eszmékért is.” (Ítélet, HL 00115/56. 17. p.)

Az egység összlétszámáról, de még egy-egy század létszámáról is eltérőek az adatok. Október 30–31-én a Széna téri felkelők létszáma mintegy 5–600 lehetett.²² A három (később négy) század mindegyike körülbelül 50 főből állt (állítólag volt még egy ugyanilyen létszámú zászlóalj törzs is²³), ezeken kívül kihelyezett alegységek is működtek. A nemzetőrcsoporthoz tartoztak a fegyvertelen szolgálatot ellátók, a konyhai, az egészségügyi személyzet (köztük 30–40 nő) és a fuvarozók.

A SZÉNA TÉRIEK KÜLSŐ KAPCSOLATAI

A megváltozott politikai helyzetben a fegyveres testületek és a jelentősebb felkelőcsoportok egyaránt szükségesnek tartották, hogy kialakítsák az együttműködés kereteit. A Széna tériek, mint láttuk, legelőször a közeli Bem laktanyabeliekkel léptek szövetségre, majd felvették a kapcsolatot a körzetükhöz tartozó a Petőfi Politikai Katonai Akadémiával a Vöröshadsereg útján, valamint a határőr-parancsnoksággal (Manréza) is.

A katonai akadémiára 28-án érkezett az utasítás, hogy meg kell szervezni a kerületi munkászászlóaljat, ami ekkor már azt jelentette: támogatni kell a Széna térieket. Ez nehéz helyzetbe hozta a katonákat, akik mindössze egy nappal korábban még harcoltak a felkelők ellen, sőt több társuk meg is halt. Az egyik tiszt nem is titkolta felháborodását: „A következő napon »kiderült«, hogy a fasiszták nem fasiszták, hogy a felkelők »hazafiak«, akik jogos követelésekért fogtak fegyvert, és ezen a címen öldöszik az ÁVO tagjait.”²⁴ A Széna tériekkel létrehozandó együttműködés kidolgozásával az akadémia vezetői Munk Károly századost bízták meg, akit 29-én a II. kerületi Nemzeti Bizottmányba is beválasztottak. A katonák küldöttsége október 30-án meglátogatta a felkelők bázisát, Ekremet név szerint keresték, mert emlékeztek a *Tűzet szüntess!* egyezményre.²⁵ Az érdemi tárgyalás azonban az akadémián kezdődött. Pesti ezredes vezetésével öt politikai tisztből álló bizottság fogadta a felkelőket képviselő Ekremet, Cserbakői Endrét és Krucsó Károlyt.²⁶ Először tisztázni akarták szándékaikat, politikai elképzeléseiket. Azt firtatták, mi a felkelők véleménye a reprivatizációról. „Épeszű magyar ember [a tulajdonviszonyok] visszaállítását nem akarja, és a Széna tériek jó része dolgozó munkás ember; a háború előtti rendszert nem kívánja forradalommal visszaállítani, mert ez az eddig elért szocialista vívmányok megdöntéséhez vezetne” – válaszolt Ekrem.²⁷ A következő kérdés az MDP megítélésére irányult, erre a felkelők küldöttségének vezetője kitérő választ adott: „Erről nem tudok véleményt formálni, ez a magyar dolgozó nép ügye, én pedig a kommunista Jugoszláviának vagyok az állam-

22 A vallomások többsége 600 felkelőt említ, a Nemzetőr-parancsnokságon (BRFK) küldöttjük, Somogyi Antal 520 nemzetőrségi igazolványt vett át. Nagy Imre és tsi. vizsg. Magyar Országos Levéltár (MOL) XX-5-h 22/32.

23 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31., december 17. BFL 4987/57.

24 Csaba László visszaemlékezése HL 1956-os gyűjt. 9/216. Szavaival ellentétben egyetlen ávéhást sem öltek meg. Gerő Zsolt: „Elég rossz volt velük a viszonyunk, mivel kilőttük egy páncélautójukat” (tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1958. július 17. BFL 8023/58). Meglepő, hogy eddig nem került elő olyan adat, amely a felkelők ellenérzését bizonyítaná a katonai akadémiával szemben.

25 Ekrem Kemál kihallgatási jegyzőkönyve 1957. július 3. BFL 2383/57.

26 Cserbakői a 28-án alakult Egyetemi Forradalmi Bizottság tagja lett, és ebben a minőségében még aznap felvette a kapcsolatot a Petőfi Politikai Katonai Akadémiával. Beck–Germuska (1997) 87. p.; Pozsár (1994) 36. p. Cserbakői jelenlétére Magyarai Jenő katonatiszt is emlékezett (tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1958. július 18. BFL 8023/58). Krucsó korábban rajzoló volt az akadémián (Gerő Zsolt tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1958. július 17. BFL 8023/58). Ekrem vallomásai szerint Fónay is ott volt, de ezt minden más adat cáfolja.

27 Ekrem Kemál önvallomása, 1957 február. BFL 2383/57.

polgára, ez magyar belügy.” Ezután merült fel a Szovjetunióval való kapcsolat jövője. A felkelők annak a reményüknek adtak hangot, hogy baráti viszony teremődik a két ország között, egyenlőségi alapon.²⁸ Ezután kezdődött el a tényleges tárgyalás, a *Tűzet szüntess!* Bem laktanyabeli egyezségének alapján. Ekremék ígéretet tettek, hogy a „Petőfi-alakulatok” szabadon mozoghatnak a Széna téren, majd felosztották az ellenőrizendő területeket.²⁹ Néhány órával a tárgyalás befejezése után az akadémia udvarán felsorakoztatták az állományt, és a frissen megalakult Katonatanács és Tihanyi őrnagy ismertette velük az új helyzetet, és jelentkezőket kért kiképzőnek a Széna tériek mellé.³⁰ Így került 30-án (vagy 31-én) két civil fegyveres kalauzolásával Szabó bácsiékhoz mintegy 15 tiszt. Az eligazítás alapján a fő feladatuk a rend, a fegyelem és a szervezettség megeremtése, a túlkapasok megakadályozása volt. Munk százados arra is kérte őket, hogy lehetőség szerint maradjanak pártszerűek.³¹ A katonáknak nem volt parancsnoklási joguk, kizárólag a századparancsnokokat segítették tanácsadással.³² A határőr-parancsnokságon szintén megalakult a forradalmi tanács, amelynek élére Juhász László századost nevezték ki.³³ A tanács egyik tagja október 31-én felkereste a Széna térieket, és Szabó bácsi ekkor Bán Róbertet küldte tárgyalásra a Manrézába. Itt is szóba kerültek az akkoriban szinte mindenkit foglalkoztató politikai kérdések. A határőrök megtudhatták, hogy a felkelők sem óhajtják a Horthy-rendszer visszaállítását. Megegyeztek abban, hogy fegyveres támadás esetén a két egység kölcsönösen segítséget nyújt egymásnak, a Széna tériek, amennyiben ez lehetséges, fegyvert kapnak, cserébe élelmet szállítanak, ha erre a határőrségnek szüksége lenne. A Manréza vezetése felajánlotta, hogy másnap kiképzőtiszteket és két állandó összekötőt küld a felkelőkhöz.³⁴ A Bimbó úti rendőrkapitányságtól pisztolyokat kaptak, a Böszörményi úti, XII. kerületi rendőrkapitánysághoz pedig kérésre felkelőket küldtek őrszolgálatra, akárcsak a Várba.³⁵ Állítólag több felkelőt a Tárogató úti SZOT-iskolában szerveződő zászlóaljhoz osztottak be, amely a Petőfi Akadémia tisztjeinek parancsnoksága alá tartozott.³⁶ A távoli Zrínyi Miklós Katonai

28 Uo.

29 Ekrem Kemál kihallgatási jegyzőkönyve 1957. július 3. Uo.; Ekrem–Fónay szembesítési jegyzőkönyve 1957. november 4.; Gerő Zsolt tanúhallgatási jegyzőkönyve 1958. július 17. BFL 8023/58; Krucsó Károly kihallgatási jegyzőkönyve 1957. április 16. ÁBTL V-141385. Állítólag a szovjet családok sértetlen átszállításában is megegyeztek. Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia jelentése, HL 56-os gyűjt. 1/400.

30 Bán Róbert vallomása szerint öt kiképzőtiszteket kért. Kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 21. BFL 2383/57.

31 Gömői Oszkár tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 13. ÁBTL V-143162.

32 HL 095/57; ÁBTL V-143162; ÁBTL V-145715/1. E katonák kivezénylése kísértetiesen hasonlított ahhoz, ami a Corvin köznél játszódtott le, ahová ezekben a napokban a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tisztjeit irányították. Legfeljebb annyi az eltérés, hogy a corvinisták eleinte hevesen elleneztek a katonák jelenlétét, míg a Széna tériekről nem került elő ilyen adat.

33 Juhász 1957 januárjában emigrált.

34 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4., 7., december 21. BFL 2383/57. A tanácskozás végén megjelent Szalva János ezredes, országos parancsnok, elbeszélgettek Bánnal, azon viccelődtek, hogy előző nap még Kőrösi Györggyel együtt a Széna tériek „vendégszeretetét élvezte”. Bán szerint másnap csakugyan megérkeztek a Széna tere a kiképzők, összekötők. Más forrás ezt nem erősíti meg.

35 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31. BFL 4987/57.

36 Katonai források szerint október 28-tól, amikor az akadémia központi utasítást kapott a kerületi munkászászlóalj megszervezésére, az volt a fő cél, hogy minél több embert vonjanak el a Széna térről. Az egyenruha, a kulturáltabb körülmények, a jobb élelmezés e források szerint megtette volna a hatását, és a SZOT-iskolában a zászlóalj háromnegyedszáz főre duzzadt volna. Megmagyarázták a fiataloknak, hogy a harcok ellen nem lehet puskával harcolni, különösképpen akkor nem, ha a harcokikat gyalogság erősíti. „Ezzel elérték azt, hogy a fiatalokat »katonailag

Akadémiáról az egyetemisták jelentős mennyiségű fegyvert hoztak a Széna térieknek.³⁷ Állítólag a haditechnikai csoportfőnökség is támogatta a Széna téri nemzetőrséget.³⁸ Október 31-én egy műszaki alakulat a nemzetőrökkel elbontotta a barikádokat.³⁹ A Széna téri parancsnokság hamarosan kiépítette kapcsolatait a környező civil nemzetőregységekkel. Olyan kisebb létszámú csoportok, mint a pasaréti nemzetőrség vagy a szabadság-hegyi csoport fegyvereket vettek át a Széna tériektől, később pedig foglyokat szállítottak Szabó bácsiékhoz.⁴⁰ A Budapest határán kívül, Nagykövácsiban, Budakeszin és Solymáron működő nemzetőrcsoportok ide jöttek fegyverekért, ruhákért.

Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Fő utcai ügyészség épületében lévő Butkovszky-csoporttal, főleg a foglyok elhelyezéséről egyeztettek. Tárgyaltak a Schmidt-kastélybeliekkel is. Mansfeld Péternek, Szabó bácsi gépkocsis küldöncének vallomása sajátos szemszögből mutatja a Széna tériek külső kapcsolatait: „Többek között voltam a Schmidt-kastélynál, ahol közöltem a csoporttal, hogy vigyenek ágyúkat a Széna térre. Jártam a tanácsházán, ahová az utasítást vittem, hogy legyenek készenlétben. Majd jártam a pártházban, ahová szintén üzenetet vittem. Voltam a Szabad Nép-székházban is, onnan írószerpapírt hoztam. [...] A Fő utcából gépkocsival lőszert szállítottam, kézigránátokat, hozzávaló gyutacsot.”⁴¹ Szoros együttműködés alakult ki a II. kerületi Nemzeti Bizottmánnyal is, amely október 29-én Dudás József vezetésével alakult meg, majd nélküle kezdte meg működését. A szervezet fegyveres parancsnoka másnaptól Seifert Tibor lett, aki igyekezett átvenni a Széna téri felkelők irányítását – nem is sikertelenül.⁴² Ekkoriban a Széna téren és a Maros utcában megjelentek a különböző pártok képviselői, akiket Szabó két helyettese, Ekrem és Bán egyaránt leplezetlen ellenszennvel fogadott. Ekrem szerint a jövevények különböző követelésekkel álltak elő (például fegyveres kíséretet, gépkocsit kértek). „Annyira felidegesítettek, hogy őrséget szólítottam oda, és ezeknek a küldötteknek megmondtam, hogy akkor, amikor Budapest területén hős fiatalok, polgári és katonai egyének vére folyt, és erre fel jönnek most ők, hogy az eseményekből maguknak vezető funkciókat kovácsoljanak, és pecsenyájukat sütögessék, és ezen jár az eszük, nemhogy segítenének a zűrzavarban a rendet helyreállítani, majd rámutattam a szobában tartózkodó fegyveresekre és a parancsnokokra, hogy ezek a szabadságharcosok nem azért vettek kezükbe fegyvert, hogy majd funkciókat, és vezető állásokat szerezzenek maguknak, hanem hogy lehetőség szerint megőrizzék a környék rendjét, és a rend helyreállítával mindnyájan visszatérünk a termelőmunka padjaihoz. Ezután az őrséggel kiveztettem őket.”⁴³ Bántól

képezve« ijesztették el az ellenállástól.” (Doba Ferenc: *A Városmajor környéki ellenforradalmi csoport története*. ÁBTL V-150381/5; Petőfi Katonai Akadémia jelentése. HL 56-os gyűjt. 1/420-421.) Mindez valószínűtlen, az pedig teljesen kizárható, hogy ilyen nagyszámú felkelő tevékenykedett volna a SZOT-iskolában.

37 Jelentés Sárdi Tibor ezredesről, 1957. június 20. ÁBTL O-20065.

38 Október 31-én jelentős fegyverszállítmányt biztosított részükre (a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia arzenáljából), november 1-jén olyan határozatot hoztak, hogy személyesen is felveszik a Széna téri parancsnoksággal a kapcsolatot, 2-án pedig kiküldenek hozzájuk egy bizottságot. (Haditechnikai csoportfőnökség jelentése, HL 1956-os gyűjt. 1/109-110., ÁBTL O-20065 16. p.) Mindezekről más forrás nem tudósít.

39 Horváth (2003) 324. p.

40 Sántha László–Márton Erzsébet szembesítési jegyzőkönyve 1957. szeptember 17.; Sántha László–Wurmbauer Adolf szembesítési jegyzőkönyve 1957. szeptember 6. HL 711/57. Wurmbauer elmondta, hogy november 3-án a Déli pályaudvarnál tévedésből csaknem tűzharca került sor egy Széna téri egység és a szabadság-hegyiek között.

41 Mansfeld Péter kihallgatási jegyzőkönyve 1958. október 28. BFL 8084/58.

42 A szervezet tevékenységéről és a Széna tériekkel folytatott kapcsolatáról lásd Eörsi (2003b) 208–222. p.

43 Ekrem Kemál önvallomása 1957. február. BFL 2383/57.

azt kérték, hogy az FKgP részére biztosítson egy helyiséget, pecsételje le a kiutalást. „Ezt én megtagadtam azzal, hogy semmiféle pártot nem akarok.” Ugyanígy elutasította az SZDP és Mindszentyék kérését is.⁴⁴

A MAROS UTCAI LAKTANYA ELFOGLALÁSA

A kormányórség Maros utcai laktanyája már a forradalom első napjaiban a tömegek támadásának egyik célpontja lett, az emberek a politikai foglyok szabadon bocsátását követelték. Virág alezredes, a parancsnok 24-én három foglyot szabadon engedett.⁴⁵ (Nem tudjuk, volt-e ott több politikai fogoly.) Október 26-án a felkelők támadásra készültek, de az épület előtt két harcokosi szétkergette őket.⁴⁶ A 28-án fenyegető újabb támadás már veszélyesebbnek látszott, mivel a felkelők a laktanyán belül is szövetségesre letek; elsősorban Szabó András volt tanács-tag támogatta őket, akit korábban kizártak a pártból,⁴⁷ s aki állítólag 29-én a Széna téren több száz fő előtt harcra buzdított a szovjet csapatok ellen.⁴⁸ Október 30-án Adorján Gyula alezredes, a Maros utcai laktanya új parancsnoka is belátta, hogy nincs értelme az ellenállásnak, és kiadta az utasítást az állomány lefegyverzésére. A Bem laktanyából kértek katonákat, hogy vigyázzanak az épület és a 90-120 lefegyverzett kormányőr biztonságára. 31-én mégis támadás fenyegetett: felvonult a Széna téri felkelők egy csapata, több alakulathoz tartozó katonákkal, harcokosokkal együtt.⁴⁹ Vezetőjük (Szabó János vagy Bán Róbert) leginkább arra figyelt, hogy az objektum elfoglalása incidens nélkül folyjon le: a kormányőröket gépkocsikkal a DISZ Központi Vezetőségének Böszörményi úti épületébe szállították át három páncélos kíséretében.⁵⁰ Mivel a laktanya lényegesen tágasabb volt, mint a metrópítkezés felvonulási épülete, a csoport tagjai zömében áttelepedtek oda, csak mintegy harminc felkelő maradt a Széna téren Ekrem irányításával. Sillay ismertette a felkelőkkel a kormány által meghatározott nemzetőrségi feladatokat, és hozzátette: aki nem ért egyet velük, szabadon eltávozhat,

44 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 6., június 25. BFL 2383/57, tanúhallgatási jegyzőkönyv 1957. október 8. ÁBTL V-143166/1. Németh József György szerint egy helyiséget a felkelőparancsnokság segítségével mégiscsak kiutaltak a kisgazdáknak (kihallgatási jegyzőkönyv 1959. október 27. ÁBTL V-146048/4).

45 Szabó András kihallgatási jegyzőkönyve 1957. október 1. ÁBTL V-143160.

46 Sándor László tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. február 15. Uo.

47 Lantos Mihály tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. október 17. Uo.

48 Szabó András ügye, uo.

49 „Járőrözní készültünk, amikor 3-4 harcokosi állt a kapu előtt, és a parancsnokuk hívott minket, hogy vegyünk részt a Maros utca elfoglalásában. Többen (köztük Mihály István) felszálltunk a harcokosokra, majd a Vérmezőn a bokrok között fedeztük a parancsnokot, aki a laktanyaparancsnokkal készült tárgyalni. Félóra múlva valaki kikiabálta, hogy lehet jönni a fegyverekért, harc nem volt. Vittem fegyvereket a Széna térre, hogy akinek addig nem volt, legyen.” (Csenki Ottó kihallgatási jegyzőkönyve 1957. december 3. ÁBTL V-143166/2.) Bán Róbert így emlékezett: „...éjjel, 1 óra körül jött három magyar harcokosi, és parancsnokuk, egy százados tárgyal velünk, hogy rendelkezésünkre állnak, amennyiben szükségünk van valamire. Szabó Jánossal megbeszélték, hogy a Maros utcai karhatalmat lefegyverzik, és a laktanyát elfoglalják.” A megadásra felszólított tisztek és a legénység még abba is belementek, hogy a fegyvereiket otthagyják. (Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4. BFL 2383/57.)

50 Szabó András kihallgatási jegyzőkönyve 1957. január 31., február 14. ÁBTL V-143160/1; Mórocz Lajos százados tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 10.; Graecz Lajos főhadnagy kihallgatási jegyzőkönyve 1957. január 31. HL 098/57; Pallós Ferenc tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 26. HL 031/58/1.; Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19.; Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve december 29. HL 00115/56.

fegyver és kincstári ruha nélkül.⁵¹ A Maros utcában a nap további része a szobák elfoglalásával és a rendteremtéssel telt. (Általában az egyes szakaszok tagjai kerültek közös szobákba.) Eközben Sillay helyettesével, Kiss Béla főhadnaggyal kialakította a parancsnoki irodát. Szabó bácsi részére is berendeztek egy irodát.⁵² Másnap a tisztek riadót rendeltek el, és megkezdtek a fegyverismereti kiképzést. A legtöbb problémát a fegyvelmezés jelentette. Még november 3-án is megtörtént, hogy felelőtlenségből meglőtték egymást a fiatalok.⁵³ Olyan is előfordult, hogy ittasan, valakit ávéháznak képzelve lövöldöztek összevissza a nemzetőrök. Többen állítják, hogy fosztogatás és rablás is gyakran fordult elő. A rendbontásnak a parancsnokság gyorsan elejét vette. Szabó János összehívta az embereket a laktanya kultúrtermébe, és mindnyájukat a rend betartására és a fegyelemre intette,⁵⁴ Sillay pedig állítólag halálbüntetéssel fenyegette meg azokat, akik nem hagynak fel a fosztogatással.⁵⁵ Bán Róbert a fegyelem fenntartásával Kiss Bélát bízta meg.⁵⁶ A belső őrség felállításával megszűnt a ki-be járkálás.⁵⁷ Sillay erről így emlékezett: „A laktanya egyetlen kapujába őrséget szerveztem, amelynek tagjai főleg honvédekkel álltak, és ezeket szigorúan utasítottam, hogy civileket ne engedjenek be, és főleg ne engedjenek ki a laktanyából senkit fegyverrel. Akadályozzák meg, hogy újabb tömeg csődüljön be a laktanyába. Akkor tartottam attól, hogy Szabó hírére még sokan akarnak jönni, és félttem attól is, hogy ezek az emberek szeszes italt fogyasztva Budán is atrocitásokat követnek el. [...] Tervem sikerült. Újabb tömegek nem jöttek és a bentiek lecsendesedtek.”⁵⁸ Miután konstataáltak, hogy nők és férfiak együttesen rendezkedtek be, külön szobákba parancsolták őket. Hozzáálltak az adminisztrációs munkához: gépkocsi-használati, valamint eltávozási engedélyeket és különböző igazolványokat állítottak ki, kinevezték és eligazították a raktárosokat. Sillay szervezte meg a hadtáp-, valamint az egészségügyi részleg felállítását, Kiss Béla pedig ellenőrizte az őrségeket, felügyelte a raktárakat.⁵⁹ A szálfegyvereket a felkelőknél hagyták, a golyószórókat, géppuskákat a raktárban helyezték el. Sillay így emlékezett: „Szabó [...] meg lehetett elégedve a munkámmal, mert a laktanyában rend volt, a kapuban őrség, a csoportok élén felelős parancsnokok, [...] a laktanya élete kezdett katonai formát ölteni.”⁶⁰ Szabó János ezt vallotta: „Minden intézkedést a honvédtisztekkel egyetértéssel tettünk meg. Itt már helyreállt a rend, nem intézkedtem többet.”⁶¹ Vasvári Ottó anyagbeszerző, aki nyolc évig az NSZK-ban élt, és csak fél éve települt vissza, november 1-jén rádiófelhívásra csatlakozott a Maros

51 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31. BFL 4987/57. A tárgyaláson Sillay azt vallotta, hogy nyíltan nem távozott senki, csak az „oszolj!” után. 1957. december 17. BFL 4987/57.

52 Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. HL 00115/56.

53 Berényi Imre kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 10. ÁBTL V-142310; Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 29. BFL 2383/57; Benke Miklós kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 18. BFL 777/57; Nagy Géza önvallomása 1958. augusztus 5. ÁBTL V-144984, kihallgatási jegyzőkönyv 1957. augusztus 29. ÁBTL V-143086.

54 Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. HL 00115/56.

55 Vígh Miklós százados tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. december 17. BFL 4987/57.

56 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 25. BFL 2383/57.

57 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 7., 1957. június 25. BFL 2383/57; Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31. BFL 4987/57.

58 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. december 17. Uo.

59 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31., szeptember 11. Bán Róbert tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 18. BFL 4987/57.

60 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. december 17. Uo.

61 Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. HL 00115/56.

utcaiakhoz, bár korábban már megfordult a Széna téren. Felismerték, és Bán megbízta a belső elhárítás vezetésével. Kiszáratva már sikert mutatott fel: az egyik nemzetőrnek visszaszerezte a ballonkabátját, a tolvajt azonnal eltávolították.⁶²

A SZÉNA TÉRI NEMZETŐRÖK TEVÉKENYSÉGE

A nemzetőrségi egységet, amelynek most már nagyobb része a Maros utcában tartózkodott, továbbra is a régi nevéen, Széna téri csoportnak nevezzük.

Az áttelepült fegyvereseket három századra osztották, mindhárom főleg az ávéhások és a pártfunkcionáriusok összeszedésével foglalkozott. Az első század, a Rusznyák László és Czimer Tibor vezette, többnyire pilisszentiváni bányászokból és Oroszlányból szabadult rabokból álló ún. bányászbrigád lefoglalt buszokkal legtöbbször Budapest határain kívül portyázott.

Legmerészebb vállalkozásuk a csolnoki rabmunkahely felszabadítása volt. Nem tudták, hogy egy felülvizsgáló bizottság döntése értelmében már az összes politikai fogoly szabadlábra került, csak 14 közbűntényes maradt ott.⁶³ A felkelők tervszerűen körbevették a tábort. Állítólag a tábor parancsnokhelyettese kiadta a tűzparancsot, de Mészár parancsnok leállította. Ekkor valamelyik felkelő elkialtotta magát: „Katonák, hazamehettek!”⁶⁴ A másik verzió szerint a tábor területén egyetlen őrszem felügyelt az őrtoronyban. Amikor észrevette, hogy idegenek közelednek csatárláncban, elrohant, hogy a tisztikart értesítse. Addigra azonban a bányászok lefegyverezték az őrséget, majd lefoglalták az őrsparancsnoki irodában tartózkodó Mészár Zsigmond századost, Dobos György főhadnagyot, Petrovics Vladimír hadnagyot és Zólyom Mihály törzsőrmestert. Mészár erre a következőképpen emlékezett vissza: „Az ajtó kinyílt, egy golyószórós és két géppisztolyos lépett be, miközben valamelyikük utasítást adott arra, hogy azonnal tegyék le a fegyvert. [...] Aztán utasítást adott, hogy álljak a falhoz, Petrovics hadnagnak szólt, hogy hordja össze az összes fegyvert. [...] Majd Czimer ezt mondta: »Na komám, te vagy itt a főgőré? Majd felelsz a vészbíróóság előtt!« [...] Miközben kézigránátokkal labdázgattok, ezt mondta: »Ne féltsd az életed, lásd, én sem féltsem, mert egy nép érdekeit képviselem, nekem már igen sokban van a ti galádságotok. A Parlament előtt lőtték agyon a húgomat...«”⁶⁵ Más felkelők Besenyei Lajos őrmestert, egészségügyis tisztet („Professzor”) fogták el. Többen nagyon haragudtak rá, mert kíméletlenül bánt a foglyokkal. Először Deák Gergely nyomta fegyverével a falhoz: „Na, megvagy, te szép virágszál, most veled is végzünk, mint a többi kommunisztával” – és géppisztolyával hátba vágta, majd megrugdalta. Ezután Czimerhez vezették: „Te vagy az a híres egészségügyis, aki a táborban betegeket küldtél le [a bányába] dolgozni?« Én azt válaszoltam, hogy nem ismerjük egymást. Erre bokán rúgott, ezután még mellbe vágott, úgyhogy elestem. Ekkor kiabált társainak: »Nézzétek, még meghal. Adjatok neki gyógyszert.« Egy fél marék gyógyszert megettettem velem.”⁶⁶ A felkelők összeszedték a fegyvereket⁶⁷ és az irodában lévő pénzt, 6700 forintot, mivel Szabó bácsi parancsa értelmében a közpénzeket is össze kellett gyűjteni. Ezután megkezdték a házkutatásokat. Mészár Zsigmond parancsnoknál

62 Vasvári Ottó önvallomása d. n., ÁBTL V-146379/1. „Nagy volt irántam a bizalom, hogy Nyugatról visszajöttem.”

Vasvári Ottó kihallgatási jegyzőkönyve 1957. április 19. Uo.

63 Dobos György tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. június 11. Uo.

64 Szabó János büntetés-végrehajtási tiszt tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 4. BFL 2383/57.

65 Mészár Zsigmond jelentése 1957. június 11., tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 19. Uo.

66 Besenyei Lajos tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 24., 1957. július 15. Uo.; 1959. augusztus 11. ÁBTL V-146048/2.

67 Rusznyák szerint két Maxim géppuskát, kb. negyven géppisztolyt és négy golyószórót. Kihallgatási jegyzőkönyv 1957. január 18. BFL 2383/57.

megtalálták a pisztolyát. „Ennyire be vagy szarva, még a lakásodon is pisztolyt tartasz?” – kérdezte tőle Czimer. Több büntetésvégrehajtási beosztottat előállítottak az otthonából, és a tábor irodájában Czimer kijelentette, hogy Budapestre, bíróság elé viszik őket. Eközben megjelentek a családtagok is, a gyermekek és az asszonyok sírva könyörögtek a felkelőknek, hogy ne vigyék el a férjeiket. Czimer ezt mondta nekik: „Ne sírjanak, eddig mi sírtunk, hiábavalóan.”⁶⁸ A felkelők úgy döntöttek, hogy Besenyei Lajos mellett két törzsőrmestert, Szabó Ferenc („Számstantanár”) cenzort és Gyetvai Zoltán őrsparancsnokot viszik magukkal (Gyetvait másnap taxival visszahozták a Maros utcából). Tehát a tisztek közül mindenki maradhatott. A köztörvényes elítélteket szabadon engedték.⁶⁹ Dorogon a forradalmi tanácstól átvették Szalma József ávéhás alezredest, és a Maros utcában a három tiszthelytesszel együtt átadták a fogdásoknak. A második század tagjai főleg Budán, a villanegyedekben kutattak a Rákosi-rendszer vétkesei után. Az egyik rajuk (Kemper Sebestyén és Márton Erzsébet vezetésével) ejtette foglyul a legmagasabb rangú politikai vezetőt, nemcsak a Széna téri, hanem az összes felkelőcsoport „különleges osztagai” közül. Az utcán értesültek arról, hogy a Csévi utca 14. számú villa előtt állandó az ávéhás szolgálat. Mégis zárt kaput találtak ott (a villa előtti őrbódék üresek voltak), zörgetni, csengetni kezdtek. Egy idősebb nő kaput nyitott, és kérdéseikre közölte: már három-négy napja nincs ávéhás őrségük. A felkelők bent megkérdezték két férfitől, hogy kik ők. Marosán György volt PB-tag válaszolt: ő ott lakik, vendége, Nagy Dániel (az Elnöki Tanács elnökhelyettese) pedig a barátja. Mindkettőjüket igazoltatták, majd a villa átkutatása után (fegyvert nem találtak) felszólították őket, hogy jöjjenek velük.⁷⁰ (Csak később tudták meg, voltaképpen kiket tartóztattak le.) Tehergépkocsin a Maros utcába szállították őket, ahol ismeretlen körülmények között néhány órán belül szabadlábra kerültek.⁷¹ Ezután két olyan belügyi nyomozót fogtak el – lakossági segítséggel –, akik később jelentékeny szerepet játszottak az 1956-os perek előkészítésében. A Kapy utca 6. számú házban Muzserák József

68 Dobos György tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 24. Uo. Többek szerint Czimer azt is mondta, hogy ők nem Nagy Imrét, hanem valaki mást akarnak miniszterelnöknek.

69 A bányászok vádlottként azt mondták, hogy a köztörvényeseket Dorogon átadták a rendőrségnek, ám az ítéletben foglaltak szerint a rendőrök nem kaptak egyetlen rabot sem. Uo. 38. p.

70 „Marosán úgy meglepődött, hogy még csak nem is tiltakozott. Az az igazság, hogy egy kicsit csodálkoztam is, hogyan lehet az, hogy ez a meglett ember egy taknyos lánnyal szemben nem kérte ki magának az egészszet” – mondta interjújában Márton Erzsébet Lugossy Istvánnak. Bindorffer–Gyenes (1994) 153–154. p.

71 Márton Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 16.; Barta Antal tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 5.; Palotás László tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 31.; Szmóla Sándor tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. április 8. BFL 8023/58. Márton Erzsébet e vallomásában elmondta, hogy előzőleg filmen már többször látta Marosánt. A politikus – visszaemlékezése szerint – számított arra, hogy bajba kerülhet: „Nézd, Nagy elvtárs, menj el innen! Ne maradj itt, mert velem lenni most veszélyes. [...] Gondolod, hogy érted jönnének? Erre nemcsak gondolni kell, de fel is kell készülni.” Szerinte tudatosan őt keresték, és amikor megjelentek a felkelők, hirtelen nyugodt lett. A hősiességéből feleségének is juttat: „Engem maguk ne fenyegetsenek, nem gyulladunk be!” Marosán (1989) 95–96. p. Ifj. Marosán György szerint – aki 1956-ban tízéves volt – ekkor valamelyik felkelő ezt mondta édesanyjának: „Hallgasson, magukért zsidókért is eljövünk.” *Széna tér, '56 (Márton Erzsébet)*. Dokumentumfilm. Rendezte Lugossy István. Fórum Film Alapítvány, 1993. Ifj. Marosán közlése szerint a felkelők ezen túlmenően nem gorbáskodtak. Marosán György így idézte fel, mit érzett, amikor fogolyként a teherautóban ült: „Nincs bennem se félelem, se rettegés, csak mérhetetlen szomorúság. [...] Most egy a fontos, tudni, hogy én ezektől semmi jót nem várhatok, s maradjon annyi lelki és fizikai erőm, hogy tisztességesen haljak meg.” Emlékezete szerint a Maros utcában már a kapunál elengedte őket egy szakaszvezető, akit korábbról ismert. Marosán (1989) 95–97. p.

ávéhás tiszt a kémény mögé próbált elbújni. Felírták feleségének adatait is, aki 1953-ig volt ávéhás. Keresés közben Mártonék a szomszéd lakókat is igazoltatták, s ekkor hallották meg, hogy valaki a padláson mozog. Felmentek érte, és közölték vele, hogy bekísérik. Miközben Muzserák kötötte a cipőjét, egy fegyver véletlenül elsült, és a lövedék mintegy tíz centiméterre tőle a parkettba csapódott. A felkelők nem erőszakoskodtak, csak „minősíthetetlen szavakkal” szidalmazták a házaspárt, ebben a raj nőtagjai sem voltak kivételek.⁷² Galambos István államvédelmis tisztet a Mártonhegyi út 27/a szám alatti lakásában keresték, ám csak feleségét és két gyermekét találták ott. A egyiküknek Kemper Sebestyén csokoládét adott, mire a kislány megmondta, hogy az édesapja ugyanabban az udvarban lakó keresztanyjánál van. Ott az ágyneműk alatt meg is találták a nyomozót. Ám hamarosan megérkezett a Fő utcai ügyészségről a Butkovszky-csoport két embere, akik már korábban is keresték Galambost, és követelésükre Mártonék átvételi elismervény ellenében átadták nekik a foglyot.⁷³ A harmadik századot a Rákosi- és a Gerő-villa őrzésével bízták meg. Ezt az alegységet vezényelték november 2-án délután a Külügyminisztérium ellen. Előzőleg ugyanis a II. kerületi Nemzeti Bizottmányhoz olyan hírek érkeztek, hogy mintegy száz ávéhás bujkál az épületben.⁷⁴ Seifert Tibor, a bizottmány katonai vezetője utasítást adott a telefonkezelőnek, hogy szakképzett tiszt irányításával küldjön ki két rajt a Külügyminisztériumhoz, és fogják le az ávéhásokat, ha pedig kitörnének, vegyék célba őket. A parancsot Sillay Rudolf vette. Mivel korábban Szabó közölte vele, hogy „Seifert alezredes utasítást adhat nekünk”, kijelölte a harmadik századot,⁷⁵ eligazította (csengessenek be, nézzenek körül, ha vannak ávéhások, kísérvék be őket), és útnak indította őket.⁷⁶ Hamarosan Mészáros Kálmán főhadnagy vezetésével mintegy ötven felkelő vette körbe az objektumot, majd Mészáros huszadmagával elindult a bejárat felé, miután az egység nagyobb részét lőállásba helyezte. Figyelmeztette őket, hogy az ávéhások ellenakciója a legfelső emeletről és a padlásról egyaránt várható. Meghagyta nekik, ha három lövést hallanak, azt vegyék jeladásnak, és haladéktalanul indítsák meg a támadást.

A minisztériumi tisztviselőket feltartott kézzel a falhoz állították, szidalmazták és megmotozták őket. Mészáros közölte, hogy nyílt parancsral jöttek, és az a feladatuk, hogy átkutassák az épületet, elfogják a bujkáló ávosokat. Mivel összegyűjtésükhöz nem voltak elegenden, Mészáros a kintiekkel bővítette a létszámot. Az egyik tisztviselő végigvezette a felkelőket a szobákra, majd átkutatták a pincét és a padlást is. Mivel a személyzeti osztály vasrácsos ajtajához nem volt meg a kulcs, három lövéssel szétlőtték a zárat. A kintiek ezt a parancsra megfelelően

72 Márton Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 23.; Muzserák Józsefné tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 30. BFL 8023/58. Muzserák rendőr szomszédja önként ment, hogy tisztázza magát, őt rögvest haza is engedték.

73 Márton Erzsébet kihallgatási jegyzőkönyve 1957. augusztus 12., 16., szeptember 23.; Márton Erzsébet–Lénárd Ottó szembesítési jegyzőkönyve 1957. augusztus 22.; Berta József tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 27. BFL 8023/58.

74 Seifert Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 29.; Kovács Zoltán kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 28. HL 00115/56.

75 Szilágyi Zoltán, a második század parancsnoka azt vallotta, hogy ő elhárította a parancsot: beosztottai egy részét elengedte, a többiekre pedig az állította, hogy őrszolgálatban vannak. Kihallgatási jegyzőkönyve 1958. június 5. ÁBTL V-145715.

76 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 3., ügyészségi jegyzőkönyv 1957. október 21., tárgyalási jegyzőkönyv 1957. december 17. BFL 4987/57. Sillay szerint az akció előkészítésében Szabó János is részt vett, sőt ő vezette. Ez teljesen kizárt, de az előbbi verzió sem valószínű. Szabót mindenki nagyon jól ismerte, és a résztvevők emlékeztek volna rá.

jeladasként értelmezték, és tűz alá vették az épületet, az ablakokat szétlőtték. A bent lévők azt gondolták, hogy társaikat támadás érte, és ők is bekapcsolódtak lövöldözésbe. Sérülés nem történt, de mintegy ötezer forintos kár keletkezett.⁷⁷ Eközben a Külügyminisztériumból értesítették a HM-et, és az odaérkező Zólmay László ezredes és Király Béla vezérőrnagy rendet teremtett: a felkelőket a tábornok visszaküldte körzetükbe, Seifert Tibort pedig letartóztatta. (A Külügyminisztérium ostroma miatt Szabó Jánost is kihallgatták a Fő utcai Katonai Bíróságon, de szabadon engedték, miután tisztázta magát.⁷⁸) Ekrem Kemál parancsnoksága alatt a Széna téren maradt 30–35 fős osztag a Maros utcai parancsnokság negyedik százada-ként tevékenykedett. Fónay Jenő „formálisan” megőrizte vezető szerepét, ám ténylegesen igen csekély befolyást gyakorolt a csoport működésére. Ekremmel együtt nemzetőr-igazolványokat állított elő, majd Hadányi László kieli vegyész-mérnök-gyárost – kérésére – a csoport két helyi illetőségű fegyveresével november 1-jén gépkocsival lekísérte Székesfehérvárra. Ott azonban a helyőrségi parancsnok utasítása értelmében letartóztatták a felkelőket, mivel fegyver volt náluk, és a gépkocsi iratai sem voltak rendben. Fónay kérésére a rendőrség felvette a kapcsolatot a Széna téri bázissal, ahonnan 2-án eljöttek értük.

Ekrem az egységével már október 30-án ellenőrzése alá vonta a II. kerületi pártházat és környékét. Ekkor állítólag radikális szónoklatot tartott: sürgette a leszámolást „a Rákosi-rendszer népnúzóival”, és kijelentette, hogy nem ismeri el a kormányt.⁷⁹ A pártház épületében Ekrem egy tízfős osztagot hagyott Matjasits József volt politikai fogoly vezetésével. Szeredás Jenő, a II. kerületi Nemzeti Bizottmány elnökhelyettese felajánlotta a segítségét, és megígérte, hogy ellátják a felkelőket vöröskeresztes szállítmányokkal. Ekrem és Szeredás vezetésével az MDP-t kompromittáló adatokat kerestek és találtak, amelyeket egyrészt a „jó káderek” összeszedésére, másrészt az elkövetkezendő választásokhoz kívántak felhasználni. Ekrem november 2-án is beszédet tartott. Hangsúlyozta, hogy a forradalom fegyveres része véget ért, már csak a belső ellenséggel kell megküzdeni. Bejelentette, hogy mindenkit „át fognak világitani” a csoporton belül is, mert közöttük is lehetnek árulók.⁸⁰ Említettük, hogy október 30-án a Széna tériek Sillay vezetésével felvették a kapcsolatot a hűvösvölgyi ÁVH-nyomda személyzetével. Ezután a létesítmény a Széna téri felkelők felügyelete alá került, Németh Bálint alparancsnok, a gazdasági ügyek felelőse kapott megbízást az irányítására. A feladatuk az volt, hogy vigyázzanak az értékekre és a 60-70 főnyi ávéhás személyzetre.

A Vöröshadsereg útján lévő objektum szoros kapcsolatban állt a Völgy utcaival, mindkétben a BM IX/3. osztálya dolgozott. Itt vegyi laboratóriumot működtettek, és a közvetlen vezetés éppúgy cserbenhagyta a beosztottakat, mint a nyomdában. A IX. főosztálytól még telefonon is hiába próbáltak utasítást kérni. A veszélyekre így emlékezett vissza az ottmaradt vezetője, Imre Mátyás: „Bár az írásos anyagokat (jelentések, titkos eljárásainkat dokumentáló összefoglalók, munkanaplók stb.) elégettük, további fontos anyagokat (elsősorban külföldi

77 Druzdik János főosztályvezető, Lipsz Jenő külügyi osztályvezető, Varga István és Kun Pál külügyi tisztviselők tanúhallgatási jegyzőkönyve 1956. december 29. HL 00115/56; Varga István tanúhallgatási jegyzőkönyve 1958. június 2. ÁBTL V-145715/1.

78 Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 20., december 28. ÁBTL V-116766/10, kihallgatási jegyzőkönyv 1957. január 9. HL 00115/56.

79 Thier István feljegyzése d. n., tanúhallgatási jegyzőkönyv 1957. július 15. BFL 2383/57. Thier államvédelmis volt, Ekremmel csaknem egy évtizede egy házában lakott, és mostohatestvérével, Bolyás Lajossal Ekrem hívására vett részt az akcióban. Szerinte Ekrem felfeszített egy páncélszekrényt. Bizonyosnak látszik azonban, hogy Ekrem védelmet, igazolványt ígért Thiernek, aki ávéhasként veszélyben érezte magát.

80 Thier István feljegyzése d. n., Thier és Bolyás Lajos tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 15. Uo.

okmányok utánzatait stb.), amelyek megsemmisítéséhez hosszú idő kellett volna, még 29-e előtt – tudomásom szerint [...] a pincében, az ócskavas alá rejtették. Számolnom kellett azonban azzal, hogy ezeket az anyagokat előbb-utóbb illetéktelenek felfedezik. Ennek nemcsak a munkánk, munkamódszereink dekonspirálódása lett volna a következménye, hanem egy másik ország kommunista pártjára, illetve több száz illegális körülmények között dolgozó pártmunkás sorsára nézve végzetes következményei lehettek volna.”⁸¹ „A IX. főosztály rádiólaboratóriuma, valamint a vegyi és nyomdatechnikai laboratóriuma két különálló külső helyen van. A két objektum igen nagy értéket, több százmillió forintot ér. Igen sok nagy értékű külföldi műszer, anyag, sok igen titkos operatív technikai berendezések és eszközök [sic!] vannak ott.”⁸² Az értékeket – csaknem teljes egészében – megvédték a felkelők és az odavezényelt műegyetemisták.

ÁVÉHÁSOK A MAROS UTCAI FOGSÁGBAN

A fegyverszüneti időszakban szinte valamennyi budapesti felkelőcsoport „különleges osztagai” akciókba léptek, hogy összegyűjtsék és később bíróság elé állítsák a Rákosi-rendszer fő vétkeseinek tartott államvédelmiseket és pártfunkcionáriusokat. Valamennyi csoport közül a legnagyobb létszámmal Szabó bácsiék végezték ezt a feladatot, ami az előállított „elvtársak” számában és magas pozícióikban is megmutatkozott. Tudomásunk szerint összesen mintegy 150 foglyot őriztek a Maros utcában (ez több mint két és félszerese a corvinisták foglyainak), köztük Marosán Györgyöt, Nagy Dánielt, Farkas Mihályt. (Kőrösi György és Szalva János határőrtiliszteket és Nógrádi Kálmánt még a Széna téren tartották fogva.) Ott volt a későbbi megtorlások három nyomozója, Kása Tibor és Sándor József századosok, valamint Szalma József őrnagy is (a már említett Muzserák Józsefen és a Fő utcaiaknak átadott Galambos Istvánon kívül⁸³). Nem a felkelők szállítottak be minden foglyot. Többen rádiófelhívásra vagy anélkül önként jelentkeztek. Sőt, néhányan állítólag csatlakozni akartak a felkelőkhöz, fegyvert is kértek.⁸⁴ A Fő utcai ügyészség emberei – nem tudjuk, ügyészek-e vagy Butkovszky beosztottjai – Szabó János hívására a Maros utcában felülvizsgálták a jelentkezőket, és ha úgy látták helyesnek, beszállították az intézményükbe, vagy szabadon engedték őket.⁸⁵ Lehetséges, hogy egyes esetekben a II. kerületi Nemzeti Bizottmány döntött.⁸⁶ A kihallgatást végző felkelők a következő kérdéseket tették fel: Mikortól meddig volt az ÁVH tagja? Milyen beosztásban dolgozott? Jelenleg hol dolgozik, mekkora a jövedelme? Részt vett-e a fegyveres harcokban? Hová tette a fegyverét?⁸⁷ A pártfunkcionáriusokat arról is faggatták, hogy mióta párttagok és meggyőződésből léptek-e be. Volt olyan felkelő, aki kommunistának vallotta magát, és kijelentette,

81 Imre Mátyás feljegyzése 1957. január 10. ÁBTLL V-144134.

82 Tárnoki János feljegyzése 1957. január 10. uo.

83 Ózdi Béla nyomozószázadost nem találták otthon, szabadság-hegyi villáját feldúlták.

84 Kocsis István kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 24. HL 00115/56.

85 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 3., ügyészségi jegyzőkönyv október 21., kihallgatási jegyzőkönyv december 17. BFL 4987/57.; Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 20. ÁBTLL V-116766/10; Takács Béla 1956. december 29. HL 00115/56; Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 21. BFL 2383/57.

86 Szilágyi Zoltán kihallgatási jegyzőkönyve 1958. július 30. ÁBTLL V-145715.

87 Sillay szerint Fekete kihallgatási gyakorlatán látszott a rutin, de az intelligenciaszintje nem volt magas (kihallgatási jegyzőkönyv 1957. szeptember 17. BFL 4987/57). Szerinte a kihallgatók nem a Maros utcaiakhoz, hanem a Fő utcaiakhoz tartoztak. Mészáros Sándor BM-es tiszt felesége gépelte a jegyzőkönyveket.

hogy a harc nem is a kommunisták ellen folyik. Erre az egyik parancsnok megjegyezte: „Mi nem is nyúlunk a párthoz, az úgyszólván fog pukkadni, mint a buborék.”⁸⁸ A Maros utcai lakatya korábbi beosztottjaitól azt akarták megtudni, volt-e kivégzés ott a Rákosi-érában.⁸⁹ Sillay többször ellenőrizte a kihallgatásokat. „Az elfogott és önként jelentkező államvédelmisták helyzetét illetően az volt az álláspontunk, hogy aki túlságosan exponálta magát a Rákosi-rendszer mellett, azt átadjuk az ügyészségnek.”⁹⁰ Bár egyes vallomásokban felmerül, hogy a Maros utcában a felkelők kivégezték foglyaikat, egyértelműen leszögezhető, hogy ilyen eset nem fordult elő,⁹¹ az ebben egységes vezetés elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy megakadályozza az önbíráskodást. Két foglyot, Lantos Mihály ávéhás elhárító tisztet és Besenyei Lajos csolnoki egészségügyi őrmestert azonban mégis sokat gyötörték. Lantos korábban a Maros utcai lakatanyában szolgált. „Itt a pincében voltak ún. légó WC-k. Ezek csak ilyen fiúkéek voltak, lefolyók nélkül. Ezekre azt hitték, hogy vattacellák, és hogy az ávosok itt hallgatták ki a rabokat. Ezért aztán minket is ezekben a fiúkéekben hallgattak ki.”⁹² A felkelők a lakatany titkos bejáratáról érdeklődtek, de ilyen nem létezett. Lantos valamiért különösen ellenszenves volt nekik,⁹³ lábujjhegyen vagy guggolva egy ceruzát kellett tartania homloka és a fal között. Ha nem bírta, megrugdosták. Besenyei őrmestert („Professzor”) viszont a felkelők közül többen ismerték. Kihallgatásakor a volt csolnoki foglyokat is odahívták, hogy beszéljenek az ottani bánásmódról. Ekkor kiderült, hogy Besenyei az elítéltek egészségügyi állapotát figyelmen kívül hagyva küldte le őket a bányába, és ezért verték meg.

Az említetteken kívül csak kisebb fizikai sérelmek érték a foglyokat.⁹⁴ Sokkal jellemzőbb volt a fenyegetőzés,⁹⁵ ám ebből semmit sem váltottak be. Mint említettük, a parancsnokok vigyáztak arra, hogy a bánásmód emberséges maradjon. Arra is ügyeltek, hogy megfelelő legyen az élelemzésük.⁹⁶ Szabó bácsi sakkot is beadatott nekik, és egy ízben, amikor lement a foglyokhoz, tréfásan kijelentette, hogy aki őt megveri sakkbán, azt szabadon engedi. Ám senki sem kapott az ajánlaton.⁹⁷ Főleg Szabó és Bán Róbert törekedett arra, hogy indokolatlanul senkit se

88 Varsányi Gyuláné tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 8. BFL 2383/57.

89 Mészáros Sándor tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. február 27. Uo.

90 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 19. ÁBTLL V-142262.

91 Noha Kocsis István (kihallgatási jegyzőkönyv 1956. november 29., december 22. HL 00115/56), Guszmann Terézia (kihallgatási jegyzőkönyv 1956. november 15., 24., 28., december 9. HL 00115/56., ÁBTLL V-116766/10), Kiss Béla (kihallgatási jegyzőkönyv 1957. január 22. ÁBTLL V-145715/5), Tokai László (kihallgatási jegyzőkönyv 1957. február 19. BFL 777/57), Nyárfádi László (kihallgatási jegyzőkönyv d. n. BFL 2383/57) utal egy vagy több kivégzésre, végső soron ennek még a belügyi szervek sem adtak hitelt. Rusznyák László és Czimer Tibor vallomásaikban határozottan és meggyőzően bizonyították, hogy nem történtek súlyos atrocitások. Czimer: „...még tárgyaláson sem volt szó gyilkosságokról. 64 tanú volt a tárgyalásunkon azok közül, akik a Maros utcában voltak letartóztatva, de egyik sem mondott olyat, hogy gyilkosság lett volna.” Tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1957. szeptember 18. ÁBTLL V-142310.

92 Lantos Mihály tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 9. BFL 2383/57.

93 Állítólag több olyan helyet jelölt meg az ávéhások tartózkodási helyéül, amely hamisnak bizonyult.

94 Lukacsevics József tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. július 30. ÁBTLL V-146048/2., tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 8. BFL 2383/57.

95 Például: „Piszkos ávéhások, lejárt az időtök, elég volt a basáskodásból, majd a nép most ítélkezik felettetek.” Nyolczas Béla tanúhallgatási jegyzőkönyve 1958. július 16. ÁBTLL V-145715/1.

96 „Behozták a vacsorát, sült húst, kenyeret meg teát. Nem akartuk elfogadni, akkor belekóstoltak, hogy nincs megmérgezve, megehetjük nyugodtan.” Varsányi Gyuláné tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 8. BFL 2383/57.

97 Baranyák Antal tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. május 15., augusztus 22. BFL 8023/58. Baranyák szerint Szabó később a saját börtönméneiről beszélt, arról, hogy mennyire meggyötörték.

tartsanak fogva. Így hamarosan távozhattak a már régen leszerelt államvédelmiek. Néhányan a rossz körülményekre panaszkodtak: a zsúfoltságra, arra, hogy a hidegben nem mindenkinek jutott takaró, és az éjjeli zaklatásokra.⁹⁸ A foglyokkal különböző munkákat végeztek: sepregettek, konyhán vagy a pince melletti garázsban dolgoztak. Külföldi (német, francia, angol, amerikai) újságírók is megtekinthették, lefényképezték őket. Tölmács segítségével elbeszélgettek a foglyokkal, és ők is hangsúlyozták, hogy sokkal szerencsésebb helyzetben vannak, mint a Rákosi-rendszer rabjai.

A KARHATALMI BIZOTTSÁG GYŰLÉSÉN

November 3-án délelőtt a rendőr-főkapitányság VI. emeletén kezdődött az Ideiglenes Forradalmi Karhatalmi Bizottság gyűlése, amelyen szinte valamennyi jelentősebb nemzetőrcsoport vezetője megjelent. (Az előző napi előkészítésbe bevonták a felkelőcsoportok képviselőit is.⁹⁹) A nemzetőrcsoportokat száz tagonként egy küldött képviselte. A legnagyobb budai egység hat megbízottat küldhetett. Közülük Sillay Rudolf, Szilágyi Zoltán és Urbanovich Tamás részvételéről rendelkezünk egyértelmű adatokkal. A századok jelölték ki a delegációt, amelyet Sillay vezetett. A Király Béla elnökletével folytatott értekezleten szó esett a kormány semlegességi nyilatkozatáról és a Varsói Szerződés felmondásáról. Egyetértés volt abban, hogy a szovjet csapatokat ki kell vonni az ország területéről, általános titkos választást kell tartani, amely után az Ideiglenes Forradalmi Karhatalmi Bizottság, mivel teljesítette küldetését, feloszlik.

Ezután az elnök arról beszélt, hogy a civilekből, katonákból, rendőrökből álló nemzetőri egységeknek a szervezetüket megszilárdítva, a fegyelmet megerősítve maradéktalanul végre kell hajtaniuk a forradalmi vezetők utasításait. Ismét hangsúlyozta, hogy fegyvert csak tényleges nemzetőr viselhet.

A nemzetőregységek többségével ellentétben a Széna tériek továbbra is lojálisak maradtak Dudás Józsefhez, akit azonban ennek ellenére felmentettek parancsnoki megbízatásából.¹⁰⁰ Egyhangúlag Király Bélát nevezték ki főparancsnokká, és Kópácsi Sándort a helyettesévé. A terv szerint összeállítottak egy tízfőnyi Operatív Bizottságot (vagyis parancsnokságot), amely a főparancsnok és helyettese mellett részt vesz a szervezőmunkában a Főkapitányságon. Az Operatív Bizottság hat tagját a különböző felkelőcsoportok jelölték, a Széna tériek Sillay Rudolfot.¹⁰¹ Az Operatív Bizottság ezután ült össze. Szó volt az új kormány felállításáról, Maléter honvédelmi miniszteri kinevezéséről és arról, hogy a Nemzetőrség parancsnoka egyben a miniszter első helyettese legyen. Sillay azt javasolta, hogy Király Béla legyen a fegyveres erők főparancsnoka, a szűk kabinet tagjaként. Marián István ezredes javaslatára szervezni kezdték a hadművelési, a szervezési és a gazdasági osztályt.¹⁰² Sillay a szervezési osztályra

98 Kása Tibor tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 19.; Szabó Ferenc tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 22. BFL 2383/57.

99 Jegyzőkönyv. „Felvétel a BM Budapesti Főosztályán 1956. nov. 2-án megtartott értekezleten.” ÁBTL V-150006/6.

100 Jegyzőkönyv. „Az Id. Forr. Karhatalmi Bizottság értekezlete”; Jegyzőkönyv. „Felvétel: a Belügyminisztériumban, 1956. nov. 3-án megtartott nemzetőri értekezletéről.”, uo. A Dudás-kérdésről lásd bővebben: Eörsi (2003a) 139–153. p.

101 Ezzel lényegében véget ért az értekezlet. Búcsúzóul egyperces néma felállással emlékeztek meg az elesettekről, és elénekelték a *Szózatot*.

102 „A Bizottság megbeszélésén felvett jegyzőkönyv”; Földvári Attila kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 4. ÁBTL V-150011/1.

jelentkezett (ezt Kiss István rendőr alezredes irányította), amelynek feladata a fegyverkészletek lajstromozása volt, hogy pontosan felmérjék a nemzetőrségi erőket, és csak az ellenőrzött, normális körülmények között működő nemzetőregységeket fegyverezzék fel.¹⁰³ Kimondták, hogy a Operatív Bizottság a jövőben csak Király Bélától, illetőleg a főparancsnokságtól fogadhat el parancsot, de Király távollétében a Bizottságot terheli a parancsnoki felelősség.¹⁰⁴ Sillay a Maros utcai törzsparancsnoki beosztását átadta Kiss Bélának, hogy energiáit az operatív bizottsági munkára összpontosítsa.¹⁰⁵

AZ „ILLEGÁLIS” GYŐRI–SZOMBATHELYI ÚT

November 2-án délelőtt Bán Róbert átvette a bányászbrigád irányítását. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy Vasvári Ottó – akit Bán egyre inkább bizalmába fogadott – Nyugaton eltöltött tapasztalatairól beszélt, majd közölte vele, hogy ő a CIC tagja, ki kellene jutni Grazba az összekötőjéhez, hogy felvegye vele a kapcsolatot. Vörös kereszt csomagokban hozhatnának páncélöklöket és más fegyvereket is.¹⁰⁶ Indítványára az osztrák követségre mentek, hogy engedélyt szerezzenek a fegyverek beszállítására, de ezt természetesen nem kapták meg.¹⁰⁷ Vasvárit ez nem hozta zavarba, azt mondta, hogy majd Sopronból telefonon utasítják a grazi ügynököt: küldesse a fegyvereket a vörös kereszt szállítmányokkal Sopronba. Bán fontos feladatnak tekintette ezt, és szólt Rusznyáknak és Czimernek, hogy készítsék fel brigádjukat az útra. De szükségesnek tartotta, hogy indulás előtt konzultáljon a határőr-parancsnokság vezetőivel. Úgy látszik, töretlenül bízott a tisztekben, mert a Manrézában beszélt arról, hogy Ausztriából páncélöklöket szándékozik hozatni a szovjetek elleni harchoz.¹⁰⁸ A határőrök arra kérték – állította Bán –, hogy tájékozódjon Győrben a politikai helyzetről, és ott, ha valóban ellenforradalom készülődik (ahogy erre ekkoriban mások is gyanakodtak), értesítse a határőr-parancsnokságot. Ezenkívül jelentse a szovjet csapatok mozgását is.¹⁰⁹ Szalva János ezredes aláírásával ellátott igazolványt kapott, amelyben fel volt tüntetve, hogy Bán a határőrség tagja, fegyverviselésre, igazoltatásra és szabad mozgásra jogosították fel, és autóparancsnoki igazolványt állítottak ki Rusznyáknak és Czimernek. Ezután beszerezték a II. kerületi Nemzeti Bizottmány írásos engedélyét. Ez a Bán Róbert és Vasvári Ottó nevére kiállított „nyílt parancs” feljogosította őket arra, hogy az országban két gépkocsival és a parancsnokságuk alá tartozó 45 emberrel szabadon közlekedhessenek.

103 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 12. Uo.

104 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 10. BFL 4987/57. Sillay személyesen ismerte Király Bélát, 1948–49-ben együtt szolgáltak a kiképzési osztályon.

105 Sillay Rudolf kihallgatási jegyzőkönyve 1957. szeptember 12. Uo.

106 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 28., 1957. február 6. BFL 2383/57.

107 „Vasvári nem tudom, mit beszélt a követségen, nem fordította le. Azt láttam, hogy a követ tagadólag rázta a fejét. [...] Vasvári csak annyit mondott, hogy nem engedik a határon a fegyverszállítást.” Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 28. Uo.

108 Kőrösi György ezredes feljegyzése 1957. június 29. BFL 2383/57. Kőrösi ezt Szabó alezredestől hallotta. Feljegyzésében azt állította, hogy felhívta Feksz László alezredest, a győri határőrség parancsnokát, vegyék őrizetbe Bánt és társait. Valószínűbbnek tartom, hogy ez csak utólagos mentegetődzés volt. Bán szerint a határőrök helyeselték az út célját (kihallgatási jegyzőkönyv 1956. december 28. Uo.), és ez a vallomásrészlet hihetőbb Kőrösi verziójánál.

109 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 7. Uo.

Az előkészületek titokban folytak; az volt a cél, hogy Szabó bácsi tudta és engedélye nélkül induljanak útnak. Bán ekkoriban vezett össze a főparancsnokkal, a konfliktust valószínűleg ő provokálta.¹¹⁰ Az út célját a bányászokkal nem ismertették világosan. Előbb azt mondták, hogy a János kórház részére kötszerért, gyógyszerért mennek Sopronba. Később azt, hogy két zászlóaljat hoznak fel onnan őrszolgálatra, végül Vasvári a bányászok két vezetőjével közölte, hogy CIC-kapcsolataival fegyvereket akar szerezni. „Tehát ketten tudták, hová megyünk, és előttünk összevissza beszéltek” – idézték fel a többiek.¹¹¹ De azt, hogy a főparancsnok megkerülésével „illegális” vállalkozás részesei lesznek, teljesen elhallgatták előlük. Bánéknak feltehetően biztonsági okokból volt szükségük a nagy fegyveres kíséretre.¹¹² A bányászok egy része csak az úton tudta meg, hogy két új közvetlen parancsnokuk van, a korábbiak a két busz kocsiparancsnokai lettek. November 2-án, az esti órákban érkeztek meg Győrbe. Először a Katonai Forradalmi Tanácsot keresték fel, majd Fekszí László alezredest, a határőrség parancsnokát. Érdeklődtek a helyi viszonyokról, ám érkezésük célját sehol sem fedték fel. Kiderült, hogy a szovjet csapatok több dunántúli várost körbezártak, és Mosonmagyaróvár körzetében lezárták az utakat is. A győri határőrségről Bán felhívta a Manrézát. Juhász László százados, a Katonai Forradalmi Tanács elnöke figyelmeztette, hogy semmiképpen se provokálják a szovjeteket, és nem járult hozzá, hogy Bécsből páncéltörőket hozzanak. Arra utasította Bánt, kezdeményezzen tárgyalást Szigethy Attilával, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnökével, nehogy Győrben az „ellenforradalmi puccs” gyökeret verjen.¹¹³ Bán mindezt közölte a csoporttal, és azt is, hogy meg akar győződni arról, valóban van-e puccsveszély.¹¹⁴ Ám Szigethyt aznap már nem tudták elérni. A csoportnak csak a Vörös Csillag Szálló tánctermeiben jutott hely. A bányászoknak gyanússá vált Vasvári viselkedése, és figyelmeztették Czimer, hogy szökni akar. Ő rögtön ráállított néhány embert. A gyanú beigazolódott. „Én a szálló előhalljában voltam, ahol Vasvári aludt – emlékezett vissza egyikük. – A hajnali órákban láttam, hogy Vasvári már csak tettet az alvást, én is úgy tettem, mintha nem figyelnék rá nagyon. És ekkor ő kisuillant a szobából. Nemsokára [társaim] hozták vissza a kocsiból.”¹¹⁵ Vasvári el akarta hitetni Czimerrel, hogy csak aludni szállt be a kocsiba. Valószínűleg már az előkészület idején is csak a saját érdekeit tartotta szem előtt, de van olyan vélekedés is, hogy megijedt a szovjetek közelségétől, és „a társaságot otthagya menteni akarta a bőrét”.¹¹⁶ Czimer közölte vele, hogy átadja Szabó bácsinak, majd ő ítélkezik felette, ha pedig még egyszer szökni próbál, lelövi.¹¹⁷ Czimer gyanúja most már Bánra is ráterelődött, hiszen Vasvárit ő erőltette rá a csoportra,

110 Szabó János szerint amikor gépkocsival ellenőrizni akarták a beosztottakat, szemére hányták Bánéknak (köztük Vasvárinak is), hogy gyakran öncélúan utazgatnak a városban, míg ő főparancsnok létre gyalogolni kényszerül. Kitért a vizsály, Szabó 100 méter után megállította az autót és kiszállt. Kihallgatási jegyzőkönyv 1956. november 25. HL 00115/56. Bán viszont ezzel kapcsolatban ellentmondásosan vallott. Némelyik vallomásaiban azt állította, hogy Szabó tudtával és jóváhagyásával indultak Sopronba, de ez a többi forrás ismeretében kizárható.

111 Rusznyák László kihallgatási jegyzőkönyve 1957. január 18.; Czimer Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. BFL 2383/57.

112 A bányászok géppisztolyokkal és két golyószóróval voltak felfegyverkezve.

113 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4., 7., 1957. június 28. Uo. Győrben már az előző napokban kormányellenes szónoklatot tartott Somogyvári Lajos és több más önjelölt „próféta”.

114 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 6. Uo.

115 Deák Gergely tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 17.; Czimer Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. Uo.

116 Deák Gergely tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 17. Uo.

117 Vasvári kihallgatási jegyzőkönyve 1957. július 1. Uo.

és zavaros magyarázatot adott az út valódi céljáról.¹¹⁸ Bányásztársaival felkeltette Bánt, és kérdőre vonta. Szökési kísérlettel is vádolta, bár ennek semmi jele nem volt. Arról azonban még most sem lehetünk meggyőződve, hogy valóban nem játszott-e össze valamilyen formában Vasvárival. Bánnak most már be kellett vallania, hogy Szabó bácsi engedélye nélkül keltek útra. A tényleges úti célt továbbra sem fejtette ki világosan, még ma sem tudjuk bizonyosan, mit is akart. Bánnak arra is magyarázatot kellett adnia, hogy miként került hozzá mintegy 17 ezer forint.¹¹⁹ A bányászok – különösen Rusznyák – az azonnali visszatérés mellett érveltek: tisztázni kell mindent a Maros utcában, és különben is túrhetetlen, indokolhatatlan a tétlenség.¹²⁰ Végül Bán mégiscsak rábeszélte a bányászokat, hogy előbb Sopronba menjenek: két zászlóaljat és ruhákat, gyógyszereket hoznak onnan erősítésül, és ezzel kiengesztelik Szabó bácsit.¹²¹ Átmenetileg elvették a parancsnokok fegyvereit, ám beosztásukat nem. Vasvárit továbbra is megfigyelés alatt tartották, Bán felelősséget vállalt érte. Végül Bán, Vasvári, Czimer és Rusznyák összeülve kibékült.¹²² Ezt követően Bán Czimerrel és Vasvárival látogatást tett Szigethynél (a többiek fürdeni, vásárolni mentek). Kiderült, hogy már elmúlt az „ellenforradalmi veszély” Győrben. A Dunántúli Nemzeti Tanács elnöke is hangsúlyozta, hogy nem szabad provokálni a szovjeteket. Befutott egy háromtagú szombathelyi küldöttség is, Ávár Lászlónak, a Forradalmi Ifjúsági Bizottság titkárnak a vezetésével. A jövevények elmondták: városukban egyelőre nem sok jelét látják annak, hogy lezajlott a forradalom. Javaslatot, utasítást kértek Szigethytől: mit tegyenek a szabadon közlekedő ávéhásokkal. Eközben kiderült, hogy Czimer és Ávár régi ismerősök: korábban együtt öklöztek. Döntés született arról, hogy a Széna tériek személyes támogatást nyújtanak a szombathelyi forradalmi erőknél, és összehozzák az ávéhásokat, már csak azért is, hogy elkerüljék a későbbi esetleges önbíráskodást. Szigethy át is adott egy ilyen értelmű igazolást. Így most már az útjuknak határozott célja volt.

November 3-án, sötétedéskor értek Szombathelyre. A Forradalmi Ifjúsági Bizottság gyűlésén is az volt az általános vélemény, hogy a szabadon lévő ávéhások veszélyt jelenthetnek. Bán telefonált a helyi Forradalmi Katonai Tanácsnak, akik a Széna térieket a Kiegészítő Parancsnokságra hívták, hogy közösen gyűjtsék össze a karhatalmistákat. Velük ment a Forradalmi Ifjúsági Bizottság nyolc tagja is, hogy megmutassák a laktanyát és az ávéhás tisztek lakását.¹²³ Útközben találkoztak

118 Czimer következetesen azt vallotta, hogy Bán és Vasvári meg akarták környékezni: szökjön velük Nyugatra. Ő azonban nem volt hajlandó cserbenhagyni bányásztársait, akik fel voltak háborodva az ajánlaton. (Kihallgatási jegyzőkönyv 1956. december 19., 1957. február 11., 1957. június 17. Uo.) Ez nem valószínű, más forrás sem erősíti meg.

119 Bán részint a hívősvölgyi ávéhás objektumból, részint valószínűleg a Nemzeti Bizottmánytól jutott pénzhez. (600 forint Szabó bácsi fizetéséből származott, amit a vállalatának egyik dolgozója adott át neki mint Szabó helyettesének.) De semmi sem utal arra, hogy Bán a pénzt saját céljára fordította volna. Már indulás előtt osztott belőle helyetteseinek, „ha valamire szükségük van a fiúknak”. Fizette a szállást, a vacsorát és a másnapi győri vásárlásokat. Szabó János kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 25. HL 00115/56; Czimer kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 17. BFL 2383/57.

120 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 7., 1957. február 6. Uo.

121 Czimer Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 11., 1957. június 17. Uo.

122 Wágner István kihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 10. ÁBTL V-146048/4.

123 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4. BFL 2383/57. Bán szerint Czimerrel és Ávárral megbeszéltek, hogy a határőrségi laktanyában a Széna tériek letartóztatják a tiszteket, mialatt a Forradalmi Ifjúsági Bizottság megszerzi a kint lévő operatív és karhatalmi „kékávós” tisztek nevét és lakáscímét. Őket pedig – terveik szerint – 3-án éjjel vagy 4-én délelőtt szedték volna össze. (Kihallgatási jegyzőkönyv 1956. november 7. BFL 2383/57.) Ávár szerint azért lett volna szükség a Katonai Tanácsra, hogy azonosítani tudják a letartóztatandókat, mivel az Ifjúsági Bizottság senkit sem ismert közülük. Ennek ellenére – e verzió szerint – Bán kijelentette: nem kell a Forradalmi Katonai Tanács, akad majd valaki, aki megismeri az ávéhásokat. (Kihallgatási jegyzőkönyv 1957. június 10. ÁBTL V-146048/10.)

a Forradalmi Katonai Tanács egyik főhadnagy tagjával, akit felvettek (rajta kívül még két stopost is), és úgy döntöttek, hogy mégsem a „kiegre”, hanem egyenesen a Söptei úti határőr-laktanyába hajtanak. A laktanya őrségének felmutatták nemzetőr-igazolányaikat, valamint Szigethy igazolását, így minden további nélkül beengedték őket, buszaik behajtottak az udvarra. Ezután a felkelők szabályszerűen megszállták a laktanyát, mindenhová őrséget állítottak, megszüntették a ki-be járkálást, és megkezdték a helyiségek átkutatását. Elsősorban átöltözött ávéhás tiszteket kerestek.

Legelőször a hírközlő központokat (telefonközpont, géptávíró, rádióállomás) foglalták el, ezután a hadműveleti irodát. Itt Bán magához vette a tisztí névsort, és kijelentette, hogy reggel 8-ig mindnyájukat be kell hívatni a laktanyába. Az egyik határőrtiszt igazolását nem fogadták el, és a fogdába vitték. Bán rendelkezése alapján a tisztek nem hagyhatták el az épületeket.¹²⁴ Az ügyeletesi szobában tartózkodó tiszteket is lefegyverezték, és rövid vizsgáldás után két hadnagyot szintén fogdába zártak, mert őket találták vétkesnek abban, hogy több ávéhás elmenekült.¹²⁵ Ezután a beérkező fegyvermestert tartóztatták fel, és elvették a kulcsait.¹²⁶ Eközben betelefonált Dörner Dezső őrnagy, a körzet parancsnoka. Bán megparancsolta az egyik tisztnek, Rózsa Lászlónak, hogy vegye fel a telefont, és pisztolyát rászegezve ő sugallta a válaszokat. Egyszer csak kikapta Rózsa kezéből a telefont, bemutatkozott, majd felelősségre vonta Dörner, amiért nem hajtották végre az ávéhások lefogását, s így ezt a munkát nekik, a Budapestről érkező felkelőknek kell végrehajtaniuk.¹²⁷ Dörner, aki a határőrség törzsparancsnoka volt, már tudott a Széna tériek érkezéséről: előljáróját, Dereze alezredest, a szombathelyi határőrség parancsnokát Kőrösi György határőrezredest a Manrézából már értesítette („...lássuk el őket, kerüljük velük az összetűközést”).¹²⁸ Ezután Bán közvetlen vonalon felhívta Budapesten az Országos Határőr-parancsnokságot, és az egyik tisztnek beszámolt a helyzetről és arról, hogy könnyen ellenőrzésük alá vették a laktanyát. A tiszt óvatosságra intette Bánt.¹²⁹ Ezután Bán riadót rendelt el, mivel befutott egy nemzetőr, és közölte, hogy a szovjetek körbevették a laktanyát. Czimer így szólt a társaihoz: „Ne szarjatok be, gyerekek, csak úgy [harcoljatok], mint Pesten!”¹³⁰ Bán ismét fegyverrel kényszerítette Rózsa Lászlót, hogy hívja fel a szovjet parancsnokságot, és közölje: „Magyarország kilépett a Varsói

124 Gázsó Béla ügyészégi kihallgatási jegyzőkönyve 1957. március 27. Uo. Tanúhallgatási jegyzőkönyv 1959. szeptember 16. ÁBTl V-146048/1.

125 Mucsi József tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 15. ÁBTl V-146048/8. E forrás szerint később a felkelők azt is megkérdezték, hogy miért bannak gorombán a sorállománnyal. A legtöbb visszaemlékező szerint három tisztet, Rusznák szerint (kihallgatási jegyzőkönyv 1957. január 18. BFL 2383/57) hatot-hetet zártak be.

126 „Én aztán hiába hivatkoztam a parancsnokaimra, a hadműveletes tájékoztatott, hogy a csoport nyílt parancsral jött, amely szerint minden támogatást meg kell adnunk.” Kovács Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 15. ÁBTl V-146048/1.

127 Rózsa László tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. Uo.

128 Dörner Dénes tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 17. Uo. Dörner vallomása szerint Mucsi József századost telefonon utasította, hogy rendeljen el riadót, és biztosítsa a laktanyát az illetéktelenekkel szemben. „Mucsi nem válaszolt, majd nógatásomra azt mondta, hogy érti a parancsot, de barátok vannak ott. Ebből győződtem meg, hogy valóban megszállták a laktanyát. Erre behajtottam oda.” Rózsa László így vallott: „Mucsi felhívta Dörner, a kerület parancsnokát, és elmondta, hogy mi a helyzet a laktanyában. Parancsot adott, hogy akadályozzuk meg a civilek garázdálkodását. Mi mondtuk, hogy már késő.” (Tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1959. szeptember 16. Uo.) Dörner a fegyvermesternek, Kovács Ferencnek is meghagyta – szintén megkésve –, hogy ne adjon ki fegyvert (Kovács Ferenc tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 15. Uo.)

129 Rózsa László tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. Uo.

130 Gázsó Béla ügyészégi jegyzőkönyve 1957. március 27. ÁBTl V-146048/10. Gázsó szerint Czimer felelevenítette a határőröknek a harci élményeit: „Pesten már kifingattam már egy pár harcokcit.”

Szerződésből”, és tiltakozzon az ellen, hogy „itt, a laktanya mellett szovjet csapatmozdulatok történjenek”. Erre a szovjet parancsnokságról a következő választ kapta: „Nyugodjon meg, mert a szovjet csapatok megkezdték a kivonulást, csak üzemanyagot vételeznek fel.”¹³¹ (A laktanya mellett volt egy benzinraktár.) A Széna tériek mindenesetre megtették az előkészületeket: megtudakolták, van-e benzin és szódásüveg a laktanyában, hogy „Molotov-koktélokot” készíthessenek. Bán olyan utasítást adott embereinek, hogy keressenek benzin fecskendezésére alkalmas tűzoltó-felszerelést.¹³² Ekkoriban érkezett meg Dörner Dénes őrnagy, a körzet parancsnoka. Összeölekezett Bánnal („Szervusz, Robikám, megjöttetek? Éhesek vagytok, fáradtak?”), és az irodájába hívta a Széna térieket. Intézkedett az ellátásukról, és evés közben a budapesti harcokról beszélgetett a felkelőkkel.¹³³ Amikor meghallotta, milyen célból jöttek, kijelentette, hogy az ávéhások lefegyverzése megtörtént, őrizetbe vételük folyamatban van. Ávárékat leszidta, amiért fegyvereket akartak szerezni, és mert állítólag a segélyként kapott élelmiszereket a piacon árulták.¹³⁴ Ávár szerint Dörner őrnagy megdorgálta őt amiatt, hogy ebbe a „szovjet fészekbe” behívta a „hős felkelőket”, hozzátéve, hogy nem lesz könnyű kimenekíteni innen őket,¹³⁵ majd hazaküldte a nyolc szombathelyit. Kérésére a tisztakat is kiengedték a fogdából.

Ezután az őrnagy összehívta a Forradalmi Katonai Tanácsot, és leültek Bánékkal tárgyalni. A határőrtisztek azt bizonygatták a felkelőknek, hogy nincsenek bent „kékávósok”, de van elegendő erejük ahhoz, hogy a kintieket ártalmatlanná tegyék. Dörner kérésére a felkelők megígérték, másnap reggel kimennek vele az őrsőkre, hogy a katonák senkit se engedjenek át a határon engedély nélkül. Bán egy „parancsnoki” személygépkocsit kért, ezt Dörner megtagadta. Amikor a politikai célkitűzésekről volt szó, Bán, Czimer és Rusznyák kijelentették, hogy semmiféle kapitalista restaurációt nem támogatnak.¹³⁶ Vasvárirol eközben ismét bebizonyosodott, hogy szökni akar, ezért fogdába zárták. Bán szerint „akkor már mindegy volt, hogy azért tartóztatjuk le Vasvárit, mert kém volt, vagy azért, mert gazember”. Czimer megverte, lekommunistázta és akasztással, agyonlövésssel fenyegette, majd felkísérték Dörner őrnagyhoz. Ő is hazug fráternek nevezte, és javasolta Bánnak, hogy távolítsa el a csoportjától. Az egyik őr azonban megengedte, hogy ott aludjon.¹³⁷ November 4-én hajnali három órakor a felkelők nyugovóra tértek a körletekben. Ugyanekkor a határőrtisztek egy része részt vett a helyi szovjet parancsnokság eligazításán, ahol kiderült, hogy négykor indulnak a Söptei úti laktanyában garázdálkodó „terrorista ellenforradalmárok” lefegyverzésére és letartóztatására. (A szovjet

131 Rózsa László tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. ÁBTL V-146048/1.

132 Uo. Rózsa másik vallomása szerint Bán még Pápára is telefonált benzinespalackokért. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1957. március 17. Szombathelyi Megyei Bíróság 614/57.

133 Kovács Ferenc tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 15.; Rózsa László tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. ÁBTL V-146048/1.

134 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1956. november 4. BFL 2383/57.

135 Ávár László kihallgatási jegyzőkönyve 1957. június 10. ÁBTL V-146048/10. Dörner a nyomozás idején igyekezett „jó színben” feltüntetni magát: csak a kényszernek engedett, de még így is szembeszállt a felkelőkkel (tanúkihallgatási jegyzőkönyv 1959. szeptember 17. ÁBTL V-146048/1). A többiek vallomása azonban azt bizonyítja, hogy a laktanyában tőle telhetően igyekezett Bánék kedvében járni.

136 Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 6.; Czimer Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. BFL 2383/57. Bán azt is vallotta, hogy a tiszteknek ezt mondták: „mi a proletárhatalmat akarjuk megvédeni”. Kihallgatási jegyzőkönyv 1957. június 28. Uo.

137 Vasvári Ottó kihallgatási jegyzőkönyve 1957. április 19., önvallomása d. n. ÁBTL V-146379/1., kihallgatási jegyzőkönyv 1957. július 1.; Bán Róbert kihallgatási jegyzőkönyve 1957. február 6., 1957. június 28.; Czimer Tibor kihallgatási jegyzőkönyve 1956. december 19. 1957. február 11., 1957. július 3. BFL 2383/57.

parancsnokság azt is közölte, hogy háromnegyed négykor az egész országban megindítják a támadást az „ellenforradalom” felszámolására.¹³⁸) A laktanyához érve a szovjet–magyar erők meglepték a két géppisztolyos kapuügyeletes nemzetőrt, arra sem volt módjuk, hogy valahogy riasszák a társaikat. A néhány fős őrséggel hasonlóképpen bántak el. Még egyszerűbb volt a parancsnoki épület első emeletén, a telefonközpontban, a parancsnoki szobában, a tanácsadószobában és a legénységi körletekben alvó Széna tériek lefegyverzése és elfogása.¹³⁹ Bán Róbertnél megtalálták a begyűjtendő névsorát, és azt a hamis következtetést vonták le, hogy az halállista.¹⁴⁰ Állítólag a társaság egy része csak ekkor tudta meg Bántól, hogy győri–szombathelyi vállalkozásuk illegális volt: „Hogyha az öreg Szabó erről az egész utunkról tudott volna, akkor az egész társaság rábaszott volna erre.”¹⁴¹ Ekkoriban Budapesten a Déli pályaudvarnál is megjelentek a szovjet csapatok, és hatalmas túlerejükkel szemben a Széna téri csoportnak nem volt esélye hatékony ellenállásra.

IRODALOM

- BECK Tibor–GERMUSKA Pál: *Forradalom a bölcsészkaron*. Budapest, 1997, 1956-os Intézet.
- BINDORFFER Györgyi–GYENES Pál (szerk.): *Pesti utca – 1956. Válogatás a fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből*. Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet.
- EÖRSI László: A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. In Rainer M. János–Standesky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002. X. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2002, 1956-os Intézet. 335–340. p.
- EÖRSI László: *Mítoszok helyett – 1956*. Budapest, 2003a, Noran.
- EÖRSI László: A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány. In Rainer m. János–Standesky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003b, 1956-os Intézet. 208–222. p.
- HORVÁTH Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó.
- KÖRÖSI György: *Visszaemlékezések 1956*. Budapest, 1986, Zrínyi Katonai Kiadó.
- MAROSÁN György: *A tanúk még élnek*. Budapest, 1989, Hírlapkiadó Vállalat.
- POZSÁR István: *Az Egyetemista Forradalmi Bizottság Diákbizottságának történetéhez*. 1994. Kézirat, 1956-os Intézet könyvtára.

138 Kiss Béla tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 17.; Kovács Mihály tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 15.; Szelersán János tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 24.; Török Lajos tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. ÁBTL V-146048/1.

139 Később a felkelőket egyenként kihallgatták, és november 8-án Ungvárra deportálták. December közepén visszadták őket a magyar hatóságoknak.

140 Szelersán János tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 24.; Török Lajos tanúhallgatási jegyzőkönyve 1959. szeptember 16. Uo.

141 Deák Gergely tanúhallgatási jegyzőkönyve 1957. július 17. BFL 2383/57. Bán a tárgyaláson ezt mondta: „Azért mentem a csoporttal, mert Szabóhoz nem akartam visszamenni.” 1957. június 28. Uo.

LÉNÁRT ANDRÁS

STÍLUSKÉRDÉS?

AZ ELBESZÉLT FORRÁSOK NÉHÁNY ISMÉRVÉRŐL ÉS PUBLIKÁLÁSUKRÓL

Dolgozatom – amelyben végeredményben a szociológiában elterjedt, a narratív interjúk szövegű lejegyzetelési módja mellett török lándzsát – két részre tagolódik. Először a szóbeli források keletkezéséről, az interjúk helyzetről kívánok szót ejteni, majd egy konkrét példa segítségével a szóbeliből írásbelivé lett forrás felhasználásának problematikusságát igyekszem bemutatni.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

A történészek a múlt hátramaradt nyomaival dolgoznak, ezeket forrásoknak nevezik. A történelmi munka során megtalálják, közzéteszik, rendszerezik, elemzik, értelmezik és végül sajátos, a szakma által megkövetelt formában elbeszélik őket. A történelmi források döntően írásbeliek, de szép számmal akadnak tárgyi emlékek, amelyek feldolgozása kiegészíti a leírt szövegekkel kapcsolatos munkát. A végeredmény, a közreadott tudományos publikáció ember alkotta dolgoz, s mint ilyen, a témaválasztástól a következtetésekig számos szubjektív elemet tartalmaz. A történész a konzisztens gondolkodás mellett ideális esetben is csak saját korlátainak részletes bemutatásával – másképpen szólva, a felhasznált források pontos lelőhelyének megadásával, a hiányzó adatok ismertetésével – igazolhatja ténykedésének tudományosan elfogadható voltát.

Az írott források esetében a régebbi történelmi korokból túl kevés, az utóbbi 200 évből túl sok áll a rendelkezésünkre.¹ Az előbbi esetben fokozott filológiai vizsgálat alá vetik a hozzáférhető forrásokat, az utóbbinál szelekcióra kényszerül a kutató. Az írott források nagy része különféle intézmények napi ügymenetének levéltárakban fellelhető dokumentuma. Olyan hivatalos iratok, amelyeket az ember saját háztartásában hosszabb-rövidebb időn belül megsemmisít, mert érvényüket veszítik, és személyes, mondjuk gyermekkori élmény sem kötődik hozzájuk. Tehát feleslegessé válnak, és felhalmozódásuk túlságosan megnehezíti a mindennapi életet. Nem így a közintézményeknél. A „hivatásos raktár”, a levéltárak az előzetesen válogatott írásos anyagot átveszik, valamelyest katalogizálják, és megőrzik a kutatók számára. A dokumentumok elméletben szabályozott ügymenetben, gyakorlatilag kissé esetlegesen kerülnek a levéltárakba, fellelhetőségük sokszor bizonytalan, publikálásuk pedig további nehézségekbe ütközhet.

Az elbeszélte források első számú ismertetőjele, hogy le vannak írva. Bár éppen a XX. századi technikai fejlődésnek köszönhetik létüket, a hangszalagok és CD-felvételek hasznosítására

¹ Persze átmenetek is léteznek: elképzelhető, hogy sok forrás adott, de éppen a legfontosabb hiányzik egy probléma megítéléséhez.

sokkal kisebb mértékben kerül sor.² Az ok kézenfekvő: mivel a történeti munka elsősorban írásos produktumokban jelenik meg, az elemzett forrásokat is célszerű írásos dokumentumokból választani. Az eltérő formanyelveken – (fény)képek, hanganyag, film – született források vizsgálata nagyon fontos ugyan, de megjelenítésük egy könyv lapjain csak fogyatékosan, vagy egyáltalán nem kivitelezhető.³ Visszatérve a minket érdeklő hangdokumentumokhoz, létrehozásuk az utóbbi néhány évtizedhez köthető. Az olcsó és hordozható magnetofon elterjedésével a külső terepen tevékenykedő néprajzkutatók felhagyhattak a jegyzeteléssel, hiszen a visszajátszható magnószalag biztosabb forrást nyújtott az elemzésekhez. A technikai lehetőséget az antropológusok, szociológusok, pszichológusok és történészek is kihasználták. A hangzó anyag azonban nem egyszerűen új forrástípussá vált, hanem új kutatási módszerek kidolgozásához vezetett. A szociológusok, történészek a hangrögzítés előtti időkben is megkérdezték „informátorainkat”, mi miért történt, de nem szorultak a szóbeli közlések módszeres elemzésére. A háttér-információkat vagy figyelembe vették, vagy nem. A rögzített hanganyag viszont újabb problémákat vetett föl: mit és hogyan lehet, illetve érdemes kérdezni, a felvett anyag milyen módon tárolandó, és miként hasznosítható a jövőben.

A beszélgetést, később interjút készítő társadalomtudósok rövidesen ráébredtek, hogy a kézhez kapott szöveg megformálásában az interjúalanyok mellett ők maguk is szerepet játszanak. Az elbeszelt források tehát az írott forrásokkal ellentétben olyan közös alkotási folyamat végtermékei, melyek nem a napi rutinból maradnak vissza az utókorra, hanem éppenséggel a forrásért magáért születnek. A kérdező és a válaszoló együttes munkájának gyümölcsei, melyeknek színe, íze, alakja és állaga sokféle tényezőn múlik.

Az interjúkészítés módszere – a gyakorlatból leszűrt tapasztalatok mellett – a történeti-filozófiai-pszichológiai gondolkodás átalakulásának hatására megváltozott. Kezdetben a történelem hiányzó lapjait próbálták személyes visszaemlékezésekkel pótolni. Ha valamiről nem volt adat, vagy politikai intencióknak megfelelően nem volt lehetséges a múlt részletes feltárása, kibeszélése, nagyon jó eszköznek tűnt a tanúk felkeresése és kikérdezése.⁴ A történetek egészen más megvilágításba helyeztek eseményeket, valamint felhívták a figyelmet a történelem egyéni feldolgozására és áthagyományozására. A tényleges események, a valóság keresése közben, a posztmodern filozófia térhódítása nyomán a kutatók maguk is érzékelték, hogy egyszerű ok-okozati magyarázatokra vagy annak eldöntésére, hogy bizonyos események megtörténtek-e vagy sem, az ilyen források alkalmatlanok.

A történeti, filozófiai irodalomban sokszor leírták, hogy hiábavaló igyekezet a múltbeli események valóságát számon kérni az elbeszelt forrásokon.⁵ A történéseket a résztvevők sokféleképpen észlelhatték, és emlékezetükben a történetek az utólagos események hatására szintén sokféle módon állhattak össze. Nem tudatos ferdítésről, elhallgatásról, hanem az emberi agy furcsa működéséről van szó. Nem konkrét részletekre emlékezünk, hanem sémák

2 A megállapítást saját tapasztalatom támasztja alá: az 1956-os Intézet Oral History Archívumában a kutatók az életútinterjúk átiratait olvassák, és csak ritkán kérik az eredeti hanganyagot. Nem mellékesen a hanganyag tárolása az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában nem tűnik teljesen kielégítőnek, időnként fájó hiányra derül fény a kazettaállományt illetően.

3 A problémával a zene- és filmkritikusok minden egyes írásuk megfogalmazásakor szembesülnek, de ők olyan szakszergőt használnak, amelynek ismeretében a kritikát olvasó közönség nagyjából tájékozódni tud. Írásaik teljes megértéshez azonban véleményem szerint elengedhetetlen a forrás, tehát a zenei vagy filmélmény előzetes egyéni befogadása.

4 Adott esetben konspirációs körülmények közepette.

5 Lásd például Gadamer (1984); Nora (1999); Gyáni (2000).

szerint rendszerezzük élményanyagunkat, és aktuális gondolkodásunknak megfelelően állítunk elő összefüggő történeteket. A valamilyen fokon koherens történeteknek rendkívül nagy szerepük van az egyén identitásának megjelenítésében: „...mindannyian kifejesztünk és alkalmazunk, illetve a bennünket övező kultúrából magunkba építünk történet szerkezeteket és *élettörténeti forgatókönyveket*, előlegező sémákat, epizód szerkesztési és értelmezési elveket, amelyekkel feldolgozzuk és önmagunk számára értelmessé tesszük »életvilágunk« s benne személyes élettörténetünk eseményeit. Éspedig úgy, hogy az lehetőleg összhangban álljon *aktuális én-képünkkel és önértékelésünkkel*, társas és társadalmi szerepkészletünkkel. Majd látni fogjuk: énünk »korrupt«; mindig hajlik adott állapotának igazolására és apológiájára, s ennek jegyében szerkeszti és írja újra az élettörténet fonalát, hogy így szolgálja a sikeres társadalmi alkalmazkodást és túlélést.”⁶ A történész feladata ezek alapján nem a történeti események igazságtartalmának a vizsgálata, hanem az elbeszélésekből kirajzolódó „lehetséges történelmek” megalkotása.⁷ Elsősorban az elbeszélő szándékát szeretnénk kipuhatólni, és azt bemutatni, hogyan éltek át bizonyos élethelyzeteket, mit tartanak fontosnak kiemelni, milyen összefüggéseket, vagyis narratívákat konstruálnak. Az elbeszélő történet túlmutat önmagán: „...sokkal inkább egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza”.⁸

Hogyan közelítsen a történész a közreműködésével konstruált elbeszélő forráshoz? A helyzet hasonló az antropológiai kutatásokban bevett módszerhez, a részt vevő megfigyeléshez, amelyre a „kint is vagyok, bent is vagyok” állapot a jellemző. Solt Ottilia így ír a problémáról: „Ha tehát az interjúer máris ítélkezett alanyáról, kérdéseivel odaterelheti, hogy további szövegével újra és újra alátámasztja ezt az ítéletet. Ha viszont egyáltalán nem avatkozik be, akkor engedi bekapcsolódni az önkontroll (az illem, a félelem, az öncsalás, az öngazolás) fékeit. A »megoldás« (ha van ilyen) az lenne, hogy az interjúer egyrészt igyekezne minél inkább kerülni a »szerepelőírást«, minél neutrálisabban viselkedne a kérdezettel szemben, tehát azt sugallná, hogy mindenféleképpen rokonszenvez a beszélővel, mindenféleképpen kíváncsi rá. Másrészt minden irányban bátorítaná, és nemcsak abba az irányban, amelyet kijelölt magában az »alany« számára (vagy amelyet az alany jelölt ki a saját maga számára). Ellentmondásos személyiségének, ellentmondásos viselkedésének, véleményeinek minden zegzugába egyformán kövessük a beszélőt. Így tartalmaz majd a kész interjú a legkevesebbet belőlünk, kérdezőkből, és a legtöbbet a válaszolókból.”⁹

A probléma kezelésére véleményem szerint két tökéletlen megoldás kínálkozik. Az első közelebb áll a történész alapbeállítódásához: a találkozót megelőzően törekedni kell minél jobban „felkészülni” az interjúalanyból és környezetéből, illetve minél műveltebbnek és tájékozottabbnak kell lennünk, hogy adott estben tovább tudjuk lendíteni a beszélgetés menetét. Az interjúalanyoknak nagyon imponál, ha olyan embernek mesélhetnek történeteket, akivel érezhetően közös a tudáskészletük, élményanyaguk. Az interjúernek elegendő egy-egy személynévvel vagy dátummal kiegészítenie a „bajba került” interjúalanyt, s máris megszerezte magának a bizalmat. Mert az interjú sikere, a feltárulkozás mélysége leginkább a két fél közötti bizalmon múlik. Előnyös, ha a kérdező kedvező referenciával érkezik: vagy informális ismeretség útján jut el a válaszolóhoz, vagy az interjúalany ismeri és respektálja korábbi tevékenységét.

6 Pataki (2001) 232. p.

7 K. Horvát (1998) 379–381. p.

8 Niedermüller (1988) 387. p.

9 Solt (1998) 33–34. p.

A másik eljárás, a narratív interjúmódszer az eddigiek körülbelüli ellentéte. A kutató, noha tudatában van szerepe jelentőségével, igyekszik eltávolítani magát az interjú alanyától, és főképpen történeteitől.¹⁰ „A módszer azon a feltételezésen alapul, hogy egy-egy tapasztalatot annak narratív elbeszélése közelít meg leginkább. Az életrajzi események narrációja lehetőséget ad a hallgatónak arra, hogy belepillantson az életrajzi elbeszélő cselekvését irányító motivációkba és értelmezésekbe.”¹¹ Kizárólag az interjúalany beszél, a kérdező csak a legszükségesebb esetben szólal meg. Az ilyen interjúknál a kérdezők arra kérik az elbeszélőt, hogy adjanak teljes körű beszámolót életútjukról. Például: *Önt mint az 56-os forradalom egykori résztvevőjét kerestük meg. Kérem, ezzel kapcsolatban mesélje el életútját!* A bevezetés tömör, és a köznapi beszélgetés menetéhez képest szokatlan. A (kissé tanácstalan) interjúalany belevág egy történetbe, amit a kérdező egyáltalán nem szakít meg. A fő narratíva elhangzása után, általánosan fölített kérdésekkel, egy-egy megemlített téma bővebb kifejtését kéri az interjúkészítő. Az elkészült szöveget szekvenciális elemzésnek veti alá, amelynek során bizonyos szövegpontokon hipotéziseket állít fel az elbeszélő választásait illetően, majd megnézi, hogy ezek mennyiben igazolódtak, illetve milyen szabályszerűségek mutathatók ki az egyes választásokban.¹² A mikroelemzések után következtet az elbeszélő átfogó életrajzi konstrukciójára, ami adott esetben általános érvénnyel is bírhat.¹³

E második módszer is már jó huszonöt éves. Több módon próbál távolságot teremteni a kutató és a kutatás tárgya között, de körülményessége és a mikrohipotézisek felállításának kényszere nem tette népszerűvé a történészek körében, és valószínűleg a jövőben sem fog széles körben elterjedni. Nem látom az üdvözítő kiutat, leginkább az olyan általános megfontolások felé hajlok, hogy – a narratív interjú készítéséhez hasonlóan – lehetőleg általánosan feltett kérdésekkel dolgozzunk, és az érintett témák bővebb kifejtését kérjük az interjúalanyoktól. Menet közben persze feszítő „hétköznapi” kíváncsiságunkat le kell győznünk annak érdekében, hogy a válaszokat lehetőség szerint ne befolyásoljuk konkrét dolgokra irányuló kérdéseinkkel. Ez roppant nehéz feladat. A beszélgetés végén hiányérzettel kelhetünk fel, bizonyos dolgok nem derültek ki, és nem azért, mert az illető megkerülte a választ, hanem mert fel sem tettük a kérdést. Cserébe viszont a legkevésbé sugalmazott szöveghez jutunk, és ez is valami. Az interjúban kibomló életút állomásainak kijegyzetelése után még mindig visszatérhetünk interjúalanyunkhoz, és akár kérdőíves módszerrel is kikérdezhetjük a nélkülözhetetlen életrajzi adatokról.

Térjünk vissza még egy kis időre az interjú helyzetéhez. Mint ahogyan az eddigiekben megállapítottuk, az interjúalanyok a felelevenített történetekkel egyfajta önértékelésbe kezdenek, tudományosan szólva: meghatározzák társadalmi identitásukat. Ez rendben is van, a kutatók éppen erre várnak. A számba vehető nehézségektől ezúttal eltekintve, tegyük föl, hogy az emberek szeretnek beszélgetni, némelyek kifejezett kedvteléssel hallgatják magukat.

10 Éppen ezért rokonokkal, barátokkal narratív interjúkat nem készítenek.

11 Rosenthal (1995) 15–16. p.

12 „Az eljárás célja az eset struktúrájának rekonstruálása. Olyanfajta kérdésekre keresünk ezáltal választ, hogy például az életrajzi elbeszélő azáltal, hogy a cselekmény bizonyos menetének a javára döntött, következetesen mellőzött-e más lehetséges értelmezéseket vagy cselekményeket, azaz, hogy kimutathatók-e bizonyos alapvető szabályok, amelyek befolyásolják döntéseit. Ennek érdekében azzal kezdjük esetelemzésünket, hogy megpróbáljuk elképzelni, milyen választási lehetőségek adódtak az illető személy számára az adott helyzetben. Ezután megvizsgáljuk tényleges választását, és ennek alapján megkíséreljük megállapítani, mennyiben hajlamos különböző helyzetekben rendszeresen és visszavonhatatlanul kizárni bizonyos fennálló választási lehetőségeket.” Uo. 10. p.

13 Gabriele Rosenthal a fenti módszerrel generációs különbségeket állapított meg a Harmadik Birodalom megítélését illetően.

Bizonyos esetekben az adott témához kötődő kompetenciájuk tudatában ülnek le beszélgetni, máskor nem értik, miért épp őket keresik meg. Mindenestre szívesen mondanak el életükből ezt-azt, csak nem mindig világos számukra, hogy miért teszik. A „mélyinterjú” készítése véleményünk szerint művi keretek között zajlik, s a szabályok nem pontosan tisztázottak.

Vegyünk néhány hasonló önbemutatósi helyzetet. A sajtónak adott riportok esete egyszerűbb, az újságíró néhány cselekedetünkre, egynémely ügyről alkotott véleményünkre kíváncsi, emellett előnyösen fest, ha a családban lejátszódott (lehetőleg tréfás) történettel is színezzük a beszélgetést.

A nyomozati kihallgatás vagy a bírósági tárgyalás szintén egyértelmű szituáció: különféle professzionális személyeket hivatásukból adódóan nagyon izgat bizonyos események megtörténte, azok körülményei. Kíváncsiságuk kielégítése érdekében, írásos dokumentumok megvizsgálása mellett az ügyekben illetékesnek vélt személyeket, vádlottakat, tanúkat kérdezik ki, szigorúan szabályozott keretek között. Az igazságot szeretnék kideríteni, ami felettébb nehéz vállalkozás, mivel a társalgásba bevont „kompetenseknek” jelentős előnyük vagy hátrányuk származhat a megtapasztalt történések előadásából. Az analógiák persze sántítanak, hiszen egészen más nyilvános tárgyaláson szerepelni, mint intim beszélgetésben megnyilatkozni. Ám ne feledjük, hogy mindenképpen külső elvárásoknak megfelelően mutatjuk be magunkat, és adott esetben egy rossz interjúkészítő ugyanúgy vádolhat vagy szembesíthet, mint egy bírósági szakember. Meglátásom szerint mind az újságírói, mind a bírósági szituáció könnyebb szerepváltozatokat kínál a résztvevőknek. A mélyinterjú beszédaktusban homályosabb, hogy ki mit akar, mi érdekli a kérdezőt, és egyáltalán, hogy miért jött létre a természetellenes helyzet.

Az interjúkészítő technikája következtében felduzzadó terjedelem lehetővé teszi, sőt talán megköveteli, hogy a mesélők elkalandozzanak a felvetett témától. Az asszociációk megszakítása részint az önkontrolltól, de még inkább a kérdező közbevetéseinek gyakoriságától és jellegétől függ. Az elbeszélés folyamatát a kérdező tereli mederbe, az ő feladata annak megállapítása, hogy az elhangzott részletek mennyiben relevánsak, és mikor válnak érdektelenné. A kutató motivációi azonban nem szükségszerűen esnek egybe a válaszoló szemszögéből fontosnak gondolt és közlésre számot tartó mondanivalóval. Az irányító többnyire a kérdező, de több okból sem szerencsés túlzott makacssággal ragaszkodnia egy-egy téma vagy álláspont kifejtéséhez. Először is, mert így a kivédhetetlennél nagyobb mértékben vesz részt a szöveg megalkotásában. A téma felvezetése, a feltett kérdések irányítottsága, a nem verbális kommunikációs aktusok mind hozzájárulnak a kibomló szöveg minőségéhez. Másodsor, a megakasztott történet, ha nem is tudatosan, de frusztrálja az előadót: a jelek szerint nem annyira fontos, amit mond. A hirtelen váltásoktól összezavarodhat, és egyre kényelmetlenebbül érezheti magát. Ennek következtében válaszai rövidülnek, ami újabb kérdésdömpinget von maga után. A kutató azt a kezdeti bizalmat veszíti el ilyenkor, amit előzetesen – vagy az interjú kezdetén, a bemelegítő kérdésekkel – megszerzett.

Összegezve: az interjú helyzet igencsak mesterkélt. Intimitása révén hasonlít a baráti beszélgetéshez, de hiányzik belőle a spontaneitás és a kölcsönösség. Olyan, mint a sajtószereplés (bemutatjuk magunkat, bár rendszerint csak egyetlen embernek); a bírósági tárgyalás (érvelünk múltbéli cselekedeteink mellett); az orvosi beszélgetés vagy a pszichológiai kezelés (vallunk belső világunkról, rejtett gondolatainkról).¹⁴ Szabad elhatározásból vagy kényszer hatására kerülünk ezekbe a helyzetekbe, de mindenképpen egyértelmű a szituációban résztvevők szerepe

14 „Az elbeszélő szemléletmód egyébként szoros és benső kapcsolatban áll a pszichoanalízis elméletével és gyakorlatával; az analitikus alaphelyzet végül is önletrajzi elbeszélések szerkesztésére és közlésére óhajta készíteni a pácienseket.” Pataki (2001) 233. p.

és célja. Az interjúnál elmosódottabbak a határok. Kétség sem fér hozzá, a kutató mindent tudni akar, az egész személyiséget követeli, és ha ügyes, tekintélyes darabot meg is kap belőle.

Érdekes módon a két ember által létrehozott szöveg elemzésekor kizárólag az interjúalanyt vizsgáljuk, a másik alkotó, a kérdező szerepét nem firtatjuk, pedig tevékenysége, prekonceptiói és általában társadalmi háttere ugyanúgy a vizsgálat része lehetne.

AZ ÁTIRATOKRÓL

Szó esett már arról, hogy az elbeszélte források általában írásos formában kerülnek a kutatók elé. A leírás során a hangzó anyag változáson mehet keresztül, ennek mértéke függ a szöveg érthetőségétől, a leíró(k) koncentrációjától, de a szerkesztési elvtől is. El kell dönteni, hogy a szöveghűség vagy az olvashatóság domináljon a legélt szövegben. Ráadásul ha az interjúalany is van beleszólása a végleges, írott változat elfogadásába, szinte biztosra vehetjük, hogy a szöveg egy része kicserélődik. A publikálásnál – a hagyományos elvárásokhoz igazodva – még inkább fontossá válik a közérthetőség, hiszen a cél az interjú (és a történetek) megismertetése a szélesebb közönséggel.

Nem szívesen közlünk szóban elhangzott, utóbb írásban csonkának ható mondatokat, kusza, néhol logikátlan, ismétlésektől terhelt szövegeket, és ha mégis, akkor rögtön magyarázatokkal, kiegészítésekkel látjuk el.

A beavatkozóbb szövegszerkesztés mellett szólnak olyan gyakorlatias megfontolások, mint a szövegekkel foglalkozó munkatársak, lektorok bérezése, akiknek a munkája nyilvánvalóan a „megdolgozott” szövegekben manifesztálódik. Így aztán az eredetihez képest más szövegminőség keletkezik, ami egyfelől segíti a befogadást, másrészt torzító hatású, mivel a subjektív történeteket elmesélő interjúalanyokról – a szóhasználatuk megváltoztatásával, gondolatfűzésük megszakításával stb. – más kép alakulhat ki az olvasóban. Kérdéses persze, hogy egy pontosan (szóról szóra) rögzített szöveg mennyire ad konstans vagy pillanatfüggő képet az adott személyről. Azaz, a szöveg azonos-e az elbeszélőjével? És ha erre a kérdésre igen-nel válaszolunk, a szöveget – irodalmi művekhez hasonlóan – még mindig sokféleképpen értelmezhetjük.

A következőkben a nyers szöveg és a módosítások következtében előálló új szövegváltozatok összehasonlítására tesztek kísérletet. A szövegek egyazon szerzőtől, Kelen Bélától származnak, és ugyanazt a rövid eseményort mesélik el. Mivel azonban különböző célból készültek, teljesen eltérő minőséget képviselnek.

A második világháború utáni felszabadulásról szóló rövid elbeszélés első dokumentált verziója 1960-ban, a Párttörténeti Intézet felkérésére készült, szerkesztett mása 1961-ben látott napvilágot.¹⁵ A hatvanas évek közepén – Végh József és Zsitvai István feljegyzéseivel kiegészítve – ugyanez a történet megjelent *A szabadság hajnalán* című visszaemlékezés-kötetben, végül 1987-ben az Oral History Archívum megbízásából készült interjúban Murányi Gábor kérdéseire Kelen Béla újra felelevenítette élete egyik meghatározó eseményét.¹⁶

15 Politikátörténeti Intézet Levéltára (PIL) 867. f. k-102, 1–36. p. Kelen Béla: *A Szabadság első napjai. Párttörténeti Közlemények*, VII. évfolyam 3. sz. 1961. augusztus. 194–198. p.

16 Kelen Béla: *A felszabadulás első napjai*. In *A szabadság hajnalán*. (Összeáll. és szerk.) Lányi Ernőné et al. Budapest, 1965, Kossuth, 213–221. p.

Kelen Béla-interjú. Készítette Murányi Gábor 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 101. sz. 940 p.

AZ EMLÉKEZŐ ÉLETÚTJA

Kelen Béla Budapesten született 1920-ban. Angyalföldön, munkás környezetben nevelkedett. Űvegechnikusként tanult, 1940-ig szakmájában dolgozott. 1937-ben tagja lett a KMP Országos Ifjúsági Bizottsága vezetése alatt álló V. kerületi ifjúsági csoportnak. Illegális kommunista tevékenysége miatt elbocsátották állásából, a háború alatt kommunista kapcsolatai segítségével a Révay Testvérek Könyvkiadónál, később a Kalász könyvkiadónál helyezkedett el.

1942-ben a rendőrség felfigyelt rá, végül 1944 elején a Margit körúti fegyházba került, ahol együtt raboskodott hazai kommunista vezetőkkel, többek között Rajk Lászlóval. Fél év elteltével szabadult. A háború végéig Budapesten és a főváros környékén végzett illegális munkát, fegyveres akciókban is részt vett.

A szovjet hadsereg bevonulását követően, 1945 januárjában az MKP V. kerületi pártbizottságának első titkára lett, júniustól áthelyezték a XIII. kerület élére. Közben tavasszal az első debreceni pártiskola hallgatója volt. 1947 áprilisától a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség (MADISZ) budapesti titkára lett, 1948 második felében pedig az Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatalban az egyházi kollégiumok államosítását és az új középiskolai és egyetemi ösztöndíjrendszer kidolgozását vezényelte le. 1949 januárjától másfél évig az MDP Csepel Vasmű Pártbizottságának első titkára, ezzel egy időben a pártfőiskola hallgatója volt. 1951-től a Magyar–Szovjet Baráti Társaság főtitkári posztját bízták rá. 1955 májusától 1956 végéig az Országos Testnevelési és Sportbizottság (OTSB) elnökhelyettese, 1956 decemberétől 1962 októberéig az MSZMP Budapesti Pártbizottságának agitációs és propaganda titkára volt. 1962–83 között, nyugdíjazásáig az *Esti Hírlap* főszerkesztőjeként dolgozott. 1962-től négy évig az MSZMP KB póttagja, 1949 és 1985 között országgyűlési képviselő volt. 1994-ben halt meg.

Az ismertetésből kiderül, hogy egy ígéretesen induló politikai pálya az ötvenes évek elején megakad, és csak 1956 végétől ível ismét felfelé, ám 1962-től végleg megreked a középkaderi szinten. Az 1987-ben adott interjúban ugyan igyekszik hangsúlyozni, hogy a megbízható, kommunista elkötelezettségű ember a rendszer bármelyik funkciójában betöltheti történelmi hivatását, 1962-es kényszerű pályamódosításakor érzett csalódását mégsem próbálja leplezni. A beszélgetésből nyilvánvalóvá válik, hogy közeli munkatársai, barátai, mint Biszku Béla vagy Gáspár Sándor sokkal magasabbra jutottak, és tartósabban töltötték be vezető politikai pozíciókat. Pedig az ő esetében szinte minden adott volt: munkáháttér, sportos alkat, előnyös megjelenés, illegális kommunista tevékenység, 1944-ben börtönbüntetés. 1945-ben egyike a fővárosi kerületi MKP-titkároknak, és a nagy reményű fiatal káderekkel az elsők között küldik pártiskolára. 1947-től azonban kissé mellékvágányra kerül, a párt szatellit szervezeteinél végez rövid időszakra szóló kampányfeladatokat. A gyors álláscsereket nem kedveznek a szilárd politikai bázis megteremtésének, viszont sokoldalú kapcsolatok létesítésére nyújtanak lehetőséget, ami legalább olyan fontos a karrierépítés során.

Utólagos értékelésében úgy véli, minden területen megállta a helyét, egyedül a MADISZ vezetőjeként vallott kudarcot, de itt sem magát, hanem a többpártrendszert okolja, ahol nem volt lehetséges egységes ifjúsági mozgalmat szervezni. Az 1956-os forradalom előtt a Csepeli Vasmű párttitkári posztja jelentette a legbefolyásosabb pozíciót Kelen Béla számára, ahonnan az említett szervezetekbe helyezték át. Az iskolázatlan, de rendkívül nyitott ember meglepően sok területen fordult meg. Nyilvánvalóan nem szakértelme, hanem politikai megbízhatósága és jó szervezőkészsége tette alkalmassá a változatos munkakörök betöltésére. Az interjúból úgy tűnik, az OTSB elnökhelyetteseként érezte igazán elemében magát.¹⁷ Először is szeretett

17 Elegendő az 1952-ben Helsinkiben rendezett Olimpiai Játékok magyar sikereire (16 aranyérem), vagy a labdarúgó válogatott 1954-es világajnoki második helyezésére gondolnunk.

sportolni, fiatal korából számos sportbarátja, tehát értékes kapcsolatai voltak. Emellett az ötvenes években a hazai sport virágkorát élte. Az ötvenhatos válsághelyzetben a Bécsben rekedt magyar sportolók Melbourne-be utaztatásával személyesen mutathatta meg tetterejét és szervezőképességét.

Az MSZMP első titkára a forradalom leverését követően fontos és hűségese támaszát látta a mellette végig kitartó Kelenben, és Marosán György előterjesztésére elfogadta, hogy a budapesti pártbizottság agitációs és propagandaügyekért felelős titkára legyen. „Budapesti agit-prop. titkári időszakom az életem legszebb időszaka” – jellemezte az 1956–62 közötti éveket. A megtorlások és részleges megbocsátások cseppet sem szívderítő időszaka az ő számára a múlt hibáiból tanuló, megújuló párt megtisztulását és kibontakozását jelentette. Ebből a funkcióból azonban nem jutott feljebb. A rendszer konszolidálódásával, úgy tűnik, kevésbé volt szükség rá, és körülbelül Marosán György visszaszorításával egy időben őt is elmozdították állásából.¹⁸ Kádár propagandamunkáját elismerő szavai elaltatták éberségét, a döntés teljesen váratlanul érte. A felajánlott tisztségek közül – OTSH-elnök, művelődési miniszterhelyettes, az *Esti Hírlap* főszerkesztője – a harmadikat választotta. Az OTSH-ba nem akart menni, mert vitában állt Biszku Bélával a társadalmi szervezetek, köztük a sportklubok önállóságának kérdésében, a művelődési minisztériumban nem kívánt Aczél György irányítása alatt dolgozni (bár a későbbi KB-titkár mindig is barátjának tartotta), így a nyugalmasabbnak látszó és kevesebb pénzzel járó főszerkesztői posztot kérte.¹⁹ Kádár egy ciklusra az MSZMP KB póttagságával kárpótolta, ami valamelyest enyhíthette a lefokozás érzetét.

A napilap főszerkesztői tisztségéből csak 21 év elteltével mozdították el. Úgy látszik, Kelen belenyugodott az általa mélyen tisztelt, történelmi személyiségnek tartott Kádár döntésébe, és nem vágyott nagyobb babérokra. Feltehetően tisztában volt saját képességeinek korlátaival, és megelégedett a középvezetői beosztással. Munkájából adódóan rengeteg embert ismerhetett meg, talán több időt szentelhetett kedvelt szórakozásainak – társastánc, sakk, bridzs, sportrendezvények –, sokfelé utazhatott, ugyanakkor szinte első kézből értesülhetett háttérinformációkról, így a hatalmi gépezet működését egészen közelről nyomon követhette. Ettől függetlenül természetesen része maradt a nómenklatúrának, csak éppen az ügybuzgó és hataloméhes káder helyett a sokat tapasztalt fél-outsider szerepkörében tetszeleghetett. Jó kapcsolatteremtő képességével, közvetlenségével valószínűleg több barátot, mint ellenséget szerzett magának.

Az OHA-interjú elolvasása után az a benyomásunk támad, hogy egy boldog ember életét ismerhettük meg, ami nagy szó a nyolevanes évekre már idősödő és megfáradt káderek tömegében. Politikai és társadalmi funkciói, valamint magas beosztású barátai jóvoltából a politikacsinálás közelében érezhette magát, úgy, hogy közben nem keveredett hatalmi harcokba. Bár magától értetődően az ő főszerkesztői állására is sokaknak fájhatott a foga, a nyugdíjkor eléréséig nem kellett különösebb támadásoktól tartania. Családjáról az interjúadók

18 Marosán György 1956. november 4-től a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagja, államminiszter 1960-ig. 1961–63-ban az Elnöki Tanács elnökhelyettese. 1957. február 26–1962. október 12-ig az MSZMP KB titkára, Kádár helyettese. 1957–59: a Budapesti Pártbizottság első titkára is. 1956. november–1962. október: MSZMP IKB, ill. KB és az IIB, ill. PB tagja. Az MSZMP KB 1960. október 11–12-i ülésén – miután Marosán levélben fordult a testülethez – visszahívta a PB-ből, felmentette KB-titkári posztjáról és kizárta a KB-ből. Kettejük sorsközösségét mutatja, hogy bár nem álltak szoros kapcsolatban, Marosán komoly hangvételű méltatást közölt Kelen Béla nyugdíjba vonulásakor az *Esti Hírlap* humorosnak szánt különszámában, amelyet a munkatársak ajándékkal adtak leköszönő főnöküknek.

19 Aczél György 1967-től 1974-ig, majd 1982-től 1985-ig volt a művelődési és kulturális ügyekért felelős KB-titkár.

túlnyomó többségéhez hasonlóan keveset beszél, de az elmondottak alapján harmonikus otthoni légkör rajzolódik ki, három gyermeke nyugodt körülmények között építhette (nem politikusi) karrierjét.

VISSZAEMLEKEZÉS ÉS A MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉNEK FELDOLGOZÁSA

Kelen Béla tisztségeiből adódóan hosszú évtizedeken keresztül közszereplő volt. Nyilvános politikusi megnyilvánulásait rögzítették, de ő maga is megszólalt egy-egy téma kapcsán. A hatvanas évektől kezdve vitacikkek és vele készült riportok jelentek meg többek között a *Kritikában*, a *Filmkultúrában*, a *Magyar Sajtóban*, a *Nők Magazinjában*, *Sakkéletben* és természetesen az *Esti Hírlapban*. A politikai írások, színes interjúk mellett szépirodalmi igénnyel, több alkalommal papírra vetette saját élményeit az 1930-as munkástüntetésről, a háborús kalandokról és a felszabadulás mámoráról, ami nála összefonódott az V. kerületi pártszervezet megalakításával és a város újjáépítésének megszervezésével. Mindezt felkérésre, történeti-dokumentatív célból prózaibb formában is feldolgozta.

Feljegyzéseit, visszaemlékezéseit előbb a Magyar Kommunista Párt Párttörténeti Anyaggyűjtő Bizottságához küldte, majd az 1958-as szervezeti átalakítást követően a Párttörténeti Intézet Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportjának juttatta el. A négy írás jelenleg a Politikátörténeti Intézet Levéltárában tekinthető meg.²⁰

A keltezés szerint Kelen Béla 1960 szeptemberében készítette el az 1945-ös helyi pártszervezet megalakításáról szóló kilencoldalas visszaemlékezését. Az ekkor negyvenéves, karrierje csúcán álló politikus – 1956 decemberétől a Budapesti Pártbizottság agit-prop. titkára – feltehetően szívesen idézte fel a sorsfordító napokat. A háborús nélkülözések és a kényszerű bujkálás után fordult a kocka, a Szovjetunió és az itt állomásozó megszálló csapatok támogatásával a magyar kommunisták egyedülálló esélyt kaptak az ország újjáépítésére, kicsit profánabb megfogalmazásban: a hatalom megragadására.

A politikai rendszer megváltozása felett érzett öröm Kelen esetében ugyancsak örömteli magánéleti változással járt együtt, felesége, Goldfinger Edit 1945 nyarán megszülte első gyermeküket. Mindenképpen élete egyik legkedvesebb időszakának felelevenítésére kérték fel a dokumentátorok.

A háború alig fejeződött be, a múlt feldolgozása azonnal megkezdődött. A rendkívül megterhelő újjáépítési munkák megszervezése mellett a történelmi értékelés természetesen sokáig váratott magára. A bűnösök jogi felelőssége vonása, a hősök kitüntetése, a pártok politikai küzdelmei és a hozzájuk szorosan kapcsolódó propagandatevékenység mind fontosabb volt, mint a történetek higgadt elemzése. Persze már csak az időbeli közelség miatt is méltánytalan dolog lenne számon kérni a korabeli közszereplőktől, hogy elmulasztották a közelmúlt tárgyilagos feldolgozását.

Politikai szempontból mindenestre égető szükség volt a tárgyi dokumentumok bemutatására vagy éppen eltüntetésükre. Amennyiben nem állt rendelkezésre írásos anyag, egymást igazoló tanúkat kellett segítségül hívni. Jobb híján szóban kellett bizonyítani, esetleg cáfolni mások tetteit a közösség előtt, és csak ezután vált lehetővé a beilleszkedés, az újrakezdés. A korábban illegálisan működő kommunista pártot (és későbbi kutatóit) különösen érzékenyen érintette, hogy a sikeres konspirációs tevékenység érdekében a terhelő dokumentumokat rendszerint megsemmisítették. Ennek következtében a tagok és szimpatizánsok csak titkos összekötőik együttműködésével igazolhatták magukat. Propagandaszinten azonban ez kevésnek bizonyulhatott, a mégoly színes mesélés sem hitette el mindenkivel, hogy a kommunisták bámulatos éleslátással hatékony

20 PIL 867. f. k-102, 1–36. p.

ellenálló tevékenységet folytattak. A történelmi tettek kiszínezése és átírása ugyan nem okozhatott gondot a koncepciós perek, a sorozatos törvénytelenések idején, mégis rendkívül fontos volt az ellenállásban így-úgy résztvevők megszólaltatása.

A kommunista káderhiány enyhítése azonnali lépéseket követelt a pártvezetőségtől. Óriási propagandatevékenységgel tagokat toboroztak, a már csatlakozott embereknek pedig politikai képzéseket szerveztek. Az mindenestre nyilvánvaló lehetett, hogy a háború vége felé kevés kommunista párttag vett részt ellenállási akciókban, tehát azon kevesek érdemeit kellett felnagyítani, akik mégiscsak tettek valamit az ellenforradalmi és nyilas rendszer ellen. Ugyanakkor a Moszkvából hazaérkezett pártvezetés nem tartotta okos dolognak a háborút itthon átvészelők érdemeit túlságosan dicsőíteni.

A kommunista párt 1948-ban létrehozta a Munkásmozgalmi Intézetet, amelynek feladata a fellelhető dokumentumok összegyűjtése volt.²¹ Az anyaggyűjtés egyértelműen propagandacélokat szolgált, a párt legitimálását segítette. Így aztán a munkatársak kiválogatásánál a tudományos előélet nem játszott szerepet, a lényeg a politikai megbízhatóság volt. A 1957-ben Párttörténeti Intézetre keresztelt intézményt sokkal inkább pártszervnek, mintsem tudományos intézetnek tekintette a közvélemény. Az állandó gyanakvás légkörében korántsem volt mindegy, hogy milyen anyagok kerülnek a felsőbb pártkapcsolatokkal rendelkező munkatársak kezébe. Egy-egy feljegyzés, visszaemlékezés szellemiségét előnyös volt az éppen uralkodó politikai irányhoz igazítani. A koncepciós perek utáni személycserék megbolygathatták a különféle szövegek rendjét, sok életrajzot kellett átírni a kompromittálódás elkerülése érdekében. Az intézet fő gyűjtőköre a két világháború közötti munkásmozgalmi tevékenységre terjedt ki, de a századfordulás korszakról is születtek feldolgozások.

A második világháború utáni időszak túlságosan közel volt még, de a dokumentumok, visszaemlékezések összegyűjtése elkezdődött, hiszen a hazai munkásmozgalmat 1956-ig tartó, felemás megítélés alá eső fejezete lezárult.²² Az 1945-ös rendszerváltás és az országépítés bemutatása, illetve a hibák óvatos feltárása kiemelt feladat lett. A visszaemlékezésekből a húszéves évfordulóra állítottak össze kötetet, melyben Kelen Béla 1960-ban írt története is helyet kapott.

SZÖVEGEK

Az 1960-ban leadott és az 1961-ben megjelent szöveg között mintegy 130 esetben figyelhetünk fel különbségre. Az ötoldalas cikk terjedelméhez képest meglepően soknak tűnik a javítások száma, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a budapesti agit-prop. titkár tollából származik az összefoglalás. Érdemes elgondolkodni, mi indokolhatta a sok változtatást?

Kelen nem volt képzett ember; munkája során sokkal inkább szóban kellett kifejeznie magát.²³ A nyolcvanas években adott interjújában ő is elismerte, hogy amikor 1962 őszén az *Es-*

21 A Munkásmozgalmi Intézetéről és utódjáról, a Párttörténeti Intézetéről bővebben: Kerekasztal-beszélgetés az Intézet múltjáról, jelenéről, jövőjéről létrehozásának 50. évfordulóján. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 202–215. p.

22 Nem mellékesen, az „ellenforradalomhoz” vezető politikai események feltárása 1956 után elsődleges szerepet játszott, a túlzott mértékű tényfeltárás viszont 1958 szeptemberében súlyos konfliktust eredményezett az intézet és a pártvezetés között.

23 Kelen (más forrásból meg nem erősített) elmondása szerint egyik nyilvános szereplése után Déry Tibor felfigyelt a fiatal politikusra, és megkérte, hogy szabadidejében meséljen élményeiről, mutassa meg, milyen a munkások világa. Több hónapot együtt töltöttek, bejárták Kelen életének korábbi színhelyeit, az angyalföldi munkástelepeket és gyárat. Kelennek nyilván imponált, hogy az ország egyik legjelentősebb írója róla formázza készülő

ti Hírlap főszerkesztői székébe került, a szerkesztőség munkatársai nem nagyon örültek, hiszen nem sok jót várhattak egy a szakmához abszolút nem értő bukott pártkádertől. Az 1960-ban leadott szöveg időnként szóismétléseket tartalmaz, nyelvezete eléggé papírosízű, gyakran nincs feltüntetve a megemlített személyek keresztnéve, egyes szövegrészek nem kellő gondal vannak szerkesztve. Ezekre a pontokra indokoltak tekinthetjük a javításokat, hiszen a könnyebb befogadhatóság érdekében csiszolni próbáltak valamennyit a stíluson. Más kérdés, hogy a *Párttörténeti Közlemények* szerkesztőinek stílusát mennyire tekintjük közönségcentrikusnak, és mennyiben a hivatalos bürokratanyelv egyik megnyilvánulási terepének, amely ugyan egységesen, de szürkén tálalja a mondanivalót.

A stíluskérdések mellett más különbségek is fellelhetők a szövegek között. Többnyire mondatok, teljes szövegrészek kihagyásáról van szó, amelyek inkább állításaik tartalma, mintsem felesleges terjedelmük miatt kerültek ki a publikált változatból. A szerkesztői tevékenység jóvoltából három fontos tény, illetve esemény maradt ki a szövegből:

– Az V. kerületi ideiglenes kommunista pártvezetőség a Szent István körút 2. szám alatti volt nyilasházban több lezárt páncélszekrényt talált. A felrobbantásokat követően Kelen egy aktatáskányi ékszerrel a pártközpontba ment, és azt kissé rendezetlen körülmények között, leltár felvétele nélkül Simon Jolán²⁴ – a gazdasági ügyek intézője – rendelkezésére bocsátotta.

– Az V. kerületi pártvezetőséget megalakulása után rövid idővel a felsőbb vezetőség igazolta és hagyta jóvá. Az V. kerületi vezetőséghez 1945. január 18-án háromtagú igazolóbizottság érkezett, melynek vezetője Kiss Károly, tagjai pedig Kovács István és Péter Gábor voltak. A nyilvánosságra kerülő szövegben csak Kiss Károly neve szerepel.

– Az 1945. február 18-i első budapesti aktíván 500 tagot regisztráltak az V. kerületben. Kelen közlése – a Központi Vezetőség megbírálta a XIII. kerületieket, mert ott csak 98 párttagot sikerült toborozni – szintén kimaradt a megjelent szövegből.

Az összerabolt ékszerek kezelésének módját a korszakra nézve emblematikusnak tekinthetjük. A helyi kommunista aktivisták rálelnek az eltulajdonított javakra. Az első számú vezető beszovalgatja a felsőbb pártszerveknek, ezzel a felelősséget áttolja magasabb szintre. Az ékszerekről nem készül ellenőrzött nyilvántartás, további sorsukról az elbeszélés alapján sejtéseink lehetnek: vagy a párt használta föl – „[az ékszereket] egy aktatáskában vittem be a Tisza Kálmán térre, mint egy újonnan induló élet egyik első akkumulációs eszköz[ét]” –, vagy visszaadták eredeti tulajdonosaiknak – „Biztos voltam benne, hogy az ékszerek jogos tulajdonosaikhoz visszakerülnek, akiket a fasizmus barbársága elragadott értéküktől [sic!] ... [és] az új élet kibontakozásához járultak hozzá.” Valószínűbbnek tartom az első forgatókönyvet.

A lázas szervezési tevékenység – ideológiai megfogalmazásban: az új élet kibontakozása – háttérbe tolta a precizitás szükségességét, ám utólag a megtalált értékek bevételezésének körülményei fejtelenségnek hathattak, feltételezett felhasználásuk akár lopásnak is minősülhet. A nyilasok összerabolt kincseire a kommunisták tették rá a kezüket – gondolhatjuk nem minden részrehajlás nélkül. Az egész ügy kellemetlen volt a pártra nézve, ezért ez az epizód kimaradt a történetből. Simon Jolán említése csak fokozhatta a szerkesztők rossz érzését: 1956 után a múlt hibáitól való elhatárolódás mellett lehetőség szerint érdemes volt a múlt prominens szereplőinek emlegetését mellőzni.

regényének kulcsfiguráját. Déry Tibor *Felelet* (1950, 1952) című regényéről van szó, melynek főszereplője Köpe Bálint.

24 Simon Jolán Péter Gábor felesége volt.

Az elmondottakhoz kapcsolódik Kovács István és Péter Gábor szerepének elhallgatása.²⁵ Bár Kovács is szektás kommunistának számított, valószínűleg Péter Gábor miatt nem említeték. A háromtagú igazolóbizottság vagy semelyik, vagy minden tagját meg kellett volna említeni, köztes megoldásként – ahogy a szerkesztők tették – elegendőnek tűnt a vezetőjét kiemelni.²⁶ A vezetőt és egy tagot felsorolni viszont sutának, ezért gyanúsnak hathatott. Péter Gábor a Kádár-korszak egyik fekete báránya volt, róla pozitívan megemlékezni nem lehetett, márpedig az epizódban mint magas tisztségben lévő, aktív pártszervezőt láthatjuk.

A harmadik esetben az V. kerületi párttagság gyarapodását megemlítik ugyan a cikkben, de a XIII. kerületi vezetést ért bírálat nem került be a szövegbe. Utólag valóban nem elsődleges jelentőségű, hogy 1945 első hónapjában pontosan hogyan alakult az egyes kerületek párttagsága. Kelen

25 Kovács István (1911–) 1945 januárjától 1949 júniusáig vezette az MKP KV, majd MDP KV Szervezési Osztályát. 1945 májusában KB-taggá választották, 1946 szeptemberétől a PB póttagja. 1948 júniusában az MDP KV tagja lett, s novembertől bekerült a KV Titkárságába. 1949 és 1950 között az MDP Budapesti Bizottságának első titkára volt. 1950-től 1953-ig az MDP káderosztály-vezetőjeként dolgozott. 1951 áprilisában tagja volt annak a bizottságnak, amely Kádár János és Kállai Gyula ügyét vizsgálta. 1953. február 28-tól – miután leváltották funkciójából – a Borsod Megyei Pártbizottság első titkára volt. 1954. június 18-tól 1956. október 30-ig a Budapesti Pártbizottság első titkára. 1955. áprilistól PB-tag. 1955. novemberben ismét beválasztották a KV Titkárságába, a KV mellett működő kádercsoportot felügyelte, 1956 júliusától pedig a káderosztályt. 1956. október 23-án az MDP KV Katonai Bizottságának vezetője lett. 1956. október 28-án más kommunista politikusokkal Moszkvába szállították. 1956. október 30-án reggel – távollétében – leváltották az MDP Budapesti Bizottságának első titkári székéből, helyére Köböl József került. Az MSZMP IIB 1957. február 19-i határozata értelmében csak 1958 augusztusában térhetett haza Moszkvából. Ezután a Könyvüipari Minisztériumban lett osztályvezető. 1962-ben kizárták a pártból, de 1966-ban kérésére a KEB visszaállította párttagságát. A Könyvüipari Szervezési Intézet igazgatójaként ment nyugdíjba 1974-ben. Az 1956-os magyar forradalom enciklopédiája. CD-ROM, Életrajzok, Kovács István, Budapest, 1999.

Péter Gábor (1906–93) 1945 januárjától a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitánysága Politikai Rendészeti Osztályának, majd az ÁVO-nak, illetve ÁVH-nak a vezetője. Kiemelkedő szerepe volt a koncepciós perek előkészítésében, a törvénysértő eljárások végrehajtásában. 1952-ben leváltották tisztségéből, és kizárták a pártból. 1953. január 3-án letartóztatták, a Katonai Felsőbíróóság 1954-ben életfogytiglani, majd 1957-ben a Legfelsőbb Bíróság Katonai Tanácsa új eljárásban tizennégy évi börtönbüntetésre ítélte. 1959 januárjában egyéni kegyelemmel szabadult. Nyugdíjazásáig könyvtárosként dolgozott. http://server2001.rev.hu/oha/hu/_6_5.html

26 Kiss Károly (1903–1983) 1945 elején a Budapesti Nemzeti Bizottság tagja, 1945 és 1949 között fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, 1948-ban alelnök. 1945. április 2-ától Budapestet képviselte az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. 1945. szeptember 6-án a Nemzetgyűlés jegyzőjévé választották, ezt a tisztséget 1949. májusig töltötte be. 1945 és 1946 között az MKP KV káderosztályának vezetője, 1945 májusától 1946 szeptemberéig a PB tagja volt. A KEB elnöke 1946 és 1956 között. 1949-től 1951-ig az Elnöki Tanács elnökhelyettese. 1949-ben ismét a KV káderosztályának vezetője lett. 1951 áprilisában tagja volt annak a bizottságnak, amely Kádár János és Kállai Gyula ügyében irányította a vizsgálatot. A KV 1950. májusi ülésén a KV Szervező Bizottságának tagjává választották, és felmentették a káderosztály vezetése alól. Az MDP II. kongresszusán ismét bekerült a PB-be, és tagja maradt a KV 1953. júniusi plénumáig. 1951–52-ben külügyminiszter, majd a Minisztertanács elnökhelyettese 1953. július 4-ig. A KV 1956. júliusi ülésén ismét bekerült a PB-be. 1956. október 28-án bekerült az MDP irányítására létrehozott elnökségbe. November 7-étől az MSZMP IIB, majd a PB tagja, és pártszervező titkári teendőket is ellátott. Apró Antal mellett ő volt a restauráció fő híve a pártvezetésben. A KB 1957. februári ülésén tagja lett az ekkor visszaállított KB-titkárságnak. 1957. május 9-étől az Elnöki Tanács tagja, 1958. november 26-ától ismét az Elnöki Tanács elnökhelyettese, 1961-től nyugdíjazásáig az Elnöki Tanács titkára. A KB 1961. szeptemberi plénumán felmentették KB-titkári tisztjéből. A KB 1962. augusztusi plénumán kikerült a PB-ből, de a KB-nak haláláig tagja maradt. 1967-től a SZOT alelnöke, 1970-től a Magyar Szolidaritási Bizottság alelnöke volt. http://server2001.rev.hu/oha/hu/_6_5.html

Béla szempontjából viszont nagyon is fontos volt, hogy ifjú párttitkárként elismerjék alkalmasságát, aminek számokban legkifejezőbb mutatója a párttagok növekedésének mértéke. A szomszédos angalföldieket ért kritika egyben az ő tehetségének dicsérete, nem véletlen tehát, hogy Kelen kitért erre a momentumra.²⁷ Ráadásul, talán éppen rátermettsége okán, 1945 nyarán áthelyezték a XIII. kerületi pártbizottság élére. A szerkesztők 15 év elteltével sem kívánták a szövegben hagyni a bírálatot (a nagy múltú munkáskerületben alig van párttag!). Ehelyett a mozgalom egységét és dinamizmusát mutatták be, ezért a megszerkesztett visszaemlékezésből kihagyták az apró zavaró tényezőt.

A három fenti példánál viszonylag egyértelmű, hogy a szöveg miért nem került a végleges változatba: politikai indítékok miatt volt egyszerűbb nem bolygatni bizonyos eseményeket és személyeket – a *Párttörténeti Közlemények* nem vállalt fölösleges konfliktust.

Az eddigiekben stílusbírák javításairól és néhány tény elhallgatásáról beszéltünk. A kihúzásokat és átírásokat végigtekintve viszont számos olyan eltérést találunk, amelyek inkább torzításként, mint stiláris változtatásként értelmezhetők.

Hasonlítsunk össze néhány jellemző szövegrészt!

1/A „A becsapódás a *legnagyobb* rémületet keltette a *pribékek* között. *Sajnos a foglyok között is, és a 8 halálra ítélt fogoly közül rajtam kívül csak egy idősebb katona fordult vissza, és az akkor már* elhagyott Dessewffy utca irányába rohanva megmenekültünk kíséreinktől...”

1/B „Egy közeli becsapódás *szörnyű* rémületet keltett a *nyilas őrzőjében*. A nagy *zűr-zavarban a néptelen* Dessewffy utca irányába rohanva megmenekültem kíséreim *elöl*...”

Az első mondatban az érzellemmel teli szóhasználatot írták át, a második mondatból viszont kimaradt, hogy hányan voltak a razzia során elfogott emberek, és hogy csupán ketten használták ki az alkalmat szökésre. A eredeti szöveg alapján jobban el tudjuk képzelni a jelenetet, másrészt szociálpszichológiai szempontból mindenképpen érdekes eset, hogy pánikhelyzetben nyolc emberből csupán kettő volt képes feltalálni magát. Talán az idős katona említése miatt hagyták ki a részleteket. A szerző a sztorit a pillanatnyi sorsközösség miatt többes számban meséli el, amit a szerkesztők – önkényesen – egyes szám első személyre változtattak.

Kétséges, hogy a csoport tagjai valóban halálra voltak-e ítélve, a főhős mindenesre így élte át az esetet.

2/A „A második emeleten a szervezést a Központi Vezetőség megbízásából Kovács István irányította, *Tömpe Elli volt a titkárnője. Mindenféle igazoltatás nélkül*, mint a munkásmozgalomban már ismert embereket, Végh Józsefet és engem bíztak meg a kerületi pártszervezet létrehozásával.”

2/B „A második emeleten *találtuk* Kovács Istvánt, aki a Központi Vezetőség megbízásából a szervezést irányította. Mint a munkásmozgalomban már ismert embereket, Végh Józsefet és engem bíztak meg a kerületi pártszervezet létrehozásával.”

Az első mondat végéről elhagyták – mondhatjuk, jogosan – Tömpe Elli látszólag indokolatlan megemléését. A kutató fülét azonban az ilyen „elszólások” nem kerülhetik el. A szerző valami miatt fontosnak tartotta hangsúlyozni a szerepét, tehát feltételezhetően közelebbi kapcsolatban lehettek, vagy mély benyomást gyakorolhatott Kelenre a becenevén megemléített titkárnő. Emellett az is igaz, hogy a munkásmozgalom egyik nőaktivistájáról van szó, aki háttérbe húzódása ellenére valószínűleg sok háttér-információval rendelkezett férje és főnöke révén.²⁸

27 Az akkori V. kerület a mai József Attila utcától egészen a Dráva utcáig húzódott, tehát Újlipótváros is beletartozott.

28 Tömpe Elli férje, Tömpe András (1911–71) 1930-ban kapcsolódott be a kommunista mozgalomba, 1931-től a KIMSZ tagja. 1945 után belügyi, diplomáciai és kulturális területen töltött be vezető tisztségeket. 1962-ben mint vezérőrnagy és az MSZMP Központi Bizottsága osztályvezetője ment nyugdíjba. 1963-tól 1967-ig a Corvina Idegennyelvű Kiadó

A második mondat kezdése feltehetően túlságosan kiemelte a pártszervezés spontán és informális jellegét, ami csökkenthette Magyarország legfontosabb szervezetének, az MKP-nak a tekintélyét, ezért ezt is kihúzták.

3/A „Ezzel a feladatok megnevezése után, melyet kommunista módon még egyszer vissza-kérdeztünk a megbízottaktól, az ülés véget ért, jelezvén, hogy a másnap a Váci út 50-ben találkozzunk és megkezdjük a tagfelvételt és az este folyamán az első vezetőséget is összeállítjuk.”

3/B „Megbeszéltük, hogy másnap a Váci út 50-ben megkezdjük a tagfelvételt, és az este folyamán az első vezetőséget is összeállítjuk. Ezzel az ülés véget ért.”

A javításokkal egyszerűbb lett a stílus, viszont elveszett egy apróság: a kommunisták az illegális idejében a feladatokat kikérdezték megbízott végrehajtóiktól, és így jártak el az 1945-ös pártszervezés idején is. Nem lényegi információ, mégis segít beleélni magunkat a csoport atmoszférájába.

4/A „Délután felkerestük a Britannia Szállóban a szovjet hadsereg északkerületi parancsnokát, Nyefedov elvtársat. A párttitkárt, a „Bürgermeister” (ahogyan az előljárót nevezte) és a rendőrkapitányt kérte magához. Amikor először megláttam bozontos hajával, nyitott gallérijával, magabiztosan, szenvedélyesen magasra emelt hangjával, odaszóltam két kísérőtársamnak, Végh és Zsitvai elvtársaknak: Gyerekek! Ez Wallace Berry a Viva Villából!”²⁹

Nyefedov elvtárs melegen érdeklődött az első napon végzett tevékenységünkről. Megkérdezte, milyen mennyiséget kérünk a kenyérellátáshoz. Rögtön egy teherautónyi lisztet utaltatott ki. Másnapra már 800 embert kért a kerületi romeltakarításhoz, amelyet sikerült is megszerveznünk. Majd megkért bennünket, hogy nyújtsunk segítséget az Elektromos Műveknek, hogy az áramszolgáltatás meginduljon.

Visszatérve a pártalapítók feladataihoz, első feladat volt, hogy a Lipótvárosi pályaudvarról egy vagon szenet betoltunk az Elektromos Művek kazánházához és még aznap éjjel az Elektromos Művek dolgozói hozzáálltak néhány fontos épület vezetékének helyreállításához. 17-én kigyult a villanyfény.”

4/B „Nyefedov elvtárs, a Vörös Hadsereg Budapest északkerületi parancsnoka, magához kérte az V. kerületi párttitkárt, az előljárót és a rendőrkapitányt. Délután mentünk el hozzá a Britannia Szállóba, ahol a szovjet parancsnokság állomásozott.

Nyefedov elvtárs melegen érdeklődött aziránt, hogy mit végeztünk az első napokban. Rögtön egy teherautó lisztet utaltatott ki a kerület lakosai számára. Kérésére másnap 800 embert szerveznünk a romeltakarításhoz, majd arra kért bennünket, nyújtsunk segítséget az Elektromos Műveknek, hogy az áramszolgáltatás meginduljon. Ezt a kérését is teljesítettük, úgyhogy a Lipótvárosi pályaudvarról egy vagon szenet betoltunk az Elektromos Művek kazánházához. Az Elektromos Művek munkásai még aznap éjjel hozzáálltak néhány fontos épület vezetékének helyreállításához. 17-én már kigyúlt a villanyfény ezekben az épületekben.”

A negyedik példában számos eltérést látunk. A szerkesztett szövegben kimaradt egy poén: a második és harmadik mondat. Kelen a területi szovjet parancsnokkal történt első találkozására emlékezik vissza, majd viccesen utal egy korábbi (amerikai) filmélményére. Különösen mulatságosnak hat a hivatalos nyelvezet és a humor sajátos keveredése („...odaszóltam [...] Végh és Zsitvai elvtársaknak: Gyerekek! Ez Wallace Beery a Viva Villából!”).³⁰ Bár plasztikusan írja le a tiszt megjelenését, a két mondatot menthetetlenül kihúzták a végleges

igazgatója, majd nagykövet, később a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének elnöke volt. Öngyilkos lett. http://server2001.rev.hu/oha/hu/_6_5.html

29 1945 januárjában Zsitvai István a kerületi előljáró, míg Végh József a rendőrkapitány lett.

változattól. Mintha az angyalföldi vagány bújna elő a budapesti agit-prop titkár bőréből. Írása leadásakor sejthette, hogy ez a részlet nem jelenhet meg, mégsem tudott ellenállni a poénkodás kísértésének – számunkra pedig érzékletesebben, életközelibben adja vissza a történelmi pillanat varázsát.

A szövegrészlet további szerkesztései mintha a megszállókkal folytatott alkudozást próbálnák kölcsönös segítségnyújtássá tompítani. A lisztért cserében másnapra 800 embert kellett összehozni közmunkára, ami nem ígérkezett könnyű feladatnak, de sikerült megoldani. Mindez a második változatban már egy jogos kérés magától értetődő teljesítéseként jelenik meg.

A fent elemzett négy példán kívül még számos további meg lehetne említeni. Célunk csupán annak bemutatása volt, hogy az egyértelműen indokolható szövegváltoztatások mellett (stíluskérdések és tények elhallgatása politikai okból) a mindenkor szerkesztők látszólag a szebb stílus érdekében rendkívül sok javítást eszközölnek, de a tömörítésekkel valójában rengeteg értékes adaléktól fosztják meg az olvasót.

A továbbiakban a történet két későbbi verzióját tekintjük át röviden.

Az 1964. március 25-i keltezésű, *Félszabadulás Budapest V kerületében* címet viselő közös visszaemlékezés Kelen Béla, Végh József és Zsitvai István feljegyzései alapján készült. Az első oldalakon a harmincas–negyvenes évek kerületi eseményeinek leírását kapjuk, ezután kezdődik az 1945-ös esztendő bemutatása. Kiderül, hogy a helyi kommunisták kissé magukra vannak hagyva. Az első napokban nem tudták, mi a teendő, az országos vezetők pedig, akikhez direktíváért lehetne fordulni, egyelőre nem jelentek meg a színen. A rövid ideig tartó tanácsalanságot követően elkezdődik a szervezkedés, párhelyiség-foglalás, romeltakarítás, kenyérszítás stb. Néhol kimaradnak a korábbi visszaemlékezésben még megemlített nevek, viszont több új elemmel egészül ki a történet: a január 20-i nagygyűlésre, melynek Vas Zoltán a szónoka, hallgatóságot toboroznak, részletezik az agitációs tevékenységet, leleplezik a „Kommunisták Magyarországi Pártjának”³¹ nyereszkes tagjait, központi instrukciók alapján megalakítják a Nemzeti Bizottságot, létrehozzák a rendőrséget stb.

Meglepő módon Nyefedov elvtársról nem beszélnek, és a kenyérellátás kérdése is más fénybe kerül: „A harmadik röpcédula felhívott mindenkit, hogy jöjjön fel a pincéből, fogjon hozzá a romok eltakarításához, aki ebben részt vesz, az részesül a kenyérellátásban.”

A közműszolgáltatók működésének beindítását is másként idézik fel: „Az Elektromos Művek és Gázművek beindításához szükséges szénvagonok kirakodásához internált nyilas századokat irányítottak.”

Ettől még a korábbi történet is igaz lehet (az első vagon a kommunisták a lakossággal együtt tolták el a kazánházhoz), csak éppen itt mást hangsúlyoz a szerző, az önzetlen segítségnyújtást felváltja remek szervezőkészségnek felvillantása. És akad még egy, magában jelentéktelen, a szöveg felépítése szempontjából azonban fontos különbség. A „Wallace Berry”-poén kihúzásával egy humoros pont maradt a szövegben. Az első ebédosztásnál egy fiatal lány Fejér Lipót matematikusnak szeretne nagyobb adagot vinni, mire Kelen jóváhagyólag int az osztást végző nőnek, hogy merjen még egy kanállal a tálba, majd humorosan megjegyzi: „Azt hiszem, ez volt az első »tudományos pótlék« a magyar népi demokrácia történetében.” A közösen összehozott szövegben viszont nem a párttitkár (Kelen), hanem a zavartalan ételosztásra felügyelő rendőr az, aki szó nélkül segít a lánynak. Feltehetően a hármasszerzőség folytán

30 A mexikói parasztlázadás vezetője, Pancho Villa életéről Jack Conway és Howard Hawks közös rendezésében készült játékfilm 1934-ben. A szerepeket Wallace Beery, Leo Carrillo, Donald Cook és Stuart Erwin játszotta.

31 Kelen elbeszélése szerint valójában nem létezett ilyen nevű párt, csak néhányan jövedelemszerzés céljából így próbálták megteveszteni az embereket.

történt a személycsere, mivel az egyéni történeteket összedolgozva a visszaemlékezés más pontjain is személytelenül mesélik el az eseményeket.

Az 1987-es életútinterjú a fentiekől eltérő szövegminőséget képvisel. Murányi Gábor a nyolcvanas évek második felében kereste fel a háború utáni korszakot végigszolgált, néhány évvel korábban nyugdíjba vonult Kelen Bélát. A rendszer akkor már a válság jeleit mutatta. Mind több tényfeltáró riport született a múltból, a rendszer alapjairól. A nagy idők tanúi lassan védekező pozícióba kényszerültek, a kíváncsiskodó újságírók ezentúl nem dicshimnuszokat akartak zengeni, hanem sokkal inkább a népi demokrácia kialakulása, az ötvenes évek törvénytelenégei, az 1956-os forradalomhoz (akkor még ellenforradalom) vezető út, a termelőszövetkezetek megalakításának keresztülverése stb. érdekelte őket. Furcsa lehetett a rendszer híveinek, hogy ami korábban egyértelműen pozitív tettnek számított, egyszeriben elítélendővé válik. A szilárdnak hitt értékek érvényüket veszítették, a kritikai újságírás pedig egyre kíméletlenebbül tapintott rá a múltban elkövetett hibákra, a tovább élő problémákra. A káros folyamatokra fókuszáló sajtót okosnak tűnt kedvezőbb hozzáállásra bírni. Ki kellett hát állni az újságírók elé, és elmesélni, mi, miért, és hogyan történt. A nyílt kérdésfeltevés őszinte válaszokat kívánt, ami semmi esetre sem lehetett könnyű az interjúalanyoknak. Viszont vállalni kellett a kockázatot, hiszen a saját identitásuk, az önképük forgott veszélyben, ha nem tudják elmagyarázni a fiatalabb generációknak, hogy milyen eshetőségeket mérlegeltek és miként cselekedtek a különböző döntési helyzetekben. Valószínűleg nem egy esetben a hosszabb interjúk alatt beszéltek ki először régi dilemmáikat.

A Kelen Bélával készített interjújában is tetten érhető a tényfeltáró újságíró makacssága, néhol szemtelenül kritikus magatartása. Kelen mint újságíró kollégával beszélget az interjúkészítővel, és igyekszik megfelelni az időnként türelmetlenül sürgető, a helyzeteket pontosítani szándékozó kérdéseket. Viszonylag nyíltan lehetett beszélni, hiszen nem publikálásra készült az interjúsorozat, és a fő eseményektől már időben is eltávolodtak. A szöveg így is titkos minősítést kapott, csak 1994-ben, az interjúalany halála után vált kutathatóvá.

A szovjet megszállást, valamint az élet beindítását a 940 oldalas interjújában mintegy hetven oldalon beszéli el Kelen Béla. A szövegrész terjedelmét tekintve ez élete egyik fontos, de nem kiemelkedő epizódjának tűnik. A fentiekben ismertetett narratívumok mellett új elemeket idéz fel, különösebb kérdezői beavatkozás nélkül. (Az illegalitásból adódó bizonytalanság és félelemérzet, a szovjet hadsereg nehezen magyarázható passzivitása a varsói felkelés támogatásakor, a szovjet és román katonák hadifogolygyűjtése, a kommunista párt budapesti kerületi titkárainak felsorolása stb.) Saját személyét illetően elmesél még két érdekes történetet: az egyikben a kommunista párt székházának megfelelő épület kiszemelésében tulajdonít magának érdemeket, a másikban egy nehéz döntési helyzetet illusztrál családjá boldogulását érintő szituációban.

„Egyszer csak valaki nekem jön, hogy: Béla, baj van! Vagy: Kelen elvtárs, már nem tudom, hogy hogy szólított meg, és ki volt, az elvtársak szétszedik ott az értékeket. Rögtön megakadályoztam és visszavitettem. Valaki azt mondja: „De az Edit is vitt! [...] És ott ültünk [a vezetőség], egyszer csak megjelenik az én feleségem, az Edit. Télikabát van rajta, de a hálóing kilógott belőle, és a kezében tartott egy paplant, és talán még egy takarót. És azt mondja: Ezt visszahozni? De mint egy fúria bejött a szobába. Azt mondja: Kilóg a valagad otthon, nincs egy takaród – mert le lettünk bombázva, ezt mondtam –, nincs egy takaród! És megfogta az egésztest és odavágta, és elaludt az összes gyertya. [...] Ez is beletartozik abba a helyzetbe, hogy az új közösségi viszonyoknak a magatartását ki kellett alakítani. Ezt senki nem tanulta, ez nincs a Marx, Engels vagy a Lenin műveiben, sehol nincs.”³²

32 Kelen Béla-interjú. Készítette Murányi Gábor 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 101. sz. 337. p.

A kerületi pártvezérnek, hogy tekintélyét megővja, szegényszemre vissza kellett vinnie a paplant a raktárba, bár 1945 januárjában feltehetően tényleg rá voltak szorulva a meleg holmira. Az epizód azonban túlságosan intim jellegénél fogva a korábbi elbeszélésekben nem szerepelt, és a beszélgetés folyamán ki is derült, hogy neuralgikus pont a házaspár életében.

A korábban példának kiválasztott szövegrészek a következőképpen jelennek meg az interjúban:

„Nyolc-tíz páncélszekrény volt, az a nyilasház volt, amely nyilvánvaló sok zsidó vagyont, meg más egyebeket gyűjtött össze, különböző vagyonokat, de elmenekültek, az életüket féltve, és ott maradt a nagy vagyon. És én ezt egy aktatáskába, az egyik páncélszekrény [sic!] [...] Elvittem a Vas Zoltánhoz, aki nem volt ott, de a titkárnője ott volt, a Simon Jolán. Ez a Péter Gábor felesége volt, tíz évet ült, a nők között a leghosszabb börtönbüntetést azt hiszem ő szenvedte a Horthy-rendszerben, és ott kiszórtam a dolgot, és azt mondja: „Kletya, hát nem menj el!” Mert mentem a titkári értekezletre. Azt mondja: „Erről leltárt kell venni!” Mondom, nem érek rá, mert a Révai már tartja az előadást, és mentem a Révai előadására.

– Ettől kezdődően mindig hordta, minden egyes alkalommal?

– Igen, háromszor vagy négyszer: [...] Ez kellett akkor az induláshoz. Nagy vagyon volt.

– És aztán a párt kapta meg.

– Ezt a párt kapta meg.

– Nem keresték a tulajdonosokat?

– Erre majd még visszatérek, hogy hogy is volt ez, amikor jöttek a választások, és nem olyan sikere volt a pártnak [...] A lényeges az, hogy azt fölhasználták, ezekből nem gazdagodott meg sem a Simon Jolán, sem más, közcélokat szolgált.³³

A történet lényege a korábbi szöveghez képest nem változott. Kiegészült két ismert, a Kádár-rendszer alatt keveset emlegetett közéleti szereplővel (Vas Zoltán és Révai József), és Péter Gábor neve is felmerült. Az értékek eltulajdonítását firtató kérdésről Kelen eltereli a szót, majd azzal érvel, hogy az ékszereket nem egyéni, hanem közcélokra használták fel.

„Mind a hárman ismertek, a Péter Gábor is ismert, a Kiss Károly is ismert, de főleg a Kovács, akinek ugye én a börtönben segítettem. [...] Azt sem tudom, hogy ki volt az elnök, ki volt fölötte meg alatta, erre már nem emlékszem, csak a Kovácsnak nagy szava... röhögtek mindjárt, a Kiss Károly is, meg a Péter Gábor is, mikor engem megláttak.”³⁴

Az ellenőrző bizottság tagjainak felsorolása 1987-ben már nem jelentett problémát, viszont az 1960-ban leírt szöveghez képest meglepő, hogy nem emlékszik, ki volt a kiszálló bizottság vezetője. A röhögés véleményem szerint a radikálisan megváltozott helyzetnek szól: a „fejesekek” számító vezetők a régi vagánykodó, mulatozós havert látják viszont, aki most felelős pozícióban és elég nagy hatalommal a kezében fontoskodik a terepen.³⁵ A közvetlenség a hatalomba történő beágyazódással idővel nyilván jelentősen csökkent.

„Tehát először volt az aktíva, azt mondta [Rákosi], hogy lehetetlen, le is váltották Kruzlák Bélát, a Nezvál került a helyére, azt váltottam én később, hogy lehetetlen az, hogy Angyalföldön nem veszik fel a munkásembereket, csak a vasmunkást és építőmunkást. A Kruzlák Béla. Hát, az V. kerületben már körülbelül lehattunk három-négyszázan, februárban, amikor ott voltak nyolcvan Angyalföldön, ahol a mozgalomnak még nagyobb múltja volt.”³⁶

33 Uo. 340–341. p.

34 Uo. 332. p.

35 Az ellenőrző bizottság tagjai is furcsának érezhették saját hatalmukat. 1945-ben Kovács István 33, Kiss Károly 42, Péter Gábor 39 éves volt.

A szövegrészletben konkrét nevek hangzanak el, és az is kiderül, hogy a későbbiekben (1945 tavaszán) Kelen is megkapja a nagy presztízsű XIII. kerületi titkári posztot. A számok kicsit mások, mint az 1960-as visszaemlékezésben (ott 500, illetve 98 tagról esett szó), de nagyságrendjük nem tér el. Egyértelmű, hogy Kelen Béla ebben az ügyben Rákosinak adott igazat, 1945-ben a népfrontos politika megkövetelte a nyitottabb tagfelvételt.

„Jött, búgott a gép, egyszer csak becsapott. Ezek a nyilas pártszolgálatosok, mint a gyáva nyulak. Földön csúszva be a kapu alá, s akiket kísértek, a három másik fogoly szintén, úgy be voltak szarva. Én nem! Megfordultam, vissza a Lovag utcába, végig a Gyár utcáig. [...] És kijött egy ilyen hatalmas, hogy mondják ezt, egy ilyen légoltalmi parancsnok. [...] Azt mondja: hol, hol csapott be a bomba? Mondom, a Nagymező utcában, azt mondja, nem kell annyira félni, már nem bombáznak, de azért én csak rohantam, és a Jókai utcánál lelassítottam lépéseimet.”³⁷

A legelső változathoz képest naturalisztikus leírásban ismételtelen csak saját szökéséről beszél. Vagy saját képességeit akarta így még jobban kiemelni, vagy egyszerűen törlődött emlékezetéből az idős katona képe, a publikált verzió elhomályosította a korábbi történetet. Egyébként az interjúban négy fogolyról, az 1960-as szövegben nyolcról beszél.

„[...] és akkor megtudtam, hogy az első emeleten van a Kovács István, a Tömpe Elli, Tömpe Andrásnak a felesége, szerelme, az volt, akit nagyon jól ismertem az ifimozgalomból, az V. kerületből [...], és ő volt a titkárnője, de olyan ezermester titkárnő. Szóval ez nem a mai értelemben vett titkárnő, hanem ilyen titkárságvezető, az, ha kellett, gépelt, lehetett neki gyorsba mondani, mindenkit ugyanúgy ismert mozgalmilag...”

Beigazolódott a feltevésünk: Tömpe Ellit – mellesleg Kovács István titkárnőjét – nem véletlenül említette meg a korábbi visszaemlékezésben. Fiatalon ismerkedtek meg az ifimozgalomban, feltehetően voltak meghitt közös emlékeik. Érződik, hogy szeretné kiemelni érdemeit, de leírása pusztán egy megbízható titkárnőt ábrázol, aki teljesen szokványos teendőit végzi. Tömpe Elli mozgalmi kapcsolatait pedig nem részletezi, mert az interjúkészítő más irányú kérdést tett fel.

„Akkor a mostani Béke Szálló Britannia volt, a Szondi utca és a körút sarkán. Ott volt a Nyefedov őrnagy. [...] Először megláttam, akkor kiáltottam: »gyerekek, hát ez az ember a Viva Villából«. A szovjet katonák mindig katonások voltak, és be volt gombolva [a zubbonyuk], ennek nem, egy kicsit kövér volt, nem tudta begombolni a nyakát, mindig széjjel volt, hadonászott és intézkedett és kiabált, de segített is. Követelt mindennap embert a Mancsi híd építéséhez. [...] Tehát oda ember kellett. Romeltakarításhoz ember. Mindig követelt embereket. Tűzoltáshoz. Mindig nehezebb volt, de meg kellett csinálni. Ezek a melók mentek.”³⁸

A Viva Villás hasonlat visszatér; bár itt nem hat különösebben humorosnak. Az interjúban sokkal hangsúlytalanabb Nyefedov őrnagy kezdeményező szerepe. A szóhasználat megváltoztatásával a hatalmi viszonyok is ártékelődnek: a szovjet parancsnok folyamatosan embereket követelt a közmunkákhoz, aminek teljesítése nehézségekbe ütközött, de egyes szervezéssel kivitelezhetőnek bizonyult.

„Erős [...], az Érdi Simonnak az öccse, eljött kétségbeesetten, ez volt az első feladat, amikor még nem a pártvezetés, hanem egy külső feladat, akkor kezdett kibontakozni előttem, hogy mi is lesz majd? Azt mondja: gyerekek, tudnánk villanyáramot adni, de a lipót-

36 Kelen Béla-interjú. Készítette Murányi Gábor 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 101. sz., 345. p.

37 Uo. 283. p.

38 Uo. 344–345. p.

városi pályaudvarról két vagon szenet be kellene tolni! És az egész pártvezetőség elment betolni az Elektromos Művekhez a két vagon szenet. És így kaptunk először áramot. Ezt az Erős kezdeményezte.”³⁹

Ebben a szövegrészletben új szereplő jelenik meg, akinek felvetésére a pártvezetőség azonnal a tettek mezejére lép, és kivonul a lipótvárosi pályaudvarra szenesvagont tolni. A fizikai munka és gyors cselekvés nyilván nem esett nehezükre a pártaktivistáknak, hiszen munkások voltak. Végre valamilyen egyértelmű feladat, amely messzemenőig közcélt szolgál, a segítségnyújtás pedig gyors és látványos sikert ígér: kigyúl a fény! Az internált nyilas századok szóba se kerülnek, az ő kényszermunkájuk valószínűleg későbbi időpontra vonatkozik.

TANULSÁGOK

Az áttekintett szövegrészletek között számos tartalmi különbséget találtunk. Noha a „nagypolitikai” eseményeket kevésbé érinti, hogy Péter Gábor kint járt-e Kelen Bélát igazoltatni, vagy hogy miként alakult pontosan a Szent István körüti nyilasházban felhalmozott ékszerek sorsa, a lejátszódó események mégis hozzáadnak valamit a korszakról alkotott képünkhöz. A felkínált történésválozatokból többnyire spekulatív módon valószínűsíthetünk inkább elképzelhető és kevésbé hihető eseményeket (mint ahogy tettük is), de százszázalékos bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre. Tehát ténykérdésekben az elbeszél források – jelen esetben a visszaemlékezés és az életútinterjú – nem perdöntő iratok.

Sokkal izgalmasabb a diskurzusokat vizsgálni: miért így mond el az interjúalany bizonyos történetet, és nem másképp, mi az, amit kiemel, és mi az, amit egyáltalán nem hangsúlyoz, mik lehetnek a szándékai a közléssel, hogyan ítéli meg utólag az adott cselekedetet és a korábbi gondolkodásmódját, milyen asszociációi vannak, hogyan tereli el a szót, és hogyan kanyarodik vissza a felvetett témára?

A fenti kérdések megválaszolásához elengedhetetlen az eredeti szöveget látnunk. Figyelnünk kell a szóhasználatra, a megszerkesztett szövegekben elviselhetetlen nyökögésekre, ismétlésekre, káromkodásokra, zavaros, félig befejezett mondatokra, egyszóval mindenféle hibára. Éppen e jegyek alapján alkothatunk képet a főhősről és környezetéről. Márpedig a kutató minden vágya, még ha történésznek hívják is, a „célszemély” minél alaposabb megismerése. A pszichológusokhoz hasonlóan az egész személyiséget akarjuk magunknak, csak éppen rendszerint nem áll rendelkezésre kellő számú szubjektív forrás. A híres emberekről írt történészi monográfiák így aztán gyakran politikai életrajznak minősülnek, amelyek általában a kor politikai eszméi és történései közepette mutatják be a központi figurát, szűk teret engedve a személyiségjegyek elemzésének.⁴⁰

Az életútinterjúk művi helyzetben keletkeznek. Az élőszóban elhangzott dolgok furcsán hatnak írásban, mert nem illeszkednek az írásbeli közlés szabályaihoz, de nem is kell írott anyagnak tekintenünk őket. Így beszélünk, ezt hoztuk össze „koprodukción”. Észre kell vennünk, hogy rengetegféle szövegminőség létezik, miért ne lehetne ezek közül egy az élőszó lejegyzetelése? Talán nem árt megjegyezni, hogy az interneten kialakuló és természetesen állandóan változó fogalmazási stílusra a különféle írásbeli jelhasználat, a rövidítések mellett az élőbeszéd fordulatainak a hagyományos írott szövegektől markánsan elütő vonásai a jellemzők.

A beszédet leghűségesebben visszaadó interjúszöveg nem irodalmi mű vagy sajtónak adott riport, hanem forrás, hiba tehát tovább szerkeszteni.⁴¹ Írásos dokumentumok, mondjuk jegyző-

39 Uo. 330–331. p.

40 Vö. Gyáni (2000) 128–144. p.

41 Ezzel ellentétes nézetet fogalmaz meg Philippe Lejeune. Az élőszóhoz közeli átiratot a „realista illúzió legveszé-

könyvek vagy alapító iratok esetében eszünkben sincs módosított formában közölni a szöveget. Bizonyára megütközést keltene – legalábbis szakmai körökben –, ha Nagy Imre november 4-i rádióbeszédét kicsit átdolgozva, lényegre törőbben tárnánk az olvasók elé. (A beszédet itt írott forrásként kezelem.)

A szóban elhangzott, szerkesztett szövegek tömegében akad egy híres ellenpélda: Kádár János 1989. tavaszi KB-ülésem elmondott beszédét utóbb változtatás nélkül publikálták.⁴² A beteg politikus zavaros, sokszor teljesen összefüggéstelen szövege éppen mondatformálásának kuszasága, különös asszociációi miatt keltett érdeklődést a kutatók körében. A szöveg elemzésére pszichológusok és politológusok egyaránt vállalkoztak, sőt színházi dráma is készült belőle.⁴³ A beszédet a többi nyilvános megszólalástól a beszéd legfőbb „hibája”: abnormalitása különbözteti meg. Amint utaltunk rá, a vágatlan szöveg az elképzelt szituációval együtt – a párt hajdani első titkára vezető politikusok füle hallatára mutatja az örület jeleit, a feszült és megdöbben csoportból senki nem mer (vagy nem akar) közbeavatkozni Kádár emberi méltóságának megőrzése érdekében – segíti az utókort a történelmi helyzet felidezésében.

A szövegbe nyúlás óhatatlanul torzításhoz vezet. Már nem az interjúalany, hanem a szerkesztő beszél. Minél több lektoron és ellenőrzésen megy keresztül a szöveg, annál nagyobb az esély a javítások számának emelkedésére. Betoldhatunk, kihúzzhatunk, pontosíthatunk, csiszolhatunk, de a forrás, még ha direkt politikai szándékok nem vezérelnek is, mindenképpen veszít értékéből. *Le style c'est l'homme*, idézhetjük a régi szállóigét.⁴⁴ Igaz, ami igaz, nem aszerint ítéljük meg embertársainkat, hogy jót vagy rosszat, hanem hogy jól vagy rosszul szólnak.

IRODALOM

- GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, 1984, Gondolat.
- GYÁNI Gábor: Emlékezés és oral history. In *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000, Napvilág, 128–144. p.
- K. HORVÁT Zsolt: A történelmi tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ*, 1998. tél, 379–381. p.
- KIMMEL Emil: *Végjáték a Fehér Házban. A helyettes szóvivő titkai. Egy képzeletbeli sajtókonferencia jegyzőkönyve*. Budapest, 1990, Téka.
- KORNIS Mihály: Kádár Magyar Dráma. *Beszélő*, 1996. 5. sz., 68–98. p.
- LEJEUNE, Philippe: Emlékezet, dialógus, írás: egy élettörténet története. In: *Önéletrész, élettörténet, napló*. Budapest, 2003. L'Harmattan, 130–165. p.
- LENGYEL László: Kádár utolsó beszéde. Egy élet drámája – megközelítések. In Rácz Árpád (szerk): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest, 2001, Rubicon–Aquila, 208–213. p.
- MOHÁS Livia: A túlélő. *Valóság*, 1997. 6. sz., 61–72. p.

lyesebb formájának”, valamint leereszkedő magatartásnak tartja. Szerinte a szó vagy hangzás szerinti átirat csak a szociolingvisztikai tanulmányok esetében indokolt, akkor viszont másfajta lejegyzést igényel. Lejeune (2003) 130–166. p. Szerintem azonban célszerűbb a hanganyagot forrásnak tekinteni, és úgy leírni, ahogy halljuk. Ettől még a továbbiakban lehet igény szerint szerkeszteni.

42 A beszéd az 1989. április 12-i MSZMP KB-ülésem hangzott el. Apró eltérések azonban még ebben az esetben is előfordulnak. Vö. Kimmel (1990) 126–127. p. és Sóos (1993) 758. p.

43 Lengyel (1996) 68–98. p., Mohás (1997) 61–72. p., Kornis (1996) 68–98. p.

44 „A stílus az ember”, Georges Louis Leclerc Comte de Buffon (1707–88) francia természettudós mondása.

- NIEDERMÜLLER Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Etnographia*, 1988. 3–4. sz. 376–388. p.
- NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 142–158. p.
- PATAKI Ferenc: Élettörténet és identitás. Új törekvések az én-pszichológiában. In *Élettörténet és identitás*. Budapest, 2001, Osiris, 225–309. p.
- ROSENTHAL, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt a. M., 1995, Campus. Fordította: Sajó Tamás, kézirat. ELTE Társadalomtudományi Kar Empirikus Tanulmányok Intézete.
- SOLT Ottilia: Interjúzni muszáj. In *úő: Méltóságot mindenkinek! Összegyűjtött írások.*, Budapest, 1998, Beszélő, 29–46. p.
- SOÓS László (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. Budapest, 1993, MOL, 1. kötet.
- VÉRTESI Lázár: Oral History. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas*, 2004. 1. 158–172. p.

VALUCH TIBOR

„A KÖZELLÁTÁS HELYZETE AZ UTÓBBI IDŐBEN ROMLOTT”*

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS ÉS A TÁPLÁLKOZÁS NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE MAGYARORSZÁGON AZ 1950-ES ÉVEKBEN

A TÁPLÁLKOZÁS MINT TÖRTÉNETI KÉRDÉS

Magyarországon a táplálkozással foglalkozó társadalomtudományi (történeti, szociológiai, antropológiai és néprajzi) szakirodalom nem túlságosan bőséges. A tudományágak közül az egyetlen kivételt a társadalomnéprajz jelenti, amelynek képviselői lényegében más tudományterületek feladatait is átvéve kutatták a magyar táplálkozáskultúra történetét. A kutatások és feldolgozások hiánya különösen szembeötlő a jelenkort illetően, hiszen történeti feldolgozások csak elvétve fordulnak elő. A közellátás, az élelmiszer-fogyasztási és a táplálkozási szokások 1945–56 közötti változásainak áttekintése révén ennek a hiánynak a mérsékléséhez szeretnék hozzájárulni.

Az étkezés a létezését biztosító biológiai alapfeltétel, az emberek ellátottságának szintje, az élelmiszerek beszerezhetősége vagy éppen hiánya domináns társadalomlélektani, társadalmi közérzetet formáló tényező. A táplálkozást, az étrendet elsősorban a szociális helyzet és a gazdasági adottságok alakítják, de nyilvánvalóan befolyásolják a különböző foglalkozásokból adódó követelmények, illetve lehetőségek is. Ezen túlmenően egy-egy korszak étkezésére hatnak a korábbi időszakok táplálkozási, ételkészítési és fogyasztási szokásai, valamint a különböző kultúrák hagyományai is. Szintén meghatározó módon érintik a táplálkozási-étkezési szokásokat a vallásokhoz kötődő hagyományok, illetve vallási előírások.

A táplálkozás társadalmi különbségei kifejezik az élelmiszer-fogyasztási és az étrendi szokások különbözőségét, valamint az egyes társadalmi csoportok vagyoni és jövedelmi helyzetének egyenlőtlenségeit is. A táplálkozás a mindennapi élet legfontosabb eseménye, egyben szimbolikus cselekménye is, hiszen a bőségesen terített asztal a gazdagság jelképe, a vendéglátás, vendégfogadás egy-egy szűkebb vagy tágabb közösség tagjai számára mindenkor reprezentatív funkciót is hordoz. Minden kultúra elég pontosan behatárolja és az adott közösség elfogadott életvezetésének részévé teszi a táplálékok körét és az étkezések rituáléját. Az étkezés központi helyet foglal el a különböző társadalmi csoportok mindennapi életében, ezért akkor is nagyon nehéz megváltoztatni az élelemmel kapcsolatos hiedelmeket és gyakorlatot, ha ezek gátolják a megfelelő táplálkozást. „Az »evés« mondhatni minden tárgyi szükséglet közül a legelőbbre való, nálunk – Magyarországon – mindenképpen a legfontosabb: valójában biológiai szükségletből vált társadalmivá, társadalmilag meghatározott és differenciált szükségletté.”¹

* Részlet egy készülő, az 1945 utáni évtizedek hétköznapi életének történetét feldolgozó monográfiából. A tanulmány az MTA TKI, az NKFP, az OTKA T037399. sz. pályázata, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Losonczy (1977) 350. p.

Natalin Zemon Davis kifejezésével élve az étkezés, táplálkozás szokásrendje is egyfajta „kulturális dokumentum”, amit értelmezni lehet és kell, bármennyire is hétköznapi rutinnak tűnik mindaz, ami ehhez kapcsolódik. „A mindennapi élet rekonstruálása nemcsak abból áll, hogy a dokumentumok alapján elbeszéljük annak tartalmát, részletezve tárgyi világát és eseményeit. A feladat valójában az, hogy rekonstrukciónk nyomán a múlt banális vonatkozásai a már elfeledett eredeti jelentésükben és természetes összefüggéseikbe ágyazottan, az akkor és ott nekik tulajdonított értelem, funkció és jelentőség szerint váljanak megismerhetővé.”² A táplálkozás minősége egy-egy társadalmi csoport kulturális színvonalát is kifejezi, és nem elhanyagolható a szerepe az emberi kapcsolatokban sem, hiszen az étkezés egyfajta szertartás is, amely alkalmas a kapcsolatok ápolására és az érzelmek – szeretet, szíveslátás – kifejezésére is. A paraszti családokban például az étkezés rendje a férfiak és nők közötti kapcsolatot és társadalmi presztízskülönbségeket is kifejezte: a nők kiszolgálták a család férfitagjait, s csak akkor ettek, ha ők már befejezték, illetve más helyen, állva, a férfiaktól elkülönülten étkeztek.

Társadalmi helyzettől függetlenül általános cél volt a táplálkozás biztonságának megteremtése, ami természetesen korántsem jelentett mindenki számára ugyanolyan minőségi színvonalat az alapvető szükségletek kielégítésében. A XX. század második felében Magyarországon még széles társadalmi csoportok személyes tapasztalata volt a hiányos, szűkös étkezés, az alultápláltság. A század utolsó harmadában a folyamat az ellenkezőjére fordult, egyre komolyabb problémát jelentett a túltápláltság, az elhízás. Az evés a magyar közgondolkodásban is a legfontosabb hétköznapi szükségletek közé tartozott, amin a legkevésbé lehet takarékoskodni.

AZ ÉLELMISZER-ELLÁTÁS JELLEMZŐI AZ 1945 UTÁNI ESZTENDŐK

A két háború közötti időszakban a mezőgazdasági termelés lényegében biztosította az ország élelmiszer-szükségletét. A társadalmi helyzet és a jövedelmi viszonyok függvényében azonban igen jelentős különbségek voltak a városi és a falusi lakosság, a városi munkásság és a polgárság különböző csoportjainak táplálkozása, táplálkozási színvonala, élelmiszer-fogyasztási lehetőségei és szokásai között.

A második világháború után gyakorlatilag általános volt az élelmiszerhiány az országban. A harcok szétzilálták a magyar gazdaságot és infrastruktúrát, az élelmiszer-termelést és -kereskedelmet. Alapvető fontosságú volt, hogy a harci cselekmények befejeződését követően minél gyorsabban újjászervezzék a közellátást, újra megteremtsék a mezőgazdasági termelés alapfeltételeit.

A rekonstrukciós periódusban a lakosság döntő többsége hiányosan táplálkozott, különösen a városokban és a fővárosban. 1945-ben az élelmiszer-fogyasztás átlagos színvonala az utolsó békeév szintjének kevesebb mint a felét érte el. A háború utáni hónapokban a napi negyed kilogramm kenyér és egy dkg zsír már jó ellátásnak számított. Az 1945 decemberében félezer budapesti diák körében végzett felmérés adatai szerint kilenctized részük ugyan napjában háromszor étkezett, de reggelijük egy tányér rántott levesből, egy-egy pohár fekete-kávéból vagy teából állt; ebédre feltét nélküli főzeléket, tésztaféléket vagy valamilyen burgonyás ételt kaptak; a vacsora szintén egyfogásos, többnyire főzelék vagy burgonyából készített étel volt. Húst, tojást, tejet rendszeresen fogyasztók csak elvétve akadtak közöttük.³ A kialakuló

² Gyáni (1997) 11–28. p.

³ Marczell (1946).

új politikai vezetés elsődrendű feladatának tartotta a közellátás megszervezését, az ellátás minimális szintjének biztosítását, illetve az éhínség kialakulásának elkerülését. Az élelmiszerhiány fokozta a társadalmi elégedetlenséget, és időről időre a politikai feszültségek kialakulásához vezetett. Az 1945–46-os infláció során az élelmiszerek ára az egekbe szökött, majd a pengő teljes elértéktelenedésének időszakában előtérbe került a természetes csere, amelyben a ruhanemű és az élelmiszer számított a legfontosabb „valutának”. Az általános élelmiszerhiány megteremtette a másodlagos piacot, a központi elosztás rendszere pedig meglehetősen sokáig teret engedett a feketekereskedelemnek. A központi élelmiszer-elosztás egyik legfontosabb eszköze lett a jegyrendszer, az élelmiszerjegyek állampolgári jognak jártak. 1945–46-ban a jegyek a létfenntartáshoz is alig elégséges, egészen minimális élelmiszer-mennyiség beszerzését biztosították. A napi kenyérfejadag 10–15, a havi cukorfejadag 30–50, a zsírfejadag pedig 40 kg volt. A visszaélések elkerülése érdekében a fejadagokat gyakran az üzemekben, intézményekben, a munkahelyeken osztották ki.⁴ A helyzet csak lassan javult, a napi kenyérfejadagot például csak 1947 októberében emelték fel 20 kg-ra. Ehhez a nehéz fizikai munkát végzők, a várandós anyák és a több gyermeket eltartók részére kiegészítő adagokat biztosítottak. Az élelmiszer-ellátás megszervezésében a Gazdasági Főtanács és a Közellátásügyi Minisztérium játszott meghatározó szerepet, az alapfeladatokat pedig a városi és községi elöljáróságok, illetve a közellátási biztosok látták el. A válságos közéleti helyzetet tovább súlyosbította az országot megszálló szovjet csapatok ellátásának terhe.

1945–46-ban Magyarországon az egy főre jutó napi átlagos élelmiszer-fogyasztás energiaértéke 1700–1800 kalória volt, a szükségesnek kevesebb mint kétharmada. Egyes időszakokban azonban ennél sokkal rosszabb volt a helyzet, 1946 elején például a budapestiek napi élelmiszer-fejadagjának energiaértéke mindössze 480 kalória volt.⁵ A háztartásstatisztikai adatok⁶ szerint 1947 decemberében Budapesten a munkáscsaládok táplálékának egy főre jutó napi energiaértéke 2213, a köztisztviselőké 1757, a magántisztviselőké 2438, a nyugdíjasoké 2301 kalória volt. A felnőtt férfiak átlagos napi szükségletét ekkoriban 2400 kalóriában állapították meg, ami közepes erőfelfejtés esetén már 3000 kalóriára emelkedett.⁷ A hiányos táplálkozásra utal az is, hogy az egy főre eső havi húsfogyasztás 1947 végén az 1938. évinek csak 64,4, a tejfogyasztás 33,9, a tojás-, zsír- és kenyérfogyasztás pedig csupán 72%-a volt. Eközben a száraz hüvelyesek fogyasztása majdnem a duplájára emelkedett, de jelentős volt a burgonya és a friss gyümölcsök fogyasztásának növekedése is.

Az élelmiszerhiány következtében felértékelődtek a szükségmegoldások, a kiegészítő táplálékok. A helyzethez alkalmazkodva különböző újságok, háztartási tanácsadó könyvek adtak ötleteket a háziasszonyoknak a változatos étrend összeállításához, a hiányzó élelmiszerek pótlásához, kiváltásához.⁸ A receptek között 1945–46-ban elsősorban húsmentes ételek szerepeltek, például a parajgombóc, a tojáspörkölt, a főzelékgulyás vagy a gombával dúsított sóskafőzelék.

A jegyrendszer még évekig fennmaradt. A negyvenes évek végére a helyzet – mint később kiderült, átmenetileg – stabilizálódott. A táplálék mennyisége általában növekedett, emelkedett a cukor, a zöldség, a gyümölcs, a zsír és a tejtermékek fogyasztása.

4 Lásd Belényi (2004) 52–55. p.

5 Az 1934–38-as évek átlagában az egy főre jutó kalóriefogyasztás 2805 volt.

6 Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1948. 1–6. sz. 47–56. p.

7 Összehasonlításképpen: a WHO által az 1990-es évek elején javasolt napi energiaszükséglet a következő: szellemi munka 2700, könnyű fizikai munka 3000, nehéz fizikai munka 3500, igen nehéz fizikai munka 4000 kalória.

8 A „gyerek számára szendvics alkalmasan úgy is készíthető, hogy néhány kg parajt petrezselyem finomra vágunk és megszórjuk vele a zsíros vagy vajás kenyérral”. *Asszonyok*, 1946. II. évfolyam 3. sz. 8. p.

Az elfogyasztott élelmiszerek mennyiségét nyilvánvalóan befolyásolták a jövedelmi viszonyok is. Az 1947 végén készített háztartásstatisztikai felvétel⁹ szerint a munkáscsaládok 835 forintos átlagos havi jövedelmük több mint a felét költötték élelmiszere, a 911 forint átlagjövedelmű köztisztviselők és az 1271 forint átlagjövedelmű magántisztviselők esetében ez az arány 44, illetve 40% volt. 1949 decemberében az átlagos városi családokban az egy főre jutó élelmezési kiadás 128,9, a falusi családokban pedig 110,7 forint volt. A városiak esetében ez az egy főre jutó havi kiadások 43%-át, a falusiaknál 53%-át jelentette. Miután a statisztika nem társadalmi rétegenként, hanem csak településtípusonként vizsgálta a helyzetet, feltehető, hogy a paraszti családok esetében a táplálkozási kiadások az önellátás jellemzően magas szintje miatt a falusi átlagnál alacsonyabbak voltak.

AZ ÖTVENES ÉVEK

A negyvenes évek végére az élelmiszer-ellátás kaotikus viszonyai a gazdaság újjáépítésének, a mezőgazdasági termelés stabilizálódásának köszönhetően valamelyest javultak. Az ötvenes évek elején viszont a nehézipar fejlesztési prioritásának következtében ismét jelentősen romlott a helyzet. A jövedelmi színvonal relatíve alacsony volt, az élelmiszerek ára pedig meglehetősen nagy mértékben emelkedett, a rossz táplálkozási helyzet fennmaradásához ez is jelentősen hozzájárult. Az ellátás színvonalát a mezőgazdaság értelmetlen megsarcolása is rontotta, a kötelező terménybeszolgáltatás, a magas adók, a termelési előírások csökkentették a termelési kedvet. 1950 folyamán az alapvető élelmiszerek állandó hiánycikkékké váltak. Ebben nyilvánvalóan meghatározó szerepe volt az államosításoknak és a gazdasági szervezetrendszer radikális átalakításának. Az egyre növekvő áruhiány következtében a családok egyik legfontosabb napi tevékenységévé vált az élelem beszerzése. 1951-ben a legfontosabb élelmiszerekre ismét bevezették a jegyrendszert, ami azonban igen gyakran nem jelentett garanciát arra, hogy a fejadaghoz valóban hozzá is lehet jutni. Nagyon gyakran komoly közelharcot kellett vívni a napi élelmiszer-szükséglet beszerzéséért. A propagandában a kor szellemének megfelelően természetesen a rendelkezésre álló árualapok igazságosabb elosztásával indokolták a központi elosztás e módszerének ismételt bevezetését. Az élelmiszerjegyeket a munkaviszonyban állók a munkahelyükön kapták meg (a családtagjaik jegyeivel együtt), a munkaviszonyban nem állók élelmiszerjegyre juttatásáról a tanácsok gondoskodtak. A jegyes elosztás körébe tartozott többek között a kenyér, a liszt, a cukor, a hús, a zsír, a tej, a mosó- és a pipereszappan. Ennek az elosztási rendszernek a kialakításával és működtetésével a városi munkás- és alkalmazotti csoportok alacsony szintű, de viszonylag biztos élelmiszer-ellátását akarták megszervezni. A jogosultság megállapítása során különbséget tettek ellátatlanok – élelmiszert nem termelők – és ellátottak – élelmiszert termelők – között. A falvakban élők többségét az utóbbi kategóriába sorolták, vagyis feltételezték róluk, hogy a jegyes elosztás körébe sorolt termékekből képesek az önellátásra. Az ellátottak nem voltak jogosultak élelmiszerjegyre. Kenyérből 4,5 millióan, húsból 2,6 millióan, zsiradékokból 3 millióan, tejből 1,6 millióan, cukorból pedig 9,2 millióan – majdnem a teljes lakosság – voltak ellátásra jogosultak. Az osztályellenségnek minősítettek nem kaphattak jegyeket, számukra csak a (fekete- vagy szabad-) piaci beszerzés lehetősége maradt. A dolgozók a felnőtt családtagok után is megkapták az alapfejadagot, a kisgyermek után pedig pótfeadag járt. 1951 tavaszán kenyérből például az egy jegyre járó napi fejadag 25 dkg volt, a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók további 10, a bányászok¹⁰ pedig 30 dkg-ot kaptak.

⁹ Háztartásstatisztikai felvétel... (1948).

¹⁰ Belényi (2004) 330–336. p.

A húsjegy kizárólag a dolgozóknak és hozzátartozóiknak járt, az alapadag 30, illetve 25 dkg volt. Zsiradékokból az egy jegyre járó havi alapadag 60 dkg volt, amit a dolgozók, az egy éven aluli gyermekek és a várandós nők esetében további 20 dkg-mal, az 1–12 éves gyermekek számára 10 dkg-mal egészítettek ki. Az étkezésben a sertézsír meghatározó szerepet játszott, főzéshez szinte kizárólag ezt használták a háztartásokban, s reggelire és vacsorára is gyakran fogyasztottak zsíros kenyeret sóval és paprikával vagy cukorral megszórva. Bár az ellátás 1951–52-ben nem javult különösebben, a jegyrendszert 1951/52 fordulóján megszüntették.

A hiány időről időre felvásárlási hullámokat váltott ki, az emberek társadalmi helyzetüktől függetlenül igyekeztek minél nagyobb készleteket felhalmozni az éppen kapható árucikkek közül, főként élelmiszerekből, mert egyáltalán nem lehettek biztosak abban, hogy ezeket másnap vagy harmadnap is meg tudják majd vásárolni. Ebből a szempontból az 1951–53 közötti időszak jelentette a krízist. A jegyrendszer megszüntetését követően drasztikus áremeléssel próbáltak meg gátat vetni a kurrens cikkek felvásárlásának, de ez a törekvés éppen úgy kudarcba fulladt, mint a jegyrendszerrel történő szabályozás.

Az ötvenes években az élelmiszer-forgalmazás központosítása érdekében a sertésvágást szigorúan szabályozták, minden egyes alkalommal vágási engedélyt kellett kérni, az engedély alapján határozták meg a zsír kötelező beszolgáltatásának mértékét, rendszerint többet a vágás révén teljesíthetőnél. Sokan engedély nélkül, „feketén” vágtak, az internálást vagy a többéves börtönbüntetést kockáztatva. A beszolgáltatási rendszer egyébként is nehézségeket okozott, 1952 végén a rossz természettel együtt odavezetett, hogy közel 800 ezer parasztcsalád marad gabonafejadag nélkül.

1952 elején – amint az egy vidéki jelentésben olvasható – „vevőközönség nagy meglepéssel fogadta a húsjegyek eltörlését, azonban a mindennapi jelentések szerint a közönség hiányolja a borjú- és a sertéshúst, melyet az utóbbi időben nem tudunk a részükre kiszolgálni. [...] megállapítást nyert az a tény, hogy a sajtfeleségek huzamosabb időn tárolt anyagból készültek, és ennek folytán erősen avas szaga van.”¹¹ A szűkös élelmiszerkészletek elosztásában is meghatározóak voltak a politikai és ideológiai szempontok. Ennek értelmében kiemelt ellátásban részesült a főváros, a munkáslakta területek és a bányásztelepülések. Ennek ellenére például Ózdon 1951–52 fordulóján mélyponton volt az élelmiszer-ellátás. A kohászvárosban „általában mindig rossz volt a közellátás. Ez különösen az utóbbi időben volt érezhető. Van egy üzemi konyha, ahol 4000 dolgozóra főznek, továbbá egy munkásüdülő, amit szintén a vállalat lát el élelmiszerrel. Az ózdi népboltban nem kapható bab, borsó, hüvelyesek, 4,60 Ft-os liszt, tojás, szalonna stb. [...] Már a Rákosi Titkársághoz is fordultak, hogy a kérdést vizsgálják felül. A rossz minőségű étel miatt összehívtak egy értekezletet, itt többek között elmondta a szakács, hogy ebben az évben még egy q zöldséget sem használt fel, és előfordul, hogy délelőtt 10 órakor még nem tudja, mit fog főzni a beszerzési nehézségek miatt.”¹²

Az önellátás szerepe a változó mértékű – különösen az ötvenes évek elején katasztrofális – élelmiszerhiány miatt is fontos maradt. „1951. december 30-án és 31-én Budapest kenyérellátásában komoly zavarok voltak. [...] A KÖZÉRT Kereskedelmi Központ utasításunkra vizsgálatot tartott. [...] Véleményük szerint a kenyérellátási zavarokat nagymértékben fokozta a felvásárlási láz. [...] A KÖZÉRT bolthálózatában az előző ünnepekről kb. 8 vagon kenyér maradt vissza, mely mennyiség valóban befolyásolta a boltvezetőket a rendelés feladásában.

11 A Hajdú-Bihar Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése, 1952. február 29. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai. MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

12 Jegyzőkönyv a Kohó- és Cépipari Minisztérium Munkásellátási Osztályán 1952. november 19-én megtartott értekezletről, uo.

Igen helytelen volt azonban a kenyérhiány alkalmával ezen több napos kenyeret a fogyasztóközönségnek eladnia.¹³ Az értékesített élelmiszerek minőségével szemben igen sok kifogás merült fel, ám valóságos orvoslásukra ebben az időszakban nagyon kevés érdemi kísérlet történt.

Az ötvenes évek első felében a Belkereskedelmi Minisztérium havonta jelentést kért a megyei tanácsoktól a közellátásról, a hiánycikkekről. Az 1952 februárjában készített megyei jelentésekben többek között erősen kifogásolták a zsír, a túró, a tej és a hentesárak minőségét. „Általános panasz merült fel a töltelékárúval kapcsolatban, amely sok vizet tartalmaz és nem egy esetben fordul elő, hogy a szeletelés közben a víz kicsurog, ami nemtetszést vált ki a vásárlókból.”¹⁴ Állandó feszültségforrást jelentett a kenyér hiánya és minősége. A rossz termés, a rosszul szervezett gyártás és kereskedelem miatt kenyeret többnyire csak a reggeli órákban lehetett kapni, de akkor is csak a boltok egy részében. Rontotta a helyzetet, hogy az államosítások¹⁵ során a magánpékségek többségét felszámolták, így a nagyvárosok kerületeiben, de a kisebb településeken is felborult az ellátás korábban kialakult, megszokott rendje, a kínálat csökkent, a kisebb pékségek összevonásával létrehozott kenyérgyárak egyáltalán nem, vagy csak részben voltak képesek a kereslet kielégítésére. Baranya megyében 1952 elején „a kenyérgyárak felé állandóan elhangzó panasz, hogy a mennyiség mellett a minőségre nincsen gond fordítva, nem szítalják át a lisztet, így a vevők a kenyérben találnak kavicsot, földdarabot, rovarokat, egérszemetet stb. Ez azután azt eredményezi, hogy a magánpékségek kenyeréért valósággal veszekszenek a vevők.”¹⁶ A kenyérellátás 1951–53 között országos probléma volt, a városokban és a falvakban egyaránt igen nehezen lehetett hozzájutni – a közvélekedés szerint is – az egyik legfontosabb élelmiszerhez. „Igen súlyos volt a helyzet decemberben [...] jelenleg is az Nyíregyházán a kenyérellátás terén, az a hiányosság, ami meglátásunk szerint abból adódik, hogy nincs biztosítva az, hogy az árudákban folyamatosan legyen kenyér. [...] Hiba van a kenyér kiszállításánál, mert bár reggel 7-kor kapnak az árudák kenyeret, azonban kb. 10 óráig elegendő és ettől kezdve délután 5-ig egyáltalán nincs kenyér, mert a nappali sütéseket délután 5 óra közül kezdik kiszállítani. A dolgozók ezt tudják és ezen időpontban az árudák előtt várják. Az utóbbi napokban már a kenyérgyártól megkezdik a kenyeret kihordó szekeret kísérni. [...] Hiba van a bolti dolgozók részéről is, mert sok esetben előfordul, hogy nem mérik a kenyeret, vagy előre blokkolják a kenyeret. De az is előfordul, hogy pl. az 50. sz. árudában felhívta a boltvezető a vevők figyelmét, hogy most vegyenek, mert most van. Két bírságolás történt a Kisker Vállalatnál, és egy dolgozó ellen fegyelmi eljárás van folyamatban, persze az is előfordul nem egy esetben, hogy a vevők betörték a kirakatot, sőt a boltvezetőre a pultot is ráborították.”¹⁷

Az indulatok az ellátási hiányok miatt igen magasra csaptak. Az elégedetlenség fokozódása miatt az MDP KV 1953. június 27–28-i ülésén hozott, politikai fordulatot jelentő határozatában is kiemelt kérdésként kezelték a közellátás helyzetét, amelyben nagy hangsúllyal szerepelt az élelmiszer-ellátás stabilizálása. „A Központi Vezetőség a közellátás helyzetét értékelve

13 A Belkereskedelmi Minisztérium jelentése, 1952. január 18., uo.

14 A Baranya Megyei Tanács Kereskedelmi Osztályának jelentése az áruellátás jobbá tétele tárgyában. 1952. február 28., uo.

15 1949 és 1952 között az államosítás időszakában a magánkereskedők többsége megszüntette tevékenységét. A változás mértékét jól mutatja, hogy a magánkereskedők létszáma az 1947-es 70 ezer főről 1953-ra 2524-re csökkent. Hasonló változás ment végbe a kisiparosok körében is.

16 A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai, MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

17 A Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztályának jelentése 06/5/1/1952. sz. 1953. január 7. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) XXX. 19. f. 22.d.

megállapította, hogy a közellátás helyzete az utóbbi időben romlott, ami különösen vonatkozik a községekre. A mezőgazdasági foglalkozásuk közül egyre többnek fogyott el a kenyérgabonakészlete, mely növelte a kenyér és liszt vásárlását központi készletből. A megadott keretek azonban nem voltak elegendőek az igények teljes kielégítésére, így a lakosság rendelkezésére kevesebb liszt és kenyér jutott, mint az előző gazdasági évben. [...] megállapíthatjuk, hogy a múlt évi aszály megyénkben is éreztette hatását, mert sok dolgozó parasztot, termelősövetkezeti tagot központi készletből kellett ellátni. [...] Májusban és június hóban a sütőipar-kapacitás fokozottabb mértékben lett igénybe véve, ami sok esetben a kenyér minőségének a rovására ment. Nem sütötték ki megfelelően, vagy nem szitálták át és így vasdarab került bele vagy előfordult, hogy a felvágásnál egeret vágtak ketté.”¹⁸

A kenyér mellett a hús, a tej és tojás is a krónikus hiánycikkek közé tartozott, de a kevésbé alapvető cikkek közül is tartósan hiányzott a száraztészta, a lencse, a bab, az uborka, a pörkölt kávé, a tea, a fűszerkeverékek, a mustár, a konzervált savanyúság, a húskonzerv, a hal, a mák, a dióbel, a csokoládéáruk.¹⁹ A beszerzési láz a hiány természetes velejárójaként alakult ki, magától értetődő módon társadalmi helyzettől függetlenül, aki tehette, igyekezett beszerezni a létfenntartásához szükséges és éppen kapható élelmiszereket és fogyasztási cikkeket. „1952 augusztusában, több mint fél évvel a nagy áremelés után például a főváros egész területén pánikszerű felvásárlás indult meg és tartott több napon át. Elsősorban zsírt, lisztet, cukrot, textíliákat és ruhaféléket próbáltak venni az emberek. Egyes üzletekben a 8–10-szeresét vásárolták az átlagos fogyasztásnak. Pl. a Flórián téri közértnél a zsíreladás napi átlaga 200 kg volt, szombaton 2000 kg-ot adtak el. A IX. kerületben 23-án, szombaton 34 mázsa cukor fogyott, 30-án 188 mázsa. [...] A többi kerületekben, még ott is, ahol a legkisebb mérvű volt a felvásárlás, 3–4-szerese volt az előző, megszokott forgalomnak” – állapította meg az MDP fővárosi szervezetének illetékes osztálya, hangsúlyozva, hogy a munkáslakta kerületekben is megrohamozták az emberek az üzleteket. Sőt még „a fegyveres testületek tagjai (rendőrök, katonák, ávosok) is felbukkantak a sorban állók között”.²⁰ A vásárlási kedvet az sem vetette vissza, hogy az élelmiszerek ára emelkedett, a reáljövedelem pedig folyamatosan csökkent 1950 után. Az ötvenes évek első felére az alapvető élelmiszerek folyamatos drágulása volt jellemző. 1949-ben 1 kg félféher kenyér 1 forint 60 fillérbe került, 1953-ban 2 forint 80 fillérbe, 1955-ben már 3 forintba. A tojás fél évtized alatt közel két és félszeresére drágult, 1 kg sertéshús fogyasztói ára az 1949-es 11 forint 90 fillérről 1953 végére 28 forint 90 fillérre, a tej literje ugyanebben az időben 1,50 forintról 3,60 forintra emelkedett.²¹ Mindez jelentősen befolyásolta a beszerzési lehetőségeket, és tovább növelte a különböző társadalmi csoportok táplálkozása között meglévő különbségeket.

Az 1953-as váltás magától értetődően nem eredményezett minőségi javulást az élelmiszer-ellátásban, bár a júniusi határozatok végrehajtását áttekintő 1953. október 31-i KV-ülé- sen a további feladatok kijelölése mellett már a lakossági ellátás javulását is nyugtázták.²² Az intézkedések következtében a mezőgazdasági termelés színvonala javult, s ezzel párhuzamosan

18 Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB jelentése a közellátás helyzetéről szóló KV határozat végrehajtásáról. 1953. július 5. Uo.

19 A Bács-Kiskun Megyei Tanács jelentése, 1952. február 28. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai, MOL XIX-G-4-mm. 4. d.

20 MOL-M-Bp. 95. 2/215. 6. e. Feljegyzés. 1952. szept. 2. Idézi Belényi (2004).

21 Részletesen lásd Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon... (1957).

22 A Központi Vezetőség határozata az 1953. júniusi ülésén hozott határozatok végrehajtásáról. 1953. október 31. In Izsák (1998) 216–225. p.

valamelyest stabilizálódott az élelmiszer-ellátás helyzete is. 1954-ben megtört az élelmiszerek árának 1950 óta tartó folyamatos emelkedése, s az alapvető cikkek árai mérséklődtek. A hiány azonban továbbra is a hétköznapok megszokott jelensége maradt. Debrecenben 1955-ben „élelmiszervonalon [...] az alapvető cikkek forgalma komoly mértékben emelkedett, ennek ellenére húsban, töltelékáruban és zsiradékban az igényeket a havonta pótlólag biztosított keretekkel nem tudtuk kielégíteni. Egyéb élelmiszerekben a lemaradásunk jelentős. Itt a lemaradás nagymértékben a zöldség- és gyümölcsfélékből mutatkozik, mely cikkeket a fogyasztók a szabadpiacon nagyobb választékban és frissebben tudnak beszerezni.”²³ A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások enyhítésének köszönhetően 1954–55-ben jelentősen bővült a szabadpiaci árufelhozatal is. A kérdéssel foglalkozó korabeli kutatás²⁴ megállapításai szerint 1955-ben a mezőgazdasági terményeknek több mint a negyede a szabadpiacon került forgalomba, és a piacokon árusított termékek minősége sokkal jobb volt, mint az állami kereskedelemben kaphatóké. Ennek megfelelően valamivel magasabbak voltak az árak is, ám ebben az esetben a felhozatal és a kereslet szabályozó ereje érvényesült. 1955 nyarán a nyíregyházi piacok helyzetét áttekintő jelentés megállapította, hogy „húsellátásunk szűknek mondható, azonban az utóbbi két hónapban rendszeressé tettük az áruterítést, és mi határozzuk meg a forgalomba hozatal időpontját, ezzel elértük azt, hogy a mezőgazdasági lakosság nem tudja nagymértékben a városi lakosság elől felvásárolni, és a baromfikészlettel a húsellátási probléma lényegében biztosítottnak mondható. [...] Dacára annak, hogy az elmúlt ősszel, de ez évben is jelentős mennyiségű sertés került levágásra, úgy a városban, mint a tanyavilágban is zsírhiány mutatkozik. Az elmúlt hetekben kisebb sorban állások is keletkeztek, és a sorokban zömmel dolgozó parasztok álltak.”²⁵

Az áruhiányt időnként meglehetősen sajátos eszközökkel igyekeztek mérsékelni. Az ötvenes évek elején például korlátozták a fejenként egy alkalommal megvásárolható élelmiszer mennyiségét, a közellátás veszélyeztetésének vádjával büntetőeljárás indítottak azok ellen, akik felvásárolták a hiánycikkeket, szabálysértési eljárásokat indítottak, és a népnevelők agitációjával is igyekeztek fékezni a vásárlási kedvet.

„1953. április hóban a társadalmi ellenőrökkel és a bolti dolgozókkal karöltve 31 esetben lepleztünk le ojan [sic!] egyéneket, akik a napi szükségletükön felül próbáltak meg alapvető élelmiszert felvásárolni. Ezek közül a kirívó esetekben azt a módszert alkalmaztuk, hogy a Kiskereskedelmi Vállalat 1. sz. árudája előtt feltűnő helyen kiírtuk a neveiket és azt, hogy mit próbáltak felvásárolni. Ez előtt a hirdetésnyel előtt igen sokan állnak állandóan, és az ott megnyilvánuló hangulatból megállapítható, hogy célunkat a hirdetésmennnyel elértük. Feljelentéseket nem eszközöltünk, mivel mind munkás emberekről van szó, akik az ellenség uszályába kerültek. E hó fojamán [sic!] 10 személyt jelentettünk fel jogtalan kereskedés miatt, akiktől árukészletüket is elkoboztuk.”²⁶

Az 1953-as fordulatot követően adminisztratív és büntetőjogi módszereket már ritkábban alkalmaztak, inkább kereskedelemtechnikai eszközökkel igyekeztek szabályozni a fogyasztást. „Tekintettel arra, hogy árukorlátozás nincs, így a politikai felvilágosító munkán kívül más eszközzel nem rendelkezünk. [...] Sokkal nagyobb méretű a liszt vásárlása iránti mozgalom a

23 Debrecen MJV Tanácsa Kereskedelmi Osztályának 1955. III. negyedévi beszámoló jelentése. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (HBML) XXIII. 108/C. 7. d.

24 *Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom.* (1956).

25 Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. július 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SZSZBML XXIII. 502.

26 11-2-1/1953. sz. Nyíregyháza Városi Tanács VB Kereskedelmi Osztályának információs jelentése a havi tevékenységről a Megyei Tanács VB Kereskedelmi Osztályának. 1953. április 28. SZSZBML XXX. 19. f. 22. d.

dolgozó parasztság részéről. Ennek csökkentése érdekében elrendeltük, hogy a boltokban 1 kg-os előre kiszerezelt lisztet szabad forgalomba hozni. Ezzel megnehezítettük a nagy mennyiségű felvásárlást. [...] Hasonló a helyzet az utóbbi időben a kenyérrrel is. Nem egy esetben olyan jelenségek mutatkoznak, hogy egy-egy család, de különösen a falusi és tanyai lakosság közül 10–12 darab kenyeret is vásárolnak. Feltehető, hogy a kenyeret takarmányozás céljára is felhasználják. Ezen úgy próbáltunk segíteni, hogy egyrészt a délutáni órákban hozzuk forgalomba a kenyeret, másrészt igyekszünk szikkadt állapotban forgalomba hozni, amely eleve csökkenti a fogyasztást.”²⁷ Ezek a törekvések általában felemás eredményt hoztak. A szűkös készletek miatt azonban az élelmiszer-ellátás a napi politika egyik legfontosabb kérdése maradt. A hiányt ebben az időszakban rendszerint csak átmeneti jelleggel sikerült mérsékelni. A nyíregyházi városi tanács 1955. őszi jelentése szerint a városban „az élelmiszer-ellátás az alapvető élelmiszercikkek kivételével teljes mértékben kielégítő. A kenyérellátás, valamint a lisztellátás is lényegesen megjavult, melyet a központi készletből biztosított pótkeret, valamint a kereskedelem helyi kezdeményező munkája eredményezett. A húsellátás megjavítása érdekében gondoskodtunk, hogy a Halcsarnok a nap minden szakában bőséges mennyiségű és minőségű haláruval várja a vásárlókat. [...] A központi készletből a tojás- és rizsellátás a kereslettel szemben kevésnek bizonyult, ennek megjavítása érdekében a felvásárlási igazgatóságon keresztül a Földművelésügyi Minisztériumtól hetenként 3–4 ezer tojást fog forgalomba hozni és a disznóölések idejére pedig 4–5 vagon rizset vásárolnak, cserébe burgonyáért a rizstermelő vidékekről.”²⁸ A tervutasításos gazdaságirányítás keretei között ezek az árucere-akciók rendszeridegenek és viszonylag ritkák voltak.

A korszak sajátos és jellemző vonása, hogy az ellátási szempontból kritikus időszakokban országosan és helyi szinten egyaránt nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a lakossági ellátás színvonala a hétköznapinál magasabb legyen az állami ünnepek időszakában. „A május 1-i zavartalan ellátás biztosítása érdekében körlevélben hívtuk fel a Budapest Fővárosi és a megyei tanácsok VB Kereskedelmi osztályait, hogy a minőségi húsellátásról feltétlenül gondoskodjanak. A Budapesten működő üzemélelmezési vállalatok konyhái részére külön 50 q húst biztosítunk. [...] 1952. április 27-től május 3-ig az irányéltap szabályozza a konyhák étrendjét. Budapest viszonylatában 1952. április 21-én állapítják meg az üzeméltetési vállalatok étlap-értekezletei, hogy az irányéltapot figyelembe véve az egyes napokban milyen ételekkel látják el a dolgozókat.”²⁹ Debrecenben „1956 első negyedében az alapvető élelmiszerek közül a tőkehúsban volt kisebb hiány, zsír, cukor, liszt, kenyérből az igényeket ki tudtuk elégíteni. Az ünnepek folyamán, úgy április 4-re, valamint május 1-re a dolgozók fel voltak készülve, és tőkehúsból 50%-kal több került forgalomba. [...] A május 1-i ünneppel kapcsolatban intézkedés történt, hogy a háromnapos ünnepen zavartalan legyen a friss kenyér és tejellátás.”³⁰ A hétköznapokon viszont továbbra is meglehetősen hullámzó színvonalú volt az élelmiszer-ellátás, s ez a helyzet az 1956-os forradalom bukását követően is csak lassan változott.³¹

27 Előterjesztés a piacok helyzetéről. 1955. július 29. A Nyíregyházi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. SZSZBML XXIII. f. 502. d.

28 Előterjesztés a téli áruellátásra való felkészülésről. 1955. december 12., uo.

29 Feljegyzés a Belkereskedelmi Minisztérium Titkársága részére. 1952. április 21. 564/IV. 21./1952. MOL XIX-g-4-nn. 3. d.

30 Beszámoló a Debrecen I. Kerületi Tanács VB kereskedelmi előadójának munkájáról. HBML XXIII. 108/C. f. 7. d.

31 Részletesebben lásd Valuch (2003).

AZ ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS VÁLTOZÁSAI

A KSH élelmiszer-fogyasztással kapcsolatos adatai szerint 1950–54 között gyakorlatilag valamennyi fontosabb élelmiszer fogyasztása (például tej- és tejtermékek, burgonya, hús stb.) csökkent vagy stagnált az 1938-as szinthez viszonyítva. A legnagyobb visszaesés a legtöbb termék esetében 1953-ra következett be. Az 1953-as politikai változásoknak köszönhetően 1955-re már valamelyest javult a helyzet. Az 1800 munkás- és alkalmazotti család megkérdezése révén összeállított adatsorok³² legalábbis ezt mutatták. A legalacsonyabb jövedelmű családokban 320, a közepes jövedelműek esetében 600, a magas jövedelműek esetében pedig 1070 forint volt az egy főre jutó átlagos jövedelem. A szegényebb családokban ennek az összegnek közel a kétharmadát, a módosabbakban a felét, a legmagasabb jövedelműekben pedig mintegy harmadát fordították élelmiszerekre, illetve táplálkozásra. A család létszámának növekedésével általában csökkent az egy főre jutó jövedelem. A felmérés adatai szerint a fejenkénti napi átlagos kalória-fogyasztás 1950 és 1954 között alig változott, 2840 és 2957 kalória között ingadozott, majd 1955-ben 3122-re emelkedett. A jövedelmi viszonyok szerint az élelmiszer-fogyasztás, az elfogyasztott élelmiszerek mennyisége és minősége erősen differenciálódott. Az 1955-ös adatok szerint a szegény családok körében az éves hús-fogyasztás fejenként 17, a legmagasabb jövedelműek esetében pedig 46 kg volt. A tej és a tejtermékek, a cukor, a zöldség és főzelékfélék, a gyümölcsök esetében is hasonló, mintegy kétszeres volt a mennyiségi különbség a legalacsonyabb és a legmagasabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező családokban élők között, a kenyér- és liszt-fogyasztás mindkét csoportban közel azonos volt.

1956-ban ötezer család háztartási adatait gyűjtötték össze, a megfigyelt családokban az egy főre jutó havi átlagjövedelem 636 forint volt, a legalacsonyabb jövedelműeknél ez a mutató 339, a legjobb jövedelmi helyzetben levőknél 1178 forint. Az élelmészeti kiadások a szegényebbek körében havonta és fejenként 215 forintra, a legmagasabb jövedelmű családokban 457 forintra rúgtak, átlagosan havonta 316 forintot fordítottak élelmiszere.³³ Mindez a fejenkénti, napi átlagos kalória-fogyasztásban is megjelent, hiszen a legrosszabbul és a legjobban keresők között másfélszeres különbség alakult ki. Az adatok szerint igen jelentős különbségek mutatkoztak a jövedelmi helyzet függvényében a tej és a tejtermékek, a tojás, a hús és a hentesáru fogyasztásában. A mennyiségi mellett a minőségi különbségeket többek között az is jól mutatja, hogy a legolcsóbb és rendszerint gyengébb minőségű árukból – birka- és lóhús – az átlag alatti és a legkisebb jövedelmű családokban volt a legmagasabb a fogyasztás. A fogyasztói szokások és a szűkös kínálat miatt viszonylag ritkán és kis mennyiségben fogyasztottak marhahúst, a hússzükségletet a baromfi- és sertéshúsból fedezték. A szokásokra és a kor viszonyaira jellemző az a tény, hogy a háztartási felvételen szereplő 1700 Budapesten és nagyobb vidéki városokban élő munkás- és alkalmazotti család közül majdnem minden második tartott sertést 1956-ban.

A falvakban élők körében 1956-ban a jövedelmi viszonyokhoz kötődő táplálkozási egyenlőtlenség jóval mérsékeltebb volt a városokban élőkéhez viszonyítva. A legalacsonyabb jövedelmű paraszti családokban a havonkénti élelmiszer-fogyasztásra fordított összeg 311 forint, a legmagasabb jövedelműek esetében 371 forint volt. A városi munkás- és alkalmazotti, valamint a paraszti családok élelmiszere fordított kiadásait összehasonlítva szembeötlő, hogy a legszegényebbek esetében a szint nem tért el lényegesen, míg a legkedvezőbb jövedelmi helyzetben élőknel a paraszti családok fejenkénti fogyasztási kerete négyötöde a városiakénak. A szegény-

„A KÖZELLÁTÁS HELYZETE AZ UTÓBBI IDŐBEN ROMLOTT”

32 Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon... (1957).

33 Ötezer család ... (1957).

paraszti családokban egy főre átlagosan 586 forint, a legjobb körülmények között élőkében pedig 796 forint jövedelem jutott. Vagyis a statisztikai adatok alapján a jövedelmi különbségek is mérsékeltebbek voltak a paraszti társadalomban, mint a városi munkások és alkalmazottak között. Az is látható, hogy a paraszti társadalomban – nyilván az önellátás szerepének köszönhetően – az élelmezéssel kapcsolatos kiadások az egy főre jutó jövedelmeknek csak mintegy 40%-ára rúgtak. A megfigyelés adatai szerint 1956-ban az 1–3 katasztrális holddal rendelkező törpebirtokos családokban a kenyér, péksütemény és liszt fogyasztásának a fele, a 15–25 holdas családokban pedig a háromnegyede származott saját termelésből. Ugyancsak elterjedt volt a disznóvágás szokása, birtoknagyságtól függetlenül 100 családra 110–120 sertés-vágás jutott 1956 folyamán, vagyis a családok tizede-ötöde évi két vágással igyekezett fedezni hússzükségletét.³⁴

A SZOT 1956 nyarán készített létminimum-elemzése³⁵ szerint egy felnőtt havi létfenntartásához 580 forintra, egy háromtagú munkáscsalád megélhetéséhez minimálisan 1440 forint, egy négytagú családéhoz pedig 1900 forint havi jövedelemre volt szükség. A felmérés adatai szerint egy kereső havi jövedelme nem volt elég a három- vagy négytagú családok eltartásához, a bérből és fizetésből élő családok 30–35%-a tartozott ebbe a csoportba. A létminimum szintje alatt élő családok összes havi jövedelmük közel a kétharmadát fordították élelmiszerre. Ebben a csoportban a hús- és zsírszükségletet a leggyakrabban ló- és birka- és birkahús vásárlásával biztosították, mert ezek voltak a legolcsóbban beszerezhető húsfélések. Az élelmiszerek közül az általános helyettesítő élelmiszer szerepét is betöltő kenyér fogyasztása volt a legmagasabb. Az elemzésben a felnőtt férfiak átlagos napi energiaszükségletét 2825 kalóriában határozták meg.

TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSOK, A TÁPLÁLKOZÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A XX. század második felében az étkezési és étrendi szokások is igen jelentős mértékben átalakultak. Az 1944/45-öt követő másfél–két évtizedre szinte minden tekintetben a szűkösség, emellett a falusi családok többségénél a hagyományok továbbélése volt jellemző. A legnagyobb mértékben és talán a legradikálisabban a korábban kispolgárinak és középosztálybelinek tekintett családok étkezési szokásai változtak az életkörülmények, életfeltételek átalakulása következtében, bár az is megfigyelhető, hogy hagyományaikat az „új elitbe” kerülők próbálták meg követni. A munkásháztartásokban az ötvenes évek végi megfigyelések szerint az étrend mintáját a háború előtti polgári csoportok étrendje adta.

Az ötvenes évek első felében a munkáscsaládok táplálkozása nem volt túlságosan változatos. Fejenként és naponként átlagosan valamivel több mint negyed kg kenyeret fogyasztottak, hetente legfeljebb egy-két alkalommal készítettek húst vagy húsos ételt, a hét többi napján a krumpliból készített fogások vagy a tészta-ételek voltak meghatározóak az étrendben. Reggelire és vacsorára a zsíros kenyér mellett gyakran fogyasztottak szalonnát, olcsó hentesárut – például lókolbászt –, lekváros kenyeret és kemény, táblás formában forgalmazott vegyes gyümölcszót. A különböző fogyasztásstatisztikai adatok szerint ebben az időszakban az átlagosnak tekintett magyar munkáscsalád élelmiszer-fogyasztása energiaértékében, változatosságában, összetételében elmaradt a harmincas évek második felének színvonalától.

A táplálkozási, élelmiszer-fogyasztási szokásokat az ötvenes évek első felében elsősorban az általános élelmiszerhiány formálta. 1951-ben a *Nők Lapja* heti étrendjavaslataiban feltűnően

34 Ötezer család... (1957) 37–42. p.

35 A munkás- és alkalmazotti családok létminimuma. A SZOT Közgazdasági és Statisztikai Osztályának elemzése. 1956. július 23. MOL M-KS-276. f. 66/36. ő. e. Közli Belényi-Varga (2000) 433–471. p.

ritkán szerepeltek a húsos ételek, helyette a zöldségek széles körű használatát ajánlották. Második fogásként, főételként húsból készített ételek csak a vasárnapi menüben szerepeltek.

Az ötvenes évek elején a tőkehúst gyakran pótolták töltelékárúkkal, a rántott párizsi kosárrá formázva, zöldséggel megtöltve gyakran szolgált főételként is burgonya- vagy rizskörettel. Az olcsó hús és húspótló ételek receptjeinek nagy kereslete volt ebben az időben a háziasszonyok körében. Kényszerűségből népszerű volt a zöldségfélékből készített vagdalt, a szafaládéval dúsított palacsinta vagy a párizsiból készített pörkölt is.

A parasztcsaládok táplálkozási színvonala is meglehetősen alacsony volt, a szűkös viszonyok között az önellátás jelentette az esélyt a túlélésre, másrészt továbbra is a hagyományok rendje szabta meg a táplálkozást. Az egyes háztartások, gazdaságok elsőrendű feladata volt a ház népének egyévi ellátásához szükséges élelmiszer előállítása. Közöttük a legfontosabbak a gabona, a zsír, a szalonna, a hús, a kásafélék, a zöldségek. A legfontosabb gabonából készített élelem az ötvenes években még igen sok helyen a házilag sült kenyer volt, ebből hetente egyszer általában négy darab ötkilósat sütöttek. A beszolgáltatási rendszer és a hiánygazdaság viszonyai között ez is igen nagy erőfeszítést követelt.

A korszak népszerű háztartási tanácsadója „komoly” realitásérzékről téve tanúságot arról értekezett, hogy „az egyhangúság nem azonos az olesósággal. Aki csak egy kicsit is gondolkodik azon, hogy mit főzzön, még kéthetenként sem ismétli meg ugyanazt az ételt. Még a népszerű, idényhez kötött lecsót is változatosan tálalja, egyszer árpakását főz bele, másszor tarhonyát ad mellé, egyszer kolbászt tesz hozzá, máskor füstölt húst. Az egész éven át műsoron lévő húslevest sem kell mindig cérnametéllel tálalni. Lehet daragaluskát vagy morzsagombócot főzni bele, esetleg vastag tojásos metéltet. Főzelékfeltétnek adhatunk sült burgonyát, dararopogóst, bundáskenyeret, kirántott párizsit, főtt kolbászt, burgonyaropogóst.” A korszerű háztartásban már nem kell nagy készleteket felhalmozni, mert a „boltok kora reggeltől késő estig várják a vevőket”.³⁶ Arról azonban már nem ejtett szót, hogy éppen mit lehet vagy mit nem lehet kapni a boltokban.

A jövedelmi viszonyok, az élelmiszer-beszerezési lehetőségek szűkös volta a falvak lakosságát a második világháború befejeződésétől mintegy két évtizeden keresztül arra ösztönözte, hogy élelmiszer-szükségletét önellátás révén fedezze. A paraszti családok étkezésében a háborút követő évtizedben – egészen a hatvanas évek közepéig – a hagyományos minták és szokások követése volt megfigyelhető. Az ötvenes években a még létező történelmi parasztságban az élet rendje a munka változó jellege szerint szerveződött meg, a táplálkozás is a munka ritmusához igazodott. Télen rendszerint kétszer, nyáron pedig gyakorta négyszer étkeztek. A tavaszi munkák kezdete előtti hetekben a napi étkezések száma háromra emelkedett és bőségesebbé vált, ami a munkára történő felkészülést szolgálta. Ennek a gondolkodásmódnak a jegyében a legnagyobb testi erőkifejtést igénylő munkák – aratás, betakarítás – időszakában táplálóbb és kalóriadúsabb, „erőt adó” ételekből állították össze a napi és a heti étrendet. Ősszel ismét háromra csökkent az étkezések száma, és a szüreti időszak kivételével kevésbé volt kiadós. „Az evés-ivás azonban nemcsak a lét fenntartását szolgálja, s erőt ad a munkához, hanem élvezetet is nyújt. Ezért az ételek sorában az erős és a gyenge kosztion felülkülönbség tevődik a több, illetve a kevesebb élvezetet adó ételek között.”³⁷ A lakodalmi vendéglátás a leggazdagabb étkezések közé tartozott. Az ezzel kapcsolatos elvárásoknak igyekeztek még a szűkös időkben is eleget tenni. Fél Edit és Hofer Tamás átányi megfigyelései szerint egy-egy lakodalomban általában 30 házat, azaz mintegy 120 főt láttak vendégül. Ekkora vendégsereg ellátásához 3 birkát vagy egy 100 kg súlyú borjút, 30 baromfit, 4 hektoliter bort,

36 Pataki (1956) 48. p.

37 Hofer–Fél (1997) 198. p.

8 darab 5–6 kilós kenyeret használtak fel. A lakodalom főétkezése tyúkhúslevesből, birkapörköltből, tejes vagy húsos kásából és süteményekből álló vacsora volt.

A paraszti háztartásokban az ötvenes években szűnt meg az egy tálból evés hagyománya, a külön tányér használatával egy időben lett rendszeressé és általánossá a villa használata. Ettől eltekintve az étrendi és az étkezési szokások alapvetően a korábban kialakult rendet követték. Az étkezések alapanyagai a gabonafélék, a burgonya és a kukorica maradtak.³⁸ A jelentősebb változások majd csak a kollektivizálás befejeződése után kezdtek kibontakozni. A napi háromszori étkezés ezt követően vált fokozatosan általánossá a paraszti háztartásokban. A hagyományos étrendtől való eltérés hátterében alapvetően a társadalmi szerkezet és az életmód változása állt.

IRODALOM

- BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Munkásélet Magyarországon 1945–1965*. Budapest, 2004. Kézirat.
- BELÉNYI Gyula–VARGA Lajos: *Munkások Magyarországon. 1945–1956*. Budapest, 2000, Napvilág.
- Az élelmiszer-fogyasztás alakulása Magyarországon. KSH *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 6/1957.
- Az 1955. évi szabadpiaci áruforgalom*. Budapest, 1956, Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemfejlesztési és Piackutató Igazgatóság. (Jelentések, 44. sz.)
- HOFER Tamás–FÉL Edit: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi.
- GYÁNI Gábor: A hétköznapok historikuma (Az új narratív történetírás). In Dusnoki-Draskovich József–Erdész Ádám (szerk.): *A hétköznapok historikuma*. Gyula, 1997, Békés Megyei Levéltár.
- Háztartásstatisztikai felvétel budapesti családokról. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1948. 1–6. sz. 47–56. p.
- IZSÁK Lajos et al. (szerk.): *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998, Napvilág.
- KISBÁN Eszter: Táplálkozáskultúra. In Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Életmód. Magyar Néprajz IV. köt.* Budapest, 1997, Akadémiai, 417–584. p.
- LOSONCZI Ágnes: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, 1977, Gondolat.
- MARCZELL Gyula: Budapest lakosságának élethalálharca ötszáz tanuló étrendjében. *Városi Szemle*, 1946. 2. sz. 145–150. p.
- Ötezer család 1956. évi háztartási feljegyzései. *Statisztikai Időszaki Közlemények* 5/1957.
- PATAKI Mária: *A dolgozó nő háztartása*. Budapest, 1956, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZUHAY Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István–Für Lajos–Romány Pál: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 1996, Mezőgazdasági, 705–720. p.
- VALUCH Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 51–78. p.

38 Kisbán Eszter (1997).

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

MUNKÁSLÉT MAGYARORSZÁGON 1956 UTÁN A MIKRO- ÉS MAKROTÖRTÉNET METSZÉSPONTJAI*

„A gyár dolgozói, munkásai túlnyomó többségében becsületesen helytállnak, jól képzett szakemberek vannak közöttük, mégis gondot okoz a személyi állomány heterogén összetétele. Egyrészt időnként személyi vitákat szül, másrészt tapasztalható – a többi gyárainkhoz viszonyítva – a kellő helyi ismeretek hiánya. Említésre méltó továbbá, hogy a karbantartólétszám hangulatát gyakran negatív irányba befolyásolja a jelenleg érvényben lévő bérezési rendszer, melynek átdolgozása a helyi viszonyokhoz alkalmazva hasznosnak látszik. [...] Külön kell említeni a kőbánya személyi állományánál tapasztalható problémákat. Egyrészt a bánya dolgozóinak összetétele elmarad a gyárhoz viszonyítva, jellegéből adódóan nyersebb munkaerőből áll.”

„A szovjetellenesség, a nacionalizmus, a nyugatimádat, a cinizmus elterjedése eredményeink lebecsülésére irányul. Az osztályellenesség elszemtelenedése, tevékenységének fokozása nagyobb éberségre kell hogy készítessen bennünket.”¹

KÉRDÉSEK ÉS MEGKÖZELÍTÉSI MÓDOK

Az „államot” könnyebb ábrázolni, mint a „társadalmat”, hiszen annak intézményei, eljárás-módja és rendelkezései jól és hamarabb követhető nyomokat hagynak. Az állami beavatkozás a szovjetizálás és szuverenitásvesztés összefüggései alapján még élesebben látható, hiszen nyíltan a külső, szovjet világhatalom rendszerének befolyásától függően közelíthetjük meg az 1945 utáni történéseket. Annál nehezebb viszont – a szétforgácsoltság miatt – a társadalmi viszonyok megragadása, leírása és értelmezése. Egyszerre kell komolyan venni az ideológiai elvárásokat, az egypártrendszer hatalmi struktúráját és ugyanilyen módon kell figyelniük a *társadalmi reakciókat*. A kutatás során alkalmazott mikrotörténeti megközelítés eredményeit az ábrázolásban átváltottuk: arra törekedtünk, hogy az általunk megfigyelt mikrovilágok jelenségeit, szabályszerűségeit, a változási irányokat – némi kockázattal – az *általánosság szintjére* emeljük.² Minderre természetesen a kutatás jelenlegi állapotában csak korlátozottan vagyunk képesek. A mikrotörténeti ábrázolást a kezdeti szakaszban azért is preferáljuk, mert ez több esélyt nyújt a német–magyar viszonyok további összehasonlítására.

* A Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdamban 2003. szeptember 23. és 25. között tartott tanácskozásán (*Arbeiter im Staatssozialismus*) elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 Jelentés a Dunai Cement- és Mészműről. Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya (PML VO) XXVIII. 770. MSZMP Vác Városi Bizottsága 1966. sz. n.; A „Párt” váci helyzetének értékelése. Uo. 1966. május 12.

2 Lindenberger (1999) 18–21. p.

Lényegében az érdekelt bennünket, hogy a politikai diktatúrának *hol húzódtak a társadalmi határai*.³ Jogállami értelemben diktatórikus formákat találhatunk, a társadalmi gyakorlatot illetően viszont sokkal összetettebb a kép. Annak ellenére, hogy az ipari proletár lét a társadalom egyik legtömegesebben átélt tapasztalata volt, a munkásság történeti vizsgálata a legkevésbé feldolgozott terület.⁴ Az, hogy elsősorban az 1956 utáni jó egy évtizedre koncentrálnunk, számos nehézséget okoz: például kevés új kutatási előzmény van, a források információi sokszor nem elégségesek. Kutatásunk térben főként a Pest megyei s azon belül is a Budapesttől keletre eső régióra terjed ki, a *mikrovilágok* vagy *hétköznapi tapasztalatok* történeti vizsgálatához ezt kiváló terepnek gondoljuk.

A korszak társadalomtörténeti vizsgálata elválaszthatatlan a politikai szférától.⁵ Az egypárti politikai diktatúra *társadalompolitikai döntései*, beavatkozásai közül itt azok érdekelnek, amelyek a munkáslétet is meghatározó szervezeti formákat érintették. Általában is érdekelt bennünket a szocialista „új emberré nevelési program” proletarizációjának kérdése, a mindennapi érdekeltségi viszonyok, a politikai döntések egyéni és közösségi reakciói és stratégiái. Kérdéseink viszonylag széles köre ellenére – a hatalmat kézben tartók dokumentumai alapján – többnyire csak a korabeli *tapasztalatokra* bukkanhattunk, amelyek helyenként nehezen összegezhetőek koherens képpé. A társadalmi cselekvésekből, szerkezetekből és folyamatokból azokat a momentumokat igyekeztünk megragadni, amelyek a munkások számára a legközvetlenebbek, a legkönnyebben elérhetőek voltak. A szocialista rendszerek vizsgálatakor különösen fontosnak tartjuk a térbeli, szociális és kulturális *közelség és távolság* kérdéseit, ugyanis nagymértékben ezektől függött a politikai hatalmat birtoklók állandó ellenőrzési törekvéseinek és az „ellenőrzöttek” menekülési, színlelési, alkalmazkodási vagy éppen konok ellenállási stratégiájának sikere. Mindezt persze csak az ábrázolás kedvéért vetettük fel ilyen duális módon, hiszen tudjuk, hogy ezek az ellenőrzési-menekülési mechanizmusok mennyire *interaktívak* voltak.⁶

Az üzem, a gyár világát a „*hatalom társadalmi praxisának*” olyan tereként fogtuk fel, ahol a kapcsolatok szükségszerűen interakcióban ragadhatók meg, azaz (a lehetséges módon) elszakadtunk a társadalom egyszerűsítő felosztásától alávetettekre és hatalmon lévőkre. A foucault-i hagyományra is támaszkodó németországi elemzéseket figyelembe véve, a hatalmat mint szociális erőteret akarjuk láttatni. Az *Eigen-Sinn* koncepciója szerintünk is sokat segíthet a mindennapok történeti kutatásában, hiszen a cselekvések többjelentését, az egyéni és kollektív magatartásmódokat sokkal életszerűbben magyarázhatja meg, mint az ellenállás kifejezés.⁷ További fontos elméleti és gyakorlati feladatnak tartjuk a korabeli magyarországi „*miliók*” sokrétűségének a hangsúlyozását. A miliókat olyan társadalmi egységeknak tekinthetjük, amelyek több struktúradimenzió (vallás, regionális tradíció, gazdasági helyzet, kulturális orientálódás, az intermedier csoportok összetétele) egybeesése alapján keletkeznek.⁸ Azt feltételezzük, hogy a munkásmiliókat elsősorban a fenti tényezők együttes vizsgálata alapján lehetséges életszerűen ábrázolni. Mindamellettt ebben a tanulmányban nem tudjuk teljesen kifejezni ezeket a kérdéseket, legföljebb csak illusztrációkat nyújthatunk.

3 Pittaway (2003) 71–82. p.

4 Gyáni (2003); Valuch (2001) 213. p.

5 Kocka (1994) 547–548. p.; Lüdtke (1998) 12–13. p.

6 Az információk időrétegeiről lásd Koselleck (2000) 19–26. p.; a kortársi – „hivatalos” és hétköznapi – nyelv összefüggéseiről lásd Lüdtke (1997) 13–18. p.

7 Lindenberger (1999) 22–23. p.; Majtényi (2003) 83–84. p.

8 Bauerkämper (2002) 20. p.

Érdeemes azt a problémát is megfogalmazni, hogy a döntéshozók számára a munkásság *termelői* vagy *fogyasztói funkciója* mennyit nyomott a latban, s mikor melyik volt a fontosabb. Az 1950-es évek lényegében mindenképpen a proletárlétet, a tulajdonvesztést és az azzal járó életmódbeli ellehetetlenülést jelentették, az anyagi javakban megmutatózó javulásról csak ezután lehetett beszélni.⁹ Hangsúlyozzuk, hogy a „tulajdon” több tényező együttes konstrukciójának az eredménye, olyan egységnek foghatjuk fel, amelynek történeti, társadalmi, jogi és kulturális vonatkozásai vannak, ennek megfelelően mind a szimbolikus, mind pedig a szociális mezőben meg kellene találni annak jelentőségét, vagy éppen tömeges elvesztésének hatásait a szocializmus idején.¹⁰ A tulajdon esetében jogok és jogosultságok kötelékeiről van tehát szó, amelyek következményei igazán csak a mikrotörténeti ábrázolásban közelíthetők meg. Erre gondolva kellene a *proletarizáció* fogalmát minden esetben szélesebb értelemben használni.

TÖMEGESEDÉS AZ IPARBAN. A MILIÓK STRUKTURÁLIS EREDŐI

A hivatalos statisztika szerint 1964-ben az aktív kereső népesség több mint egyötöde – egymillió fő – ipari munkásként az állami ipari vállalatoknál dolgozott.¹¹ Ez az 1945. évi állapothoz képest közel négyszeres növekedést jelentett. A létszámemelkedés az építőiparban, a közlekedésben és a kereskedelemben volt a legjelentősebb.

ÉV	IPARI MUNKÁS (1000 fő)		NEM KERESŐK		MUNKAEŐFORRÁS
	(a munkaerőforrás százalékában)				
1949	414	(6,8%)	2005	(33%)	6028
1954	718	(11,6%)	1712	(27,8%)	6158
1964	1005	(16,7%)	1140	(19%)	5998

A MUNKAERŐFORRÁSOK ÉS AZ IPARI MUNKÁSOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA

Forrás: *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 82. kötet. 1966/3. 13. p.

Az úgynevezett munkaerőforrások 1964. évi statisztikája alapján az állami iparban foglalkoztatott munkásoknak közel fele (az ipari tanulókat is beleértve) az iskola elvégzése után közvetlenül ipari munkásként kezdett dolgozni. Több mint 10%-uk az ipari munkavállalás előtt nagyrészt önálló parasztgazda volt, tehát egészen eddig nem lett téesz-tag. A munkások mintegy 20%-a előzőleg egyéb ágazatokban dolgozott, több mint 17%-uk az eddig eltartottak és az úgynevezett háztartásbeliek kategóriájából, 3%-uk pedig a szintén jóval korábban minimális arányúra csökkentett önálló kisiparosi és kiskereskedői rétegből került ki.¹²

A legfontosabbnak a mezőgazdaságból jöttek arányszámát tartjuk, akik elsősorban a bányászatban, villamosiparban, a kohászatban, az építőanyag- és az élelmiszeriparban helyezkedtek el. A háztartásbeliek és eltartottak (97%-ban nők) nagyobb arányban a könnyűipari ágazatokban és az élelmiszeriparban találtak munkát, de számuk a gépipar egyes ágazataiban és a vegyiparban is jelentős volt. A korábban mezőgazdaságban dolgozók létszáma ennél jóval nagyobb volt, de itt elegendőnek tartjuk az arányszámok alakulását követni. A családi straté-

⁹ Valuch (2001) 213. p.

¹⁰ Siegrist–Sugarmann (1999) 11. p.

¹¹ A statisztikák kritikájával itt nem foglalkozhatunk. A kategóriák ellentmondásossága ellenére hasznosítjuk az adatokat.

¹² *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 82. kötet, 1966/3. 14. p.

MUNKAERŐ- FORRÁS	ÖSSZES MUNKÁS	EBBŐL		SZAKMUNKÁS	BETANÍTOTT MUNKÁS	SEGÉD- MUNKÁS
		FÉRFI	NŐ			
(a munkások százalékában)						
iskolából	496	359 (72%)	137 (28%)	284 (57%)	146 (30%)	66 (13%)
mező- gazdasából	105	93 (88,57%)	12 (11,42%)	25 (23,8%)	43 (40,95%)	37 (35,2%)
egyéb ágazatból	200	169 (84,5%)	31 (15,5%)	72 (36%)	78 (39%)	50 (25%)
háztartásból	168	5 (3%)	163 (97%)	13 (7,73%)	108 (64,2%)	47 (27,97%)
kisipari és egyéb önálló szektorból	31	27 (87%)	4 (13%)	15 (48,3%)	10 (32,2%)	6 (19,3%)

A MUNKÁSOK LÉTSZÁMA EREDETI FOGLALKOZÁSUK ÉS KÉSŐBBI SZAKKÉPZETTSÉGÜK SZERINT (1000 fő)

Az „egyéb” kategória lényegében szintén a volt mezőgazdasági népességre vonatkozik.

Forrás: Statisztikai Időszaki Közlemények, 82. kötet. 1966/3. 15. p.

giáknak megfelelően a férfiak 84–88%-os ipari munkavállalása egyúttal azt is jelentette, hogy inkább a nők maradtak otthon, illetve lettek télesztagek. Szinte biztosan ezek a munkások adták az ingázók, a kétlakiak nagy részét is, akik hétvégén és munkaidő után rendszerint mezőgazdasági tevékenységet is folytattak. Erre utalhatnak a körükből kikerülő, képzetlen, 35–41%-nyi segéd- és betanított munkásság adatai is.

Az állami ipar munkásainak 64,3%-a dolgozott 1964-ben a nehézipari ágazatokban, amelyek közül a legjelentősebb a gépipar (29%) és a bányászat (13,0%) volt. A munkásság 25,3%-át foglalkoztató könnyűiparban a textilipar volt a legnagyobb súlyú: 11,1%. Az állami iparban 1964-ben 348 ezer munkásnő dolgozott. Iparon belüli foglalkoztatottságuk 34,7%-os aránya nemzetközi viszonylatban is magas volt.¹³

Ha az ipari munkavállalás előtti foglalkozást nézzük, nagy a különbség a *nemek között*. A férfiak 54,5%-a az iskola befejezése után iparvállalatnál helyezkedett el, s közülük 29% ipari tanuló volt. A nőknek viszont csak 40%-a jött közvetlenül iskolából, s csak 7%-uk volt ipari tanuló. Az utóbbiak többsége a könnyűiparban tudott elhelyezkedni. Lényegében a munkásnők álltak nagyobb életformaváltás és kihívás előtt, hiszen 1964-ben az iparban foglalkoztatott munkásnők kb. 45%-a korábban „eltartott, illetve háztartásbeli” volt.

A falvakból elkerülő elsősorban a nehezebb fizikai munkát követelő ágazatokban – bányászatban, kohászatban és építőiparban – helyezkedtek el, azzal is összefüggésben, hogy ezeket a vállalatokat vidékre telepítették. S hogy ez a vidéki munkaerő legaktívabb korú rétegét érintette, az a korabeli európai összehasonlításból is kiderül, hiszen az 1964. évi adatok szerint az állami iparban dolgozók átlagéletkora 34 év volt. Az 1956 utáni gazdasági-társadalmi és politikai rendszer strukturális stabilizálódását is jelzi, hogy 1959 és 1964 között a munkások iparban eltöltött átlagos szolgálati ideje több mint egy évvel meghosszabbodott. Ebben a tekintetben a legnagyobb arányú növekedés a 26 évesnél idősebb, azaz feltételezhetően a házasemberek körében volt tapasztalható. Tendenciáját tekintve a kétezernél több munkást foglalkoztató vállalatoknál volt magasabb a hosszabb ideje egy helyen dolgozók aránya. Szakmák szerint nézve feltűnő volt a – nyilván alacsonyabb presztízsű – fonó- és szövőiparban eltöltött kevés szolgálati idő.¹⁴

A munkásmiliót alapvetően reprezentálta az iskolai végzettség. 1964-ben az állami iparban dolgozó egymillió munkás nem egészen fele fejezte be az általános iskolát. Persze fontos

¹³ Huszár (1967) 31. p.

¹⁴ Uo. 40–53. p.

a korcsoportonkénti belső megoszlás. Alapvető különbség a 46 éven felüliek körében mutatkozott: csupán egyötödük végezte el az általános iskolát, közel felük hat-hét osztályt végzett, közel harmaduk pedig csak négy-öt évig járt iskolába. A skála másik végén elhelyezkedő 19–25 évesek 8-9%-nyi rétege középiskolai vagy ennél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezett. A kortárs kutató megjegyzi, hogy a 60 éven felülieknél feltűnően magas – 7,6% – a diplomások száma, amely feltételezhetően a rendszer „ellenségeit” és polgári pályájukat derékba tört személyek csoportjait is magában foglalja.¹⁵

Mint fent is látható, a szocializmusban tömegeket érintő kényszerű mobilizáció történt, ennek legkiemelkedőbb példái voltak a paraszti és falusi társadalomból a városi, ipari munkásmilióba került emberek kollektív életútjai. Számítások szerint 1960-ban az aktív keresők közel 43%-a tartozott a munkássághoz.¹⁶ A *mobilitásnak* egyes vélemények szerint négy motivációs tényezője van: a fizikai egzisztencia biztosításának a hiánya; az, hogy bizonyos célok elérése lehetetlen az intézményes kereteken keresztül; a korábbi közösséggel, társadalommal való identifikáció lehetetlensége; az életideál megvalósulási esélyének hiánya.¹⁷ Némileg leegyszerűsítve, az 1945 utáni kényszerű magyarországi egyéni és családi helyváltoztatás egyszerre mindegyik okra visszavezethető, ezek együttesen bizonyultak rendszerspecifikusnak.

A MUNKÁS MINT TÁRSADALOMPOLITIKAI VEZETŐ FIGURA. KITALÁLT MUNKÁSOSZTÁLY?

Marx és követői minden politikai rendszert osztálytársadalomként mutattak be, vagyis e logika szerint például a burzsoázia diktatúráját a munkásság diktatúrájának kell követnie.¹⁸ A hivatalos ideológia nyíltan hirdette, hogy a rendszer diktatórikus, hiszen minden társadalomban ezt akarták láttatni, ami tehát egyértelmű osztálypolitikát jelentett. Ez a felfogás igényelte az egységes munkásosztály mítoszát, amely azután nem közvetlenül, hanem az egypártra átruházva gyakorolta volna a hatalmat. A jogi keretek és mozgásterek szempontjából is meghatározó volt, hogy a szocialista polgári jogban tagadták a közjog és a magánjog megkülönböztetését, mivel a hatalom így tudta a magánéletet is ellenőrizni. Ez különösen a paraszti gyökerű munkásságra lehetett hatással, hiszen őket igen nagy mértékben sújtotta a proletarizáció, azaz eredeti értelmében a tulajdontól (ingatlanok) való megfosztás. Szerintünk itt kulcskérdésről van szó, amely a munkásság alkalmazkodási, életmódbeli és mentális beállítottságát egyaránt befolyásolta. Ezt az alaphelyzetet tovább erősítette a munka világának jogi szabályozása: szinte minden dolgozó állami alkalmazott lett, azaz nem vagy csak korlátozott módon rendelkezett a munkahely szabad megválasztásának jogával. A sztálini minta alapján készült 1949. évi alkotmány Magyarországon is hosszú évtizedekre deklarálta, hogy „A Magyar Népköztársaság a munkások és a dolgozó parasztok állama”, ami lényegében eleve kirekesztő jellegű volt, hiszen például „a dolgozó nép ellenségeit” megfoszthatta választójoguktól.¹⁹

Hogy a munkás figuráját mennyire a politikához kötötték a szocializmus idején, azt az is jelzi, hogy az utóbbi évtizedben alig jelenik meg a közbeszédben. A fogalom tehát politikailag inflálódott.²⁰ A volt szovjet tömbhöz tartozó országok társadalmi vizsgálata során érdemes kiemel-

15 Huszár (1967) 57. p.

16 Andorka (2000) 177. p.

17 Piper (1997) 198–202. p.

18 Holzer (1998) 13. p.

19 Mezey (1996) 387–388. p.; Komai (1993) 65–93. p.

20 Gyáni (2003) 7–11. p.

ten kezelni ezt a kérdést, hiszen – ahogyan ezt a kortárs társadalomkutató, az emigrációt választó Kemény István megfogalmazta – „Semmit sem ért a magyar és a lengyel októberből, a lengyel augusztusból és egyáltalán mindabból, ami Kelet-Közép-Európa kis országaiban 35 éve történik, aki nem fogja fel az emberek álláspontjának filozófiai és morális oldalát. [...] Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország lakói ezer éve óta abban a nyugat-európai kultúrkörben élnek, amely kezdettől fogva az egyéni szabadság megvalósítását tűzte ki célul. [...] Ezért idegen és elfogadhatatlan számukra az az állapot, amelyre a szovjet uralom vezette őket.”²¹ Az 1956-os forradalom egyik hajtóerejét az a morális felháborodás adta, hogy alapvető emberi értékeket nem lehetett képviselni, így például a „személyiség öncélúságát” és a kompetenciát. Ezekre utalva fogalmazott úgy Kemény, hogy az 1956-os munkástanácsok választásakor alapvetően két szempontot vettek figyelembe: a „kompetenciát és a lelki függetlenséget”. 1956 történéseinek ismerete, az akkor és a közvetlenül azután történtek ezért is fontosak a későbbi évtizedek megértése szempontjából. Ismét Keményt idézzük: „Csak kivégzésekkel, börtönökkel, internálásokkal tudták a gyárakat visszavenni a munkásoktól, valamint azzal, hogy az egész országban mindenütt végigverték az embereket.”²² A vizsgált időszak kezdetén tehát erőszakot alkalmaztak egy elgondolt politikai rendszer; egy társadalmi modell érdekében, amelybe fő helyen illeszkedett a munkásság társadalompolitikai kategóriája.

1956 után a hatalmat gyakorlóknak ezek tükrében kellett úgymond a lojalitást megszerezni, ami lényegében a kádári depolitizálás és közömbösítés révén sikerült. A semlegesség már lojalitásnak számított. A munkahelyeken nagyrészt vége lett az 1950-es évekre jellemző „közösségi élet terrorjának”, s jóval finomabb eszközökkel és időt hagyva látszott érvényesülni a párt- és állami akarat. Mindennek rendkívül fontos alapját képezte a fogyasztás színvonalának emelése.²³

További fontos konszolidációs tényezőnek bizonyult az információhiány; ennek révén a szocialista rendszer sokak számára valóban alternatíva nélkülinek mutatkozott. Ugyanakkor véleményünk szerint messzemenő tanulsága van annak, hogy „... a konszolidáció *kormányzati* stabilitást biztosít, míg a legitimitáció *rendszerstabilitást*. A nem legitimált rendszerekben a lojalitás, az engedelmességi készség nagyobb mértékben irányul vezető személyekre vagy vezetési garnitúrákra: vezető személyek csoportjaira, kormányzatokra.”²⁴ A rendszer addig volt a többség, így a munkásság számára elfogadható, amíg a belátható privát szférán belül megfelelő vagy – a túlmunka révén – többletjövedelemre, a „társadalmi tulajdon” lehetséges igénybevételére lehetőséget adott.

A „szovjet blokkhoz” tartozó más országokkal együtt a magyarországi *munkáspolitiká* lényegében egy „genetikailag kódolt szovjetizálás” volt. Az idő múlásával módosult, „magyarosodott” a rendszer. Erre utal találóan az az elterjedt mondásból kombinált megállapítás, hogy ha Magyarország volt a „legvidámabb”, akkor az NDK volt a „legszorgalmasabb és legjobban berendezett barakk a szocialista táborban”.²⁵

Az úgynevezett reálszocializmus rituáléja a tömeglojalitást célozta meg. Ez hatalmas feladat volt: az egységet, a közösségi ideált ugyanis úgy kellett megvalósítani, hogy közben megmaradjon a magas motivációs és modernizációs szint. Általánosságban elmondható, hogy erre a kihívásra a munka világának – egyáltalán, a munka mint szellemi és testi erőfeszítés folyamatainak – igen

21 Kemény (1991a) 71. p.

22 Uo. 71–72. p. Az emigránsok mellett a megtorlás áldozatainak kétharmada a munkások közül került ki. Valuch (2001) 223. p.

23 Szabó (1989) 292–295. p.

24 Uo. 300. p.

25 Danyel (1997) 82. p.

részletes szabályozásával, valamint a magán- és családi élet ezekhez kötődő „üzemcentrikus” szervezésével kívántak válaszolni. Ezért volt fontos a brigádélet, a szocialista munkaverseny, a szabadidő ellenőrzött eltöltése, a kirándulás stb. Mindezeknek egyúttal a „kollektivizált” társadalom képét kellett volna mutatniuk, az egyén tehát mindig egy „közösségben” jelent meg. Ezt az odatartozást erősítették meg a különböző szimbolikus jelvények, törzsgárdatagi igazolványok, kitüntetések, az üzemenkénti megjelenés a felvonulásokon, közös koszorúzások a munkásmozgalmi emlékhelyeknél. Ehhez igazodott a történelemszemlélet is, szimbólumokon keresztül közvetített, összefüggéseiből kiszakított politikai pedagógiájával. A monumentalitás később csökkent, de demonstrációs célja megmaradt.²⁶ 1956 után a „militáns szellemű munkáspolitiká” helyett a hatalmon lévők más, pragmatikusabb, érdekelvű, de lényegében továbbra is állandó teljesítménynövelésre készítető politikát folytattak. A forradalmat követő évek béremelései mellett az üzemi kontrollt a szociális ellátási feladatkörökkel kombinálták, amelyek eredményei (munkaidő-csökkentés) sokak számára elfogadhatóvá tették a rendszert.²⁷

A pártvezetés állandó törekvése volt, hogy fenntartsa a *munkás–paraszt szövetség* mítoszát. Ezt kellett szolgálnia a tévesz-szervezés idején megkötött úgynevezett patronálási szerződésnek, amelyben rögzítették a közös május elsejei felvonulást, könyvkölcsönzést, a KISZ-tagok közös kirándulásait, a szocialista brigádok társadalmi munkaóráinak számát, illetve azt, hogy a tévesz viszonzásképpen a zöldséget és a gyümölcsöt alacsonyabb áron adja az üzemi dolgozóknak.²⁸ Viszonzásképp az ipari üzemek dolgozóinak aktívan be kellett kapcsolódniuk a téveszszervezésbe, ami konkrétan a parasztszaládok meglátogatását, azaz agitációt jelentett. Az üzemi munkások – akik többségének közvetlen hozzátartozói, illetve korábban ők maguk is paraszti munkát végeztek – és a mezőgazdasági dolgozók, valamint a diplomások közötti többrétegű konfliktus azonban fiktívvé tette a párt „szövetségi politikáját”. Az ebben a kérdéskörben készített jelentésnek kifejezetten a közvélekedést kellett összefoglalnia: „A csak ipari munkából élők zömének az a véleménye, hogy 20 év óta a gyárak és üzemek dolgozói úgymond rákerestek a parasztságra és ezért állandóan emelkedő élelmiszerárakat, azonkívül pedig állandóan emelkedő iparcikkárakat kaptak cserébe, és elég sokan szemére vetik a kormánynak elsősorban azt, hogy szabadon hagyta és hagyja garázdálkodni a piacokon a szabad kereskedést űző parasztokat és egyéb üzérkedőket. [...] Az értelmiség felé pedig azt vetik fel, hogy a párt beleesett a diplomások imádatába, és csak azoknak van szavuk lassan az országban, ugyanakkor döntő %-uk mást sem tesz, mint hajszolja a prémiumokat és szalad az autó és egyéb más javak után, és ha szerét teheti, lógnak [sic:]. [...] A kétlakiaknak a véleménye a döntő %-uknál az egész szövetségi politikánkról lényegében közömbös. Őket csak az érdeklő elsősorban, hogy mentül többet tudjanak összekaparni – pontosabban addig jó nekik az egész politikánk, amíg a saját termelvényeiket jó áron el tudják adni [...]. Az állam direkt engedi, hogy az orvosok raboljanak a kórházban, egy vizit 500 ft., egy heti kezelés bármelyik falusi orvosnál 200 ft., a tanító csak akkor tanítja a fiaikat, ha viszik neki a tojást-csibét-szalonnát – mondják: úgy, mint régen, egykutyá -, semmi sem változott.”²⁹ A pártpreferensek által rögzített munkástapasztalatok szemben álltak a „munkásosztály” ideológiailag konstruált, az életszerűtől távoli képével.³⁰

26 Danyel (1997) 68–76. p.

27 Valuch (2001) 224. p.

28 PMLVO, XXVIII. 770. kb. 1960. 99., 158. p.

29 Uo. Jelentés a közvélekedésről, munkás–paraszt szövetségről. Szám és dátum nélkül, kb. 1965–66.

30 Vö. Hübner (1996) 199–223. p.

A MUNKÁSMILÍÓ MINT STABILITÁSI ÉS DEZINTEGRÁCIÓS FORRÁS

A szovjet mintát követve a gyáron belüli ellenőrzést, a személyi kötöttségeket erősítették a – marxista terminológiával élve – „gazdaságon kívüli kényszerek”. Az ipari munkások feletti ilyen fokú állami ellenőrzés 1949-től vált általánossá, ennek megfelelően épültek ki a személyzeti csoportok és osztályok, készítettek részletes káderyilvántartást, részben titkosított módszereket és anyagokat is felhasználva.³¹

A szóbeli és írásos kinyilatkoztatásokban a döntéshozók elsősorban a „munkásosztály” érdekeit kívánták érvényesíteni. A „munkásfetiszmus” sikertelen politikáját önmagában is jelzi az 1956-os forradalom munkástanácsainak létrejötte, amelyek a politikai rendszert illetően két lényeges elvet képviseltek, a parlamenti demokráciát és az önkormányzatot. Egyik vezetőjük ezt így fogalmazta meg: „Nem akarjuk a párt uralmát a munkástanácsok uralmára cserélni, nem akarjuk a munkástanácsok uralmát az egész társadalomra kényszeríteni.”³²

PÁRTPOLITIKA AZ ÜZEMBEN

Az 1956-os forradalom szabad szervezkedésének rövid időszaka egyáltalán nem múlt el nyomtalanul, sőt lényegesen meghatározta a későbbi évek munkáslétét is. Az 1960-as évek elején mintegy 6500 munkást foglalkoztató váci állami iparvállalatokról szóló 1957. februári pártvélemény szerint a „Finomfonógyár az egyik legnehezebb része az üzemeknek. Meg kell mondani, hogy hosszú időre van szükség, amíg létre tudjuk hozni a pártszervezetet.” Annak ellenére, hogy a munkástanács támogatta őket, „az elvtársak nagyon tartózkodók a párttal kapcsolatosan”. Még ennél is nagyobb problémát jelentett számukra az, hogy az üzem dolgozóinak 90%-a nő volt, akik a megnyilatkozások szerint „megunták a népszerűtlen feladatoknak a vállalását és a dolgozók előtt nem járatják le magukat. Jobban érzik magukat, hogy amikor elvégezték a 8 órás munkaidőt, nyugodtan mehetnek haza.” Ezt a közvélekedést általánosnak tartották. Az 1956-os forradalom előtti állapotokhoz képest a városban a kommunista párttagok száma egy hatodára (kb. 300 fő) csökkent. A helyi MSZMP a *köztéri, funkcionális tereket* is igyekezett szimbolikus eszközökkel (emlékmű-helyreállítás, a vörös csillag visszahelyezése) minél hamarabb visszafoglalni. Maga az első számú pártvezető sem tartotta stabilnak a helyzetet, többek között arra hivatkozva, hogy a pedagógusok 98%-a az „ellenforradalom” oldalán állt. Lemondási szándékát azzal is indokolta, hogy „a karhatalmisták megkérdésünk nélkül tartóztatnak le embereket. Első esetben megbeszéltek velünk, de azután nem tájékoztattak bennünket az eseményekről. [...] a fejesek futnak, a kisebbeket pedig letartóztatják.”³³

A párt és az állam erőszakos politikai gyakorlata ellenére 1957 elején a munkástanácsok egyes helyeken még olyan pozícióban voltak, hogy például a Váci Kötöttárugyárban a vezetőjük kijelenthette, ha a korábbi igazgató visszajön („mindent megmozgat, hogy visszajöjjön, ezért nem veszi fel a karhatalomnál a fizetését”), akkor tiltakozásul lemond. Az üzemi párttitkár (MSZMP), aki szintén elfogadhatatlannak tartotta az igazgató ismételt megjelenését, a következőkre alapozva kérte a munkástanácstól az együttműködést: „az elvtársak egy része idegenkedik az elvtárs megszólítástól, de nekem az a véleményem, hogy mindannyian egy elven vagyunk, mindannyian a szocializmust építjük, [...] az emberek fejében az okt. 23-át követő események lassan tisztázódnak. [...] A magunk részéről azt kívánjuk, hogy tegyünk pontot ezekre az eseményekre és próbáljunk kéz a kézben haladni.” A párttitkár „elvtársi megszóló-

31 Belényi (2000) 46–47. p.; Germuska (2000) 58–77. p.

32 Kemény (1991a) 70. p.

33 1957. február 15. PMLVO XXVIII. 770.

lításra” utaló megjegyzése érzékeltetett bizonyos *kommunistaellenességet*, de ugyanakkor azt is, hogy megosztottak lehettek ebben a tekintetben, erre utalt a „szocializmus” közös építésére tett megjegyzés.³⁴

A munkásság egységessé formálásának nehézségeit a váci MSZMP 1957. június 21-i ülésén felszólalók egyértelműen kifejezték. Eszerint a fonógyári „dolgozók azt állítják, hogy az üzemben nem volt ellenforradalmi jelenség”. Mindezt olyan időszakban hangoztatták, amikor egy másik gyárban „40 személyt, akik az ellenforradalmi munkákban kivették részüket, eltávolítottak az üzemből, 50 főt pedig alacsonyabb beosztásba tettek”. A munkások a „tömegkapcsolat kiszélesítése” szempontjából is igen fontossá váltak a párt számára, hiszen a tömegmegmozdulásokat így lehetett hatásossá tenni. Egy katonatiszt arról számolt be, „hogya megnézzük a május 1-jei ünnepséget, igen szép számban sikerült a tömegeket megmozgatni, de összehasonlítva a tegnapi körmeneten résztvevők számát, igen eltérő az arány, itt is igazolódik az, hogy a politikai munkával közelebb kell kerülni a tömegekhez, [...] ezt pedig csak úgy lehet megoldani, ha a régi stílus mellett új módszereket is alkalmazunk. A honvédség részéről ezen a téren fontos lépéseket tettek, egyes üzemekkel kulturális téren felvették a kapcsolatot.” Vácott tehát a *munkásjelenlét és egység hangsúlyozása* egyúttal a nagy hagyományokkal rendelkező *egyházi* – római katolikus püspökségi – befolyással szembeni küzdelem eszköze is lett. Ehhez hasonlóan a katonaság kulturális rendezvényei alárendelődtek a népzenei és tömegpolitikának.³⁵

A pártvélemények szerint a forradalom után egy évvel továbbra is lehet találkozni „nyílt és burkolt ellenséges megnyilvánulásokkal”. A Kötöttárugyárban a „nacionalizmust” tartották még veszélyesnek, amire a szóbeli megnyilatkozások („Magasabb lehetne az országban az életszínvonal, ha az összes magyarlakta területet visszakapnánk, és ezt a SZU meg is tehetné volna, ha jóakarónk stb.”) alapján következtek. A másik általánosnak vehető véleménynyilvánítási forma a kormányellenes *viccelődés és a hatalom szidalmazása* volt (a „kommunistákat véresszájúaknak” nevezik). Szerintük „mindezek a jelenségek igazolják, hogy párttagságunk jó része nem veszi fel a harcot, bátortalan (pl. néhányan félnek fényképet leadni a tagkönyvhöz)”.³⁶

Egy 1957. májusi beszámoló szerint a kilenc váci üzem fiatalságának 15%-a volt tagja a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek, az iskolai diákságnak pedig csupán 9%-a.

A politikai semlegesítés és az ellenőrzés gyakorlata minden lehetséges módon érvényesült az üzemen kívüli, nyári táborozásokban is. A KISZ egyik feladata az volt, hogy az *üzemi vezetéssel* egyeztesse a turnusok és a szabadságolási időszak azonos időpontjait.³⁷ Mindamelllett a kommunista tömegszervezetek mindenütt *gyenge lábakon* álltak. A városi KISZ-titkár beszámolójában megemlíti, hogy az egyik megmozduláson a „forradalmi dalokat éneklőket” *leköpdösték*, míg az iskolákban folyamatos ellenszenvet tapasztalt szervezetükkel szemben, a pedagógusokat kifejezetten „passzívnak” találta. A tömegszervezeti ellenőrzés szempontjából további nehézséget jelentett, sokszor elérhetetlennek bizonyult a *munkásszállások és az albérletek fiatalsága*, ez a probléma pedig ismételten rávilágított a lakáskérdés megoldatlanságára is.³⁸

34 Az említett vezető még évekig igazgatta a gyárat, kinevezése a kinyilvánított akarattal szemben történt, s nyilvánvalóan az ott dolgozók jelentős részének a bizalmatlanságát erősítette meg. Az 1957. február 27-i munkástanácsülés jegyzőkönyve. PMLVO, XXIX. 38-i /A/1.d. A hajógyárban és a bélésárugyárban is elleneztek a kommunisták jelenlétét a szakszervezeti vezetésben. Pártjegyzőkönyv. 1957. június 21. PMLVO, XXVIII. 770.

35 Uo.

36 „Általában az üzemekben a nacionalista nézetek főleg olyanoktól hangzanak el, akik Csehszlovákiából vagy Romániából lettek áttelepítve.” Pártjegyzőkönyv 1957. december 12. Uo. 85. p.

37 1957. május 27. ; 1957. május 17. Uo.

38 1958. november 29. Uo. 5639–5642. p.

1958 közepén a mintegy ezerfős váci párttagság 64%-át munkásszámazásának mondták, önértékelésük szerint az iskolai végzettségük nagyon alacsony volt.³⁹ Ezzel és a kényszerrel is összefügg, hogy a tömeglojalítás megszerzése zökkenőkkel járt, hiszen a pártvezetés sokszor már azt is eredménynek tekintette, ha a rendezvényeken „megjelentek végig ottmaradtak”.

A pártbizottságon kiemelten foglalkoztak az úgynevezett *munkáslevelezéssel*, amelynek információi arra világítanak rá, hogy a levélírók rendszerint legközvetlenebb, mindennapi problémáikkal fordultak a párt illetékeseihez. Az 1958-as év 29 levelének tanulsága a belső pártértékelés szerint lesújtó: „Itt meg kell említeni, hogy nem egy esetben olyan elhelyezést várnak a Pártbizottságtól, ahol lehetőleg kevés munkával kereshetnek sok pénzt. [...] Egy kivétellel nem érkezett levél például az üzemekben vagy a városban tapasztalható pazarlásokról, lopásokról.”⁴⁰ Úgy látszik, hogy sokan korán felismerték a párt teljhatalomra való törekvésének és monopóliumhelyzetének előnyeit. Talán egyes pártfunkcionáriusoknál is hamarabb jöttek rá arra, hogy ez a „mindenható” szerep mekkora terhet jelenthet a párt számára. A pártbeszéd szerint „közösséginek” tartott egyének számára a „politika” ekkoriban is a legközvetlenebb privát anyagi javak megszerzésének technikáira vonatkozott. Lojalitást elsősorban ezek érdekében mutattak.

A tömeglojalítás megszerzése szempontjából elsődlegesen kiszemeltek a törzsgárdatagok voltak: „...egy munkáscsalád majd minden tagja: apa, anya és gyermek megtalálhatja a gyárban a képzettségének megfelelő munkakört. Ez a módszer helyes. Így fonódhat egybe a munkásember két családja: közvetlen hozzátartozói és munkahelyének kollektívája. Így kap igazi értelmet az a megállapítás, hogy a törzsgárda képezi munkásosztályunk gerincét.” A párt-határozatokat követni igyekvő jelentéskészítők sem rejthették véka alá a munkásság helyzetét ekkoriban általánosan befolyásoló két fontos problémát, amit „türelmetlenséggel” magyaráztak: „Észlelhető bizonyos mértékű türelmetlenség, mely azonban jó szándékú és a fejlődés ütemének fokozását kíváná. Különösen a mezőgazdaság átszervezésével és a lakásépítkezésekkel kapcsolatosan észlelhető az említett türelmetlenség.”

Még tovább lépnek a kritikában, amikor a műveltség, kulturális színvonal, pontosabban – a korszak társadalmi militarizáltságot tükröző nyelvén megfogalmazva – a „kulturális front” eredményeit kell összegezni. A nyilvánvalóan *dezorganizált és a hivatalos programok iránt érdektelenséget* tükröző állapotleírásban azt is jelzik, hogy ebben az üzemi világban mennyire a *teljes életszervezést* („a munkásember két családját”) akarták megvalósítani, melynek során még a „testnevelés és a sport is a kulturális nevelés egyik eszköze” kívánt lenni.

A fenti jelentés pártbizottsági vitáján elhangzott, hogy a *munkásszállásokon* heti két alkalommal filmvetítések tartanak, könyvtár; rádió és televízió is van a „dolgozók szórakoztatása céljából”, ám lényegében megoldatlan a „szociális probléma”: „Ha nem lenne ilyen rossz a lakásviszony, a szociális kérdések 60%-a megoldódna.” Súlyos gondot jelentett a lakáshiány, a bölcsődei és napközi-elhelyezés, a kommunális ellátás. „A vízmű eredetileg emberi igények kielégítésére lett létrehozva. Ma már ipari célokat is szolgál.” Mindezek mellett az öltözők túlszűfolttsága, az ebédért való hosszas sorban állás problémája eltörpült.⁴¹

Két évvel később, 1960-ban a váci vezetés szerint továbbra sem volt stabil a párt elfogadottsága. A konokság, az ellenállás világos jelei – laza munkafegyelem, verbális szembenállás a párttal, kilépés a várt materiális előnyök elmaradása miatt – ekkor is megmutatkoztak. Az 1960 októberében végzett felmérés szerint a Váci Kötöttárugyárban „a délutános műszakban már

39 1958. augusztus 4. Uo. 5477–5480. p.

40 Uo. 5624–5627. p.

41 1960. augusztus. Uo. 8559–8564. p.; 1960. augusztus 31. 8894–8900. p.

¾ 10 óraker a blokkolóóránál állnak a dolgozók, igen sok a kilépők száma, valamint a későn jövők száma, mely nemcsak a fizikai dolgozóknál, hanem a tisztviselőknél is tapasztalható.”⁴²

Úgy érezték, hogy a kommunista párttagokat sem becsülik meg. Az egyik mérnök ki akart lépni a pártból, amit a környezete azzal indokolt, hogy „a pártot ugró deszkának kívánta felhasználni, nem sikerült neki és így határozta el magát, hogy kilép pártunk soraiból. [...] Indokai között többek között szerepel, hogy a vállalat által adott lakásához nem biztosítottunk fürdőszoba-berendezést, a vállalat nem tud képzettségének megfelelő munkakört biztosítani stb.”⁴³ Folyamatosan beszámoltak arról is, hogy az üzemi párttitkár és alapszervezet véleményét rendszerint mellőzi a vállalatvezetés.

A párt politikájának *munkásfetiszmusa* belső feszültségeket is teremtett. Az 1960-ban még érvényben lévő utasítások szerint a „munkás- és parasztszülők” gyerekei előnyt élveztek az iskolai felvételek során. Ezzel szemben sokan a „kiválasztottságból”, a döntéshozói szerepből fakadóan természetesnek tartották, hogy az apparátusbeliek gyerekeit fel kellene menteni a fenti rendelkezés hatálya alól. A városi párttitkár a megyei feletteseihez fordult ebben az ügyben.⁴⁴

A munkásmilőt alkotó tényezőkre (nem, korosztály, származás, vallás, üzemi bürokrácia, életkörülmények) ható külső nyomás egyszerre váltott ki stabilizációs és dezintegrációs jelenségeket.⁴⁵ Példáink elsősorban az utóbbiakat illusztrálják, amelyek inkább erősítették az individualizációt, mint a kollektív magatartást.

DIFFERENCIÁLT ÖREGEDÉS

Az egészségügyi szociológia differenciált öregedésnek nevezi az ipari munkások körében tapasztalható folyamatot, amelynek során az emberek a biológiai öregedést megelőzően betegé, rokkanttá válnak.⁴⁶ Az okokat illetően természetesen ebben a tekintetben is megoszlanak a vélemények. Mi elsősorban a – szélesebb értelemben vett – társadalmi oldal felől közelítve tartjuk megmagyarázhatónak ezt a jelenséget.

Témánk szempontjából különös fontossága van annak az elgondolásnak, hogy a munkafeltételek megváltozása minden esetben társadalmi erőterben történik. Az itt tapasztalt egyenlőtlenségek kifejezik a társadalom hierarchizáltsági fokát is. A munkakörülményeket rendszerint valamilyen külső katalizátor-tényező befolyásolja, amelyeknek két nagy csoportja van: a piaci viszonyok, illetve a piaci verseny által kitermelt hatások és a társadalmi korrekciós mechanizmusok. Lényegében megállapíthatjuk, hogy a szocialista rendszerben ezek a tényezők egyáltalán nem, vagy csak részlegesen működtek. Sajátos szempontból világítja meg a helyzetet az egyik beszámoló. A nők helyzetét mérték fel Vácott 1966-ban, pontosabban arra voltak kíváncsiak, hogy munka- és lakóhelyüket illetően mi a véleményük. A Tv-képcső és Alkatrészgyár munkásnői elsősorban a szombat éjszakai műszak megszüntetését kérték. „Felvetették a nők a bölcsőde és napközi problémákat és mondták, hogy magánosok 3–500 Ft-ért vigyáznak a gyermekre. Javasolták, hogy a gyár vezetői hozzanak létre olyan munkahelyet, ahol megfelelő körülmények között tudnák a gyár terhes női dolgozóit foglalkoztatni.” A megyei építőipari vállalatnál a szociális ellátás sokkal súlyosabb hiányait sorolták fel, amelyek szemmel látható hátrányba hozták őket a textilgyári és a más iparágakban dolgozó munkásnőkkel szemben. Így

42 1960. október, sz. n. Uo.

43 1960. október, sz. n. Uo.

44 1960. március 10. Uo.

45 Vö. Hübner (2001) 220–243. p.

46 Tardos (1993) 3–12. p.

például az építkezéseken nincs külön női öltöző és mosdó, s általában sokkal nehezebb fizikai munkát kell végezniük, amely egyáltalán nincs arányban a keresetükkel. A munkásnők szerint érdekeik azért sem érvényesülnek, mert a vállalatvezetésben kevés nő van. Ezt az egyenlőtlenséget a gyakorlatban állítólag a Váci Kötöttárugyárban nem tapasztalták: ott közismerten többségében nők dolgoztak, akiket a vezetésben is megfelelő arányban képviseltek. Ismét más aspektust vetettek fel a vendéglátóiparban és a börtönben dolgozó nők: leginkább az egyedülálló helyzetén kellett volna szerintük javítani. Másutt (Húsipari Vállalat) a „vendéglátóipar egyes dolgozóinak hanyagságát kifogásolták, hogy itt as embereket szolgálnak ki, akik ugyancsak veszélyeztetik a biztonságos közlekedésüket”. A Bélésszövőgyárban a férfiakénál alacsonyabb bérezést fájlalták, a hajógyári munkásnők az élelmiszer-ellátásra panaszkodtak. Az erdőgazdaságnál egy nő felvetette, hogy „gyermeke betegségére esetén rendes szabadságát kell kivenni az ápolás miatt”.⁴⁷

Visszatérve az említett katalizátor-tényezők hiányára, ebben az is nagy szerepet játszott – és ezzel a rendszer paradox vonásainak a száma emelkedett –, hogy a teljes foglalkoztatás, illetve az arra való állandó törekvés negatívan hatott a munkakörülményekre. Két okból is: olyan technológiát kellett alkalmazni, amely megfelelt a nagy tömegű szakképzetlen munkaerő képességeinek, később pedig ehhez a technológiához kellett munkaerőt biztosítani. Ez végül azt eredményezte, hogy a foglalkoztatási kényszer miatt – jobb híján – sokaknak el kellett fogadniuk a rossz feltételeket. Összességében tehát sem a fluktuáció, sem pedig a munkaerőhiány nem javította a munkakörülményeket.⁴⁸

Az illusztratív váci példák igazolhatják az eddigieket. Az áruhiányra és a lakáskérdés megoldatlanságára utaló panaszok állandóak voltak. Mint más helyi eseteink felsorolásakor láthattuk, a teljes foglalkoztatás révén lehetett a legmesszebbmenőkig kiterjeszteni a társadalmi kontrollt. A taylori munkaszervezet és a teljesítménybér – szemben a nyugat-európai változásokkal – Magyarországon továbbra is domináns maradt.⁴⁹ Mindezek igen jól illeszkedtek a szocialista társadalomszervezési és irányítási elvekhez és gyakorlathoz, de végül ezek a munkásság csak igen vékony rétegének a helyzetét tudták hosszú távon javítani.

A fokozott balesetveszély 1969-ben vált intézményesült egészségkárosító tényezővé. 1950 és 1954 között 1000 fizikai dolgozó közül évente átlagosan 92 fő, 1970 és 1974 között 43 fő, 1980 és 1984 között 42 fő szenvedett üzemi balesetet. Végeredményben ez az ártalom akkora vált hivatalosan is egészségkárosítóvá, amikor a kockázati szintet eredményesen csökkentették.

Korjelzőnek is tekinthető, hogy a szociológiai vizsgálatokban milyen életmódelemek alapján vizsgálták a fáradtság akkumulációját több magyarországi városban az 1980-as években: 8 órán túli munka, a 30 percet meghaladó munkába utazás, teljesítménytől függő kereset, kizárólag munkával töltött szabadság. Az még inkább tanulságos, és a tendenciákat is érzékelteti, hogy azokban az üzemekben, ahol a beruházások révén javultak a munkakörülmények, ott sem az „emberek, hanem a gépek technológiai szükséglete váltotta ki a munka humanizálását”.⁵⁰

Az 1964. évi statisztikai felmérés szerint az iparban előforduló, legjellemzőbbnek tartott egészségi ártalmak a következők voltak: föld alatti munka, vegyi és hőhatás, porártalom, magas páratartalom, nagyfokú szennyeződés, nagy zaj, egyéb.⁵¹ Mint látható, a felsorolásban csupán a fizikai ingerek szerepelnek, persze utólag meg kell említenünk azokat a tényezőket,

47 1966. augusztus 24. PMLVO, XXVIII. 770. Ag. 42/1/966. sz.

48 Tardos (1993) 14. p.

49 Uo. 15–17. p.

50 28., 59., Uo. 80. p.

51 Huszár (1967) 66. p.

amelyek a munkaszervezésből, az üzemszervezetten keresztül gyakorolt társadalmi-politikai kontrollból fakadóan fejtettek ki pszichikai hatást. A monotonia elleni megnyilvánulások körét szélesítette a munkaidő alatti egyre gyakoribb kávézás. Az otthoni munkavégzés és egyéb célok miatt pedig egyes üzemszervezetekben rendszeressé vált, hogy a munkások „minden éjszakás héten csütörtök, péntek, szombatra rendszeresen lebetegszenek”.⁵²

Az ipari munkások többsége (80,4%-a) heti 48 órát dolgozott, 45 órás munkahét a könnyűipar néhány ágában volt általános. Ennél kevesebb, 40–42 órát dolgoztak például a vegyiparban és a kohászatban, a gumigyártó részlegekben. A kortárs összehasonlítás szerint ez Európában a közepes kategóriának felelt meg. A le nem dolgozott munkaidő felét átlagosan a fizetett szabadság tette ki (az évi teljesíthető munkanapok 4,5–4,7%-a), ezt a betegség miatti kiesés (a kortársi szövegben „mulasztás”) követte, amelynek aránya 42% volt. Jellemző szabályszerűség volt az, hogy az életkor emelkedésével csökkent a kiesők száma.⁵³

A munkáslét parasztival, de mindenestre falusival összekapcsolódó szálaira világít rá az 1962. évi „kultúrnevelési” munkára vonatkozó beszámoló: „A kultúr munka programozását ma is nehezíti teszi az a tény, hogy a munkások péntek este kezdenek hazautazni, és hétfőn fáradtan jönnek vissza. Emiatt heti 3 nap marad, amelyen meg kell oldani a filmvetítést, könyvtári munkát, ismeretterjesztő előadások rendezését, oktatást, értekezleteket és az aktívák mozgatása is csak ezeken a napokon lehetséges. Bőven jut az adminisztrációkból és az értekezletekből is.” A vidékiek aránya 55% volt, akik naponta vagy hetente ingáztak lakó- és munkahelyük között. A Dunai Cementműben a dolgozók közel 80%-a betanított munkás volt, akiknek életvilágától nyilvánvalóan távol esett a párt „kultúrnevelési” programja.⁵⁴

KÖZÖMBŐSSÉG, DEPOLITIZÁLTSÁG, KONFLIKTUSOK

A hajógyári munkások „passzív” magatartásáról 1963-ban részletes pártjelentésben kellett beszámolni: „Felvetődött az a kérdés, miért nem szólnak a fizikai dolgozók. Azért, mert nem tudják, hogy mi a napirend. [...] A párttagok hozzáállása a pártélethez itt nem a legjobb. Néha nem merjük az igazságot megmondani, nem beszélünk róla nyíltan, és ezt sokan azért teszik, mert félnek az elküldéstől.” Rosszul működő KISZ-szervezetről, igen jelentős mértékű italozást folytató, privilegizált helyzetüket kihasználó hajógyári munkásörökről esik szó: a gépkocsivezető otthon tartja a gyári autót, a másik hétfőnként rendszerint otthon marad betegállományban, minden pénzét „szórakozásra” költi, elhanyagolja a továbbtanulást. A munkásörök 25%-a tartozott a kifogásolt magaviseletűek köréhez.⁵⁵

A *termelés középpontba állítása* lehetőséget teremtett a gazdasági irányítással foglalkozók számára, hogy a „mozgalmi”, „ideológiai” tevékenységet a lehetséges határig háttérbe szorítsák. Részben ezzel is összefügghet például az, hogy a mechanikai laborban nem akarták vállalni a dolgozók a munkásörséget és a pártmegbízást, „maga az ott kialakult politikai hangulat eredményezi ezt”.⁵⁶ Hogy a mindennapi valóságban az ottani munkások között milyen belső feszültségek keletkeztek, s ezek miképpen manifesztálódtak, arra valamelyest rávilágít a következő beszámoló: „Találkozni lehet azonban olyan jelenséggel is – elvéve –, hogy egyes munkásörök kifogásolták a megbecsülést, úgy vetették fel, hogy Őket üldözik, minden-

52 1965. március 25. PMLVO XXIX: 38-i.

53 Huszár (1967) 71–72., 80–83. p.

54 1963. január 18. PMLVO XXVIII. 770. 15. f.

55 1963. március 22., 26., 29. Uo.

56 1966. január 27. Uo.

ből kirekesztik, mert kommunisták és munkásörök. Az esetek többségében kiderült, hogy ezeknek a munkásöröknek többsége nem érdemel dicséretet, [...] Italosan mennek be munkahelyükre, minden bejelentés nélkül elhagyják az üzemet és ezzel szemben Ők vannak megsértődve. [...] Az általános tapasztalat az, hogy a fegyelmet megsértőkkel szemben nem azért járnak el, mert munkásör vagy kommunista, hanem azért, mert mint dolgozó fegyelmezetlen.”⁵⁷ Hasonló passzív magatartást tapasztaltak a Pamutfonóipari Vállalatnál is.⁵⁸

Az 1960-as évek elején általánossá vált – közvélekedésre és magatartásra vonatkozó – pártbeszámoló a „közéleti”, „politikai ügyektől” való távolságtartásról tudósítanak. A „közösségeket” fejleszteni óhajtó társadalompolitika ellenében mindinkább az individualizálási törekvések és mechanizmusok érvényesültek. A rendszer egyik jellemző paradoxona lett a konkrét anyagi célkitűzések érdekében vállalt – sokszor színlelt – lojalitás.

Különösképpen a *nők*, az *orvosok és a mérnökök* csoportját tartották úgy számon, mint akiket a legnehezebben lehetett párttaggá nevelni. Az előbbieik közismert többes – családi, munkahelyi – feladatuk és túlterheltségük alapján könnyebben kitérhetek a megkeresések elől. Az orvosok presztízse, viszonylagos függetlensége, intellektuális tőkájuk rendszerint kizárta, hogy kapcsolatot építsenek ki a párttal. A mérnökök hasonló okok, de leginkább a termelésben is megtapasztalt szakkompetencia miatt maradtak nehezen megszólíthatóvá. Feltételezhetően szerepet játszott más is, különösképpen a „tömeget” jelentő munkásságtól való elzárkózás.⁵⁹

Az „új gazdasági mechanizmus” bevezetése hallgatólagosan a termelés pártellenőrzési kudarcának az elismerését is jelentette.⁶⁰ „A párttitkárok fejét megzavarta az új gazdasági mechanizmus. [...] Ragaszkodnak a pártszervek a termelés pártellenőrzésének végzéséhez, s nem tisztázott, milyen mélységig mehetnek el.” A korábbi évtizedek és az 1960-as évek káderpolitikájának iskolázottságtól is függő különbözőségei fokozták a feszültségeket. A régi káderek gyakran kritizálták a „bizonyítványimádatot”, mondván, hogy „a rátermettséget, az alkalmasságot sok esetben már nem is veszik figyelembe a bizonyítvány, a diploma mellett”.⁶¹

A *cigányás* a munkásságon belül is marginalizált helyzetben volt. Elkülönült helyzetüket így jellemezték a pártbizottságok: „Az üzemi munkások sem szívesen fogadják a cigányokat és a lakosság is idegenkedik tőlük.”⁶²

A váci üzemi miliőt igen jelentősen befolyásolta az, hogy a munkások több mint 45%-a *nő* volt, akik a családi és háztartásbeli elvárások, illetve a munkahelyi követelmények között vergődtek. A pártjelentés szerint az is előfordult, hogy nekik kellett beavatkozni, amikor egy anyát egyértelműen azért bocsátottak el, mert gyerekeit gyakran kellett ápolnia. Az üzemi alá- és fölérendeltségi viszonyokat és a magas fluktuációt is tükrözte a következő megállapítás: „...többször keresik fel a Pártbizottságot olyan panaszokkal, hogy egyes üzemekben a dolgozókkal durván, gorombán, nyomdafestéket nem tűrő hangon beszélnek. [...] Előfordul ma még az üzemekben, hogy a dolgozók felvetik sérelmeiket – köztük párttagok –, s ennek orvoslása helyett »ha tetszik, elmehet« választ kapnak. Ezért és más körülmények miatt helyenként igen magas a fluktuáció.”⁶³

57 1966. sz. n. Uo.

58 1963. július 24. Uo.

59 1966. február 18. Uo.

60 1966. április 21.; 1966. május 17. Uo.

61 Uo.

62 1966. május 12.; 1966. november 25. Uo.

63 1966. november 8. Uo.

PÁRTTAGFELVÉTELEK

„Az osztályharcot családon belül is folytatni kell.”⁶⁴

A tagjelöltek felvételekor fokozottan érvényesülhettek a hivatalos ideológiának megfelelő gyakorlati szempontok. A forradalom utáni években a jelöltek elé alapvetően két követelményt állítottak: egyrészt igazolniuk kellett, hogy 1956 októberében „rendesen”, „józanul” viselkedtek, másrészt hogy sem ők, sem pedig a gyerekeik nem vettek részt vallásos szertartásokon. Az utóbbi feltételeknek rendszerint a szűkebb-tágabb család nőtagjainak (feleség, édesanya, nagymama, anyós) ellenállása, a gyerek hittanra járatása, templomi esküvő vagy istentisztelet-látogatás miatt nem tudtak megfelelni. Későbbi forráselemzésünk szerint 1960-ban a párttagok felvétele a változásoknak megfelelően kissé módosult. Enyhültek a felvételi szempontok, változott az indoklás nyelve is. Az egyik jelöltet (29 éves, parasztcsaládból származó varrónő, majd gépiró, a férje ugyanitt dolgozik) így jellemezték: „Az ellenforradalom alatt az ő üzeme volt az, amely legtovább dolgozott. Egy nyolcéves gyermekük van, akit a nagyszülők igyekeznek vallásossággal kapcsolatban befolyásolni. A gyermek hittanra nem jár ugyan, azonban probléma, hogy a nagyszülők imádkoztatják. A fentieket nevezett őszintén közölte. Szükségesnek látom, hogy e problémájával az alapszervezet a jövőben foglalkozzon és adjon segítséget annak megoldásában.”

28 éves, munkáscsaládból származó segédmunkás: „[...] 1956-ban munkástanács elnök [...] semmi olyan tevékenységet nem fejtett ki, amely államellenes lett volna, vagy a dolgozókkal szemben megtorló hatású. [...] Materialista világnézetű, családját is ebben a szellemben neveli.”⁶⁵ Az 1960-as években az 1956-os munkástanács tagok közül is többen kérték a párttagfelvételt.

A pártvezetés komolyan vette azt, hogy az egyházi befolyás és a vallásosság ellen elsősorban a családon belüli agitációt kell erősíteni. Különbséget tettek a tagjelöltek és a párttagok között: az előbbieknél fokozottan tekintetbe vették azt, hogy többéves, évtizedes vallásos nevelésben részesültek, ezért az ő átképzésüket a pártsemináriumokban akarták elvégeztetni. Pontosan megszabták a tagjelöltidő végét: addigra meggyőző eredményt kellett felmutatni. Ezzel szemben a párttagoknál nem hagytak ennyi türelmi időt, ha az illető egyházi szertartásokat látogatott vagy családtagjait a pártnak nem megfelelő irányba terelte. Ezért is újították fel ilyenkor a személyes elbeszélgetés és a családlátogatás intézményét.

A vallásosság elleni tevékenység hivatkozási alapja rendszerint az volt, hogy Vác „püspöki város, ahol a papság akcióinak fokozódását [...] aktívabb ateista propaganda kifejtésével” kell ellensúlyozni. Ezt egy 1966. évi végrehajtó bizottsági határozat szerint négy területen kívánták elérni. Először is a megüresedett pedagógusi állásokba „fiatal, ateista nevelők” felvételét szorgalmazták. Másodszor a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) „ateista előadásainak” számát és színvonalát emelték. Harmadszor az óvodákban és az iskolákban az első osztályos szülők gyerekeivel foglalkoztak intenzívebben. A negyedik fontos terepet az üzemek jelentették, ahol a pártszerveknek kellett „ateista tevékenységüket” fokozni. Ezeket az intézkedéseket azért hozták, mert kimutatásaik szerint az 1964/65-ös tanévben a tanulók 14,5%-a járt hittanra, 2,5%-kal többen, mint az előző évben. A határozatoknak megfelelő pártagitáció és nyomásgyakorlás a következő eredményeket érte el: az 1966/67-es tanévben már csak a gyerekek 8,8%-át írták be hittanra. Szóbeli kikérdezés alapján statisztikát készítettek a beiratkozók indítékairól, bár – mint írták – „a vélemények őszinteségéről teljes

64 1960. június 15. Uo. 71–72. p.

65 1960. április 27. Uo. 8738–8740. p.; 1966. november 23.

mértékben meggyőződni nem tudtunk”. Eszerint a szülők 25%-a így látta „biztosítottnak a gyermek erkölcsi nevelését”. A többségi 75% a következő okokat sorolta fel: az első áldozást és bérmlást csak akkor engedélyezi az egyház, ha a gyermek hittanra jár; fél, hogy környezete megszólja; a nagyszülői akarat és a családi béke érdekében. Végül: „Politikai állásfoglalásukat kívánják ezzel megmutatni. (Ezek voltak a legkevesebben.)”

Konklúzióként ezt fogalmazták meg: „Foglalkozni kell a pedagógusok ateista nevelésével. Minden iskolában ki kell alakítani egy ateista csoportot, [...]”⁶⁶

A TIT a párthatározatnak megfelelően arányosította az „ateista propagandát szolgáló előadások” számát, 1966-ban 24 ilyen előadás volt (9%). A *munkásmilőről* így vélekedtek: „Az ateista előadások döntő részét munkásszállásokon terveztük, abból kiindulva, hogy az ott élő alacsonyabb műveltségű dolgozók között több a vallásos, babonás szemléletű ember. Az előadók jelentései alapján feltevésünk helyesnek bizonyult, az ottani hallgatók – elsősorban a kezdeti időben – mereven elzárkóztak az előadások meghallgatása elől is. Később egy 12–15 fős hallgatóságot sikerült biztosítani.”⁶⁷ Az átfésült jelentésekben azonban gyakran található utalás arra, hogy az előadások iránti érdeklődés rendkívül csekély volt.

TELJESÍTMÉNYNÖVELESI KÍSÉRLETEK

A háborús károk helyreállítása során bevezetett – reális elemeket tartalmazó – munkaversenyek céljukat tekintve alapvetően módosultak az egypártrendszerben, és elsősorban a tömeglobalizáció, a „mozgósíthatóság” leérésére szolgáltak.⁶⁸ Ezt akarták növelni például az 1950-es évekbeli politikai diktatúra magyar és szovjet vezető személyiségeinek névnapja tiszteletére vagy az épp „aktuális” háborús fenyegetettség jelszavai jegyében rendezett munkaversenyekkel. A szovjet modellt követve honosodott meg a sztahanovista mozgalom. 1956 után előbb élmunkásmozgalmat és szocialista brigádmozgalmat szerveztek, majd bevezették a „kommunista szombatot”, ami heti egynapos ingyenmunkát jelentett. Ez utóbbit a hivatalos nyelv „társadalmi munkának” nevezte, amely persze – ismét paradox módon – a gyakorlatban a legnagyobb mértékű erővisszafogással és laza munkafegyelmel „társadalmasult”.

A teljesítménynövelést szolgálták a különböző *jutalmazási* formák, így például a hűség- és az újítási jutalom.⁶⁹ A szocialista rendszerben mindenképpen tekintetbe kell venni más kereseti forrásokat is, a mellékfoglalkozást, a magánkisiparos melletti hivatalos és nem hivatalos formában vállalt munkát, a munkaidő alatti és munkaidőn túli „fusizást”. Mindezek kombinálódtak a szociális juttatásokkal, amelyekkel a munkások nagy része élt: családi pótlék, kedvezményes étkeztetés üdülés, és egyéb állami források.

A váci kötöttárugyári munkaverseny formális célkitűzése rendszerint a konkrét termelési mutatók javítására vonatkozott: minőség, anyagtakarékosság, hulladékcsökkentés és munkafegyelem. Ezzel párhuzamosan szerveztek még tisztasági és egyéb „versenyeket”. A „tömegszervezeti” képviselőknek és vezetőknek (párt, KISZ, szakszervezet) ebben aktív szerepet kellett vállalniuk, ami elsősorban agitációs tevékenységet jelentett. A munkaversenyek mindig összekapcsolódtak a „társadalmi tulajdon” védelmével, azaz a gyári eszközök, tárgyak, anyagok hazavitele elleni küzdelemmel. Ebben a tekintetben is a kölcsönös és állandó bizalmatlanság fedezhető fel a beszámolókból, bár általában igen szokimondó módon ecsetelték a

66 Ag/33/1966. július 16. Uo.

67 1966. november 12. Uo.

68 Valuch (2001) 218–221. p.

69 Huszár (1967) 172–176. p.

gyári lopások körülményeit és megítélését. Ez utóbbira vonatkozik a következő kortársi tapasztalat: „Kovács párttitkár elvtárs véleménye szerint azonban az általános kép az, hogy a személyi tulajdon tolvajait a dolgozók elítélik és sajnálják a károsultat, míg a társadalmi tulajdon fosztogatóinál, ha tetten érik, sajnálják őket.”⁷⁰

A munkaversenyek formális jellegére és az elfogadottság hiányára világít rá egy 1966. évi vállalati helyzetértékelés, amely nyilvánvalóan a felső szervektől érkezett direktíváknak megfelelően vázolta az „új gazdasági mechanizmus” jövőképét: „A pénz előtérbe kerül, mint közgazdasági eszköz, mert szocialista rendszerben is árutermelés folyik. Másik ilyen alapvető dolog a piac. A megfelelő központi tervezgádkodáson belül teret enged az új mechanizmus a piaci lehetőségeknek. Ennek kapcsán az áru értéke is szerepet kap. (Az áru realizált értéke.) A piac fog mondani értékítéletet.” Mindez persze azzal járt, hogy ugyanebben az időben ennél a húspari vállalatnál 70 fővel csökkentették a létszámot.⁷¹

A vállalati úgynevezett igazgatói alapok elosztásában a szakszervezet is megfogalmazhatta a véleményét, de lényegében mindig ugyanazzal a kerettel lehetett gazdálkodni. Az ilyen célú pénzüsszeg létezése is illusztrálja, hogy az üzemnek milyen mértékben kellett (volna) a politikai és társadalmi kontrollt átvennie. A rendelkezésre álló összeg 46%-át jutalmazásra (például április 4-én és november 7-én) és „jóléti” célokra (sport, kultúra, gyereküdültetés, ösztöndíj) lehetett fordítani.⁷²

JÖVEDELEM

A háború utáni évben a munkások és a főmesterek órábéré közötti különbség ötszörös is lehetett. A mestereknek és a kiemelt szakmunkásoknak a bér mellett táppénz-kiegészítés is járt, valamint évente munkaruhát és egy öltönyre elegendő szövetet kaptak. 1947 októberétől a fokozódó kommunista beavatkozás következtében is új bérszabályozást vezettek be: három szakmunkási és hat segéd- és betanított munkási bérkategóriát alakítottak ki. Ezzel párhuzamosan fokozták az 1945-ben bevezetett területi bérddifferenciálást, amely az egyes régiók között 15–20% különbséget jelentett. Az 1950-es évek normaemelésnek nevezett bércsökkenései ellen a munkások az igen gyakori munkahely-változtatással védekeztek. Így például 1951-ben a munkakönyvet kiváltó munkások 92%-a, 1959-ben pedig 70%-a legalább egyszer munkahelyet cserélt. Ezt a gyakorlatot még nagyobb állami ellenőrzéssel (általános munkakötelezettség, a „közveszélyes munkakerülés” büntetése) akarták megszüntetni.⁷³ A bérezésben egyértelmű *nivellálódást* lehet látni: 1959 és 1964 között a szakmunkások órábéré 6,6%-kal, a betanított munkásoké 7,8%-kal, a segédmunkásoké 14,6%-kal nőtt. Ez a tendencia nyilvánvalóan nem ösztönözte a szakképzettség megszerzésére. A szakmák szerinti differenciálás persze megmaradt. A legjobban a vágárok kerestek. Egy lakatos átlagos 9,09 forintos órábérének például közel 128%-át kapta egy vágár; 52%-át a legalacsonyabban fizetettek közé tartozó kéziszövő. A lényegesebb szakmák kereseti sorrendje a következő volt: vágár; megleghengerész, vasolvastár, nyomdai gépszövő, vas- és acélöntő, autó- és motorszerelő. A legrosszabbul fizetettek voltak: kéziszövő, fonó, gépi szövő, női szabó.⁷⁴

A *bérezési formák* az 1960-as években a két alaptípus – az időbér és a darabbér – több változatát mutatták, skálájuk a legmagasabb átlagbért biztosító progresszív darabbértől a legala-

70 1958. március 22. PMLVO XXVIII.

71 1966. június 29. Uo.

72 1966. március 25. PMLVO XXIX. 38-i.

73 Valuch (2001) 217–222. p.

74 Huszár (1967) 133–137. p.

csonyabb kategóriájú havidíjig terjedt. A nyereségrészesedés elsősorban a hosszabb ideje a vállalatnál dolgozó tőzsgárdatagoknak és a valamilyen módon kiemelkedő teljesítményt nyújtóknak kedvezett. Azonban már 1958–59-ben, amikor a rendszert működésbe hozták, sokak számára világossá vált, hogy a munkás maga a nyereség összességéért, az alaprentabilitás kitűzött mutatójának eléréseért és túlteljesítéséért keveset tud tenni. Ezt a kortárs elemző is megállapította, megjegyezve, hogy „nem lehet számszerűen rögzíteni a feladatokat”. Az adatokból az is kiviláglik, hogy 1959-ben egy munkásnak átlagosan 805 forint nyereségrészesedése volt, ami akkor a havi átlagkereset 52%-ának felelt meg. Azonban ez az összeg és arány öt évvel később már csak 621 forint (36%) volt. Lényegében tehát ez a rendszer csak bizonyos ideig, megfelelő létszám és piaci adottságok mellett lehetett ösztönző. Az viszont alapvető problémát jelentett, hogy a korábbi rentabilitási szint növelését gyakorlatilag függetlenítette a nyereségszinttől. Így fordulhatott elő, hogy egy olyan vállalat munkásai, akiknek „abszolút nyeresége számottevő mértékben meghaladja egy másik vállalatét, jóval kevesebb nyereségrészesedést kapnak, mint a másik vállalatnál, ahol a rentabilitási mutatót »túlteljesítették«, s emellett a népgazdaságnak kevesebb nyereséget hoztak...”⁷⁵

Összességében a hivatalos statisztikák azt mutatták, hogy a „munkások és alkalmazottak” egy főre eső reáljövedelme 1965-ben kétszerese volt az 1950. évinek. Ennél kisebb mértékben – 75%-kal – nőtt a parasztság jövedelme. A reálbér az előbbieket körében 68%-kal, a mezőgazdaságban dolgozóknál 84%-kal növekedett. Ugyanakkor továbbra is megmaradt a „munkás–paraszt szövetség” egyenlőtlen viszonya az egy főre jutó összes jövedelem esetében, hiszen a hivatalos kimutatások szerint 1965-ben a munkások és az alkalmazottak 16%-kal többel rendelkeztek, mint a mezőgazdaságban dolgozók. A munkások és az alkalmazottak összjövedelmének mintegy 75%-a a kategóriától – hivatalosan a „végzett munkától” – függött, 25% pedig „társadalmi juttatásokból” tevődött össze. Ez utóbbi 10%-a pénzt (nyugdíj, táppénz, családi pótlék, segély, ösztöndíj), a többi pedig természetbeni juttatást jelentett.⁷⁶ Ismételten hangsúlyozni kell, hogy ezek a makroadatok a korabeli statisztikai kategóriákban írják le az „eredményeket”. Így például a felsorolásban a nyugdíj összege is szerepel ebben a kimutatásban, vagy például a természetbeni juttatásnál nincs differenciálás. Azokról a munkásokról nem is szólva, akik ebben eleve nem is részesülhettek, mert például Vácott az évi egyszeri 750 forintos textilutalvány azoknak járt, akik legalább egyéves munkaviszonnyal rendelkeztek.⁷⁷

A Magyar Selyemipari Vállalat 1964. évi bérszabályzata szerint a teljesítménybérnek öt variációja fordult elő. A másik forma az időbér volt. A prémium – beosztástól is függő – összege nem haladhatta meg az alapbér 40%-át. Érdeemes egy pillantást vetnünk a nyereségelosztás szabályozására. Az említett váci gyárban 1964-ben az elért „nyereségrészesedés” 70%-át egyenlő arányban osztották fel, 15%-át tartalékolták szociális és kulturális beszerzésekre, egyéb kiadásokra és jutalmazásokra, 15%-át hűségjutalomként osztották ki azoknak, akik öt éve itt dolgoztak. Tehát a szabályozás maximálisan üzemcentrikus volt, és ismételten több szálon megkötötte a munkavállalókat. Ez a rendszer is hierarchizált volt. Ugyanakkor vállalati szempontból „takarékos” is, hiszen ebből a keretből adták a hűségjutalmat, illetve ebből fedezték a szociális és a kulturális kiadásokat. Az általános munkakötelezettség szempontja itt is érvényesült: egy nap igazolatlan hiányzás esetén a nyereségrészesedés 30%-át, két nap után 60%-át, három nap után pedig 100%-át vonták le.⁷⁸

75 Huszár (1967) 157., 170–171. p.

76 Uo. 23–28. p.

77 1964. sz. n. PMLVO XXIX. 26-g.

78 Uo.

ÖSSZEFOGLALÁS. EGY NÉMET–MAGYAR ÖSSZEHASONLÍTÁS NÉHÁNY VONÁSA

A szocialista rendszer 1949 utáni magyarországi „összetartó erejét az ideológia, a hatalmi struktúra, a kényszer, a presztízs és (szűkebb körben) az anyagi javakra (is) váltható privilégiumok adták”.⁷⁹ Mindez a „rendszer” egyik oldalról való megközelítésének jellemző sajátossága. Ugyanakkor ezek az „oszlopok” centrifugális erőként is hatottak. A szocialista rendszert paradoxonok alapján lehet igazán leírni.⁸⁰ Sok kutató legtömörebben a pazarlás rendszerével azonosítja a szocializmust. Pazarlás folyt a földdel, a munkával és a tőkével.⁸¹ A felsorolás elsősorban közgazdasági szempontú, de nyilvánvaló, hogy mindegyik tényező mögött az emberi kapcsolatokat kell látni. A kutatói véleménnyel egyébként teljesen megegyezik az egyik magyarországi felmérés az 1980-as évekből: a megkérdezett munkások szintén ezt sorolták a negatív skála első helyére.⁸²

A szocialista rendszerben élők viszonylagos elégedettsége tehát elsősorban a „materialista” nézőpontra volt érvényes, mert egyébként az életvezetés személyes szabadságának feltételei nem – vagy csak igen kis részben – voltak biztosítottak. A kortársak általában nyilván nem ezen társadalomelméletek felől közelítették meg a kérdést, de a hiány mindennapjaiban generációk sora érezkelhette, s fejezte ki viccben, metakommunikatív módon, hogy mit jelent az, ha a „piac és a pénz mint generalizáló kommunikációs médium” nem jól működik; a „konfliktusmegoldás diszkurzív elvei”, s mindenekelőtt a parlament nem töltheti be demokratikus funkcióját; alapvetően hiányzik a racionális uralomban és a pozitív jogban gyökerező jogbiztonság.⁸³ A „gondoskodó diktatúra” mind Magyarországra, mind pedig az NDK-ra alkalmazható és nyilván vitát inspiráló kifejezés, mert egyrészt a rendszert tágabb összefüggésbe helyezi, másrészt utal a benne élő emberek empátiájára és ambivalens tapasztalatára. Leginkább a „modern” jelzőt tehetnénk még hozzá (*modern gondoskodó diktatúra*), amellyel azt is jelezzük, hogy az antimodern vonások ellenére például a tömegfogyasztást és a jóléti állam intézményeit tekintve sorolható modernnek.⁸⁴ Úgy tűnik, hogy a magyarországi „felemás modernizáció” többek között azért is mutathatott fel látványosabb eredményeket a keletnémettel szemben, mert Magyarország eleve hátrányosabb helyzetben volt. Jellemző közös vonásnak tekinthető viszont az, hogy a kommunista párt- és állami politika egyik nagy gazdasági-társadalmi korlátját mindkét országban a fogyasztási igények növekedése jelentette.⁸⁵ Mindez olyan reakciókat is kiváltott a kisebb társadalmi egységekben, például a családban, a rokonságban, a munkahelyi kollektívában, amelyek a „kisemberek” számára is eredményezhettek bizonyos hatalmi és szabályozási kompetenciát. Nem kis mértékben ezzel is összefüggésben vannak az 1990 utáni nosztalgikus megnyilvánulások.⁸⁶

Inkább kutatási módszerbeli azonosságnak minősül az, hogy mindkét országban elválaszthatatlan a politika- és a társadalomtörténet. Ismert, hogy az NDK történetének kutatói körében mennyire elterjedt vélemény, hogy a keletnémet „politikai társadalom” volt. Ehhez persze máris hozzá kell tennünk, mennyire általános volt ugyanakkor a mindennapokban a „politikai

79 Valuch (2001) 21–22. p.; elméleti vonatkozásban is lásd még Carl Joachim Friedrich hatpontos szindrómáját:

Hildebrand (1999) 78–79. p.; Jarausch (1998) 33–46. p.; Romsics (2000) 334–338. p.

80 Lásd például Wolle (1999) 135–169. p.

81 Kemény (1991b) 85–95. p.

82 Fukász (1984) 55. p.

83 Diewald (1995) 226. p.

84 Jarausch (1998); Kohli (1994) 34–38. p.; Huinink (1995) 34. p.

85 Kocka (1995) 118–119. p.; Merl (1997) 239–241. p.; Zwahr (1994) 555–557. p.; Ritter (2002) 174. p.

86 Lindenberger (1999) 27–31. p.

szféra privatizálása”.⁸⁷ Ugyanakkor nem gondoljuk a magyarországi társadalmi köteleket (Sozialverband) a politikai hatalomtól „függetlennek”.⁸⁸ Azt pedig végképp nem látjuk igazolódni, hogy akár az NDK, akár Magyarország „osztálytársadalom” lett volna.⁸⁹

Abban sokan egyetértenek, hogy az üzem – mint társadalmasodási mag – bármilyen konok ellenállási formának jelentős lehetőséget nyújtott.⁹⁰ Az itt dolgozó munkásság számos közös jellemzője megengedi az általános kép felvázolását. E vonásokhoz sorolják rendszerint a személyi kötöttségektől való mentességet, a viszonylag szabad bér munkavállalást a mezőgazdaságon kívül. Tehát azok az emberek tekinthetők munkásnak, akik az iparban, a szállításban és a szolgáltatásban fizikai munkát végeznek, s ezen túlmenően mindinkább kötődnek a városokhoz, bár nem feltétlenül laknak ott. Magyarországon lényeges különbség van a XIX. század második felétől a második világháborúig tartó időszakban és az 1950-es évektől formálódó munkástársadalmak között, ugyanis 1950 után a munkások többsége a mindent ellenőrizni akaró állam alkalmazottja lett. Mindamellet hangsúlyozni kell a belső kohézió – szerintünk az „egységes munkásosztály” – képződése ellen ható „kétlakiak” vagy „kettős jövedelműek” nagyszámú csoportját. A munkások – a hivatalokban dolgozók és alkalmazottak mellett – munkavállalóként egyértelműen függőségi helyzetben voltak: rákényszerültek, hogy fizikai erejüket, tudásukat és képességeiket „bérbe adják”.⁹¹

A munkásság szociális egzisztenciája eredendően is üzemcentrikus, s ezt különösképpen felerősítette az átfogó szocialista társadalmpolitika, amely egy rendszeres ellenőrzési mechanizmusban akarta az átnevelési programot véghezvinni. A szocialista társadalmakban a munkának központi jelentősége volt, sokkal több volt, mint pusztán kereső tevékenység. Sokkal inkább számított az „érdekek, intézmények és identitások strukturálódása központi forrásának”. Az üzembeli brigádok mindkét országban egyfajta konkurenciát jelentettek a párt és a szakszervezet számára.⁹²

A társadalmpolitikában – s így a munkásságra vonatkozóan is – az 1950-es évek militáns jellege halványult, és később elsősorban a paternalizmus érvényesült. Az ellenségekére (kulák, kispolgár stb.) alapozó megítélésben az egyénekről alkotott vélemények legfontosabb fokmérője a politikai megbízhatóság volt. Gazdasági tekintetben a legszembevetőbb az áru-, a nyersanyag- és a munkaerőhiány volt. Ha kulcsszót kellene választanunk a „szocialista gazdaság és társadalom” egymástól igen nehezen elválasztható rendszerének jellemzésére, akkor mindenképpen a hiányt és az ebből logikusan következő mindennapi korrupciót emelnénk ki.⁹³

A gazdasági-társadalmi szerkezeti mutatók alapján lényegesen átalakult Magyarország, erre hivatkozva joggal beszélhetünk „felemás modernizációról”, de az anyagi életkörülmények javulása mellett nehezen felmérhetők az emberi erőforrásokban keletkezett károk (lásd a „népbe-tegségi”, öngyilkossági statisztikákat), amelyek a társadalmi integrációt hátráltatták.⁹⁴

Az 1956 utáni években és évtizedekben mindinkább jellemzővé vált az „élni és élni hagyni” politikai gyakorlata. A munkások többsége lényegében képes volt egy rejtett formájú érdekvédelemre, sőt egyes helyeken üzemi „kettős hatalomról” is lehet beszélni: a gyárvezetőségről és az informális munkáselitéről.⁹⁵ Az 1960–70-es évek ilyen üzemi társadalmasodására közvetett bizo-

87 Kocka (1994) 547. p.; Lüdtke (1998) 12–13. p.

88 Lepsius (1994) 17. p.

89 Solga (1995) 45–88. p.

90 Kemény (1991a); Zwahr (1994) 557. p.; Kocka (1994) 551. p.; Hübner (2001) 234–243. p.;

91 Belényi (2000) 13–15. p.; Valuch (2001) 213–214. p.; Hillmann (1994) 36. p.

92 Kohli (1994) 39–43. p.; Hoffmann (1999) 41–42. p.; Hübner (1996) 214. p.

93 Kornai (1993).

94 Belényi (1993); Valuch (2001) 35–42. p.

nyítékot jelentenek az 1980-as években kifejlődött, tipikusan nem a szocialista modellre jellemző vállalkozási formák. Ennek megfelelően rétegződött az 1970–80-as évek munkássága: az elitet alkotó szakmunkások; a kettős státusúak, akik általában vállalaton kívüli jövedelem-kiegészítésre is rászorulnak; akik az előbbi két kategóriába nem sorolhatók, mert alacsony a szaktudásuk és általában pályakezdekők; a képzetlen, marginalizált rétegek. Ha származás és képzettség szerint nézzük a munkásság rétegződését, akkor az első nagyobb csoportba a tradicionálisan szakképzettek, a másodikba a többgenerációsan alacsonyabb iskolázottságú és a képzetlenebb tradicionális munkáscsaládok, a harmadikba a 20–30 ezer főt számláló magánszektorbeliek, a negyedikbe pedig az elsőgenerációs „új munkások” köre tartozik.⁹⁶

Az üzemeken belüli pozíciókat több tényező befolyásolta: mindenekelőtt a képzettség és a tapasztalat, a személyes kapcsolat, amely alapulhatott például korosztályi, iskolatársi, közeli vagy távoli ismeretségre, azonos lakóhelyre. Ugyanakkor az életmód szerint a munkásságon belül is belső törésvonalak voltak. A legfontosabb értékrendbeli változásnak a munkához való viszony bizonyult. A teljesítmény tisztelete, a minőségi munka révén is kialakult munkáshierarchia és ezek normái helyett mindinkább a politika által meghatározott szereposztás játszotta a főszerepet. Rendkívül nagy hatással volt a radikális társadalmi átalakulásban, hogy a munkásság is a folytonos átmenetiségben és tömegesedésben élt.⁹⁷

Néhány vázlatos, így a későbbiek során esetleg korrigálandó összehasonlítást tennénk. A nőknek mindkét országban hátrányos megkülönböztetésben volt részük. Lokális mintáink szerint a munkások aránya Magyarországon magasabb lehetett a pártban, mint az NDK-ban (41%).⁹⁸ Tapasztalatunk szerint Magyarországon a munkásoknak több lehetőségük volt a hivatalos munkán kívüli jövedelemszerzésre. Hasonlóképpen volt ez a mezőgazdaságban.⁹⁹ A vallásellenes pártpolitika része lett a munkáspolitikának is. Kérdés lehet például az, hogy az állami befolyással szemben, azzal „karöltve” Magyarországon mekkora szerepet játszott a felekezeti sokszínűség.¹⁰⁰

Az általunk bemutatott források nyelvi ritualizmusa¹⁰¹ (Sprachritualismus) már közvetlenül 1956 után kifejezte a legitimációs krízist. Az NDK-ban és Magyarországon rendszerspecifikussá vált a „közösségi ugródeszka-stratégia” (gemeinschaftliche Trittbrettfahrer-Strategie), amely végeredményképpen a társadalom nagy részét nem tette szolidárrissá az államhoz.¹⁰² A munkásságra hivatkozó politikában végül nem a „társadalmi igazságosságról”, a „munkás–paraszt állam” hatalomra jutásáról, hanem elsősorban a kommunista párt- és állami vezetés hegemoniájáról volt szó.¹⁰³

A munkásnak mint társadalompolitikai vezető figurának az „új emberré nevelés” példáját kellett volna nyújtania. Az üzemi szocializáció akarva-akaratlanul is alapvető személyiségformáló erővel bírt.¹⁰⁴ A kérdés az, hogy a párt- és az állami normáknak milyen mértékben és meddig kívánt megfelelni a kiválasztott célcsoport. A „szocializmus projektje” nagyon ambiciózus volt, hiszen „új embert” akart kifejleszteni. Egyszerre kívánta elvégezni a „politikai, szakmai és kulturális” nevelőmunkát, pontosabban az átnevelést. Mindez alapvetően bele-

95 Valuch (2001) 224. p.

96 Uo. 227–229. p.

97 Uo. 224–225. p.

98 Hübner (1996) 211. p.

99 Bauerkämper (2002) 20. p.

100 Klessmann (1993) 29–53. p.

101 Jessen (1997) 75. p.

102 Huinink (1995) 41–42. p.

103 Weber (1993) 141. p.

ütközött a hozott (korábbi lakóhely, például falusi társadalmi világ) és részben a kialakított (például munkásszállás, lakótelep) miliőbe. A miliő számos tényezője: az eredeti lakóhelyi, regionális, vallási, foglalkozási, sőt talán „rendi” identitás sokkal meghatározóbbnak bizonyult a központi párt- és állami akaratnál. Tanulságos módon a párt- és szakszervezeti beszámolóok – a minimálisan szükséges ideológiai igazodás, a lojalitás kinyilvánításának bevezető sorai után – lényegében mindig a belső konfliktusokról szóltak. A határtalanná vált (párt)állami hatalom éppen olyan mértékben *társadalmasodott, amilyen mértékben kiterjeszkedett.*¹⁰⁵

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 2000, Osiris.
- BAUERKÄMPFER, Arnd: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963*. Köln etc., 2002, Böhlau.
- BELÉNYI Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956*. Szeged, 1993, JATE.
- BELÉNYI Gyula: *Munkások Magyarországon 1948–1956. Dokumentumok*. Budapest, 2000, Napvilág.
- DANYEL, Jürgen: Politische Rituale als Sowjetimporte. In Jarausch, Konrad – Siegrist, Hannes (Hrsg.) *Amerikanisierung und Sowjetisierung in Deutschland 1945–1970*. Frankfurt a. M. etc., 1997, Campus. 67–86. p.
- DIEWALD, Martin: „Kollektiv”, „Vitamin B” oder „Nische”? Persönliche Netzwerke in der DDR. In Huinink, Johannes et al.: *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 1995, Akademie. 223–260. p.
- FUKÁSZ György: *Csepeli munkások életmódja. Zárótanulmány az 1982. évi felvétetről*. Budapest, 1984, Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete Szakszervezeti Részlege.
- GERMUSKA Pál: Az állambiztonsági szervek ipari elhárító tevékenysége a szocialista nagyüzemekben az 1960-as években. In Rainer M. János (szerk.) *Évkönyv 2000, VIII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 58–77. p.
- GYÁNI Gábor: Előszó. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Budapest, 2001, Napvilág. 7–11. p.
- HILDEBRAND, Klaus: Stufen der Totalitarismus-Forschung. In Jesse, Eckhard (Hrsg.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*. Bonn, 1999, Bundeszentrale für politische Bildung. 70–94. p.
- HILLMANN, Karl-Heinz: *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart, 1994, Körner.
- HOFFMANN, Dierk: Die Lenkung des Arbeitsmarktes in der SBZ/DDR 1945–1961. Phasen, Konzepte und Instrumente. In Hübner, Peter–Tenfelde, Klaus (Hrsg.): *Arbeiter in der SBZ–DDR*. Essen, 1999, Klartext.
- HOLZER, Jerzy: *Der Kommunismus in Europa. Politische Bewegung und Herrschaftssystem*. Frankfurt am Main, 1998, Fischer.
- HUININK, Johannes: Individuum und Gesellschaft in der DDR – Theoretische Ausgangspunkte einer Rekonstruktion der DDR-Gesellschaft in den Lebensverläufen ihrer Bürger. In Huinink, Johannes et al. (Hrsg.): *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 1995, Akademie. 25–44. p.
- HUSZÁR István (szerk.): *Az ipari munkások munka- és életkörülményei*. Budapest, 1967, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

104 Niethammer–von Plato–Wierling (1991) 601–605. p.

105 Jessen (1995) 107. p.

- HÜBNER, Peter: Arbeiterklasse als Inszenierung? Arbeiter und Gesellschaftspolitik in der SBZ/DDR. In Bessel, Richard–Jessen, Ralph (Hrsg.): *Die Grenzen der Diktatur. Staat und Gesellschaft in der DDR*. Göttingen, 1996, Vandenhoeck/Ruprecht. 199–223. p.
- HÜBNER, Peter: Identitätsmuster und Konfliktverhalten der Industriearbeiterschaft der SBZ/DDR. In *Bohemia*, 2001, 42. Bd. 2. Heft. 220–243. p.
- JARAUSCH, Konrad H.: Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR. 1998, In *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B/20. 33–46. p.
- JESSEN, Ralph: Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte. *Geschichte und Gesellschaft* 1995, 21. Bd. 96–110. p.
- JESSEN, Ralph: Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. In Lüdtke, Alf (Hrsg.): *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 1997, Akademie. 57–75. p.
- KEMÉNY István: A magyar munkástanácsok 1956-ban. In uő.: *Közéről s távolról*. Budapest, 1991a, Gondolat. 69–81. p.
- KEMÉNY István: A szocializmus a pazarlás rendszere. (Orosz István levélintérjúja). In uő.: *Közéről s távolról*. Budapest, 1991b, Gondolat. 85–95. p.
- KLESSMANN, Christoph: Zur Sozialgeschichte des protestantischen Milieus in der DDR. *Geschichte und Gesellschaft*, 1993, 19. Bd. 29–53. p.
- KOCKA, Jürgen: Eine durchherrschte Gesellschaft. In Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen–Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 1994, Klett Cotta, 547–553. p.
- KOCKA, Jürgen: Ein deutscher Sonderweg. Überlegungen zur Sozialgeschichte der DDR. In Ders. *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, 1995, Vandenhoeck/Ruprecht. 102–121. p.
- KOHLI, Martin: Die DDR als Arbeitergesellschaft? Arbeit, Lebenslauf und soziale Differenzierung. In Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen–Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 1994, Klett Cotta, 31–61. p.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer. (Kritikai politikai gazdaságtan)*. Budapest, 1993, Heti Világgazdaság.
- KOSELLECK, Reinhart: *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer. Frankfurt am Main, 2000, Suhrkamp.
- LEPSIUS, Rainer M.: Die Institutionenordnung als Rahmenbedingung der Sozialgeschichte der DDR. In Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen–Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 1994, Klett Cotta, 17–30. p.
- LINDENBERGER, Thomas: Die Diktatur der Grenzen. In Ders.: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*. Köln etc., 1999, Böhlau. 19–31. p.
- LÜDTKE, Alf: Sprache und Herrschaft in der DDR. Einleitende Überlegungen. In Ders.: *Akten. Eingaben. Schaufenster. Die DDR und ihre Texte. Erkundungen zu Herrschaft und Alltag*. Berlin, 1997, Akademie. 9–18. p.
- LÜDTKE, Alf: Die DDR als Geschichte. Zur Geschichtsschreibung über die DDR. 1998, In *Aus Politik und Zeitgeschichte* B/36. 3–16. p.
- MAJTÉNYI György: Önfejű munkások vagy öntudatos proletariátus? Vásárossorsok a diktatúrában. In Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Budapest, 2003, Napvilág. 83–91. p.
- MERL, Stephan: Staat und Konsum in der Zentralverwaltungswirtschaft. Russland und die ostmitteleuropäischen Länder. In Siegrist, Hannes–Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Europäische Konsumgeschichte. Zur Gesellschafts- und Kulturgeschichte des Konsums (18. bis 20. Jahrhundert)*. Frankfurt/New York, 1997, Campus. 205–241. p.

- MEZEY Barna: *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, 1996, Osiris.
- NIETHAMMER, Lutz–von PLATO, Alexander–WIERLING, Dorothea: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Berlin, 1991, Rowohlt.
- PIPER, Ernst: Mobilität. In Wulf, Christoph (Hrsg.) *Handbuch historischer Anthropologie*. Weinheim und Basel, 1997, Beltz. 198–202. p.
- PITTAWAY, Mark: Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – Munkásantropológia. Tanulmányok*. Budapest, 2003, Napvilág. 71–82. p.
- ITTER, Gerhard A.: Die DDR in der deutschen Geschichte. *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 2002, 2/50. 171–200. p.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2000, Osiris.
- SIEGRIST, Hannes–SUGARMANN, David: Geschichte als historisch-vergleichende Eigentums-wissenschaft. Rechts-, kultur- und gesellschaftsgeschichtliche Perspektiven. In Dies: *Eigentum im Vergleich internationalen Vergleich (18. – 20. Jahrhundert)*. Göttingen, 1999, Vandenhoeck/Ruprecht.
- SZABÓ Miklós: A legitimitás történelmi alakváltozásai. In uő.: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Budapest, 1989, Atlantis.
- SOLGA, Heike: Die Etablierung einer Klassengesellschaft in der DDR: Anspruch und Wirklichkeit des Postulats sozialer Gleichheit. In Huinink, Johannes et al. (Hrsg.): *Kollektiv und Eigensinn. Lebensverläufe in der DDR und danach*. Berlin, 1995, Akademie. 45–88. p.
- TARDOS Katalin: *Feláldozott egészség. (Munkások, munkakörülmények, betegségek)*. Budapest, 1993, Disszert. FSZEK 4-16800.
- VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris.
- WEBER, Hermann: *Die DDR 1945–1990*. München, 1993, Oldenbourg.
- WOLLE, Stefan: *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Bonn, 1999, Bundeszentrale für politische Bildung.
- ZWAHR, Hartmut: Kontinuitätsbruch und mangelnde Lebensfähigkeit. Das Scheitern der DDR. In: Kaelble, Hartmut–Kocka, Jürgen–Zwahr, Hartmut (Hrsg.) *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 1994, Klett Cotta. 554–557. p.

BARÁTH MAGDOLNA

A HATALOM SÁNCAIN KÍVÜL GERŐ ERNŐ ÉLETÉNEK UTOLSÓ ÉVTIZEDEI*

Gerő Ernő több mint egy évtizedes magyarországi politikai pályafutása 1956. október 28-án ért véget, amikor egy szovjet katonai repülőgépen Bata István, Piros László és Hegedüs András, valamint családtagjaik társaságában másodszor is szovjet emigrációba kényszerült. Ő, aki több mint egy évtizedig a hatalom csúcsán volt, akinek álláspontja és véleménye zsinórmértékül szolgált, egyszeriben légüres térben találta magát, éreznie kellett, hogy nincs többé szükség rá, keresztléneket rajta. Abban, hogy elfogadta a szovjetek által felkínált menedéket, valószínűleg a tömegharagtól való félelem is motiválta.

Nem tudjuk, az adott pillanatban Gerő és környezetének tagjai tisztában voltak-e azzal, hogy nem csupán a hatalomba, de hosszú ideig még az országba sem térhetnek vissza. A szovjet vezetés szándéka valószínűleg mindössze annyi volt, hogy a leggyűlöltebb vezetőket evakuálják, további sorsukról még nemigen volt elképzelésük. Erre utal, hogy amikor az SZKP KB Elnökségének 1956. október 28-i ülésén az ún. Malin-feljegyzések szerint Molotov javasolta a legkompromittáltabb magyar vezetők kimenekítését („gondoskodnunk kell a magyar kommunistákról”), további sorsukat illetően úgy döntöttek, hogy Hegedüs Andrást, Gerő Ernőt és Piros Lászlót Bulgáriába kell szállítani.²

Hegedüs András visszaemlékezése szerint november 28-án a déli órákban előbb Nagy Imre, majd Andropov szovjet nagykövet vetette fel: az adott helyzetben célszerű lenne, ha elhagynák az országot. Ekkor a Gerő, Bata, Hegedüs és Piros család számára már a Szovjetuniót jelölték meg célországként.³ Arra, hogy a korábbi döntés ellenére miért szállították őket végül Moszkvába, némi magyarázatot adhat az SZKP KB elnökségi ülésén Hruscsov által előterjesztett javaslatok között szereplő mondat: „Hegedüs és mások lépjenek érintkezésbe velünk”.⁴ A rendelkezésre álló forrásokból kideríthetetlen, hogy a Gerőékkel kapcsolatos elképzelés miért változott meg még ugyanazon a napon, sőt ugyanazon az elnökségi ülésen.

Az említett négy családot a tököli repülőtérről egy kivilágítatlan gép leszállás nélkül Moszkvába vitte, ahol a szokásos vendégházak egyikében kaptak szállást. Arról, hogy pontosan mit csináltak az első moszkvai napokban, Hegedüs András 1988-ban megjelent visszaemlékezése⁵ nem ad eligazítást. Határozottan nemmel válaszolt Zsille Zoltán azon

* A tanulmány a szerző készülő Gerő Ernő-életrajzának része.

1 Rainer–Szereda (1996) 41. p.

2 Uo. 42. p.

3 Hegedüs (1989) 312–314. p.

4 Rainer–Szereda (1996) 45. p.

5 Hegedüs (1988).

kérdésére is, hogy találkoztak-e szovjet pártvezetőkkel, s tárgyaltak-e velük a pártelnökség tagjai.⁶ Rákosi Mátyás visszaemlékezésében valamivel bővebben ír ezekről a napokról. Eszerint őt már október 23-án, moszkvai idő szerint este fél tíz körül hívták az SZKP Központi Bizottságától, s egy jó óra múlva már az ülésen volt, ahol informálták a budapesti helyzetről.⁷

Hegedüs András önéletrajzi művéhez készített előkészítő anyagai már pontosabb információkkal szolgálnak a történetekről.⁸ Eszerint Gerőnek, Pirosnak és neki még arra sem maradt ideje, hogy megmelegedjen a szálláson, máris vitték őket tovább a Kremlbe, ahol már várt rájuk Rákosi.⁹ Hegedüs közlése szerint behívták őket az SZKP KB elnökségi ülésére, ahol Hruscsov minden bevezető nélkül közölte velük a magyarországi szovjet bevonulás tényét¹⁰ és azt, hogy az Elnökség döntése értelmében „Gerő, Hegedüs, Piros visszamegy a szovjet csapatokkal, s elfoglalják régi posztjukat. A folyamatosságot biztosítani kell”. Állítólag ugyanekkor közzölték velük azt is, hogy másnap el kell készíteniük egy felhívást a magyar néphez, amelyben megígérik a hibák kijavítását.

Bár az időpontokat illetően van némi eltérés, Hegedüs leírása lényegében egybevág Rákosi visszaemlékezésével. Rákosi memoárja szerint az SZKP KB Elnökségén tett következő látogatására október 29-én vagy 30-án este került sor. Hruscsov akkor vázolta fel egy ellenkormány megalakításának tervét, és Rákosi szerint a szovjetek kérték, hogy az időközben Moszkvába érkezett magyar vezetőkkel – Gerő, Hegedüs, Kovács, Piros – együtt tegyenek javaslatot a „rendezésbe” bevonandó személyek körére.¹¹ Rákosi szerint ezen kívül konkrét feladatot is kaptak: „Azonnal felmerült annak a politikai okmányoknak a megírása, amellyel az új szocialista kormány a magyar nép elé tárja indokait. Ennek megírására is mi, a magyar elvtársak kaptunk megbízatást.”¹²

Hegedüs András szerint Gerő lelkesen fogadta a felkérést, mert ez azzal a reménnyel töltötte el, hogy visszaszerezheti a szovjet vezetés bizalmát, amiben október 25-e óta, amikor Mikojan és Szuszlov javaslatára leváltották, már nem reménykedett.¹³ Visszaemlékezése szerint másnap egy fekete ZIL ismét a Kremlbe szállította őket, ahol Leonyid Brezsnyev vigyázó tekintetétől kísérve azonnal hozzáláttak a felhívás megfogalmazásához.

Azt, hogy a Magyar Dolgozók Pártja Moszkvában tartózkodó vezetőit (vagy legalábbis egy részüket) bevonták a szovjet beavatkozással és az új kormány megalakításával kapcsolatos döntés előkészítésébe, más források is alátámasztják. 1998 nyarán Jurij Ernesztovics Reisztlől,¹⁴ Gerő 1932-ben született s azóta Moszkvában élő fiától egy borítékban különböző – többségében magyar nyelvű, így számára érthetetlen – dokumentumokat kaptam. Ezek között szerepelt

6 Hegedüs (1989) 323. p.

7 Rákosi (1997) 1032–1033. p.

8 Open Society Archive (OSA) 361-0-4 9. d.

9 Uo.

10 E ponton Hegedüs András cserbenhagyta a memóriája, az újabb magyarországi bevonulásról csak később született meg a döntés.

11 Rákosi (1997) 1035–1036. p.

12 Uo. 1036. p.

13 OSA 361-0-4 9. d.

14 Jurij Reisz édesanyja, egy lengyel emigráns asszony, Gerővel való megismerkedése idején szintén a Komintern apparátusában dolgozott, s ugyancsak a Lux Szálloda lakója volt. Az Ernesztovics apai nevet viselő fiú Gerő hazatérése után is Moszkvában maradt, de arról Gerő a moszkvai magyar pártképviselőn keresztül gondoskodott, hogy rendszeres segélyt kapjon, s az SZKP KB titkárnál egyetemi felvétele érdekében is közbenjárt. Gerő 1956-ot

Gerő 1956. november végén a forradalom okairól írt, a *Pravda* cikkével polemizáló válaszcikk-tervezete,¹⁵ 1957 eleji feljegyzése az SZKP KB részére a magyar gazdasági helyzetről, illetve a Táncsics Körről, s néhány keltezés nélküli, többségében magyar nyelvű, részben kézírásos, részben gépelt szöveg: Hegedüs András kézírásával egy kormánylista, a Kádár-kormány magyar néphez intézett 1956. november 4-i felhívásának korábbi változata magyar és orosz nyelven (ezeken Gerő kézírásos javításai is szerepelnek), illetve idegen kézírással íródott egyéb szövegek. A szövegek elemzése alapján megállapítható, hogy nagy valószínűséggel azokról a dokumentumokról van szó, amelyeket Hegedüs András és Rákosi Máttyás is említ visszaemlékezésében, s amelyek egy részét átdolgozott formában a későbbiekben mindketten fel is használták.

Hegedüs András szerint a felhívásban „minden lehetséges jót” megígértek, csupán a három tabut nem érintették (a semlegesség kinyilvánítása, a Varsói Szerződésből való kilépés és a többpártrendszer bevezetése). Hegedüs a felhívás elkészítését október 29-re datálja, s azt állítja, hogy már aznap este, az elkészült szöveg átadásakor kiderült, hogy azt a szovjet vezetés nem használja fel.¹⁶

A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint az SZKP KB Elnökségének október 31-i ülésén született döntés az akkor még Ideiglenes Forradalmi Kormányznak nevezett új hatalmi szerv létrehozásáról. V. Ny. Malin feljegyzései rögzítették Rákosi Máttyás, Gerő Ernő és Hegedüs András véleményét az új hatalmi szerv vezetőjének személyét illetően.¹⁷ Az a feljegyzésekből nem állapítható meg, hogy a volt vezetők jelen voltak-e az ülésen vagy csupán előzetesen konzultáltak velük. Azt sem lehet tudni, hogy a tervezett ellenkormányba bevonandó politikusok személyére (Apró Antal, Kádár János, Kiss Károly, Boldoczki János, Horváth Imre) ki tette a javaslatot.

Az ülésen elfogadott határozat – az elhangzott véleménycsere figyelembevételével – Zsukovot bízta meg a magyarországi eseményekkel kapcsolatos intézkedési terv kidolgozásával és a jelentéstétellel. Egyidejűleg megerősítették az október 28-i elnökségi ülésen kijelölt bizottság megbízását a „szükséges dokumentumok” elkészítésére.¹⁸ Az intézkedési terv kidolgozására vonatkozó döntést – Zsukovon kívül most már Szuszlov, Konyev, Szerov és Brezsnyev nevének feltüntetésével – az Elnökség november 1-jei ülésén elfogadott határozat ismételt megerősítette.¹⁹ A hivatalos jegyzőkönyvbe, illetve a végleges határozatba azonban nem került be az a rész, amely Brezsnyev és Szuszlov mellett a „magyar elvtársak” feladatává tette az intézkedéseket előkészítését.²⁰

A történések pontos idejét illetően továbbra is sok a bizonytalanság. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy Hegedüs András, illetve Rákosi minden esemény időpontjára jól emlék-

követő moszkvai emigrációs éve alatt egy ideig együtt élt fia családjával, így a magyarországi viszonyokat csak a balatoni pártüdülőben töltött egykori nyári vakációk alapján ismerő, s magyarul nem is értő fiatalember többször lehetett fültánúja Gerő véget nem érő töprengéseinek – beszélgetéseik során szinte mindig a magyar 1956 okainak elemzésénél kötöttek ki. A Moszkvában készült írásokat – egy gazdaságpolitikai tárgyú tanulmánya kivételével – Gerő 1961. januári hazatérésekor fia gondjaira bízta; hazahozatalukat nem tartotta célszerűnek.

15 Közreadta Baráth (1999).

16 Hegedüs szerint Brezsnyev közölte vele, hogy munkájukra azért nincs szükség, mert az Elnökség megváltoztat-ta döntését, és nem lép fel katonailag Nagy Imre ellen. OSA 361-0-4 9. d.

17 Rainer–Szereda (1996) 64. p.

18 Uo. 67. p.

19 Gál et al. (1993) 75. p.

20 Rainer–Szereda (1996) 73. p.

szik. A szovjet dokumentumok alapján helytállónak tűnik az a feltételezés, hogy a bukott magyar politikusok Moszkvában tartózkodó csoportja – ha előbb nem – a november 1-jei elnökségi ülést követően biztosan bekapcsolódott a Magyarországgal kapcsolatos döntések kidolgozásába. A „munkamódszert” illetően azonban csak találgathatunk. Valószínűsíthető, hogy a szovjet vezetés tagjai nagyjából körvonalazták elképzeléseiket, a konkrét formába öntést a magyarok végezték, s az elkészült tervezetek azután vagy a magyarok és az Elnökség kijelölt tagjai, vagy az elnökségi tagok egymás közötti vitája után nyerték el végső formájukat. A Kádár-kormány november 4-i nyilatkozata Rákosi memoárja szerint így készült: „Megállapodtunk az új kormány felhívásának főbb vonalaiban, s ennek alapján Gerő és Hegedűs e[lv]társ]ak kaptak megbízatást, hogy végső formába öntsék.”²¹ Hegedűs András a munkamódszerről semmit nem ír; szerinte az íráson „Gerő logikus, de szenttelen gondolkodásmódja” uralkodott, ő maga passzív maradt.²²

A nyilatkozat, illetve a magyarokhoz intézendő felhívás az elnökségi üléseken ezután is többször szerepelt a napirenden, a Zsukovra bízott intézkedési tervről azonban alig tudunk valamit. A Gerő-féle dokumentumok között található egy egyoldalas, „Az előkészített intézkedések listája” című, dátum és aláírás nélküli gépelt orosz nyelvű feljegyzés,²³ amelyen néhány helyen Gerő kézírásos javítása szerepel. Nem zárható ki, hogy ez lehetett a Zsukov-féle „intézkedési terv”, vagy legalábbis annak az a része, amelynek kimunkálásában a magyarokra is számítottak. Ezzel kapcsolatban is felvetődik azonban a kérdés: ki készítette a listát? Az Elnökség által kijelölt bizottság állította-e össze a magyarok számára a feladatsort, vagy a kapott instrukciók alapján a szükséges intézkedésekre és az elkészítendő dokumentumok jellegére is az utóbbiak tették a javaslatot, s azt a már elkészült tervezetekkel együtt csupán jóváhagyásra terjesztették az elnökségi tagok elé? A második variáció tűnik valószínűbbnek, egyértelmű választ azonban nem tudunk adni.

Abból, hogy valamennyi dokumentumot még a Magyar Ideiglenes Forradalmi Kormány nevében fogalmazták meg, arra következtethetünk, hogy ezek az írások az Elnökség november 3-i ülésének megkezdéséig elkészültek. Ebben az esetben az ülésről készített feljegyzésben

21 Rákosi (1997) 1036. p.

22 OSA 361-0-4 9. d.

23 A lista a következőket tartalmazza:

- „1. A Magyar Ideiglenes Forradalmi Kormány összetétele. (Melléklet.)
2. A Magyar Ideiglenes Forradalmi Kormány felhívása a lakossághoz. (Melléklet.)
3. A szovjet csapatok parancsnokságának, katonáinak és tisztjeinek felhívása a lakossághoz. (Melléklet.)
4. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának felhívása a párt tagjaihoz.
6. A Magyar Ideiglenes Forradalmi Kormány felhívása az államvédelmi tisztekhez, határőrökhöz és belső karhatalmistákhoz.
7. A Magyar Ideiglenes Forradalmi Kormány felhívása az ifjúsághoz.
8. Szervezeti intézkedések: a) az ideiglenes pártközpont összetétele; b) az ideiglenes párt irányító központ[ja] mellett működő agitáció-propaganda, szervezési, mozgósítási stáb összetétele; c) a rádió szerkesztőségének összetétele; d) a Szabad Nép szerkesztőségének összetétele; e) az ideiglenes szakszervezeti központ összetétele; f) az ifjúság demokratikus szervezete ideiglenes vezetésének összetétele; g) a sajtótermékek és rádió cenzorainak összetétele; h) a megyei megbízottak listája; i) azoknak az íróknak és irodalmároknak a listája, akiket fel lehet használni.
5. A honvédelmi miniszter utasítása a hadsereg valamennyi katonájának, tisztjének és valamennyi katonai egységnek. (Még nem készült el.)”

A dokumentum a szerző birtokában van.

szereplő megállapítás („A dokumentumok rosszul vannak előkészítve.”²⁴) vonatkozhatott a Gerőék által készített anyagokra is. Az Elnökség ezt követően a korábbi szövegező bizottságtól némi- leg eltérő összetételű csoportot bízott meg a dokumentumok előkészítésével: Szuszlovot, Mikojant és Sepilovot. Ezután kerülhetett sor a szovjet katonai parancsnokság nevében kiadott felhívás és a Kádár-kormány november 4-i felhívásának átdolgozására. A korábbi „tervet” és a többi írás felhasználását a legnagyobb valószínűség szerint ad acta tették, és a dokumentumok, valamint a kormánylista véglegesítése már Gerőék közreműködése nélkül történt.²⁵

Források hiányában azt ma még nem tudjuk, hogy az új kormány dokumentumainak elő- készítésén kívül a szovjet vezetésnek volt-e valamilyen egyéb terve is az MDP Moszkvában tartózkodó volt vezetőinek további „felhasználását” illetően.²⁶ Rákosi 1956. december 15-i Hruscsovhoz írt levelében található ilyen utalás, Rákosi azonban nem bocsátkozik részletekbe: „... úgy tűnik, megteremtődnek annak előfeltételei, hogy végre bevonják a munkába az eddig teljesen kizárt régi kommunistákat, és meg lehet valósítani azt a tervet, amelyet a novem- ber 4-ét megelőző napokban dolgoztak ki. E terv szerint a szovjet fegyveres erők fellépését egy- idejű erős politikai offenzíva támogatta volna, amelyben rajtam kívül részt vettek volna a Szovjet- unióban tartózkodó magyar kommunisták és természetesen a magyarországi kommunisták. A terv második, rendkívül fontos része Kádár elvtárs ellenállása miatt nem valósult meg.”²⁷

Miután az SZKP KB Elnökségének 1956. november 3-i ülésén Kádár János vállalta a neki szánt szerepet, Gerőeket valószínűleg „ejtették”. November közepére az egykori menekültek- ből politikai emigránsok lettek. A státusukban bekövetkezett változást Gerő és politikustársai ekkor még valószínűleg nem érzékelték. Hegedüs András szerint Gerő egy ideig még novem- ber 4-e után is bízott abban, hogy lehet valami szerepe az új hatalmi konstellációban.²⁸

1956 novemberében még nem volt teljesen egyértelmű az MSZMP vezetésének velük kap- csolatos álláspontja sem. Az Ideiglenes Központi Bizottság első ülésén a volt vezetők ügyé- nek rendezése kapcsán Kádár János két csoportról beszélt. Az elsőbe azokat sorolta, akik a jövőben semmilyen vezető tisztséget nem tölthetnek be, a másodikba azokat, akik számára lehetővé kell tenni, hogy eredeti foglalkozásuknak megfelelően, de nem vezető beosztásban elhelyezkedhessenek.²⁹ Gerő egyik listán sem szerepelt, nyilvánvaló azonban, hogy ő is az első csoporthoz tartozott.

A Kádár-vezetésnek a moszkvai emigránsokkal kapcsolatos szándékairól nem derült ki több abból a feljegyzésből sem, amelyet Borisz Ponomarjov, az SZKP KB külföldi kommunista pártokkal való kapcsolattartásért felelős osztályának vezetője készített az SZKP KB számára 1956. november 17-én. A dokumentum szerint akkor a családtagokkal együtt mintegy ötven- nen tartózkodtak Moszkvában, őket a KB Iroda dácáiban helyezték el, éllelmezésük és orvosi

24 Rainer–Szereda (1996) 88. p.

25 Ezt megerősíti Hegedüs András is, bár ő – feltehetőleg tévesen – október 29-ére teszi a munka befejezését. Közlése szerint az általuk elkészített dokumentum további sorsát nem ismerték, de Gerő szerint is a Kádár- kormány felhívásaként vonult be a magyar történelembe. OSA 361-0-4 9. d.

26 Ilyen tervekre utal Hegedüs András is az SZKP KB Elnökségének írott 1957. március 22-i levelében: „A múlt év novemberének első napjaiban – az október 31-én Önökkel történt megbeszélés értelmében – többema- gunkkal vissza akartunk térni Magyarországra, hogy részt vegyünk az ellenforradalom leverésében és a népi demokrácia rendjének megszilárdításában. Sajnos ez – velünk nem közölt okok miatt – nem valósult meg.” OSA 361-0-5 1. d.

27 Szereda–Sztikalin (1993) 196–197. p.

28 Hegedüs (1989) 322. p.

29 Némethné–Sipos (1993) 30. p.

ellátásuk költségeit a KB Iroda állta. További sorsukat illetően a feljegyzés készítője csak a budapesti nagykövetség közlésére hagyatkozhatott: „A budapesti szovjet nagykövettől azt a tájékoztatást kaptuk, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése a közeljövőben az említett személyek többségét nem kívánja Budapestre hívni, mivel nem áll szándékában irányító munkában felhasználni őket Magyarországon.”³⁰ Ponomarjov Kádárnak az SZKP KB-hoz intézett kérésére utalva még további családok érkezésével is számolt.

Nem teljesen tisztázott Rákosi és az október végén Moszkvába érkezett magyar politikusok kapcsolata sem. Bár Rákosi visszaemlékezése szerint a már említett dokumentumok szövegezésében ő is részt vett, a Gerő-iratok között egyen sem található meg Rákosi keze nyoma. Ez azonban természetesen még nem zárja ki, hogy Rákosi és volt politikustársai november első napjaiban szorosan együttműködtek. A későbbiekben azonban a kapcsolattartást megnehezítette, hogy Rákosi továbbra is a barvihi szanatóriumban tartózkodott, az október 28-án kimenekített vezetők viszont előbb az 1956 októberében szálláshelyül kijelölt uszpenszkojei dácákban, majd 1957 nyarától, a családtagok hazatérése után Moszkva belvárosában laktak. Gerő és menekülttársai több alkalommal felkeresték Rákosit a szanatóriumban, s elképzelhető, hogy Gerő négyszemközti beszélgetést is folytatott vele. Kettőjük között azonban némileg feszült volt a hangulat, ami nem kis mértékben az 1956 júliusa utáni magyarországi események eltérő megítéléséből adódott: Rákosi makacsul kitartott amellett, hogy a forradalom kitörése az ő 1956. júliusi leváltása miatt következett be.

A Szovjetunióban tartózkodó volt vezetők november 4-e után sem voltak csupán az események tétlen szemlélői. A bukott politikusok – Hegedüs András szavaival – „ugrásra készen” álltak.³¹ Az emigránsok, jórészt Gerőék lakásán, végelethatalan vitákat folytattak arról, hogy miért következtek be az 1956. októberi magyar események, illetve hogy elkerülhető lett volna-e a forradalom kirobbanása.³² Véleményük aztán az SZKP KB-nak írt – és onnan általában az MSZMP vezetéséhez továbbított – levelekben körvonalazódott.

Mint önéletrajzi könyvében Hegedüs András írja, ezek a viták alapvetően három kérdés körül kristályosodtak ki: mi okozta Magyarországon a hatalom összeomlását, milyen legyen a Kádár-kormány politikájához való viszonyuk és milyen korrekciókra van szükség a politikai irányvonalat illetően.³³

A szovjet vezetésnek címzett első memorandum november 18-án kelt, aláírói Gerő Ernő, Hegedüs András és Kovács István voltak.³⁴ A szövegezést valószínűleg közösen végezték, majd a levelet Gerő fordította le és adta át november 19-én Mosetovnak azzal a kéréssel, hogy az egyidejűleg átadott kézirásos szöveget is illesszék be a levélbe (ez a szöveg lett memorandum első bekezdése), majd az első oldal átgépelése után a memorandumot kézbesítsék a címzettnak.³⁵

Az SZKP KB Elnökségének küldött levélben az MSZMP politikájában bekövetkezett állítólagos jobbratolódás miatti aggodalmuknak adtak hangot, és a szovjet vezetés számára meg-

30 Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii (RGANI) f. 5. op. 28. gy. 382.

31 Hegedüs (1988) 319. p.

32 Ezekbe a vitákba először Hegedüs András visszaemlékezése engedett bepillantást. Hegedüs (1988) 322–324. p., illetve uő. (1989) 318–328. p.

33 Hegedüs (1988) 322. p.

34 Közli Gál et al. (1993) 133–136. p.

35 Gerő Mosetovnak címzett levele és a november 18-i memorandum első oldala Gerő Ernőnek a Komintern levéltárában őrzött káderanyagában maradt fenn. Roszsijszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii (RGASZPI) f. 495. op. 199. gy. 55.

fogalmaztak a hibák kijavítására irányuló tanácsokat is. Gerő, aki több mint egy évtizeden át a magyar politikai élet egyfajta szürke eminenciása volt, nyilván nehezen vette tudomásul, hogy ezekre a „tanácsokra” sem Kádár János, sem a szovjet vezetés nem tart igényt.

A levél aláírói így kezdték memorandumukat: világos, hogy a magyarországi események azt kívánják, hogy „beható, önkritikus elemzésnek vessük alá a volt magyar párt- és állami vezetés egész tevékenységét, feltárjuk a tragikus eseményeket előidéző okokat”.³⁶ Ez az önkritikus szembenézés azonban elmaradt. A moszkvai emigránsok közül egyedül Gerő vállalkozott a forradalom kitörésének okairól vallott álláspontja részletes írásbeli kifejtésére és rögzítésére, ez az írása azonban „fiókban maradt”, és talán még emigránssá lett egykori politikuskársai sem ismerték. A mintegy hatvan noteszlapnyit kitevő, töltőtollal lejegyzett, néhol alig olvasható írást szintén Gerő Moszkvában élő fia őrizte meg. A leírt szöveg terjedelméből arra lehet következtetni, hogy szerzője nagyobb lélegzetű munkára készült, a lapszéli jegyzetek és a szövegben található zárójeles megjegyzések pedig arra utalnak, hogy Gerő számos adatot utólag pontosítani kívánt.

Miért és kinek írt? Teljességgel az sem lenne kizárható, hogy a magyarországi viszonyok között nehezen eligazodó prezídiumi tagok a szovjet pártvezetés belső köreivel jó kapcsolatokat ápoló Gerőtől kértek elemzést a forradalom kirobbanásának okairól. E feltételezés mellett szól, hogy Gerő – nyilván nem magánszorgalomból – 1957 tavaszán is több feljegyzést készített a szovjet párt vezetése számára például a Táncsics Körről, és hosszasan elemezte a magyarországi gazdasági helyzetet is.³⁷ A hipotézis érvényessége ellen szól viszont maga az írás: nehezen elképzelhető, hogy Gerő egy szovjet megrendelésre készült elemzésben a forradalom kitörését előidéző hibák jelentős részéért éppen szovjet vezetésre hárította volna át a felelősséget. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a *Pravda* 1956. november 23-i, a Rákosi–Gerő-féle vezetést elmarasztaló szerkesztőségi cikke³⁸ volt az az erős külső hatás, amely mintegy a cikkre válaszként is felfogható számadásra készítette. E verzió helyességét látszik igazolni Gerő írásának struktúrája: mintha a cikkben a Rákosi–Gerő-féle vezetéssel szemben megfogalmazott vádakkal polemizálna, azok tételes cáfolására törekedne.

Gerő felindultsága emberileg teljesen érthető, hiszen ő, aki mindvégig hűségesen végrehajtotta a szovjet utasításokat, aki mindig tudta, hogyan kell reagálni a szovjet politika legapróbb rezdüléseire is, azt igazán nem várta volna, hogy a Rákosi–Gerő-vezetést tegyék meg minden baj okozójának!³⁹ Az elmarasztaló sorokat olvasva méltán érezhette úgy, hogy cserbenhagyták, s ettől mintegy felmentve érezte magát a pártfegyelem azon íratlan szabálya alól, hogy a szovjet vezetést nem lehet bírálni.

Gerő a forradalom okainak elemzésekor egészen 1953 nyaráig, az „új szakasz” megindításáig nyúlt vissza. A moszkvai bírálatok jogosságát és a változtatás szükségességét nem vonta

36 Gál et al. (1993) 133. p.

37 A dokumentumok a szerző birtokában vannak. A magyar gazdasági helyzetről a Kádár János vezette kormánydelegáció 1957. márciusi látogatása előtt az SZKP KB külügyi osztályán is készült egy feljegyzés. Nem kizárt, hogy az utóbbi dokumentum elkészítéséhez a Gerő által leírtakat vették alapul, a két dokumentum összevetése azonban nem volt lehetséges, mert az SZKP KB egykori pártlevéltárában őrzött dokumentumot időközben újra titkosították.

38 Za dalnyejeje szplocsenyije szil szocializma na osnove markszisztko-leninszkih principov. *Pravda*, 1956. november 23. A cikk „A szocializmus erőinek további összefogásáért a marxizmus-leninizmus elvei alapján” címmel magyarul is megjelent a *Népszabadság* 1956. november 25-i számában.

39 A cikk kiinduló tétele a következő: „Kétségtelen, hogy a magyar események kirobbanásához hozzájárultak a Rákosi–Gerő-féle állam- és pártvezetés bűnei, amelyek a szocialista építésben súlyos hibákat okoztak, mind az általános, mind a gazdaságpolitikában és a kulturális építőmunkában.”

kétségbe, de Rákosi korábbi megnyilatkozásaihoz hasonlóan a „tanácsok” helytelen kivitelezését tette meg minden rossz ősforrásának. Ebből következően nála a felkelés előidézőjeként első helyen Nagy Imre és hívei helytelen politikája állt, ám a kiváltó okok elemzésekor feltűnően nagy teret szentelt Rákosi tevékenységének is, különösen a Rajk-perben játszott dicstelen szerepének. Nem kímélte azonban Kádár Jánost sem, akit elsősorban a párt immár másodszori felosztatásáért bírált. Láthatóan azt sem tudta megbocsátani neki, hogy a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány felhívásának közreműködésükkel, Moszkvában szerkesztett szövegbe utólag beszúrta a „Rákosi–Gerő-klikk” kifejezést, s ezzel egy platformra került az „áruló” Nagy Imrével.

Nyilvánvalóan Gerő is érezte, hogy a forradalmat előidéző okok számbavételekor nem kerülheti meg a gazdaságpolitikai kérdések elemzését sem, hiszen ez volt az ő igazi „felségterülete”. Értékelésében különböző összefüggésekben többször is említést tett a gazdaságpolitikában elkövetett hibákról, s bár a tényeket nem tagadta, és megjegyzései érdemiek, felelősségét e tekintetben sem ismerte el. Talán személyes érintettsége okán is itt működött leginkább a felelősségáthárítási reflex – minden probléma oka az, hogy a „szovjet elvtársaktól” rossz, illetve ellentmondásos tanácsokat kaptunk –, s akaratlanul is azt sugallta, hogy a „magyar elvtársak” önálló, szuverén döntést semmilyen kérdésben nem hozhattak.

Írásművében talán a leghelytállóbb az ifjúságpolitika területén elkövetett hibákkal és az ifjúságnak a forradalomban játszott szerepével foglalkozó rész. Talán ez az egyetlen olyan kérdés, amelyről szépítgetés és torzítás nélkül, viszonylag objektívan képes írni. Elismeri, hogy a párt éveken keresztül nem foglalkozott megfelelően az ifjúsággal, a nevelés csődöt mondott, a szektás hibák különösen az ifjúsággal való foglalkozásban éreztették hatásukat, a párt nem volt képes mozgósítani az ifjúságot. A legnagyobb hibának azt tartotta, hogy sok ezer fiatal nem látott maga előtt perspektívát.

A forradalom kirobbanása után egy hónappal frissiben papírra vetett sorok szerzője e kritikus helyzetben sem tudott azonban túllépni önmagán. Akármi motiválta is az íráskor, a végeredmény minden önkritikától mentes, öngazoló, magamentegető írás lett, még ha Gerő – a tőle megszokott módon – kínosan ügyelt is a távolságtartást és kívülállást kifejező harmadik személy használatára, s még csak véletlenül sem írt le első személyű igealakot. Pedig a sorok között átszivárog, hogy őt magát is megérintették a történetek. Nemcsak a munkásság tömeges részvételének okaira nem tudott elégséges magyarázatot adni, de láthatóan küszködött a nacionalizmus kérdésével is. Azt ugyan maga is érezte, hogy a kommunista párt a környező országokkal összehasonlítva „nemzeti deficitben” szenvedett, odáig azonban nem jutott el, hogy a „nacionalista” követelések jogosságát teljes egészében elismerje.

A végső következtetések levonására nem volt ereje. Csak találgathatunk, hogy mikor és miért hagyta abba az írást. A legvalószínűbb feltételezés, hogy 1956. december első felében még ezzel töltötte az idejét, hiszen az értékelés még szót ejtett a Kádár-kormány téveszékkel kapcsolatos december eleji „tehetetlenségéről”. Időközben azonban – a magyar újságok postai továbbítása következtében nyilván némi késéssel – megismerte az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi – a szovjet pártvezetésnek a *Pravda*-vezércikkben megjelent hivatalos álláspontjával teljesen egybevágó⁴⁰ – határozatát az „ellenforradalom” okairól, amelyben első helyen szerepelt a „Rákosi–Gerő-klikk antileninista, a kommunista párttól idegen vezetési stílusa”.

40 Az MSZMP IKB decemberi ülésének előkészítésével és a határozat megszületésével kapcsolatban lásd Malenkov, Szuszlov és Arisztov feljegyzését a Kádár Jánossal 1956. december 1-jén és 3-án folytatott beszélgetésükről. Szereda–Sztikalín (1998) 711–715. és 718–720. p.

Természetesen az új, Kádár-féle vezetés nem tartott igényt Gerő szolgálataira, sőt a *Pravda* szerkesztőségi cikke után annak is egyre kisebb lett a valószínűsége, hogy szovjet segítséggel visszatérhet a politikai életbe. Ha az aktív politikai szerepvállalásról esetleg már nem voltak is illúziói, a mielőbbi hazatérés reményéről nem mondott le, s ennek érdekében nem engedhette meg magának, hogy szembehelyezkedjen a párt érvényben lévő határozatával.

A moszkvai emigránsok sorsát illetően a magyar pártvezetés halogatta a végleges döntéshozatalt. Amikor azonban 1957. január közepén Rákosi újabb levélben jelentette be hazatérési szándékát,⁴¹ Kádárék számára nyilvánvalóvá vált, hogy a bukott pártvezetők ügyében nem lehet tovább húzni a döntést. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. január 25-i ülésén egyelőre még csak arról határoztak, hogy össze kell állítani a „politikai életből kikapcsolt” volt vezetők névsorát, és „megfelelő kategorizálás” után kell döntenie az ügyükben. A meghozott határozatot az Ideiglenes Intéző Bizottság egy tagja „elvtársi módon” a helyszínen közölte volna az érintettekkel.⁴²

Az újabb halogatás oka az is lehetett, hogy mielőtt a magyar pártvezetés ügyükben kimondta volna a végső szót, szerették volna megismerni a „vendéglátó” szovjet fél véleményét is. A magyar emigránsokra vonatkozó konzultációnak az eddig ismertté vált szovjet iratokban nincs nyoma, ez azonban nem zárja ki azt, hogy a Moszkvában tartózkodó volt vezetők további sorsáról január–február folyamán a két párt képviselői eszmecsere folytattak. A magyar emigránsok közben újabb és újabb levelekkel ostromolták a Kádár-féle vezetést, sürgetve „igazságtalan” emigrációjuk mielőbbi megszüntetését.

Annak nem találtam nyomát, hogy társaihoz hasonlóan Gerő a magyar vezetéshez is eljuttatta volna a hazatérésre vonatkozó üzeneteit. Született azonban egy újabb memorandum a szovjet vezetéshez, amelyet a korábbihoz hasonlóan a „négyek” írtak alá.⁴³ A moszkvai emigránsok újabb állásfoglalása, amely már a Rákositól történő elhatárolódás jegyében és a hazatérés megkönnyítése érdekében született meg, időben csaknem egybeesett az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának és az Ideiglenes Központi Bizottságnak a forradalom kirobbanásának okait és a Nagy Imre-csoport ebben játszott szerepét átértékelő 1957. február 26-i határozatával.

Az MSZMP IIB 1957. február 19-én, majd az IKB február 26-án – összekapcsolva a Romániába internáltak és a Moszkvába menekült volt pártvezetők ügyét – rendezte ezt a régóta húzódó kérdést. Az emigránsok közül Révai József, Egri Gyula és Hazai Jenő számára biztosították a hazatérést, Rákosi és Gerő viszont öt, a többiek (köztük Bata István, a Biró testvérek, Hegedüs András, Kovács István, Piros László, Berei Andor, Andics Erzsébet és Komor Imre) még egy évig nem térhettek vissza Magyarországra. Egyidejűleg megfosztották őket közhatalmi funkcióiktól, országgyűlési mandátumuktól. (Gerő feleségének egyetemi tanári munkaviszonyát a Minisztertanács azonban csak 1957. augusztus 27-én szüntette meg.⁴⁴)

Az MSZMP IKB Titkársága 1957. március 2-i ülésén foglalkozott a február 26-i határozat végrehajtásával összefüggő kérdésekkel, s a moszkvai emigránsokkal kapcsolatos teendőket Kiss Károly KB-titkára bízta.⁴⁵ Neki kellett a pártvezetés álláspontját ismertetnie az SZKP KB-val, s ez 1957. március 5-én meg is történt. Kiss Károly az SZKP KB-nak írt levélben

41 Feitl (1991) 11. p.

42 Némethné–Urbán (1993) 31. p.

43 Gerő Ernő, Révai József, Hegedüs András és Kovács István 1957. február 23-i levelét lásd Urbán (1990).

44 Az ezzel kapcsolatos vitákról lásd Baráth (2000) 285. p.

45 Baráth et al. (1998) 119. p.

egyúttal kérte: a kint lévők számára tegyék lehetővé, hogy állami vagy gazdasági munkakörben elhelyezkedhessenek, illetve a betegek számára biztosítsák a gyógykezelést.⁴⁶

A Titkárság március 2-i ülésén született döntés arról is, hogy az IKB február 26-i határozatát a kintiekkel Kiss Károly közli a magyar párt- és kormánydelegáció moszkvai látogatása alkalmával. Az MSZMP-be történő esetleges felvételükkel kapcsolatban úgy határoztak: „Ha a Moszkvában tartózkodó elvtársak az MSZMP tagjai kívánnak lenni, egy kijelölt moszkvai megbízotton keresztül vegyék fel a kapcsolatot. Tagságukról egyéni elbírálás alapján az Intéző Bizottság dönt.”⁴⁷

Kiss Károly a delegáció megérkezése után külön-külön beszélt Rákossal, Gerővel és a többi emigránssal. A beszélgetésekről nem áll rendelkezésünkre írásos feljegyzés, az elemi felháborodást azonban jelezte a magyar vezetésre zúdított levélözön, amelyben a kint lévők a velük szembeni pártszerűtlen és méltánytalan eljárást sérelmezték. Gerő egyenesen az SZKP KB Elnökségének írt, s levelével megismerkedett a még Moszkvában tartózkodó magyar delegáció is.⁴⁸

A levelek hatására az MSZMP vezetése kénytelen volt újra foglalkozni a kérdéssel. Április 12-én ismét levélben tudatták a kintiekkel és az SZKP KB Elnökségével, hogy a hazatérésre vonatkozó határozatot újfent megvizsgálták, és meghatározták azok körét, akiknek a hozzátartozói – ha kívánják – hazatérhetnek.⁴⁹ Ez a döntés Gerőék további sorsát nem érintette. Érintette viszont Kiss Károly lépése. Kiss Károly nemcsak az MSZMP-be történő belépés lehetőségét ajánlotta fel a kintieknek, de az átigazolási kérdőívekkel együtt az ideiglenes pártigazolványt is kivitte, és a moszkvai nagykövetség párttitkára, Mácsay Tivadar segítségével az egész moszkvai emigrációt szabályosan átigazolta az MSZMP-be.⁵⁰ Gerő ettől kezdve a nagykövetségen fizette a tagsági díjat.⁵¹

Az SZKP KB-nak küldött 1957. április 12-i levélben a magyar vezetés ahhoz is segítséget kért, hogy a hosszabb kint tartózkodásra kényszerültek számára próbáljanak valamilyen munkát találni – Kádárék elsősorban lektori munkára vagy a nemzetközi munkásmozgalommal kapcsolatos kutatómunkára gondoltak.⁵² Mácsay Tivadar 1957. július 10-i, Kiss Károlynak címzett feljegyzése szerint a Moszkvában maradt egykori politikusok június 1-jétől, illetve 15-étől kezdődően valamennyien elhelyezkedtek valamilyen szovjet szervnél.⁵³ Gerő a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdasági Intézetében, a népi demokratikus országok szektorában kezdett el dolgozni.⁵⁴ A szektor 1957. évi tudományos kutatási tervének végrehajtásáról szóló beszámoló szerint az első időszakban egy 15 íves monográfián dolgozott, amely a magyar-

46 Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS-288. f. 9/1957/28. ő. e.

47 Baráth et al. (1998) 119. p.

48 Feil (1991) 16. p. Az SZKP KB Elnöksége 1957. március 27-i ülésén foglalkozott a levelekkel; a jegyzőkönyvben azonban csak Rákosi március 25-i, illetve Hegedüs és Piros március 22-i leveléről történik említés, Gerő leveléről nem. Furszenko (2003) 241–242. p.

49 MOL M-KS 288. f. 9/1957/28. ő. e.

50 Feil (1991) 18. p.

51 Gerő a 229 712 számú ideiglenes párttagsági igazolvánnyal az MSZMP moszkvai külképviseleti pártszervezet 4. sz. pártcsoportjának tagja lett. A moszkvai emigránsok közül ő fizette a legnagyobb összegű tagsági díjat, 1957. március–május folyamán havi 10 rubelt, júniusban 60, júliusban – munkába állása után – már 120 rubelt. MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

52 MOL M-KS 288. f. 9/1957/28. ő. e.

53 MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

54 Rajta kívül ennek az intézetnek volt a munkatársa Berei Andor és Rákosi egyik fivére is.

országi iparfejlődéssel foglalkozott az 1918 és 1956 közötti időszakban, s amelynek befejezését 1958-ra ígérte.⁵⁵ A munkával azonban bizonyosan nem készült el, mert még az 1960. november végén írt munkabeszámolójában is az elvégzendő feladatok között szerepelt ennek a tanulmánynak a folytatása.⁵⁶ A késlekedés oka valószínűleg nem (vagy nem elsősorban) az volt, hogy Gerő nem jutott hozzá a szükséges forrásokhoz, hiszen a magyar gazdaságra vonatkozó bizalmas statisztikai adatok a szovjet nagykövetségen keresztül már az 1950-es évek eleje óta eljutottak Moszkvába is, s ezek egy része nagy valószínűséggel rendelkezésére állt az időnként a párt- és állami szervektől érkező megbízatásokat⁵⁷ is teljesítő intézeti munkatársaknak. A népi demokratikus országok szektorának tevékenységét az SZKP XX. kongresszusa után felülvizsgálták, és a részleg fő feladatául a szocialista gazdasági világszisztéma kialakulásának és fejlődésének tanulmányozását jelölték meg, ezen belül is a nemzetközi munkamegosztás és a szocialista országok közötti együttműködés vizsgálatát. Az új feladatok nem csupán a szektor, de Gerő egyéni munkatervében is kifejezésre jutottak. Sajnos ez utóbbi nem áll rendelkezésünkre minden évből, de az 1960-as beszámoló alapján úgy tűnik, hogy egyre nagyobb mértékben bevonták nem csupán az intézet tudományos munkatervében szereplő fő feladatok, de a különböző szervektől menet közben érkező eseti megbízatások teljesítésébe is. A szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás és gazdasági együttműködés problémájának vizsgálata során a népi demokratikus részleg elsősorban a szocialista országok gazdasági fejlődésének kiegyenlítésével és a szocializmusból a kommunizmusba történő egyidejű átmenetükhöz szükséges anyagi előfeltételek megteremtésének problémáival foglalkozott. Gerő az előbbi témában 1960 folyamán már elkészített egy nyolc-kilenc ívnyi kéziratot, amelyen hazatérése után Magyarországon tovább dolgozott. A szektor 1960-as munkabeszámolójában azok között a munkatársak között említették, akik a legeredményesebb és legnagyobb munkát végezték, mind az intézeti, mind a különböző szervektől (Terhivatal, Külgazdasági Kapcsolatok Állami Bizottsága) érkező feladatok végrehajtását illetően.⁵⁸

A moszkvai hétköznapokról már kevesebbet tudunk, azt is jórészt Hegedüs András közléseiből. A bukott magyar politikusok „komfortos emigrációban” éltek, lakásukról és ételmezésükéről a szovjet vezetés gondoskodott, a különböző akadémiai intézetekben végzett munkájukért fizetést is kaptak.⁵⁹ Gerőék belvárosi lakása gyakran volt az emigránsok találkozóhelye. (Az emigránsok családtagjai Kádárék döntése értelmében már 1957 májusában hazatérhettek, egyedül neki maradt kint a családja is.) A Közgazdasági Intézetbe Gerőnek valószínűleg nem kellett naponta bejárnia, és a munka sem töltötte ki egész napját. Ő, aki a hatalomban töltött több mint egy évtized alatt szinte mániákusan dolgozott, minden bizonnyal nehezen viselte a tétlenséget. Hegedüs András szerint üres óráiban bevásárolni járt, s a Moszkvában tapasztalt áruhiány hamar „ellenzékivé” tette a szovjet vezetéssel szemben.⁶⁰

55 Arhiv Rosszijszkoj Akademii Nauk (ARAN) f. 1877. op. 1. gy. 1236.

56 Időközben az írás címe némileg megváltozott: a munkabeszámolóban már „A Magyar Népköztársaság iparának negyven éve, 1920–1960” elnevezéssel szerepelt. ARAN f. 1877. op. 8. gy. 124.

57 A munkabeszámolókat szerint a szektor szorosan együttműködött a Terhivatal Gazdasági Kutatóintézetével, s rendszeresen kapott megbízatásokat a Minisztertanács mellett működő Külgazdasági Kapcsolatok Állami Bizottságától, a külügyminisztériumtól és esetenként a pártközponttól is. ARAN f. 1877. op. 1. gy. 1429.

58 ARAN f. 1877. op. 8. gy. 124.

59 Hegedüs (1989) 324. p. A fizetésük Mácsay Tivadar feljegyzése szerint havi 2800 és 4000 rubel között volt. MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

60 Hegedüs (1989) 327–328. p.

Nem ismerjük pontosan, milyen információi voltak a magyarországi eseményekről, és ezek alapján hogyan vélekedett róluk. Az emigránsokat az SZKP Központi Bizottsága részéről időközönként felkereste egy-egy pártfunkcionárius, aki elbeszélgetett velük, és tájékoztatást adott az aktuális kérdésekről.⁶¹ A magyar sajtó – ha késéssel is – minden bizomnyal eljutott hozzá, s az is feltételezhető, hogy ismerősöktől, régi híveitől Moszkvában is kapott leveleket, híreket. Állandó levelezőpartnere volt ebben az időszakban egykori titkára, az 1957-től az OTP osztályvezetőjeként dolgozó Soltész Károly, aki nem csupán az otthoni híreket szállította neki, de beszerezte a Közgazdasági Intézetben végzett munkájához szükséges könyveket és statisztikai kiadványokat is. Több alkalommal felkereste Moszkvában Gergely Miklós is (aki azonban az 1962-es KEB-vizsgálatkor tagadta, hogy e látogatásokra a Gerővel való politikai nézetazonosság készítette volna; állítása szerint a beszélgetések során csupán a két család hogylétéről, illetve arról a két könyvről esett szó, amelyeken Gerő akkor dolgozott⁶²). Információkat szerezhetett a Moszkvába kiutazott magyar delegációk tagjaitól és küldötteitől is, akikkel Mácsay szerint a belvárosban – akarva, nem akarva – összetalálkozott és beszélgetett.

Soltész Károly az első pillanattól kezdve nem titkolta Gerővel fenntartott kapcsolatát, s ez ellen egy ideig a pártvezetés sem emelt kifogást.⁶³ 1958 elején azonban bejelentés érkezett ellene a KEB-hez egy baráti társaságban még 1957 novemberében tett, Gerőt méltató kijelentései miatt (helytelenítette volt főnöke távol tartását, mert szerinte hasznos munkát tudna itthon végezni). A beszélgetésen jelenlévők ugyan állítólag nem értettek egyet mindenben Soltésszal, tagadták azonban a bejelentőnek (az MSZMP Pest megyei bizottsága osztályvezetőjének) azt az állítását, hogy Soltész a párt akkori vezetőit gyalázó kijelentéseket is tett volna. Soltész 1958 februárjában ennek ellenére „szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel” pártbüntetést kapott a Központi Ellenőrző Bizottságtól.⁶⁴ A pártbüntetés kiszabásánál nagy súllyal esett latba az a tény – amint a KEB 1962-es vizsgálati anyagából is egyértelműen kiderül –, hogy Soltész rendszeresen levelezett Gerővel, és tájékoztatta a magyarországi belpolitikai helyzetről.

Az MSZMP vezetése Soltész fegyelmi felelősségre vonásával csaknem egyidejűleg foglalkozott azoknak a Moszkvában tartózkodó volt vezetőknek az ügyével, akiknek hazatérése a KB 1957. februári határozata értelmében 1958 elején esedékessé vált. A testület 1957. november 23-i ülésén úgy határozott, hogy azoktól, akik a közeljövőben haza fognak térni, kérjenek politikai nyilatkozatot az MSZMP Központi Bizottsága politikai irányvonalát illető véleményükről és arról, hogy hazatérésük után hol kívánnak dolgozni.⁶⁵ A Titkárság megbízásából Fock Jenő már néhány nappal később elküldte a leveleket Boldoczki János moszkvai nagykövetnek, akit nem csupán a kézbesítésre utasítottak, hanem arra is, hogy az SZKP KB Nemzetközi Osztályának vezetőjét, Andropovot tájékoztassa.⁶⁶

Az MSZMP Politikai Bizottsága legközelebb 1958. január 9-én tért vissza a volt vezetők ügyére. A végleges döntés meghozatalában a Központi Bizottságot tekintették illetékesnek, ezért úgy döntöttek, hogy Fock Jenő vezetésével létrehoznak egy bizottságot (ennek tagja volt még Aczél György, Szirmai István, Bakó Ágnes, Ilku Pál és Tömpe István is), amely

61 MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

62 MOL M-KS 932. f. Központi Ellenőrző Bizottság (KEB) 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

63 A KEB számára készített feljegyzés szerint Soltész többek között az MSZMP KB Gazdasági Osztályától kérte el Gerő kölcsönkötvényeit, és küldte ki a Szovjetunióba.

64 MOL M-KS 932. f. KEB 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

65 MOL M-KS 288. f. 5/51. ő. e.

66 Uo.

a határozattervezeteket kidolgozza.⁶⁷ Az előterjesztést a KB január 24-re tervezett ülését megelőzően, a PB január 21-i ülésén véglegesítették. A konkrét személyi javaslatokat illetően a tervezet úgy fogalmazott, hogy Rákosi Mátyás visszatérése egyáltalán nem kívánatos, Gerő Ernő kitiltása három–négy évre szól. Hegedüs András, Bata István, Kovács István és Piros László számára 1958 második, a többiek számára már az év első felében lehetővé vált a hazatérés.⁶⁸ A vitában Friss István igyekezett Gerőt védelmébe venni, és azt javasolta, hogy az indoklásban személyét válasszák külön Rákositól. Kádár azt ugyan maga is elismerte, hogy Gerő „mégsem teljesen azonos Rákosival”, többre azonban nem volt hajlandó.

A Központi Bizottság 1958. január 24-i ülésén a volt vezetőkkel foglalkozó napirend előadója Fock Jenő volt. Beszédében a központi helyet a Hegedüs–Piros–Kovács–Bata négyes tevékenységének elítélése foglalta el, Gerővel – mivel az ő hazatérése még egyáltalán nem volt napirenden – alig foglalkozott. A KB-ülésre készített tézisztervezet és a párttagság tájékoztatásául szolgáló levéltervezet a gazdaságpolitika terén elkövetett hibák mellett Gerő esetében azt emelte ki, hogy „bár képzettsége és politikai súlya meglett volna hozzá, hogy kellő időben fellépjen Rákosi hibái ellen, nem ezt tette, hanem ehelyett egész 1956 júliusáig támogatta azokat”.⁶⁹

A PB 1958. február 11-i ülésén Fock Jenő előterjesztése alapján a testület úgy határozott, hogy Nezvál Ferenc és Pothornyik József (akadályoztatása esetén Brutyó János) még azon a héten Moszkvába utazik, és a kint lévőkkel csoportos megbeszélésen ismerteti a határozatot. Ugyanakkor arról is döntöttek, hogy Gerővel külön kell beszélni. A PB megbízottjai 1958. február 16–17-én tájékoztatták a moszkvai emigránsokat. A velük folytatott beszélgetésről Nezvál a PB 1958. február 18-i ülésén számolt be, s írásos feljegyzést is készített a testület számára.⁷⁰ Nezvál ebben szolt a Gerővel külön folytatott megbeszéléséről is. Míg a többiek egyike-másika Nezvál szavai szerint „elég éles hangú kijelentést tett” Moszkvában, Gerő viselkedett a legkorrektebbül, s a PB kiküldötteit a KB-határozattal való egyetértéséről biztosította. Kijelentette, hogy nem kíván vezető funkcióba kerülni, már csak egészségi állapota miatt sem. Mindazonáltal nem állhatta meg, hogy a határozattal kapcsolatban bizonyos – saját felelősségét kisebbitő – megjegyzéseket tegyen. Nem kifogásolta, hogy az MDP egykori vezetői nem kerülhettek be a vezetésbe, azzal azonban nem értett egyet, hogy „csak a súlyosbító oldala van megjelölve a határozatban”, mivel „ő azért mégis segített a szocializmus építésében”. Súlyosan felelősnek érezte magát a gazdaságban és a politikai életben elkövetett hibák miatt, de a nemzetközi légkört – akár 1956-ban – most is „enyhítő körülménynek” tekintette.

A Politikai Bizottságtól azt kérte: jelöljék meg, mikor kezdődik a három–négy éves időtartam, s adjanak neki valamilyen feladatot, „ő képességeinek megfelelően bármilyen munkát elvállal, amivel segítséget nyújthat”. A beszélgetés során külön hangsúlyozta, mennyire jölesik neki, hogy 16 hónap után beszélnek vele, mert a hazai élettől való elzártsága, valamint súlyos egészségi állapota „fizikailag is nagyon nehezére esik”. A rendelkezésére álló sajtó alapján a gazdasági és politikai konszolidálódást egészségesnek tartotta, és sok sikert kívánt „a párt és a gazdasági élet megszilárdításához”.⁷¹

Ennek a „korrekt magatartásnak” reményei szerint közelebb kellett volna hoznia kényszerű szovjetunióbeli emigrációjának végét, ám hazatérésére csak az MSZMP vezetése által eredetileg meghatározott tilalmi időszak letelte után kerülhetett sor. A Politikai Bizottság

67 MOL M-KS 288. f. 5/61. ő. e.

68 MOL M-KS 288. f. 5/63. ő. e.

69 Uo.

70 A határozat kintiek részéről történő fogadtatását lásd Feitl (1991) 25–26. p.

71 MOL M-KS 288. f. 10/16. ő. e.

1960. március 29-i ülésén Kádár János indítványozta, hogy a testület javasolja a Központi Bizottságnak: április 4-e után értesítsék Gerő Ernőt arról, nincs akadálya, hogy családjával együtt hazatérjen és itthon közéleti tevékenységet nem folytatva, nyugdíjasként éljen.⁷²

A KB 1960. március 30-i ülésén az erre vonatkozó előterjesztést Kiss Károly tette meg, amelyet a testület vita nélkül, egyhangúlag elfogadott.⁷³ Valamilyen oknál fogva az erről szóló döntést – az említett feltételekkel együtt – Kiss Károly csak egy június 2-án kelt levélben⁷⁴ közölte Gerővel, amelyet az érintett több hetes késéssel, június 30-án kapott meg. Gerő július 3-án válaszolt, és kijelentette, hogy élni kíván a lehetőséggel. Mivel a határozatról háromhavi késéssel értesült, egészségi állapotára való tekintettel és a gyerekek továbbtanulásának biztosítása érdekében azt kérte: tegyék lehetővé számára, hogy családja hazatérését megfelelően előkészítthesse. Kiss Károlyhoz azzal a kéréssel fordult, hogy engedélyezzék felesége szeptember-októberi, majd az egész család decemberi hazatérését. A moszkvai nagykövetségen dolgozó Mácsay Tivadar, aki a levelet hivatalosan továbbította az MSZMP KB-nak, kiegészítésként kérte, hogy küldjék ki Gerő gyerekei számára az 1–3. osztályos iskolai olvasókönyveket, valamint az 5–7. osztályos magyar irodalom könyveket, hogy elő tudják őket készíteni az itthoni tanulásra.⁷⁵ A Politikai Bizottság 1960. július 12-i ülésén hozzájárult Gerő kéréseinek teljesítéséhez. A kért tankönyveket beszerezték, a nagyköveti állomáshelyére kiutazó Révész Géza július 15-én már magával is vitte őket Moszkvába. Július 14-én Kiss Károly válaszolt Gerőnek, és tudatta vele: felesége a kért időpontban hazatérhet, hogy a Pártgazdasági Osztállyal közösen előkészítse a család hazatérését.⁷⁶

Sem a párt vezető testületeinek anyagában, sem a Pártgazdasági és Ügykezelési Osztály iratai között nem találtunk arra vonatkozó utalást, hogyan folyt a Gerő család visszatérésének előkészítése. Amikor a Moszkvába menekült magyar vezetők családtagjai számára 1957 nyarán a pártvezetés biztosította a hazatérést, az MSZMP KB Pártgazdasági Osztálya gondoskodott lakások vásárlásáról, illetve felszabadításáról (az ott lakók számára új lakás biztosításával), rendbehozataláról és bebutorozásáról, sőt a legtöbb családnak még segílyt is folyósítottak.⁷⁷ Minden bizonnyal Gerőék esetében is a Pártgazdasági Osztály segítette a lakás megvásárlásában. Arra is tekintettel kellett lenni, hogy Gerőék két örökbe fogadott, akkor még általános iskolás korú gyermeket is neveltek.

Amikor 1960-ban az MSZMP vezetése rászánta magát, hogy Gerőt Rákosiról „leválasztva” hazaengedi, mindezt azzal a feltétellel tette, hogy nyugdíjba vonul, és semmiféle közéleti tevékenységet nem folytat. A Politikai Bizottság lakást és „törvényes” nyugdíjellátást biztosított,⁷⁸ s szűkre szabott keretek között a „pártéletben” való részvételét sem zárta ki; megkapta párttagsági igazolványát, és látogathatta a lakóhelye szerinti pártszervezet rendezvényeit.

72 MOL M-KS 288. f. 5/176. ő. e.

73 MOL M-KS 288. f. 4/31. ő. e.

74 MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

75 Uo.

76 MOL M-KS 288. f. 5/191. ő. e.

77 Az egyes családok eltérő mértékű támogatást kaptak, a legtöbbet – közel 250 ezer forintot – Révai Józsefék hazaköltöztetésére költötték. MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

78 Kiss Károly Gerőnek eredetileg 3400 Ft nyugdíjat javasolt, ám a PB úgy döntött, hogy részére 1961. február 1-jétől – a miniszteri nyugdíjnak megfelelően – havi 3000 Ft, feleségének pedig 2000 Ft nyugdíjat folyósítsanak. (MOL M-KS 288. f. 5/218. ő. e.) Ez az összeg márciusban máris módosult: akkorra a törvényesen járó nyugdíj már csak 2850 Ft volt, igaz, megadták a két kiskorú gyermek után járó családi pótlékot is. (MOL M-KS 288. f. 5/227. ő. e.) Az ún. Gerő-csoport ügyében lefolytatott 1962-es KEB-vizsgálat során Vadas Sári azt állította, Gerőt bántotta, hogy amikor hazajött, nem pártnyugdíjat kapott. (MOL M-KS 932. f. KEB 1965. évi 20. sz. jegyzőkönyv.)

Gerőnek volt annyi reálpolitikai érzéke, hogy tisztában legyen vele, Magyarországon a politikai életben már nem terem számára babér. Az aktív politizálást erősen megromlott látása sem tette volna lehetővé. Hazatérésük után alig mozdult ki otthonról, még Moszkvában elkezdett tanulmányán dolgozott, a régi munkatársakkal, ismerősökkel folytatott beszélgetésekre jobbra Gerőék Pagony utcai lakásán került sor.

A Belügyminisztérium II. (Politikai Nyomozó) Főosztályának 1961. június 30-án kelt feljegyzése szerint Gerő az őt rendszeresen látogató Soltész Károlyt és másik korábbi titkárát, Béres Istvánt 1961. május 14-én azzal a feladattal bízta meg, hogy szervezzék meg említett tanulmányának és egy kísérőlevélnek kijuttatását Moszkvába. *A szocialista országok gazdasági színvonala kiegyenlítődésének néhány főbb problémája* című, 138 gépelt oldal terjedelmű munka írását még Moszkvában kezdte el, s itthon, az 1960-ra vonatkozó statisztikai adatok beépítésével 1961 tavaszán véglegesítette. A tanulmány kijuttatására a jelentés szerint Soltészék az Országos Terhivatalnak a KGST moszkvai kirendeltségén dolgozó egyik előadóját kérték meg, aki azonban – félve az esetleges későbbi kellemetlenségektől – megbízatásáról beszámolt a BM egyik „kapcsolatának” (ügynökének), és az anyagot is átadta neki. A BM a kéziratot lefotóztatta, majd azzal juttatta vissza a kézbesítésre felkért előadónak, hogy juttassa el a címzettnak. Az ellenőrzés során az is a „szervek” tudomására jutott, hogy Soltész és Béres nem csupán az anyag kijuttatásához, hanem már elkészítéséhez is aktív segítséget nyújtott.⁷⁹

A BM II. Főosztályának feljegyzése szerint „a párt- és államvezetéssel való szembenállásra utaló jelzések alapján” 1961 tavaszán (egy másik belügyi feljegyzés szerint már 1960 októberében) intenzív ellenőrzés alá vonták Soltész Károlyt, aki rendszeresen látogatta egykori főnökét. A feljegyzések ugyan azt sugallják, hogy a belügyi szervek Soltész figyelése során juttattak Gerő politikai magatartására vonatkozó információkhoz, valószínűbbnek tűnik azonban, hogy Gerő kezdettől fogva maga is „célszemély” volt.⁸⁰

A tanulmány kijuttatásának ügyében vizsgálat indult, mivel a belügyi feljegyzés szerint az ahhoz mellékelte statisztikai táblák bizalmas és titkos adatokat is tartalmazhattak. Az anyagot ezért egy közgazdasági szakértő is véleményezte, aki szerint a tanulmány valóban tartalmazott ugyan néhány nem publikus, bizalmas statisztikai adatot, a lehetséges forrásként megjelent kiadványokhoz azonban Gerő Moszkvában a Közgazdasági Intézet munkatársaként valószínűleg legálisan jutott hozzá.⁸¹ A bizalmas adatok publikálásán kívül egyelőre más nem volt Gerő rovására írható. Az ügy folyamánaként felkereste őt Nógrádi Sándor, aki a Politikai Bizottság nevében figyelmeztette a testület határozatának pontos betartására. A PB kettőjük beszélgetésétől tette függővé, hogy eljárjanak-e azokkal a személyekkel szemben, akik segítséget nyújtottak a kézirat kijuttatásában.⁸²

Gerő magatartása azért is érthetetlen, mert sejthette volna, hogy a pártvezetés figyelteti minden lépését, s a hazatérés engedélyezésekor megszabott feltételek legkisebb megsértése is retorziókat von maga után. Ráadásul azzal is tisztában lehetett, hogy a neve alatt semmilyen munka – pláne közgazdasági témájú – nem jelenhet meg sem itthon, sem a Szovjetunióban (még ha erre ígéretet kapott is), hiszen ez a közvélemény szemében egyértelműen politikai

79 MOL M-KS 932. f. KEB 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

80 Sem a Gerő család, sem az őt leggyakrabban látogató Soltész Károly megfigyelésére vonatkozó anyagok nem maradtak fenn az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában. A hivatkozott belügyi jelentések, valamint a Gerőt felkeresők névsorát és a látogatás időpontját tartalmazó listák a Központi Ellenőrző Bizottság 1962. augusztus 3-i ülésének anyagánál található meg.

81 MOL M-KS 932. f. KEB 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

82 MOL M-KS 288. f. 5/237. ő e.

rehabilitációját jelentette volna. A szovjet hivatalos szervek – feltehetően magyar kívánságra – már 1961 februárjában úgy nyilatkoztak, hogy nem kívánják Gerő tanulmányát kiadni, ám erről őt nyilván elfelejtették értesíteni.⁸³ Gerő valószínűleg maga is tisztában volt azzal, hogy Magyarországon hiába is próbálkozna műve megjelentetésével, s a pártvezetés annak hivatalos kiküldéséhez sem adná áldását, azért választotta a kijuttatás konspiratív módját. Az sem kizárt azonban, hogy mivel a tanulmány elkészítése a moszkvai Közgazdasági Intézet munkatervének fontos része volt, kötelességének tartotta, hogy teljesítse még jóval előbb, az intézet munkatársaként vállalt feladatát, s meg sem fordult a fejében, hogy ezzel az MSZMP vezetőségének rosszzallását válthatja ki.

Ezt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy Gerő a Nógrádi Sándorral folytatott beszélgetése alkalmával tisztán technikai okokkal (a posta nem továbbította az 500 grammnál nagyobb súlyú küldeményt) magyarázta a kézirat célba juttatásának a pártvezetés által kifogásolt módját. Nógrádit megnyugtatta, hogy nem vezette rossz szándék, elnézést kért az okozott kellemetlenségekért, és biztosította beszélgetőpartnerét, hogy senkivel nem érintkezik, s messze elkerüli a város belső kerületeit. Bünbánata őszintének tűnt, ezért Nógrádi Sándor azt javasolta a PB-nek: mellőzzék Soltész és Béres meghallgatását az ügyben.

Nógrádi ígéretet tett Gerőnek, hogy munkájához minden segítséget megadnak, s ezt be is tartották. A Titkárság 1961. augusztus 15-én Barkóczy Imrét, a KB Iroda vezetőjét bízta meg azzal, hogy közölje Gerővel: ha közgazdasági munkája során segítségre van szüksége, vagy egyéb kérése van, hozzá forduljon.⁸⁴ Gerő élt is a felkínált lehetőséggel, 1961. október 24-én kelt levelében megköszönte Barkóczy Imrének az addig küldött anyagokat és továbbiakat kért, többek között az SZKP KB gazdaságpolitikai hetilapjának, az *Ekonomicseszkaja Gazetának* rendszeres küldését, valamint két szovjet közgazdász *A szocialista világgazdaság fejlődésének törvényszerűségei* címmel 1961-ben Moszkvában megjelent munkáját.⁸⁵

A nyílt eljárás tehát egyelőre elmaradt, de Gerőt és „híveit” az állambiztonsági szervek intenzívebb ellenőrzés alá vonták. A hozzá legközelebb álló emberek, elsősorban korábbi személyi titkára, az OTP főosztályvezető-helyetteseként dolgozó és véleményét úton-útfélen hangoztató Soltész Károly ekkor már jó ideje az állambiztonsági szervek látókörében volt (figyelése az idő tájt kezdődhetett, amikor az MSZMP Politikai Bizottsága határozatot hozott a Rákosi Máttyás elleni belügyi vizsgálatról⁸⁶), és már akkor sem volt előttük ismeretlen az a baráti kör sem, amely majd másfél év múlva a Gerő-féle pártellenes „összeesküvés” résztvevőit alkotja. Ugyanakkor sem Soltésszal, sem baráti körével szemben nem tudtak más vádat megfogalmazni, mint hogy széles körben terjesztik az MSZMP irányvonalától eltérő szektás nézeteiket, majd Gerő hazatérése után ez azzal egészült ki, hogy Soltész isteníti egykori főnökét, és Gerő Ernő „szócsöve”.

Az SZKP XXII. kongresszusáról hazatérő Kádár János a Politikai Bizottság 1961. november 14-i ülésén beszédében a különböző „ügyek” között foglalkozott Gerővel is: „Azután vannak olyan ügyek, hogy Gerő és volt titkára továbbra is ápolgatják a meleg barátságot. Gerő ráér, elemezgeti a világgazdaságot és azt, hogy mi hol hibáztunk.”⁸⁷ Az MSZMP vezetése számára ezzel kapcsolatban egyedül az adott okot aggodalomra, hogy Gerő környezetében az utóbbi

83 Kiss Károly szóbeli bejelentése után a PB 1961. február 28-i ülésén tudomásul vette Usztyinov tájékoztatóját, miszerint a szovjet szervek nem kívánják kiadni Gerő Ernő tanulmányát. MOL M-KS 288. f. 5/223. ő. e.

84 MOL M-KS 288. f. 7/113. ő. e.

85 MOL M-KS 288. f. 9/V/4. ő. e.

86 MOL M-KS 288. f. 5/207. ő. e.

87 MOL M-KS 288. f. 5/250. ő. e.

időben a régiék mellett állítólag feltűnt Kőből József is, és úgy tűnt, „együtt mesterkednek”. Kádár azon a véleményen volt, hogy Gerőt figyelmeztetni kell, és a társaság ellen nagyon komolyan el kell járni, az azonban nem derült ki a szavaiból, hogy pontosan mire gondolt. A vita során Somogyi Miklós azt javasolta, az ügyet a KEB vizsgálja meg, és ha olyan tények kerülnek elő, hogy „csoportosulást” szerveznek, ki kell őket zárni a pártból. Szirmai István viszont – arra hivatkozva, hogy Gerő még mindig „veszedelmes figura”, aki „összegyűjt maga körül fiatal embereket [...] és kezd már kialakulni körülötte egy elméleti góc és ez sok kárt okozhat” – azt indítványozta: engedélyezzék a Belügyminisztériumnak a felderítő munkát. Még Kiss Károly is kemény fellépést sürgetett, szerinte „meg kell akadályozni minden olyan törekvést, amely az egység megbontására irányul”. Azon a véleményen volt, hogy azokat az embereket, akik Gerőhöz kapcsolódnak, még nem lehet ellenséges elemeknek tekinteni, de szerinte Gerővel szemben is el kell járni abban az esetben, ha „tevékenykedni akar”.⁸⁸

Kádár János még a Központi Bizottság 1961. november 17-i ülésén is azt mondta, hogy a Gerő-féle társasággal a pártvezetésnek egyelőre nincs dolga; „lelki gondozásukról” (figyelésükéről) ugyan gondoskodtak, de a csoportosulással szemben fellépést (sem párt-, sem belügyi vonalon) még nem terveznek. Kádár Gerő viselkedését egy nagyságában megsértett emberéhez hasonlította, azt azonban elismerte, hogy tud gondolkozni, és fel tudja mérni az erőviszonyokat. Nem hagyott azonban kétséget afelől sem, hogy aki aktívan fellép a párt vonala ellen, azzal szemben a legszigorúbban eljárnak majd.⁸⁹

A „szerv” az eset után mindenestre jobban rajta tartotta a szemét Gerőn is, pontosan tudták és rendszeresen jelentették, mikor, kivel, hol, miről beszélgetett. A betegsége miatt nehezen kimozduló Gerőt egy 1961. decemberi feljegyzés szerint a rokonságon kívül leggyakrabban Soltész Károly és Béres István, az Országos Tervhivatal főelőadója, valamint a nyugdíjas Kovács István (volt PB-tag és budapesti első titkár), illetve Vas Zoltán korábbi felesége, Vadas Sári kereste fel.

1961 novemberében tehát a Kádár-féle vezetés még nem kívánt fellépni sem a Gerő körüli állítólagos „csoportosulással”, sem Rákosival szemben. 1962 tavaszára azonban megváltozott a helyzet. Galambos József belügyminiszter-helyettes 1962. május 4-én terjesztette fel a belügyminiszternek a Gerő körüli „politikai csoportosulásról” készített összefoglaló belügyi jelentést azzal, hogy annak, valamint egy az ügyben érkezett névtelen levél és Gerő egyik állítólagos kapcsolatára, Dész Mihályra tett bejelentés alapján adják át az ügyet a Központi Ellenőrző Bizottságnak.⁹⁰

A Belügyminisztérium összefoglaló jelentése szerint Soltész Károlyt – egy pártellenes nézeteire utaló bejelentés alapján – már 1960 őszén ellenőrzés alá vonták, de a „szektás csoportosulás” kialakulására utaló jeleket csak Gerő Ernő hazaérkezése után észlelték. Azt maga a feljegyzés is elismerte, hogy a „csoportosulás nem mozog széles keretek között, nem erőteljesen szervezett organizáció és minden kétséget kizáróan megállapítható a szűk bázis”, s ezért a csoportosulást mint szervezetet nem tartotta veszélyesnek, ennek ellenére így fogalmazott: „azonban tagjait és azok politikai platformját tekintve jelentős, ezért ellenőrzése szükséges”.⁹¹

Az ellenőrzés során a „szervek” tudomására jutott, hogy Gerő 1961 nyarán felújította kapcsolatát a régi vezetés néhány jelentős tagjával (állítólag találkozott Piros Lászlóval,

88 Uo.

89 MOL M-KS 288. f. 4/44. ő. e.

90 MOL M-KS 932. f. KEB Rehabilitációs Bizottság iratai IV/289.

91 Uo.

Berei Andorral, Hidas Istvánnal, Hegedüs Andrással és két esetben Kovács Istvánnal is), de a találkozók alkalmasszerűek voltak, és néhányan (például Hegedüs és Piros) nem is törekedtek a szorosabb kapcsolattartásra. A „politikai csoportosuláshoz” a vizsgálat szerint Kovács István, Soltész Károly, Dés Mihály, Béres István és Vadas Sári (öt 1961 őszén kezdték el figyelni) tartozott, de a belügy látókörébe kerültek olyanok is (Pécsi János, Bárd Károly, Kulcsár István, Kiss Artúrné), akik nem tartoztak közvetlenül a csoportosuláshoz, csupán a megfigyeltek egyikéhez-másikához fűzték őket baráti, illetve rokon szálak.

Az ellenőrzés során most is csupán azt lehetett a „csoportnak” felróni, hogy nosztalgiával beszélnek a régi idők politikai vonaláról, az SZKP és az MSZMP politikáját és annak vezetőit revizionistáknak tartják, élénk figyelemmel kísérik és elemzik a szektás erők kiszorítására tett intézkedéseket, s elégedetlenek a szocialista országok gazdasági fejlődésével (különösen a rossz áruellátásra, a sorban állásokra és az életszínvonal csökkenésére tettek kritikai észrevételeket). A feljegyzés készítői szerint pártellenes voltuk az is bizonyította, hogy rendszeresen konspiráltak, telefonon csak végső esetben érintkeztek, és politikai vonatkozású témákról csak hangos tévzés és rádiózás mellett beszélgettek.

Gerő és elvbarátai rendőrségi figyelése mindazonáltal nem szolgáltatott elegendő alapot a frakciós tevékenység bizonyításához, de Gerő párton belüli felelősségre vonásához így is elegendő terhelő anyag gyűlt össze. Az SZKP 1961. október végén lezajlott XXII. kongresszusa újabb lendületet adott a desztalinizációs folyamatnak, s nem volt vitás, hogy ennek hatására az MSZMP-ben is újra előkerül a személyi kultusz és a törvénytelenések lezárásának problémája. A törvénytörő perek áldozatainak rehabilitálására és a törvénytörések lezárásával kapcsolatos teendők elvégzésére létrehozott bizottság tevékenysége során a kezdeti elképzelésekhez képest 1961 végétől már nem csupán az áldozatokról, de a felelősök megnevezésének szükségességéről is egyre több szó esett.⁹²

A Politikai Bizottság 1962. május 15-i zárt ülésén a testület Aczél Györgyöt és Nógrádi Sándort bízta meg azzal, hogy a kiküldött bizottság által feltárt bizonyítékokra alapozva hallgassa meg Rákosi Mátyást, Gerő Ernőt és Kovács Istvánt, majd pártvonalon történő felelősségre vonásukra tegyen javaslatot a Központi Bizottságnak. Ugyanakkor döntöttek a „Rákosi és Gerő körül frakciós tevékenységet folytatók” elleni fegyelmi eljárás lefolytatásáról is, amellyel a KEB titkárát, Barinkai Oszkárt bízták meg.⁹³

A PB határozata alapján júliusban a Központi Ellenőrző Bizottság el is indította a vizsgálatot, hogy kiderítse a „Gerő Ernő köré csoportosuló személyek kapcsolatát és annak politikai jellegét”. A meghallgatásokra ugyancsak a PB döntésének megfelelően 1962. július folyamán került sor, és a KEB 1962. augusztus 3-án hozta meg határozatát a „csoporthoz” tartozók (Soltész Károly, Béres István, Dés Mihály, Pécsi János, Bárd Károly és Gergely Miklós) ügyében.

A „csoportosulásban” (Gerő mellett) kétségkívül Soltész Károly volt a meghatározó személy, a KEB-vizsgálat során is elsősorban az ő magatartását és kijelentéseit vették górcső alá. Leggyakrabban ő látogatta Gerőt; ilyenkor megvitatták a nemzetközi és a belpolitikai helyzetet, kialakították véleményüket. A vizsgálat a belügyi anyagokat is felhasználva arra a megállapításra jutott, hogy Soltész nem értett egyet a személyi kultusz bűneinek, az ún. pártellenes csoport és az Albán Munkapárt vezetői tevékenységének az SZKP XXII. kongresszusán történt nyílt feltárásával, az SZKP politikáját liberálisnak tartotta, de helytelenítette az MSZMP irányvonalát is: főleg a párt szövetségi és káderpolitikájával volt elégedetlen.

92 A bizottság létrehozásával és tevékenységével kapcsolatban lásd Sipos (1994).

93 MOL M-KS 288. f. 5/265. ó. e.

Soltész tagadta az ellene felhozott vádakat, később azonban (valószínűleg azt követően, hogy találkozott Gerővel, és megbeszélték, milyen magatartást tanúsítson) önként kérte újbóli meghallgatását, s elismerte „erkölcstelen” életmódját, valamint azt, hogy valóban tett néhány cinikus, a párt politikáját sértő megjegyzést. Azt azonban – csakúgy, mint a többiek – kategorikusan tagadta, hogy a Gerővel való kapcsolata politikai természetű lett volna, viszonyukat barátságként értelmezte. Joggal hivatkozhatott arra, hogy mindketten ugyanannak a pártnak a tagjai, és semmiféle tilalom nem volt érvényben Gerő látogatását illetően.

Miről is volt szó tulajdonképpen? Néhány 1956 után mellőzött és korábbi pozíciója elvesztésén kesergő régi káder egy-egy kártyaparti alkalmával sérelmi alapon „szidta a rendszert”, különösen annak káderpolitikáját. Ebben kétségtelenül élen járt Soltész Károly, aki a titkárságán eltöltött hét év alatt a legközelebbi kapcsolatba került Gerővel, s aki különösen fájlalta korábbi főnöke „partvonalra tételét”, ráadásul véleményét nem is rejtette véka alá: „Ő [Gerő] egy alkotó elme, visszatérne a politikai életbe, hogy a Jánosnak tanácsot adjon.”⁹⁴ (Alighanem ez lett volna a legkevésbé ínyére a Kádár-féle vezetésnek.)

Nem történt egyéb, mint hogy időnként találkozott egymással néhány még mindig szenvedélyesen politikázó szektás bolsevik (azt az 1962. május 3-án készült belügyi összefoglaló is elismerte, hogy a „csoportosulás” egyes tagjai szélsőségesebb, szektás nézeteket vallanak, mint Gerő), akik kicserélték véleményüket a nemzetközi helyzetről, és a Kádár-vezetés szemébe előtérítve máris egy pártellenes összeesküvés képe sejtett fel. Ennek a rokoni, illetve korábbi munkatársi alapon szerveződött társaságnak Gerő Ernő a tekintélyének köszönhetően – a pártvezetés és az állambiztonság szemében mindenképpen – mintegy vezéregyéniségévé vált.

A Központi Ellenőrző Bizottság úgy ítélte meg, hogy kötelességük megvédeni a pártot az ilyesfajta káros csoportosulásoktól (elismerve, hogy még csak kezdeti pártellenes csoportosulásról volt szó!), amelyek „rágják a párt testét, mint szú a fát”. A vizsgálat lezárását követően a KEB 1962. augusztus 3-án Soltész Károly mellett Dész Mihályt, Béres Istvánt és Bárd Károlyt is kizárta a pártból, Pécsi János „szigorú megrovás végső figyelmeztetéssel”, Gergely Miklós „megrovás” pártbüntetést kapott. Nógrádi Sándor Soltész kizárását azzal indokolta, hogy „nem tartotta meg magának nézeteit, közölte másokkal, és a végén az jött ki belőle, hogy egy frakció, csoportosulás indult meg [...]. Nem mondhatjuk, hogy egy befejezett frakció, de azzal, hogy helytelen nézeteiket kicserélték egymás között, kialakították nézeteiket, megmondták egymásnak, mi a véleményük a pártvezetésről és ezt környezetükben terjesztették, már egy bizonyos politikai munkát végeztek.”⁹⁵

A KEB-vizsgálat keretében Nógrádi Sándor és Aczél György 1962. augusztus elején két alkalommal személyesen meghallgatta Gerőt is. A feltett kérdések elsősorban a törvénysértő koncepciós perekben játszott szerepére vonatkoztak (tudta-e, hogy koholt vádak alapján indulnak eljárások, tagja volt-e az ilyen ügyekben döntést hozó „trojkának”, részt vett-e benne vagy irányította-e az egyes koncepciók kidolgozását, tudott-e arról, hogy a vallomásokat kínzásokkal csikarják ki az emberekből, miért lassította és akadályozta az 1953. júniusi határozat után a rehabilitáció folyamatát), de érintették Gerő állítólagos frakciós tevékenységét is. Gerő mindkét beszélgetés alkalmával kitarított álláspontja mellett: távol állt a koncepciós perekedtől; nem ismerte azokat, és komoly érdeme, hogy 1953 júniusa után ő kezdeményezte a felülvizsgálatot. A frakciós vádakat határozottan (és jogosan) visszautasította.⁹⁶

94 MOL M-KS 932. f. KEB 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

95 Uo.

96 MOL M-KS 288. f. 4/53. ő. e.

A Kádár-vezetés igyekezete tehát, hogy igazi frakciós ügyet kreáljon, meghiúsult, már csak azért is, mert Gerő volt annyira ravasz és tapasztalt politikus, hogy nyíltan akkor se nyilatkozzon kedvezőtlenül a Kádár-féle politikáról, ha azzal valóban nem értett egyet. Soltész Károly KEB előtt tett 1962. augusztus 3-i „vallomása” szerint Gerő Ernő mindig a lehető leglojálisabban vélekedett az MSZMP politikájáról, a Szovjetunió pedig egyenesen szent volt a számára. A pártvezetésről pedig az volt a véleménye, hogy „az adott gazdasági és politikai helyzetben nem is tudna más vezetést elképzelni, és nem tudna más politikát javasolni”.⁹⁷

Amilyen abszurd volt Rákosit azzal vádolni, hogy Magyarországtól több ezer kilométerre pártellenes frakciót szervez, ugyanolyan képtelennek, s egyben komikusnak hat az összeesküvés vádját a „Gerő-csoporttal” szemben. A forradalom leverése után öt évvel az MSZMP politikájának balos bírálata és a Gerő reaktiválódásától való félelem nevetségesnek tűnt, s a vád komolytalanságával alighanem a Kádár-vezetés is tisztában volt. A szektásokkal való leszámolásban azonban jobbkor nem is jöhetett volna a Gerő-csoport állítólagos „frakciós” tevékenysége. A frakciózás „bizonyítására” álljon itt az ügyben kiküldött bizottság beszámolója: „Amikor a KEB elkezdte vizsgálni a Soltésznak, az ő volt titkárának az ügyét, egyelőre még nem is a frakciózás miatt, hanem valamilyen erkölcstelenség miatt [...], az egy olyan tapogatózás volt a KEB részéről, a végén azután mégiscsak rábukkantunk az ő [Gerő] tevékenységére. Mostan az volt, hogy a Soltész közölte a másik frakciózó társával, a Béressel, hogy ő a KEB-en volt. Akkor ők elhatározták – ők ketten –, hogy a Béres elmegy a Gerőhöz, jelenteni fogja neki, hogy ez történt a Soltésszal. Erre Gerő, szóval nagyon felbőszült, hogy a Soltésznek ilyen ügye van, és azt az utasítást adta nekik – mindkettőjüknek –, hogy kategorikusan mindent tagadni. Hát addig is volt frakciózás. De ez már a frakciózás teljes kimerítése. Nem? Mert akkor az azt jelenti, hogy létrehoznak egy fegyelmet, a pártfegyelmen kívül van egy csoportfegyelem, ahhoz tartjuk magunkat, a pártfegyelemhez nem tartjuk magunkat. Ezért javasoltuk mi, hogy frakciózó, pártellenes frakciózó csoportnak minősítsük azt a csoportosulást is, amely a Gerő körül kialakult.”⁹⁸

Ha ez az érvelés nem győzte volna meg a Központi Bizottság tagjait a Gerő-csoportosulás pártellenes magatartásáról, a megrendszabályozásra még mindig elő lehetett venni Gerő korábbi „bűneit”. A „frakciózás” vádját nem ejtették ugyan, de a Gerő tevékenységét megbélyegző és a kizárását indokló javaslatban⁹⁹ már a törvénytelenések elkövetésében játszott irányító szerepe és a rehabilitálásokat akadályozó „visszahúzó” magatartása vált domináns elemmé. A személyi kultusz idején elkövetett törvénytelenésekről szóló jelentés a fő felelősséget Rákosi Mátyás mellett Gerőre hárította, de meglepetésszerűen igen előkelő helyen szerepelt a főbűnösök között Kovács István, ami a bennfentesek számára sejteni engedte, hogy az ítélelhozatalban legalább olyan súllyal, ha nem súlyosabban esett latba a vádlottak 1956 utáni tevékenysége.¹⁰⁰

A BM „ellenőrzött és megbízható adatai” alapján a szektás és frakciós csoportok körében jó ideig beszédtema volt a KB 1962. augusztusi határozata. A „csoport” tagjai nem vizsgálták felül korábbi politikai nézeteiket, és továbbra is mindegyikük „mentegette a régi politikai vonalat”. A jelentés szerint Gerő is hangoztatta a határozattal való egyet nem értését. „Bármit is mondanak, a határozatban felvetett gazemberségeket nem követtem el, nem tartóztattam le embereket ártatlanul, és nem akadályoztam az ártatlanul elítéltek ügyének felülvizsgálatát. Hibákat elkövettem, de nincs okom szégyenkezni [...] tisztességes és becsületes ember vagyok.”¹⁰¹

97 MOL M-KS 932. f. KEB 1962. évi 16. sz. jegyzőkönyv.

98 MOL M-KS 288. f. 4/51. ő. e.

99 Közreadja Sipos (1994).

100 Vö. Feitl (1993) 57–59. p.

101 MOL M-KS 288. f. 11/1016. ő. e.

A frakciózásért felelősségre vont és pártból kizárt személyek – Soltész Károly, Béres István, Dés Mihály, Bárd Károly – közötti kapcsolat meglazult, de nem szűnt meg teljesen. Gerő egyelőre nem fogadott látogatókat (igaz, a felesége naponta felkereste az ismerősöket), de a komolyabb retorzióktól tartva egy ideig korábbi „hívei” sem keresték a társaságát. A következő évekre a fokozatos elmagányosodás jellemző. Ha a régi ismerősök visszaszoktak is, a látogatók egyre ritkábbá váltak, leggyakoribb vendége a kezelőorvosa lett.

AZ MSZMP Politikai Bizottsága később lassan megenyhült irányában. Felesége 1967-ben bekövetkezett halála után anyagi helyzete javítására a Politikai Bizottság lehetővé tette, hogy a Kossuth Könyvkiadó számára fordítási munkát végezzen¹⁰² – marxista irodalmat fordított oroszról, franciából –, ám a könyveken nem mindig szerepelhetett a neve. Az ugyan nem zavarta a pártvezetést, hogy a szélsőbalos Louis Althusser munkáját Gerő Ernő fordította, de a Kommunista Internacionálé története a fordító nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot.

1977. január elején még egyszer utoljára bűnbocsánatért esdekelt, s a következő levéllel¹⁰³ fordult a Politikai Bizottsághoz: „Tisztelt Elvtársak! Tisztelettel kérem, szíveskedjenek visszavenni az MSZMP tagjai sorába. Az MSZMP XI. kongresszusának irányelveivel egyetértek. Mindig kommunistának tartottam magamat, s kezdettől fogva, töretlenül az Októberi Szocialista Forradalom, illetve a Szovjetunió oldalán állottam és természetesen ma is ott állok. Ez év nyarán (ha megérem) 79 éves leszek. A szocializmus ügyéért már nem sokat tudok tenni. A keveset, amit az utóbbi években tehettem, megtettem: különböző kérdésekről írtam a Párttörténeti Intézetnek. Ezen kívül fordítottam, amit, ha lehet, és ha a Kossuth Könyvkiadónál akad ilyen munka számomra, szívesen folytatnék. Döntésüket várva, maradtam kommunista üdvözléssel.”¹⁰⁴ A Politikai Bizottság elutasító határozatát Biszku Béla tolmácsolta Gerőnek: „A Politikai Bizottság megértette az Ön levelének emberi indítékait, mégis úgy döntött, hogy a pártba való visszavételének érdemi kérdését nem tűzi napirendre, mert általános politikai összefüggések miatt erre az idő nem alkalmas.”¹⁰⁵

Ha nem Gerő Ernőről lett volna szó, Kádár alighanem megsajnálja ezt az embert, aki – mint Kovács István ecsetelte – „beteg, öreg, egész életében kommunista volt, bármikor meghalhat, és nem tagja a pártnak”. Olyan lett volna a pártba való visszavétele, mint vallásos embernek az utolsó kenet. Gerő számára azonban nem volt, nem lehetett megbocsátás. Kádár emberileg talán együtt érzett vele, de az érzelmeken felülkerekedtek a politikai érvek.

1980. március 13-án a napilapok utolsó oldalán rövid hír tudatta az olvasókkal, hogy március 12-én, 82 esztendőskorában szívinfarktus következtében elhunyt Gerő Ernő nyugalmazott miniszter, aki 1956. júliustól októberig a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének első titkára volt. Nem méltatták munkásmozgalmi érdemeit, a párt nem tekintette saját halottjának, nem intézkedtek a temetéséről. A Farkasréti temetőben néhány régi elvtársa az Internacionálé eléneklésével búcsúzott tőle.

102 Ruzsnyák István 1967 nyarán levélben fordult Aczél Györgyhöz, amelyben felvetette Gerő anyagi helyzetének rendezését. E levél nyomán a PB előbb Fock Jenő „belátására bízta”, hogyan jár el az ügyben, majd egy héttel később úgy döntött, engedélyezi, hogy Gerő fordításokat vállaljon. MOL M-KS 288. f. 5/427. és 5/428. ő. e.

103 A levél megírásának előzményéhez tartozik, hogy 1976 őszén Kovács István Kádárral való találkozása alkalmával szóba hozta Gerő párttagságának ügyét. Kádár akkor azt válaszolta Kovácsnak, hogy az MSZMP Központi Bizottsága saját kezdeményezésre nem tűzheti a napirendre az ügyet, de ha Gerő ír a KB-nak, akkor foglalkozniuk kell a kérdéssel. MOL M-KS 288. f. 5/710. ő. e.

104 Uo.

105 Uo.

IRODALOM

- BARÁTH Magdolna et al. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet 1956. november 14–1957. június 26.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó.
- BARÁTH Magdolna (közread.): Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. *Múltunk*, 1999. 1. sz. 138–169. p.
- BARÁTH Magdolna: Gerő Ernőné Fazekas Erzsébet (1900–1967). In BALOGH Margit – S. NAGY Katalin (szerk.): *Asszonyorsok a 20. században.* Budapest, 2000, BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék–Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság.
- FEITL István: A moszkvai emigráció és az MSZMP (Rákosi Máttyás 1956–1958 között). *Múltunk*, 1991. 4. sz. 3–30. p.
- FEITL István: *A bukott Rákosi.* Budapest, 1993, Politikatörténeti Alapítvány.
- FURSZENKO, A. A. (glav. red.): *Prezidium CK KPSZSZ 1954–1964. Tom 1. Csernovije protokolnijje zapiszi zasedanyij. Sztyenogrammi.* Moszkva, 2003, ROSSZPEN.
- GÁL Éva et al. (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet.
- HEGEDÜS András: *A történelem és a hatalom ígázatében.* Budapest, 1988, Kossuth.
- HEGEDÜS András: *Élet egy eszme árnyékában.* Szerk.: Albert Tibor; a beszélgetéseket Zsille Zoltán készítette Kasza Levente közreműködésével. Budapest, 1989, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–SIPOS Levente (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 11– 1957. január 14.* Budapest, 1993, Intera Rt.
- NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–URBÁN Károly (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. kötet. 1957. január 25– április 2.* Budapest, 1993, Intera Rt.
- RAINER M. János–SZEREDA, Vjacseszlav (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* Budapest, 1996, 1956-os Intézet.
- RÁKOSI Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* Szerk.: Feitl István, Gellériné Lázár Márta, Sipos Levente. Budapest, 1997, Napvilág Kiadó.
- SIPOS Levente (közread.): Hiányos leltár (I). MSZMP-dokumentumok a „személyi kultusz idején elküvetett törvénysértésekről”. *Társadalmi Szemle*, 1994. 11. sz.
- SZEREDA, Vjacseszlav–SZTIKALIN Alekszandr (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB Levéltárából.* Budapest, 1993, Móra.
- SZEREDA, Vjacseszlav–Sztikalin Alekszandr (red.): *Szovetszkij Szozuz i vengerszkij krizisz 1956 goda. Dokumenti.* Moszkva, 1998, ROSSZPEN.
- URBÁN Károly (közread.): Moszkvába menekült magyar pártvezetők memoranduma a szovjet pártelnökséghez 1957 februárjában. *Társadalmi Szemle*, 1990. 10. sz. 83–93. p.

BÉKÉS CSABA

MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI BIZTONSÁGI ÉRTEKEZLET ELŐKÉSZÍTÉSE 1965–1970

ELŐZMÉNYEK

A közgondolkodás a kelet–nyugati viszony értelmezésekor a hatvanas évek második felének meghatározó külpolitikai motívumaként mindmáig elsősorban a vietnami háború eszkalációját tartja számon, s a Szovjetunió és a keleti blokk elsődleges stratégiai célkitűzésének a szocializmus és a kapitalizmus közötti világméretű harc folytatását tekinti. Ezzel szemben az 1989 után megindult, részben a volt szovjet, főként pedig a kelet-közép-európai levéltárak anyagának feltárásán alapuló történeti kutatások mindinkább világossá teszik, hogy a szovjet *Westpolitik* kiemelt célja valójában már a hatvanas évek közepétől az európai biztonságnak a keleti blokk érdekei alapján való megteremtése volt. Ez nem kevesebbet jelentett, mint a második világháború utáni helyzet nemzetközi rendezését, vagyis az 1945 után létrejött európai status quo kodifikálását. A probléma központjában a német kérdés állt, s a megoldásra váró feladatok között olyan, mindaddig megoldhatatlannak bizonyult ügyek voltak, mint az Odera–Neisse-határ, illetve az NDK elismerése, Nyugat-Berlin státusa és a két német állam viszonya, valamint a diplomáciai kapcsolat felvétele az NSZK-val.

A kollektív európai biztonsági rendszer létrehozásának ötletét először 1954-ben fogalmazta meg a Sztálin halálát követően hatalomra került régi-új szovjet vezetés. A korántsem teljesen irreális, ám az adott helyzetben korainak bizonyult elképzelést a Nyugat azonnal egyszerű propagandafogásnak minősítette, és minden különösebb tesztelés nélkül elutasította.¹ A javaslatot az 1961-es berlini, majd az 1962. évi kubai válságot követő enyhültebb nemzetközi légkörben, 1964 végén vetették fel újra, ezúttal lengyel kezdeményezésként. A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének (VSZ PPT) 1965. januári varsói ülésén a lengyel párt vezetője, Władysław Gomułka meglehetősen szokatlan módon, a tagországokkal folytatott előzetes egyeztetés nélkül terjesztette elő a tervet. Noha a kérdés eredetileg nem szerepelt a napirenden, a résztvevők egyhangúlag támogatták a felvetést, s a találkozóról kiadott nyilatkozatba bekerült, hogy a VSZ-tagországok szükségesnek tartják a kollektív európai biztonsági rendszer létrehozását, a kérdés megvitatására pedig nemzetközi konferencia összehívását az európai államok részvételével. Az üzenet a Helsinki Egyezmény aláírásához vezető folyamat kiindulópontjának tekinthető, a deklaráció szövegében ez mégis meglehetősen hangsúlytalanul szerepelt. Ennek oka, hogy 1956 óta a PTT varsói ülése volt az első olyan tanácskozás, ahol nem egyszerűen a hivatalos szovjet forgatókönyv megvalósítása zajlott, hanem számos kérdésben valódi vitát folytattak egymással a résztvevők. Az ülés ennek megfelelően meglehetősen kaotikusra sikeredett, s az egység megőrzése érdekében a kiadott nyilatkozat számos aktuálisan fontos, ám történeti szempontból kevésbé jelentős bizalomerősítő tézist

¹ Mastny (2001); Békés (2003a) 13–14. p.

tartalmazott, amelyek ezt a hosszú távon meghatározó kezdeményezést egyelőre hangsúlytalaná tették.²

1965 második felében azonban már a szovjet diplomácia tett újabb erőfeszítéseket a biztonsági konferencia érdekében, s ettől fogva – szoros összefüggésben a német kérdés rendezésére irányuló törekvésekkel – ez az ügy az 1970-es évek közepéig tartó időszak központi problémájává vált. A VSZ PTT következő, 1966. júliusi bukaresti ülésén ezért – hosszas, többfordulós multilaterális egyeztetést követően³ – olyan nyilatkozatot bocsátottak ki, amelynek már csak egyetlen, világos és hangsúlyos üzenete volt: arra szólította fel a kontinens országainak vezetőit, hogy kezdjenek előkészítő tárgyalásokat egy európai biztonsági konferencia megrendezése érdekében. A javaslat gyenge pontja volt, hogy a keleti blokk a konferencián való részvételt rögtön komoly előfeltételekhez kötötte: a Nyugat fogadja el a két német állam létét, az NSZK mondjon le a német nép egyedüli képviselőének elvéről, és ismerje el a keleti határokat. A dokumentum – román nyomásra – szorgalmazta továbbá a külföldi csapatok kivonását is az európai országok területéről, valamint az idegen katonai bázisok felszámolását, és felszólított a két katonai-politikai szövetség egyidejű megszüntetésére.

A felhívás – ellentmondásossága dacára – a keleti blokk első jelentős kezdeményezése volt a kelet–nyugati viszony intézményes rendezésére, és egyben az első lépés megtételét jelentette a Helsinki Egyezmény aláírásához vezető hosszú úton. A deklaráció visszhangja ekkor már Nyugaton sem volt kedvezőtlen, bár a konferencia megrendezésének feltételeit a legtöbben még nem tudták elfogadni, noha ezek a lényegében *defenzív* jellegű követelések korántsem voltak irreálisak. Éppen ezért fogadhatta el a Bukarestben megfogalmazott feltételeket néhány év múlva, 1970 és 1973 között, a német kérdés általános rendezése során a Nyugat és az NSZK is.

A VSZ bukaresti felhívása az adott körülmények között még nem volt alkalmas arra, hogy elindítsa a konferencia előkészítésének folyamatát. A deklarációval kapcsolatos nyugati reakciók elemzése alapján ezért a szovjetek úgy döntöttek, hogy nagyszabású és átfogó politikai kampányt indítanak Nyugat-Európa meggyőzése érdekében, mégpedig egyidejűleg a kormányzati erők és a társadalmi tényezők szintjén. A közvélemény megdolgozása terén mindenekelőtt a nyugat-európai kommunista pártokra számítottak, számukra a második világháborút követő néhány év Moszkvából irányított népfrempolitikája, majd az antiimperialista békeharc után valójában ez a harc lett a végső. Ebben az időszakban ezek a pártok már korántsem követték Moszkva utasításait olyan egyértelműen, mint a második világháború előtt vagy akár az ötvenes években. Már a hrucsovi időszakban végbement desztalinizációs folyamat is komoly próbatételt jelentett legtöbbjük számára, a hatvanas évek első felében pedig olyan különböző hatásoknak és kihívásoknak voltak kitéve, mint a maoizmus és más újbaloldali ideológiák, a policentrizmus elmélete, az el nem kötelezett államok mozgalma, proto-eurokommunista tendenciák stb. A korábbi értelembe vett egységről így a nyugat-európai kommunista pártok vonatkozásában nem lehetett beszélni, ezért a szovjet vezetés joggal aggódhatott, vajon sikerül-e őket újra csatasorba állítani, ezáltal az európai status quo kodifikálása érdekében. Az európai kommunista és munkáspártok Karlovy Varyban 1967 áprilisában megtartott értekezletén végül valamennyi résztvevő elfogadta a szovjet javaslatot, s így a tanácskozás végén kiadott deklaráció egyhangúlag hitet tett egy összeurópai biztonsági konferencia összehívása mellett. A keleti blokk országai számára ettől fogva egészen 1969-ig a VSZ bukaresti felhívása és a Karlovy Vary-i deklaráció *együttesen* jelentette a biztonsági konferenciával kapcsolatos hivatkozási alapot.

² Békés (2003a) 37–38. p.

³ A VSZ 1966. júliusi bukaresti ülését megelőző egyeztető tárgyalásokról, uo. 41–47. p.

A nyugati *kormányzati körök* meggyőzése ügyében a szovjetek ugyancsak a decentralizációs politika eszközét alkalmazták. A VSZ bukaresti felhívását követően a szovjet vezetők határozottan szorgalmazni kezdték, hogy az egyes VSZ-tagállamok kétoldalú tárgyalások során igyekezzenek meggyőzni a nyugat-európai államokat a szovjet blokk kezdeményezésének jelentőségéről a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése terén. A szovjet blokk kampányának célja, mint láttuk, egyértelműen az ekkori legfontosabb szovjet stratégiai cél előmozdítása, vagyis az európai biztonsági konferencia létrehozása, ezáltal pedig a második világháború után kialakult európai status quo szentesítése volt. A folyamat nem elhanyagolható melléktermékeként azonban a kelet-közép-európai országok, köztük Magyarország is, teljesen „legálisan” nyugati politikai kapcsolataikat erősítették meg. A „feladat” teljesítése közben, az intenzív tárgyalások során ezek az államok olyan tárgyalási rutinra tettek szert, amellyel korábban nem rendelkeztek, s mindez jelentősen hozzájárult *gyorsított ütemű emancipációjukhoz* a kelet–nyugati viszony struktúráján belül. A hatvanas évek elején még mint „csatlós országok” szerepeltek a nyilvános nyugati közbeszédben és a nyugati hatalmak titkos politikai irataiban egyaránt, az évtized végére azonban – az NDK kivételével – már elfogadott, legitim partnerként jelentek meg a nemzetközi politikában. S ez nem egyszerűen a kelet–nyugati viszony radikális átalakulását eredményező enyhülési politika járulékos következménye volt, hanem jelentős részben saját jogon szerzett, minőségileg új státus, amelynek elérését elsősorban a hatvanas évek közepétől a nyugat-európai államokkal folytatott, a biztonsági konferencia előkészítését szolgáló kétoldalú tárgyalások sorozata tette lehetővé.

A kelet-közép-európai országok természetesen korábban is, főleg a hatvanas évek elejétől folytattak kétoldalú tárgyalásokat a nyugat-európai államokkal, ám ezek elsősorban klasszikus értelemben vett bilaterális tárgyalások voltak, amelyek mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére koncentráltak. A keleti blokk képviselője a világpolitika nagy és rendezésre váró kérdéseiben mind ez idáig a Szovjetunió feladata és egyben privilégiuma volt. Az európai biztonság kérdésének rendezése érdekében ekkor a szovjet vezetés igyekezett „helyzetbe hozni” szövetségeseit a világpolitika porondján, és közben egyre inkább rákényszerült, hogy korlátozott értelemben ugyan, de maga is partnernek tekintse őket. Kijelenthetjük tehát, hogy az európai biztonsági konferencia folyamatának előkészítő szakasza döntő jelentőségű volt a kelet-közép-európai államok számára abban, hogy az évtized végére többé-kevésbé emancipálódtak mind saját szövetségi rendszerükön, mind pedig a kelet–nyugati kapcsolatrendszeren belül. Mindennek köszönhetően a helsinki értekezlethez vezető többéves előkészítő tárgyalásokon a Szovjetunió európai szövetségesei már korántsem egyszerűen a szovjet akarat végrehajtóiként vettek részt, hanem sok esetben – és számos területen – önálló tényezőként jelentek meg, és nemritkán a folyamatok irányításában is központi szerepet játszottak.

MAGYARORSZÁG ÉS A KELET–NYUGATI VISZONY ALAKULÁSA

Az európai biztonsági konferencia előkészítésének folyamata Magyarország szerepét is felértékelte a keleti táborban. Magyarország ugyan 1956 miatt komoly hátránnyal indult az emancipációs versenyben, ezt azonban a hatvanas évek közepére lényegében sikerült ledolgoznia, sőt a relatíve liberálisabb belső viszonyok következtében kezdett a Nyugat számára a desztalinizáció mintaállamává válni.⁴ A nemzetközi politikában a Szovjetunió mellett már nemcsak

⁴ *Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 14 April 1964.* Foreign Relations of the United States, 1964–1968. 301. p.

Lengyelország és Románia, hanem a magyar diplomácia is kezdett érdemi szerephez jutni. Ezt a pozíciót tovább erősítette az a tény, hogy 1968 januárjától Magyarország két évig az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagja volt, 1969 márciusában pedig egy évre a magyar ENSZ-képviselő lett a Tanács soros elnöke. Az 1968-as csehszlovákiai bevonulás ennek nem volt akadálya, mivel az augusztusi invázióból csak Románia maradt ki, így a többiek egyformán „bűnösnek” számítottak. A Nyugat ezért továbbra is az 1968 augusztusa *előtti* körülmények alapján ítélte meg a keleti blokk országait. Fontos itt megjegyezni, hogy a Varsói Szerződés akciójának elítélése inkább csak a retorika szintjén érvényesült, és a kelet–nyugati kapcsolatok további alakulását ezután is elsősorban reálpolitikai szempontok határozták meg. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint L. B. Johnson amerikai elnök magatartása, aki 1968. augusztus végén a közvélemény előtt hangzatos nyilatkozatban ítélte el a csehszlovákiai beavatkozást, majd néhány héttel (!) később, szeptemberben diplomáciai csatornán csúcstalálkozót javasolt a szovjet vezetőknek a vietnami és a közel-keleti helyzet, valamint a rakétaelhárító rendszerek kérdésének megvitatására.⁵

Románia és Lengyelország mellett Magyarország tehát vezető helyen küzdhetett a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztéséért és az európai biztonsági konferencia ügyének előmozdításáért. Ráadásul ekkor már némi előnnyel is: az 1968 januárjában bevezetett magyar gazdasági reformot Nyugaton a piacgazdaság irányába történt jelentős elmozdulásként és kifejezetten pozitív fejleményként értékelték, miközben az 1967-es arab–izraeli háború után Lengyelországban kibontakozott antiszemita kampány kifejezetten ártott a varsói vezetés nemzetközi tekintélyének. Ugyanakkor a keleti blokk egészének 1968 augusztusa *előtti* tevékenysége alapján Magyarország általános nyugati megítélése a hatvanas évek elejétől kezdve fokozatosan és dinamikusan javuló tendenciát mutatott. A magyar diplomáciának az évtized során végrehajtott „nyugati nyitás” politikája ugyan kevésbé volt látványos, mint a hasonló román törekvések, a lényegyet tekintve azonban ez a politika jelentős eredményeket ért el a „keleten lojális szövetséges, nyugaton megbízható partner” imázsának építésében. Magyarország, egyedül a szovjet blokkból, már 1964-ben megállapodást írt alá a Vatikánnal, amely rendezte a magyarországi katolikus egyház működésének feltételeit.⁶ A Mindszenty-ügy ugyan egészen 1971-ig zavaró tényezőnek számított, de a hatvanas évek második felére mind a Vatikán, mind az Amerikai Egyesült Államok számára egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a kérdés kompromisszumos rendezését leginkább maga a bíboros teszi lehetővé. A magyar vezetést a vietnami háború eszkalációja és a keleti blokk ezzel kapcsolatos hangzatos antiimperialista propagandája sem akadályozta meg abban, hogy 1967-ben egyezményt kössön az Egyesült Államokkal a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emeléséről.⁷ Magyarország gyorsan és pozitívan reagált az NSZK új, nagykoalíciós kormányának 1966 végén tett kezdeményezésére is, és többhetes közvetlen előkészítő tárgyalások után 1967. január végén készen állt a diplomáciai kapcsolatok felvételére a nyugatnémet állammal. Ezt a lépést azonban megakadályozta a VSZ-külgyminiszterek 1967. februári varsói ülésén hozott „közös” döntése, amelyet a lengyel és a keletnémet vezetők erőszakoltak ki. Az indok az volt, hogy a kapcsolatfelvételre még nem értek meg a feltételek.⁸ Ugyanebben az évben a magyar vezetés még radikálisabb lépésre szánta el magát: az új gazdasági mechanizmus közelgő bevezetésével kapcsolatban előkészítő tárgyalásokat kezdett Magyarország csatlakozásáról a

5 Békés (2004b) 236. p.; Dobrinin (1995) 189–195. p.

6 Magyarország és a Vatikán kapcsolatáról lásd Szabó (2004).

7 A magyar–amerikai kapcsolatokról lásd Borhi (2002).

8 Békés (2003a) 47–51. p. A magyar–nyugatnémet kapcsolatokról általában lásd Kiss (1978).

Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz. Ezt a tervet viszont Moszkvában minősítették elhamarkodottnak, így megvalósítására csak 1982-ben, egészen más viszonyok között kerülhetett sor.⁹

Az európai biztonsági konferencia előkészítésének folyamata komoly hatással volt a magyar külpolitika irányítóinak tevékenységére is. Ebben az időszakban született meg az első olyan magyar külpolitikai koncepció, amely minőségileg új, távlatosnak nevezhető elképzeléseket fogalmazott meg Magyarország nemzetközi politikában játszott szerepével kapcsolatban. Péter János külügyminiszter 1967. januári átfogó előterjesztése jelentős szerepet szánt Magyarországnak az enyhülési folyamat elmélyítésében és a kelet–nyugati viszony radikális javításában.¹⁰ Az európai biztonsági értekezlet megteremtése érdekében intenzív – hivatalos és személyes – kapcsolatok kiépítését javasolta elsősorban Ausztriával, Angliával és Franciaországgal, valamint olyan kisebb nyugat-európai országokkal, mint Belgium, Dánia, Hollandia és Norvégia. A tervezet legradikálisabb és egyben legtávlatosabb tézise a „Duna-völgyi és közép-európai országok” (Magyarország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Ausztria) szoros együttműködésének kiépítésére tett javaslat. Péter János valószínűleg az egész 1945 utáni korszak egyetlen olyan magyar külügyminisztere volt, aki nem egyszerűen politikai funkcionáriusnak, hanem a körülményektől függetlenül hivatásának tekintette beosztását, s akit ezért joggal nevezhetnének a magyar Rapackinak.¹¹ „Duna-völgyi” koncepciója alig burkoltan szándékozott újraépíteni az Osztrák–Magyar Monarchia egykor racionálisnak és működőképesnek bizonyult regionális egységét. Mindez azt jelezte, hogy már 1967 elején prognosztizálta a kelet–nyugati kapcsolatok olyan radikális átalakulását, amelyben elképzelhető egy társadalmi rendszereken átívelő szoros együttműködés. Péter János, aki valószínűleg személyes ügyének tekintette a koncepcióért való lobbizást, a hetvenes évek elejéig számos kísérletet tett a szovjet vezetés meggyőzésére, többek között azzal a rafinált érveléssel is próbálkozva, hogy ily módon a semleges Ausztriát közelebb lehetne hozni a keleti blokkhoz. Noha a következő években az enyhülés valóban soha nem látott közeledést eredményezett a két tábor között, a kelet-európai regionális szerveződésektől zsigerileg ózdkodó szovjet vezetés számára a Duna-völgyi koncepció sem ekkor, sem később nem vált elfogadhatóvá.

Az 1967. januári tervezet azonban egyértelműen jelezte azt a törekvést, hogy a magyar külpolitika aktívan és innovatív módon kíván részt venni a kelet–nyugati kapcsolatok átalakításának folyamatában. Ennek részeként az európai biztonsági értekezlet népszerűsítését célzó kampányból a magyar diplomácia is komolyan kivette a részét: a VSZ bukaresti felhívását követően 1966 és 1969 között számos nyugat-európai országgal folytattak egyeztető tárgyalásokat külügyminiszteri, külügyminiszter-helyettesi vagy szakértői szinten. Ebben az időszakban, 1968 márciusában került sor az első miniszterelnöki látogatásra is Nyugat-Európában: Fock Jenő Párizsban tárgyalásokat folytatott De Gaulle elnökkel és Georges Pompidou miniszterelnökkel is.

⁹ Baráth (2004) 56–57. p.

¹⁰ Péter János külügyminiszter előterjesztése az MSZMP Politikai Bizottsághoz az európai béke és biztonság, valamint együttműködés kérdéseiről. 1967. január 17. MOL M-KS-288. f. 5/415. ő. e. A dokumentumot és angol fordítását lásd Békés (2003b).

¹¹ Adam Rapacki (1909–70) lengyel külügyminiszter (1956–68) önálló kezdeményezéseivel és aktív diplomáciai tevékenységével vált ismertté a nemzetközi politikában.

A BUDAPESTI FELHÍVÁS SZÜLETÉSE

A Varsói Szerződés budapesti felhívása, amelyet a PTT 1969. március 17-én megtartott ülésén bocsátottak ki, mérföldkőnek számít az európai biztonsági konferencia történetében, mivel *közvetlenül* ez a kezdeményezés indította el az 1975-ben megkötött Helsinkii Egyezményhez vezető folyamatot. Az alapvető nívum és egyben a siker záloga az volt, hogy ekkor – Bukaresttől eltérően – minden előfeltétel nélkül szólították fel Európa országait egy biztonsági konferencia megrendezésére. Paradox módon ugyanazok a feltételek, amelyek Bukarestben eleve kudarcra ítélték a kezdeményezést, a nemzetközi politikában bekövetkezett jelentős változásoknak köszönhetően végül néhány évvel később mind teljesültek, miközben a VSZ álláspontja mindvégig az marad(hat)ot, hogy semmiféle előfeltételt nem támaszt a biztonsági konferencia megrendezése ügyében. Mindez persze azért nem ment olyan egyszerűen.

Meglepő, de a források alapján ma már világos: a Varsói Szerződés budapesti felhívása korántsem egy jól átgondolt, részletesen megtervezett és egyeztetett akció eredményeképpen született meg, ahogyan a külsőségek és a precedens nélküli korabeli sajtónyilvánosság alapján gondolni lehetett. A végül történelmi jelentőségűnek bizonyult dokumentum valójában egy sok improvizatív elemet tartalmazó, rendkívül éles belső vitákkal terhelt és meglepően rövid folyamat végeredményeként született meg.

Az események rekonstruálása során logikusan adódhatna a magyarázat, hogy a VSZ Politikai Tanácskozó Testületének soros, egyúttal tizedik, „jubileumi” ülését, amelyen a nagy jelentőségű deklarációt kívánták kibocsátani, azért tartották Budapesten, mert a szovjetek így kívánták megjutalmazni a magyar vezetést azért a – korábban vázolt – hatékony diplomáciai tevékenységért, amelyet a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítése érdekében végzett a nyugat-európai partnerek körében. Valójában azonban logikusan, lényegében kizárásos alapon, az 1965 óta érvényesülő rotációs rendszer alapján lett a helyszín Budapest, mivel a tagállamok közül – a sajátos helyzetű NDK-t leszámítva – egyedül a magyar fővárosban nem volt PTT-ülés. Ráadásul amikor 1968 őszén döntés született arról, hogy a PTT következő ülését Magyarországon rendezik meg, még szó sem volt semmilyen felhívásról, az ülésen egyetlen napirendi pont megvitatását tervezték: a VSZ katonai szervezetének átalakítását. A kérdés rendezése annál inkább fontos volt, mert a románok 1965 óta határozottan elleneztek, ekkoriban azonban váratlanul beleegyeztek a katonai reformba, igaz, némi fenntartással. Döntésüket mindenekelőtt két tényező motiválhatta: 1968 őszére a szovjet katonai vezetés letett arról az eredeti szándékáról, hogy a kidolgozott katonai okmányok általános érvényűek legyenek, azaz a szervezet működését békében és háború esetén egyaránt szabályozzák, így a *háborús* határozványok kidolgozását későbbre halasztották. Emellett a tervezetekben jelentősen csökkentették a tagállamok szuverenitását durván sértő rendelkezéseket. Minderre a „hatok” katonai és politikai vezetőivel 1968 tavasza óta folytatott hosszadalmas egyeztetési folyamat eredményeként került sor, melynek során a leghatékonyabban a magyar fél képviselte a kritikai álláspontot.¹² Mindez azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy a VSZ PTT következő, Budapesten tartandó ülésén következik be a szervezet megalakulása óta első és egyben jelentős szervezeti átalakulás. El is kezdték szervezni a PTT 1968 novemberére kitűzött ülését, az időpontot hamarosan decemberre módosították,¹³ majd a csehszlovák, lengyel

12 Czinege Lajos honvédelmi miniszter előterjesztése a Politikai Bizottságnak az Egyesített Fegyveres Erők vezető szerveinek létrehozása érdekében 1968 áprilisa óta végzett munkáról. 1968. október 28. MOL M-KS- 288 f. 5/476. ó. e. (A „hatok”: Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK és a Szovjetunió.)

13 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ó. e.

és román féllel történt egyeztetési folyamat elhúzódása miatt többszöri módosítás után végül a következő év márciusára halasztották.

Bármilyen meglepőnek tűnik, a budapesti felhívásként ismertté vált és később joggal történelmi jelentőségűnek értékelt nyilatkozat kibocsátásának gondolata 1969. március elejéig fel sem merült, ilyen javaslattal a szovjetek csak közvetlenül a március 17-ére összehívott PTT-ülés előtt álltak elő. Korábban, Kádár februári moszkvai látogatása során csupán egy általános nyilatkozatról volt szó, amely a megszokott módon értékelte volna a világpolitika fő problémáit. Brezsnjev ekkor úgy nyilatkozott, hogy már maga a testület összehívása is komoly eredménynek tekinthető, az pedig kifejezetten nagy politikai sikert jelentene, ha egy ilyen nyilatkozatot egységesen – azaz a románokkal együtt – sikerülne elfogadni a PTT budapesti ülésén.¹⁴ Miután ekkor még alig öt hónap telt el a VSZ csehszlovákiai beavatkozása óta, amelyet Románia nyilvánosan elítélt, a szovjet vezető pesszimizmusa megalapozottnak tűnt.¹⁵

A jelenleg hozzáférhető források alapján még nem tudjuk pontosan, milyen körülmények között hozott döntést a szovjet vezetés arról, hogy a budapesti tanácskozáson felhívást bocsátanak ki egy európai biztonsági konferencia összehívására. A nemzetközi politikában 1969 eleje óta – s különösen a PTT-ülést megelőző hetekben – számos olyan jelentős fejlemény történt, amelyek külön-külön is, de főként együttes hatásukkal döntően hozzájárulhattak ehhez az elhatározáshoz. Richard Nixon, az újonnan megválasztott amerikai elnök 1969 januárjában vette át hivatalát. Nixon már a választási kampány idején is számos jelét adta annak, hogy komoly lépésekre készül a szovjet–amerikai viszony megjavítása érdekében, februártól pedig kezdeményezésére „bizalmas csatorna” jött létre a két kormányzat között az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger titkos közvetítésével.¹⁶ Mivel az amerikai tárgyalási hajlandóság az európai ügyekre is kiterjedt, a szovjetek számára ekkor remény nyílt arra, hogy az évek óta szorgalmazott európai biztonsági konferencia kérdését most egy általánosabb kelet–nyugati rendezés keretében az Amerikai Egyesült Államok is támogatni fogja.

Alig két héttel a budapesti tanácskozás előtt, 1969. március 2-án fegyveres incidensre került sor a szovjet–kínai határon, az Usszuri folyónál, amely a hatvanas évek elején bekövetkezett szakítás után a két ország között keletkezett nyílt katonai konfliktus veszélyét idézte fel. A Szovjetunió keleti határainak ilyen mértékű veszélyeztetettsége mellett logikusan merült fel, hogy újabb erőfeszítést tegyenek a birodalom nyugati határainak végleges biztosítására, azaz a második világháború után kialakult európai status quo nemzetközi kodifikálására. Ennek fő ellenzője mind ez ideig a nyugatnémet kormány volt, most viszont, 1969. március 5-én az NSZK-ban Gustav Heinemann szociáldemokrata politikust választották államelnökké. Ez a pozíció ugyan nem hasonlítható az amerikai vagy a francia elnökéhez, az a tény viszont, hogy mindez fél évvel az 1969 szeptemberében esedékes parlamenti választások előtt történt, komoly esélyt teremtett arra, hogy az SPD győzelme esetén Willy Brandt alakítson kormányt. Brandt pedig az 1966 decembere óta hivatalban lévő nagykoalíciós kormány külügyminisztereként ekkorra már számos jelét adta annak, hogy kormányra kerülése esetén a kelet-közép-európai államokkal való kapcsolatok rendezésében kész lenne akár radikális lépésekre is. Mint korábban láttuk, a szovjet vezetés régóta készült az európai biztonsági konferencia ügyének előmozdítására, s 1969. március elején egyszerre állt elő számára a sürgető *kényszer* Keleten és a hirtelen megnyíló *lehetőség* Nyugaton. Ezek a tényezők azt a felismerést erősít-

14 Feljegyzés Kádár János 1969. február 5–10 közötti szovjetunióbeli útjáról, 1970. február 12. MOL M-KS-288 f. 5/484. ő. e.

15 Románia szerepéről lásd Munteanu (2002); Retegan (2000); valamint Deletant (2004).

16 Dobrinin (1995) 204. p.

hették meg a szovjet vezetésben, hogy a VSZ küszöbönálló budapesti tanácskozása kiváló alkalmat teremt annak tesztelésére, vajon a bukaresti felhívás óta végzett munka eredményeként, illetve a nemzetközi politika legújabb fejleményei következtében valóban lényegesen javultak-e az európai biztonsági konferencia összehívásának feltételei. Ehhez szükség volt a szövetségesek jóváhagyására is, akiket viszont azzal lehetett érdekeltté tenni, hogy az így összeállított húsvéti „csomagban” mindenki kapott valamit. A románok magát az 1966. júliusi bukaresti deklarációt immár feltételek nélkül megismétlő felhívást, amelyet a magyar házigazdák is örömmel fogadtak, a lengyelek és keletnémetek pedig megértették, hogy a számukra létfontosságú német kérdés rendezését csak egy egységes VSZ tudja elérni a Nyugattal szemben, ezt az egységet pedig csak a Romániának tett engedményekkel lehet fenntartani.

A VSZ PTT budapesti ülésének végleges időpontját Brezsnyev március 6-án telefonon egyeztette Kádár Jánossal.¹⁷ A rendelkezésünkre álló források alapján valószínű, hogy az európai biztonsággal kapcsolatos felhívásra vonatkozó javaslat még ekkor sem merült fel. Egy a tanácskozás genesisét is részletesen taglaló külügyminisztériumi feljegyzés szerint ugyanis eredetileg egynapos ülésre gondoltak, két napirendi ponttal: a) az öt katonai okmány aláírása, b) a nemzetközi helyzetet áttekintő politikai okmány elfogadása.¹⁸ Az iratot Kádár utólag kézírással kiegészítette: „c) felhívás Európa népeihez”, de ez sokkal inkább az időközben bekövetkezett változás konstatálásának tűnik, mintsem az eredeti állapot rekonstruálásának.

A felhívásra vonatkozó javaslat először az SZKP KB március 7-i, Kádár Jánoshoz intézett hivatalos levelében fogalmazódott meg, ám a biztonsági konferencia ügye a VSZ katonai szervezetének átalakítása mellett még ekkor is csak másodlagos jelentőségű kérdésként szerepelt a tanácskozás tervezett napirendjén.¹⁹ Az események ezt követően azonban meglehetősen felgyorsultak: március 9-én Firjubin szovjet külügyminiszter-helyettes két dokumentumot juttatott el a magyar vezetéshez. Az első egy általános politikai nyilatkozat tervezete volt, amely a bevált gyakorlat szerint a nemzetközi helyzet fő problémáit értékelte, és megfogalmazta a szovjet blokk álláspontját a NATO, az NSZK, a közel-keleti helyzet, a vietnami háború és a kínai határsértések kérdésében. A második dokumentum egy felhívás tervezete volt, amely egy összeurópai biztonsági értekezlet összehívását és ennek érdekében szűk körű kezdeményező bizottság felállítását javasolta. Az aláírásra váró katonai okmányokon kívül ez volt az ülés két hivatalos dokumentumtervezete, amelyeket *magyar javaslatként* (!) adtak át a tagállamoknak.²⁰ Ez már csak azért is érdekes megoldás volt, mert a meglehetősen konfrontatív jellegű politikai nyilatkozattervezettel a magyar vezetés alapvetően nem értett egyet.²¹ Március 13-án

17 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. 6. e.

18 Uo.

19 Az SZKP KB levele Kádár Jánoshoz, 1969. március 7. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/1/1969, 106. d.

20 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. 6. e.

21 Kádár János így értékelte a dokumentumot az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén: „Véleményünk szerint a felhívástervezet alapszövege igen jó volt, a politikai kommuniké tervezete azonban nem volt jó. Ez volt a véleményünk, de nem volt időnk »osztokodni«, mert – ha jól emlékszem – csütörtökön kaptuk kézhez. Ez annyira nem volt jó, hogy nálunk kialakult az a nézet: ha ebbe belebocsátkozunk vitatni, kijöhet egy óriási, de terméketlen vita, amiben megegyezés nem lehetséges, s ezáltal veszélyeztetjük magának az ülészaknak az összehívását, s a fő feladat, a katonai okmányok elfogadását is. Ennek megfelelően foglaltunk állást, s mivel Firjubin elvtárs közben ideérkezett, alkalmunk nyílt arra, hogy vele részletesen közöljük álláspontunkat, kérve, hogy továbbítsa azt haza. Ez meg is történt.” – Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. Uo.

Budapestre érkezett Firjubin, aki Kádár Jánossal és Komócsin Mihállyal, az MSZMP külügyekért felelős KB-titkárával folytatott tárgyalásokat a PTT-ülés előkészítéséről. Kádár a megbeszélésen – a „kompromisszumok robotosa” szerepében – azt hangsúlyozta, hogy feltétlenül ki kell használni az alkalmat, és el kell érni a katonai szervezet átalakítását célzó okmányok aláírását. Ám erre a magyar párt vezetője szerint csak akkor lehetett reális esély, ha a tervezett politikai nyilatkozatokban komoly engedményeket tesznek a románoknak, mivel az eredeti, kevésbé békülékeny hangú nyilatkozatot és felhívást a románok valószínűleg nem fogják aláírni. Kádár azt is rendkívül fontosnak tekintette, hogy ha a VSZ ilyen nagy jelentőségű felhívást bocsát ki, azt valamennyi résztvevő írja alá, vagyis határozottan elutasította azt a több tagország részéről felvetett javaslatot, hogy ha kell, Románia egyetértése nélkül is ki kell bocsátani a tervezett politikai dokumentumokat.²² Firjubin azonnal jelentette a megbeszélés tartalmát Moszkvába, ahol a magyar vezetés álláspontját elfogadták. Így végül a magyar taktikai javaslat lett az alapja annak a kompromisszumos megállapodásnak, amely lehetővé tette két történelmi jelentőségű feladat végrehajtását: a katonai okmányok és az európai biztonsági konferencia összehívását szorgalmazó felhívás egyidejű aláírását – a határozottan aktuálpolitikai jellegű általános nyilatkozat feláldozása révén. Ez az eredmény egy rendkívül intenzív, korántsem rutinszerű, inkább drámainak nevezhető egyeztetési folyamatban született meg.

A Varsói Szerződés külügyminiszter-helyettesei március 15-én előkészítő megbeszéléseket kezdtek, amelyek során a tervezett politikai nyilatkozat tartalmát igyekeztek egyeztetni.²³ A lengyel fél még az eredeti szovjet tervezetnél is élesebb hangvételű dokumentumot terjesztett be, amelyet azonban hamarosan visszavont. Az egészen 17-én hajnalig tartó maratoni tárgyalások során a lengyelek és keletnémetek a terjedelem növelése és az egyes kifejezések erősítése mellett kardoskodtak – mindenekelőtt az NSZK megítélését illetően –, a románok viszont rövidebb szöveget és békülékenyebb megfogalmazást szorgalmaztak. Március 16-án délelőtt, a küldöttségek megérkezését követően a magyar delegáció – Kádár János, Fock Jenő, Biszku Béla és Komócsin Mihály – tárgyalt a szovjet vezetőkkel. A felek között teljes volt az összhang, főként mert Brezsnyev időközben teljesen magáévá tette a Firjubin által közvetített magyar javaslatokat, s azt hangoztatta, hogy az egység érdekében a katonai okmányok aláírására kell koncentrálni, a politikai nyilatkozat és a felhívás ügyében pedig, ha szükséges, engedményeket kell tenni. Brezsnyev az ülést megelőző szondázás alapján azt is megjósolta, hogy a fő problémát a keletnémet és a lengyel vezetők meggyőzése fogja okozni. Kádár javasolta, hogy végső esetben, ha a politikai nyilatkozat ügyében nem lehet konszenzust elérni, az egység fenntartása érdekében azt egyszerűen hagyják el, s helyette egy rövid, tömör, általános jellegű kommunikét adjanak ki. Brezsnyev pozitívan reagált a felvetésre, és kijelentette: „elképzelhető, hogy egy rövid kommuniké és a felhívás kerüljön elfogadásra”.²⁴ Mint látni fogjuk, végül éppen ez történt.

A szovjet delegáció számára a neheze ezután következett. Március 16-án este és éjjel (!) a Margitszigeti Nagyszállóban Brezsnyev szobáról szobára járva igyekezett konszenzust teremteni

22 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e., valamint Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén, uo. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés (2003b).

23 Feljegyzés a VSZ tagállamai külügyminiszter-helyetteseinek 1969. március 15-én tartott megbeszéléseiről, 1969. március 16. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/63/2/1969, 106. d.

24 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e.

a résztvevők között, kevés sikerrel.²⁵ Eközben kétszer találkozott a románokkal és bolgárokkal, egyszer pedig a csehszlovák, lengyel és keletnémet vezetőkkel. A fél kettőkor befejezett éjjeli őrjárat tapasztalatait a szovjet vezetők kettőtől hajnali negyed négyig tartó megbeszélésen osztották meg Kádárral és Komócsinnal. Elmondták, hogy a várakozásoknak megfelelően a lengyelek és a keletnémetek a nyilatkozat politikai élének erősítését, az NSZK, Izrael és a kínai határprovokációk elítélését szorgalmazták, a románok mindezekben a kérdésekben lényegesen rugalmasabb álláspontot képviseltek. A szovjet–magyar páros középárányos vonalát csak a csehszlovák és a bolgár küldöttség támogatta lojálisan. A rendkívüli helyzetre hivatkozva végül Kádár és Brezsnyev megállapodtak, hogy a másnapra tervezett ülés kezdetét délelőtt tíz órától délután háromra teszik át, hogy a szovjet vezetőknek módjuk legyen még egyszer tárgyalni a tagországok képviselőivel. Március 17-én délelőtt a szovjetek újra beszéltek a csehszlovák, a bolgár és a lengyel küldöttséggel. A lengyelekkel folytatott tárgyalások elhúzódása azzal fenyegetett, hogy a délutáni időpontban sem fog összeülni a Politikai Tanácskozó Testület, ami vérszreakciót váltott ki a tanácskozás sikeréért joggal aggódó házigazdákból: „Lassan fél 1 óra lett, mi pedig vártuk az eredményt. Akkor akcióba léptünk” – elevenítette fel a drámai eseményeket Kádár János a PB március 24-i ülésén. „A szovjet elvtársak még a lengyelekkel tárgyaltak, s mi azt mondtuk, Erdélyi elvtárs nyomuljon be, s közölje: javasoljuk, hogy 2 órakor jöjjenek össze az első titkárok és miniszterelnökök, s beszéljük meg, hogyan tudnánk 3 órakor indulni. Ezt el is fogadták.”²⁶ A válságos helyzetet a magyar prognózisnak megfelelően végül csak a gordiuszi csomó elvágásával lehetett megoldani: a pártvezetők és kormányfők rendkívüli tanácskozásán úgy döntöttek, hogy a tervezett politikai nyilatkozatot egyáltalán nem bocsátják ki.

A mindössze kétórás PTT-ülésem ezek után több izgalom már nem várt a résztvevőkre. Az Alexander Dubček elnökletével megtartott tanácskozáson Jakubovszkij marsall beszédéhez csupán Brezsnyev és Kádár szólt hozzá, majd sor került az öt katonai okmány aláírására. A rövid kommuniké és az európai biztonsági értekezlet összehívására felszólító felhívás szövegét az előzetes megállapodásnak megfelelően egyhangúlag, észrevétel nélkül fogadták el. Az, hogy a felhívás végül kifejezetten kooperatív jellegűre és civilizált hangvételűre sikeredett, elsősorban a román vezetők érdeme volt, akik a szerkesztőbizottságban számos módosító indítványt tettek ennek érdekében, és akik a délelőtti folyamán megtartott Gomulka–Ceașescu találkozón végül rábírták a lengyeleket, hogy az NSZK megítélésével kapcsolatban enyhébb minősítést fogadjanak el.²⁷

A nehezen megszületett és valóban történelminek nevezhető kompromisszum létrehozásában mind Kádár, mind a betegeskedő Péter Jánost helyettesítő Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese végig aktív, meghatározó szerepet játszott. A történeti vizsgálat szempontjából érdekes látni, hogy a magyar vezetők még a siker konstatálása után is mennyire óvatosan ítélték meg a budapesti felhívás potenciális jelentőségét a világpolitika alakításában.²⁸

25 Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén, uo. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés (2003b).

26 Uo.

27 Jegyzet Kádár János elvtárs részére a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1969. március 17-i budapesti üléséről (Erdélyi Károly feljegyzése), 1969. március 19. MOL M-KS-288. f. 5/486. 6.e.

28 Erdélyi Károly feljegyzésében a következő értékelés szerepel: „A Politikai Tanácskozó Testület ülése jelentős esemény volt. Elfogadtuk a katonai okmányokat. Jobb feltételeket teremtettünk a KGST-tanácskozás megtartásához. A felhívással hangsúlyoztuk a nemzetközi feszültség enyhülésére irányuló politikánk változatlanságát.” Uo. Kádár János pedig a következőképpen értékelte a PTT ülését: „Külön méltatni ennek jelentőségét

Csak az ülés után mérték fel igazán a kezdeményezésben rejlő lehetőséget, különösen amikor március végén a szovjetek újabb kampányt indítottak a biztonsági konferencia gondolatának népszerűsítésére. A magyarok ekkor kezdték tudatosítani magukban, hogy a nyilatkozat megfelelő körülmények között valóban az európai biztonsági konferencia összehívásához vezető folyamat kiindulópontja lehet.

Mindez azt mutatja, hogy a PTT-ülésem kialakult *virtuális Budapest–Bukarest-tengely* létrejöttét a két fél részéről különböző megfontolások motiválták: a magyarok a VSZ működőképessége, a régóta húzódó katonai reform végrehajtása és mindenekelőtt az áprilusra tervezett – a keleti blokk valódi gazdasági integrációját előmozdítani hivatott – KGST-ülés szempontjából tartották fontosnak a kompromisszumot. A magyar párt ugyanis jelentősen érdekelt volt az ekkor induló KGST integrációs program sikerében, erre azonban csak konstruktív román magatartás mellett volt esély. A románok viszont elsősorban az EBK ügyét tartották szem előtt, amely számukra egyet jelentett a nyugati nyitás részükről régóta szorgalmazott politikájával, és ezért hajlandók voltak feladni addigi negatív álláspontjukat a VSZ katonai reformja ügyében. Helyzetüket, mint láttuk, megkönnyítette, hogy a reform csak békeidőre rendezte a VSZ katonai struktúráját, háború esetére a szervezetnek továbbra sem volt érvényes statútuma. A román vezetés az utolsó pillanatban – jólesően érzékelve, hogy most már bármit kérhet – egy formai javaslatral hagyta rajta kézjegyét a tanácskozáson: Ceaușescu azt indítványozta, hogy az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban elfogadott okmány ne a Varsói Szerződés *szervezetének* deklarációja legyen, hanem a *tanácskozáson részt vevő államok* nyilatkozata. Ezt az árnyalatnyi különbséget a külvilág sem akkor, sem később nemigen érzékelte, s így a budapesti felhívást azóta is a Varsói Szerződés nyilatkozataként tartják számon.

BUDAPESTTŐL – BUDAPESTIG

A szovjet vezetés a VSZ budapesti tanácskozását követően úgy értékelte, hogy elérkezett az idő a döntő áttörésre, ezért 1969. március végén intenzív kampányt indított az európai biztonsági konferencia ügyének propagálása céljából.²⁹ A konferencia záródokumentumának aláírására ugyan csak 1975-ben került sor, de a legújabb kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a folyamat megalapozása két budapesti tanácskozás közötti másfél éves időszakban – a VSZ PTT ülése és a VSZ külügyminisztereknek 1970. júniusi találkozója között – történt meg.

A biztonsági konferencia kérdése kitüntetett helyet foglalt el a kommunista és munkáspártok hosszú évek előkészítő munkájának eredményeként néhány hónappal később, 1969 júniusában Moszkvában megtartott értekezletén, és hangsúlyosan szerepelt a konferencia záródokumentumában is. A terv megvalósulását azonban valójában a másik térfélen bekövetkezett pozitív változások segítették elő. Az 1969 januárjában hivatalba lépett Richard Nixon amerikai elnök már áprilisban, a NATO Tanácsának ülésén elmondott beszédében pozitívan nyilatkozott egy újabb kelet–nyugati enyhülés lehetőségeiről. Legalább ilyen fontos fejlemény volt az is, hogy az 1969 szeptemberében megtartott választásokat követően az NSZK-ban az SPD alakított

nem akarom, többször beszéltünk róla. Ennek óriási a jelentősége. Hét fél mégis együtt volt, keserves hónapok és évek után megegyezés született és született egy felhívás is.” – Kádár János szóbeli beszámolója az MSZMP PB 1969. március 24-i ülésén. MOL M-KS-288. f. 5/486. ő. e. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés (2003b).

29 Szovjet tájékoztatás a szovjet külügyminisztérium tervezett lépéseiről az európai biztonsági értekezlettel kapcsolatban. Feljegyzés, 1969. április 1. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-001547/3/1969, 106. d.

kormányt, és hamarosan új keleti politikát hirdetett meg.³⁰ Vagyis a nyugati fél magatartását meghatározó mindkét kulcsszereplőnél, az Egyesült Államokban és az NSZK-ban is lényeges elmozdulás történt a korábbi állásponthez képest, s ez jelentősen növelte a keleti blokk kezdeményezésének esélyeit.

A szovjetek 1969. szeptember végén jelezték szövetségeseiknek, hogy októberben értekezletet tartanak a VSZ-tagállamok külügyminiszterei, amelyen az európai biztonsági konferenciával kapcsolatos egyeztetett álláspont kialakítása lesz a fő feladat. Az egyes országok véleményének előzetes szondázása céljából több szovjet külügyminiszter-helyettes tett egy időben látogatást a tagállamokban, Budapesten szeptember 26-án Iljicsov tárgyalt Péter János magyar külügyminiszterrel. A moszkvai javaslat szerint a VSZ állásfoglalásának két fő napirendi pontja az erőszakra történő lemondást tartalmazó deklaráció és az európai államok közötti gazdasági, kereskedelmi és műszaki tudományos kapcsolatokat fejlesztését szorgalmazó nyilatkozat lett volna.³¹ Ezt követően az MSZMP PB október 7-i ülése megbízást adott a külügyminisztériumnak a magyar álláspont kidolgozására. Az október közepére elkészült koncepció³² jelentős számú önálló javaslatot tartalmazott, amelyek a minisztérium szerint azt a célt szolgálták, hogy „vonzóbb, tartalmasabb formában mutassák be az európai szocialista országok [...] elképzeléseit”, illetve megkönnyítsék a még ingadozó országok meggyőzését. A dokumentum a következőket indítványozta:

Az első napirendi pont kiegészítéseként kerüljön sor az európai biztonsági rendszernek és intézményeinek megvitatására, az alábbi témákat érintve:

- kétoldalú és regionális szerződések megkötése (például a Duna-völgyi országok között);
- a lengyelek által javasolt európai biztonsági szerződés előkészítése;
- az európai biztonsági konferenciák rendszeresítése, az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó Európai Biztonsági Tanács létrehozása, az Európai Gazdasági Bizottság csatolása az Európai Biztonsági Tanácshoz.

A második napirendi pontnál a dokumentum kiegészítésként javasolta:

- az európai gazdasági együttműködés rendszerének kidolgozását (amely érintené az európai villamos energia, földgáz-kőolaj, postai és telekommunikációs rendszerek összekapcsolását, az európai közlekedési hálózatok összehangolt fejlesztését, az ipari kooperáció elősegítését, a szabványok összehangolását, a kereskedelmi korlátok leépítését, a turista-forgalom ösztönzését);
- az európai gazdasági együttműködés bizottságának létrehozását, vagy annak biztosítását, hogy az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága az európai biztonsági konferencia irányelvei szerint dolgozzék;
- az európai fővárosok polgármestereinek tanácskozását Budapesten a fővárosok közötti jobb együttműködés és a közös kommunális problémák megvitatására.

30 Fontos megjegyezni, hogy az NSZK esetében két – valójában egymástól jelentősen különböző – „új keleti politikáról” beszélhetünk. Az elsőt az 1966-ban létrejött nagykoalíciós kormány hirdette meg: ez elsősorban abban volt új, hogy ekkor már elképzelhetőnek tartották a Hallstein-doktrína feladását s ezáltal a diplomáciai kapcsolatok felvételét a kelet-közép-európai államokkal. A köztudatban ezzel a terminussal azonosított új politikai vonalat viszont az 1969. szeptemberi választások után hivatalba lépett szociáldemokrata vezetésű Brandt-kormány vezette be.

31 Feljegyzés L. F. Iljicsov szovjet külügyminiszter-helyetessel folytatott megbeszéléséről, 1969. szeptember 27. MOL XIX-J-1-j-Szu-1-00358-20/1969, 85. d.

32 Előterjesztés az MSZMP PB részére az európai biztonsági konferenciáról. MOL M-KS-288. f. 5/ 501. ó. e.

A tervezet végül a külpolitikai koordináció erősítése érdekében javasolta, hogy a prágai VSZ külügyminiszteri ülés után kerüljön sor a tagállamok illetékes KB-titkárainak találkozójára az európai biztonsági konferencia tárgyában.

Mint a fentiekből kitűnik, a magyar javaslatok igen ambiciózus és távlatos elképzeléseket fogalmaztak meg az európai együttműködésről, számos ponton pedig a kooperáció olyan formáit célozták meg, amelyek megvalósítására csak a rendszerváltást követően került sor, vagy amelyek Magyarország EU-csatlakozása után következhetnek be.

Időközben azonban az előzetes kétoldalú konzultációk alapján a szovjetek számára kiderült, hogy nem is lesz olyan egyszerű egységes álláspontot kialakítani a közelgő külügyminiszteri találkozón, és ezúttal sem csupán a várható román magatartásról volt szó. Október 17-én ezért Szemjonov szovjet külügyminiszter-helyettes sürgős személyes konzultációt kért a magyar féltől, és másnap Erdélyi Károly miniszterhelyettes már Moszkvában tárgyalt partnerével.³³ A szovjetek komolyan aggódtak amiatt, hogy a túlzónak minősített lengyel, román és keletnémet javaslatok miatt nem tudnak konszenzust kialakítani, ami azzal fenyeget, hogy a VSZ a kedvező nemzetközi feltételek ellenére sem tudja majd a biztonsági konferenciával kapcsolatos kezdeményezést a kezében tartani. A lengyelek az európai kollektív biztonsági szerződés címén olyan kiegészítéseket javasoltak (a területi status quo, a határok és az NDK *de jure* elismertetése), amelyek szovjet értékelés szerint békekonferenciává változtatnák a biztonsági konferenciát, eleve lehetetlenné téve annak létrejöttét. A románok a katonai blokkok megszüntetését javasolták, s ezzel együtt az európai országokban állomásozó idegen csapatok kivonását, az idegen támaszpontok felszámolását, és követelték az erődemonstrációról való lemondást. A keletnémet kiegészítő javaslatok pedig kifejezetten arra irányultak, hogy a biztonsági konferencia ismerje el az NDK-t, noha ekkor a keletnémet államot még egyetlen nyugat-európai állam sem tekintette legitim partnernek. A szovjetek úgy vélték, mindez elfogadhatatlan a NATO-országok számára, így azok erőltetése a konferencia megtorpedózását jelentené. Ezért arra kérték a magyar vezetést: a találkozón segítsen leszerelni ezeket a javaslatokat, hogy ne veszélyeztessék a biztonsági konferencia megrendezését. A moszkvai vezetők a siker kulcsát a fokozatosságban látták, ezért arra törekedtek, hogy a tanácskozás az említett két napirendi pontra koncentráljon, mivel ezekben a nyugatiak oldaláról megfelelő fogadókészség tapasztalható. Egyúttal kérték a magyarokat, hogy tekintsenek el nagyszabású javaslataik előterjesztésétől, mert – bár a szovjet fél egyetért ezekkel – jelenleg szintén nem segítenék a konszenzus létrejöttét. Azzal vigasztalták a magyarokat, hogy a folyamat egy későbbi fázisában előterjeszthetik majd elképzeléseiket, amelyek, mint láttuk, valóban nem a kezdeti stádium taktikai igényeihez szabott limitált programot, inkább közép- és hosszú távra szóló „csomagot” irányoztak elő.

Az MSZMP PB október 21-i ülésén így egyszerre vitatta meg az elkészült külügyminiszteri előterjesztést és Erdélyi Károly moszkvai konzultációjának eredményeit.³⁴ Kádár János meglehetősen indignáltan kifogásolta a tervezett procedúrát, és kifejtette, hogy a külügyminiszterek találkozásánál nem végleges álláspontot kellene kidolgozni, hanem az ott megfogalmazott javaslatokat kellene az egyes pártok vezetősége elé terjeszteni vitára és jóváhagyásra. Noha a szovjetekkel való, esetenként sürgős konzultációk során általában nem a formai szempontok domináltak, ebben az esetben mégsem tűnt túl szerencsésnek, hogy a magyar külügyminiszter-helyettes olyan minisztériumi előterjesztést egyeztetett Moszkvában, amelyet az MSZMP

33 Erdélyi Károly feljegyzése a Politikai Bizottságnak, 1969. október 18., uo. A dokumentumot és angol fordítását közli Békés (2003b).

34 Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1968. október 21-i üléséről, MOL M-KS-288. f. 5/501. ő. e.

PB tagjai még nem is láttak, nemhogy tárgyalták volna. Kádár aggodalmát táplálhatta egy nem is olyan régi, ám annál kellemetlenebb emlék: 1967 februárjában a VSZ-külgügyminiszterek varsói találkozáján a magyar fél eredeti szándékaival szemben a lengyelek és keletnémetek nyomására puccsszerűen olyan határozatot fogadtattak el, amely megakadályozta, hogy Magyarország diplomáciai kapcsolatot létesítsen az NSZK-val. Végül azonban a PB némi vita után – mint korábban már annyiszor – tudomásul vette a helyzetet, és felhatalmazást adott a külgügyminiszternek a szovjetek által igényelt „konstruktív” magatartásra a külgügyminiszteri értekezleten.

A VSZ külgügyminiszterei 1969. október 30–31-én Prágában megtartott ülésén, illetve az azt megelőző külgügyminiszter-helyettesi értekezleten komoly viták zajlottak a biztonsági konferencia lehetséges tematikáját illetően, ahol a szovjetek várakozásainak megfelelően a lengyel, román és keletnémet képviselők igen erőteljesen léptek fel javaslataik védelmében. Végül azonban sikeresnek bizonyult az előre eltervezett szovjet–magyar összjáték, és a tanácskozás végére az eredeti szovjet–magyar pozíció mentén alakult ki konszenzus.³⁵

Az értekezleten két dokumentumot fogadtak el: egy nyilvánosságra hozott nyilatkozatot és egy memorandumot, amelyet a nyugat-európai kormányoknak adtak át. Ez tartalmazta a tervezett biztonsági konferencia záródokumentum-tervezetét is, ami nagy optimizmusra vagy – ma már nyugodtan mondhatjuk – erős naivitásra vallott. Figyelemre méltó, hogy ez a dokumentum mindössze két (!) oldal terjedelmű volt, a később Helsinkiben 1975. augusztus 1-jén aláírt okmány viszont száz oldalon rögzítette a megállapodások szövegét. A konferencia lehetséges időpontja tekintetében is mindvégig hasonló bizakodás volt tapasztalható a keleti blokk vezetői között: ettől kezdve szinte minden tanácskozáson úgy ítélték meg, hogy a biztonsági konferencia fél éven, egy éven belül összehívható.

A külgügyminiszteri tanácskozás egyik legfontosabb eredménye mégis a biztonsági konferencia napirendjének konkrét megnevezése volt. A VSZ-tagállamok ekkor deklarálták, hogy két témakörrel kívánnak tárgyalni:

1. az európai biztonság kérdései és az erőszakról való lemondás az államok közötti kapcsolatokban;
2. az európai államok közötti politikai együttműködést szolgáló, az egyenjogúságon alapuló kereskedelmi, gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok kiszélesítése.

Az értekezleten több olyan magyar javaslatot is elfogadtak, amelyek ugyan nem kerültek be az említett dokumentumokba, de a szovjet blokk közös előzetes álláspontjaként határozták meg a későbbi fejleményeket. Ilyen volt például az, hogy a biztonsági konferencia ne egyszeri alkalom legyen, hanem biztonsági konferenciák sorozatát kell szervezni,³⁶ vagy az, hogy hozzanak létre egy az európai biztonság kérdéseivel foglalkozó állandó szervezetet, valamint hogy gazdasági szakemberekből alakítsanak a szovjet blokkon belül szakértői csoportot az európai gazdasági együttműködés elveinek kidolgozására. (E javaslat fő célja a Kelet-Európa elleni nyugati gazdasági diszkrimináció és izoláció felszámolása volt.)

Az előkészítő munka koordinálásával a magyar külgügyminisztériumot bízták meg. A dolog érdekessége, hogy ezeknek az indítványoknak a többsége valójában eredetileg valamelyik nyugati tárgyalópartnerrel származott, a magyar diplomácia érdeme pedig az volt, hogy ezeket

35 Jelentés a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányának a hét szocialista ország külgügyminisztériuma képviselőinek 1969. október 30–31-i prágai tanácskozásáról. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-003272/1969, 105. d.

36 A javaslat eredetileg a szovjetektől származott, s azt Szemjonov külgügyminiszter-helyettes 1969. szeptember 24-i budapesti konzultációja alkalmával vetette fel Péter Jánosnak. A prágai külgügyminiszteri értekezleten kialakult szovjet–magyar összjáték keretében vált belőle „magyar” kezdeményezés.

a VSZ-en belül folyó diskurzus részévé tudta tenni, és végül el is fogadtatta őket. Ez azt mutatja, hogy ekkor már bizonyos értelemben egy összeurópai lobbifolyamat kezdetéről beszélhetünk, ahol a keleti és nyugati partnerek a közös cél érdekében kölcsönösen befolyásolni tudták egymás pozícióit.

A prágai értekezlet másik fő eredménye, hogy ezután újabb intenzív kétoldalú kelet–nyugati tárgyalássorozat kezdődött a kelet-közép-európai országok rendkívül aktív részvételével. Magyar részről 1970 júniusáig belga, svéd, holland, norvég és olasz külügyminiszteri találkozót tartottak, valamint miniszterhelyettesi és fősztályvezetői szinten szervezett konzultációkat az angol, francia, nyugatnémet, osztrák és török külügyminisztériummal a biztonsági konferenciáról.³⁷ Az európai biztonsági konferencia előkészítésének folyamata ekkor lépett intenzív szakaszába, s ez nemcsak Magyarország *nyugati* politikai kapcsolatainak fejlesztése terén volt fontos mérföldkő, hanem sajátos módon jelentősen befolyásolta a magyar–szovjet viszonyt is. 1969-től ugyanis egy *különleges szovjet–magyar együttműködési mechanizmus* alakult ki: a magyar vezetés ideális partnernek bizonyult a szovjetek számára ebben a rendkívül bonyolult folyamatban, ahol a szövetségeselek meggyőzése sokszor nehezebb feladatnak tűnt az ellenfelekénél. Az ekkor már jó nemzetközi pozíciókkal rendelkező magyar vezetés kezdeményező és innovatív volt, ugyanakkor kezelhető, lojális, rugalmas és engedelmes partnernek bizonyult, aki maximálisan alkalmazkodik a mindenkori szovjet taktikai igényekhez.³⁸ (Ez a rugalmasság ekkoriban, mint láthattuk, korántsem volt elmondható a keletnémet, a lengyel és a román vezetőről.) A sajátos együttműködésnek voltak előzményei: a kommunista és munkáspártok 1969. júniusi moszkvai értekezletét előkészítő, többéves egyeztetési folyamat során a magyar és a szovjet vezetés között hasonlóan hatékony kooperáció alakult ki, így azt tekinthetjük a helsinki folyamat során érvényesülő együttműködés főpróbájának.

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján minőségi váltás következett be magyar külpolitika alakításában is. Formailag maradt a régi modell: vagyis a *döntés* az MSZMP PB-ben történt ezután is, a döntés-előkészítés, lebonyolítás, kezdeményezés, javaslatétel és diplomáciai aprómunka területén azonban lényegi változás következett be. A külügyi apparátus szerepe jelentősen megnövekedett, a sokoldalú és sokirányú tárgyalások *intenzitása* miatt ez a terület fokozatosan kinőtt a PB fennhatósága alól, és egyre inkább önálló tényezővé vált. Valójában ettől számíthatjuk a magyar külügyi munka professzionalizálódási folyamatának kezdetét.³⁹ Ennek ugyan voltak előzményei 1963–69 között is, de minőségi változást az európai biztonsági konferencia előkészítésének folyamatában való aktív és intenzív szerepvállalás jelentett a magyar diplomácia számára.

1969 végére kiderült, hogy az NSZK-ban bekövetkezett fejlemények valódi áttörést hoztak az európai biztonság kérdésében is. A nyugatnémet álláspont radikális átalakulása, az új keleti politika meghirdetése gyökeres változást jelentett, és az európai biztonság szempontjából központi jelentőségűnek számító német kérdés rendezésének lehetőségét vetítette előre. December 8-án szovjet–nyugatnémet tárgyalások kezdődtek, és arról is megegyezés született, hogy az Odera–Neisse-határ elismerése céljából az NSZK hamarosan megbeszéléseket kezd Lengyelországgal is.⁴⁰ Az NSZK politikájának értékelése és a szovjet blokk egységes állás-

37 Tervezet Puja Frigyes elvtárs beszédéhez a Varsói Szerződés tagállamai 1970. június 19-i külügyminiszter-helyettesi értekezletére. MOL XIX-J-1-j-VSZ-VI-1-Szu-003272/1969, 105. d.

38 A korszak magyar külpolitikájáról, illetve annak hármas meghatározottságáról lásd Békés (2004b).

39 A politikai munka és az államapparátus tevékenységének fokozatos professzionalizálódására Kalmár Melinda hívta fel a figyelmet. Lásd Kalmár (1998).

40 Az Odera–Neisse-határt német–lengyel határként elismerő szovjet–nyugatnémet szerződést 1970. augusztus 12-én, a hasonló lengyel–NSZK szerződést pedig 1970. december 7-én írták alá.

pontjának kialakítása céljából 1969. december 3–4-én Moszkvában csúcstalálkozót tartottak a VSZ-tagállamok pártvezetőinek részvételével.⁴¹ A tanácskozás összehívására a keletnémetek kezdeményezésére került sor, akik szerették volna elejét venni, hogy a fejük fölött kössenek megállapodásokat az NSZK-val, ezért hevesen elleneztek a lengyel–nyugatnémet tárgyalások tervét is.⁴² Walter Ulbricht és kollégái semmi okot nem láttak a derűlátásra, és úgy vélték, hogy az NSZK egyetlen módon bizonyíthatja szándékai komolyságát: ha késedelem és feltétel nélkül elismeri az NDK-t. A tanácskozáson azonban a helyzet értékelése tekintetében egy virtuális lengyel–magyar–román „tengely” jött létre, amelyet lényegében a szovjetek is támogattak. Az így kialakult többség szerint az NSZK politikájában lényeges fordulat állt be, amely most reményt ad arra, hogy az európai biztonság szempontjából döntő jelentőségű német kérdést végre a szovjet blokk érdekeinek megfelelően rendezzék. Az előzmények ismeretében mindebben csak a lengyel álláspont radikális megváltozása meglepő: a lengyel vezetés ugyanis mindeddig az NDK leghűségesebb szövetségese volt a nyugatnémet „revansizmus” elítélésében, most viszont, hogy az NSZK új kormánya kilátásba helyezte az Odera–Neisse-határ elismerését, egy csapásra a tárgyalások egyik leglelkesebb hívévé vált. A tanácskozáson kialakított közös taktika kompromisszumos jellegű volt: radikális változásra a VSZ-tagországok részéről nincs szükség, tárgyalni lehet a nyugatnémetekkel, de a diplomáciai kapcsolatot csak azután lehet velük felvenni, hogy az NSZK nemzetközi jogilag elismerte az NDK-t. Magyarország számára *közvetlenül és rövid távon* ez a döntés hátrányos volt, mivel így végül a keleti blokkból utolsóként, 1973-ban létesíthetett diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val. Ekkor azonban már nemcsak az NSZK-val való kapcsolatok rendezése volt a tét, hanem a nyugati gazdasági nyitásban erősen érdekelt magyar vezetés számára egyre fontosabbá vált a biztonsági konferencia ügye is. Az adott helyzetben ugyanis Románia mellett Magyarország remélhetett a legtöbbet a folyamat sikerétől, illetve a kelet–nyugati kapcsolatok alakulására gyakorolt pozitív hatásától.

Emellett a másik fő szempont továbbra is a KGST-integráció maradt: a nyersanyagban szegény, nyitott gazdasággal rendelkező Magyarország számára ez létkérdés volt, az autarchiára törekvő Romániának viszont korántsem. Tehát logikusan merült fel az „alku” lehetősége: Magyarország elősegíti a biztonsági konferencia ügyét, ha Románia konstruktívan viszonyul a KGST-integrációhoz. A hetvenes évek közepéig lényegében ez a megfontolás irányította a magyar politikát mind a multilaterális, mind pedig a kétoldalú tárgyalások során, s így ennek a szempontnak rendelődött alá a romániai magyarság kérdése is.

A magyar vezetők jól látták, hogy mindezt egy erősen megosztott VSZ keretében kell véghezvinni. Ezért úgy ítélték meg, hogy a siker érdekében a korábbinál hatékonyabb és rendszeresebb külpolitikai koordinációra lenne szükség a szovjet blokkon belül. Ennek fóruma lehetett volna a VSZ Külügyminiszterek Tanácsa, amelynek létrehozására a magyar vezetők 1958 óta már többször tettek javaslatot.⁴³ Jól tudták persze, hogy Románia ellenzi a szervezet létrehozását, de abban reménykedtek, hogy a lenini fokozatosság elve itt is működik majd, ezért két javaslattal álltak elő, ebből az egyik „könnyített formát” irányzott elő: egy hivatalos testület, a Külügyminiszterek Tanácsának felállítására helyett egy rendszeresen ülésező külügyminiszteri vagy külügyminiszter-helyettesei fórum működését is lehetségesnek tartották. Péter János külügyminiszter 1969. decemberi moszkvai látogatása alkalmával felvetette Gromikónak

41 Jelentés a Politikai Bizottságnak és a kormánynak az európai szocialista országok párt- és állami vezetőinek 1969. december 3–4-i moszkvai találkozásjáról. 1969. december 8. MOL M-KS-288. f. 5/507. ő. e.

42 A német kérdéssel kapcsolatos lengyel politikáról lásd Selvage (2004).

43 Békés (2003b). Az első, 1958-as kísérletet Baráth (2003) említi.

a javaslatot, amelyet a szovjetek viszonylag gyorsan elfogadtak, és megbízták a magyarokat a szükséges kétoldalú egyeztető tárgyalások lebonyolításával.⁴⁴ 1970 januárjában Kádár levelet írt a VSZ-tagországok vezetőinek, amelyre – Románia kivételével – mindenhol pozitív válasz érkezett. Ezért Puja Frigyes, a külügyminiszter első helyettese még ugyanebben a hónapban Bukarestbe utazott a terv megvitatására, ahol azonban még a „könnyített forma” is túl nehéznek találtatott, így missziója nem járt sikerrel. A Külügyminiszterek Tanácsának felállításába a románok csak 1974-ben, más körülmények között egyeztek bele, a testület megalakítására pedig végül 1976-ban került sor.⁴⁵

1970 elejétől újabb kedvező fejlemények jelezték, hogy a biztonsági konferencia megrendezésének esélyei számottevően javultak. Nixon elnök február 18-i kongresszusi beszédében kijelentette, hogy az Amerikai Egyesült Államok elismeri a Szovjetunió törvényes biztonsági érdekeit Kelet-Európában, és az amerikai kormány tárgyalási hajlandóságát hangsúlyozta a nemzetközi feszültség csökkentése és az enyhülés előmozdítása érdekében. A NATO 1970. május 26–27-i római ülésén elfogadott álláspontja szintén számos új, pozitív elemet tartalmazott, így például a kiadott nyilatkozat már konkrétan foglalkozott az európai biztonsági konferenciával, és bizonyos feltételekkel lehetségesnek tartották a többoldalú tárgyalások megkezdését, de az európai csapatcsökkentés kérdését nem kapcsolták egybe a konferencia ügyével.

AZ ALAPOZÁS BEFEJEZÉSE: A VSZ-KÜLÜGYMINISZTEREK BUDAPESTI TANÁCSKOZÁSA

A valódi fordulópontot a VSZ külügyminisztereinek 1970. júniusi, magyar kezdeményezésre összehívott budapesti ülése jelentette.⁴⁶ Ekkor ért véget a tapogatózó tárgyalások időszaka, és ezután indultak meg az európai biztonsági konferencia létrehozása érdekében folytatott közvetlen kelet–nyugati megbeszélések.

A tanácskozáson, illetve az azt megelőző külügyminiszter-helyettesi értekezleten ismét rendkívül intenzív vita folyt a résztvevők között. A végül kialakult konszenzus létrehozásában a magyar házigazdák legalább olyan komoly moderátori szerepet játszottak, mint a budapesti felhívásában.⁴⁷

Az értekezlet mindenekelőtt azért jelentett fordulópontot, mert a szovjet blokk országai ekkor fogadtak el a nyugati fél által támasztott két olyan feltételt, amelyek nélkül nem lett volna esély az előkészítő tárgyalások megkezdéséhez szükséges minimális konszenzus megteremtésére. Egyrészt a tanácskozásról kiadott nyilatkozatban elfogadták, hogy a konferencián az Egyesült Államok és Kanada teljes jogú tagként vegyen részt, másrészt hozzájárultak ahhoz is, hogy a VSZ által javasolt két napirendi pont mellett szerepeljen egy harmadik, a kulturális kapcsolatok, valamint az emberi környezet megvizsgálásának témaköre. A szovjetek, illetve a VSZ tagállamai korábban is jól tudták, hogy az Egyesült Államok és Kanada részvétele nélkül nem lehet megtartani a konferenciát, ám taktikai okokból ezt a lehetőséget mindaddig *lebegtették*, annak érdekében, hogy cserébe elérjék az NDK részvételének elfogadását. A kul-

44 Jelentés az MSZMP Politikai Bizottságának és a kormánynak a Szovjetunióban tett hivatalos külügyminiszteri látogatásról (1969. december 22–29), 1970. január 6. MOL XIX-J-1-j-Szu-00949-1/1970, 80. d.

45 A VSZ Külügyminiszterek Tanácsáról lásd Locher (2002).

46 A VSZ-külügyminiszterek Budapesten tartandó üléséről a külügyminiszter-helyettesek 1970. január 26–27-én Szófiában megtartott értekezletén született döntés.

47 Jelentés a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormánynak a VSZ tagállamai külügyminisztereinek 1970. június 21–22-i budapesti tanácskozásáról, 1970. június 29. MOL XIX-J-1-j-EU-208-00482/20/1970, 93. d.

turális kapcsolatok témakörét *magyar javaslatra* fogadták el, s ez nem kevesebbet jelentett, mint az előkészítés későbbi fázisában harmadik kosárnak elnevezett „fellazítási bomba” beemelését a tárgyalási tematikába. Mint tudjuk, a harmadik kosár kulcsszerepet játszott a későbbiek során, hiszen mindenekelőtt ebben szerepeltek a nagy európai rendezés során a nyugati érdekeket megjelenítő tényezők. Ez a tematika szolgált alapul a Helsinkit utáni időszakban kibontakozott emberi jogi kampány számára is, amely végül a nyolcvanas évek végén jelentős szerepet játszott a kelet-közép-európai kommunista rendszerek felbomlásában is.

A budapesti külügyminiszteri értekezleten döntés született az európai biztonság és együttműködés kérdéseivel foglalkozó állandó szerv felállításáról is, amelynek fő feladata a fegyveres erők csökkentésének megvitatása lett volna. A Szovjetunió ugyanis ekkor beleegyezett, hogy a biztonsági konferenciával párhuzamosan tárgyalásokat kezdjenek az európai fegyveres erők csökkentéséről, ami kifejezetten bizalomerősítő jellegű lépésnek számított, bár az elsődleges célja az volt, hogy csökkentse az ekkoriban megfogalmazott hasonló NATO-javaslat jelentőségét. Mindemellett egy gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális együttműködésről szóló dokumentumtervezetet juttattak el a nyugati kormányokhoz. Ekkor fogadták el Helsinkit a konferencia helyszínéül, és ekkor vált hivatalos javaslattá, hogy a finn fővárosban akkreditált nagykövetek végezzék az előkészítő munkát. Végül, de nem utolsósorban a budapesti külügyminiszteri értekezleten megerősítették: az európai biztonsági konferencia megrendezésének nincs előfeltétele. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert lengyel, keletnémet és csehszlovák részről, mint láthattuk, éppen a budapesti felhívás utáni időszakban jelentkeztek határozott törekvések arra, hogy a szovjet blokk igenis tekintse előfeltételnek a német kérdés rendezését. Az erős belső nyomás hatására ezért elvileg történhetett volna taktikai visszalépés a VSZ részéről, ami komolyan akadályozta és késleltette volna a folyamatot. Sajátos módon ezt mindenekelőtt a szovjet és a magyar diplomácia szoros együttműködése, valamint a román fél virtuális támogatása akadályozta meg.

Budapesttől még hosszú út vezetett Helsinkig, ahol 1972 novemberében megkezdődtek a hivatalos előkészítő tárgyalások, de az európai biztonsági konferencia megrendezéséhez szükséges alapokat az 1970. júniusi budapesti külügyminiszteri értekezleten lerakták, így megnyílt az út a közvetlen kelet–nyugati párbeszéd előtt.

IRODALOM

- BARÁTH Magdolna: Magyarország szovjet diplomáciai iratokban, 1957–1964. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 55–89. p.
- BARÁTH Magdolna: Magyarország és a Szovjetunió. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 31–62. p.
- BÉKÉS Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In Rainer M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. Budapest, 2003a, 1956-os Intézet, 9–54. p.
- BÉKÉS Csaba: *Hungary and the Warsaw Pact, 1954–1989. Documents with an Introduction*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2003b.
- BÉKÉS Csaba: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Budapest, 2004a, Gondolat.

- BÉKÉS Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In Gazdag Ferenc–Kiss J. László (szerk.): *Nemzeti érdek és kontinuitás. A magyar külpolitika műhelyéből*. Budapest, 2004b, Zrínyi Kiadó. (Megjelenés alatt.)
- BORHI László: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna, 1945–1990. Kronológia*. Budapest, 1994, História–MTA Történettudományi Intézete.
- BORHI László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945–1968*. Budapest, 2000, Ister.
- BORHI László: *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény*. Budapest, 2002, Ister.
- DELETANT, Denis: *Romania and the Warsaw Pact, 1955–1989. Documents and Introduction*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2004.
- DOBRININ, Anatoly: *In Confidence. Moscow's Ambassador to six Cold War Presidents*. New York, 1995, Random House.
- Foreign relations of the United States, 1964–1968. Eastern Europe*. Volume XVII, Washington D. C., 1996, United States Government Printing Office.
- Foreign relations of the United States, 1969–1976. Foundations of Foreign Policy, 1969–1972. Volume I*. Washington D. C., 2003, United States Government Printing Office.
- FÖLDES György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnjev. In Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Budapest 2001, Rubicon–Aquila, 88–84. p.
- HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945–1982*. Budapest, 1985, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora Kádár-korszak ideológiája*. Budapest, 1998, Magvető.
- KISS J. László: Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar–NSZK kapcsolatok egy évtizede (1963–1973). *Külpolitika*, 1978. 4. sz. 3–18. p.
- LOCHER, Anna: *Shaping the Policies of the Alliance – The Committee of Ministers of Foreign Affairs of the Warsaw Pact, 1976–1990*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2002.
- MASTNY, Vojtech: *The Soviet Union and the Origins of the Warsaw Pact in 1955*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2001.
- MASTNY, Vojtech: Tenth Meeting of the PCC: 17 March, 1969, Budapest: Editorial note, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2002.
- MASTNY, Vojtech: Superpower Détente: US–Soviet Relations, 1969–1972. *Bulletin of the German Historical Institute*, Washington D. C. American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972, Supplement 1, 2004, 19–25. p.
- MUNTEANU, Mircea (ed.) *Romania and the Warsaw Pact, 1955 – 1989 Vol. I–II*. Document Reader compiled for the International Conference „Romania and the Warsaw Pact, Bucharest, 3–6. October, 2002.
- RETEGAN, Mihai: *In the Shadow of the Prague Spring. Romanian Foreign Policy and the Crisis in Czechoslovakia, 1968*. Iasi–Oxford, 2000, The Center for Romanian Studies.
- SELVAGE, Douglas: The Treaty of Warsaw: The Warsaw Pact Context. *Bulletin of the German Historical Institute*, Washington D. C. American Détente and German Ostpolitik, 1969–1972, Supplement 1, 2004, 67–79. p.
- SZABÓ Csaba: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 63–95. p.

TISCHLER JÁNOS

ÚJABB MEGKÖZELÍTÉSEK

MONOGRÁFIA LENGYELORSZÁG 1939–1989 KÖZÖTTI TÖRTÉNETÉRŐL

ANDRZEJ FRISZKE: *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989* [Lengyelország. Az állam és a nemzet sorsa, 1939–1989]. Varsó, 2003, Wydawnictwo Iskry, 520 p.

Szép és elegáns ajándékot nyújtott át a legújabb kori történelmük iránt érdeklődő lengyel olvasóknak Andrzej Friszke 2003 karácsonyára. A lengyel történészprofesszor műve immár hetedik az 1989 óta megjelent, Lengyelország közelmúltját komplex, analitikus módon bemutató könyvek sorában. Mindegyik szerző a saját nézőpontját jeleníti meg elemzésében, amely nem elhanyagolható mértékben „életrajzukat” és eszmei-ideológiai világnézetüket is tükrözi. Ebből következően sokrétű és változatos művek születtek eddig is, melyek azon túl, hogy messzemenően eleget tesznek a szakmai elvárásoknak (azaz igazi történeti munkák), nyilvános érdemi vitákra ingerlik a történészeket, de még a szélesebb közvéleményt is.

Friszke professzor könyvének kronologikus kiindulópontjául kézenfekvő módon a második világháború kezdetét választotta, a záró időhatár pedig egy éppen ötven évvel későbbi dátum, a lengyel rendszerváltás éve. Az ötszázhusz oldalas *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989* című kötet nemcsak ebben hasonlít Andrzej Paczkowski ugyanezen korszakot átölelő művére, amelyet *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939–1989* címmel Intézetünk adott ki magyarul 1997-ben. Igényességét és színvonalát tekintve ez a mű méltó párja Paczkowski munkájának, bár vitatható megállapítások, részben vagy egészében meg nem válaszolt kérdések természetesen előfordulnak Friskénél is.

A szerző neve Magyarországon nem igazán ismert, odahaza viszont nagyon jól cseng. 1956-ban született Olsztyn városában, 1979-ben végezte el a történelem szakot a Varsói Tudományegyetemen. Két évvel később a Szolidaritás szakszervezet hetilapja, a *Tygodnik Solidarność* történelem rovatának a felelős irányítója. 1982-től – a mai napig is – a *Więź* című katolikus folyóirat szerkesztője, a történelemrovat vezetője. A nyolcvanas években földalatti kiadványokban is publikált, illetve az emigráns, Párizsban megjelenő *Zeszyty Historyczne* is közölte írásait. 1990 óta a Lengyel Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézetének munkatársa, s egyben Paczkowski professzor kollégája – nem túlzás azt állítani, hogy az intézmény „tartóoszlopai” közé sorolják őket. Ezenfelül mindketten a lengyel „történeti hivatal”, a Nemzeti Emlékezet Intézete kollégiumának a szejm által választott s delegált tagjai. Friszke nagy szakmai elismerést aratott több könyvével, közülük feltétlenül említést érdemelnek a két világháború közti Lengyel Köztársaság történelméről (1989), az 1945 és 1980 közötti lengyel politikai ellenzékéről (1994), a független Katolikus Értelmiségi Klub – amelynek maga is tagja volt – 1956–89 közti történetéről (1997), valamint a lengyel emigráció politikai tevékenységéről (1999) írott monográfiái. Eddigi munkásságát hét szakmai díjjal jutalmazták.

Friszke már az 1990-es évek közepén megfogalmazta tézisét, miszerint a lengyel kommunista rendszert az alapján kell megítélni, hogy mit tudott elérni a kényszerű függőség határain belül, képes volt-e az autonómiát kiszélesíteni, vagy konzerválta a fennálló viszonyokat, eset-

leg éppenséggel maga törekedett az „integrációra” és a szabadság kereteinek szűkítésére. Mostani könyve – mint ő maga is írja – e tézis kibontásának kísérlete. Ugyanakkor a mű jóval több annál, mint a Visztula menti rendszer Moszkvától való függőségi fokozatainak szimpla elemzése. A szerző ugyanis kiemelten kezeli a hatalom és a társadalom közti viszony összetettségének problematikáját, a rendszer állandó vonásai és egyes, idővel fejlődőképesnek bizonyult elemei között fennálló kapcsolatot, s nem utolsósorban a rendszer „cégére” alatt végbement társadalmi, szokásbeli stb. változásokat, valamint ezeknek a lengyelek mentalitására, illetve a kiformálódott új társadalmi struktúrára gyakorolt hatásait. Mindezt sikerrel teszi.

Érdemes megemlíteni, hogy a rendszerrel való szembeszegülésről több könyvet is publikáló Friszke leszámol azzal a mítosszal, miszerint az egész lengyel nemzet így vagy úgy ellenállt a kommunista hatalomnak. Leírja, hogy a társadalom egyáltalán nem jelentéktelen hányada még az emberi szabadságot minimálisra korlátozó sztálini időszak vége felé (1954–56) is érdekelt volt a rendszer fenntartásában. S ez nem kizárólag az erőszakos szervezetek funkcionáriusait, a Lengyel Egyesült Munkáspárt némenklatúrájának tagjait, a csatlósszervezetek aktivistáit vagy az államigazgatás tisztségviselőit jelentette – összességében hozzávetőleg egymillió embert –, hanem „ezen felül legalább még egyszer egymillió főt, akik saját szakmai és társadalmi előrelépésükben bízva annak kézzelfogható reményét azon intézményekben és eszmékben látták, amelyeket ez a rendszer megvalósított vagy hirdetett”. A szerző emlékeztet arra is, hogy a röviddel az 1980-as országos sztrájkok kitörése előtt lefolytatott szociológiai kutatások kimutatták: miközben a fiatal munkások hetvenhat százaléka értékelte negatívan az Edward Gierek névvel fémjelzett hatalmat, ugyanakkor magukénak vallották a „szocializmus” szóval egybecsengő értékeket, legfőképp az egyenlőséget, amely az egyének közti túlságosan nagy különbségek megszüntetésére, az osztályok eltörlésére irányul, vagy azt, hogy a munkások vegyék ki a részüket a gyárak, üzemek közvetlen irányításából. Szintén ebbe a sorba tartozik, hogy a három évvel a hadiállapot 1981. december 13-i bevezetése után elvégzett közvéleménykutatás szerint a megkérdezettek ötvenhat százaléka nevezte „helyesnek” Wojciech Jaruzelski tábornok cselekedetét. Mindez azt sugallja, hogy a lengyelek hozzáállása a kommunista rendszerhez nem nevezhető egyértelműnek, a jelentős ellenérzés mellett a valósághoz való alkalmazkodás reflexe is kimutatható – ami egyébként teljesen természetes. Ehhez kapcsolódik, hogy Friszke elismeréssel adózik azoknak a lengyel kommunistáknak (legyen szó akár a hatalom megragadásának éveiről közvetlenül a világháború után), akik igyekeztek kissé nagyobb függetlenséget elérni Moszkvával szemben. Többek között példaként hozza fel a rendszer végidőszakát is, az 1980-as évek második felét. Megítélése szerint az 1989-es kerekasztal-tárgyalások közös sikert jelentettek abban az értelemben, hogy ha Jaruzelskiben és közeli munkatársaiban nem lett volna meg a képesség és készség a visszavonulásra, a Szolidaritással való együttműködésre, akkor az alapvető változásoknak megálljt tudtak volna parancsolni, miközben a rendszer – noha valóban nem volt legitim és egyetlen téren sem bizonyult hatékonynak – valamennyi anakronizmusa ellenére még tovább tarthatott volna.

A szerző azonban szertefoszlalt egy másik mítoszt is, a Lengyel Népköztársaság szociális és civilizációs vívmányainak mítoszáét. Többek között a statisztikai adatokat összevetve bizonyítja be, hogy az 1944/45 után végbement társadalmi változások (a munkás- és parasztfjúság áramlása az értelmiségi foglalkozási ágakba, a falvak „városiasodási folyamata”, az ország átalakulása agrár-ipari államból ipari-agrár típusúvá, az egészségügyi ellátás javulása stb.) túlnyomórészt általános és rendszerfüggetlen jellegűek, az új, posztindusztriális tömegtársadalom létrehozására irányuló tendenciákhoz kötődnek, nem pedig a szocializmus által hirdetett eszmékhez. Épp ellenkezőleg: a Lengyel Népköztársaságban a hatalom mindvégig fékezte

az úgynevezett szocialista társadalom számos saját szükségletének kielégítését – a szabadság és a fogyasztás tekintetében egyaránt.

Friszke professzor néhány vitatható megállapítása közé tartozik a következő: „a rendszert úgy hozták létre, hogy érzéketlen maradjon a társadalom nyomásával és akaratával szemben, ellenben a hatalmi központ képes volt rákényszeríteni akaratát a társadalomra, és mobilizálni azt a megfelelő irányban”. Ami ez utóbbit illeti, én azt hiszem, a hatalom gyakorlatilag csak egyszer tudta megtenni, hogy jelentős tömegtámogatást sorakoztasson fel céljai elérése érdekében (a tömegektől egyébként szinte mindvégig nagyon is félték). Ez 1968-ban történt, amikor a történelemben példátlan módon egy magát szocialistának minősítő ország vezetése állt hivatalosan is egy általa kezdeményezett antiszemita kampány élére. A márciusi egyetemista tiltakozó megmozdulások idején – amelyek elfojtásakor csaknem száz hallgatót és oktatót fogtak perbe, s közel felüket el is ítélték – a hatalom legfőbb szándéka az volt, hogy mindenáron megakadályozza a munkásosztály tevékeny kiállását az egyetemisták mellett. Ezt sikeresen el is érték, s ennek eszközeként szolgált a gyorsan megindított értelmiségellenes és antiszemita propaganda. Ebben az alantas kampányban ügyesen felhasználták a tényt, hogy a diákvezérek – köztük Adam Michnik – és a hozzájuk kapcsolódó, politizáló baráti kör szinte kizárólag olyanokból állt, akiknek szülei a pártállami hierarchiában magas tisztségeket betöltő, zsidó származású emberek voltak. A sajtó ezekről az egyetemistákról mint „banánifűságról” írt, akiknek az ölébe hullik mindaz, amiről más fiatal még álmodni is alig mer. Az üzemekben és gyárakban felülről gondosan megszervezett munkásgyűléseket tartottak, ilyen és ehhez hasonló jelszavakkal: „Az egyetemisták tanuljanak, az írók írjanak”, „Izraelbe a cionistákkal”, „Elítéljük a bujtozókat”, „Büntessék meg a lázítókat”. Władysław Gomułka pártfőtitkár helyzete stabilizálása érdekében maga vitte a prímet az említett kampányban. Fellépéseinek név szerint támadott és sároszott be aljas módon írókat, értelmiségieket, nem mulasztva el célozni a származásukra. A propaganda három fogalmat kapcsolt össze: a cionizmust, az 1960-as évek elejéig kifejezetten markáns ideológiai revizionizmust, valamint az imperializmust (ez volt a „cionistákkal” együttműködő nem zsidók, vagyis a „reakcióso” kategóriája), és nem elégedett meg a pellengérré állítással, hanem határozottan követelte ezen irányzatok követőinek elbocsátását munkahelyükről. Ez még egyszerűbbnek bizonyult azokban az esetekben, ha valaki azonos mód két kategóriába is beleillett. A központi intézményekből és a hivatalokból néhány hét leforgása alatt mintegy ezeröttszáz embert rúgtak ki, ismert professzorokat (köztük Leszek Kołakowski világhírű filozófust) és kutatókat távolítottak el az egyetemekről. A felsőfokú tanintézeteket emellett szándékosan felhigították, hamarjában ötszáz, tudományos fokozat nélküli oktatót neveztek ki, s ettől kezdve a felvételik során abszolút előnyben részesítették a munkás- és parasztszármazású fiatalokat.

A kampány egy minden tekintetben frusztrált országot ért. Az államhatalmi és pártapparátus sok tagja, a művészeti és tudományos körök számos képviselője, rosszul fizetett hivatalnokok és munkások, néhány hektáron gazdálkodó, agyonhajszolt földművesek, a munkásszálásokon sínylődő, saját lakás megszerzésére szinte esélytelen fiatal dolgozók tömegei érezték úgy, hogy lehetőségeik beszűkültek. Elsősorban hozzájuk szólt ez a három hónapig tartó „márciusi propaganda”, amely egyértelműen rámutatott azokra, akik a rossz gazdasági viszonyokért, a mindennapi gondokért felelősek, s amely megbélyegezte azokat, akik a „keményen robotoló nemzet” költségén „luxuskörülmények között élnek”. Nem volt gond tehát a munkásgyűlések részvételi arányával, de azért a biztonság kedvéért munkaidőben tartották őket.

Végső soron klasszikus bűnbakot csináltak a cionistákból, a revizionistákból és a reakciósokból. Sőt cinikus módon hozzájuk „csapták” még a sztálini időszak kegyetlenkedéseieről felül, kiváltképp a belbiztonságnál dolgozó funkcionáriusok népes csoportját is. Az antisze-

mita hecckampány, a rágalmak és az időnként előforduló tettlegesség hatására emigrációs hullám vette kezdetét, amelyet a hivatalos szervek is ösztönöztek. Becslések szerint közel tizenötezeren vándoroltak ki az országból – megalázó körülmények közepette, lengyel állampolgárságuktól megfosztva –, köztük tudományos kutatók, egyetemisták, újságírók, filmesek, színészek, írók. Főként Izraelbe és az Amerikai Egyesült Államokba mentek. A belügyminisztériumból kitett funkcionáriusok száma meghaladta a kétszázat, ők leginkább a „politikai nevelőmunka” szakértői voltak. Az országból „kidobottak” jó részének semmi köze nem volt a revizionizmushoz vagy a cionizmushoz, a párt fegyelmezett tagjai voltak, sokuk a két világháború közötti időszakban csatlakozott az illegális kommunista mozgalomhoz. Értetlenül szemléltek a saját párttársaik által ellenük intézett antiszemita rohamot, és gyűlöletbe forduló sértettséggel hagyták el a lengyel földet. Gomulka és társai alaposan befeketítették Lengyelországot a nemzetközi közvélemény szemében, tovább táplálva azt a sztereotípiát, hogy a lengyelek az anyatejjel szívják magukba az antiszemitizmust. Ez a beidegződés manapság is létezik, kiegészítve azzal, hogy már nem is szükséges hozzá a zsidók jelenléte.

Külön szeretném megemlíteni s méltatni azokat a fejezeteket, amelyek a kommunista állam és az egyház viszonyát taglalják, méghozzá igen mélyrehatóan és plasztikusan. A lengyel katolikus egyházat mindmáig a legjelentősebbek közé sorolják Európában. A lengyelek hatalmas többsége, azon belül is a hívők óriási hányada, egészen pontosan 93,4 százaléka vallja magát római katolikusnak. Egy 1977-ben készült nyilvántartás szerint akkoriban hetvenhét püspök, köztük két kardinális és két érsek, húszezer pap, százket női rendben 27 646 apáca és negyvenkét férfirendben csaknem nyolcezer szerzetes tartozott a huszonhét megyére osztott egyház kötelékébe, s szerte az országban megközelítőleg hétezer plébánia, tízezer templom, s több mint háromezer rendház és négyezer kápolna volt. Az egyház kilenc középiskolával, tizenegy alsó és negyvenhat felsőbb szemináriummal rendelkezett, ahol ötezer papnövendék tanult, ezen kívül másfél ezren jártak a Katolikus Teológiai Akadémiára Varsóban, és 2450 hallgatója volt a Lublini Katolikus Egyetemnek, amely az egyetlen ilyen jellegű intézmény volt a kommunista országokban.

A diktatúrával való szembeszállás miatti tisztelet nemcsak az 1978-ban II. János Pál néven pápává választott Karol Wójtyla bíborost, Krakko érsekét illeti, akinek múlhatatlan érdemei vannak az ilyen típusú rendszerek összeomlásában, hanem kijár Stefan Wyszyński bíborosnak, Lengyelország prímásának (1948–81) is, aki a kitartó, de rugalmas ellenállás híveként mindvégig megőrizte egyháza függetlenségét. Az egyház akkor vált a lengyelség első számú megtartó erejévé, amikor 1795-ben a Porosz Királyság, a Habsburg Birodalom és a cári Oroszország több mint százhusz évre letörölte a lengyel államot a térképről. Ezt a „hagyományt” folytatta a belső viszonyait tekintve legegységesebbek közé tartozó egyház 1944/45 után is. A hazájában az Ezredév Prímásának is nevezett Wyszyński tekintélyét és irányítását senki sem vonta kétségbe. Nem történtek szakadások, nem voltak tiltakozó mozgalmak a papságon belül, mint az idő tájt több nyugati országban. Más európai katolikus egyházakkal egybevetve a lengyel inkább konzervatívnak számított, a II. Vatikáni Zsinat által elfogadott reformok csak lassan és felereszt valósultak meg. Ez többek között a fenyegetettség érzésével, a hatalom által szorgalmazott laicizáció elleni védekezés szükségességével magyarázható.

Az 1970-ben uralomra került Gierek-féle vezetés – elődeihez hasonlóan – igyekezett fenntartani az ateista társadalmi modellt, azonban már nem szervezett olyan vallásellenes akciókat, mint az 1950-es és 1960-as években, és az egyház erőszakos üldözése is mérséklődött. Ugyanakkor az iskolákban, az ifjúsági szervezeteknél, az üzemekben, az állami tömegtájékoztatásban, de még a börtönökben is kötelező volt a világi jelleg. Ezekre a helyekre nem engedték be a papokat, szó sem lehetett nyilvános miséről vagy például az egyház missziós tevékeny-

ségének pozitívumairól szóló vitákról. Az uralkodó pártban, a rendőrségen és a hadseregen belül kötelezően előírták az ateista magatartást, ezekben a testületekben hivatalosan nem tűrték meg a vallásukat gyakorlókat, vagy azokat, akik templomi esküvőt tartottak (de e fölött egyre gyakrabban szemet hunytak). 1978-ban a párt tagjainak mindössze 27,4 százaléka vallotta magát ateistának, s egynegyedük rendszeresen járt templomba.

II. János Pál pápa már 1978 októberében történt megválasztásakor kinyitotta a védőernyőt a lengyel egyház fölött, ami a sajátos körülményekből adódóan a politikai ellenzékét is védte. 1979. júniusi látogatásakor pedig a nemzeti önbecsülés, büszkeség és hazafiság érzését erősítette meg honfitársaiban, amivel alapvetően hozzájárult az 1980–81-es munkásmozgalom kibontakozásához, a Szolidaritás létrejöttéhez, a „szabadság tizenhat hónapjához”. Az egyház megkerülhetetlen tényező volt a rendszerváltás időszakában is, s noha formálisan nem képviseltette magát a kerekasztal-tárgyalásokon, mégis elvülhetetlen szerepet vállalt annak tető alá hozásában és sikeres kimenetelében. Kétségtelenül a Nagy Közvetítő volt.

Andrzej Friszke több mint két évtizede gyűjti a fényképeket a XX. századi lengyel történelemről. Ebből a hatalmas gyűjteményből százhusz fotó ékesíti a könyvet. Külön értéket képvisel a bibliográfia is – a Lengyel Népköztársaság idején kiadott hivatalos és földalatti művek, valamint az 1989 óta megjelent munkák összesítő áttekintése.

Andrzej Paczkowski már említett műve eddig öt kiadást ért meg Lengyelországban, és egyetemi tankönyvvé nyilvánították. Friszke professzor könyve idén tavasszal a 2003-as év legjobb történeti munkája címet nyerte el a *Newsweek* lengyel kiadása által meghirdetett szavazáson, s a kötetet már 2004 nyarán – fél évvel első megjelenését követően – után kellett nyomtatni. Meggyőződésem, hogy a tankönyvvé nyilvánítás sem várat majd sokáig magára.

Joggal kérdezheti az olvasó, miért kell egy magyar kiadványban egy lengyel nyelvű, s magyarul nem hozzáférhető könyvet ismertetni. Én ezt két ok miatt vélem lényegesnek és fontosnak. Egyrészt ezzel is arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy Magyarországon nemhogy hét, hanem legjobb esetben kettő, de inkább csak egy komolyabb munka született hazánk második világháború utáni történetéről. A másik, hogy a közép-európai összehasonlító történettudomány híveként kötelességemnek tartom, hogy beszámoljak a jelentős lengyelországi újdonságokról. Úgysem tudunk olyan sokat közeli s kicsit távolabbi szomszédainkról, kortárs történetírásukról. Pedig sok mindent lenne érdemes és hasznos összevetni a magyarországi történésekkel.

KELLER MÁRKUS

MIRŐL ÍRhat EGY TÖRTÉNÉSZ MINT TÖRTÉNÉSZ?

ROMSICS IGNÁC: *Volt egyszer egy rendszerváltás. Prohászka Imre fotóival.* Budapest, 2003, Rubicon-Ház, 328 p. /Rubicon könyvek./

Mi a történetírás tárgya, és mi nem? Mi különbözteti meg a történelmi munkát a politológus és a kortárs elemző munkájától? Mik a történelmi munka specifikumai, és ezek a specifikumok mennyire határolják be (ha behatárolják egyáltalán) a történelmi témaválasztását? Egyszerűbben fogalmazva: miről írhat egy történelmi mint történelmi? Ezekre a kérdésekre próbálunk választ keresni Romsics Ignác *Volt egyszer egy rendszerváltás* című munkája kapcsán. A vállalkozás némileg rendhagyó, hiszen egy recenzió örvén akar (szeretne) választ adni olyan kérdésekre, melyeket általában hosszú és kimerítő monográfiák tárgyalnak. A próbálkozáshoz bátorságot két körülményből merítettünk. Az egyik, hogy maga a könyv tematikája veti fel és teszi megkerülhetelenné ezeket a kérdéseket a mű értékelésekor, a másik, hogy a könyv szerzője az elmúlt néhány esztendőben több írásában ismertette nézeteit a történetírás mikéntjéről, és alkotta meg ezzel hol explicit, hol implicit módon történetírói ars poeticáját.¹ Így tehát először azt vesszük szemügyre, milyen kritériumokat fogalmaz meg Romsics Ignác a történetírással és a történetíróval kapcsolatban, majd azt, hogyan jelenik ez meg a rendszerváltásról szóló könyvében, és végül visszatérünk az első sorokban exponált kérdésekhez.

„A történelmi »objektivitás« lehetőségei persze maguk is behatároltak. A történelmi távlat – s több mint fél évszázad már kétségtelven annak tekinthető – ugyan segít a kortársi egyoldalúságok leküzdésében, ám az interpretáció bizonyos elkerülhetetlen szubjektivizmusát nem szüntetheti meg. Ezért sem az Olvasót, sem magunkat nem áltathatjuk azzal, hogy munkánkkal az egyedül hiteles, az egyedül elképzelhető Bethlen-képet alkottuk meg” – írja Romsics 1989-ben Bethlen-könyve előszavában. Általunk megtalált első módszertani megnyilatkozásában a szerző – az óvatos ismeretelméleti pesszimizmus mellett – követelményként az összes fontos tény közlését, az ítéletkezés (nem az ítéletalkotás) elkerülését és a megértő attitűd középpontba helyezését fogalmazta meg.² A *Magyarország története a XX. században* című könyv első kiadásának kritikáira reagálva írja, „hogy többé vagy kevésbé minden történelmi interpretáció szubjektív”, de most már bővebben is kifejti álláspontját. Ezúttal nem csupán a „szcientista-pozitivisták történetfelfogás naiv ismeretelméleti optimizmusát” utasítja el, hanem (kicsit igazságtalanul) a pólus másik végére helyezve Hayden White nézeteit is. A történetírás és a művészet (egészen pontosan az irodalom) között két „alapvető különbséget” lát. Az első a múlthoz, a második pedig az arról szóló diskurzushoz való viszonyt érinti. Úgy gondolja, az író bármit kitalálhat egy múltbeli történelmi vagy személlyel kapcsolatban, viszont

1 Romsics (1991) 5–6. p.; uő (2004) 371–459. p. Az utóbbi kötetben lévő tanulmányok többször, több helyen megjelentek, de hivatkozásaink mindig a gyűjteményes kötetre vonatkoznak.

2 Romsics (1991) 5. p.

„a történész kötelessége a rekonstruálandó esemény meglévő vagy elérhető forrásanyagát áttekinteni, és azt a legjobb tudása és meggyőződése szerint szelektálni, súlyozni, értékelni”³. Ezzel párhuzamosan az író függetlenítheti magát az írása tárgya körül forgó diskurzustól (persze ez nyilván csak elméletileg lehetséges, ha lehetséges – tehetjük hozzá), a „történész megnyilatkozása viszont minden esetben része egy – a témától függően olykor évszázadokra – visszanyúló szakmai diskurzusnak, amelynek az ismerete kötelező” – írja Romsics.⁴ A már az 1989-es Bethlen-előszóban is használt bírósági tárgyalási metaforát újra alkalmazva sem az ügyész, sem az ügyvéd, de még a bíró szerepével sem kíván azonosulni, a történezt legszívesebben bírósági tudósítóként képzei el, aki mindkét fél érvelését ismerteti, és a tények szenttelen prezentálásával készlet véleményalkotásra.⁵ Az egy évvel később íródott, először a *Rubicon* hasábjain, majd bővítve a *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* című tanulmánykötetben megjelent írásában (már a posztmodern szemléletmód felé továbblépve) „a tények szenttelen prezentálásának” lehetőségével, illetve lehetetlenségével is számot vetett: „Mi, történészek határozzuk meg, hogy a múlt végtelen számú eseményéből melyeket emeljük ki és avatjuk történelmi tényé; ezeket a tényeket mi állítjuk idő- vagy oksági rendbe; s a hiányzó láncszemeket mi pótoljuk fantáziánkkal. [...] Mindezt saját korunk embereként és szocializációnk során elsajátított etikai és esztétikai normáink alapján és azoktól vezérelve tesszük.”⁶ Emellett hangsúlyozza azt is, hogy maguk az alapul vett tények is manipuláltak lehetnek. Világos, hogy ezek után kikerülhetetlen annak a tételnek az elfogadása, amely a múlt többféle olvasatának lehetősége mellett tör lándzsát. A szerző azonban rögtön határokat is von. Létezik ugyan többféle értelmezés, de azok értéke különböző. Az értékhierarchia csúcsán a szakértő, a történész által létrehozott értelmezés áll. Ennek érdekében a történésznek „feltétlenül ismernie kell a témájába vágó és tárgyát közvetlenül érintő korábbi interpretációkat is, sőt ha valamit ad magára, ezekre – egyetértően vagy kritikusan – reflektálnia is illik. Állításait meg kell kísérelnie szövegszerűen alátámasztani. [...] Nem vezérelhetik kívülről érkező politikai elvárások és manipulatív szándékok.”⁷ Mindebből az is következik, hogy – a manipuláció leghalványabb árnyékát is elkerülendő – a szerzőnek egyértelműen deklarálnia kell saját nézőpontját, etikai normáit, amelyekkel az adott témához közelít. Romsics Ignác a *Mindentudás Egyetemén* tartott előadásában erről így vélekedett: „Ezért azt gondolom, hogy a történész akkor jár el helyesen, ha minél pontosabban közli olvasójával saját nézőpontját. Erre különösen az ideologikusan telített témák – például a közelmúlt kontroverz történelmi személyiségeinek az életrajza – esetén lehet szükség.”⁸

Ahhoz tehát, hogy a történész a lehetséges olvasatok, értelmezések közül a hivatásának megfelelő legértékesebbet megalkothassa, a következő követelményeknek kell megfelelnie. Ismertetnie kell olvasójával azt az értékrendszert, amellyel a témájához közelít, át kell tekintenie és fel kell dolgoznia az adott történelmi eseménnyel/személlyel kapcsolatos forrásanyagokat, konfrontálnia kell az adott témában megszületett szakmai (történettudományi) művekkkel, és ha lehet, el kell kerülnie a felszínes ítélezést.

Nézzük, hogyan jelennek meg ezek a szempontok a rendszerváltásról írott könyvben! A szerző saját viszonyulása témájához e konkrét esetben különösen érdekes lehet, hiszen Romsics

3 Romsics (2004) 375. p.

4 Uo.

5 Romsics (2004) 376. p.

6 Romsics (2004) 425. p.

7 Romsics (2004) 426. p.

8 Romsics (2004) 451. p.

nemcsak krónikása, kutatója, hanem alanya is volt a rendszerváltásnak. De nem kizárólag a személyes okok miatt érdekes ez, hanem azért is, mert az utóbbi időben egyre többfajta, gyakran egymást kizáró értelmezése, megközelítése keletkezik a rendszerváltás eseményeinek (azaz „ideologikusan telített” a téma). Éppen ezért igen csak meglepő, hogy sem az előszóban (ahol megismerhetjük a mű keletkezéstörténetét), sem később, még csak utalásszerűen sem szerezhettünk információt szerzőnk ilyesfajta előtételzéseiről. Persze aki figyelmesen olvassa a könyvet,⁹ vagy ismeri Romsics más, a korszakkal kapcsolatos publikációit, annak nem kell homályban tapogatóznia. Az általunk talált első ilyen megnyilatkozás a már idézett Bethlen-könyv előszavában található. Itt így ír Romsics: „Az »etalon«, mely ebben [az ítéletalkotásban] segítségünkre volt, egy olyan nemzeti demokratikus értéktételzés, amely hitünk szerint baloldali, de nem doktriner; nemzeti, de nem nacionalista, s népi, de nem narodnyik.”¹⁰ Talán nem túlzás az az állítás, hogy ez az 1989-ben megfogalmazott értékrend közel áll ahhoz, amit Pozsgay Imre és köre képviselt (legalábbis retorikailag) a rendszerváltás idején. Egy későbbi, 2000 nyarán készült írásában a szerző expressis verbis ki is mondja: „a rendszerváltás idején én leginkább Pozsgay Imrével rokonszenveztem. Részben azért, mert őt és az ő – a horizonton akkor már évek óta jól látható – politikusi útját tartottam hitelesnek, nézeteit nemzetinek és demokratikusnak. Részben azért, mert mögötte és körülötte láttam azt a szakértő-politikusi gárdát, amelytől viszonylag zökkenőmentes átmenetet és vargabetűk nélküli jövőt reméltem. [...] De hát a politika nem az érdemeket jutalmazza, hanem a sikert. Talán a történelem majd igazságot szolgáltat neki.”¹¹ A következő sorokban jóval kritikusabb felhanggal, de hasonló szimpátiával nyilatkozik Antall Józsefről is. A szerző nézőpontjával kapcsolatos információk tehát (ha némi kutakodás után is) megszerzeshetők, ráadásul vállalhatóak is, így érthetetlen, hogy nem ismertette őket a könyv elején.

A következő fontos kérdés a történelmi munkában (a romsicsi ars poetica szerint) a forrásanyagok szelektálása, súlyozása, értékelése. A *Volt egyszer egy rendszerváltás* című könyv előszavában erről ezt írja a szerző: „Így azután nem szubjektív reflexiókat kezdtem írni, hanem visszatérve a kaptafámhoz, hozzáálltam forrásmunkákat olvasni. A lehetőségek erre messze-messze adottak voltak. Az Indiana Egyetem könyvtárának magyar gyűjteménye egyike a legteljesebb amerikai kollekciónak. Nemcsak a releváns könyveket és folyóiratokat találtam meg a tízeleteres épület polcain, hanem a két napilapnak – a Népszabadságnak és Magyar Nemzetnek – a számaint is. S persze rendelkezéseimre álltak a Radio Free Europe/Radio Liberty, vagyis a Szabad Európa Rádió két-három hetes időközönként kiadott sajtószemléi és háttérelmézesei is.”¹²

Érdemes megfigyelni, hogy Romsics nem forrásokat, hanem forrásmunkákat említ, azaz olyan feldolgozásokat, melyek tárgyuknál vagy minőségükben fogva forrásértékűek. Könyveket említ, folyóiratokat, napilapokat, a Szabad Európa Rádió sajtószemléit, háttérelmézéseit. És valóban, ha végignézzük a tárgyalt könyv hivatkozásait, többségükben interjúkra, memoárookra, kortárs elemzésekre, folyóirat- és napilapcikkekre bukkanunk. Ezek forrásértékét és használhatóságát az események rekonstruálásában semmiképpen sem szeretnénk megkérdőjelezni, de az biztos, hogy éppen az ilyen típusú források azok, amelyeket a legszigorúbb kritikával kell kezelni, hiszen keletkezésükkor (sokszor) politikai célokat szolgáltak, vagy olyanok

9 Ezt tette Mink András, aki recenziójában felhívta a figyelmet Pozsgay Imre szerepének némiképp elfogult kezelésére. Mink András: *Hol volt, hol nem volt... Élet és Irodalom*, 47. évfolyam, 49. sz.

10 Romsics (1991) 6. p.

11 Romsics (2004) 404. p.

12 7. p.

írták őket, akik maguk is aktív részesei voltak az eseményeknek, és így a rendszerváltást illető perspektívájuk erősen meghatározott volt. Amit hiányolunk, az a levéltári források használata. Nemcsak azért, mert így az egyéni narratívákat ütköztetni lehetett volna egy másik (hasonlóan vagy adott esetben még inkább tendenciózus) narratívával, hanem azért is, mert bizonyos történelem csak a levéltári források használatával rekonstruálható, illetve csak az ezekben szereplő információk felkutatásával ítéhető meg jellegük és értékelhetők az általuk kiváltott reakciók. Illusztrációként idézzük fel a „Dunagate” botrányt. 1989 decemberében kiderül, hogy az állambiztonsági szolgálat – még a Németh-kormány idején is – megfigyelte a fontos ellenzéki vezetőket, és a jelentéseket megkapták az MSZMP és a kormány vezetői is, illetve a megfigyelésekkel párhuzamosan nagyarányú iratmegsemmisítés folyt a Belügyminisztérium irattárában. Azt, hogy pontosan mire irányultak ezek a megfigyelések, mit tartalmaztak a jelentések és milyen iratokat semmisítettek meg, máig nem tudjuk. Erre csak a még meglévő belügyi anyagok adhatnak (ha adhatnak) választ. Ezek feltárása nélkül nem határozható meg igazán, milyen volt az MSZMP-reformszárny és a Németh-kormány hozzáállása a kerekasztal-tárgyalásokhoz és magához a rendszerváltáshoz. Pedig ez a tárgyalt események kulcsfontosságú, újra és újra vitatott kérdése. E kis példa alapján is úgy tűnik tehát, hogy az elérhető (és elért) forrásanyag szükséges ugyan a rendszerváltás történetének megírásához, de nem elégséges a felmerülő kérdések megválaszolására. Természetesen tudjuk, hogy Romsics Ignác nem felületességéből vagy hanyagságból nem dolgozta fel az ilyen és ehhez hasonló forrásokat, hanem azért, mert ezek *jelenleg* nem – vagy csak hihetetlen nehézségek árán – kutathatók.

A történelmi elemzés másik megkülönböztető tulajdonsága a tárgyat érintő szakmai diskurzus kritikai ismertetése, interpretációja. A könyvnek nincs ilyen fejezete, és a szövegben sem találunk ilyen – az előzőekben megfogalmazott kritériumoknak megfelelő – elemzést. De ha a szerzőnek szándékában állt volna is egy ilyen fejezetet beiktatni a sorba, nem lett volna könnyű helyzetben. A rendszerváltás irodalma ugyanis egyszerre bőséges és szűkös. Bővelkedik szubjektív beszámolóiban, publicisztikai elemzésekben, szűkölködik viszont történettudományi feldolgozásokban. Az eddig megszületett nagyobb léptékű elemzések főleg politológiai, szociológiai, közgazdaságtani szempontból közelítik meg a történeteket. A magyar történettudomány (ebben az esetben talán szerencsés módon) lassabban dolgozik. Most kezdte csak meg a hatvanas évek feldolgozását. Születtek ugyan nagy összefoglaló művek, amelyekben a rendszerváltás is szerepel, de csak a rendszerváltozást feldolgozó monográfiákat, illetve megalapozó résztanulmányokat nemigen találunk. A történettudományi szakmai diskurzus felettébb hiányos, nem véletlen tehát, hogy az erre való reflektálás nem része a könyvnek.

Az előbbiekből következően úgy gondoljuk, hogy – bár egy kicsit több posztmodern szkepszist tartunk szükségesnek – az általunk követhetőnek tartott, Romsics Ignác megfogalmazta „történelem credo” alapján joggal mondhatjuk: a rendszerváltásról ma *még nem lehet* történelmi monográfiát írni. A történelem személyes értéktételezése még túl nagy vihart kavart (ahogy erre a szerző is utal egy már idézett írásában¹³), ezért kényszerűen elmarad, fontos források még nem elérhetőek, nincsenek valóban versengő szakmai interpretációk, és hiányoznak a monográfiát megalapozó tanulmányok is. Világosan látszik, hogy ezzel a problémával a szerző is tisztában volt. Nem véletlen, hogy a távolságtartó, néhol csak az események felsorolására szorítkozó prezentációt éppen a „Gorbacsov-faktor”, az amerikai külpolitika és a kelet-európai körkép megrajzolása kapcsán váltja fel a nagy ívű és egyben mélyre hatoló elemzés. Az sem lehet véletlen, hogy Romsics

13 Romsics (2004) 405. p.

Ignác „képeskönyvként” határozza meg írása műfaját. Végül a történelmi-szakmai terrénumtól való távolodást segíti az inkább a krónikákat idéző „Volt egyszer egy rendszerváltás” cím is.

A könyv – distinkcióink fenntartása mellett is – jó, fontos és hasznos. Romsics Ignác történészi és szépirodai kvalitásai ebben a munkában is kiütözköznek. Jó a könyv, mert az események egymás mellé helyezésével olykor olyan összefüggésekre is fény derül, amelyekre eddig nem is gondoltunk, fontos, mert nem engedi, hogy elfelejtsük a mai magyar demokrácia kialakulásának mégiscsak örömteli korszakát, és hasznos, mert hiányaival is irányokat jelöl ki eljövendő kutatások számára. Nem kockáztatunk túl sokat, ha azt mondjuk, hogy hamarosan az egyik legtöbbet hivatkozott könyv lesz a jelenkorkutatás irodalmában.

Igazságtalanok volnánk, ha nem ejtenénk szót a „képeskönyv” képes részéről. Hihetetlenül jó érzés volt újra belemerülni az 1980–90-es évek fordulójának (Prohászka Imre által megörökített) képi világába. Öröm volt nézni a kőmosott törökországi farmerdzsekiket, bölcsész-tarisznyákat, divatosnak hitt gépi kötött pulóvereket, a torzonborz frizurákat, a nagy szakállakat, az öltönytadrággal párosított tépőzáras tornacipőket és a mindent vivő bőnyakkendőt. Jó volt látni a rendszerváltó elitet akkor, amikor még maguk választották reggel az inget, és nem designerek adtak nekik tanácsot. Hiába tudjuk ma már, hogy a zokni színének a nadrággal kell harmonizálnia, hogy kockás zakóhoz nem megy a csíkos nyakkendő, és hogy a nyakkendő alatt akkor sem illik kigombolni az inget, ha melegünk van, mégsem örülhetünk felhőtlenül, hogy elmúltak azok az idők. Az inggel együtt mi magunk is begombolkoztunk, hiányzik az a lelkesedés, amely akkor a kortársak többségében még megvolt (vagy legalábbis most a képek alapján beléjük látjuk). Ha csak valami keveset visszahoznak a képek abból lendületből, lelkesedésből (vagy annak illúziójából), amely akkor a magyar társadalmat betöltötte, már érdemes volt a könyvet kiadni.

Miről írhat egy történész mint történész? Végül is bármiről, de ha munkáját a történelmi írássok képzeletbeli területén kívánja elhelyezni, akkor kötik azok a Romsics Ignác által is megfogalmazott követelmények, melyek sokszor segítenek, de néhány esetben korlátoznak is. Más-képp fogalmazva: hiába szeretnénk az elfogulatlan bírósági tudósító szerepét betölteni, ha az al- és a felperes is jó ismerősünk, csak a perbeszédeket hallottuk, az azokat támogató bizonyítékok nem kerülhetnek a kezünkbe, és még jó ideig várnunk kell a részletes bírói ítéletre is.

IRODALOM

ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet.

ROMSICS Ignác: *Múltról a mának*. Budapest, 2004, Osiris.

LITVÁN GYÖRGY

A FORRADALOM HÉTKÖZNAPIJA

LIPTÁK BÉLA: 35 nap. A Testament of Revolution – 1956
Lektorálta Drucaza Attila, fordította M. Szász Anna,
ellenőrizte és átvizsgálta Novák Ferenc, Budapest, 2003, BBS-INFO. 223 p.

„Miért is írtam ezt a könyvet?” – tette fel magának a kérdést a szerző a három évvel ezelőtt Texasban megjelent angol kiadás után, 2001. október 23-án tartott beszédében. Válasza az volt, hogy eredetileg gyermekeinek és unokáinak szerette volna átadni élete legnagyobb, sorsát és jellemét kialakító élményét, ezért angolra fordította 1956-os naplóját, majd elküldte egy texasi kiadónak is, mert rájött, „hátha másnak is, a világ többi fiataljának is üzenhetnek az általam írottak? Hátha ma, a gyűlölködés és önzés, a nihilizmus és anyagelvűség korában igenis érdemes egymást emlékeztetnünk arra, hogy képes az ember másmilyen is lenni? Hátha optimistábban tekintünk majd a jövőbe, ha tudatosodik bennünk, hogy a cinikusnak tűnő mai ember is képes lehet humánus és idealista, hős és nemes tettekre, ha hisz egy ügyben és bízik vezetőiben.”

Amint a magyar kiadás rövid előszavából megtudható, a „napló” – helyesebben friss élményrögzítés – egy ausztriai menekülttáborban keletkezett 1956 decemberében. A szerző húszéves műegyetemista diák, aki Marián István és társai oldalán az első naptól kezdve részt vett a műegyetemi MEFESZ megszervezésében, a hallgatók felfegyverzésében, a forradalmi és védelmi harcokban, kényszerű és kalandos menekülése után nyomban nekiállt, hogy rögzítse felejthetetlen, de frissen mégis elevenebben élő emlékeit. Az angol kiadás egyik recenziója, Michael Korda a *The Wall Street Journal*-ban elismerően állapítja meg, hogy a könyv nem tartozik azoknak a zsurnalisztikus kísérleteknek a kategóriájába, amelyek a mindenoldalú „emberi” kép bemutatására törekcszenek, de nem is akadémikus történelemkönyv. Michael T. Kaufmann, a *The New York Times* kritikusa is a szerző kíméletlen őszinteségét emeli ki, amellyel konfliktusairól, tévedéseiről és kudarcairól is beszámol, s hogy bátorsága nemcsak az ellenséggel, hanem az önmagával vívott harcban is megnyilvánul.

Számunkra azonban, akik számos más forrásból ismerjük a műegyetemi mozgalmak történetét, s régóta tudatában vagyunk Lipták Béla akkori aktivitásának és szerepének, akárcsak a forradalom ügyéhez való – máig kitartó – hűségének, a könyv elsősorban abból a szempontból érdekes, mit tud ma, csaknem fél évszázad múltán hozzáadni e napok azóta hatalmasra duzzadt történeti irodalmához, a magyar forradalom történetének teljesebb megismeréséhez. Az izgalmas, diadalmas és tragikus 35 nap eseményeinek élményszerű, eleven leírásán túlmenően talán ez az a könyv, amelyik a legtöbbet árulja el 1956 október-novemberének hétköznapi életéről, a fegyveres harcosok mindennapjairól, egymással, családjukkal és a harcokban részt nem vevő lakossággal fenntartott kapcsolatairól, s arról is, mit és hogyan ettek, mikor és hol aludtak a felkelők. Ezek a részletek igen fontos jellemzői e napoknak. Lipták Béla például arra a legbüszkébb, hogy az a húszforintos bankjeggy, amely a forradalom kezdetén a zsebében volt, mindvégig ott is maradt, mert egyszerűen nem tudta

elkölteni, e napokban senki sem fogadott el pénzt élelemért, az emberek megosztották egymással, amijük volt.

Korántsem idealizálja azonban az átélt eseményeket, a harcok közben és után megismert bajtársakat és egymás közti viszonylataikat. Teljes nyíltsággal ír vitáikról, sokszor éles vagy éppenséggel életveszélyes konfliktusaikról, Nagy Imre és a kormány egyes lépéseiről (például a november 4-i hajnali kiáltványról) alkotott véleményükről. Roppant eleven, nem idealizált portrékat rajzol – mintegy menet közben – olyan ismert szereplőkről, mint Angyal István, Kopácsi Sándor vagy Marián István. S mindebben nem a memoáriró utólagos fontolgatása, hanem az élmények csaknem egyidejű rögzítésének hitelessége érződik.

A műfajában igen hasznos és stílusában is élvezetes könyv értékét azonban lerontják a helyenként felesleges – mert közismert vagy könnyen beszerezhető – adatokat tartalmazó, helyenként pedig egyenesen bántóan pontatlan vagy félrevezető lábjegyzetek. Bárki írta is őket, a fő felelősség ebben nem a régen Amerikában élő szerzőt, hanem a kolofonban feltüntetett lektorokat illeti. Nekik mindenképpen tudniuk kellene, hogy Mindszenty József nevét nem thy-nal írják, hogy Rákosi Mátyás nem 1963-ban, hanem 1971-ben halt meg, hogy Horthy Miklós kormányzó igenis szövetségre kívánt lépni az országgyarapítást segítő hitleri Németországgal, s hogy 1944 októberében nem a náciknak, hanem a nyilasoknak adta át a hatalmat (persze az előbbiek védernyője alatt). Az oroszlán bátorságú Szilágyi József is megérdemelte volna, hogy perének és kivégzésének időpontját (1958 április) a réges-régen ismert adatok alapján pontosan közöljék. A kivégzések itt megadott 289-es számának megjelölése is légből kapott. Nem győzzük ismételtetni, hogy 1956 történetének immár több mint egy évtizede forrásokon alapuló szakirodalma létezik. Kézikönyvek, monográfiák, tankönyvek és CD-k egész sora tartalmazza a valós vagy megközelítő adatokat. Ma már nem bocsánatos hiba, ha valaki ezeket mellőzve próbál „történelmet” írni. Lipták Béla kitűnő könyve külön hazai gondozást érdemelt volna.

KENDE PÉTER

IN MEMORIAM MOLNÁR MIKLÓS 1918–2003

Intézetünk előző évkönyvének elkészülte után, de még 2003 késő ősztén vettük a hírt, hogy alapító társaságunk jeles tagja és gyakori tanácsadónk, a finom tollú történész, Molnár Miklós már nincs az élők sorában. 1918 októberében született kiváló barátunk szinte napra nyolcvanöt éves korában hunyt el Genfben, ahol élete utolsó negyvenöt évét töltötte.

Molnár Miklós az elmúlt évtizedek magyar demokrata köztudatában, mind az emigrációban, mind a hazai társadalomban, elsősorban vagy talán kizárólag a magyar forradalomról írt *Egy vereség diadala* című könyve révén volt ismert. Ez a könyv bizonyos értelemben csakugyan tekinthető Molnár főművének, legalábbis ama munkájának, amelyre a legtöbb időt fordította, és amelynek finomításához többször is visszatért.

A könyv (*Victoire d'une défaite, Budapest 1956* címmel) eredetileg a magyar forradalom 10. évfordulójára, s az akkor már Genfben élő és tanító szerző szakmai helyzetéből kifolyólag francia nyelven íródott. Az első kiadás végül is 1968-ban jelent meg a párizsi Arthème Fayard kiadónál, és szakmai körökben nagy elismerést aratott annak ellenére, hogy az 1956-os magyar forradalomnak a megelőző évtizedben már szinte könyvtárra rúgó irodalma volt mindegyik nagyobb nyugati nyelven. A könyv sikerét mutatja, hogy kisvártatva angol kiadás is követte (*Budapest 1956: a History of the Hungarian Revolution*, London, Allen & Unwin, 1971). A forradalom negyvenedik évfordulójára a könyv egy második francia kiadást is megért (Lausanne, L'Age d'homme, 1996), s ehhez a szerző 25 oldalas új bevezetőt írt „Negyven év után ...” címmel. Magyarul a könyv először Párizsban jelent meg, 1988-ban, a Magyar Füzetek kiadásában és Kis János szöveggondozásában (az „Adalékok az újabb kori magyar történelemhez” című sorozat kilencedik darabjaként). Ehhez a szerző természetesen külön előszót készített. Az első *magyarországi* kiadás az előbbi szöveg újrafelhasználásával 1991-ben jelent meg Budapesten az Educatio Kiadónál. Ezt követte hét évvel később, ugyancsak Budapesten, Intézetünk gondozásában egy új bevezetéssel bővített kiadás, amelyben a szerző aprólékosan szemügyre vette, hogy az 1989 után napvilágra került dokumentumok fényében könyve mely pontokon szorul kiegészítésre vagy helyesbítésre.

Már ezekből a könyvészeti adatokból is látszik, hogy Molnár Miklóst az 56-os forradalom körülményeit és lefolyását vizsgáló munkája szinte egész emigrációs életén végigkísérte. Az eredeti kiadás előszavából egyébként megtudhatjuk, hogy a munka elkészítésének terve már 1957 februárjában, a magyar–jugoszláv határ átlépése pillanatában ott kísértett a fejében. A jövőbeli szerző akkor úgy érezte, hogy az októberi eseményekből *mindent* megértett – a felviharzó erőket csakúgy, mint a történéseket –, továbbá hogy e kivételes esemény legigazabb magyarázatát, mint írja, „minden leegyszerűsítésével együtt” már „az iskolában tanult magyar történelem” is megadja. A munka elkészítéséhez személyes emlékei felvázolásával kezdett hozzá, a továbbiakban

azonban szükségképpen át kellett rágnia magát azon a dokumentumanyagon, amely az 1956 utáni évtizedben egy külföldön élő történész-kutató rendelkezésére állt, s amelyben – a kime nekült tanúk visszaemlékezései mellett – persze az 1956. őszi magyar és külföldi sajtó, valamint a Magyar Rádió forradalom alatti adásainak szövege játszotta a legnagyobb szerepet. A szerző fokozatosan épített ki távolságot saját személyes nézeteivel, hogy olyan könyvet adjon az olvasó kezébe, amely „tükrözi a magyar forradalom, e történelmi jelenség pluralizmusát”. Harminc évvel később, a harmadik magyar kiadás előszavában viszont kíméletlen tárgyilagossággal szögezi le, hogy eredeti munkája aligha felelt meg a történetírói szakmaiság legfontosabb kritériumainak, tekintettel arra, hogy készítője el volt zárva a valódi forrásoktól, és még a tényekre vonatkozó megállapításaiban is szükségképpen benyomásokra és feltételezésekre kellett építenie. Ennek ellenére az akkor már a nyolcvanadik éve közelében járó szerző meglepéssel állapíthatta meg, hogy az évtizedekkel később napvilágra került dokumentumok csupán pontosítják és kiegészítik könyve fő megállapításait, de nem cáfolják, azt pedig végképp nem indokolnák, hogy az elemzés alapvető szempontjait és struktúráit másképp állítsa fel. Molnár eközben nem akarja eltúlozni saját érdemeit, tudja, hogy 1956 történetét többféleképpen is meg lehet írni, és saját munkája helyét szerényen úgy jelöli ki, hogy „ha a kérlelhetetlen idő ellenére [...] még szolgálatot tölthet be, az csupán annak tulajdonítható, hogy a Nagy Könyv '56-ról még várat magára...”

Nem volna azonban igazságos Molnár Miklós életművét erre az egy könyvre, illetve 1956 történelmi problematikájára leszűkíteni. A svájci emigrációban töltött csaknem fél évszázad során Molnár sokrétű és gazdag történelmi munkásságot folytatott, amely legalábbis három irányba terjedt ki.

Az egyik irány az Első Internacionálé története, ezen belül Bakunyin és Marx összehasonlítása, továbbá Marxnak és Engelsnek a nemzetközi politikára vonatkozó nézetei. Az Első Internacionálé 1871. évi londoni konferenciájáról, illetve a szervezet lehatárolásáról Molnár vaskos kötetet jelentetett meg 1963-ban, amely következő évtizedben német és spanyol kiadást is megért. Marx és Engels világpolitikai nézeteiről a rangos párizsi Gallimard kiadó adta közre könyvét 1975-ben.

A második főirány a magyar kommunista mozgalom története volt. Ebbe természetesen az 1956-ról írt könyv egynemely fejezete is beletartozik, mint ahogyan ezt az irányt jelzi Molnár első külföldön közzétett könyve, a *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?*, amely az ugyancsak svájci emigráns Nagy Lászlóval társszerzőségben készült, és 1959-ben Genfben franciául, majd két évvel később a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadásában magyarul jelent meg. A magyar kommunista mozgalom történetének kutatásából született első szintézisét Molnár 1978-ban angolul jelentette meg *A Short History of the Hungarian Communist Party* címmel (Boulder Co, Folkestone, Dawson, 1978), ugyanerről szóló második és jóval bővebb munkáját pedig tíz évvel később franciául (*De Béla Kun á János Kádár: soixante-dix ans de communisme hongrois*, Paris, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1987).

Molnár munkásságának harmadik főiránya a társadalomelmélet címszava alá sorolható. Ez irányú tevékenységének eredményeit számos szakkikk és két önálló könyv jelzi, amelyek közül az egyik a fanatizmusról szól (ennek két társszerzője André Haynal és Gérard de Puymège volt), a másik pedig a civil társadalomról. Ez utóbbi magyar kiadást is megért (*Civil társadalom és akiknek nem kell*, Budapest, Educatio Kiadó, 1996.)

E „főirányoktól” teljesen függetlenül, kiadói megrendelésre készült Molnár Miklós francia nyelvű népszerű szintézise hazánk történetéről (*Histoire de la Hongrie*. Paris, Hatier, 1996): pompás kis könyv, amely olyan közönségsikert ért el, hogy rövidesen angol és német nyelvű kiadása is keletkezett. Ez a késői munka, Molnár utolsó vállalkozása a szerző szellemi

frissességéről, naprakész tudásáról és imponáló áttekintő képességéről tanúskodott. A kívülről érkező felkérés eredménye olyan megbízható, teljesen korszerű referenciamunka lett, amelyhez fogható máig sincs a külföldi könyvpiacra. (Idén zsebkönyv formában is megjelent a párizsi Perrot-nál.)

Eddig munkái fényében jellemeztem Molnár Miklóst: ideje, hogy végre a művelt, de műveltségét sosem fitogtató, a jó humorú és életvidám, de olykor csüggedő és magában kételkedő, a nemcsak finom tollú, de érzékeny lelkű és ezért könnyen sebezhető *emberről* is szóljak. Ez annál is indokoltabb, mivel Molnárt kora fiatalága óta ismertem, s mintegy hatvan éven át legjobb barátaim között tartottam számon. Ez persze nemcsak könnyebbség egy portré felrajzolásánál, hanem gátlások forrása is: újból és újból felvetődik a kérdés, mi az, amit egy személyes viszonyból az embernek joga van a külvilág előtt kitergetnie?

Molnár Miklós ugyanabból a budapesti értelmiségi társadalomból jött, mint én, de szellemi környezete sok tekintetben más volt, s fontos különbség az is, hogy (akkor még irodalmári ambíciókkal) ő egy olyan korszakban kezdte meg aktív életét, amikor (a negyvenes évek első felében) én még csak középiskolás diák voltam. Azt tudom, hogy a háborúról, a náciizmusról és az ország kiszolgáltatott helyzetéről hasonlóképpen vélekedett, mint a körülöttem lévő családi-baráti kör, de arról már nem sokat tudok, hogy miként is *élt* a fiatal Molnár mint társasági ember vagy mint szolgálatra behívott tiszt önkéntes, de úgy is mint a színház világának szerelmese, egy primadonna ifjú férje, emellett Giraudoux és más francia szerzők drámáinak fordítója.

Arra azonban jól emlékszem, hogy a háborúvég első éveiben Miklós a *Szabad Szó* irodalmi kritikusa és a Magyar Színház dramaturgja volt. Parasztpárti kötődései ellenére ahhoz a körhöz tartozott, amelyhez két másik Miklós (Vásárhelyi és Gimes), akik egy-két év múltán végül át is csalogatták őt a magyar kommunista párt központi lapjához, a *Szabad Néphez*. Molnár ebben a szerkesztőségben is irodalmi-színházi kritikus volt, s itt ismerkedett össze második feleségével, a moszkvai emigrációban született Rudas Évával, aki aztán élete végéig hű társa maradt. Tőle nemcsak két szép fiúgyermeket kapott, hanem a szovjet propagandaszólamok elleni felvérteződést is. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a Moszkvából hazaszivárgott emigránsok között többen is voltak, akik a „megvalósult szocializmus” iránt semmi illúziót nem tápláltak, s ha másutt nem, legalább szűkebb körben óvták családtagjaikat és barátait attól, hogy a szovjet életviszonyokról szóló hivatalos beszédet készpénznek vegyék.

Molnár Miklós mint a magyar irodalom szakszerű ismerője és határtalan szerelmese a Katona József-ről írott, 1952-ben megjelent kis remekművével hagyott nyomot maga után. De irodalmi ízlése már 1950-ben konfliktusba hozta őt a kommunista párt kultúrpolitikájával: *Az ember tragédiája* bemutatása alkalmából a *Szabad Néphez* közölt írása olyan nemtetszést váltott ki „felsőbb körökben”, hogy távoznia kellett a központi pártlaptól. Így került némi kerülő után az *Irodalmi Ujság* szerkesztőségébe, s lett belőle ennek a – szovjet mintára született – hivatalos irodalmi orgánumnak az első igazán irodalom-igényes, rátarti – és éppen ezért megint csak konfliktusokba keveredő – szerkesztője. A sztálinista felső vezetéssel való ismételt összetűzéseivel magyarázható, hogy Molnár igen hamar csatlakozott az 1953. júniusi, Nagy Imre-féle reformvonalhoz, s fejlődött tovább szellemileg ennek a nyomvonalán, egész 1956-ig, s persze azon túl (az emigrációban) még sokkal tovább. *Az Irodalmi ujság* az ő szerkesztésében vált a szellemi ébredés és engedetlenség nyilvános orgánumává (ezért is váltották le Nagy Imre első bukásakor). Forradalom alatti szerepe közismert: ő írta a néplázadás oldalára átállt *Szabad Nép* utolsó számába a „Válasz a Pravdának” című, a moszkvai vezetés hazugságaival szembeszálló emlékezetes (és a világsajtóban azon nyomban címodalra kerülő) állásfoglalást.

Molnár Miklós 1955 elejei második félreállításának köszönhetően újra felvehette tanulmányait, és talán ebből az időszakból datálható az irodalomtól a modern történelem kérdései felé való fordulása. Háború előtt szerzett tanári oklevele 1956 kora őszen egy Lenin intézeti felsőfokú diplomával egészült ki. Paradox módon ennek köszönhetően pályázhatja majd meg emigrációba jutása után, Svájcban, a Nemzetközi Tanulmányok Genfi Főiskolájának előbb kutatói, majd tanári állását. Doktori disszertációját már Genfben írja, és nagyon szerény szintű kutatói pozícióból fokozatosan küzdi fel magát az egyetemi tanárságig. Említsük meg itt, hogy a nevezett főiskolán tanult volt egy éven át az ösztöndíjas Bibó István is, még a háború előtt, aminek Molnárhoz annyiban van köze, hogy a hetvenes években, akkori genfi pozíciójából ő szorgalmazta a legélénkebben az akkor már korosodó, börtönviselt Bibó újbóli meghívását az egykori alma mater által. A meghívás el is indult, de a budapesti hatóságok konok tiltásának falába ütközött...

Legtartósabban Molnárnak ezen a rangos genfi főiskolán volt katedrája, de nyugalomba vonulása előtt tanára volt a lausanne-i egyetemnek is. Mindkét helyen újkori történelmet és diplomáciatörténetet oktatott, Lausanne-ban svájciaknak, a genfi intézményben pedig – ahol egyebek között a nemzetközi szervezetek jövője vezetőit is képzik – őt világrész diákjainak. Atipikus pályafutása nemcsak hogy nem vetett árnyékot svájci tanárságára, hanem intézménye egyik díszeként és legeredetibb elméjeként tartották őt számon. Francia-Svájc szellemi fővárosában kiterjedt társadalmi életet élt, és nagy tekintélynek örvendett. Nyolcvanadik születésnapjára ötszáz oldalas, háromnyelvű (német, francia, angol) *Festschrift* készült, amelynek szerzői között a közép-európai történelem és kultúra legnevesebb elemzőivel találkozhatunk. A kötet címe – *Szocializmus, kultúrák, történelem* – maga is tükrözi Molnár működésének sokrétűségét. A kötet végén az emigrációbeli sorstárs, ugyanakkor szerzőtárs és jóbarát Nagy László röviden összefoglalta Molnár életútját. Ebből a szövegből idézem:

„Egy budapesti fiatalember, aki a jól szituált értelmiségi polgárságból származik, szülőhelyén jogi tanulmányokba kezd. Egyfajta családi hagyománytiszteletből. A szépség vonzása azonban korán elhívja őt, méghozzá olyan erővel, hogy felhagy jogi tanulmányaival, s a művészetek, valamint az irodalom világa felé fordul. Később, amikor már befutott színházi ember, beáll a kommunista utópia szabadcsapatába. A társadalmi igazság szeretetéből. Amikor elárulja őt az eszmény, amelyet híven próbált követni, száműzetésbe szorul. Genfben, pályafutása utolsó fordulatát végrehajtva kutató, történész és tanár lesz belőle. Az igazság iránti szenvedélyből. Így foglalható össze dióhéjban Molnár Miklós életének folyása, amelynek ma 80. évfordulóját ünnepelehetjük meg.” S amelynek – teszem hozzá most már én – további öt évvel később a végéről kell megemlékeznünk.

Az én Miklós barátom nem volt boldog ember, noha az élet sok jóval ajándékozta meg, s munkája a szakmájukban ismert, sőt elismert alkotók körébe emelte. Nem volt boldog, mert úgy érezte, hogy éppen azok részéről nem kapott igazi, őszinte, fenntartás nélküli elismerést, akik számára a legfontosabbak voltak: a magyar szellem emberei részéről. Örült annak, hogy a kilencvenes években a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjai sorába választotta őt, de ezzel együtt is az volt a benyomása, hogy munkásságának hazai fogadtatása nagyon is szerény szinten maradt, s hogy gondolatai nem hagyták azt a nyomot, amelyet pedig megérdemelt volna. Ezzel a fájdalommal, úgy gondolom, nem volt egészen egyedül a magyar szellemi emigrációban.

Molnár Miklós számunkra, barátai számára, valamiképpen egy igazolódott jóslat szerzőjeként él tovább. Noha mint könyvcím, a „vereség diadala” eredetileg csupán arra akart rámutatni, hogy még a levert forradalomnak is lehet haszna az azt kihordó és megvívó társadalom számára, 1989 után, a III. Magyar Köztársaság létrejöttével ez a két szó másképp is igazolódott: mint sejtés, amelyet a maga idejében talán sokan osztottak, de azzal a szókimondó tisztánlátással, amely Molnár tollát vezette, nem mertek volna végiggondolni.

BESZÁMOLÓ AZ 1956-OS INTÉZET 2003. ÉVI TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az 1956-os Intézet Közalapítvány (továbbiakban: Intézet) tudományos munkájához 2003-ban nyugodt körülményeket biztosított a 133 millió forintos központi költségvetési támogatás és Budapest Főváros Önkormányzatának 22 millió forintos támogatása. Korábbi és tárgyévi pályázataink eredményeként további támogatást kaptunk a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok (NKFP) 5. főiránya keretében végzett „Hatvanas évek”-projekthez, az Informatikai és Hírközlési Minisztérium (IHM) „e-VILÁG” pályázata keretében megvalósuló internetes tartalomfejlesztéshez, valamint az Oktatási Minisztérium K+F Helyettes Államtitkársága nagyszabású gép- és műszerbeszerzési pályázata keretében végrehajtott számítógépes infrastruktúrafejlesztéshez. Folytatódott több egyéb kutatás is, amelyeket az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA), az Országos Kiemelésű Tudományos Kutatások Közalapítvány (OKTK), a Magyar Történelmi Film Alapítvány, a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Mozgóképfilm Közalapítvány finanszírozott. (A dokumentumfilmek készítéséhez a támogatást az Intézet mellett működő közhasznú társaság kapta és használta fel.)

A kedvező helyzetben tevékenységünket minden téren kiegyensúlyozottság jellemezte. Fél tucatnál több kiadványunk jelent meg, befejeződött az Intézet informatikai infrastruktúrájának minden korábnál alaposabb felújítása. Megkezdtük továbbá a tízéves használat során erősen lelakott irodáink felújítását, két ütemben: 2003. augusztus–szeptember folyamán elkészült a „Dohány utcai szárny”, valamint a hátsó traktus vizesblokkja is.

Munkatársaink színes és sokrétű, az 1944 és 1991 közötti korszak politika- és diplomáciatörténetének, agrártörténetének, valamint életmód- és társadalomtörténetének szakterületeire kiterjedő kutatómunkát folytattak. A szerteágazó egyéni munkákat két tematikai csomópont kötötte össze: az 1956-os forradalom és a „hosszú hatvanas évek” (1958–74) történéseinek feltárása.

2003-ban állandó munkatársaink száma nem változott. Ősszel az OSZK–MTA 1956-os Kutatóhelyénél kezdte meg munkáját Lénárt András doktorandusz (ELTE Társadalomtörténeti Doktori Iskola), fiatal kutatói ösztöndíjjal. Az év folyamán Valuch Tibor az ELTE Társadalomtudományi Karán, Standeisky Éva a Debreceni Egyetemen, Békés Csaba pedig a Mathias Corvinus Kollégiumban folytatott oktatómunkát.

Valuch Tibor, illetve Germuska Pál három évre elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíját.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

KIADVÁNYOK

2003-ban nyolc intézeti kiadvány jelent meg, ebből hat könyv. Bujdosó Alpár *299 nap* című, június elején bemutatott visszaemlékezését a Magyar Műhely Kiadóval közösen jelentettük meg. A *Múlt századi hétköznapiak – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról* című tanulmánykötet a 2002. őszi „Hatvanas évek” műhelykonferenciára készült esettanulmányok és elemzések bővebb változatait tartalmazza. Ezt a kötetet októberben mutattuk be a közönségnek, Tischler János a Jelenkor Kiadóval közösen megjelentetett *Hogy megcsendüljön minden gyáva fül... Lengyel–magyar közelmúlt* és Rainer M. János *Övenhat után* című könyvével együtt. Decemberben jelent meg a XI. *Évkönyv*, valamint (Budapest Főváros Levéltárával közös kiadásban) *A vidék forradalma 1956* 1. kötete. Ugyanekkor mutattuk be a *Rózsa utca* című dokumentumfilmet, amely a „Hatvanas évek”-projekthez kapcsolódva a budapesti értelmiség egy sajátos csoportjának mikrovilágát idézte fel. A bemutató napjától érhető el az intézeti honlapon a *Hungary 1944–1953* című angol nyelvű digitális történelemkönyv.

Kozák Gyula Szinetár Miklóssal készített interjúkötete a könyvhétre jelent meg a Balassi Kiadónál. Októberben látott napvilágot Eörsi László *Mítoszok helyett* című tanulmánykötete a Noran Kiadónál és Rainer M. János rövid Nagy Imre-életrajza Varsóban, lengyel nyelven.

2003-ban négy dokumentumfilm munkálatai folytak Sárközy Réka produceri közreműködésével: *Rózsa utca* (rendező: Pataki Éva), *Üzemi baleset* (rendező: M. Topits Judit), *Theodor Herzl* (rendező: Pataki Éva), *Szamizdat – Magyarország* (rendező: Ferenczi Gábor). Valamennyi dokumentumfilm kizárólag pályázati forrásokból valósul meg, az Intézet a produceri gyártási munkát, illetve esetenként a történész szakértői segítséget adja.

Március 14-én Rainer M. János *1848-as ifjúság – 1956-os ifjúság* címmel tartott előadást a Burg Kastli Magyar Gimnáziumban, majd másnap a müncheni Magyar Házban.

Március 19-én a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat *Nagy Imre-problémák* című rendezvényén Rainer M. János tartott előadást a mártír miniszterelnökről.

Március végén Békés Csaba *The 1956 Hungarian Revolution and the Superpowers* címmel adott elő az Indiana Universityn Bloomingtonban a *Between East and West: Hungarian Foreign Policy in the 20th Century* címmel rendezett tanácskozáson.

Április 1–2-án a müncheni Ludwig-Maximilians Universitätén Ungváry Krisztián *A magyar zsidók kárpótlása 1945 után és az ezzel összefüggő német–magyar diplomáciai tárgyalások* címmel tartott német nyelvű előadást.

Április 3–4-én Ungváry Krisztián a glivicei (Gleitwitz) Deutsches Historisches Institutban *A magyarországi németellenesség gyökerei* címmel tartott német nyelvű előadást.

Április 12-én a Collegium Budapest által szervezett *Citizenship and Civil Society* című workshopon Rainer M. János *József Antall, Father and Son in the Years After 1956* címmel tartott előadást.

Május 16–17-én a backnangi Donaueschäbisches Institutban *A kétfrontos harc – zsidó- és németellenesség Magyarországon* címmel adott elő Ungváry Krisztián.

Május 31-én a Bibó István Társasággal és a Respublika Körrel közösen rendezte meg az Intézet a Kossuth Klubban a *Szembenézés a XX. századdal* című konferenciát, melyen Rainer M. János is előadást tartott a Kádár-korszakról.

Június 14-én Szabadkán a Délvidéki '56-os Műhely által szervezett *Nagy Imre miniszterelnök a politikai köztudatban* című tanácskozáson Szakolczai Attila *A forradalmat követő megtorlás* címmel tartott előadást.

Június 27-én Budapesten a Nagy Imre Házban a Nagy Imre első kormánya, 1953–1955 című konferencián Ständeisky Éva *Az írók és az 1953-as „új szakasz”* címmel tartott előadást.

Augusztus 16–19. között Valuch Tibor szekcióvezetőként és előadóként vett részt a European Society for Rural Sociology XX. jubileumi konferenciáján az írországi Sligóban.

Augusztus 29–30-án Kőszegen a *Személyes idő – történelmi idő* című, a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület által rendezett konferencián Ständeisky Éva *Önéletrajz-változatok. B. G. N. élete és kora önéletrajzai tükrében* címmel adott elő.

Szeptember 29-én a Politikatörténeti Intézetben a *Munka* című folyóirat megjelenésének 75. évfordulója alkalmából rendezett konferencián Ständeisky Éva *Az (ön)átértékelő Kassák* címmel tartott előadást.

Szeptember 20-án Ulmban Ungváry Krisztián a Suevia Pannonica által szervezett konferencián *A magyar turanizmus* címmel tartott német nyelvű előadást.

Október 8–9-én Berlinben a Zentrum für Antisemitismusforschung rendezvényén Ungváry Krisztián tartott német nyelvű előadást *Az űző és az űzött. Magyar zsidóellenes deportálási tervek és német külpolitikai viszonya* címmel.

Október 11-én a Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact éves workshopján Bécsben Békés Csaba tartott előadást *New Hungarian Archival Sources on the Warsaw Pact* címmel.

Október 17–18-án a Kossuth Klubban rendeztük meg A „hatvanas évek” Magyarországon című konferenciát, amelyen mások mellett előadott Rainer M. János, Békés Csaba, Germuska Pál, Tischler János, Ständeisky Éva és Valuch Tibor. B. Révész László, Kardos Sándor és Kozák Gyula *Ünnep* című dokumentumfilmje idézte fel a korszakot.

Október 21-én nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeumban az Intézet által szervezett *Jean-Pierre Pedrazzini fényképei: Szovjetunió – Magyarország, 1956* című fotókiállítás.

Október 22-én a varsói Magyar Kulturális Központban, 24-én pedig Radomban mutatták be Rainer M. János Nagy Imre-életrajzának lengyel kiadását.

Október 22-én Budapesten a XX. Század Intézet által szervezett, 1956-ról szóló konferencián Tischler János *A magyar és a lengyel 1956-os események összevetése* címmel adott elő.

Október 27-én *1956 emlékezete ma* címmel tartott előadást Rainer M. János a Dies Academicus Genevensis és a Keresztényszociális Egyesület *'56 sorsa a rendszerváltozás után* című budapesti konferenciáján.

Október 31-én és november 1-jén a George Washington University Cold War Groupja, a Hidegháború-történeti Kutatóközpont és az 1956-os Intézet közös rendezésében Budapesten tartották a *New Central and Eastern European Evidence on the Cold War in Asia* című nemzetközi konferenciát, amelyen Békés Csaba *Hungarian mediation during the Vietnam War, 1965–1966* címmel adott elő.

November 8-án Bajmokon a Délvidéki '56-os Műhely *Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc Kárpát-medencében* című konferenciáján Szakolczai Attila *Az ellenállás különböző formái 1956. november 4-e után* címmel tartott előadást.

December 8-án Budapesten a Teleki László Intézet és a Külpolitikai Tanulmányok Központja *Külpolitika és nemzeti érdek. Folytonosság és diszkontinuitás a 20. századi magyar külpolitikában* című konferenciáján Békés Csaba *Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989* címmel tartott előadást.

PROJEKTEK ÉS KUTATÁSOK

Szakolczai Attila folytatta a Nagy-budapesti Központi Munkástanács dokumentumainak összegyűjtését és sajtó alá rendezését. *A vidék forradalma* első kötetébe megírta a Borsod megyéről szóló, valamint a bevezető tanulmányt, és folytatta a per-adatbázis feltöltését.

Standeisky Éva folytatta *Civil szerveződések és népi részvétel az 1956-os forradalomban* című kutatását.

Eörsi László lezárta a budapesti II. kerületi fegyveres csoportok történetének feltárását.

Györi László internetes honlapunk *Hungary 1944–1953* című adatbázisához bibliográfiát állított össze angol nyelvű könyvekből.

Az Intézet munkatársai (főként Rainer M. János) jelentős szerepet játszottak a budapesti Kossuth téri október 23-i, a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából készült fotómontázs összeállításában.

Az NKFP által támogatott „Hatvanas évek” projekt keretében végzett kutatásokat Rainer M. János vezetésével Germuska Pál, Békés Csaba, Kozák Gyula, Standeisky Éva, Kenedi János, Molnár Adrienne, Sárközy Réka, Tischler János és Valuch Tibor. Az elsősorban társadalom- és politikatörténeti esettanulmányokra összpontosító 2002. évi szakasz eredményei kötetben jelentek meg. 2003 az összegzés éve volt: októberben kétnapos nyilvános konferencián adtunk számat a projekt fő eredményeiről, az év végére pedig (néhány kivétellel) megszülettek az összegző tanulmányok. A 2003. évi *Évkönyv*ben ismét tematikus blokk foglalkozott az időszakkal.

Békés Csaba folytatta a kutatást tervezett monográfiájához (*Magyarország és a hidegháború, 1945–1990*), valamint a *Magyarország és a Varsói Szerződés, 1954–1991* című témában.

Tovább folytatódtak a kutatások a Kádár-korszak állambiztonsági szerveinek történetére vonatkozólag, illetve az állambiztonsági iratok felhasználásával más témákban (Kenedi János, Standeisky Éva, Szakolczai Attila, Rainer M. János).

Lux Zoltán március 23. és április 4. között két hetet töltött Colechesterben az Essexi University UK Data Archive-jánál.

Valuch Tibor folytatta kutatásait az 1945 utáni magyar agrártársadalom átalakulásáról, a hétköznapi élet történetéről, s részt vett a társadalomtörténeti olvasókönyv (egyetemi szöveggyűjtemény) összeállításában. A kutatás egyik fontos részterületévé vált a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában folytatott tematikus fotódokumentáció összeállítása, amelynek keretében, eddig 45 CD-nyi fényképet dolgoztunk fel elektronikus formában.

Germuska Pál a magyarországi hadiipar történetére, a Honvédelmi Bizottság tevékenységére vonatkozó levéltári kutatásokat folytatott, továbbá fotóanyagot gyűjtött (mintegy 800 fényképet) a magyarországi szocialista városok történetéről tervezett képes kiadványhoz.

Ungváry Krisztián befejezte *Népiártás és szociálpolitika* című könyvének kéziratát. Kutatásokat végzett továbbá a német Militärgeschichtliches Forschungsamt felkérésére a második világháború magyar hadszíntere és a magyar honvédség harcainak történetére vonatkozóan, valamint folytatta a magyar szélsőjobboldali értelmiséggel kapcsolatos kutatásait.

Keller Márkus készülő PhD-disszertációjához gyűjtött anyagot a két világháború közötti tanár-értelmiségi életpályák témakörében.

AZ OHA, AZ ADATBANK, A KÖNYVTÁR MUNKÁJA ÉS ÁLLOMÁNYAINAK GYARAPODÁSA

Az Oral History Archívum állománya 19 új életútinterjúval gyarapodott. Molnár Adrienne egyéb kutatási feladatain túl megkezdte a *Hatvanas évek emlékezete* címet viselő, az említett NKFP-projekthez kapcsolódó kötet összeállítását. Folytatódott az OHA két célzott interjúprog-

ramja (*Repatriáltak, illetve Magyarországi sorsparadigmák a XX. században*). Az előbbihez 2 új interjú, az utóbbihoz 32 új interjúkivonat készült. Molnár Adrienne folytatta *Az ötvenhatos elítéltek szabadulás utáni visszailleszkedése* című kutatását. Az IHM által támogatott „e-VILÁG” pályázat keretében a *Magántörténelem – 1956 és a Kádár-korszak* című internetes tartalom-szolgáltatáshoz 68 interjú hanganyaga, illetve 42 interjú szövege került digitális adatbázisba. A programhoz 40 interjú szövegét szerkesztették közölhető formára (válogatás, nyelvi szerkesztés, jegyzetek, életrajzi adatok, kapcsolódó dokumentumok stb.). A munkát Molnár Adrienne irányításával Kőrösi Zsuzsanna, Keller Márkus, Lénárt András, Standeisky Éva és mások végezték (külső megbízottak is). A projektben az Adatbank is jelentős szerepet vállalt Lux Zoltán irányításával és Sárközy Réka, Szakolczai Attila, valamint Topits Judit részvételével. Az OHA-ban az év folyamán a munkatársakon kívül huszonhatan kutattak hosszabb-rövidebb ideig, közülük heten külföldiek.

Az Adatbank Lux Zoltán irányításával ismét több pályázaton vett részt a géppark továbbfejlesztése, illetve tartalomfejlesztés céljából. Topits Judit részvételével folytatódott az intézeti internet-honlap továbbfejlesztése. Befejeződött és 2003 decemberétől elérhető a *Hungary 1944–1953* című digitális angol nyelvű történelmi segédkönyv. A fotódokumentációs adatbázisba (Sárközy Réka) az év folyamán bekerült Kádár János 650 fotóalbumának válogatott anyaga, és folytatódott a Hírlapkiadó Vállalat fényképanyagának kutatása és archiválása a „Hatvanas évek”-projekttel kapcsolatban. Lux Zoltán irányításával alakították ki a korábbi Textar adatbázisok helyett az új, integrált intézeti Oracle adatbázist.

A könyvtár állománya 221 könyvvel gyarapodott. A bibliográfiai adatbázis 432 új tétellel bővült. A könyvtár az év folyamán 68 olvasót (kutatókat, egyetemistákat stb.) fogadott.

Összeállította Germuska Pál

AZ INTÉZET MUNKATÁRSAINAK PUBLIKÁCIÓI

2003. JÚLIUS 1.–2004. JÚNIUS 30.

BÉKÉS CSABA

Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990. Bp. Gondolat, 2004. 353 p.

A majdnem-affér. Magyar–szovjet „egyeztetés” Afganisztán-ügyben, 1980. *Heti Világgazdaság*, 2003. december 6. 83–86. p.

Illényi Balázssal.

Miért nem lett második hidegháború Európában? A magyar pártvezetés és az 1979. évi afganisztáni szovjet intervenció. Dokumentumok. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 223–256. p.

EÖRSI LÁSZLÓ

Az ’56-os amerikai magyarok. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 24. p.

Könyvismertetés. (*Amerikai magyarok arcképcsarnoka*. Főszerk. Tanka László. Bp. Média-mix Kiadó, 2003. 386. p.)

’56-os odüsszeia. *Élet és Irodalom*, 2003. szeptember 12. 24. p.

Könyvismertetés. (Bujdosó Alpár: *299 nap*. Bp. Magyar Műhely–1956-os Intézet, 2003. 211 p.)

A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány. A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány megalakulása. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 208–222. p.

„Abszolút nem Beszélő-ellenes.” *Élet és Irodalom*, 2004. február 6. 6. p.

Gulyás János *Szamizdatos évek* c. dokumentumfilmjének ismertetése. Bemutatta az m2 televízió 2004. január közepén.

Dudás József és ’56. *Beszélő*, 2004. 1. sz. 48–56. p.

Harcos dilettantizmus. *Élet és Irodalom*, 2004. január 9. 25. p.

Könyvismertetés. (Stefka István: *Övenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 295 p.)

Mansfeld Péter és a szobra. *Népszabadság*, 2004. május 11. 14. p.

Mítoszok helyett – 1956. Bp. Noran, 2003. 387 p.

Mítoszok helyett 1956-ról. Interjú. [Riporter:] Szigethy András. *Népszabadság*, 2003. november 4. 14. p.

Széna tét; 1956. Részlet a szerző készülő monográfiájából. *Beszélő*, 2004. 5. sz. 65–78. p.

A Wittner-jelenség. *Beszélő*, 2003. 10. sz. 104–106. p.

Könyvismertetés. (Wittner Mária: *Ellenőrizve*. Bp. Magyar Ház, 2002. 170 p.)

GERMUSKA PÁL

Beszámoló az 1956-os Intézet 2002. évi tevékenységéről. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 259–263. p.

A haditechnikai termelés és az új gazdasági mechanizmus. In „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 126–160. p.

A közel-keleti magyar haditechnikai export kezdetei. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 79–91. p.

A magyarországi szocialista városok 1945–1990 közötti történetével kapcsolatos kutatási problémák. In *Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan*. Szerk. Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2003. 161–170. p.

Az MDP Államvédelmi Bizottsága, Honvédelmi Bizottsága és a Honvédelmi Tanács. *Múltunk*, 2004. 1. sz. 180–210. p.

Nagy Tamással.

GYÓRI LÁSZLÓ

Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2002. július 1.–2003. június 30. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 275–291. p.

Az Intézet munkatársainak publikációi, 2002. július 1.–2003. június 30. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 264–274. p.

KELLER MÁRKUS

A berceli zenebona és a mikrotörténelem. *Aetas*, 2003. 2. sz. 175–176. p.

Könyvismertetés. (Für Lajos: *A berceli zenebona, 1784. Kísérlet a történelmi pillanat megragadására*. Bp. Osiris, 2000. 504 p.)

Szemközt a történelemmel. Bp. Századvég–Szent Ignác Szakkollégium, 2003. 250 p.

Szerkesztette.

Utak és emlékezetek. Két tanári pálya a XX. századi Magyarországon. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 164–180. p.

KENDE PÉTER

A bibói örökség. *Rubicon*, 2004. 4. sz. 64–66. p.

A háború új képletei és régi-új aktorai. *Képtelen háború*. Szerk. Gombár Csaba, Volosin Hédi. Bp. Helikon–Korridor, 2004. 77–106. p.

„...jobban aggódom ezért az országért, mint valaha...” Interjú. [Riporter:] Váradi Júlia. *Élet és Irodalom*, 2003. augusztus 15. 7. p.

A „magyar kihívás”. Zárókérdések. *Beszélő*, 2004. 4. sz. 14–17. p.

Minden sorában meglepetéseket tartogat. Egy francia–magyar író halálára. Tardos Tibor, 1918–2004. *Népszava*, 2004. január 12. 6. p.

KENEDI JÁNOS

8 és ½. *Élet és Irodalom*, 2004. március 26. 16. p.

Alkalmatlanok előnyben. Interjú Kenedi János történésszel. [Riporter:] H[azafi] Zs[olt]. *Hetek*, 2004. február 20. 4. p.

- Az Alkotmánybíróság packázásai. *Élet és Irodalom*, 2003. november 28. 13. p.
- G. A. úr X-ben. Dokumentumok beszélgetnek Gálszécsy Andrással. *Élet és Irodalom*, 2004. május 28. 14–15. p.
- Másodszor Bibó István sírjánál. *Élet és Irodalom*, 2004. május 14. 7. p.
- Nem mondhatom el senkinek, elmondom hát Szikingernek. *Élet és Irodalom*, 2004. április 9. 14. p.
- Szigorúan nyilvános iratok. [Riporter:] Kunstár Csaba. *Népszabadság*, 2004. február 23. 9. p.
- Tévedtem. Utóirat a besűgött és a besűgő közti levélváltáshoz. *Élet és Irodalom*, 2004. február 6. 12–13. p.

KOZÁK GYULA

- Az identitás nélküli ember. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 95–110. p.
- Végző búcsú Légrády Pétertől. *Beszélő*, 2004. 1. sz. 57–65. p.

LITVÁN GYÖRGY

- Az 1956-os forradalom. In *Sine ira et studio. Harag és részrehajlás nélkül*. Szerk. Jahn Ágnes. Bp. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, 2003. 141–161. p.
- Bibó István az 1956-os magyar forradalomban. *Rubicon*, 2004. 4. sz. 42–46. p.
- Count Michael Károlyi in wordtime England. From correspondence, 1941–1946. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 44. 2003. No. 172. 98–112. p.
- Hajdu Tiborral.
- Ezerkilencszázötvenhat. Litván György a forradalom fokozatairól. Interjú. [Riporter:] Buják Attila. *168 Óra*, 2003. október 23. 6–11. p.
- Élni egy másik Magyarországért. Litván György beszél új Jászi-könyvéről. [Riporter:] Hovanyecz László. *Népszabadság*, 2004. február 19. 9. p.
- Én nem változtam. *Népszabadság*, 2004. április 14. 14. p.
- Megjegyzés Tamás Gáspár Miklós Elkésétt, mégis időszerű c. könyvismertetéséhez (*Népszabadság*, 2004. április 3. 9., 11. p.).
- Fatal attraction. *The Hungarian Quarterly*, Vol. 44. 2003. No. 169. 98–101. p.
- Könyvismertetés. (Cogdon Lee: *Seeing Red. Hungarian Intellectuals in Exile and the Challenge of Communism*. Decalb, Northern Illinois University Press, 2001. 223 p.)
- Ferenczy Erzsi emléke. *Élet és Irodalom*, 2004. március 19. 2. p.
- Jászi Oszkár. Bp. Osiris, 2003. 508 p. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.)
- Jászi Oszkár életrajza elé. *Élet és Irodalom*, 2003. december 19. 12–13. p.
- Károlyi Mihály levelezése*. 5. köt. 1945–1949. Szerk. Hajdu Tibor. Bp. Akadémiai Kiadó, 2003. 788 p.
- A szerkesztésben közreműködött.
- Kerekasztal-beszélgetés Pomogáts Béla Déry és 1956 című előadását követően. In *Mérlegen egy életmű. Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai*, 2002. december 5–6. Bp. 2003, Petőfi Irodalmi Múzeum, 173–190. p.
- Résztevők: Kenyeres Zoltán, Eörsi István, Litván György, Pomogáts Béla.
- Molnár Miklós halálára, 1918–2003. *Népszabadság*, 2003. november 28. 8. p.
- Nem kancsal apostol... *Magyar Hírlap*, 2003. december 24. 23. p.
- Post-Trianon Hungary in Foreign Affairs. *The Hungarian Quarterly*. Vol. 44. 2003. No. 176. 67–75. p.

- „Szabad szellem és humor.” *Élet és Irodalom*, 2004. május 28. 27. p.
 Könyvismertetés. (Román József Bálint Endre és az „oppozíció” (Bp. CEU Press, 2004. 53 p.)
 Az uszoda mint pletykacentrum. [Riporter:] Pogonyi Lajos. *Népszabadság*, 2004. március 22. 16. p.
 „Utólag akarják megnyerni a második világháborút.” Interjú Litván Györggyel. [Riporter:] Rádai Eszter. *Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. 3–14. p.

MOLNÁR ADRIENNE

- A „hatvanas évek” emlékezete. *Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 234 p.
 Válogatta és összeállította.
 Megtorlások, életsorsok. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 271–282. p.

RAINER M. JÁNOS

- Előszó. In A „hatvanas évek” emlékezete. *Az Oral History Archívum gyűjteményéből*. Vál. és összeáll. Molnár Adrienne. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 9–12. p.
 Ember és gondolat. Interjú. [Riporter:] Nádor Tamás. *Könyvhét*, 2003. október 2. 11. p.
 Életjelek – ezerkilencszázhatvanynolc. „Kevésbé vizsgált, ám lényeges.” In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 18–32. p.
 Idős és ifjú Antall Józsefről.
Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 310 p.
 Szerkesztette Standeisky Évával közösen.
 Feltáruzó levéltári titkok. Rainer M. János arról, ki mit tudhat meg az állambiztonsági szolgálatokról. [Riporter:] Modor Ádám. *Magyar Nemzet*, 2003. július 18. 7. p.
 A halott emlékezet és a historizálás veszélye. Rainer M. János történezzel beszélgetünk 1956-ról és a magyar társadalomról. [Riporter:] Szigethy András. *Népszabadság*, 2003. október 22. 8–9. p.
 „Hatvanas évek” *Magyarországon*. Tanulmányok. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 509 p.
 Szerkesztette.
 A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In „Hatvanas évek” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 11–30. p.
 A hatvanas évek világa. In „Hatvanas évek” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 339–354. p.
 Molnár Icsu Istvánnal és Sárközy Rékával.
 Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2003. 482 p.
 Lektorálta.
Imre Nagy. Biografia polityczna. Przelozyla Krystyna Zurek-Góralczyk. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2003. 234 p.
 Jugoszlávia és az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc. *Távlatok*, 2003. 1. sz. 51–57. p.
Kor-képek, 1945–1947. Szerk. Féner Tamás. Bp. MTI, 2004. 363 p.
 Lektorálta.

- Modern Magyarország régi lapokon. *Élet és Irodalom*, 2004. január 2. 24. p. Könyvismertetés. (A régi Magyarország képeslapokon. Az irodalmi szövegeket vál. Domokos Mátyás. A képeket vál. Cseh Mária, Szarka Anita. Bp. Osiris, 2003. 350 p.)
- Nagy Imre. Életrajzi kronológia. *História*, 2004. 1. sz. Mell. I–VIII. p. *Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 286 p.
- A politikai diagnoszta. *Rubicon*, 2004. 4. sz. 5–8. p. Bibó Istvánról.
- Szimbolikus sír Párizsban. Emlékhely Nagy Imre és társai tiszteletére. *História*, 2004. 5. sz. 23–24. p.
- Vásárhelyi Miklós, 1917–2001. In *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Szerk. Szentpéteri József. Bp. Kossuth, 2003. 224–227. p.

SÁRKÓZY RÉKA

- A hatvanas évek világa. In „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 339–354. p. Molnár Icsu Istvánnal és Rainer M. Jánossal.

STANDEISKY ÉVA

- Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 2004. február 27. 14–15. p.
- Berzenkedők és tabusértők. A magyar–szovjet kulturális viszony a hatvanas években. *Élet és Irodalom*, 2003. december 19. 8–9. p.
- Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 310 p. Szerkesztette Rainer M. Jánossal közösen.
- A hatalom és a kulturális elit. In „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 272–317. p.
- Hit-viták. Az írók és az 1953-as „új szakasz”. *Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. 27–43. p.
- Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 181–196. p.
- A magyar irodalmi élet szovjetizálása 1949 és 1951 között. *Múltunk*, 2004. 48–81. p.
- Az (ön)átértékelő Kassák. *2000*, 2003. 11–12. sz. 110–124. p.
- Szerzetestanár, kormánybiztos, autókereskedő, költő, tápszergyáros, forradalmi bizottsági elnök és még sok más. Egy 20. századi sors önéletrajz-vázlatokban*. Függelék: Részletek Bilkei Górzó Nándor önéletrajzából. Bevezette és közreadja. Standeisky Éva. *2000*, 2004. 4. sz. 56–67. p.

SZAKOLCZAI ATTILA

- Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 121–198. p.
- A borsodi első titkár a miskolci forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések*. 2. *Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 227–252. p.
- Márton Endre és a magyar államvédelem. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 127–143. p.
- A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 426 p. Szerkesztette Á. Varga Lászlóval közösen.

TISCHLER JÁNOS

„Egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt.” Az Onódy-ügyről az MSZMP Központi Bizottságában, 1965. március 11. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 33–50. p.

„Egy becsületes tsz-főkönyvelő egyedül többet sikkaszt, mint ez a 23 ember együtt.” Az Onódy-ügyről az MSZMP Központi Bizottságában, 1965. március 11. *ArchívNet*, 5–6. sz. 2003. ősz-tél.

Web site: <http://www.natarch.hu/archivnet>

„Előbb konzultálnunk kell Budapesttel.” Kádár a lengyelországi szovjet katonai beavatkozás ellen, 1980–81. *Élet és Irodalom*, 2003. július 11. 6. p.

Fő a megbízhatóság! *ArchívNet*, 2003. 4. sz.

Web site: <http://www.natarch.hu/archivnet>

Harmincnégy bátor ember. Az értelmiség lázadása Lengyelországban, 1964. *Élet és Irodalom*, 2004. április 30. 13. p.

„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül.” Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003. 260 p.

Hogyan nem szerették a Fradit? A kádári hatalom és a Ferencváros az 1960-as években. *Élet és Irodalom*, 2004. május 14. 3–4. p.

Jogerőnek erejével. Az Onódy-ügy kulisszatitkai, 1964. *Heti Világgazdaság*, 2003. november 15. 76–79. p.

Murányi Gáborral.

Két pillanatkép állami és pártvezetőink hétköznapi életéből a hatvanas években. *Élet és Irodalom*, 2004. március 5. 14. p.

A lengyel és magyar '56. *Népszava*, 2003. október 18. 7. p.

Lengyel László: *Szorongás és remény*. Bp. Osiris, 2004. 200 p.

Szerkesztette.

A lengyel pápa. *Élet és Irodalom*, 2003. október 3. 15. p.

A lengyel sajtó és az 1956-os magyar forradalom. *Magyar Hírlap*, 2003. november 4. 8. p.

Lengyelek a forradalomban. *Népszabadság*, 2003. október 22. 8–9. p.

Littel, Robert: *Az ártatlanság vége*. Bp. Hamu és Gyémánt Magazinkiadó, 2003. 166 p.

Lektorálta.

Mindent elintézett, imádta a focit. Beszélgetés Tischler János történésszel az Onódy-ügyről. *Népszabadság*, 2003. november 29. Hétféje, 6–7. p.

Munkásmegmozdulások Lengyelországban, 1976. *Beszélő*, 2004. 6. sz. 63–70. p.

Az Onódy-ügy. *Beszélő*, 2004. 3–4. sz. 52–71. p.

Az Onódy-ügy, 1964. In „*Hatvanas évek*” *Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 239–271. p.

Óvatos részvét. 1956 lengyel novembere. *Heti Világgazdaság*, 2003. november 8. 85–88. p.

Néphumor 1956. november 4-e után. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 3. p.

Rainer M. János: *Imre Nagy. Biografia polityczna*. Przelozyla Krystyna Zurek-Góralczyk. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2003. 234 p.

Lektorálta.

Szeplős fogantatás. Az Infecundin-sztori. *Heti Világgazdaság*, 2004. január 10. 76–78. p.

Történelemhamisítás a televízióban. Az 1956-os forradalom mint antiszemita pogrom? [Riporter:] Petri Lukács Ádám. *Népszava*, 2003. október 28. 6. p.

UNGVÁRY KRISZTIÁN

„Auschwitz nem pusztá másolat.” Interjú Ernst Nolttal. *Magyar Narancs*, 2003. november 27. 34–35. p.

Egy magyar Intézmény: a „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 147–163. p.

Hamis opportunizmus. *Élet és Irodalom*, 2004. április 9. 16. p.

Hozzászólás Vigh Károly Válasz Karsai Lászlónak c. cikkhez Teleki Pál értékeléséről (*Élet és Irodalom*, 2004. április 2. 16. p.).

Noltról írni. *Élet és Irodalom*, 2003. augusztus 15. 12. p.

A pártmúzeum. *Népszabadság*, 2003. július 5. Hétféje, 2–3. p.

A Terror Háza.

A pártmúzeum. In *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. Szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2003. 1. köt. 340–357. p.

Zöldár: Ungváry Krisztián a nyilasokról. [Riporter:] Buják Attila. *168 Óra*, 2003. szeptember 25. 16–18. p.

VALUCH TIBOR

Adalékok a proletarizáció történetéhez. *Korall*, 2003. 14. sz. 214–218. p.

Könyvismertetés. (*A szabó tüje és a cipész dikicse. Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből*. Szerk. Majtényi György, Szatucsek Zoltán. Bp. Magyar Országos Levéltár, 2001. 262 p.)

A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 51–78. p.

Hajdú-Bihar megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 233–265. p.

Hétköznapiok, kreativitás és alkalmazkodóképesség a 20. századi Magyarországon. In *Nemzeti kutatási és fejlesztési programok. 5. program: Versenyképesség és kreativitás*. Bp. Oktatási Minisztérium Kutatás-fejlesztési Helyettes Államtitkárság, 2003. 17–27. p.

A hosszú háztól a kockaházig. A lakásviszonyok változásai a magyar falvakban a hatvanas években. In *„Hatvanas évek” Magyarország. Tanulmányok*. Szerk. Rainer M. János. Bp. 1956-os Intézet, 2004. 386–407. p.

A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 2003. 1. sz. 3–29. p.

Változó idők – változó szokások. A tevékenységszerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp. Osiris, 2003. 311–322. p.

Összeállította Győri László

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2003. JÚLIUS 1.–2004. JÚNIUS 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

1956. *Ami a történelemkönyvekből kimaradt. A forradalom igaz története.* Szerk. és a tanulmányt összeáll. Szalay Róbert. 3. kiad. Szeged, New England Kft., 2003. 139 p.
- BERECZELLY LÁSZLÓ: En ensidig historisk omtale av to tusen ungarere og deres liv i Norge. *Historisk Forum*, 2003. Nr. 5. 17–27. p.
- Évkönyv 11. 2003. *Magyarország a jelenkorban.* Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 310 p.
- IRVING, DAVID: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország, 1956.* Bp. Gede Testvérek, 2003. 661 p.
- LITVÁN GYÖRGY: Az 1956-os forradalom. In *Sine ira et studio. Harag és részrehajlás nélkül.* Szerk. Jahn Ágnes. Bp. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara–Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, 2003. 141–161. p.
- MÉCS IMRE: Tizenhárom nap? *Népszava*, 2003. október 22. 7. p.
- SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára.* Bp. MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 2003. 417 p. (Kisebbségi monográfiák 1.)
- SZICETHY GÁBOR: 1956. – Holló a hollónak... *Kortárs*, 2004. 2. sz. 93–96. p.
- VÁLYI NAGY ERVIN: A Magyar Október – a forradalmak történeti összefüggésében. In *Európa keresztútjain. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 33 éve.* Szerk. Szöllősy Pál, Balla Bálint. Bp. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 2003. 163–167. p.
Elhangzott 1992. október 29-én Bázelen az 1956-os ünnepségen.
- A vidék forradalma, 1956.* 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 426 p.

II. ELŐZMÉNYEK

- FAZEKAS CSABA: Adatok a miskolci irodalmi reformkörök történetéhez, 1956. február–október. Dokumentumok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Pártarchívumból. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban.* Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 31–73. p.
- STANDEISKY ÉVA: Hit-viták. Az írók és az 1953-as „új szakasz”. *Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. 27–43. p.
- SZRENKA ÉVA: Forr a bor. A szegedi József Attila Kör és az 1956. október 20-i MEFESZ nagygyűlés. *Szeged*, 2003. 11. sz. 43–45. p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

- BAEHRENDTZ, NILS ERIK: *Ez történt, láttuk! Az 1956-os magyar népfelkelés története a rádióban elhangzott híradás és a helyszíni tudósítók jelentése szerint a svéd sajtóban*. Helsingborg, Storlinds Förlag, 2002. 128 p.
- CSEH GÉZA: *A Damjanich Rádió hullámhosszán. Szolnok – 1956*. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2003. 183 p. (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár közleményei 5.)
- CSEH GÉZA: Szolnok és Borsod-Abaúj-Zemplén megye kapcsolata az 1956-os forradalom időszakában. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 165–176. p.
- CSEH GÉZA: Szolnok megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 337–388. p.
- CSEH GÉZA: Formális és informális kapcsolatok Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye között az 1956-os forradalom idején. Az előzményektől a szovjet megszállásig. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 153–164. p.
- CSEH ZITA: Heves megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 267–298. p.
- DIKÁN NÓRA: Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megye együttműködése az 1956-os forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 177–192. p.
- DIKÁN NÓRA: Szabolcs-Szatmár megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 299–336. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány. A Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány megalakulása. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 208–222. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Széna tér, 1956. Részlet a szerző készülő monográfiájából. *Beszélő*, 2004. 5. sz. 65–78. p.
- FARKAS CSABA: Csongrád megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 199–232. p.
- FAZEKAS ÁRPÁD: Az 1956-os népi tételek szabolcs-szatmári vonatkozásai. *Igazunk '56*, 2004. 2. sz. 16–17. p.
- FAZEKAS ÁRPÁD: Szabolcs-Szatmár megyében a szovjetek 15 magyar ölte meg a forradalomban. *Igazunk '56*, 2003. 12. sz. 17–19. p.
- FLASH DEZSÓ: Páncélszekrénybe zárt soproni postabélyegek. *Magyar Nemzet*, 2003. október 22. 4. p.
- HARASZTHY ELEMÉR: Küzdelem hetven éven át. In Tóbiás Áron: *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek, történetek, dokumentumok, 1945–1956*. Bp. Magyar Rádió Közalapítvány, 2003. 455–473. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: *1956 hadikronikája*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2003. 482 p.
- HORVÁTH MIKLÓS: Fegyveres erők és testületek részvétele az 1956-os forradalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyei eseményeiben. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 91–152. p.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: „Mától kezdve lövünk”. *Tíz év után a sortüzekről*. Bp. Kairosz, 2003. 257 p.

- LENDVAL, PAUL: Die ungarische Revolution 1956 – eine Einleitung. In *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 9–14. p.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN–TÓTH ÁGNES: Bács-Kiskun megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 29–76. p.
- POMOGÁTS BÉLA: Déry és 1956. In *Mérlegen egy életmű. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai. 2002. december 5–6*. Szerk. Botka Ferenc. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003. 101–107. p.
- Ua.: *Hítel*, 2003. 10. sz. 104–110. p.
- POTÓ JÁNOS: Egy korszak jelképe: a Sztálin-szobor, 1949–1956, 1975. In uő: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Bp. Osiris, 2003. 169–234. p.
- SOMLAI KATALIN: Békés megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 77–120. p.
- STANDEISKY ÉVA: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 2004. február 27. 14–15. p.
- A Bibó Műhelyben 2004. február 12-én megvitatott tanulmány rövidített változata.
- STANDEISKY ÉVA: Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 181–196. p.
- SZABÓ RÓBERT: Sajtó a régióban. Esettanulmány a Szabolcs-Szatmár megyei sajtó alapján. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 193–203. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Borsod-Abaúj-Zemplén megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 121–198. p.
- TÓBIÁS ÁRON: A Rádió ostroma. In uő: *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek, történetek, dokumentumok, 1945–1956*. Bp. Magyar Rádió Közalapítvány, 2003. 411–434. p.
- TÓBIÁS ÁRON: A Szabad Kossuth Rádió. In uő: *Kettészelt égbolt. A Magyar Rádió regénye. Emberek, történetek, dokumentumok, 1945–1956*. Bp. Magyar Rádió Közalapítvány, 2003. 435–452. p.
- UNGVÁRY RUDOLF: A Diáksparlament Miskolcon és hagyománya. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 75–90. p.
- VALUCH TIBOR: Hajdú-Bihar megye. In *A vidék forradalma, 1956*. 1. köt. Szerk. Szokolczai Attila, Á. Varga László. Bp. 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 2003. 233–265. p.
- VARGA LÁSZLÓ: Die Ereignisse in Ungarn 1956. In *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 53–71. p.
- VARGA LÁSZLÓ: Opponensi vélemény. *Élet és Irodalom*, 2004. február 27. 16–17. p.
- Elhangzott a Bibó Műhelyben 2004. február 12-én Ständeisky Éva *Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban* c. tanulmányának vitáján.

IV. KÜLFÖLD ÉS EMIGRÁCIÓ

- ADAIR, BIANCA L.: The Austrian state treaty and Austro–Hungarian relations, 1955–56. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 201–213. p.
- BÉKÉS CSABA: A brit kormány és a magyar forradalom. In uő: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Bp. Gondolat, 2004. 187–219. p.
- BÉKÉS CSABA: Az Egyesült Államok és a magyar forradalom. In uő: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Bp. Gondolat, 2004. 171–186. p.
- BÉKÉS CSABA: A magyar semlegesség 1956-ban. In uő: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Bp. Gondolat, 2004. 142–161. p.
- BÉKÉS CSABA: Párhuzamos látlelet: 1956–1968. Az 1956-os magyar forradalom és az 1968-as prágai tavasz nemzetközi háttere. In uő: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Bp. Gondolat, 2004. 223–236. p.
- BÉKÉS CSABA: Szovjet döntéshozatal és az 1956-os magyar forradalom. Miről szólnak a Malin-feljegyzések? In uő: *Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Bp. Gondolat, 2004. 162–170. p.
- BISCHOF, GÜNTER: Eindämmung und Koexistenz oder „Rollback“ und Befreiung? Die Vereinigten Staaten, das Sowjetimperium und die Ungarnkrise im Kalten Krieg, 1948–1956 In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 101–127. p.
- BORHI LÁSZLÓ: Liberation or inaction? The United States and Hungary in 1956. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 129–145. p.
- BUJDOSÓ ALPÁR: *299 nap*. Bp. Magyar Műhely–1956-os Intézet, 2003. 211 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A bécsi „Magyar Forradalmi Tanács”. In uő: *Mítoszok helyett – 1956*. Bp. Noran, 2003. 305–341. p.
- FUHRER, HANS RUDOLF: Ungarn und Suez: Militärische Aspekte einer Doppelkrise im Kalten Krieg. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 147–174. p.
- GORALCZYK, BOGDAN: Die Ereignisse in Ungarn 1956 aus polnischer Perspektive. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 187–198. p.
- HEGEDŰS ATTILA: Nagy Imre a jugoszláv nagykövetségen. *Bécsi Napló*, 2003. 6. sz. 5. p.
A 2003. november 8-án a szabadkai Nyitott Távlatok szervezet keretében működő Délvidéki '56-os Műhely által rendezett *Az '56-os magyar forradalom és szabadságharc a Kárpát-medencében c.* tanácskozás bevezető előadása.
- HOREL, CATHERINE: Frankreich und die Ungarnkrise 1956. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 175–186. p.
- KECKSÉS GUSZTÁV: A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom. *Történelmi Szemle*, 2002. 1–2. sz. 99–114. p.
- KECKSÉS GUSZTÁV: A francia tömegsajtó és az 1956-os magyar forradalom. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 197–207. p.
- KECKSÉS GUSZTÁV: A NATO és az 1956-os magyar forradalom. *História*, 2003. 5–6. sz. 3–6. p.
- KULCSÁR PÉTER: Kéthly Anna és a londoni Népszava szellemisége. *Valóság*, 2003. 6. sz. 74–86. p.

- Minoritati etnoculturale. Marturii documentare. Maghiari din Romania, 1956–1968.* Ed. De Andreea Andreescu, Lucian Nastase, Andrea Varga. Cluj, Centrul Resurse pentru Diversitate Etnoculturala, 2003. 1005 p.
- NIELSEN, CATHERIN C.: Neutrality vs. Neutralism: Austrian neutrality and the 1956 Hungarian crisis. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 215–234. p.
- PANKOVITS JÓZSEF: A magyar–olasz államközi kapcsolatok 1956 utáni fejezeteiből. *Múltunk*, 2003. 2. sz. 159–198. p.
- RAINER M. JÁNOS: Kémeink az Oxford Streeten. Esettanulmányok a magyar hírszerzés történetéből, 1957–1967. In uő: *Ötvenhat után.* Bp. 1956-os Intézet, 2003. 115–142. p.
- RAUCHENSTEINER, MANDRIED: Die Performance war perfekt. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 235–252. p.
- SCHMIDL, ERWIN A.: Erste Bewährung: Das österreichische Bundesheer im Einsatz an der ungarischen Grenze 1956. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 253–273. p.
- SCHMIDL, ERWIN A.: The Hungarian Crisis of 1956 and Austria: Introduction and Synopsis. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 25–29. p.
- SCHMIDL, ERWIN A.: Die Ungarnkriege 1956 und Österreich: Einführung und Zusammenfassung. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 15–24. p.
- SEBŐK ANNA, PÁSKÁNDINÉ: *Szabadságra Vágyó Ifjak Szervezete, 1956.* Bp. Hamvas Intézet, 2003. 120 p. (Hamvas füzetek)
- SOMOGYI MÁTYÁS: Csehszlovák haditervek 1956-ban. Prága kész volt csapatait bevetni a magyar forradalom letörésére. *Magyar Nemzet*, 2003. október 21. 9. p.
Jan Adamec a *Respekt* c. cseh hetilapban megjelent cikkének (A cseh hősök Budapest ellen vonulnak) ismertetése.
- SPECKNER, HUBERT: Das Bundesheer in der Flüchtlingsbetreuung. In *Die Ungarnkriege 1956 und Österreich.* Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 275–280. p.
- STEFKA ISTVÁN: Bécs, 1957: ügynökök a magyar emigrációban. 1. Titkos küldetés. 2. A sejtés. 3. Kinek az embere? *Magyar Nemzet*, 2004. június 12. 33 p., június 19. 30. p., június 26. 31. p., július 3. 32. p.
Interjú Szabó Miklóssal, Király Bélával, Horváth Jánossal, Ábrahám Dezsővel, Bánkuthy Gézával.
- SZÁSZ ISTVÁN: Kicsoda Mr. David Irving? *Népszava*, 2003. november 29. Szép Szó mell. 1. p.
- SZESZTAY ÁDÁM: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára.* Bp. MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 2003. 417 p.
- SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: *Prervannaja revolucija. Vengerszkij krizisz 1956 goda i polityika Moszkvi.* Moszkva, Novij Hronograf, 2003. 313 p.
- TISCHLER JÁNOS: Az „1956-os magyar ellenforradalmat” bemutató kiállítás varsói története. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben.* Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 102–113. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyel pártvezetés és az 1956-os magyar forradalom. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító tör-*

- ténelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 32–54. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyel társadalom és az 1956-os magyar forradalom. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”*. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 55–92. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyel sajtó és az 1956-os magyar forradalom. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”*. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 93–101. p.
- TISCHLER JÁNOS: A lengyel–magyar kapcsolatok a korai Kádár-korszakban, 1956. november – 1958 nyara. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”*. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 114–169. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelek a forradalomban. *Népszabadság*, 2003. október 22. 8–9. p.
- TISCHLER JÁNOS: Lengyelország 1956-ban. In uő: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”*. Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 13–31. p.

V. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

- EÖRSI LÁSZLÓ: A „Bástya” csoport. In uő: *Mitoszok helyett – 1956*. Bp. 2003, Noran, 345–370. p.
- FAZEKAS ÁRPÁD: 1956-os magyarok szovjet rabságban. *Igazunk '56*, 2004. 5. sz. 14–15. p.
- FOMIN, VITALIJ IVANOVICS: Bankett. Vitalij Ivanovics Fomin az 1956. novemberi magyar–szovjet megállapodásról, egy hamisított táviratról és az asztalra dobott kesztyűről. *Magyar Nemzet*, 2003. november 22. 25. p.
- KAHLER FRIGYES: „Valós” tényállás alapján. A forradalom utáni koncepciós perek. *Új Horizont*, 2003. 5. sz. 95–98. p.
- KENDE PÉTER: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Ständeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 9–17. p.
- KISS JÓZSEF: 1956. november 4-e utáni illegális csoportok Miskolcon. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 205–226. p.
- MÉSZÁROS GYULA: „...nem tud magyarul kiderülni?” Ügynöki jelentés a szellemi életről – 1957. *Új Horizont*, 2003. 5. sz. 99–104. p.
- MOLNÁR ADRIENNE: Megtorlások, életsorsok. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 271–282. p.
- PÉTERI, GYÖRGY: Purge and patronage: Kádár's counter-revolution and the Field of economic research in Hungary, 1957–1958. *Trondheim Studies. On East European Cultures and Societies*, No. 13. March 2004. 125–152. p.
- SZABÓ GÉZA: *Egy orvos 56-os megpróbáltatásai*. Piliscsaba, 2003, FÉBÉ, 92 p.
- TISCHLER JÁNOS: Néphumor 1956. november 4-e után. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 3. p.

VARTANOV, VALERI: Die Sowietunion und die Ereignisse in Ungarn im Herbst 1956. In *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 73–88. p.

VI. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

- Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája, 2002. július 1.–2003. június 30. Összeáll. Győri László. In *Évkönyv 11. 2003. Magyarország a jelenkorban*. Szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 275–291. p.
- ALFÖLDY JENŐ: Szabadság és zsarnokság. *Az Egy mondat a zsarnokságról* utóélete és összevevete Paul Éluard *Szabadság* című versével. *Hírel*, 2003. 10. sz. 111–118. p.
- BOROS GÉZA: '56 képközélen. *Élet és Irodalom*, 2003. október 31. 27. p.
Fotóinstalláció a Kossuth Lajos téren.
- BÓDIS ANDRÁS: Lyukra futnak. *Ötvenhat és az MSZMP Heti Válasz*, 2003. október 24. 6–9. p.
- DEÁK ISTVÁN: 1956 in Hungarian memory and public consciousness. In *Die Ungarnkriese 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin A. Schmidl. Wien–Köln–Weimar, Böhlau Verlag, 2003. 89–98. p.
- GEREBEN ISTVÁN: Gondolatok 2003. október 23. éjszakáján. *Élet és Irodalom*, 2003. október 31. 4. p.
- KRAUSZ TAMÁS: 1956 – munkástanácsok. *Magyar Hírlap*, 2003. október 18–19. 24–25. p.
- L. K.: Sortűzpercek – kevés eredménnyel. *Népszabadság*, 2003. november 4. 8. p.
- MATÚZ GÁBOR: *Zsidógyilkosságok 1956-ban? Vádak és tévhitek. Védőbeszéd a +1 Éjjeli me-
nedékért*. Bp. Kairosz, 2004. 159 p.
- MINK ANDRÁS: Itt járt egy régi ismerős. *Népszabadság*, 2003. október 27. 18. p.
David Irving.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN: Az 1956-os forradalom és szabadságharc kutatásának forrásai. In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003*. Szerk. Gyarmati György. Bp. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 131–146. p.
- PETŐ ANDREA: 1956 emlékezete: apák és lányok. In *uő: Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Bp. Balassi, 2003. 87–108. p.
- RAINER M. JÁNOS: A halott emlékezet és a historizálás veszélye. Rainer M. János történésszel beszélgetünk 1956-ról és a magyar társadalomról. [Riporter:] Szigethy András. *Népszabadság*, 2003. október 22. 8–9. p.
- RAINER M. JÁNOS: A múlt feldolgozása és az „ötvenhatos hagyomány”. In *uő: Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 217–223. p.
- RAINER M. JÁNOS: Múltunk kritikus kérdései – 1956. In *uő: Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 224–232. p.
- RAINER M. JÁNOS: A rendszerváltás és ötvenhat. In *uő: Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 206–215. p.
- RAINER M. JÁNOS: Szimbolikus sír Párizsban. Emlékhely Nagy Imre és társai tiszteletére. *História*, 2004. 5. sz. 23–24. p.
- RIPP ZOLTÁN: Az ötvenhatos hagyományok és a politika. *Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. 15–25. p.
- RIPP ZOLTÁN: Az ötvenhatos örökség. *Népszabadság*, 2003. október 22. 7. p.
- S. G.: 56-os emlékmű: mindenki akarja. *Népszabadság*, 2003. november 29. 6. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: Börtönrajzok, plasztikák, festmények. Beszélgetés Sümegi György művészet-történésszel. *Népszabadság*, 2003. október 22. 10. p.

- SÜMEGI GYÖRGY: A rácson átröpülő madár. Beszélgetés Kő Pállal 56-os emlékeiről és Magyar Messiásáról. *Magyar Napló*, 2003. 10. sz. 31–32. p.
- SZABÓ ERNŐ, P: Fényképek az '56-os forradalomról. Jean-Pierre Pedrazzini dokumentumfotói a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Magyar Nemzet*, 2003. október 22. 20. p.
- SZARKA KLÁRA–DEZSŐ TAMÁS: Akkor és most. 1956 és 2003 októbere. *Magyar Hírlap*, 2003. október 18–19. 26–27. p.
- SZESZTAY ÁDÁM: Irodalomjegyzék. 1956 a szomszéd országokban. In uő: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében, 1956–1962. Az ötvenhatos forradalom hatása a kelet-közép-európai kisebbségpolitikára*. Bp. MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör, 2003. 383–387. p.
- SZÉKELYHIDI ÁGOSTON: 1956 fogságban maradt. A demokrácia jelenlegi állapota nem kedvez a nemzeti önrendelkezés kiterjesztésének. *Magyar Nemzet*, 2003. október 20. 7. p.
- Új '56-os papírokat várnak Moszkvától. Az iskolákban nem kell '56-ra emlékezni. *Magyar Hírlap*, 2003. október 18–19. 1., 5. p.
- VARGA LÁSZLÓ: Október 23. Elfojtás, amnézia avagy szembenézés? *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 4. p.

VII. PORTRÉK

BÁNKUTHY GÉZA

STEFKA ISTVÁN: Élsport és forradalom. „A forradalomban csak egy porszemnek is lenni, fel-emelő érzés.” In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 207–214. p.

BIBÓ ISTVÁN

LITVÁN GYÖRGY: Bibó István az 1956-os magyar forradalomban. *Rubicon*, 2004. 4. sz. 42–46. p.

RAINER M. JÁNOS: A politikai diagnoszta. *Rubicon*, 2004. 4. sz. 5–8. p.

CSASZKÓCZY EMIL

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Hárman az emigrációból. *Magyar Nemzet Online*, 2003. december 15.

CSERÉPY GYULA

STEFKA ISTVÁN: Ott már egy hangya sem juthatott keresztül. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 87–91. p.

CSIZMADIA ZOLTÁN

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Hárman az emigrációból. *Magyar Nemzet Online*, 2003. december 15.

DÉNES JÁNOS

STEFKA ISTVÁN: Mindenkit becsaphatsz, csak saját magadat nem. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 227–237. p.

DILINKÓ GÁBOR

STEFKA ISTVÁN: Bizsu, az újpesti cigánygyerek. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 145–154. p.

DUDÁS JÓZSEF

EÖRSI LÁSZLÓ: Dudás József a forradalomban. In uő: *Mítoszok helyett – 1956*. Bp. 2003, Noran, 107–197. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Dudás József és '56. *Beszélő*, 2004. 1. sz. 48–56. p.

Tamáskó Péter: Az elfelejtett munkásvezér, Dudás József. *Igazunk '56*, 2003. 12. sz. 6–8. p.

FÁTYOL ISTVÁN

STEFKA ISTVÁN: A cigányok is harcoltak. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 103–112. p.

FEHÉRVÁRY ISTVÁN

STEFKA ISTVÁN: Börtönvilág Magyarországon. „Úgy neveltek, hogy a magyar népet, Magyarországot szolgálni kell.” In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 185–195. p.

FORINTOS GYÖRGY

STEFKA ISTVÁN: Az átmenet félbeszakadt. Mindannyian a víz alatt éltünk – vallja Forintos György. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 217–224. p.

FÓNAY JENŐ

STEFKA ISTVÁN: A Kisfogház és a halál szintjei. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 47–55. p.

FÖLDVÁRY RUDOLF

RIPP ZOLTÁN: Az MSZMP és a Földvári-ügy. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 253–270. p.

SZAKOLCZAI ÁTTILA: A borsodi első titkár a miskolci forradalomban. In *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2. Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban*. Szerk. Á. Varga László. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2003. 227–252. p.

GÖMÖRI GYÖRGY

SÁRKÖZI MÁTYÁS: Gömöri György hetvenéves. *Bécsi Napló*, 2004. 2. sz. 9. p.

HASZNOS MIKLÓS

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Hasznos Miklós, a „nép ellensége”. *Magyar Nemzet Online*, 2004. április 12.

HEGEDŰS ISTVÁN

KOVÁCSI ALADÁR: A gyermekmentő bajnok halála. Szobor Hegedűs István emlékére. [Rporter:] Sümegei Noémi. *Heti Válasz*, 2003. október 24. 18–19. p.

HEGEDŰS LÁSZLÓ

STEFKA ISTVÁN: „A ruszrik a koraszülöttotthont is szétlőtték.” Hegedűs László, a mentős. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 57–65

HONTVÁRY MIKLÓS

STEFKA ISTVÁN: Egy misszionárius magyar polgár. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 77–84. p.

HORNÁK TIBOR

STEFKA ISTVÁN: A szemtanú. Kevés a fizikai megsemmisítések száma – mondta Biszku Béla. *Magyar Nemzet*, 2003. október 22. 10. p.

HRABOVSKY LÁSZLÓ

STEFKA ISTVÁN: A pesti küldött és a vidék forradalma. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 239–247. p.

HROZOVA ERZSÉBET

STEFKA ISTVÁN: Dupla nullás ügy. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 37–45. p.

IVÁN KOVÁCS LÁSZLÓ

ZAHORÁN SÁNDOR: Iván Kovács László, a Corvin köz hős parancsnoka. *Igazunk '56*, 10. sz. 9–11. p.

JÓZSA MIKLÓS

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Józsa Miklós, Maléter összekötője. *Magyar Nemzet Online*, 2004. március 23.

KÁDÁR JÁNOS

HUSZÁR TIBOR: Kádár János: országvezető vagy (és) helytartó. In Gergely András et al.: *A magyar történelem vitatott személyiségei*. 3. Bp. Kossuth, 2004. 97–123. p.

RAINER M. JÁNOS: „Helyezkedés” a csúcson. Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. In uő: *Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 73–91. p.

RAINER M. JÁNOS: Hosszú menetelés a csúcsra. Kádár János 1954–1958-ban. In uő: *Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 25–38. p.

KÉTHLY ANNA

KÁDÁR ZSUZSANNA, B.: Kéthly Anna a kortársak szemével. In *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Szerk. Pethő Andrea. Bp. A Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2004. 91–109. p.

KIRÁLY BÉLA

STEFKA ISTVÁN: „Maléter Pál le akart tartóztatni.” In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 165–173. p.

KOPÁCSI SÁNDOR

STEFKA ISTVÁN: A nemzetőrség. „...Szerov kirúgta képviselői igazolványomat a kezemből” – emlékezik Kopácsi Sándor. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 175–183. p.

LUKÁCS GYÖRGY

SZTIKALIN, ALEKSZANDR SZERGEJEVICS: XX. szez d KPSzSz i nyeszosztojavsijszja renyeszansz markszizma v Vengrii. Gy. Lukacs v revoljucii 1956 g. – Konszolidacija kadarovszkovo rezsima i „problema Lukacsa”, konyec 1956–1962. In uő: *Gyergy Lukacs – miszlytel i polityik*. Moszkva, Izd. Sztjepanyenko, 2001. 142–209. p.

MANSFELD PÉTER

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter. In uő: *Mítoszok helyett – 1956*. Bp. 2003, Noran, 261–301. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Mansfeld Péter és a szobra. *Népszabadság*, 2004. május 11. 14. p.

PÁL GÁBOR: Mansfeld a következő? Teleki, Wass és Tóth Ilona után újabb mártír kerülhet indexre. *Magyar Nemzet*, 2004. április 20. 2. p.

MARIÁN ISTVÁN

SÁNDOR IVÁN: Egy '56-os regényhős. [Riporter:] Kurcz Béla. *168 Óra*, 2004. április 29. 22–23. p.

MÉCS IMRE

STEFKA ISTVÁN: Törésvonalak negyvenhét évvel a forradalom után. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 133–142. p.

MÉRAY TIBOR

MÉRAY TIBOR: Felbosszantott a politika közönye. Méray Tibor ma ünnepli nyolcvanadik születésnapját. [Riporter:] N. Sándor László. *Népszava*, 2004. április 6. 6. p.

MOLNÁR MIKLÓS

FÖLDES ANNA: Búcsú Molnár Miklóstól, 1918–2003. *Kritika*, 2004. 1. sz. 28–29. p.

LILVÁN GYÖRGY: Molnár Miklós halálára, 1918–2003. *Népszabadság*, 2003. november 28. 8. p.

PALLAVICINI-PÁLINKÁS ANTAL

PALLAVICINI ANDRÁS: A bíboros kísérfője. Hitt Kádárnak – mártírhalált halt. *Heti Válasz*, 2003. október 24. 20–21. p.

PATAKI LÁSZLÓ

STEFKA ISTVÁN: Forradalmárok „másodállásban”. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 67–74. p.

PÁKH TIBOR

STEFKA ISTVÁN: Rögeszmék az önrendelkezésért. Pákh Tibor, a klerikális reakciós. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 277–284. p.

PEDRAZZINI, JEAN-PIERRE

D. A.: A száguldó riporter utolsó utazásai. Jean-Pierre Pedrazzini '56-os szovjetunióbeli és budapesti fotóiból nyílik kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Népszabadság*, 2003. október 22. 15. p.

PONGRÁTZ GERGELY

STEFKA ISTVÁN: A pesti srácok az életüket adták a hazáért. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 13–24. p.

PONGRÁTZ ÖDÖN

STEFKA ISTVÁN: A pesti srácok az életüket adták a hazáért. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 13–24. p.

354 BESZÁMOLÓK

ÖSSZÉÁLLÍTOTTA CVÓRI LÁSZLÓ

PUCHERT JÁNOS

'56 arcai. Puchert János, a golyószórós. Négyezer-ötszáznegyvenhárom nap a börtönben. [Riporter:] Stefka István. *Magyar Nemzet Online*, 2003. szeptember 29.

A kegyelmes úr. Tizenkét év börtön. [Riporter:] Kurcz Béla. *168 Óra*, 2003. november 12. 18–19. p.

RÁCZ SÁNDOR

STEFKA ISTVÁN: Születésnapra: életfogytiglan. „Kádár azt kiabálta az arcomba: nem bírom tovább!” – emlékezik vissza Rácz Sándor. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 197–204. p.

REGÉCZY-NAGY LÁSZLÓ

STEFKA ISTVÁN: Magyarország mellékhadszínétér volt. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 123–131. p.

RÁCZI ILONA

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Pityu, azaz Réczi Ilona. A Gólya csoport. *Magyar Nemzet Online*, 2003. november 12.

SÖRÖS IMRE

MATUSKA MÁRTON: Sörös Imre, az '56-os temerini vértanú. In *Az európaiság jegyében*. 11. könyv, 2003. Szerk. Székely Szabó Zoltán. Bécs, Európa Club, 2003. 211–244. p.

TOLLASI ILONA

STEFKA ISTVÁN: Eörsi István szerint utcalányok voltunk. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 115–121. p.

TÓTH ILONA

EÖRSI LÁSZLÓ: Tóth Ilona. In uő: *Mítoszok helyett – 1956*. Bp. 2003, Noran, 201–301. p.

VANEK BÉLA

STEFKA ISTVÁN: Aki a Miatyánkból is kihagyja a megbocsátás szót. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 27–34. p.

VELTEN ARMAND

STEFKA ISTVÁN: '56 arcai. Hárman az emigrációból. *Magyar Nemzet Online*, 2003. december 15.

VOJT IRÉN

STEFKA ISTVÁN: Józsefváros, a forradalom tűzfészke. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 157–163. p.

VOJT REZSŐ

STEFKA ISTVÁN: Józsefváros, a forradalom tűzfészke. In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 157–163. p.

WITTNER MÁRIA

STEFKA ISTVÁN: „...Senkiknek nem fogom eladni magam.” In uő: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 93–100. p.

VIII. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

- BORBÁNDI GYULA: A forradalom. In uő: *Két világban. Életem és pályám*. Bp. Európa, 2003. 288–323. p.
- CSOBAI Csaba: Az '56-os körtéri csata. *Magyar Nemzet*, 2003. november 4. 4. p.
- HALDA ALÍZ: *Halda Alíz Magánügye*. [Riporter:] Scipiadés Erzsébet. *Népszava*, 2003. október 22. 9. p.
- HALDA ALÍZ: Szövetkezni a jóra. Halda Alízzal Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 7. p.
- KOZMA TAMÁS: Ötvenhat – személyes történelem. *Korunk*, 2003. 10. sz. 74–79. p.
- KÖRÖSI SÁNDOR: Kihalásra ítélve. Bombatámadás a „Vörös Csepel” ellen. Lelőttek egy IL–28-as orosz gépet. [Riporter:] Kő András, Nagy J. Lambert. *Magyar Nemzet*, 2003. október 22. 11. p.
- LIPTÁK BÉLA: *35 nap*. Bp. BBS-INFO, 2003. 224 p.
- LITVÁN GYÖRGY: Ezerkilencszázötvenhat. Litván György a forradalom fokozatairól. [Riporter:] Buják Attila. *168 Óra*, 2003. október 23. 6–11. p.
- MOZSÁRY JÓZSEFNÉ: „Mit éltünk át férjemmel Káptalanfán 1956-ban?” Anyám emlékezik 1988-ban 1956-ra. Dr. Mozsáry Józsefnével Mozsáry Gábor beszélget. Bp. Magánkiadás, 2003. 30 p.
- PÁLFY GYULA: *Horoszkópom árnyékában. Egy '56-os mecseki kortanú visszaemlékezése*. Dunaharaszti, Nap Alapítvány, 2002. 73, [15] p.
- STEFKA ISTVÁN: '56 arcai – a TIB katonai szervezetéből. A forradalom szubjektív megítélései. *Magyar Nemzet Online*, 2004. május 9.
- Zeley Ferenc, Dely József, Felkai Tibor, Kovács Sándor és Földváry Attila vitája Józsa Miklóssal (*Magyar Nemzet Online*, 2004. március 23.).
- SZÁMOS RUDOLF: *Vérző város. Napló. Budapest, 1956*. Veszprém, Viza, 2002. 300 p.
- SZIGETHY GÁBOR: 1956. – Emlékszilánkok. *Kortárs*, 2004. 1. sz. 93–96. p.
- TAMÁS LAJOS: Piros a vér a pesti utcán. Egy vers születése. [Riporter:] Marafkó László. In Marafkó László: *Előkor. Esszék, interjúk, jegyzetek*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2004. 85–109. p.

IX. ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK

- BUDOSÓ ALPÁR: *299 nap*. Bp. Magyar Műhely–1956-os Intézet, 2003. 211 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: '56-os odüsszeia. *Élet és Irodalom*, 2003. szeptember 12. 24. p.
- O[SZTOVICS] Á[GNES]: Világjárás a forradalomért. Bujdosó Alpár különös emlékidézése. *Heti Válasz*, 2003. október 24. 45. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: *Mítoszok helyett – 1956*. Bp. Noran, 2003. 387 p.
- DURCZA ATTILA: Vitatott hősök. Valós történelmi kép vagy újabb mítoszeremtés? *Heti Válasz*, 2004. január 9. 41. p.
- KŐ ANDRÁS: Mítoszok helyett? Tények és pártszempontok. *Magyar Nemzet*, 2003. december 6. 35. p.
- SZLUKA MÁRTON: Hinni a tényekben. *Magyar Hírlap*, 2004. február 14. 31. p.
- VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS: Demitizált héroszok. *Élet és Irodalom*, 2003. december 5. 24. p.
- HORVÁTH MIKLÓS: *1956 hadikrónikája*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2003. 482 p.
- PELIKÁN ÉVA: Harcok és helyszínek. Ötvenhat a hadtörténész szemével. *Heti Válasz*, 2004. március 5. 46. p.

- HUSZÁR TIBOR: *Kádár János politikai életrajza*. 2. köt. 1957. november–1989. június. Bp. Szabad Tér–Kossuth, 2003. 384 p.
- HAJDU TIBOR: Kádár János sakktablája. *Mozgó Világ*, 2003. 8. sz. 107–109. p.
- IRVING, DAVID: *Felkelés! Egy nemzet küzdelme: Magyarország, 1956*. Bp. Gede Testvérek, 2003. 661 p.
- BRUCKNER ZOLTÁN: David Irving. Irodalmi Újság, 1981. 11–12. sz. 2. p.
- Felkelés! A magyar kiadás margójára. *Havi Magyar Fórum*, 2003. 12. sz. 60–63. p.
- LOMAX, BILL: Bill Lomax írása a „botcsinálta történésről”. David Irving könyve politikai szennyírat a magyar forradalom ellen. *Népszava*, 2003. november 4. 9. p.
- KAHLER FRIGYES–M. KISS SÁNDOR: *„Mától kezdve lövünk”. Tíz év után a sortűzekekről*. Bp. Kairosz, 2003. 257 p.
- MINK ANDRÁS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 23. p.
- PÁL JÓZSEF, N.: „...kegyetlenül le kell számolni velük.” *Kortárs*, 2004. 1. sz. 97–105. p.
- TULIPÁN ÉVA: Felelősséggel szólni. A tényfeltárás és az igazságszolgáltatás a történészek dolga. *Heti Válasz*, 2003. október 24. 44. p.
- KANYÓ TAMÁS: *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban*. Írta és szerk. Kanyó Tamás. Bp. L'Harmattan–MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002. 189 p.
- r –l.: Kanyó Tamás: Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban. *Magyar Tudomány*, 2003. 10. sz. 1345. p.
- BALLA BÁLINT: Emigráció és identitás. *Magyar Szemle*, 2003. 9–10. sz. 170–173. p.
- RAINER M. JÁNOS: *Ötvenhat után*. Bp. 1956-os Intézet, 2003. 286 p.
- MINK ANDRÁS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 23. p.
- M[OLNÁR] P[ÁL]: Konzolidált Kádár-kép. *Heti Válasz*, 2003. december 12. 45. p.
- STEFKA ISTVÁN: *Ötvenhat arcai*. Bp. Kairosz, 2003. 292 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Harcos dilettantizmus. *Élet és Irodalom*, 2004. január 9. 25. p.
- Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljav és Andropov titkos jelentései*. Összeáll. és a bevezető tanulmányt kész. Baráth Magdolna. Bp. Napvilág, 2002. 376 p.
- BORHI LÁSZLÓ: Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljav és Andropov titkos jelentései. *Múltunk*, 2003. 2. sz. 277–280. p.
- TISCHLER JÁNOS: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül.” Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben*. Pécs–Bp. Jelenkor–1956-os Intézet, 2003, 260 p.
- MINK ANDRÁS: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2003. október 24. 23. p.
- RÉVÉSZ SÁNDOR: Kádár népe, Gomulka népe. *Népszabadság*, 2003. november 29. Hétfé-ge, 12. p.
- STIER GÁBOR: Két forradalom. 1956 lengyel és 1981 magyar fogadtatása. *Magyar Nemzet*, 2003. október 25. 39. p.
- WITTNER MÁRIA: *Ellenőrizve*. Bp. Magyar Ház, 2002. 170 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Wittner-jelenség. *Beszélő*, 2003. 10. sz. 104–106. p.

Összeállította Győri László

RÖVIDÍTÉSEK

- ÁBTL Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
 ÁGOK Állami Gazdaságok Országos Központja
 APO Agitációs és Propaganda Osztály
 ARAN Arhiv Rosszijaszkaj Akademii Nauk
 Aufl. Auflage
 ÁVH Államvédelmi Hatóság
 ÁVO Államvédelmi Osztály
 BA-MA Bundesarchiv–Militärarchiv
   bev. bevezető, bevezetés
 BFL Budapest Főváros Levéltára
 BKB Budapesti Katonai Bíróság
 BM Belügyminisztérium
 BME Budapesti Műszaki Egyetem
   Bp. Budapest
 BRFK Budapesti Rendőr-főkapitányság
   bt. betéti társaság
 CD compact disc
 CEU Central European University
 CIC Counter Intelligence Corps
 CK Centralnij Komitet
 Cseka (VCSK) (Vszeroszijaszkaja) Csrezvicsajnaja Komisszija
   po borbe sz kontrrevoluciej i szabotazsem
   d. doboz
 DDR Deutsche Demokratische Republik
 DISZ Dolgozó Ifjúság Szövetsége
   dkg dekagramm
   d. n. dátum nélkül
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
 ENSZ Egyesült Nemzetek Szervezete
   et al. et alii
   f. fond
 FAO Food and Agriculture Organization (of the United Nations)
 FK Feldkommandantur
 FKgP Független Kisgazdapárt

FMDP	Független Magyar Demokrata Párt
fn.	fedőnév, fedőnevű
forew.	foreword
főszerk.	főszerkesztő
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
Gestapo	Geheime Staatspolizei
glav. red.	glavnij redaktor
gmk	gazdasági munkaközösség
GPU	Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije
gy.	gyelo
gyűjt.	gyűjtemény
HBML	Hajdú-Bihar Megyei Levéltár
hdgy.	hadnagy
HÉV	Helyiérdekű Vasút
HL	Hadtörténeti Levéltár
HM	Honvédelmi Minisztérium
Hrsg.	Herausgeber
hrsg.	herausgegeben
HSSPF	Höhere SS- und Polizeiführer
IBUSZ	Idegenforgalmi , Beszerzési, Utazási és Szállítmányozási Rt.
id.	idősebb
ifj.	ifjú
IHM	Informatika és Hírközlési Minisztérium
IIB	Ideiglenes Intézőbizottság
IKB	Ideiglenes Központi Bizottság
IL	Iļjusin
IMF	International Monetary Fund
JATE	József Attila Tudományegyetem
KB	Központi Bizottság
KEB	Központi Ellenőrző Bizottság
Kft.	korlátolt felelősségű társaság
kg	kilogramm
KGMTI	Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Irodái
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KHT	közhasznú társaság
KIMSZ	Kommunista Ifjómunkások Szövetsége
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KMP	Kommunisták Magyarországi Pártja
köt.	kötet
KÖZÉRT	Községi Élelmiszer Kereskedelmi Rt.
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
közread.	közreadja
KT	környezetanalízis
KTI	Közgazdaságtudományi Intézet
KV	Központi Vezetőség
MADISZ	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség
MALÉV	Magyar Légiközlekedési Vállalat

MÁV	Magyar Államvasutak
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MFH	Magyar Filmhíradó
MGTSZ	mezőgazdasági termelők szövetkezet
MINSZ	Magyar Ifjúság Népi Szövetsége
MIOI	Magyar Izraeliták Országos Irodája
MIOK	Magyar Izraeliták Országos Képviselete
MJV	megyei jogú város
MKKE	Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
MKP	Magyar Kommunista Párt
MNB	Magyar Nemzeti Bank
MNK	Magyar Népköztársaság
MOL	Magyar Országos Levéltár
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NÉKOSZ	Népi Kollégiumok Országos Szövetsége
NKFP	Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok
NKVD	Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel
no.	number
NPP	Nemzeti Parasztpárt
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
OHA	Oral History Archívum
op.	opisz
OSA	Open Society Archiv
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OT	Országos Tervhivatal
OTKA	Országos Tudományos Kutatási Alap
OTKT	Országos Kiemelésű Tudományos Kutatások Közalapítvány
OTP	Országos Takarékpénztár
OTSB	Országos Testnevelési és Sportbizottság
OTSH	Országos Testnevelési és Sporthivatal
ó. e.	őrzési egység
összeáll.	összeállította
p.	pagina
PA-AM	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes
PAN	Polska Akademia Nauk
PB	Politikai Bizottság
PCC	Political Consultative Committee
PIL	Politikatörténeti Intézet Levéltára
pl.	például
PLM VO	Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya
PRO	Politikai Rendészeti Osztály

PTT	Politikai Tanácskozó Testület (Varsói Szerződés)
r.	rendőr
RGANI	Rosszizsjkij Goszudarsztvennij Arhiv Novejsej Isztorii
RGASZPI	Rosszizsjkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Politicseszkoj Isztorii
SBZ	Sowietische Besatzungszone
SD	Sicherheitsdienst
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SS	Schutzstaffel
sz.	szám(ú)
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
szerk.	szerkesztette
SZKP	Szovjet Kommunista Párt
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
SZSZBML	Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár
SZU	Szovjetunió
TASZSZ	Tyelegrafnoje Agensztvo Szovjetszkovo Szojuza
TH	Történeti Hivatal
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TKI	Támogatott Kutatóhelyek Irodája (MTA)
tsz, TSZ	termelőszövetkezet
TU	Tupoljev
UK	United Kingdom
ún.	ügynevezett
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
uo.	ugyanott
uő	ugyanő
US	United States
USA	United States of America
vál.	válogatta
VB	Végrehajtó Bizottság
vgmk	vállalati gazdasági munkaközösség
VKF	vezérkari főnökség
VML	Veszprém Megyei Levéltár
vol.	volume
vö.	vesd össze
VSZ	Varsói Szerződés
WHO	World Health Organization
ZIL	Zavod imenyi Lihacsova

TABLE OF CONTENTS

PARTICIPATION, COLLABORATION, RESPONSIBILITY – VARIANTS

- 9 KRISZTIÁN UNGVÁRY
Holocaust, genocide and the occupying troops
- 29 ATTILA SZAKOLCZAI
Sentencing of war criminals following the 1956 Revolution
- 53 JÁNOS RAINER M.
**The agent – fragments to a portrait
„György Kátai”**
- 77 JUDIT M. TOPITS
**„Works accident” – a documentary
Stories on information policy in the Kádár era (script)**
- 116 GYULA KOZÁK
**Careers and attitudes of economic and political leaders
in the first half of the nineteen-eighties
A secondary analysis**

1956 – ARTICLES

- 147 ÉVA STANDEISKY
Anti-Semitism in the 1956 Revolution
- 186 LÁSZLÓ EÖRSI
The insurgents of Széna square during the armistice period

CONTEMPORARY HISTORY

- 211 ANDRÁS LÉNÁRT
**A question of style?
About a few criteria of narrative sources and on their publication**
- 232 TIBOR VALUCH
**„The state of public supply has deteriorated recently”
A few characteristics of food supply and nutrition in Hungary
in the nineteen-fifties**
- 245 JÓZSEF Ö. KOVÁCS
**Workers in Hungary after 1956
The intersection of micro and macro history**

- 269 MAGDOLNA BARÁTH
Out of power
 The last decades of Ernő Gerő's life
- 291 CSABA BÉKÉS
Hungary and the preparation of the Conference on Security and Cooperation in Europe, 1965–1970

REVIEWS

- 313 JÁNOS TISCHLER
New approaches
 A monograph on the history of Poland, 1939–1989
- 318 MÁRKUS KELLER
What a historian may write about as a historian?
 Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás*
 [Once upon a time there was a political transition]
- 323 GYÖRGY LITVÁN
Everyday of the Revolution
 Lipták Béla: 35 nap. A Testament of revolution – 1956
 [35 days. A Testament of revolution - 1956]
- 325 PÉTER KENDE
In Memoriam Miklós Molnár
 1918–2003

REPORTS

- 331 **Report on the activity of the institute in 2003**
 Compiled by Pál Germuska
- 336 **Publications of the Fellows (July 1, 2003 – June 30, 2004)**
 Compiled by László Győri
- 343 **Selected bibliography on the history of the 1956 Hungarian Revolution (July 1, 2003 – June 30, 2004)**
 Compiled by László Győri
- 357 Abbreviations
- 361 Table of Contents
- 363 Publications of the 1956 Institute

AZ 1956-OS INTÉZET KAPHATÓ KIADVÁNYAI

1074 Budapest, Dohány u. 74. Telefon: 322-5228, 413-1777 Fax: 322-3084
Internet: <http://www.rev.hu>; e-mail: rev13199@helka.iif.hu

A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján

Szerkesztette, a dokumentumokat összeállította és a jegyzeteket írta:
Hegedűs B. András (az I–IV. és VI. köteteknél Rainer M. János,
a VII. kötet Ember Mária és Bohó Róbert közreműködésével)

I. Két közgazdasági vita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 207 p. 320 Ft

II. Filozófusvita

Budapest, 1989, Kelenföld Kiadó–ELTE, 127 p. 320 Ft

V. Gazdasági vezetés – Műszaki fejlesztés – Kertmagyarország?

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 178 p. 320 Ft

VII. Iparművészvita – Orvosvita

Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 210 p. 320 Ft

Az 1956-os magyar forradalom

Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás

Írta: Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 223 p. 350 Ft

Évkönyv III. 1994

Szerkesztőbizottság: Bak M. János, Hegedűs B. András,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 380 p. 750 Ft

Évkönyv IV. 1995

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Litván György, Rainer M. János, S. Varga Katalin
Budapest, 1995, 1956-os Intézet, 440 p. 750 Ft

Évkönyv V. 1996/1997

Szerkesztőbizottság: Hegedűs B. András, Kende Péter,
Kozák Gyula, Litván György, Rainer M. János
Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 400 p. 1500 Ft

Évkönyv VI. 1998

Szerkesztette: Litván György
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 424 p. 1750 Ft

Évkönyv VII. 1999

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Standeisky Éva, Rainer M. János
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 460 p. 1900 Ft

Évkönyv VIII. 2000

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Kőrösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 488 p. 2000 Ft

Évkönyv X. 2002

Magyarország a jelenkorban
Szerkesztette: Rainer M. János, Standeisky Éva
Budapest, 2002, 1956-os Intézet, 528 p. 3800 Ft

Szemle

Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából
Szerkesztette: Kozák Gyula. Előszó: Kende Péter
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 307 p. 560 Ft

VÁRALLYAY GYULA: „Tanulmányúton”

Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után
Budapest, 1992, Századvég–1956-os Intézet, 339 p. 650 Ft

„Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában”

Az 1991. június 13–15-én Budapesten az Országos Széchényi Könyvtárban megtartott nemzetközi konferencia jegyzőkönyve. (Kézirat gyanánt)
Szerkesztette: Békés Csaba az 1956-os Intézet munkatársainak közreműködésével
Budapest, 1993, 1956-os Intézet, 155 p. 350 Ft

1956 dokumentumai Hajdú-Biharban

Főszerkesztő: Gazdag István
Szerkesztette: Filep Tibor, Valuch Tibor
Debrecen, 1993, 1956-os Intézet, 509 p. 400 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: A Tűzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban

Budapest, 1993, Századvég–1956-os Intézet, 99 p. 350 Ft

WOROSZYLSKI, WIKTOR: Magyarországi napló, 1956

Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 123 p. 420 Ft

Die Ungarische Revolution 1956

Reform – Aufstand – Vergeltung

Mitglieder des Autorenkollektivs des Instituts für Geschichte
der Ungarischen Revolution 1956

Hg.: György Litván, János M. Bak

Aus dem Ungarischen von Anne Nass. Einleitung von Jörg K. Hoensch

Wien, 1994, Passagen Verlag, 211 p.

2300 Ft

BIBÓ ISTVÁN (1911–1979)

Életút dokumentumokban

A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor

A felhasznált interjúkat készítette: Huszár Tibor, Hanák Gábor

Budapest, 1995, 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, 757 p.

1480 Ft

Budapesti Oral History Archívum 1981–1996/Oral History Archive, Budapest 1981–1996

Írta és szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 156 p.

750 Ft

STANDEISKY ÉVA: Az írók és a hatalom, 1956–1963

Második, javított kiadás

Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 484 p.

980 Ft

Rewolucja. Wegierska 1956 roku

Reformy, bunt i represje 1953–1963

Pod redakcją György Litvána

Przekładz języka angielskiego Janusz Stawinski

Warszawa, 1996, Instytut Studiów Politycznych Polskiej

Akademii Nauk, 292 p.

1200 Ft

Pártok 1956

Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből

Szerkesztette: Kozák Gyula, Kőrösi Zsuzsanna, Tóth Pál Péter

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 332 p.

780 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Ferencváros 1956

A kerület fegyveres csoportjai

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 340 p.

890 Ft

ANDRZEJ PACZKOWSKI: Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989

Fordította: Pálfalvi Lajos

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 468 p.

1750 Ft

BOROS GÉZA: Emlékművek '56-nak

Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 288 p.

2400 Ft

Tánczos Gábor emlékkönyv

Szerkesztette: Ember Mária, Hegedűs B. András
Budapest, 1997, 1956-os Intézet, 336 p. 990 Ft

KÖVÉR GYÖRGY: LOSONCZY GÉZA 1917–1957

Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 408 p. 1750 Ft

A fordulat évei 1947–1949

Politika, képzőművészet, építészet
Szerkesztette: Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János
Budapest, 1998, 1956-os Intézet, 348 p. 4000 Ft

RAINER M. JÁNOS: Nagy Imre

Politikai életrajz. Második kötet. 1953–1958
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 488 p. 2000 Ft

„Nagyon jó egyetemre jártam, a magyar forradalom egyetemére”

Georgiosz Vasziliu elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak
Szerkesztette és a jegyzeteket írta: Hegedűs B. András, Kőrösi Zsuzsanna
Budapest, 1999, 1956-os Intézet, 112 p. 750 Ft

KÖRÖSI ZSUSZANNA – MOLNÁR ADRIENNE: Titokkal a lelkemben éltam

Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 272 p. 1200 Ft

Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel

Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból, 1985–1991
Szerkesztette: Baráth Magdolna, Rainer M. János
A bevezető tanulmányt írta: Rainer M. János
Budapest, 2000, 1956-os Intézet, 368 p. 2000 Ft

EÖRSI LÁSZLÓ: Corvinisták, 1956

A VIII. kerület fegyveres csoportjai
Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 648 p. 2950 Ft

Piros a vér a pesti utcán

Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai
Összeállította: Győri László
Budapest, 2001, Magyar Napló–1956-os Intézet, 390 p.
Kapható a Magyar Napló szerkesztőségében

SAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os forradalom és szabadságharc

Budapest, 2001, 1956-os Intézet, 440 p. 4900 Ft

The 1956 Hungarian Revolution

A History in Documents

Compiled, edited and introduced by Csaba Békés,
Malcolm Byrne, János M. RainerBudapest–New York, 2002, Central European
University Press, 598 p.

Kapható a CEU Press kiadónál

ZSUZSANNA KÓRÖSI – ADRIENNE MOLNÁR: *Carrying a Secret in my Heart*The Children of the Victims of Reprisals after the 1956 Hungarian Revolution
An Oral HistoryBudapest–New York, 2003, Central European
University Press, 200 p.

Kapható a CEU Press kiadónál

RAINER M. JÁNOS: *Ötvenhat után*

Budapest, 2003, 1956-os Intézet, 286 p.

3000 Ft

TISCHLER JÁNOS: *„Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”*

Lengyel–magyar közelmúlt

Pécs, 2003, Jelenkor Kiadó–1956-os Intézet, 264 p.

Kapható: Jelenkor Kiadó, Pécs 2400 Ft

A vidék forradalma, 1956. I.

Szerkesztette: Szokolczai Attila és Á. Varga László

Budapest, 2003, 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, 426 p.

3500 Ft

„Hatvanas évek” Magyarországon

Tanulmányok

Szerkesztette: Rainer M. János

Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 510 p.

5000 Ft

A „hatvanas évek” emlékezete

Az Oral History Archívum gyűjteményéből

Válogatta és összeállította: Molnár Adrienne

Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 234 p.

2500 Ft

Eörsi László: A Széna tériek 1956

Budapest, 2004, 1956-os Intézet–Állambiztonsági Szolgálatok

Történeti Levéltára, 369 p.

3500 Ft

Germuska Pál: *Indusztria bővületében*

Fejlesztéspolitika és a szocialista városok

Budapest, 2004, 1956-os Intézet, 240 p.

3500 Ft

Valuch Tibor: *Lódentől a miniszoknyáig*

A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete

Budapest, 2004, Corvina Kiadó–1956-os Intézet, 168 p.

2500 Ft

DIGITÁLIS TÖRTÉNELEM***Az 1956-os forradalom története***

Szerkesztette: Szakolczai Attila, Lux Zoltán, Germuska Pál
<http://www.rev.hu/sulinet56/online/naviga/index.htm>

Magyarország 1944–1953

Szerkesztette: Rainer M. János, Lux Zoltán
<http://www.rev.hu/sulinet45/index.htm>

MULTIMÉDIA CD-ROM***1956 enciklopédiája***

A magyar forradalom és szabadságharc, 1956. október 6.–december 12.
 Szerkesztette: Germuska Pál, Hegedűs B. András, Lux Zoltán
 Budapest, 1999, 1956-os Intézet

5000 Ft

Magyarország 1944–1956

Szerkesztette: Germuska Pál, Lux Zoltán, Rainer M. János
 Budapest, 2001, 1956-os Intézet

8000 Ft

VIDEOKAZETTA***Tükörcserepek***

Magyarország, 1956. Eredeti archív felvételek a forradalomról
 Rendezte: Vitéz Gábor. Operatőr: Rák József
 Gyártó: Fővárosi Oktatástechnológiai Központ
 Budapest, 1996

3000 Ft

Oly távol, messze van hazám

Történelmi dokumentumfilm
 Rendező-operatőr: Góczán Flórián. Szerkesztő-riporter: Méry Zsuzsa
 Történész szakértő: Szakolczai Attila. Producer: Sárközy Réka
 Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság
 Budapest, 2000, 58 perc

(csak rendelésre)

3000 Ft

Kádár János nyugdíjba megy

Dokumentumfilm
 Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián
 Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság
 Producer: Sárközy Réka
 Budapest, 2001, 45 perc

(csak rendelésre)

3000 Ft

Boszorkányper az Akadémián

Dokumentumfilm
 Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián
 Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság
 Producer: Sárközy Réka
 Budapest, 2002, 56 perc

(csak rendelésre)

3000 Ft

Káprázatok káoszában

Portré Kemény Katalin filozófusról

Dokumentumfilm

Rendező: Méry Zsuzsa. Operatőr: Góczán Flórián

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Producer: Sárközy Réka

Budapest, 2002, 26 perc (csak rendelésre) 3000 Ft

Kiutazása közérdeket sért

Dokumentumfilm

Rendező: Pataki Éva. Operatőr: Halász Gábor

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Producer: Sárközy Réka

Budapest, 2002, 55 perc (csak rendelésre) 3000 Ft

Rózsa utca

Dokumentumfilm

Rendező: Pataki Éva. Operatőr: Halász Gábor

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Producer: Sárközy Réka

Budapest, 2003, 50 perc (csak rendelésre) 3000 Ft

Herzl

Dokumentumfilm

Rendező: Pataki Éva. Operatőr: Halász Gábor

Producer: Sárközy Réka, Janklovics Tibor

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság – Európa

Színház Kft. – TTV Izrael

Budapest, 2004, 55 perc (csak rendelésre) 3000 Ft

Üzemi baleset

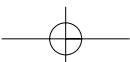
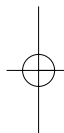
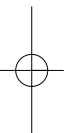
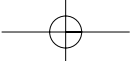
Dokumentumfilm

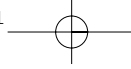
Rendező: Topits Judit. Operatőr: Ágoston Gábor

Producer: Sárközy Réka

Gyártó: 1956-os Kutatási és Könyvkiadói Közhasznú Társaság

Budapest, 2004, 75 perc (csak rendelésre) 3000 Ft

A KÖTETET AZ 1956-OS INTÉZET MEGBÍZÁSÁBÓL
AZ 1956-OS KUTATÁSI ÉS KÖNYVKIADÓI KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG GONDOZTA
FELELŐS KIADÓ A KÖZHASZNÚ TÁRSASÁG VEZETŐJE

FELELŐS SZERKESZTŐ TÖRÖK GYÖNGYVÉR

KÉZIRAT-ELŐKÉSZÍTÉS, KORREKTÚRA NÁCSA KLÁRA
TÖRDELÉS MOLNÁR CSENGE-HAJNA

NYOMDAI KIVITELEZÉS OPEN ART KFT.
FELELŐS VEZETŐ BARCZA ANDRÁS

ISSN 1216-7851

